ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
Ш.Ш. УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ ТАРИХ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ

«EDU.E-HISTORY.KZ» ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

2025. 12 (1)
қаңтар-наурыз

ISSN 2710-3994

ISSN 2710-3994 (online)
Құрылтайшысы және баспагері: Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Ғылыми журнал Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігінің Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінде 2014 ж. 29 қазанында тіркелген. Тіркеу нөмірі № 14602-ИА. Жылына 6 рет жарияланады (электронды нұсқада).

Журналда тарих ғылымының *келесі бағыттары* бойынша ғылыми жұмыстар жарияланады: тарих (дүниежүзі және Қазақстан тарихы), деректану және тарихнама, археология, этнология, антропология.

Жарияланым тілдері: қазақ, орыс, ағылшын.

Редакция мен баспаның мекен-жайы:
050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй
ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК
Тел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59
E-mail: edu.history@bk.ru
Журнал сайты: https://edu.e-history.kz

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты 2025
© Авторлар ұжымы, 2025

БАС РЕДАКТОР

Қабылдинов Зиябек Ермұқанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, ҚР ҒЖБМ ҒКШ.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас директоры. (Қазақстан)

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА

Аутрам Алан (Outram Alan) — археология ғылымдарының докторы, Эксетер университеті, тарих және археология кафедрасының профессоры. (Ұлыбритания)

Аширов Адхамжон Азимбаевич — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Өзбекстан Республикасы Ғылым академиясының Тарих институтының Этнология және антропология орталығының меңгерушісі. (Өзбекстан)

Әбіл Еркін Аманжолұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының директоры. (Қазақстан)

Әлімбай Нұрсан — тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнологияинститутының бас ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

Вернер Кунтhиа (Werner Cynthia) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Техас университеті. (АҚШ).

Дайнер Александр (Diener Alexander) – тарих ғылымдарының докторы, профессор. Канзас университеті, (АҚШ)

Көкебаева Гүлжауһар Какенқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті. (Қазақстан)

Кригер Виктор (Kriege Viktor) — тарих ғылымдарының докторы, Нюрнбергтегі Бавариялық немістер мәдени орталығының (BKDR) ғылыми қызметкері. (Германия)

Оайон Изабель (Ohayon Isabelle) — тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, CERCEC директорының орынбасары, Францияның Ұлттық ғылыми зерттеу орталығының (CNRS) қызметкері. (Франция)

Сабурова Татьяна — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Индиана университеті. (АҚШ)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) — PhD, Оксфорд университетінің профессоры. (Ұлыбритания)

Муминов Ашірбек Құрбанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ислам тарихы, өнер және мәдениетғылыми-зерттеу орталығының аға ғылыми қызметкері IRCICA – İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi. (Түркия)

Римантас Желвис (Želvys Rimantas) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Вильнюс педагогикалық университеті. (Литва)

Смағұлов Оразақ Смағұлұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Балон ғылым академиясының корр.-мүшесі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты, ғылым мен техниканың еңбек сіңірген қайраткері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Қазақстан)

Таймағамбетов Жәкен Қожахметұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, ҚР Ұлттық музейі. (Қазақстан)

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР

Қаипбаева Айнагүл Толғанбайқызы — тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының жетекші ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

ҒЫЛЫМИ РЕДАКТОРЛАР

Қапаева Айжан Тоқанқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих жәнеэтнология институтының Бас ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

Кубеев Рустем Жаулыбайұлы — Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ

Копеева Сания Жуматайқызы — магистр, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының қызметкері.(Қазақстан).

ISSN 2710-3994 (online)
Учредитель и издатель: РГП на ПХВ «Институт истории и этнологии им.Ч.Ч. Валиханова» Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан

Научный журнал зарегистрирован в Комитете связи, информатизации и информации Министерства по инвестициям и развитию Республики Казахстан, свидетельство о регистрации:
№ 14602-ИА от 29.10.2014 г. Публикуется 6 раза в год (в электронном формате).

В журнале публикуются научные работы *по следующим направлениям* исторической науки: история (всемирная история и история Казахстана), источниковедение и историография, археология, этнология, антропология.

Языки публикации: казахский, русский, английский.
Адрес редакции и издательства:
050010 Республика Казахстан, г. Алматы, ул. Шевченко, д. 28
РГП на ПХВ Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК
Тел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59
E-mail: edu.history@bk.ru
Сайт журнала: https://edu.e-history.kz

© Институт истории и этнологии
имени Ч.Ч. Валиханова, 2025
© Коллектив авторов, 2025

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

Кабульдинов Зиябек Ермуханович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, генеральный директор Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК. (Казахстан)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Абиль Еркин Аманжолович — доктор исторических наук, профессор, директор Института истории государства КН МНВО РК. (Казахстан)

Алимбай Нурсан — кандидат исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан)

Аутрам Алан (Outram Alan) — доктор археологических наук, профессор департамента археологии и истории Университета Эксетера. (Великобритания)

Аширов Адхамжон Азимбаевич — доктор исторических наук, профессор, заведующий Центром этнологии и антропологии Института истории Академии наук Республики Узбекистан. (Узбекистан)

Вернер Синтия (Werner, Cynthia) — доктор исторических наук, профессор. Техасский университет. (США)

Дайнер Александр (Diener Alexander) – доктор исторических наук, профессор. Канзасский университет (США)

Исмагулов Оразак Исмагулович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, член-корр. Болонской академии наук, лауреат премии им. Ч.Ч. Валиханова, заслуженный деятель науки и техники, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. (Казахстан)

Кокебаева Гульжаухар Какеновна — доктор исторических наук, профессор Казахского национального педагогического университета имени Абая. (Казахстан)

Кригер Виктор (Kriege Viktor) — доктор исторических наук, научный сотрудник Баварского культурного центра немцев (BKDR) в Нюрнберге. (Германия)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) — PhD, профессор Оксфордского университета. (Великобритания)

Муминов Аширбек Курбанович — доктор исторических наук, профессор, старший научный сотрудник Исследовательского центра исламской истории, искусства и культуры. IRCICA – İslâm Tarih, Sanat ve Kültür AraştırmaMerkezi. (Турция)

Оайон Изабель (Ohayon Isabelle) — кандидат исторических наук, профессор, заместитель директора CERCEC, сотрудник Национального центра научных исследований Франции (CNRS). (Франция)

Римантас Желвис (Želvys Rimantas) — доктор педагогических наук, профессор, Вильнюсский педагогическийуниверситет. (Литва)

Сабурова Татьяна — доктор исторических наук, профессор, Университет Индианы. (США)

Таймагамбетов Жакен Кожахметович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, Национальный музей РК. (Казахстан)

ОТВЕТСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР

Каипбаева Айнагуль Толганбаевна — кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан)

НАУЧНЫЕ РЕДАКТОРЫ

Капаева Айжан Токановна — доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Институтаистории иэтнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан).

Кубеев Рустем Джаулыбайулы — научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан).

ТЕХНИЧЕСКИЙ СЕКРЕТАРЬ

Копеева Сания Жуматаевна — магистр, сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан).

ISSN 2710-3994 (online)
Founder and publisher: RSE on REM “Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology" of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan

The scientific journal is registered at the Committee for Communications, Informatization and Information of the Ministry for Investments and Development of the Republic of Kazakhstan, registration certificate: No. 14602-ИА dated October 29, 2014. The journal is published 6 times a year (in electronic format).

The journal publishes scientific works in the *following areas* of historical science: history (world history and history of Kazakhstan), source studies and historiography, archeology, ethnology, anthropology.

Publication languages: Kazakh, Russian, English.
Editorial and publisher address:
28 Shevchenko Str., 050010, Almaty, Republic of Kazakhstan
RSE on REM Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology CS MSHE of the Republic of Kazakhstan
Tel.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59
E-mail: edu.history@bk.ru
Journal website: https://edu.e-history.kz

© Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, 2025
© Group of authors, 2025

EDITOR-IN-CHIEF

Kabuldinov Ziabek Ermukhanovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, General Director of Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology SC MSHE RK. (Kazakhstan)

EDITORIAL BOARD

Abil Yerkin Amanzholovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Institute of History of the State CS MES RK.(Kazakhstan)

Alimbay Nursan — Candidate of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History andEthnology. (Kazakhstan)

Azimqulov Javohir — Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Center for Ethnology and Anthropology at the Institute of History, Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. (Uzbekistan)

Diener Alexander – Doctor of Political Science, Professor, University of Kansas. (USA)

Ismagulov Orazak Ismagulovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Corresponding Member of Bologna Academy of Sciences, winner of Ch.Ch. Valikhanov Award, Honored Worker of Science and Technology, Professor of L.N. Gumilyov University. (Kazakhstan)

Kokebayeva Gulzhaukhar Kakenovna — Doctor of Historical Sciences, Professor at the Abai Kazakh National Pedagogical University. (Kazakhstan)

Kriege Viktor — Doctor of Historical Sciences, Researcher at the Bavarian Cultural Center of Germans (BKDR) in Nuremberg. (Germany)

Morrison Alexander — PhD, Professor, University of Oxford. (UK)

Muminov Ashirbek Kurbanovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Senior Researcher at the Research Center for IslamicHistory, Art and Culture. IRCICA (İslвm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi). (Turkey)

Ohayon Isabelle — Candidate of Historical Sciences, Professor, Deputy Director of CERCEC, Researcher at the French National Center for Scientific Research (CNRS). (France)

Outram Alan — Doctor of Archaeological Sciences, Professor in the Department of Archaeology and History at University of Exeter. (Britain)

Rimantas Želvys — Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Vilnius Pedagogical University. (Lithuania)

Saburova Tatiana — Doctor of Historical Sciences, Professor, Indiana University. (USA)

Taimagambetov Zhaken Kozhakhmetovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, National Museum of the Republic of Kazakhstan. (Kazakhstan)

Werner, Cynthia — Doctor of Historical Sciences, Professor, Texas university. (USA)

EXECUTIVE EDITOR

Kaipbayeva Ainagul Tolganbayevna — Candidate of Historical Sciences, leading researcher at Ch.Ch. Valikahnov Institute of Historyand Ethnology (Kazakhstan).

ACADEMIC EDITOR

Kapaeva Aizhan Tokanovna— Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of Historyand Ethnology. (Kazakhstan)

Kubeyev Rustem Dzhaulybayuly — researcher at Ch.Ch. Valikahnov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

TECHNICAL SECRETARY

Kopeyeva Saniya Zhumataevna — Master's, researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

ТАРИХНАМА ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУ / ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ / HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

Published in the Republic of Kazakhstan
Electronic scientific journal "edu.e-history.kz"
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 1, pp. 7-20, 2025
Journal homepage: https://edu.e-history.kz

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_1_7-20

THE HISTORY OF THE PEOPLES OF THE EURASIAN SPACE FROM ANCIENT TIMES TO THE XIII CENTURY IN THE WORKS OF WESTERN AND RUSSIAN RESEARCHERS

Ganiy Mukashevich Karasaev[1], Gabit Kapezovich Kenzhebaev[2], Rysgul Ramazanovna Ospanova[3]*

[1]Institute of State History
(8, Mangilik El Aven., 010000 Astana, Republic of Kazakhstan)
Doctor of historical sciences
https://orcid.org/0000-0002-8579-79222. E-mail: karasayev_gm@mail.ru
*Corresponding author

[2]Abay Kazakh National Pedagogical University
(25, Zhambyl Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Doctor of Historical Sciences, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Dean of the Faculty of History and Law
https://orcid.org/0000-0001-5341-5603. E-mail: kgabit62@mail.ru

[3]Abay Kazakh National Pedagogical University
(25, Zhambyl Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor at the Faculty of History and Law
https://orcid.org/0000-0002-6173-2286. E-mail: ablai_angel@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2025
© Karasaev G.M., Kenzhebayev G.K., Ospanova R.R., 2025

Abstract. *Introduction.* The history of the peoples of the Eurasian space is reflected, among other things, in the works of Western and Russian researchers, which at one time had broad scientific significance, and are now becoming even more important. From these works one can learn about the course of state administration, public, economic, social phenomena that took place among the population of Western Siberia and the Altai Territory of that period. These works present a comprehensive history of Turkic peoples, including Kazakhs and their ancestors, who inhabited the region from ancient times until the mid – 18th century, as reflected in the European and Russian scientific environments. By analyzing such factual data in the mentioned works, the authors have drawn attention to the significance of these works in the science of Kazakhstan's history. It looks like you're summarizing an article focused on the historical and cultural significance of the West Siberian Altai and the role of the Kazakhs in the Middle Zhuz region. Here's a more concise version of the aims, methods, results, and conclusions: Research *Goals and Objectives*. The article aims to assess and highlight the contributions of Western and Russian research in understanding the history of the West Siberian Altai, particularly regarding the Kazakhs of the Middle Zhuz. It emphasizes the importance and novelty of these studies in shedding light on the region's historical significance. *Results:* The studies reveal significant insights into the nomadic lifestyle, agricultural practices,

metallurgy, military systems, and cultural developments of the region's peoples. A key finding is the role of the Great Silk Road in facilitating cultural exchange and enhancing connections between Eurasian societies. *Conclusion:* The works of Western and Russian scholars are crucial to understanding the history of Eurasia. They offer valuable insights into the cultures, lifestyles, and interactions between the peoples of the region. These studies contribute to ongoing research in the ancient history and culture of Eurasia, highlighting the importance of using diverse methods for a comprehensive historical analysis.
Keywords: Altai, Siberia, Miller, Fischer, Radishchev, metallurgy, Irtysh River, century
Acknowledgments. The work was carried out with the financial support of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (IRN No. BR 21882308) within the framework of program-targeted funding “Evolution of political institutions and structures in the history of Kazakhstan (XIX–XXI centuries)”.
For citation: Karasaev G.M., Kenzhebayev G.K., Ospanova R.R. The history of the peoples of the eurasian space from ancient times to the XIII century in the works of western and russian researchers // Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”. 2025. Vol. 12. No. 1. Pp. 7–20. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_1_7-20

ЕУРАЗИЯ ӨҢІРІ ТҮРҒЫНДАРЫНЫҢ КӨНЕ ЗЕМАННАН XVIII ҒАСЫРҒА ДЕЙІНГІ ТАРИХЫ БАТЫС, ОРЫС ЗЕРТТЕУШІЛЕРІ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА

Ғаний Мұқашұлы Қарасаев[1], Габит Капезович Кенжебаев[2], Рысгуль Рамазановна Оспанова[3]*

[1]Мемлекет тарихы институты
(8-үй, Мәңгілік ел даңғ., 010000 Астана, Қазақстан Республикасы)
Т.ғ.д.
https://orcid.org/0000-0002-8579-79222. E-mail: karasayev_gm@mail.ru
*Автор-корреспондент

[2]Абай атындағы ҚазҰПУ
(25-үй, Жамбыл көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Т.ғ.д., академик ҚР ҰҒА, Тарих және құқық факультетінің деканы
https://orcid.org/0000-0001-5341-5603. E-mail: kgabit62@mail.ru

[3]Абай атындағы ҚазҰПУ
(25-үй, Жамбыл көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих және құқық факультетінің доценті
https://orcid.org/0000-0002-6173-2286. E-mail: ablai_angel@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025
© Қарасаев Ғ.М., Кенжебаев Ғ.Қ., Оспанова Р.Р., 2025

Аңдатпа. *Кіріспе.* Еуразия өңірі түрғындарының тарихы батыс, орыс зерттеушілерінің өз кезінде кең ғылыми маңызға ие болған, қазір де келелігі арта түсіп отырған туындыларынан сол уақыттағы Батыс Сібір және Алтай өңірі тұрғындары арасында қалыптасқан мемлекеттік басқару, қоғамдық, шаруашылықтық, әлеуметтік, құбылыстардың барысын, осы бағыттағы нақты деректер негізіндегі орын алған жағдайларды білуге болады. Солардың қатарындағы жоғарыда аталған туындыларда кең байтақ Еуразия аңғарын ерте заманнан онсегізінші жүзжылдықтың ортасына дейін мекендеп келе жатқан осы өңірдің негізгі тұрғындары, солардың қатарында қазақтардың Орта жүзі құрамына кірген жекелеген руларының әлеуметтік, шаруашылықтық, тағы да басқа бағыттардағы барша өткен тарихы баяндалған. *Мақсаты мен міндеттері:* Зерттеушілер XVIII ғасырдың екінші жартысында жарияланып, бірден тарихи маңыздылығымен ерекшеленген осы кітаптарында өздеріне дейінгі нақты тарихи деректерге талдау жасай отыра, бұл туындылардың аталған өңір тұрғындарының

бірнеше ғасырлық тарихи маңызын айқындауға назар аударды. Сондықтан да осы мақаланың да алдына қойылған жоспары – Миллер, Фишер, Радищевтің жоғарыдағы аталған мақсатта жазылып, жарық көрген еңбектеріне талдау жасай келе, оларға ғылыми тұрғыда баға беру болды. Бұлармен бірге аталған шығармаларда баяндалатын осы өңірді мекендеп келген Орта жүзі руларының құрамында болып, өлкенің саяси, әлеуметтік және шаруашылықтық тарихында айтарлықтай із қалдырған, сонымен қатар Көшім хандығы тұрғындарының басым бөлегін құрап, оның қуаттылығын арттырудағы ерекше орны болған қазақтардың Батыс Сібір, Алтай аймағының сол уақыттағы тарихын жасаудағы істеріне баға беру де мақаланы жазудың басты міндеттерінің қатарына енді. *Нәтижелер.* Мақалада XVI ғасырдың ортасынан XIX ғасырдың ортасына дейінгі Еуропа және Ресей тарихшылары, саяхатшылары, өлкетанушыларының Еуразия өңірі халықтарының, нақтылап айтқанда Батыс Сібір мен Алтай аймағын мекендеген байырғы тұрғындардың тарихы сипатталған. Осылардың қатарындағы құрамына қазақ рулары да енген түркілік тұрғындардың тарихына ғылыми негізде сипаттамалар жасалды. Осылардың ішінде көне замандардан бастап XVIII ғасырға дейінгі тарихы бойынша орта ғасырлардан XIX ғасыр ортасына дейінгі еуропа және ресейлік белгілі ғалымдар, өлкетанушылардың еңбектеріне қысқаша шолу жасалынып, неміс ғалымдары Миллер, Фишер және Ресей зерттеушісі Радищевтің шығармаларына кеңінен талдау берілді. *Қорытынды.* Батыс және орыс зерттеушілерінің еңбектері Еуразияның көне заманнан XVIII ғасырға дейінгі тарихын түсінуге үлкен үлес қосты. Олар әртүрлі ғылыми бағыттар арқылы Еуразия халықтарының мәдениеті мен тұрмысын, сонымен қатар аймақтық байланыстарды зерттеп, айтарлықтай нәтижелерге жетті.

Түйін сөздер: Батыс Сібір, Алтай, Миллер, Фишер, Радищев, Сібір хандығы, жоңғарлар, Тау-кен ісі, Ертіс өзені, XVIII ғасыр

Алғыс. Жұмыс «Қазақстан тарихындағы саяси институттар мен құрылымдардың эволюциясы (XIX–XXI ғғ.) (ЖТН № BR21882308) мақсатты-бағдарламалық қаржыландыру аясында Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министірлігі Ғылым комитетінің қаржылық қолдауымен орындалды.

Дәйексөз үшін: Қарасаев Ғ.М., Кенжебаев Ғ.Қ., Оспанова Р.Р. Еуразия өңірі түрғындарының көне земаннан XVIII ғасырға дейінгі тарихы батыс, орыс зерттеушілері шығармаларында // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2025. Т. 12. № 1. 7–20 бб. (Қазақш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_1_7-20

ИСТОРИЯ НАРОДОВ ЕВРАЗИЙСКОГО ПРОСТРАНСТВА С ДРЕВНЕЙШИХ ВРЕМЕН ДО XVIII ВЕКА В ТРУДАХ ЗАПАДНЫХ И РУССКИХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ

Ганий Мукашевич Карасаев[1], Габит Капезович Кенжебаев[2], Рысгуль Рамазановна Оспанова[3]*

[1]Института истории государства МНВО РК
(д. 8, просп. Мәңгілік ел, 010000 Астана, Республика Казахстан)
Д.и.н., профессор
https://orcid.org/0000-0002-8579-79222. E-mail: karasayev_gm@mail.ru
*Автор-корреспондент

[2]КазНПУ имени Абая
(д. 25, ул. Жамбыла, 050010 Алматы, Республика Казахстан)
Д.и.н., Академик НАН РК, декан факультета истории и права
https://orcid.org/0000-0001-5341-5603. E-mail: kgabit62@mail.ru

[3]КазНПУ имени Абая
(д. 25, ул. Жамбыла, 050010 Алматы, Республика Казахстан)
К.и.н., доцент факультета истории и права
https://orcid.org/0000-0002-6173-2286. E-mail: ablai_angel@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Уалиханова, 2025
© Карасаев Г.М, Кенжебаев Г.К., Оспанова Р.Р., 2025

Аннотация. *Введение.* История народов евразийского пространства отражена в том числе и в трудах западных и русских исследователей, которые в свое время имели широкое научное значение, а теперь становятся еще более важными. Из этих трудов можно узнать ход государственного управления, общественных, хозяйственных, социальных явлений, имевших место среди населения Западной Сибири и Алтайского края того периода. В этих произведениях представлена всесторонняя история тюркских народов, в том числе казахов и их предков, населявших регион с древних времен, до середины 18 века, отраженная в европейской и российской научной среде. Анализируя такие фактические данные в названных произведениях, авторы обратили внимание на определение значения указанных произведений в науке истории Казахстана. Данный текст представляет собой обзор научных исследований, касающихся истории населения Евразийского региона, в частности, Западно-Сибирского Алтайского края. *Цели и задачи:* Авторы статьи стремятся дать научную оценку произведениям, опубликованным с целью изучения истории Западно-Сибирского Алтая, особенно в контексте нахождения казахов в составе Среднего жуза. Работа ставит задачу подчеркивания новизны и значимости этих произведений для изучения истории региона. Результаты**:** Работа исследователей приводит к значимым выводам о жизни народов Евразии. В частности, анализируются особенности кочевого образа жизни, развитие сельского хозяйства, металлургии, военного дела и культуры. Одним из важных элементов является исследование Великого Шелкового пути, который способствовал обмену культурами и укреплению связей между народами региона. *Вывод*: Труды западных и российских исследователей сыграли ключевую роль в понимании истории Евразии, освещая культуру и быт народов, а также взаимодействие между регионами. *Результаты* этих исследований продолжают оставаться важным вкладом в науку о древней истории и культуре Евразии. Этот обзор подчеркивает важность комплексного подхода в исследовании истории, применяя различные методы для более полного и глубокого анализа прошлых эпох.

Ключевые слова: Западный Сибир, Алтай, Миллер, Фишер, Радищев, Сибирское ханство, джунгары, Горное дело, река Иртыш, XVIII век

Благодарность. Статья подготовлена и опубликована при финансовой содействии Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан в рамках программно-целевого финансирования «Эволюция политических институтов и структур в истории Казахстана (XIX–XXI вв.)» (ИРН № BR21882308).

Для цитирования: Карасаев Г.М., Кенжебаев Г.К., Оспанова Р.Р. История народов евразийского пространства с древнейших времен до XVIII века в трудах западных и русских исследователей // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2025. Т. 12. № 1. С. 7–20. (На Каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_1_7-20

Кіріспе

Тақырып өз кезінде кең ғылыми маңызға ие болған, қазір де келелігі арта түсіп отырған туындыларынан сол кезеңдегі Батыс Сібір және Алтай өңірі тұрғындары арасында қалыптасқан мемлекеттік басқару, қоғамдық, шаруашылықтық, әлеуметтік, құбылыстардың барысын, осы бағыттағы нақты жағдайларды білуге болады.

Егер де жоғарыдағы авторлардың еңбектеріндегі баяндалған нақты тарихи деректердің мазмұндарын саралайтын болсақ, бұл шығармалардың негізгі тарауларында XVIII ғасырдың басына дейінгі Батыс Сібір, Алтай өңірін мекен еткен халықтардың, солардың ішінде осы жерлерде саяси,шаруашылықтық, сыртқы қатынастарда үлкен ықпалдылық жағдайға ие болған жаотылай көшпелі өмір салтын ұстанған, құрамында қазақтардың Орта жүзі рулары басымдық танытқан Сібір хандығының тарихынан молынан тың деректер келтіріледі.

Мақалада бұл айтылғандармен бірге Еуропа және ресей зерттеушілері тарапынан Еуразия аңғарына орналасқан қазіргі қазақ жерінің табиғатын, жергілікті тұрғындардың

мәдениеті, тұрмысы, салт-дәстүрлері мен шаруашылық жағдайларымен танысуға деген ұмтылыстың мақсаттары да баяндалған. Солардың қатарындағы маңыздысы, көптеген жерлерді өзіне қоса отыра, ықпалы әлемнің сол уақыттағы бірнеше құрлықтары жерлеріне тараған Шыңғысқанның көшпелі империясы және оның заңды мұрагері саналып келгендердің қатарындағы Сібір хандығының өздеріне дейінгі тарихының толығынан белгісіз болып келгендеріне орай, осы мемлекеттің өткеніне талдау жасап, Еуропа жұртшылығына таныстыру Еуропа, Ресейдің XVIII–XIX ғасырлар көлеміндегі негізгі жоспарларына айналғандығын көрсету де жазудың негізгі мақсаты болып табылды.

Осындай мақсаттағы Еуразия аймағы тұрғындары, соның ішінде бүгінгі уақыттағы Қазақ жеріне мақсатты негіздегі саяхаттар жасау осындай әлемдік деңгейдегі халықаралық қатынастардың орнай бастауына байланысты онүшінші жүзжылдықтан бастау алды.

Осы жүзжылдықтың бірінші жартысында Алтын Орда мемлекетіне арнайы тапсырмамен сапар шеккен Батыс Еуропалық дін қайратерлері тұңғыш рет Қазақ даласында болып, негізгі тапсырмаларынорындаумен бірге жергілікті тұрғындардың, олардың кәсіптері, сенімдері мен шаруашылықтары, өлкенің табиғат жағдайлары туралы маңызды жазба деректер дайындап, жариялады.

Бұл алғашқы сапардан кейінгі мерзімдерде бұрын өздеріне жеткілікті тұрғыда болып келген Орталық Азия өңіріне, соның ішінде қазақ даласында әр түрлі мақсаттағы шетелдік зерттеушіледің одан ары болулары молая түсті.

Егер де жүйелі тұрғыда тоқталатын болсақ, олардың қатарында XVI ғасырда өмір сүріп, құнды тарихи кітаптар шығарған Қасиетті Рим империясының дипломаты, тарихшы, саясаткер Сигизмунд (Зигмунд) фон Герберштейнді ерекше атап кетуге болады.Оның негізгі шығармасы 1549 жазылып, жарық көрген «Запи́ски о Моско́вии» атты кітабына бұрын Еуропа жұртшылығына толық таныс болмаған қазақ даласы, оны мекендеген ру, тайпалар одағы, алғашқы мемлекеттік бірлестіктер туралы бағалы деректер (Герберштейнь, 1884: 343) келтірілген.

XVIII ғасырдан бастап жергілікті қазақтардың жан-жақты тарихына арналған жазбаша шығармалар молайып, авторлардың бұл туындыларымен Еуропа, Ресей оқырмандарының танысуына мүмкіндік туды. Осылар арқылы сол мерзімдержегі Еуразия аңғарының орталығындағы кең байтақ өңірді тарихи ата қоныстары еткен қазақ руларының жан-жақты тарихы шет елдерге белгілі бола бастады.

Мысалы, XVIII ғасырдың басында Қазақстанның шығыс аймағында болған И.И. Гмелин де қазақтар туралы (Перевод с предисловия, 1749: 5–28), – көптеген мысалдар жазады.

XVIII ғасырдың екінші жартысында қазақ даласында болған зерттеушілер мен саяхатшылардың қатарына гректік саяхатшы Христофор Барданесті жатқызуға болды. Аталған еңбек XYIII ғасырдың екінші жартысындағы қазақ даласына жасаған сапары құнды (Фальк, 1771: 18), – анықтама береді.

Қазақстанының шығысы, Алтай өңірі қазақтарының XVIII ғасырдың соңына дейінгі тарихын зерттеумен орыс және швед зерттеушісі, натуралист және ботаник Иоганн Петер Фальк те шұғылданып, бұл тақырыпқа арналған еңбек жазып, шығарды (Записки путешествия Академика Фалька, 1824: 40).

Материалдар мен әдістер

Қазақ халқының осы кезеңдегі тарихын талдап, жариялауға таға да басқа еуропалық, ресей зерттеушілері, өлке танушылары қызығушылық танытты. Атап айтқанда бұл тақырыпқа неміс зерттеушісі Карл Риттер (География страны, 1859: 129–131), Н.Я. Бичурин (Историческое обозрение, 1854: 55–56), (Описание Джунгарии и Восточного Туркистана, 1829: 144–145)., Александр Гумбольт (Гумбольдт, 1857: 22), неміс ғалымы К. Ледебур (Путешествие по Алтайским горам и предгорьям Алтая, 1829: 36), венгрлік шығыстанушы А. Вамбери (Вамбери, 1868: 273) өз шығармаларын арнады.

Қазақ жері және оның байырғы тұрғындарының көпбағытты тарихына арналған еуропа және ресей ғалымдары, өлкетанушыларының мақалалары мен шолулары XIX ғ. бірінші

жартысында Санкт-Петербург қаласында шығарылып келген «Сибирский вестник», және «Азиятский вестник» журналы сандарында да жарияланып келді. Мысалы, «Сибирский вестник» журналының 1818 жылғы санының екінші бөлігінде «О Сибирских древних курганах» деген шолу жарияланып, онды Қазақстанның шығыс өңірінен табылған «Көне чуд кен орындары туралы баяндалған» (Спасский, 1818: 20).

Ал, 1826 жылғы «Азиатский вестник» атты басылымның 9 және 10 кітапшаларында еуропалық зерттеушілер Г. Лебедур, Мейер және Бунгенің Сібірдегі Алтай таулары мен Қырғыз-қайсақ даласының бір бөлегіне жасаған сапарының қорытындысы (Ахиатский вестник, 1826: 131) жарық көрген.

«Азиатский вестник» журналының 1826 жылдың сәуір айындағы санында «Киргиз-кайсаки» деген көлемді шолу беріліп, XVIII ғасырдың соңы – XIX ғасырдың басындағы олардың шығу тегі, тілдері мен көрші халықтармен қатынастары туралы мәліметтер (Азиатский вестник, 1826: 369–370), – келтірілген.

Батыс және орыс зерттеушілері еңбектерінде кең байтақ Еуразия аңғарын ерте заманнан онсегізінші жүзжылдықтың ортасына дейін мекендеп келе жатқан осы өңірдің негізгі тұрғындары, солардың қатарында қазақтардың әлеуметтік-экономикалық шаруашылық бағыттағы өмір тіршілігі баяндалған зерттеулер нысанаға алынды. Еуразия өңірі тұрғындарының тарихын зерттеу үшін көптеген әдістер қолданылған. Батыс және орыс зерттеушілері XVIII ғасырға дейінгі кезеңде Еуразияның көне тарихы мен мәдениетін түрлі тәсілдермен зерттеді. Олардың зерттеу әдістері түрлі кезеңдер мен тарихи жағдайларға байланысты әр түрлі болды. Этнографиялық әдістер, Картографиялық әдістер, салыстырмалы әдістер, құжаттар мен матиралдарды талдау, саралау, сараптамалық талдау жасау. Осы әдістерді қолдана отырып, батыс және орыс зерттеушілері Еуразияның көне тарихын, оның тұрғындарының мәдениетін, әлеуметтік құрылымын және этникалық құрамын түсінуге тырысты. Әрбір әдіс өзінің ерекшеліктері мен кемшіліктері бар, сондықтан оларды кешенді түрде қолдану маңызды. Еуразия өңірі тұрғындарының тарихы мен мәдениетін зерттеу барысында батыс және орыс зерттеушілерінің шығармаларын талдау ерекше маңызға ие.

Міне сондықтан да, бұл мақалада XVIII ғасыр мерзіміндегі Батыс Сібір, соның ішінде қазақтардың Орта жүзі руларының төл мекені болып келген Алтай өңірінде болып, жергілікті тұрғындар тарихынан әр бағыттағы құнды жазба деректер қалдырған бірнеше ауропалық, ресейлік зерттеушілердің шығармаларына талдау жасалады.

Зерттеу жұмысы барысында тарихи материалдарды жинақтау, жүйелеу, топтастыру, сипаттаумен қатар салыстырмалы әдістер қолданылды. Ғылыми жұмыста қалыптасқан тарихнамада шынайылыққа жетелеудің кешенділік, сұрыптау әдістері пайдаланылды. Тарихи принциппен қарауға мейлінше талпыныс жасалды.

Талқылау

XVIII жүзжылдықтың келесі бөлегінен аталған мерзімдегі танымал немістік және ресейлік зерттеушілер (Миллер, Фишер, Радищев) үздіксіз атқарылған жұмыстарының қорытындысында Орыс патшалығын біртіндеп мойындай бастаған барша Сібір халықтарының өткенін, сол мерзімдегі жағдайларын баяндайтын кітаптарын шығарды. Аталған тарихи еңбектер бүгінгі күнге дейінгі көрсетілген өлкенің жан-жақты тарихын қарастырып, қазіргі уақытқа дейін келелігі ескірмеген шығармалар болып отыр. Бұл туындыларда Еуропа елдері мен Ресейліктерге жоғарыдағы өңірлерді ерте уақыттан ата-қоныстарына айналдырған тұрғылықты халықтардың, солардың құрамындағы қазақтардың Орта жүзі руларының онсегізінші жүзжылдыққа дейінгі көпсалалы өткенінінен мәліметтер беріледі. Атап айтқанда, сол мерзімдегі еуропалық ғылыми ортаға белгілі болған еуропалық зерттеуші, алайда Ресейде қызмет етіп, үлкен ғылыми туындылар жазған ресейлік императорлық Ғылым академиясының академигі Миллер Герхард Фридрих (1705–1783 жж.) өзінің көптеген шығармаларының ішіндегі маңыздысы – XVIII ғасырдың екінші жартысында өз уақытында әлемнің көптеген тілдерінде қайтадан шығарылған бесжүз беттен асатын тарихи кітабында (Миллер, 1750: 510) ұзақ жылдар бойы жинаған құнды жазба мәліметтерге талдау

жасай отыра, Сібірдің батыс аймағының, соның ішінде Алтай өңірінің ерте кезеңнен басталатын өткенін зерделеп, осы өңірлерді ата қоныстары етіп келген халықтардың шығу тегі, шаруашылықтары, мемлекеттік құрылымдары, тағы да басқаларға ғылыми сипаттама жасап, баға берген. Аталған кітабында зерттеуші «Сібірдегі бірінші және ең басты халық Тобыл, Ертіс, Обь және Енисей маңайын және осы өзендерден бастау алатын даланы мекендейтін татарлар» (Миллер, 1750: 12), – деген қорытынды жасайды. Ғалымның осы шығармасындағы баяндаған ұсыныстары негізінде бұл өңірлерді мекендеп келе жатқан шығу тектері тамырлас халықтарын «татар» деген жиынтық есіммен атаған. Бұдан кейін ол: «Қырғыздар деп аталатын халық Енисейдің жоғары ағысы арқылы Ішкі Сібірді мекендейді. Қырғыздардың бұрынғы қоныс еткен жерлеріне келетін болсақ, Ресей билігі кезіндегі жерлерінен айырмашылығы мол. Әбілғазы олардың жерлері оған 1. Көкмұран, 2. Онмұран, 3. Қараүйсін, 4.Себикан, 5. Икран-Мұран, 6. Ақмұран, 7, Цағанмұран, 8. Ходвамұран деп аталатын сегіз өзен келіп құятын Икар немесе Икран-Мұран өзенінен алыс емес жерлер» (Азиатский вестник, издаваемый Григорием Спасским, 1826: 369–370), - деген қорытынды жасай отыра, баяндалған мерзімдегі батыс Сібірдің қиыр шетін мекендеп келе жатқан түркі текетес тұрғындардың тарихи жерлеріне де талдау жасайды. Зерттеуші осы жазба туындысында: Тобольскіде болғанымда маған суреттері нашар «Тобольскіде болғанымда маған суреттері нашар орыс тілінде жазылған қағазды көрсетті. Онда Ишим (Есіл) өзені маңайындағы Он-Сом ханның иелігіне қараған Ертіс өзеніне құятын Красный яр жар (Татарлар Қызыл жар деп атайды) өзені бойында үш жағынан дуалмен қоршалған Қызыл тура деп аталған оның астаналық қаласы негізделген. Оның қазіргі атауы Ертіс деген ұғымна тарайтын Иртышак болған деп жазылған» (Миллер, 1750: 39), - деген мазмұндағы қорытынды жасап, аталған тарихи құрылыстың негізделу жолын жазған. Аталған тақырыпты жалғастыра келе автор: «Монғол ханы немесе патшасы Шыңғыс Бухарияны өз билігіне алды, ал Касак ордасының, немесе қазіргі күнгі атауы Қырғыз-Қасақтардың ханзадасы, Мамық-ханның ұлы Тайбұға одан Ертіс, Тобыл, Ишим мен Тура өзендері маңайындағы жерлерге иелік етуді сұрады және оған рұқсат алды, өзінің ұрпақтарына мұраға қалдырды» (Миллер, 1750: 41), - деген сипаттама жасап, Алтын Орда мемлекеті тарауынан бастау алатын жаңа хандықтың одан арғы істеріне талдау жасаған.

«Жоғарыда аталған Тайбұға. Алайда ол, - деген сипаттама жасайды Миллер, – Ишим өңіріне билік еткен Онханның немесе Қырғыз – Қасақ ханы Мамықтың ұлы болды ма, оны анықтау мүмкін емес.

Көшім өзінің көптеген адамдарымен Сібірге келіп, маңайындағы барлық жерлерге иелік ету арқылы хан болуға танылып, сол жерлерге иелік ете бастады. Ұлы Шыңғысханнан тараған Көшімханның және оның бабаларының шығу тегі туралы Әбілғазыдан қарау керек, алайда оның шығармаларын француз тіліне аударғанда жекелеген есімдер татарша оқып, айтылатын нұсқалары ескерілмей, дұрыс жазылмаған. Тобольскідегі Бұхарадан келген бір діни адам Абылғазының Татар тіліндегі қолжазба кітабынан родословияны төмендегідей мазмұнда аударды: Шыңғысханның баласы Жошы, ал оның ұлы Шейбани хан Бұхарада билік еткен және мұсылман дінін қабылдаған; оның ұлы Батур хан, оның ұлы Жуши хан, оның ұлы Бадықұль, оның ұлы Мунға темір, оның ұлы Беконди оғлан, оның ұлы Әли оғлан, оның ұлы Альцимет хан. Алцимет ханның екіұлы болған, біреуі Ибақ келесісі Мамут хан. Мамуттың ұлы Мұртаза, ал оның ұлы Көшім хан. Бұдан кейін Әбілғазы Көшім ханның мемлекетті басқарған кезі туралы жазады. Атап айтқанда, Әбілғазының дерегіне орй ол Сібірде 40 жыл билік құрған, мемлекетке билік жасауы 1595 жылға дейін жеткен» (Миллер, 1750: 4–5, 51).

Нәтижесі

Тарихи шындыққа сай пайдаланылған мағлұматтары негізінде зерттеуші Оңтүстік Сібірді мекендеп келген халықтардың басым бөлегі қазақ рулары өкілдері болған Көшім мемлекетінің XYI ғасырдағы өткенінен құнды мысалдар келтіреді. Сонымен қатар өлкетанушының: «Олар (Төленгіттер, – Ғ.Қ.) Қалмақтар Монғол Алтын ханы мен ғана емес, қазір Қырғыз-қазақтар деп аталатын Қазақ Ордасымен де соғыс жағдайында. Мұнымен бірге

өздерінің ішінде де бірліктері жоқ» (Миллер, 1750: 141–415), - деген тұжырымы оналтыншы жүзжылдықтың бірінші жартысындағы орын алған екі хандық арасындағы өзара байланыстың нақты жағдайларын паш етеді.

Сібірдің, соның ішінде Алтай өңірінің онсегізінші жүзжылдықтың басына дейінгі өткен кезеңін зерттеумен осы мерзімдегі бұл өңірде болып, оның табиғаты, жер жағдайы, жергілікті тұрғындарының тұрмыстарымен барынша танысып, қорытындысын алдымен неміс, одан ары орыс тілінде жариялаған тарихшы, өлкетанушы сол уақыттағы Еуропа мен Ресей қоғамына белгілі болған неміс зерттеушісі Иоганн Эбергард Фишер (1697–1771) болды. Ол өзінің бұл туындысында ғылыми ортаға аса құнды деректері арқылы аталған өңірдегі жергілікті тұрғындар, солардың негізін құраған түркі тайпалары, олардың мемлекеттік бірлестіктері, тағы да басқалары туралы туралы деректер жеткізеді. Осылардың ішіндегі құндысы Сібірдің оңтүстік-батыс және Алтайдың оңтүстік жерлерін ата қоныстары еткен қазақтардың Орта жүзі руларына сипаттама береді. Оның баяндауынша «Барлық осы аймақтағы жерлердегі байырғы тұрғындардың көпшілігінің сенімдерінде пұтқа табынушылық басым. Бұл өңірлерді қоныс еткен әр түрлі халықтардың күнделікті тұрмыс-тіршіліктері, сенімдері, тілдері мен сыртқы бет-пішіндері ұқсас; солардың қатарындағы барлығына ортақ құбылыс-біраздаған пұтқа табынудан христиан дінін қабылдаған татарларды есепке алмағанда еш біреуі де егіншілікпен айналыспайды. Сібірдегі көне тұрғындардың қатарына Қара-Қытайлар мен Қырғыздар жатады; соңғысының көптеген наразылықтары әлі ұмытылған жоқ» (Фишер, 1866: 8). Осындай қорытындылары бойынша зерттеуші өңірді мекен еткен қазақ руларының патшалық отарлауды бірден мойындамағандығынан мысалдар келтіреді. Өз ойын жалғастыра отыра Фишер: «Қоныс аударып келген барлық Орда тұрғындарына бірден «Қырғыз» деген атау берілді деп есептеу дұрыс емес. Олар да тағы да басқа монғол халықтары сияқты жағдайға ұшырап, кейбіреулері бұрынғы мекендерінде қалды, ал, келесілері бір-бірлерінен алыс, жаңа жерлерге орналасты. Оған мысал, бұрынғы қоныстарынан ажырап, есімдері ұмытылып, батыста өзбектер арасына, ал шығыста Леаотонг провинциясынан жоғары өңірдегі Сира өзеніне келіп орналасқан наймандар болып табылады. Егер де қырғыздарға ерекше тоқтайтын болсақ, Әбілғазының жазуынша, олардың кейбіреулері өзбектердің арасына орналасқан» (Фишер, 1866: 57), - деген қорытындылауы арқылы осы өңірдегі сол мерзімдегі санының молдығымен ерекшеленген қазақтардың аталған руына арналған маңызды сипаттама жасайды.

Зерттеушінің одан кейінгі баяндауынша: «Қазақ ордасы, және Сырт өзенінің жоғары ағысын қоныс еткен олардың көршілері Бұрыттар да Қырғыздар деп аталады. Осыдан барып, кейбір нақты дәлелдердің негізінде «Қырғыздар» деп аталатын халықтардың барлығы шығу тегі ортақ деген пікірге келемін, солардың ішіндегі бұрыт қырғыздары мен өздерінің көршілері – Қырғыз – Козактармен ешқандай даусыз бір халықты құрайды және олардың екеуі де өзінің ағасы Батый ханнан үлес алған Шейбан-ханның ұлысының мұрагерлері» (Фишер, 1866: 59), - делінген қорытынды бағаның ғылыми келелігі үлкен екендігі анық. зерттеуші осы шығармасында: «...менің пікірімше, «Козак», ұғымы бір халықтың атауын бермейді, адамның тұрмыс жағдайын білдіреді. Бұл ұғымның татар тіліндегі мағынасы – жанұясы немесе тұрақты мекені жоқ адам. Міне, осыдан барып, мұндай адамдар көптеген істерге баруға мүдделі, солардың ішінде өздерінің жоғалтатын ештеңелері болмағандықтан және жанұяларының жағдайын ойламайтындықтан, осындай істері арқылы батылдығымен белгілі болған олар тонаушылық пен жаугершілікке бейім және бұйырық берілген әрбір жорыққа, әрекетке дайын болады. Мұндай ұғым жаугершілікке бейім, тынышсыз Қазақ ордасының істеріне дәл келеді, міне осылай, олар өздерінің жаугершіліктері, жорықтары арқылы әрқашан басқа халықтардан асып түскен болар, сондықтан да бұл атау тағы да басқа татар халықтарына берілген болар» (Фишер, 1866: 60), - дей келе өзінің тұжырымын баян еткен. «Қыпшақ» есімі осы өңірдегі бірнене байырғы тұрғындарда кездеседі. Аталған анықтама ертеден бері пайдаланылып келеді. Орта ғасырлық шығыстық тарихшы Әбілғазының айқындауынша бұдан бірнеше ғасырдан бұрын белгілі. Оттаман түріктері билеушілері арасында аталған анықтама жоғары дәреже деп бағаланады» (Фишер, 1866: 62), -

деген мазмұндағы анықтамасы да жоғарыдағы көрсетілген ру есімінің түркілік тұрғындар арасында кеңінен белгілі болғандығын көрсетеді.

Зерттеуші бұл айтылғандармен қатар онжетінші жүзжылдықтың басындағы қалыптасқан қазақ-қалмақ байланыстары және осы мерзімдегі Ресей патшалығының жүргізген саясатына жаңа жазба мағлұматтар арқылы да сипаттама жасаған. Аталған орын алған жағдайлар туралы Фишер: «Насонов қайтып келген соң Тобол воеводасына өзіне тапсырылған істер туралы, атап айтқанда, 1643 жылы Қонтайшыға өзара орын алған келіспеушіліктер, соның ішінде Қырғыздардан өз жерін қорғаудың жолдары және оны бар күштерімен қорғаудың қажеттігі көрсетілген сенім хатын жеткізу туралы мәлімдеме жасады. Алайда, хатты жеткізуші Григорий Ильин Қоңтайшыны Қырғыз-Қайсақтарға қарсы жорықта болғандықтан өзінің Ургасында («Урга» татар және монғол тілдерінде «Ханның Ұлысы» деген мағына береді) кездестіре алмай, елшіні оның бас әйелі Дара Уба Залча, Тайша Урлука (қызы) қабылдап, екі орам матадан тұратын оның силықтарын алды» (Фишер, 1866: 442), - деген сипаттама береді. Талдама берілген мерзімдегі Батыр хан билік еткен Қалмақ хандығы мен Есім, одан ары оның мұрагері Жәңгір басында болған Қазақ мемлекеті арасындағы шиеленісті оқиғалардың себептері және оның барысын сол уақыттағы әртүрлі жазба деректерді орнымен пайдалана отыра щеберлікпен жариялай білген. «Басында баяндалған, - деп жазады ғалым, – Қырғыз хандығы, немесе басқа мәліметтерде «түркістандықтар» деген есім алған «Қырғыз-қайсақтарға» қарсы жоңғарлардың шабуылына тоқтайтын болсақ, қалмақ билеушісі Батур 1635 жылы «Түркістан билеушісі» Есім ханға қарсы шапқыншылық жасады.

Осы Хан Есімнен Абулғазы жеке басына қатер төнгенде өзін қорғау үшін оған көшіп баруды сұраған. Есімнің мұрагері сұлтан Жәңгір бұл шайқаста «Қырғыз-Қайсақ» қолына жетекшілік етті, бірақ та байқамай кездейсоқта жоңғарлардың қамауына ұшырады.

Алайда, нақты себептері анықталмаған оқиғалар нәтижесінде қамаудан азат болып, өзінің жоңғарлармен күресін одан ары жалғастырды. Осындай себептерден барып Жоңғар ханы Батыыр онжетінші жүзжылдықтың қырықүщінщі жылы жақтастарының қолдауына сүйене отыра, 50000-нан астам әскер дайындап, 10000-дейін жасақ құрып үлгерген Алатау қырғыздары мен Тоқыман өңірі тұрғындарын өзіне қаратты. Тура осы мерзімде Сұлтан Жангир өзінің бар мүмкіндігінше 600-сәл ғана артық қол дайындай алды және осы әскерлерді шеберлікпен оргаластыра отыра, олардың бір бөлегін қарсы тау сайдың тура ортасына қалдырып, ұзын орлар қазып, жауды көрінбей қарсы алуды шешті. Қолының келесі бөлегімен жоңғар әскерлері терең сайлар арқылы шығуға деген қимылдарын тосу мақсатымен биік тау басына барып, бекінді.

Одан кейінгі жағдай Жангирдың жоспарлауымен ұласты. Жоңғар басшысы батырлықпен қарсылық көрсетіп жатқан қарсыласына қарай бар күштерімен ұмтылды. Тура сол уақытта осындай жағдайды күткендей, Қазақ ханы қарсыласының артқы жағына лап қойып, қолдарындағы мылтықтарымен толассыз атқылап, қарсыласы көптеген адамдарынан айырылды.Жағдайдың осындай шешуші сәтінде Татар қолбасы Жалантос 20000 әскермен жоңғарлардың келесі жағынан шығып үлгерді. Осындай күтпеген оқиға Жоңғар билеушісін састырып, ол жаңа келетін шығыннан сескеніп, әскерін кері алып кетуге мәжбүр етті. Алайда ол өзімен бірге алғашқы мерзімде қолдарына түскен қарсы жақ әскерлерін бірге алып кетті. Бұл шайқаста Жоңғар билеушісіне әкесі Гузихпн Коконор (Көк көл) өңірінде және келесі жақтас ордадан екі билеуші, есімдері-Өшурту мен Абылай тайша ықпалдастық жасады.

Орналасқан қонысын тастап кетерде «Тайша Учурту» қалмақ билеушісінің қызымен бас қосып, Нор-Зайсанның маңайына келіп, қоныс тепті. Келесі «Тайша Абылай» бүгінгі уақытқа дейін өзінің бастамасымен негізі қаланған, кейін қиратылып, басты құрылыстары сақталынып қалған Ертіс өзені бойындағы діни сиыну орнын қоныс етіп келді.

Жоңғар билеушісі олардан кейінгі тайшаны (Күнделен) жақтасы етуге барынша ұмтылды және оған Қырғыз хандығына қарсы соғысқа бірге қатысуды ұсынды; бірек та Тайша Күнделен «баласының сұлтан Жәңгірмен жақсы қатынаста сондықтан да оны құрметтейтіндігін Қоңтайшының есіне салып, оның өтінішін орындай алмайтындығын білдірді» (Фишер, 1866: 444–445). Ал, соңғысының: «Қонтайшы Батыр Орыс Патшасына ұзақ

ғұмыр сұрайды.Одан соң, менің айтарым, «Бүгінгі уақытқа дейін менің денсаулығым жақсы, Біз бір-бірімізге елшіліктер жібереміз: Біздің Қырғыздар сіздердің адамдарыңа шабуыл жасауда, ал сіздердің адамдарыңызда да Қырғыздарға жорық жасауда. Өзара бейбіт жағдайда өмір сүретін халықтардың арасында мұндай болмауы керек. Өзінен бұрын оқ өткізбейтін панцирь (қалқан) сұрағанымды жібермедің. Қазіргі өзімнің елшілерім арқылы саған екі бұлғын терісін, тағы да тағы да осындай екі тері жіберемін, - деген өтініші (Фишер, 1866: 449–450), Жоңғар хандығы билеушілерінің өзара қатынас деңгейінен хабардар етеді. Соңғысының келелі дәлелі Қазақ ханының шабуылынан барынша талқандалып, Орыс билігінен тірек іздеген Жоңғар билеушісінің тура аталған уақыттағы тығырыққа тірелген ахуалын паш етеді.

Барша Сібір аймағын, соның ішіндегі оның батысы, Алтай өңірінің тарихын талдап, жариялаумен он сегізінші жүзжылдықтың елуінші жылдарынан кейінгі мерзімде сол уақыттағы ойшыл, өлкетанушы, солармен бірге, Еуропа және Ресей қоғамына өзінің батыл пікірлерімен, туындыларымен таныс болған А.Н. Радищев (1749–1802) жүйелі түрде айналысты. Зерттеуші белгілі себептермен бұл өңірде көптеген жылдар болды.Аталған уақыт көлемінде өлкетанушының бірнеше кітаптардан тұратын көп тақырыпқа арналған құнды еңбектер жазылды. Сібірдің батыс аймағының тарихын қамтитын ғалымның туындылары жиырмасыншы ғасырдың тууынан жарық көрген (Радищев, 1907: 633) түгелдей қосылды. Батыс Сібірдің өткені жазылған бұл еңбегінде зерттеуші көрсетілген аймақты ерте уазыттан мекендеп келе жатқан қазақ руларының, олардың арғы аталарының тарихы жазылған келелі мағлұматтар береді. Атап айтқанда ғалымның көрсетуінше: «Сібір ресейліктерге Ермак Тимофеевичтің оған жасаған жорығына дейін белгілі болған еді. Бұл уақытта (орыс жылнамасында Алтын Орда деп аталатын) Дешті-Қыпшақта билік еткен Шыңғысханның ұрпақтары өздерінің үстемдіктерін бөлшектенген Ресей өңірлеріне таратты; Батыс Ресейден ормандар, таулар және батпақтар арқылы бөлектенген Новгород Татар билігінен құтыла алды» (Радищев, 1907: 105). Одан арғы өлкетанушының: «Тура осы уақыттан бастау алатын Орыс патшалығының Сібір тұрғындарымен арадағы қатынасы оналтыншы жүзжылдықтың екінші жартысы басталғанға дейін беймәлім болды. Бірақта осы уақыттағы табылған жалғыз жазба деректен, мұнымен бірге сол мерзімдегі ресми жазба журналдан анықталғанындай, кейбір аталған өңір (Сібір) иеліктері орыс мемлекетіне қосылған еді. Ол айтылғандарға дәлел – сол уақыттағы Орыс билеушісінен (Иван Васильевич) бағалы аң терілерімен жиналатын салық алу мақсатымен арнайы дәрежелі қызметкерлер аттандырылатын.

Сібірдегі жергілікті билік иесі Едигер Орыс патшасына мойындау құжатын табыстағанымен жергілікті бұл князь Патша қарамағына енуге деген місін қамтамасыз ете алмады, өйткені ол (Едигер) аталған уақытта Ертіс маңайына және оған келіп құтын көптеген өзен жағалауларындағы барша кеңістіктерге қожалық еткен Бұқар билеушісі Күшумнан жеңіліс тапты, осыдан барып бұл жерлер (Сібір) орыс билігіне өтпеген болатын», - деген мазмұндағы(Радищев, 1907: 109), келелі деректерінен оналтыншы жүзжылдықтың екінші жартысындағы Батыс Сібір өңірін орыс мемлекеті тарапынан өзіне қаратуының барысы мен және де Сібір (Көшім)хандығының мемлекеттің қуаттылығын арттырудағы әрекеттері көрсетіледі. Зерттеуші осы өңірдегі зерттеу жұмыстары кезінде жоғарыдағы көрсетілген уақыттағы байырғы халықтардың көптеген өкілдерінің, аталғандардың қатарындағы қазақ руларының жиынтық «козак-казак» есімімен белгілі болғандығына сараптама жасаған.

Жинақтаған жазба деректеріне сүйене отыра: «орыс тіліндегі ұғынықты «казак» түркі тілінде «батыл, ержүрек» немесе жаугершіліктен алған пайдасын күн-көрісіне жұмсайтын тұлға» деген анықтамаға сай келеді. Ал орысша мағнасында бұл сөз «еркін, ешкімге бағынбайтын» деген мағынадағы анықтама» деп көрсетеді. Анығына тоқтағанда, «өздерінің күнделікті өмір-тәсілдерінің негізін тонаушылық, басқаның мүлкін тартып алуға бағыттаған «қазак» атауын алғандар айналасына осындай істерімен белгілі болған», - деген (Радищев, 1907: 113), - тұжырым жасайды автор.

Аталған ойлары негізінде сол уақытта Еуропа және Ресей қоғамында кеңінен тараған «Козак» ұғымына Сібірді толығымен зерттеген бұл өлкетанушы Еуропа жиһангерлерінен басқа ресейлік көптеген ғалымдардан (Спасский, Якинф (Бичурин), Левшин) да ерте анықтама

берді. Радищевтың XVIII ғасырдың екінші жартысындағы тарихи еңбектерінде де Ресей зерттеушілерінің алғашқылары деңшгейінде ұланғайыр үлкен өлкеге «Сібір» деген есім берілуіне де тоқтаған. Радищевтің көрсетуінше: «Сібір осы атауымен Орал тауларынан Шығыс мұхитқа және Қырғыз даласы, Алтай мен Яблонный жоталарынан Мұзды мұхитқа дейінгі созылып жатқан 12 миллион шаршы шақырымды құрайтын бір-бірінен табиғаты жағынан ерекшеленетін кең ауқымды екі аймақ. Өзінің бастауын Орал тауларынан алатын біріншісі Енисейге дейін созылады, келесісі Ертістің жоғары ағысынан басталып, Обь пен Енисей жағалауы және осы өзендердің шығысындағы жерлерді қамтиды. Әртүрлі тайпалардың орналасуларына орай Сібірге қоныстану жиі және ертеден жүргізілген. Татарлар мен монғолдар оңтүстіктен, фин халықтары батыстан,самоед тайпалары Солтүстік мұхиттың жағалауынан, тунгустар Даур және Манжуриядан қоныс аударып, Сібірдің шығыс бөлігіне орналасқан еді» (Радищев, 1907: 117–120). Ғалымның одан кейінгі: «Мұнымен бірге тұрғындардың немесе олардың жеке топтарының қалдырған белгілері мүлдемге кездеспейді, болғандары қарапайым. Ал басқа жергілікті деректерде (татарлық) бұл аймақтарға ең артынан қоныс аударғандар туралы баяндалады. Усть-Камен және Семи Палат қоныстары жандарындағы орналасқан құрылыс белгілерінің қирандылары Шыңғысхан уақытынан белгілі өзендер жағалауларынан табылатын жерлеу белгілері монғолдардың (татарлар) осы жерлерге (Сібір) щаюуылдарынан да ерте орын алуларынан болған болар, бірақ та Татар (монғол) руларының ертеден қалыптасқандығы белгілі емес. Зерттеушілер бағалы металл (мыс пен күміс) өндірушілердің өткен кезеңдерінің анық екндігін көрсетеді. Бұл уақытқа Сібір тауларынан (Алтай және Арғүн) тауларынан кездесетін ерте металл өндіру орындарын қосуға болады. Өзен бойларына таяу қоныс тепкен орындардан кездескен көне күнделікті тұрмыстағы пайдаланылып отырған көпқырлы, сонымен бірге сынбайтын тастан жасалған құралдар аса қажетті қажетті заттар ретінде қолданылған», - деген мазмұндағы (Радищев, 1907: 121), - жазба мағлұмат бүкіл Сібірдің, соның ішіндегі оның Батыс және Алтай өңірлерінің байырғы халықтарының ерте дәуірлерден өмірге әкелген мәдениеттерінің құндылығын одан ары жариялай түседі. Осы баяндалғандармен бірге зерттеушінің: «Мүмкіндігінше жазба деректерді, құрылыс, т.б. нақты ескерткіштерді, бұлармен қатар бүгінгі уақытта аталған өңірлерді қоныс етіп келе жатқан тұрғындарды есепке кіргізсек, нәтижесінде: түркілер (татарлар) аталған өңірлерге (Сібір) монғолдардан ерте қоныс тепкен; 2) осылармен қатар бұл халықтар егін егушілік те ене бастаған.үнемі көшіп жүретін мал бағумен айналысқан, оған қосымша олардың күнделікті тұрмыстарына егін егу де орын ала бастаған.

Өздеріне тән болған аталған өркендеу кезеңінде олар осында келген; 3) Монголдар, келесі атаулары моголдар Сібір жеріне қоныс аударған мерзімдерінде мал түрлерін бағып, өсіргендерімен, бұл халықта қорытындысында отырықшылықты егін егу) кәсіп ететін тұрғындарға ұқсас жиі әшекей және қол шеберлігі заттары көп орын алған, осылардан барып, Алтайдан кездесетін металл өндіруге арналған алғашқы балқыту, тасу белгілері осыларға тиіс деп есептеуге болар» атты маңызды тұжырымы (Радищев, 1907: 121), - тұтастай Сібір өлкесін ерте кезең мерзімінен бері қоныс ете бастаған байырғы тұрғындардың есімдерін, бұл халықтардың тұрақты мекен-жайларын ажырата білудегі аса маңызды да келелі мағлұматтар екендігі айғақ.

Қорытынды

Мақалада жоғарыдағы неміс ғалымдары Миллер, Фишер және Ресей зерттеушісі Радищевтің келелі де, тарихи маңызын бүгінгі күнге дейін жоймаған туындылары арқылы XVIII ғасырдың ортасына дейінгі Батыс Сібір, Алтай өңірін ата қоныстары еткен түркілік тұрғындардың, осылардың құрамындағы қазақтардың Орта жүзі руларының көрсетілген уақыттардағы барша тұрмыс, шаруашылықтық, әлеуметтік дамулары, сыртқы қарым-қатынастары, солардың қатарындағы маңыздысы – мекендеген териториялары туралы құнды деректер баяндалған.

Міне, сондықтан да Миллер, Фишер, Радищевтің жоғарыдағы сараланған шығармалары көрсетілген мерзімдегі Еуразия аңғарын (соның ішінде нақтылап айтқанда, Батыс Сібір, Алтай аймағы) көне замандардан мекен етіп келген халықтардың осылардың қатарындағы қазақ тұрғындарының нақты тарихын паш етудегі қажетті шығарма екендігін айқындауға назар аударылды. Осы тұрғыда тоқтала кететін мәселе – жоғарыда баяндалғандарды саралай келе.

Осы айтылғандармен бірге авторлардың бұл шығармаларындағы көрсетілген аймақтарды ғасырлар бойы ата қоныстары етіп, ондағы барлық тарихи дамулар мен өзгерістерге белсене ат салысып келген қазақ руларының осындай тарихын зерттеп, ғылыми бағалар берілуі де авторлардың бұл көлемді де маңызды н Қазақстан тарихын қазіргі заман талабына сай зерттеп, жариялаудағы міндетті түрде пайдаланылатын кітаптар деп есептеуге болады;

- Аталғандардан барып, бұл ғалымдардың өз уақытындағы қазақ халқының ата-қоныстары болған Батыс Сібір, Алтай өңірінің жан-жақты өткенін кеңінен жариялаудағы ғылыми кітаптары,олардан бұрынғы және кейінгі мерзімдегі дайындалып, жарыққа шыққан шығыс елдері, Еуропа, Ресей зерттеушілері туындыларымен мазмұндас және мәліметтері де бір мазмұнды, үндес екендігі де аталған авторлардың осы еңбектерінің маңызын одан ары аша түсетіндігі белгілі;

- Бұл баяндалғандардың қатарында, аталған еңбектерде бұл өлке жергілікті қазақтарының көшпелі мал шаруашылығымен ғана айналысып қоймай, олардың ата-бабаларының Алтайдағы тау-кен ісінің негізін салушылар болғандығы баяндалып, оның ерекше маңызына талдау берілген;

- Олардың туындылардағы, атап айтқанда Миллер мен Фишердің кітаптарында Көшімхан мемлекетінің нақты тарихы, қазақтардың жоңғарларға күресі туралы деректер мен сипаттамалары тың мазмұндылығымен ерекшеленеді;

Міне сондықтан да, көрсетілген авторлар шығармаларының деректерін мүмкіндігінше халқымыздың орта және XVIII ғасырлар көлеміндегі тарихын жариялап, насихаттауға арналған орта мектеп және жоғары оқу орындары Қазақстан тарихына арналған оқулықтада оқыту, дәрістік, практикалық сабақтарда кеңінен пайдалану қажет деп есептейміз.

Ұсыныс

Жоғарыдағы шетелдік ғалымдардың осындай еңбектерін талдай және оларды Отанымыздың тарихын одан ары насихаттаудағы болашақтағы ғылыми туындылар дайындау мен Еліміздің оқу орындарында пайдалану мақсатында төмендегідей ұсыныстар жасау қажет деп есептейміз:

- Мазмұндары сараланып, тарихи маңызын осы уақытқа дейін жоймаған, алайда аз санды түп-нұсқалары Еуропа, Ресей ғылыми кітапханаларында ғана сақталып отырған бұл авторлардың шығармаларының көшірмелері мен электронды нұсқаларын дайындап, еліміздің оқу орындары кітапханаларына жеткізуді қамтамасыз ету;

- Атап айтқанда, осы кітаптардың түп-нұсқалары толығымен сақталып, бір-екі данадан ғана кездесетін Ресей Федерациясы Санкт-Петербург Мемлекеттік Университетінің Горький атындағы Бас кітапханасындағы сирек кездесетін әдебиет қорындағы Қазақстан тарихының әр кезеңдерін қамтитын бұлардан басқа мөлшермен 100-ден аса тираждары аса аз құнды көне кітаптардың авторлары, атауларын анықтап, электронды нұсқаларын алдыруды қамтамасыз ету;

- Бұлармен бірге ресейлік аталған жоғары оқу орны кітапханасындағы сирек кездесетін әдебиеттер қорындағы түгелдей сандары сақталынған алайда тираждары өте аз, Қазақстан тарихының XVIII ғасырдың соңына дейінгі барлық бағыттағы тарихы қамтылған Шығыс, Еуропа мен Ресейдің танымал зерттеушілері дайындаған еңбектері жарияланған 1818–1825 жылдар аралығындағы шығып келген «Сибирский вестник» және «Азиатский вестник» ғылыми журналдарының электронды көшірмелерін Еліміздің ғылыми зерттеу орындары мен жоғары оқу орындары кітапханаларына алдыру қызметін іске асыру мақсатында өзара келісімдер жасалуын іске асыру да қажеттілікті керек етеді;

Міне осындай нақты жұмыстар жүзеге асырылғанда, Қазақстан тарихын дәлелді деректер негізінде жазуға, тарихшы ғалымдар мен зерттеушілердің осы мақсаттағы қызметтеріне үлкен көмек жасалатындығы анық.

Әдебиеттер

Азиатский вестник, 1826a — *Азиатский вестник,* издаваемый Григорием Спасским. 1826. Книжка 9 и 10. О путешествии Г. Лебедура, Мейера и Бунге по Алтайским горам в Сибири и частью по Киргиз-Кайсацской степи, 1826. 131 с.

Азиатский вестник, 1826b — *Азиатский вестник,* издаваемый Григорием Спасским. СПб., 1826. С. 369–370.

География страны, 1859 — *География страны* находящихся в непосредственных сношениях с Россиею. СПб., 1859. С. 129, 131.

Герберштейнь — *Герберштейнь* и его историко-географическая известия о Россий. Сочинения Е. Замысловского,ис приложением материалов для историко-географического Атласа России XVI в. СПб., 1884. 343 с.

Историческое обозрение, 1854 — *Историческое обозрение* ойратов или калмыков с XV столетия до настоящего времени, сочинено Монахом Иакинфом. СПб., 1854. С. 55–56.

Описание Джунгарии и Восточного Туркистана, 1829 — *Описание Джунгарии и Восточного Туркистана в* древнем и нынешнем состоянии. Переведено с Китайского монахом Иакинфом. Часть 1. СПб., 1829. С. 144–145.

Описание Сибирского царства, 1750 — *Описание Сибирского царства* и всех произошедших в нем деле от начала, особливо от покорения его российской державой по сии времена, сочинено Герардом Фридериком Миллером, историографом и профессором Университета Академии Науки и Социетета Аглинского членом. Книга первая. СПб.: при императорской Академии Наук, 1750. 510 с.

Очерки Средней Азии, 1868 — *Очерки Средней Азии* А. Вамбери, профессора восточных языков и литературы при Пражском университете. М., 1868. 273 с.

Перевод с предисловия, 1749 — *Перевод с предисловия,* сочиненного профессором Гмелиным к первому тому Флоры Сибирской. СПб.: изд. Акад. Наук, 1749. С. 5, 28.

Полное собрание сочинений, 1907 — *Полное собрание сочинений А*.Н. Радищева. Редакция, вступительные статьи и примечания В.В. Каллаша. М.: Издание В.М. Саблина, 1907. Том 2. 633 с.

Полное собрание ученых, 1771 — *Полное собрание ученых* путешествии по России, издаваемое Императорскую Академию Наук, по предложению ее Президента. С замечаниями, изяснениями и дополнениями.Том седьмой, заключающий в себе дополнительные статьи к Запискам путешествия Академика Фалька. В Санкт-Петербург, при императорской Академии Наук, 1825 Поездка Христофора Барданеса в Киргизскую степь по препоручению Академика Фалька. Второе путешествие Барданеса в Киргизскую и Зюнгорскую степь, 1771. 18 с.

Полное собрание ученых, 1824 — *Полное собрание ученых* путешествий по Россий, издаваемое императорского Академией Наук по предложению его президента. С примечаниями, изьяснениями и дополнениями.Том шестой. Записки путешествия Академика Фалька. СПб.: при Императорской Академии Наук, 1824. С. 404–406.

Путешествие барона, 1857 — *Путешествие барона* Александра Гумбольдта, Эренберга и Розе в 1829 году по Сибири и Каспийскому морю. СПб., 1857. 22 с.

Путешествие по Алтайским горам, 1829 —Путешествие по Алтайским горам и предгорьям Алтая. Дерпт, 1829. 36 с.

Сибирская история, 1774 — *Сибирская история* с самого открытия Сибири до завоевания сей земли Российским оружием, сочиненная на немецком языке и в собраний Академическом, читанная членом Санкт-Петербургской Академии Наук и профессором древностей и истории, так же членом исторического Геттинского собрания Иоганном Ебергардом Фишером. СПб.: при Императорской Академии наук, 1774. 610 с.

Сибирский вестник, 1818 — *Сибирский вестник,* издаваемый Григорьем Спасским. СПб., 1818. Ч. 2. 20 с.

References

Aziatskiy vestnik, 1826a — *Aziatskiy vestnik,* izdavayemyy Grigoriyem Spasskim. Knizhka 9 i 10. O puteshestvii G. Lebedura, Meyyera i Bunge po Altayskim goram v Sibiri i chast'yu po Kirgiz-Kaysatsskoy stepi [Asiatic Bulletin, published by Grigory Spassky. Books 9 and 10. About the journey of G. Lebedur, Meyer and Bunge through the Altai Mountains in Siberia and part of the Kirghiz-Kaisat steppe], 1826. 131 p. (In Russ.).

Aziatskiy vestnik, 1826b — *Aziatskiy vestnik,* izdavayemyy Grigoriyem Spasskim [Asiatic Bulletin, published by Grigory Spassky]. St. Petersburg, 1826. Pp. 369–370. (In Russ.).

Geografiya strany, 1859 — *Geografiya strany* nakhodyashchikhsya v neposredstvennykh snosheniyakh s Rossiyeyu [Geography of the country in direct relations with Russia]. Saint Petersburg, 1859. Pp. 129, 131. (In Russ.).

Gerbershteyn', 1884 — *Gerbershteyn'* i yego istoriko-geograficheskaya izvestiya o Rossiy. Sochineniya Ye. Zamyslovskogo, is prilozheniyem materialov dlya istoriko-geograficheskogo Atlasa Rossii XYI v. [Gerberstein and his historical and geographical news about Russia. The works of E. Zamyslovsky, with the application

of materials for the historical and geographical Atlas of Russia of the XYI century]. St. Petersburg, 1884. 343 p. (In Russ.).

Istoricheskoye obozreniye, 1854 — *Istoricheskoye obozreniye* oyratov ili kalmykov s XV stoletiya do nastoyashchego vremeni, sochineno Monakhom Iakinfom [Historical review of the Oirats or Kalmyks from the tenth century to the present, composed by Monk Iakinth]. Saint Petersburg, 1854. Pp. 55–56. (In Russ.).

Ocherki Sredney Azii — *Ocherki Sredney Azii* A. Vamberi, professora vostochnykh yazykov i literatury pri Prazhskom universitete [Essays on Central Asia by A. Vambery, Professor of Oriental Languages and Literature at Prague University]. Moscow, 1868. 273 p. (In Russ.).

Opisanie sibirskogo sarstva, 1750 — *Opisanie sibirskogo sarstva* i vseh proizoshedshih v nem dele ot nachala, osoblivo ot pokorenia ego rossiiskoy derzhavoi po sii vremena, sochineno Gerardom Friderikom Millerom, istoriografom i professorom Universiteta Akademii Nauki i Sosieteta Aglinskogo chlenom. Kniga pervaya [The description of the Siberian kingdom and all the events that have taken place in it from the beginning, especially from its conquest by the Russian state to the present time, was written by Gerard Friedrich Miller, historiographer and professor of the University of the Academy of Science and member of the Society of England. Book One]. Sankt-Peterburg: pri imperatorskoi Akademii Nauk, 1750. 510 p. (In Russ.).

Opisaniye Dzhungarii i Vostochnogo Turkestana, 1829 — *Opisaniye Dzhungarii i Vostochnogo* Turkestana v drevnem i nyneshnem sostoyanii [Description of Dzungaria and East Turkistan in its ancient and current state]. Translated from Chinese by Monk Iakinthos. Part 1., St. Petersburg, 1829. Pp. 144–145. (In Russ.).

Perevod s predisloviya, 1749 — *Perevod s predisloviya,* sochinennogo professorom Gmelinym k pervomu tomu Flory Sibirskoy [Translation from the preface composed by Professor Gmelin to the first volume of Flora Sibirskaya] // ed. Akad. Sciences, St. Petersburg, 1749. Pp. 5, 28. (In Russ.).

Polnoe sobranie sochinenii, 1907 — *Polnoe sobranie sochinenii* A.N. Radisheva, Redaksya, vstupitelnye statyi primechenya V.V. Kallasha [Complete Works of A.N. Radishchev. Edited, Introductions and Notes by V.V. Kallash]. Moscow: Izdanie V.M. Sablina, 1907. Vol. 2. 33 p. (In Russ.).

Polnoye sobraniye uchenykh, 1771 — *Polnoye sobraniye uchenykh* puteshestvii po Rossii, izdavayemoye Imperatorskuyu Akademiyu Nauk, po predlozheniyu yeye Prezidenta. S zamechaniyami, izyasneniyami i dopolneniyami.Tom sed'moy, zaklyuchayushchiy v sebe dopolnitel'nyye stat'i k Zapiskam puteshestviya Akademika Fal'ka. V Sankt-Peterburg, pri imperatorskoy Akademii Nauk, 1825 Poyezdka Khristofora Bardanesa v Kirgizskuyu step' po preporucheniyu Akademika Fal'ka [The Complete Collection of Scientific Travels in Russia, published by the Imperial Academy of Sciences, at the suggestion of its President.With comments, clarifications, and additions. Volume seven, which contains additional articles to the Notes of the journey of Academician Falk. To St. Petersburg, at the Imperial Academy of Sciences, 1825 Christopher Bardanes' trip to the Kirghiz steppe on behalf of Academician Falk]. Bardanes' second journey to the Kirghiz and Zyungorsky steppe, 1771. 18 p. (In Russ.).

Polnoye sobraniye uchenykh, 1824 — *Polnoye sobraniye uchenykh* puteshestviy po Rossiy, izdavayemoye imperatorskogo Akademiyey Nauk po predlozheniyu yego prezidenta. S primechaniyami, iz'yasneniyami i dopolneniyami [The complete collection of scientific travels in Russia, published by the Imperial Academy of Sciences at the suggestion of its president. With notes, explanations, and additions]. Notes of the journey of Academician Falk.To St. Petersburg, at the Imperial Academy of Sciences, 1824. Vol. 6. Pp. 404–406. (In Russ.).

Puteshestviye barona, 1857 — *Puteshestviye barona* Aleksandra Gumbol'dta, Erenberga i Roze v 1829 godu po Sibiri i Kaspiyskomu moryu [The journey of Baron Alexander Humboldt, Ehrenberg and Rose in 1829 through Siberia and the Caspian Sea]. St. Petersburg, 1857. 229 p. (In Russ.).

Puteshestviye po Altayskim goram, 1829 — *Puteshestviye po Altayskim goram* i predgor'yam Altaya [A journey through the Altai Mountains and the foothills of Altai]. Dorpat, 1829. 36 p. (In Russ.).

Sibirskaya istoria, 1774 — *Sibirskaya istoria* s samogo otkrytiya Sibiri do zavoevaniya sei zemli Rossiskim oruzhiem, sochinennaya na nemeskom yazyke i v sobranii Akademicheskom, chitannaya chlenom Sankt-Peterburgskoy Akademii Nauk i professorom drevnostey i istorii, tak zhe chlenom istoricheskogo Gettinskogo sobraniya Iogannom Ebergardom Fisherom [Siberian history from the very discovery of Siberia to the conquest of this land by Russian arms, composed in German and in the Academic collection, read by a member of the St. Petersburg Academy of Sciences and professor of antiquities and history, also a member of the historical Getty collection Johann Eberhard Fischer]. V Sankt-Peterburge pri imperatorskoi Akademii Nauk, 1774. 610 p. (In Russ.).

Sibirskiy vestnik, 1818 — *Sibirskiy vestnik,* izdavayemyy Grigoriyem Spasskim [Siberian Bulletin, published by Grigory Spassky]. The year is 1818. Part two. Saint Petersburg, 1818. 20 p. (In Russ.).

ТАРИХНАМА ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУ / ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ / HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

Published in the Republic of Kazakhstan
Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 1, pp. 21-35, 2025
Journal homepage: https://edu.e-history.kz

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_1_21-35

SARAYCHIK OF THE JOCHI ULUS IN EUROPEAN AND NATIONAL HISTORIOGRAPHY

Sholakhov Murat Garifullaevich[1]

[1]L.N. Gumilev Eurasian National University
(2, Satpayev Str., 010000 Astana, Republic of Kazakhstan)
Doctoral candidate in Historical Sciences
https://orcid.org/0009-0003-6468-9812. E-mail: muri777@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2025
© Sholakhov M., 2025

Abstract. *Introduction*. Saraychik, as an important center of the Jochi Ulus, holds a special place in European and domestic historiography. European researchers emphasize its significance in international trade and political life, while domestic historians investigate the administrative role of the city and its influence on regional development. The historical role of Saraychik is the main theme of numerous studies. Domestic historiography began to develop during the Soviet period, when archaeological excavations and historical research led by scholars such as Alkey Margulan and Karl Baipakov significantly expanded knowledge about Saraychik. *Aims and objectives of the research*. The aim of the study is to consider the role of the city of Saraychik as an important administrative and trade center of the Jochi Ulus in the context of historical science. The study is aimed at analyzing the economic and political significance of Saraychik in European and domestic historiography. In addition, the reasons for the city's decline and its impact on the development of the Golden Horde and the region are explored. A comparative analysis of European and domestic historiography allows for the identification of key differences in approaches and research directions, as well as the significance of Saraychik for world and regional history. *Conclusion.* In European and domestic historiography, it is clearly shown that Saraychik played an important role in the political, economic, and cultural life of the Jochi Ulus. European researchers focus on the international trade and political significance of the city, while domestic scholars study its administrative functions and role in regional development. The reasons for the decline of Saraychik and its impact on the Golden Horde are the main topics of historical research.

Keywords: Jochi Ulus, Saraychik, National historiography, European historiography, Kazakh Khanate, Nogai Horde, Uluq Ulus

Acknowledgements. This article was prepared and published with the financial support of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan within the framework of the program-targeted funding for the project “Study of the Ethnopolitical and Socio-Economic History of the Ulus of Juchi in the 13th-15th Centuries” (IRN BR24992878).

For citation: Sholakhov M. Saraychik of the Ulus of Jochi in European and National Historiography // Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”. 2025. Vol. 12. No. 1. Pp. 21–35. (In Russ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_1_21-35

ЖОШЫ ҰЛЫСЫНЫҢ САРАЙШЫҒЫ ЕУРОПАЛЫҚ ЖӘНЕ ОТАНДЫҚ ТАРИХНАМАДА

Шолахов Мурат Гарифоллаевич[1]

[1]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(2-үй, Сатпаев көш., 010000 Астана, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының докторанты
https://orcid.org/0009-0003-6468-9812. E-mail: muri777@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025
© Шолахов М., 2025

Аңдатпа. *Кіріспе.* Сарайшық, Жошы Ұлысының маңызды орталығы ретінде, еуропалық және отандық тарихнамада ерекше орын алады. Еуропалық зерттеушілер оның халықаралық сауда мен саяси өмірдегі маңыздылығын атап өтсе, отандық тарихшылар қаланың әкімшілік рөлі мен оның аймақтық дамуға әсерін зерттейді. Сарайшықтың тарихи рөлі көптеген зерттеулердің негізгі тақырыбы болып табылады. Отандық тарихнама кеңес кезеңінде дамып, археологиялық қазбалар мен тарихи зерттеулердің нәтижесінде, Әлкей Марғулан мен Карл Байпаков сияқты ғалымдардың жетекшілігімен Сарайшық туралы білімдер айтарлықтай кеңейтілді. *Зерттеудің мақсаттары мен міндеттері.* Зерттеудің мақсаты – Сарайшық қаласының Жошы Ұлысының маңызды әкімшілік және сауда орталығы ретіндегі рөлін тарихи ғылым контекстінде қарастыру. Зерттеу Сарайшықтың еуропалық және отандық тарихнамадағы экономикалық және саяси маңыздылығын талдауға бағытталған. Сонымен қатар, қаланың құлдырау себептері мен оның Алтын Орда мен аймақтың дамуына әсері зерттеледі. Еуропалық және отандық тарихнамадағы салыстырмалы талдау зерттеу әдістері мен бағыттарындағы негізгі айырмашылықтарды анықтауға, сондай-ақ Сарайшықтың әлемдік және аймақтық тарихтағы маңызын көрсетуге мүмкіндік береді. *Қорытынды.* Сарайшық қаласы Жошы Ұлысының саяси, экономикалық және мәдени өмірінде маңызды рөл атқарғаны еуропалық және отандық тарихнамада айқын көрсетілген. Еуропалық зерттеушілер қаладағы халықаралық сауда мен саяси маңыздылығына назар аударса, отандық ғалымдар оның әкімшілік функцияларын және аймақтық дамуындағы орнын зерттейді. Сарайшықтың құлдырауы мен оның Алтын Орда мемлекетіне тигізген әсері тарихшылардың басты зерттеу тақырыбы болып табылады.

Түйін сөздер: Жошы Ұлысы, Сарайшық, Отандық тарихнама, Еуропалық тарихнама, Қазақ хандығы, Ноғай Ордасы, Ұлық Ұлыс

Алғыс. Бұл мақала Қазақстан Республикасының Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетінің қаржылық қолдауымен «XIII-XV ғасырларда Жошы ұлысының этнополициялық және әлеуметтік-экономикалық тарихын зерттеу» бағдарламалық мақсатты қаржыландыру аясында дайындалып, жарияланды (ИРН BR24992878).

Дәйексөз үшін: Шолахов М.Г. Жошы Ұлысының Сарайшығы Еуропалық және Отандық тарихнамада // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2025. Т. 12. № 1. 21–35 бб. (Орысш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_1_21-35

САРАЙЧИК УЛУСА ДЖУЧИ В ЕВРОПЕЙСКОЙ И ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Шолахов Мурат Гарифоллаевич[1]

[1]Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
(д. 2, ул. Сатпаева, 010000 Астана, Республика Казахстан)
Докторант исторических наук
https://orcid.org/0009-0003-6468-9812. E-mail: muri777@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Уалиханова, 2025
© Шолахов М., 2025

Аннотация. *Введение*. Сарайчик, как важный центр Жошы Улуса, занимает особое место в европейской и отечественной историографии. Европейские исследователи подчеркивают его значимость в международной торговле и политической жизни, в то время как отечественные историки исследуют административную роль города и его влияние на региональное развитие. Историческая роль Сарайчика является основной темой множества исследований. Отечественная историография начала развиваться в советский период, когда археологические раскопки и исторические исследования под руководством таких ученых, как Алькей Маргулан и Карл Байпаков, значительно расширили знания о Сарайчике. *Цели и задачи исследования*. Целью исследования является рассмотрение роли города Сарайчик как важного административного и торгового центра Жошы Улуса в контексте исторической науки. Исследование направлено на анализ экономической и политической значимости Сарайчика в европейской и отечественной историографии. Кроме того, исследуются причины упадка города и его влияние на развитие Золотой Орды и региона. Сравнительный анализ европейской и отечественной историографии позволяет выявить ключевые различия в подходах и направлениях исследований, а также значение Сарайчика для мировой и региональной истории. *Заключение*. В европейской и отечественной историографии ясно показано, что Сарайчик играл важную роль в политической, экономической и культурной жизни Жошы Улуса. Европейские исследователи обращают внимание на международную торговлю и политическое значение города, в то время как отечественные ученые изучают его административные функции и роль в региональном развитии. Сарайшықтың құлдырау себептері мен оның Золотая Ордаға әсері тарихшылардың зерттеуінің негізгі тақырыптары болып табылады.

Ключевые слова: Жошы Улус, Сарайчик, отечественная историография, европейская историография, Казахское ханство, Ногайская Орда, Улуг Улус

Благодарность. Статья подготовлена и опубликована при финансовой содействии Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан в рамках программно-целевого финансирования Изучение этнополитической и социально-экономической истории Улуса Джучи в XIII-XV веках (ИРН BR24992878).

Для цитирования: Шолахов М.Г. Сарайчик Улуса Джучи в европейской и отечественной историографии // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2025. Т. 12. № 1. С. 21–35. (На Русс.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_1_21-35

Введение

Сарайчик – историческое поселение, расположенное на территории современного Казахстана, сыгравшее значительную роль в истории Золотой Орды, Ногайской Орды и Казахского ханства. Будучи важным торгово-экономическим и культурным центром на Великом шелковом пути, Сарайчик стал объектом изучения как отечественной, так и европейской историографии.

Европейские историки, начиная с эпохи великих географических открытий, проявляли интерес к Сарайчику в контексте изучения восточной торговли и взаимодействия Запада с Востоком. В своих трудах они уделяли внимание экономическим связям, архитектурным особенностям и политической роли города.

Отечественная историография, особенно советская и постсоветская, фокусировалась на исследовании Сарайчика как части историко-культурного наследия региона. Исследователи рассматривали его в контексте истории кочевых империй, этногенеза народов Центральной Азии и формирования казахской государственности.

Сравнение подходов европейской и отечественной историографии позволяет не только глубже понять значение Сарайчика, но и выявить различия в интерпретации его роли в мировой истории. Это введение ставит задачу проанализировать основные направления

исследований и определить, как различные научные традиции влияли на восприятие и изучение Сарайчика.

Материалы и методы исследования

Исследование европейской и отечественной историографии Сарайчика базируется на анализе широкого круга источников, включая исторические хроники, археологические данные, научные монографии и статьи, а также архивные материалы. Основное внимание уделяется работам, опубликованным в период с XIX века по настоящее время, что позволяет проследить эволюцию подходов к изучению этого исторического объекта. Труды путешественников и географов, таких как Антонио Дженкинсон, которые оставили описания Сарайчика. Научные публикации европейских историков, включая исследования, посвященные Великому шелковому пути и торговым маршрутам Золотой Орды.

Современные работы по сравнительному анализу культурного взаимодействия Востока и Запада. Отечественная историография: Труды советских и казахстанских археологов, таких как А. Маргулан и К. Байпаков, исследовавших остатки Сарайчика. Исторические исследования, связанные с Золотой Ордой, Ногайской Ордой и Казахским ханством.

Герменевтический метод – интерпретация исторических источников с учетом контекста их создания.

Социально-экономический метод – исследование истории через призму социально-экономических факторов.

Историко-аналитический метод: Сравнение подходов европейских и отечественных исследователей к изучению Сарайчика, выявление сходств и различий в их интерпретациях.

Компаративный анализ: Сопоставление данных различных источников (археологических, письменных, картографических) для реконструкции роли Сарайчика в историческом контексте.Контекстуальный подход: Изучение Сарайчика в рамках более широких исторических процессов, таких как развитие торговых путей, этногенез и государственное строительство в Центральной Азии.

Обсуждение

А.Р Мухаметзянов в статье, посвящённой истории исследования Сарайчика, обратил внимание на то, что на сегодняшний день этот город скорее часто упоминается, чем специально изучается. До сих пор не существует подробных монографий или статей, содержащих анализ архитектуры города, его внутреннего устройства и облика (Мухаметзянов, 2021: 21).

Д.А Талеев написал статью, акцентируя внимание на том, что Сарайшык и Барчинкент играли сакральное значение для Улуса Джучи (Талеев, 2024: 370). А.Ж. Жумабаева и А. Турарулы сообщили о новых археологических раскопках 2021 года (Жумабаев, Тұрарұлы, 2021: 24). Турецкие историки С. Чынар и А. Гюндоглу опубликовали статью об османских источниках, посвящённых территории Сарайчика и Дешт-и-Кыпчака. В своей статье они ошибочно назвали Сарайчик столицей Улуг Улуса (Чынар, Гюндоғду, 2021: 42), хотя он был столицей только Ногайской Орды и Казахского ханства. В 2015 году вышла книга «Сарайшық бабалар мұрасы», написанная М.К. Кипиевым и Ж.К. Жумабаевой (Жумабева, Кипиев, 2015).

Другие казахстанские историки во главе с М.С Джангужиевым писали о Сарайчике как о культурной столице Кыпчакского ханства XI века и столице Золотой Орды (Джангужиев и др., 2024: 191), ссылаясь на слова Гизатова. Однако это мнение является ошибочным и не подкреплено убедительными доказательствами как о столице Кыпшаков.

Трио историков под руководством М. Абилсеита рассматривает Сарайчик как важный торгово-караванный пункт (Мухтар и др., 2023: 1082). Действительно, Сарайчик был центром торговли и местом остановки для многих купцов той эпохи.

Другой автор, Сагидуллаев Д.З., пишет об археологических раскопках Пацевича 1950 года, в которых описывается кирпично-обжигательный метод строительства домов в

Сарайчике (Сагидуллаев, 2001: 317). Его труд также упоминает записи путешественника Сейфа Челяби и труд Таварих Дешт-и-Кыпчак Ибн Ридхвана. Сам Ибн Ридхван, написавший своё произведение в 1638 году, называет Сарайчик одним из самых значимых татарских городов (Абдумежилов, 2020: 230–231). Турецкие источники дают поверхностное представление о Сарайчике, что объясняется территориальной удалённостью. Они иногда преувеличивают достижения в архитектуре и религии исламских народов, подчёркивая религиозное братство. Эти утверждения опровергаются в работах известного калмыцкого историка Тепкеева. В одной из них он описывает события мая 1622 года, когда ногайский лидер Ишбердей сообщил в Астрахань о появлении отряда калмыков у развалин Сарайчика. Этот отряд разгромил татар-тумаков, а сам Ишбердей с группой из 32 человек попал в плен, но через три дня сбежал (Тепкеев, 2014: 17).

Труды Ибн Ридхвана переводил Р. Абдумежилов, где Сарайчик упоминается;

Их стольные города – Кырым, и Бахчисарай, и Серачик, и Алмасарай, и Газан, и Азак, и крепость Ор, и виляеты Хад-житархан, и Аждерхан (земли, на которые распространялось правление – Мангуп и Алмасарай, и Серачык, и Ор, и Рабат (и Ордубат), и Гёзлеве, и Балыклагы, и Акмесджид, и Карасу, и Керчь, и Темрюк, и Кызылташ, и Эдхун, и Азак, и Тамань, и Хаджитархан, и Аждерхан, и Газан (Казань), а их столицами, центрами принятия решений были города и земли под названиями Крым и Кефе, и Бахчисарай) (Абдумежилов, 2020: 230).

П.В Бирюков написал о топографии и упоминаниях городища Сарайчика, приводя многочисленные источники, включая данные о затоплении города в советский период (Бирюков, 2019).

Отечественный историк З. Самашев опубликовал книгу о Сарайшыке (Самашев, 2011). Английский дипломат и путешественник Дженкинсон ссылался на татарских купцов, которые сообщали, что путь от Астрахани до Сарайчика занимал 10–15 дней, от Сарайчика до Ургенча — 15 дней, от Ургенча до Бухары — 15 дней, от Ургенча до Кашгара — 45 дней, а от Ургенча до Китая — 75 дней (Готье, 1938: 308).

Сарайчик изображён на карте 1459 года, составленной итальянским монахом Фра Мауро. В своей работе он упоминает Куманию как крупное государство, которое к тому времени утратило своё значение. По его данным, население этой территории было сопоставимо с населением Венгрии, которое в XIV веке составляло около 3 миллионов человек (Russel, 1958: 100).

Даже с учётом Казахского ханства, Сибирского и Ногайской Орды, население этих земель не могло сравниться с Венгрией. Это указывает на сложность создания оседлого образа жизни и подтверждает слабую значимость городов для населения Улуса Джучи.

Ногайцы, хотя и считали Сарайчик своей столицей, не имели там большого населения, за исключением знатных Едигеидов и их подданных.

Результаты

Казахстанские историки проявляли значительный интерес к изучению Сарайчика, поскольку он имеет прямое отношение к Улусу Джучи и осколкам Урусидов Казахского ханства. Помимо исследований о Сарайчике, была опубликована статья К.М. Сейтжанулы, посвящённая городку Актобе Лаэти, расположенному в посёлке Томарлы на севере города Атырау. Этот городок также имел торговую связь с Сарайчиком.В статье историк высказывает предположения, связывая Лаэти со стихами Мурата Мункеулы (Касенов, 2016: 918), в которых упоминаются города Актобе и Коганша, якобы построенные Асаном Кайгы Однако акын той эпохи мог иметь лишь частичное представление об истории Ногайлинской эпохи.

Историк Р.Ф. Набиев предполагал, что монголы стремились превратить новые города в центры производства. Исследователь Д. Верхотуров поддерживал эту точку зрения, утверждая, что города могли использоваться как индустриальные базы (Набиев, 2014: 619).

П.И. Рычков в своей книге «Топография Оренбургской губернии» описывал Сарайчик следующим образом:

«Там ещё поныне в земле находят многие палатки; видно, что они были кладбищами знатных людей, ибо во многих находят гробы и кости. Говорят, что для строительства Гурьева городка много кирпича взято из этих развалин. Да и ныне Яицкие казаки, находящиеся на форпостах около этого места, используют кирпич из этих развалин для постройки печей и других нужд» (Рычков, 1762: 331).

П.С. Паллас в XVIII веке писал о поселении:

«Вал со рвом всё ещё виден, и в окружности имеет до пяти вёрст. Он начинается при угле, который тихо текущая из степи речка Сарайчика делает с Яиком, около полутора вёрст ниже нынешнего форпоста, потом продолжается вверх по этой речке и, обойдя форпост кривизнами, заканчивается при Яике. Посреди этого места проведён сухой ров, возможно, для отвода паводковых вод. Внутри вала находятся основания и своды каменных строений, и по ним можно заключить, что в городе были знатные дома» (Паллас, 1762: 261).

Я считаю, что Сарайчик страдал от наводнений со времени своего основания и, возможно, неоднократно получал повреждения от паводковых вод. Инженеры, служившие ханам, пытались решать такие проблемы, сохраняя город, пока Улуг Улус не стал дробиться на отдельные ханства. Однако строительство города в чрезмерной близости от Жайыка было серьёзной ошибкой чингизидов, которые недооценили эту проблему. Ханы Улуг Улуса, будучи кочевниками, слабо разбирались в оседлой архитектуре.

И.В Ерофеева упоминала о значении Сарайчика в казахском фольклоре и утверждала, что хан Жанибек построил там мечеть и дворец (Ерофеева. 2021: 49).

Примечательно, что в Улусе Джучи было построено множество новых городов, в отличие от улусов Чагатая, Тулуя и Угэдэя. Причины этого кроются в том, что кипчаки, населявшие эти земли до монгольского завоевания, не были активными строителями, хотя и имели несколько городов. Кипчаки чаще использовали уже существующие города, населённые другими народами.

До монгольского периода о Сарайчике и его окрестностях сохранилось мало сведений. Советский историк С.П Толстов пытался удревнить историю Сарайчика, связывая его с до-монгольским периодом (Толстов, 1958: 811). Основные научные идеи Толстова были сосредоточены на истории хорезмийцев, что повлияло на его гипотезы.

Считается, что монгольское завоевание временно затормозило культурное, социальное и экономическое развитие Средней Азии (Асылбекова, 1998: 640). Это особенно заметно в землях хорезмийцев, которые умели строить и укреплять города. Однако в северной кипчакской части Монгольской империи, напротив, началось развитие благодаря строительству новых городов.

Территория Сарайчика в Средние века находилась под властью Хазарского государства и Западно-Тюркского каганата, но нет оснований утверждать, что там был город до Улуса Джучи. Историк А.В. Пачкалов придерживался того же мнения, основываясь на археологических раскопках (Пачкалов, 2007: 308–331)

Шотландский историк Гамильтон Гибб перевёл труды Ибн Баттуты о путешествии по Улусу Джучи. Ибн Баттута писал:

«Из города Аль-Сара мы отправились в десятидневный путь и прибыли в Сарайджук (джук означает "маленький"). Там протекает большая полноводная река "Улусу", что значит "большой поток". На реке я увидел мост из лодок, как в Багдаде. В городе нас тепло встретил тюркский мужчина по имени Ата (что значит "отец"), который благословил нас. Мы продали лошадь и взяли верблюда, чтобы пересечь пустыню». Ибн Баттута описывает некоторые мосты города, схожие с Багдадом (Gibb, 1995: 539). Вряд ли Сарайчик мог сравниться с этим арабским городом по численности населения и архитектуре.

Этимология названия «Сарайджук» (малый дворец) имеет монгольское происхождение. Слово "сарай" означает амбар, а "жижиг" — маленький. Это подтверждает, что монгольские завоеватели, основавшие Улус Джучи, давали новым городам монгольские названия, за исключением тех, которые существовали ранее. О монгольском происхождении этимологии города писали К.Н Мамирова и А.К Каирова в своей статье «Сарайчик – центр древней

цивилизации Золотой Орды», но ошибочно утверждали, что Сарайчик был вторым городом после Багдада (Каирова, Мамирова 2017: 488). Сарайчик был важным региональным центром, но не мог сравниться с Багдадом по масштабам, влиянию и роли в мировой истории. Багдад играл глобальную роль в науке и культуре, тогда как Сарайчик имел локальное значение как торговый центр в рамках Улуса Джучи. Монгольская аристократия Улуса Джучи изначально сохраняла свою культуру, используя монгольский язык. Однако со временем тюркский язык начал теснить монгольский, что свидетельствует о тесной интеграции монголов с тюрками. В Сарайчика в XIX в. был найден кувшин с цитатой из поэмы XI в. «Кутадгу билиг» Ю. Баласагуни (Трепавлов, 2013:182).

О скромности монгольских городов приводил американский дипломат Р. Уильям, рассказывая о впечатлениях монаха Вильгельма Рубрука, ревностного христианина, который сравнивал столицу Каракорум с обычной деревней и аббатством Сен-Дени, попрекая кочевников за то, что аббатство намного красивее (Rockhill, 1900: 26). Удивляет, что большинство ханов Улуг Улус, или все они, в основном не страдали гигантизмом, как Амир Темур или шах Джахан. Они не пытались строить что-то грандиозно большое, исключением является 60-метровая башня Кутлуг Темура, наместника на земле Кенеургенч. Грандиозные сооружения строились непосредственно вблизи от оседлых подданных улуса Джучи. Всё-таки Сарайчик не был богат гигантскими сооружениями. Чем более религиозным был хан Улуг Улус, тем больше строилось мечетей, и они оказались минимальными в своих размерах.

А.В. Пачкалов выдвинул гипотезу, что город был основан при хане Узбеке. Период правления хана совпал с Малым Ледниковым периодом, сыгравшим свою роль в временном упадке государств. Одно из ближайших родственников империи чингизидов, империя Юань в Китае, пережила великий голод в правление хана Тогуна Темура. В 1315–1317 годах произошел великий голод в Европе из-за сильного похолодания климата (Jacobson, 2001: 117). Суровая зима могла быть причиной высокой смертности среди скота и недостаточного поступления корма. Малый ледниковый период мог быть причиной упадка города. Позднее Ногайская Орда столкнётся с глобальными климатическими проблемами, из-за которых не могла конкурировать с присырдарьинскими городами Казахского ханства, такими как Сыганак и другие. Именно эти города смогли возвыситься за счёт мягкого климата, в отличие от северных частей Улуса Джучи. Сарайчик обладал безусловной сакральностью и символичностью власти, но в конечном итоге утратил свою практическую значимость из-за сурового климата, джутов и слабой торговой роли.

А.А. Порсин приводит слова Шамилоглу о бубонной чуме, начавшейся в 40-х годах XII века, и опровергает их словами Хайдара и Д.А. Долбина в пользу легочной чумы, подкрепляя это симптомами, типичными для легочной чумы, такими как кровохарканье, из источников египетского историка Аль Айни (Порсин,2018: 69). Чума нанесла сокрушительный удар по развитию городов и, скорее всего, также затронула демографию. Именно легочная чума дала сокрушительный удар по городским тюркоязычным подданным или просто тюркам, в меньшей степени — по ираноязычному населению. Меньше всего страдали кочевые тюркские племена и монголы, благодаря кочевому образу жизни, который помог избежать пандемии, но случаи болезни могли бы быть в зависимости от того, где проживали монгольские племена. Из-за финансового кризиса, вызванного эпидемией, город финансировался плохо, не строились архитектурные объекты, а последующая Великая Замятня и вовсе приостановила развитие Сарайчика.

Флорентийский торговец Франческо Бальдуччи упоминает, что встречал монголов, то есть gens d'armes (людей с оружием) в Улусе Джучи. Итальянец пишет, что путь от Сарая до Сараканко (Сарайчик) на реке занимает 8 дней. По его словам, можно добраться как по суше, так и по воде, но по воде будет дешевле для товаров. Путь от Сарайчика до Ургенча на верблюжьей повозке занимает 25 дней (Yule, Cordier, 1916: 143–171). Книга торговца была написана между 1335 и 1343 годами, вероятная дата – 1339–1340 годы (Yule 1914: 137). Его путешествие соответствует тому, что он видел смену триады ханов в лице Узбека, Тыныбека и Джанибека. Сарайчик имел сакральное значение для похорон. Это подтверждает книга

Абулгази, где говорится, что в Сарайчике похоронены ханы Джанибек и Бердибек (Самашев, 2001: 58). Ханы стремились быть ближе к своим отцам и предкам, и Сарайчик играл ключевую роль в местных погребальных обрядах. Еще одна сакральность упоминается при хане Берке. Был случай, когда хан Берке направился в город Сарайчик, основанный его старшим братом, чтобы остановиться там. Он встретил огромный караван из Бухары и отозвал его в уединенное место, где начал расспрашивать купцов о учениях ислама. Проникшись этим учением, Берке был счастлив и всей искренней душой принял исламскую веру (Тулибаева, 2021: 140).

Р. Алимов приводит из книги «Джами ат-таварих», автором которой является Кадыр Али Бек, что Бердибек, сын Джанибека, прибыл из Тебриза в Сарайчик и скорбил три дня по своему усопшему отцу. Далее в книге говорится о самом Джанибеке, ставшем праведным падишахом, и о том, как он сел на трон в городе Сарайчик. В книге также упоминается хан Берке, который, увидев в Сарайчике бухарских купцов, проникся исламом (Алимов, 2023: 309–311).

Немецкий историк Б. Шпулер в своей книге «Золотая Орда» упоминает об административной роли Сарайчика. Он отмечает, что в этом городе находились даруги – сборщики налогов, выполнявшие важные функции в управлении и поддержании системы дани (Шпулер, 2016: 330).

Еще одну значимость Сарайчика отмечает В.П Костюков, полагая, что Сарайчик стал столицей Шибанида Каганбека, правившего в 777 году по хиджре. Первые монеты его отца Ильбек хана были отчеканены в Сарайчике (Костюков, 2009: 41). Это неудивительно, так как чеканка монет указывает на его столичное значение. Б.А Ахмедов в книге «Государство кочевых узбеков» упоминает двух ханов Шейбанидов – Ильбана (Ильпанека) и Алып Қожу, хотя второго в муиззах найти не удалось. Дальше на той же странице он приводит слова Левшина, что город был основан Шайбаном или другим ханом вне Сарая. Сам же автор поверхностно ссылается на сочинение Махмуда ибн Вали, утверждая, что если территория Сарайчика принадлежала сыну Шибану Бахатур хану, то основателем города был сам Бахадур (Ахмедов, 1965: 33–34). Этому трудно согласиться, так как город упоминается у ибн Баттуты. Улус Шибана относительно близко находился к центральной ставке ханов, и владение Сарайчиком доказывает, что они имели более легитимные права на престол, чем остальные Джучиды, особенно после Батуидов. Б.А Ахмедов, вероятно, пытался максимально повысить значение Шибанидов, пытаясь приписать им создание города. Иногда историки склонны писать подобное из-за сильной привязанности к Шибанидам, ведь они правили узбекским государством на его раннем этапе.

Сарайчик был разрушен Тамерланом в 1395 году. Именно его нашествие привело к фундаментальному распаду и угасанию Улуса Джучи. В. Трепавлов приводит слова Йазди, который пишет, что грозный гураган Амир Темур, опасаясь засад на крупных переправах (а Сарайчиковская была, без сомнения, крупнейшей), форсировал Яик в верховьях, не затронув, таким образом, город (Трепавлов, 2013: 185).

После нашествия Тимура Джучиды, возможно, поняли важность фортификационных сооружений, но осознали это слишком поздно, так как они уже вели беспорядочную войну за Улус, ослабляя экономику, демографию и градостроительство, включая возведение городских стен. Последним таким оплотом был город Казань, которая была более или менее защищена. Если бы каждый Чингизид имел в распоряжении хорошо укрепленный город с мощными стенами, это привело бы к еще большему дроблению на ханства. Мы знаем, что Московское государство с огромным трудом овладело одним таким городом — Казанью. Отсутствие укрепленных стен в городах позволяло легитимным ханам улусов быстрее подавлять восстания отдельных чингизидских принцев. У кочевых народов не было централизованной власти, как у турков-османов, и отсутствие стен в кратковременной перспективе помогало удерживать власть в Улусе, но также негативно сказывалось на обороне кочевников, несмотря на их силу в набегах и внезапных атаках.

Барак хан был убит между реками Едиль и Жайык, возле Сарайчика, в битве с Гази и Наурызом. Его сына называли Кичи Жанибек. Этот Жанибек хан после смерти отца стал править улусом (Ускенбай, 2002: 55).

В.В. Трепавлов утверждал, что Сарайчик был столицей Ногайской Орды вплоть до разрушения в 1580 году, позднее став частью Казахского ханства (Трепавлов, 2013: 185).

А.В. Парунин приводит пример, что ногайский мурза Шидак, правивший в это время, владел Сарайчиком, а его сын Коссум владел территориями между реками Камой, Яиком и Ра. Третий сын Ших-Мамай владел частью Сибирской земли (Парунин, 2019: 68). Почти все эти земли были покрыты лесами, за исключением территории вокруг Сарайчика, которая была степной. То, что старший сын Ногайской мурзы владел Сарайчиком, доказывает, что он был главным претендентом на власть в Ногайской Орде.Именно степная часть была более удобной для кочевого образа жизни и выпаса скота, который составлял основную экономическую силу Ногайской Орды.

Мухаммед Хайдар Дулати пишет, что в Сарайчике пребывал казахский Бурундук хан (Дулати, 1999: 324). Академик В. Трепавлов в книге «Орда самовольная» передает, что Касимхан выдал свою дочь за Шейх-Мамая, сына Муса-бия, и занял Сарайчик, продолжив эстафету от своего деда Жанибека и дяди Бурундука. В 1521 году хан Касым умирает в своей усыпальнице в Сарайчике (Трепавлов, 2013: 182). В Сарайчике находились ставки Джанибека, Бурундука и Касима а затем и усыпальницы первого и последнего изних. Сын Касима и внук Джанибека хан Хакк-Назар в 1550-х гг. называл Сарайчик своим юртом, да и сами ногайские мирзы расценивали его как «Янибеков царев юрт (Трепавлов, 2013: 185). Касым таким браком хотел закрепить за собой Сарайчик и показать теплое отношение к ногайцам, доказывая, что он является истинным ханом Улуг Улуса и милосердно относится к ногайскому юрту как к равному, несмотря на поражение отдельных частей мангытов от казахов. Сарайчик легко переходил из рук в руки, что объясняет его слабую защищенность и тактическую значимость. Сарайчик имел сакральное значение для казахов и ногайцев, что во многом уберегало его от разграбления во время ожесточённых сражений за гегемонию в Улусе Джучи.

А. Токтабай в своей книге, ссылаясь на источники, пишет, что по преданию Касымхан провел пышный обряд в виде скачек по поминке отца Жанибека в Сарайчике. Также он объясняет значимость собак для кочевников в Сарайчике, где были обнаружены целые захоронения собак, что указывает на то, что для номадов собака была высоко почитаема до исламского периода (Токтабай, 2013: 59–60).

После смерти Касима ногайцы воспряли духом и восстали, так как больше не было живого Касыма, который связывал брачное родство. В. Трепавлов говорит о неспособности сына Касима, Тахира, и о ногайской реконкисте, в которой казахи откатились назад на юго-восток, к городу Кочкар (Трепавлов, 2013: 49). С одной стороны, можно ехидно использовать испанское слово «реконкиста», так как этот термин обозначает расовую и религиозную неприязнь на Испанском полуострове. Ведь казахи и ногайцы были одной веры, в одном Улуг Улусе и состояли в родстве по племени.

В 1557 году Исмаил мурза писал царю Ивану Грозному о затоплении Сарайчика: «А пашню Сарайчиковскую вода взяла» (Трепавлов, 2013: 49). Его правление Ногайская Орда столкнулась с тяжелыми природными последствиями — голодом, катаклизмами, болезнями и крайне тяжелым географическим положением. Обычные кочевники, не обладавшие знаниями в области инженерии, были обречены на неудачу. Исмаил стал жертвой климатических и эпидемиологических обстоятельств того времени.

А.И. Исин пишет, что в 1560–1570 годах хан Хакназар наносит поражение потомкам Едиге, «Шихмамаевым детям», подчиняет некоторые улусы и пытается захватить Сарайчик (Исин, 2004: 160). Сарайчик постоянно подвергался ударам со стороны Казахского ханства, так как уже стал приграничным городом. Обычно столицы находятся в удалении от ударов врага, но для ногайцев ситуация сложилась иначе. Еще одной причиной было наличие у казахов присырдарьинских городов, которые успешно помогали в этой войне. Как Римская империя имела преимущество над Карфагеном благодаря централизованной власти, так и Казахское ханство имело преимущество над ногайцами.

На месте бывшего Узбекского ханства появилось Казахское ханство, которое граничило с Ногайской Ордой, с центром в Сарайчике. Последние не смогли смириться с угрозой своей автономии, поэтому не показали покорности Бурундуку и Касыму, сменившим Гирея и Джанибека (Трепавлов, 2013: 49). Ногайцы смотрели на казахских Чингизидов как на выскочек, которых нужно было поставить на место, как и астраханских ханов. Однако у ногайцев уже не было сил для таких вылазок. В той же книге отмечается, что ногайцы пытались навязать Московским послам церемониальные условия, аналогичные тем, что существовали в Москве, что воспринималось последними как унижение, так как Московия уже не была подданной Орды. Тем не менее, эта церемония была привычной для ногайцев, как и в Крымском Бахчисарае. На следующей странице Трепавлов описывает, как ногайцы обижались в Сарайчике на неуважение к церемонии Московских послов, намекая на давний поход Едиге на Москву (Трепавлов, 2013: 60–61). В.В Трепавлов блестяще описывает психологическое состояние мурзы Исмаила, который пытался отстроить новый город вне Сарайчика. Он получил отказ в помощи от царя Ивана IV и в итоге пытался построить город самостоятельно, с помощью привезенного специалиста. Однако работы шли тяжело: «плетение два плетения да межи того земля сыпать» (Трепавлов, 2013: 94). Как говорил один степной татарин Иосафату Барбаро: «Кто боится, тот и строит башню» (Барбаро, Контарини 1971: 148). На самом деле простые кочевники не могли построить такие сооружения, и высказывание татара было скорее отражением его эго. Московский царь привлекал на службу иностранцев, знавших инженерные дела, в то время как у ногайцев не было таких специалистов, и они были окружены врагами — Чингизидами, угрожавшими власти мангытов, и Московскими государями. Чтобы Ногайская Орда имела фортификационные сооружения, можно было бы заселить город иранскими мигрантами и торговцами, но у ногайских мурз не было таких привилегий, и из-за меньшей значимости Шелкового пути и тяжелых климатических условий никто не стремился в Сарайчик.

О.Г. Старков писал, что русские, одержав победу в битве при Молодях, в 1573 году разорили столицу Ногайской Орды – Сарайчик, освободив русских пленных, удерживаемых ногайцами (Старков, 2021: 169).

В начале 1574 года («в великие говейные лета 7082 года») ногайские послы явились в Бахчисарай и доложили хану: «Воевали нас московские люди,…Сарайчик взяли и улусы воевали». В том же 1574 году 170 крымскому хану сообщали слова бия Больших Ногаев Дин-Ахмеда: «Преже тово приходили государские люди в Сарайчик и над отцом моим мертвым изругалися» (Трепавлов, 2016: 305). Об этих событиях позднее упоминал преемник Дин-Ахмета бий Урус (1578–1590 гг.): «В прошлых летех…приходили козаки из Астрахани и Сарачик разорили».В. В Трепавлов дальше пишет: «Московское правительство, с одной стороны, не слишком старалось разубеждать степняков в подчиненности казаков царю, но с другой стороны – отказывалось брать на себя ответственность. Боярский приговор в сентябре 1581 г. определенно сформулировал: «А мы к Сарайчику и на Волгу не посылывали; сами козаки своровали». Та же версия содержалась и в рекомендациях царя астраханскому воеводе, который на возможные вопросы Уруса должен был отвечать: «Наши козаки на Сарайчик не хаживали, а воровали будет на Сарайчик приходили беглые козаки, которые, бегая от нас, живут на Тереке, на море, на Еике» (Трепавлов, 2016: 308).

Сарайчик был окончательно разграблен яйцкими казаками Барбоши. Согласно словам Левшина, приведенным Н. Гурской, яйцкие казаки «быстро напали на Сарайчик, выжгли его и в неистовстве не только терзали живых жителей, но даже разрывали и обдирали мертвых, разрушая могилы» (Гурская, 2010: 106).

Р. Скрынников в своей книге «Ермак» пишет, что хан Урус был вне себя от гнева, узнав о погроме. Он вызвал к себе царского посланника Хлопова, только что прибывшего в Сарайчик, и обрушился на него с упреками: «Государь к нам прислал послов, – негодовал он, – да и войну за ними прислал, а приходили де те люди – Матюшка с войском – на наши улусы с астраханских воевод ведома!»Скрынников далее сообщает, что ногайский мурза Урус нисколько не сомневался в том, что яицкие атаманы напали на Орду по наущению царских

воевод. Показания пленных подтвердили его подозрения (Скрынников, 2008: 96). Р. Скрынников не осознавал, что Урус би не являлся ханом по праву престолонаследия Улуг Улуса и вовсе не был чингизидом.

Из-за массового грабежа Барбоши археологам стало сложнее определить, кто был похоронен в могилах – знатные или бедные люди. Даже после разграбления ногайцы пытались возродить столицу, и ногайский Динбай мирза писал Ивану IV: «Сарайчик разрушили ваши люди, и мы хотим его восстановить. Мы наняли мастеров и наемников – двести человек. Пожалуйста, присылайте деньги, чтобы заплатить мастерам и наемникам». Московский царь отказал в финансировании (Трепавлов, 2013: 188), так как после жестокого подавления Новгорода он уже не мог испытывать сочувствия к другим вероисповеданиям, особенно к ногайцам.

Д.Н. Маслюженко писал, что Сарайчик упоминается в придворном писце Касимовского ханства Кадыр Али Бека, который отмечает престолы, занятые Борисом Годуновым: «Хан, располагающий престолом Казани, престолом Астрахани, престолом Туры, престолом Сарайчика» (Маслюженко 2021: 384). Однако Сарайчик так и не стал полноценной частью Московского государства, в отличие от вышеупомянутых городов.

Заключение

Изучение Сарайчика как города Улуса Джучи и его роли в истории Улуса Джучи и Казахского ханства требует комплексного подхода, который включает в себя анализ отечественной и европейской историографии. В отечественной историографии Сарайчик традиционно рассматривается как важный центр торговли, культуры и политической жизни, играющий ключевую роль в становлении Казахского ханства.

В отечественной историографии Сарайчик рассматривается как важный центр средневекового Казахстана и Улуса Джучи. Его значение подчеркивается в контексте национальной истории, что может приводить к акцентированию его роли в политической, экономической и культурной сферах.

Европейская историография, в свою очередь, акцентирует внимание на внешнеэкономических и политических связях Сарайчика с другими государствами, а также на его значении в контексте глобальной истории евразийских степей. Европейские исследователи часто рассматривают Сарайчик как часть более широкого процесса формирования и функционирования государств в Евразии, обращая внимание на его роль в международной политике и торговле.

Таким образом, Сарайчик был важным элементом в истории как Улуса Джучи, так и Казахского ханства, и его значение для исторической науки остается неоценимым. Сопоставление отечественной и европейской историографии позволяет глубже понять его место в истории и влияние на развитие региона в целом. Среди всех европейских историков В.Трепавлов наиболее подробно описал Сарайчик в период Ногайской Орды, а среди отечественных исследователей более детально изучены археологические раскопки.

В современной исторической науке Сарайчик воспринимается как ключевой элемент золотоордынского и постзолотоордынского пространства, отражающий процессы интеграции кочевых и оседлых традиций. Однако его упадок был обусловлен комплексом факторов, включая изменения в климате, ослабление торговых маршрутов и политическую нестабильность региона. Из-за разрушения города и эрозии многие архитектурные объекты не сохранились. Это приводит к реконструкции его образа на основе предположений, которые могут быть завышенными.

Литература

Абдумежилов, 2020 — *Абдумежилов Р.* Абдуллах ибн Ризван-паша. Хроника «Теварих-и Дешт-и Кипчак». Часть 1. Крымское историческое обозрение, 2020. № 2. 230 с.

Алимов, 2023 — *Алимов Р.* О маргиналиях Санкт-Петербургской рукописи «Джами Ат-таварих» Кадыр Али Бека. Журнал Золотоордынское обозрение, 2023. № 11(2). С. 309–311.

Английские путешественники, 1938 — *Английские путешественники* в Московском государстве в XVI веке: сб. текстов / пер. сангл. Ю.В. Готье; введ. Г. Новицкого; отв. ред. Н. Л. Рубинштейн. М.: Соцэкгиз, 1938. 308 с.

Ахмедов, 1965 — *Ахмедов Б.А.* Государство кочевых узбеков Ахмедова Б.А. была издана издательством «Наука», Главная редакция восточной литературы, Москва, 1965. С. 33–34.

Барбаро и Контарини о России, 1971— *Барбаро и Контарини о России*: К истории итало-русских связей в XV в. / Вступ. ст.. подготовка текста, пер., коммент. Е.Ч Скрижинской. Л., 1971. 148 с.

Бирюков, 2019 — *Бирюков П.В.* К вопросу о топографической ситуации Сарайчиковского городища. Материалы международной научно-практической конференции «Жошы ұлысы және Сарайшық – начало казахского государственности» (10 октября 2019 года) / Под общей редакцией Ә.Қ. Мұқтар, Ө. Қанай. Алматы, 2019. 439 с.

Гурская, 2010 — *Гурская Н.* Культурные истоки формирования социально-политических отношений в среде Уральского казачества. Журнал общество и культура, 2010. 106 с.

Джангужиев и др., 2024 — *Джангужиев М.С., Балжанова Г.Ж., Саркулова Г.С.* Сарайшық-далалық өркениет ескерткіші. Bulletin of history, 2024. № 1(112). 191 с.

Джейкобсон, Джуди, 2001 — *Джейкобсон, Джуди* Полевой гид для генеалогов. Genealogical Publishing Com, 2001. 117 с.

Ерофеева, 2021 — *Ерофеева И.В.* Добрый или святой Джанибек хан (1342–1357) в устной исторической памяти кочевников-казахов. Золотоордынское обозрение, 2021. № 9(1). 149 с.

Жумабаев, Тұраруұлы, 2021 — *Жумабаев А.Ж., Тұраруұлы А.* Ортағасырлық Сарайшықтағы 2021 жылғы археологиялық жұмыстар. Вестник Атырау университеті Х.Досмухамедов атындағы, 2021. № 3(62). 24 с.

Жумабаева, Кипиев, 2015 — *Жумабаева Ж.К., Кипиев М.К.;* ғыл. ред. Ж.К. Жумабаева. Атырау: Изд-во «Агатай», 2015. 223 б.

Исин, 2004 — *Исин А.И.* Казахское ханство и Ногайская Орда во второй половине XV–XVI века. Изд. испр. и доп. Алматы, 2004. 160 с.

Каирова, Мамирова 2017 — *Каирова А.К. Мамирова К.Н.* Сарайчик – центр древней цивилизации «Золотая орда» // Природное и культурное наследие: междисциплинарные исследования, сохранение и развитие: коллективная монография по материалам VI Международной научно-практической конференции, Санкт-Петербург, 25–26 октября 2017 года / Ответственные редакторы В.П. Соломин, Н.О. Верещагина, А.Н. Паранина. Санкт-Петербург: Российский государственный педагогический университет им. А.И. Герцена, 2017. С. 487–489.

Костюков, 2009 — *Костюков В.П.* Шибаниды и Тукатимуриды во второй половине XIV века. Вестник Челябинского государственного университета, 2009. № 28 (166). 41 с.

Маслюженко, 2021 — *Маслюженко Д.Н.* «Сибирское царство» как концепт русских летописей и посольских документов второй половины XVI века. Журнал Золотоордынское обозрение, 2021. № 9(2). 384 с.

Мухаметзянов, 2021 — *Мухаметзянов А.Р.* История исследования города Сарайчик / Материалы LXI Российской (с международным участием) археолого-этнографической конференции студентов и молодых ученых, Иркутск, 04–08 апреля 2021 года. Иркутск: Иркутский государственный университет, 2021. С. 20–22.

Мухтар и др., 2023 — *Мухтар А.К., Ахметова У.Т., Имашев Э.Ж.* Золотоордынские караванные пути и караван-сараи на юге и юго-западе Западного Казахстана и юге Вольго Уральского междуречья в XIII–XVI вв. Журнал Oriental Studies, 2023. № 5. Том 16. 1082 с.

Набиев, 2014 — *Набиев Р.Ф.* Государство Джучидов в XIV веке: проблемы политического и экономического развития / Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.02 – Отечественная история. Казань, 2014. 619 с.

Паллас, 1762 — *Паллас П.С.* Путешествие по разным провинциям Российской империи. Санкт-Петербург, 1773. Часть 1. 261 с.

Парунин, 2019 — *Парунин А.В.* Территория Тюменского ханства в описании западноевропейских авторов. Средневековые тюрко-татарские государства, 2019. 68 с.

Пачкалов, 2007 — *Пачкалов А.В.* Время возникновения города Сарайчука: нумизматика и археологические материалы, письменные источники // Международное (XVI Уральское) археологическое совещание. Материалы международной научной конференции. Пермь, 2003. С. 308–331.

Порсин, 2018 — *Порсин А.А.* Эпидемии и природные катаклизмы в Золотой Орде и на сопредельных территориях (XIII–XVI вв.). Сборник научных статей. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2018. 284 с.

Рассел, 1958 — *Рассел Джозайя Кокс.* Позднеантичное и средневековое население. Американское философское общество, 1958. 100 с.

Рокхилл, Уильям Вудвиль, 1900 — *Рокхилл, Уильям Вудвиль* Путешествие Вильгельма де Рубрука в восточные части мира, 1253–55. Перевод Рокхилла, Уильяма Вудвиля. Лондон: Хаклюйтовское общество, 1900. 26 с.

Рычков, 1762 — *Рычков П.И.* Топография Оренбургской губернии. СПб: Императорская Академия Наук, 1762. Ч. 1. 331 с.

Сагидуллаев, 2021 — *Сагидуллаев Д.З.* Гончарная печь для обжига с городища Сарайчик по материалам раскопок 1950 года. Археология Евразийских степей, 2021. 317 с.

Самашев, Тасмагамбетов, 2001 — *Самашев З., Тасмагамбетов И.* Сарайчик. Алматы: ОФ «БЕРЕЛ», 2001. 320 с.

Скрынников, 2008 — *Скрынников Р.* «Ермак»: Молодая гвардия. Москва, 2008. 96 с.

Старков, 2021 — *Старков О.Г.* Поход Ермака – операция по принуждению к миру / Современное казачество в патриотическом, духовном воспитании подрастающего поколения, сохранении исторической памяти и противодействии фальсификации российской истории, формировании у молодёжи устойчивой исторической идентичности: Материалы Всероссийской молодёжной научно-практической конференции с международным участием // Под редакцией Г.С. Зайцева. Тюмень: Издательство «Печатник», 2021. С. 168–176.

Талеев, 2024 — *Талеев Д.А.* Святые места Улуса Джучи: Сарайчик и Баршинкент. Археология Евразийских степей 2, 2024. 370 с.

Тепкеев, 2014 — *Тепкеев В.Т.* Калмыцко-ногайские отношения в начале XVII века. Институт Калмыцкого института РАН,2014. № 2. 17 с.

Тоқтабай, 2013 — *Тоқтабай А.* Қазақ тазысы. Алматы: «Атамұра», 2013. 160 с.

Толстов Жданко, 1958 — *Толстова С.П., Жданко Т.А.* М.: АН СССР, 1958. Т. 2: Археологические и этнографические работы Хорезмской экспедиции. 1949–1953. С. 12.

Трепавлов, 2013 — *Трепавлов В.В.* История Ногайской Орды. Казань: Издательский дом «Казанская недвижимость», 2016. 764 с.

Трепавлов, 2016 — *Трепавлов В.В.* История Ногайской Орды // Отв. ред. М. А. Усманов. 2-е изд., испр. и доп. – Казань: Издательский дом «Казанская недвижимость», 2016. 764 с.

Тулибаева, 2021 — *Тулибаева Ж.М.* Извлечения по истории Золотой Орды из «Шаджара-ий турк ва могул». Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, 2021. 140 с.

Ускенбай, 2002 — *Ускенбай К.З.* Улус Барак хана: некоторые вопросы локализации кочевий в свете письменных источников. Золотоордынское обозрение. 2002. № 10(1). 55 с.

Чынар, Гюндоғду, 2021 — *Чынар Серхан, Гүндоғду Абдуллах.* Османлы тарихи төлқұжаттарында Дешті Қыпшақ аумағы және Сарайшық қалашығы. Вестник КазНУ: Историческая серия, 2021. Т. 102, № 3. 42 с.

Шпулер, 2016 — *Шпулер Б.* Золотая Орда. Монголы в России. 1223–1502 гг. / Перевод с немец. яз. и коммент. М.С. Гатина. Казань: Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2016. 330 с.

References

Abdumejilov, 2020 — *Abdumejilov R.* Abdullah ibn Rizvan-pasha. Hronika “Tewarih-i Dest-i Kipchak” [Chronicle of “Tevarih-i Desht-i Kipchak”]. Krymskoe istoricheskoe obozrenie, 2020. No. 2. 230 p.

Ahmedov, 1965 — *Ahmedov B.A.* Gosudarstvo kochevykh uzbekov [State of Nomadic Uzbeks]. Moskva: Nauka, Glavnaya redaktsiya vostochnoy literatury, 1965. Pp. 33-34.

Alimov, 2023 — *Alimov R.* O marginaliyakh Sankt-Peterburgskoy rukopisi “Djami At-tavarih” Kadyr Ali Beka [On the Marginalia of the St. Petersburg Manuscript “Jami At-tavarikh” by Kadir Ali Bek]. Zhurnal Zolotoordynskoe obozrenie, 2023. No. 11(2). Pp. 309–311.

Barbaro i Kontarini o Rossii, 1971 — *Barbaro i Kontarini o Rossii:* K istorii italo-russkikh svyazey v XV v. [Barbaro and Contarini on Russia: On the History of Italian-Russian Relations in the 15th Century]. Vstup. st., podgotovka teksta, per., komment. E.Ch. Skrzhinskaya. Leningrad, 1971. 148 p.

Biryukov, 2019 — *Biryukov P.V.* K voprosu o topograficheskoy situatsii Saraichikovskogo gorodishcha [On the Topographical Situation of the Saraichik Settlement]. Materialy mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii “Zhoshy ulysy zhane Saraishyk - nachalo kazakhskoy gosudarstvennosti” (10 oktyabrya 2019 goda) / Pod obshchey redaktsiey A.K. Mukhtar, O. Kanay. Almaty, 2019. 439 p.

Chynar, Gundogdu, 2021 — *Chynar Serhan, Gundogdu Abdullah.* Osmanly taryhy tolquzhattarynda Desht-i Qypchaq aumagy zhane Saraijshyq qalashygy [The Desht-i Kipchak region and the Sarajshiq fortress in Ottoman historical documents]. Vestnik KazNU: Istoricheskaja serija, 2021. Vol. 102, No. 3. 42 p.

Djeikobson, 2001 — *Djeikobson, Djudi.* Polevoy gid dlya genealogov [Field Guide for Genealogists]. Genealogical Publishing Com, 2001. 117. p.

Erofeeva, 2021 — *Erofeeva I.V.* Dobryy ili svyatoy Janibek khan (1342–1357) v ustnoy istoricheskoy pamyati kochevnikov-kazakhov [Good or Saint Janibek Khan (1342–1357) in the Oral Historical Memory of Kazakh Nomads]. Zolotoordynskoe obozrenie, 2021. No. 9(1). 149 p.

Gote, 1938 — *Gote Yu.V.* Angliyskie puteshestvenniki v Moskovskom gosudarstve v XVI veke [English Travelers in the Moscow State in the 16th Century] // per. s angl. vved. G. Novitskogo; otv. red. N. L. Rubinshteyn. Moskva: Sotsekgiz, 1938. 308 p.

Gurskaya, 2010 — *Gurskaya Nina.* Kulturnye istoki formirovaniya sotsial'no-politicheskikh otnosheniy v srede Uralskogo kazachestva [Cultural Origins of the Formation of Socio-Political Relations among the Ural Cossacks]. Zhurnal Obshchestvo i kul'tura, 2010. 106 p.

Isin, 2004 — *Isin A.I.* Qazaq khanstygy zhane Nogai Orda XV–XVI g. [The Kazakh Khanate and the Nogai Horde in the second half of the XV–XVI centuries]. Izd. ispr. i dop. Almaty, 2004. 160 p.

Janguziev et al., 2024 — *Janguziev M.S., Balzhanova G.Zh., Sarkulova G.S.* Saraishyk – dalalyk orkeniet eskertkishi [Sarayshyk – A Monument of Steppe Civilization]. Bulletin of History, 2024. No. 1(112). 191 p.

Kairova, Mamirova, 2017 — *Mamirova K.N., Kairova A.K.* Saraichik – centr drevney tsivilizatsii «Zolotaya Orda» [Saraichik is the center of ancient civilization]. Prirodnoe i kul'turnoe nasledie: mezhdistsiplinarnye issledovaniya, sokhranenie i razvitie, materialy VI Mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii, Sankt-Peterburg, 25–26 oktyabrya 2017 goda / Otvetstvennye redaktory V.P. Solomin, N.O. Vereshagina, A.N. Paranina. Sankt-Peterburg: Rossiyskiy gosudarstvennyy pedagogicheskiy universitet im. A.I. Gertsena, 2017. Pp. 487–489.

Kostyukov, 2009 — *Kostyukov V.P.* Shibanidy i Tuka-Timuridy vo vtoroy polovine XIV veka [Shibani and Tukatimuri in the second half of the 14th century]. Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta, 2009. No. 28(166). 41 p.

Maslyuzhenko, 2021 — *Maslyuzhenko D.N.* "Sibirskoe tsarstvo" kak kontsept russkikh letopisey i posol'skikh dokumentov vtoroy poloviny XVI veka [The Siberian kingdom as a concept of Russian chronicles and diplomatic documents of the second half of the 16th century]. Zhurnal Zolotoordynskoe obozrenie, 2021. No. 9(2). 384 p.

Mukhamezyanov, 2021 — *Mukhamezyanov A.R.* Istoriya issledovaniya goroda Saraichik [History of studies of the city of Saraychik]. Materialy LXI Rossiyskoy (s mezhdunarodnym uchastiem) arkheologo-etnograficheskoy konferentsii studentov i molodykh uchenykh, Irkutsk, 04–08 aprelya 2021 goda. Irkutsk: Irkutskiy gosudarstvennyy universitet, 2021. Pp. 20–22.

Mukhtar, et al., 2023 — *Mukhtar Abilseit Kapizuly, Akhmetova Ulzhan Tolegenkyzy, Imashev Eduard Zhusipovich.* Zolotoordynskie karavannye puti i karavan-sarai na yuge i yugo-zapade Zapadnogo Kazakhstana i yuge Volgo-Uralskogo mezhdurech'ya v XIII–XVI vv. [Golden Horde caravan routes and caravanserais in the south and southwest of Western Kazakhstan and the south of the Volga-Ural interfluve in the 13th-16th centuries]. Zhurnal Oriental Studies, 2023. Vol. 16. No. 5. 1082 p.

Nabiev, 2014 — *Nabiev R.F.* Gosudarstvo Zhuchidov v XIV veke: problemy politicheskogo i ekonomicheskogo razvitiya [The Jochid State in the 14th Century: Problems of Political and Economic Development]. Dissertatsiya na soiskanie uchenoy stepeni doktora istoricheskikh nauk po spetsial'nosti 07.00.02 – Otechestvennaya istoriya. Kazan', 2014. 619 p.

Pachkalov, 2007 — *Pachkalov A.V.* Vremya vozniknoveniya goroda Saraichuka: numizmatika i arkheologicheskie materialy, pis'mennye istochniki [Time of the emergence of the city of Saraichuk: numismatics and archaeological materials, written sources]. Mezhdunarodnoe (XVI Uralskoe) arkheologicheskoe soveshchanie. Materialy mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii. Perm', 2003. Pp. 308–331.

Pallas, 1762 — *Pallas P.S.* Puteshestvie po raznym provintsiyam Rossiyskoy imperii [Traveling through different provinces of the Russian Empire]. Chast' 1. Sankt-Peterburg, 1773. 261 p.

Parunin, 2019 — *Parunin A.V.* Territoriya Tyumenskogo khanstva v opisaniyakh zapadnoevropeyskikh avtorov [The territory of the Tyumen Khanate as described by Western European authors]. Srednevekovye tyurko-tatarskie gosudarstva, 2019. 68 p.

Porsin, 2018 — *Porsin A.A.* Epidemii i prirodnye kataklizmy v Zolotoy Orde i na sopredel'nykh territoriyakh (XIII–XVI vv.) [Epidemics and natural disasters in the Golden Horde and adjacent territories (13th–16th centuries)]. Sbornik nauchnykh statey. Kazan': Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT, 2018. 284 p.

Rockhill, 1900 — *Rockhill William Woodville*, ed. Puteshestvie Vil'gel'ma de Rubruka v vostochnye chasti mira, 1253–55 [William of Rubruck's Journey to the Eastern Parts of the World, 1253–55]. Perevod Rockhill, William Woodville. London: Haklyuytovskoe obshchestvo, 1900. 26 p.

Russell, 1958 — *Russell Dzhozaya Koks.* Pozdneantichnoe i srednevekovoe naselenie [Late antique and medieval population]. Amerikanskoe filosofcкoe obshchestvo, 1958. 100 p.

Rychkov, 1762 — *Rychkov P.I.* Topografiya Orenburgskoy gubernii [Topography of the Orenburg province]. SPb: Imperatorskaya Akademiya Nauk, 1762. Vol. 1. 331 p.

Sagidullaev, 2021 — *Sagidullaev D.Z.* Goncharnaya pech' dlya obzhiga s gorodishcha Saraichik po materialam raskopok 1950 goda [Pottery kiln from the Saraichik settlement based on excavation materials from 1950]. Arkheologiya Evraziyskikh stepey, 2021. No. 5. 317 p.

Samashev, 2001 — *Samashev Z., Tasmagambetov I.* Saraijchik [Saraychik]. Almaty: OF "Berel", 2001. 320 p.

Shpuler, 2016 — *Shpuler B.* Zolotaja Orda. Mongoly v Rossii [Golden Horde. Mongols in Russia]. 1223–1502 gg. Perevod s nemeckogo jaz. i komment. M.S. Gatina. Kazan': Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT, 2016. 330 p.

Skrynnikov, 2008 — *Skrynnikov R.* Ermak [Ermak]. Molodaja gvardija // Moskva, 2008. 96 p.

Starkov, 2021 — *Starkov O.G.* Poxod Ermaka – operacija po prinuzhdeniju k miru [Yermak's campaign – an operation to force peace]. Sovremennoe kazachestvo v patrioticheskom, duxovnom vospitanii podrastajushchego pokolenija, soxranenii istoricheskoj pamjati i protivodejstvii falsifikacii rossijskoj istorii, formirovanii u molodezhi ustoichivoj istoricheskoj identichnosti: Materialy Vserossijskoj molodezhnoj nauchno-prakticheskoj konferencii s mezhdunarodnym uchastiem. Pod redakciej G.S. Zajceva. Tjumen': Izd. "Pechatnik", 2021. Pp. 168–176.

Taleev, 2024 — *Taleev D.A.* Svyatye mesta Ulusa Dzuchi: Saraijchik i Barshinkent [Holy places of the Ulus of Jochi: Saraichik and Barshynkent]. Arheologija Evrazijskih stepej, 2024. No. 2. 370 p.

Tepkeev, 2014 — *Tepkeev V.T.* Kalmycko-nogajskie otnoshenija v nachale XVII veka [Kalmyk-Nogai relations in the early 17th century]. Institut Kalmyckogo instituta RAN, 2014. No. 2. 17 p.

Tolstov, Zhdanko, 1958 — *Tolstov S.P., Zhdanko T.A.* Arheologicheskie i etnograficheskie raboty Horezmskoj ekspedicii (1949–1953) [Archaeological and ethnographic works of the Khorezm expedition]. Moscow: AN SSSR, 1958. Vol. 2. 811 p.

Toqtabay, 2013 — *Toqtabay A.* Qazaq tazysy [Kazakh tazy]. Almaty: Atamura, 2013. 160 p.

Trepavlov, 2013 — *Trepavlov V.V.* Istorija Nogajskoj Ordy [History of the Nogai Horde]. Kazan': Izd. Dom “Kazanskaja nedvizhimost”, 2016. 764 p.

Trepavlov, 2016 — *Trepavlov V.V.* Istorija Nogajskoj Ordy [History of the Nogai Horde]. Otv. red. M.A. Usmanov. 2-e izd., ispr. i dop. Kazan': Izd. dom “Kazanskaja nedvizhimost”, 2016. 764 p.

Tulibaeva, 2021 — *Tulibaeva Zh.M.* Izvlechenija po istorii Zolotoj Ordy iz “Shajara-ij turk va mogul” [Extracts on the history of the Golden Horde from “Shajara-i Turk va Moghul”]. Vestnik Evrazijskogo nacional'nogo universiteta L.N. Gumileva, 2021. 140 p.

Uskenbai, 2002 — *Uskenbai K.Z.* Ulus Barak-khana: nekotorye voprosy lokalizacii kuchevij v svete pis'mennyh istochnikov [Ulus of Barak Khan: Some Issues of Localization of Nomad Camps in Light of Written Sources]. Zolotoordynskoe obozrenie, 2002. No. 10(1). 55 p.

Zhumabayev, Turaruly, 2021 — *Zhumabayev A.Zh., Turaruly A.* Ortagasyrlyk Saraishyktagy 2021 jyly arkheologiyalyk jumystar [Archaeological Work at the Medieval Sarayshyk in 2021]. Vestnik Atyrau universiteta Kh. Dosmukhamedov atyndagy, No. 3(62), 2021. 24 p.

Zhumabayeva, Kipiev, 2015 — *Zhumabayeva Z.K., Kipiev M.K.;* gyl. red. Z.K. Zhumabayeva. Saraishyk – babalar murasy [Sarayshyk – The Heritage of Ancestors]. Saraishyk qalashyGynyn tarikhy turaly derekkozder. Atyrau: Izd-vo Agatay, 2015. 223 p.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 1, pp. 36-48, 2025
Journal homepage: https://edu.e-history.kz

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_1_36-48

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20

THE KAZAKH PILGRIMS OF THE EARLY 20TH CENTURY: A STUDY BASED ON THE MATERIALS OF THE “KAZAKH” NEWSPAPER

Suleyman Akkus[1], *Batyrzhan Temirkhanov*[2*]

[1]Sakarya University
(Esentepe Kampusu, Esentepe, Universite Cd., 54050 Sakarya, Republic of Turkiye)
Doctor of Religion Sciences, professor
https://orcid.org/0000-0002-1032-7387. E-mail: sakkus@sakarya.edu.tr

[2]Ankara Hacı Bayram Veli University
(10/2, Emniyet Mahallesi Abant Sokak, 06500 Ankara, Republic of Turkiye)
PhD Candidate of the Department of General Turkish History
https://orcid.org/0000-0001-7419-0335. E-mail: batyrzhantemirkhanov@gmail.com
*Corresponding author

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2025
© Akkus S., Temirkhanov B., 2025

Abstract. *Introduction.* This article examines issues related to the pilgrimage journey of early 20th-century Kazakh pilgrims based on materials published in the Kazakh newspaper. For the Kazakh people, pilgrimage was not only a religious obligation but also a means of strengthening cultural and social ties. Between 1913 and 1918, Kazakh newspaper provided valuable information about the Hajj, offering guidance to pilgrims. *Goals.* The study aims to explore the perspectives of early 20th-century Kazakh intellectuals on the Hajj, the challenges faced by pilgrims, and ways to overcome them. To achieve this goal, the organization of the pilgrimage, documentation procedures, travel safety, and assistance provided to pilgrims were analyzed. *Results.* Kazakh intellectuals sought the most effective ways for pilgrims to undertake the journey and issued warnings to prevent fraud. Kazakh newspaper provided practical advice on processing necessary documents, financial preparation, and travel safety. Additionally, it emphasized the importance of financial readiness to improve the social well-being of pilgrims. *Conclusions.* This study offers a deeper understanding of the religious life of the Kazakh community and their attitudes toward the pilgrimage. The publications in Kazakh newspaper serve as a valuable historical source for exploring the spiritual and cultural history of the Kazakh people.

Keywords: Hajj, Islam, Kazakh intellectuals, Mecca, Kazakh pilgrims, Kazakh newspaper
For citation: Akkus S., Temirkhanov B. The Kazakh pılgrıms of the early 20th century: a study based on the materıals of the “Kazakh” newspaper // Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”. 2025. Vol. 12. No. 1. Pp. 36–48. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_1_36-48

XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҚАЖЫЛАРЫ: «ҚАЗАҚ» ГАЗЕТІНІҢ МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ ЗЕРТТЕУ

Сулейман Аккуш[1], *Батыржан Темирханов*[2]

[1]Сакария университеті
(Эсентепе кампусы, Эсентепе, Университет көш., 54050 Сакария, Түркия Республикасы)
Дінтану ғылымдарының докторы, профессор
https://orcid.org/0000-0002-1032-7387. E-mail: sakkus@sakarya.edu.tr

[2]Анкара Хажы Байрам Вели университеті
(№ 10/2 Е блогы, Емниет махаллесі, Абант көшесі, 06500 Анкара, Түркия Республикасы)
Жалпы түркі тарихы кафедрасының PhD докторанты
https://orcid.org/0000-0001-7419-0335. E-mail: batyrzhantemirkhanov@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025
© Аккуш С., Темирханов Б., 2025

Аңдатпа. *Кіріспе.* Бұл мақала XX ғасыр басындағы қазақ қажыларының қажылық сапарына қатысты мәселелерін «Қазақ» газетінде жарияланған деректер негізінде қарастырады. Қазақ халқы үшін қажылық тек діни парыз ғана емес, сонымен қатар мәдени және әлеуметтік байланыстарды нығайту құралы болды. «Қазақ» газеті 1913–1918 жылдары қажылық сапарына қатысты құнды ақпараттар жариялап, қажыларға бағыт-бағдар беруге ықпал етті. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері* – XX ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының қажылыққа деген көзқарасын, қажылардың кездескен қиындықтары мен оларды шешу жолдарын анықтау. Бұл мақсатқа жету үшін қажылық сапарының ұйымдастырылуы, құжаттандыру тәртібі, жол қауіпсіздігі және қажыларға көрсетілген көмек мәселелері талданды. *Нәтижелер.* Қазақ зиялылары қажылыққа барудың тиімді жолдарын іздестіріп, қажылардың алданып қалмауы үшін арнайы ескертулер жасаған. «Қазақ» газеті қажыларға қажетті құжаттарды рәсімдеу, қаржылық дайындық және жол қауіпсіздігіне қатысты нақты кеңестер ұсынды. Сонымен қатар, қажылардың әлеуметтік жағдайын жақсарту мақсатында материалдық дайындықтың маңыздылығы атап өтілді. *Қорытынды.* Бұл зерттеу қазақ қоғамының діни өмірін және қажылық сапарына қатысты ұстанымдарын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. «Қазақ» газетінің қажылыққа қатысты жарияланымдары қазақ халқының рухани және мәдени тарихын зерттеуде маңызды дереккөзі болып табылады.
Түйін сөздер: Қажылық, Ислам, қазақ зиялылары, Мекке, қазақ қажылары, Қазақ газеті
Дәйексөз үшін: Аккуш С., Темирханов Б. XX ғасырдың басындағы қазақ қажылары: «Қазақ» газетінің материалдары негізінде зерттеу // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2025. Т. 12. № 1. 36–48 бб. (Қазақш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_1_36-48

КАЗАХСКИЕ ХАДЖИ НАЧАЛА XX ВЕКА: ИССЛЕДОВАНИЕ НА ОСНОВЕ МАТЕРИАЛОВ ГАЗЕТЫ «ҚАЗАҚ»

Сулейман Аккуш[1], *Батыржан Темирханов*[2]

[1]Университет Сакарья
(Кампус Эсентепе, Эсентепе, ул. Университетская, 54050 Сакарья, Турецкая Республика)
Доктор религиоведческих наук, профессор
https://orcid.org/0000-0002-1032-7387. E-mail: sakkus@sakarya.edu.tr

[2]Анкарский университет Хаджи Байрам Вели
(№ 10/2, блок Е, ул. Абант, Эмниет Махаллеси, 06500 Анкара, Турецкая Республика)
Докторант кафедры общей истории тюркских народов
https://orcid.org/0000-0001-7419-0335. E-mail: batyrzhantemirkhanov@gmail.com

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025
© Аккуш С., Темирханов Б., 2025

Аннотация. *Введение.* Данная статья рассматривает вопросы, связанные с паломничеством казахов в начале XX века, на основе материалов, опубликованных в газете «Қазақ». Для казахского народа хадж был не только религиозным долгом, но и средством укрепления культурных и социальных связей. Газета «Қазақ» в 1913–1918 годах публиковала ценные сведения о паломничестве, оказывая информационную поддержку паломникам. *Цель и задачи исследования* – определить отношение казахской интеллигенции начала XX века к хаджу, выявить трудности, с которыми сталкивались паломники, и возможные пути их решения. В рамках исследования были проанализированы вопросы организации паломничества, оформления документов, безопасности в пути и оказываемой помощи. *Результаты.* Казахская интеллигенция искала наиболее удобные пути совершения хаджа и давала паломникам предупреждения, чтобы избежать обмана. Газета «Қазақ» предоставляла конкретные рекомендации по оформлению документов, финансовой подготовке и обеспечению безопасности в пути. Кроме того, подчеркивалась важность материальной готовности паломников для улучшения их социального положения. *Выводы.* Данное исследование позволяет глубже понять религиозную жизнь казахского общества и его отношение к паломничеству. Публикации газеты «Қазақ» являются важным источником для изучения духовной и культурной истории казахского народа.

Ключевые слова: Хадж, ислам, казахская интеллигенция, Мекка, казахские паломники, газеты «Қазақ»
Для цитирования: Аккуш С., Темирханов Б. Казахские хаджи начала XX века: исследование на основе материалов газеты «Қазақ» // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2025. Т. 12. № 1. С. 36–48. (На Каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_1_36-48

Кіріспе

XX ғасырдың басында қазақ халқының діни өмірі мен рухани құндылықтары ерекше маңызға ие болды. Бұл кезең қазақ қоғамының әлеуметтік, мәдени және рухани жаңғыруымен ерекшеленіп, ұлттық бірегейлікті сақтауда діннің рөлін айқындай түсті. Қажылық сапары – сол уақыттағы діни тәжірибенің маңызды құрамдас бөлігі ғана емес, сонымен қатар қазақ халқының сыртқы әлеммен байланысын нығайту құралы болды. Алайда қажылық сапары тек діни парызды өтеумен шектелмей, оның ұйымдастырылуы, қауіпсіздігі, қажылардың әлеуметтік және экономикалық жағдайлары секілді өзекті мәселелерді қамтыды.

Осы тұрғыдан алғанда, 1913–1918 жылдары жарық көрген «Қазақ» газетінің қажылық тақырыбына айрықша көңіл бөлуі кездейсоқтық емес. Газет қажылық сапарына қатысты материалдарды тұрақты жариялап, қазақ қажыларына бағыт-бағдар берумен қатар, олардың алданып қалмауы үшін ескертулер жасаған. Бұл тек діни ақпарат тарату ғана емес, сол кездегі қазақ қоғамының ағартушылық миссиясының бір бөлігі болды.

Мәселенің маңыздылығы бірнеше факторлармен анықталады. Біріншіден, «Қазақ» газетінде жарық көрген материалдар қазақ зиялыларының діни мәселелерге қатысты ұстанымдарын айқындап, сол кезеңдегі діни реформаларға деген көзқарасын көрсетеді. Екіншіден, қажылық сапарын ұйымдастыру барысындағы қиындықтар мен оны шешу жолдары сол уақыттағы қазақ қоғамының әлеуметтік-экономикалық жағдайын түсінуге мүмкіндік береді. Үшіншіден, «Қазақ» газетінің қажылыққа қатысты жарияланымдары қазақ халқының рухани тарихын зерттеуде маңызды тарихи дереккөзі болып табылады.

Бұл зерттеу XX ғасыр басындағы қазақ зиялыларының діни көзқарастарын, қажылықтың қазақ қоғамындағы орны мен маңыздылығын талдауға бағытталған.

Сонымен қатар, қажылық сапарын ұйымдастыру ерекшеліктері арқылы қазақ халқының мәдени және діни өмірінің даму үрдістерін айқындауға мүмкіндік береді. Осылайша, қарастырылып отырған мәселе қазақ руханиятының маңызды кезеңін тереңірек зерделеуге және қазақ халқының діни-әлеуметтік тарихын жаңа қырынан ашуға ықпал етеді.

Материалдар мен әдістер

Бұл зерттеу жұмысы XX ғасырдың басындағы қазақ қажыларының қажылық сапарына қатысты «Қазақ» газетінде жарияланған архивтік материалдарға негізделеді. Зерттеу барысында газет беттерінде жарық көрген қажылыққа қатысты мақалалар жинақталып, талданды. Зерттеудің негізгі дереккөздері ретінде «Қазақ» газетінің төмендегі сандары қарастырылды:

1913 жылғы 8 мамыр №13 – «Стамбұлдан Меккеге дейін отарба жолы» мақаласы,
1913 жылғы 23 шілде №23 – «Қажы жолы» мақаласы,
1913 жылғы 8 тамыз №25 – «Қажылар» мақаласы,
1913 жылғы 15 тамыз №26 – «Қажылар» мақаласы,
1913 жылғы 9 қазан №33 – «Қажылар хаты I–II» мақаласы,
1913 жылғы 24 қазан №35 – «Қажылар хабары» мақаласы,
1913 жылғы 31 шілде №72 – «Қажылар» және тб. мақаласы.

Негізгі дереккөз ретінде «Қазақ» газетінің 1913–1918 жылдар аралығында жарияланған хабарлардың сегіз санында шыққан мақалалар қарастырылды. Сонымен қатар, зерттеуде қажылық тақырыбындағы басқа да заманауи басылымдар мен архивтік материалдар пайдаланылды. Сонымен қатар, зерттеу барысында қажылық сапарына байланысты қазақ, түрік, ағылшын және орыс тілді секілді отандық әрі шетелдік еңбектер де пайдаланылды. Сондай-ақ, осы кезеңдегі қазақ зиялыларының қажылық туралы пікірлері мен олар қалдырған жазбалар қарастырылды.

Зерттеу барысында келесі әдістер қолданылды:

Архивтік және сараптамалық талдау – «Қазақ» газетінің түпнұсқа нұсқалары мен олардың көшірмелері Қазақстан Республикасының орталық мемлекеттік архивінен және ұлттық кітапханалардан алынып, зерттелді. XX ғасыр басындағы қажылық тақырыбындағы мақалалар хронологиялық ретпен жинақталып, олардың мазмұны мен мазмұндық ерекшеліктері қарастырылды. Бұл әдіс қажылықтың қазақ қоғамындағы рөлін анықтауға мүмкіндік берді.

Контент-талдау – қажылыққа қатысты мақалалар құрылымы, мазмұны және негізгі тақырыптық бағыттары бойынша сарапталды. «Қажы жолы», «Қажылар хаты», «Мәдина хаты» және басқа да мақалалар жүйелі түрде қарастырылды.

Салыстырмалы талдау – қажылық мәселесіне байланысты «Қазақ» газетіндегі деректер мен сол кезеңдегі өзге басылымдарда жарық көрген мақалалар арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтар анықталды.

Лингвистикалық талдау – зерттелген материалдардың тілі мен стилистикасы сарапталып, XX ғасыр басындағы қазақ публицистикасының ерекшеліктері қарастырылды.

Талқылау

Қазақ зиялыларының қажылық сапарына қатысты пікірлері мен кеңестері XX ғасырдың басындағы діни сенімдер мен саяси-әлеуметтік жағдайлардың тоғысында қалыптасты. Олардың қажылыққа қатысты жазбалары тек діни сапардың ұйымдастырылуын сипаттаумен шектелмей, сонымен қатар қазақ қажыларының кездескен қиындықтарын жеңілдетуге бағытталған нақты ұсыныстарды да қамтыды (Аллаберген, 1996: 48). «Қазақ» газетінде жарияланған мақалалар қажылық сапарын жоспарлау, дайындық шараларын ұйымдастыру, құжаттарды рәсімдеу және қауіпсіздік мәселелерін қарастыра отырып, қазақ халқының қажылық мәдениетін қалыптастыруда маңызды рөл атқарды (Biray, 1999: 17).

Қажылық сапарының ең өзекті мәселелерінің бірі – әкімшілік кедергілер болды. Қажылар шетелге шығу үшін түрлі ресми құжаттарды рәсімдеуге міндетті еді. «Қажы жолы»

мақаласында қазақ қажыларына қажетті құжаттардың нақты тізімі ұсынылып, оларды қалай алу керектігі егжей-тегжейлі түсіндірілген. Бұл ақпарат қажылардың сапарға дайындығын жеңілдетіп, әкімшілік құрылымдармен байланысын оңтайландыруға ықпал етті (Абдакимов, 1994: 198). Сонымен қатар, қажыларға шетелдік паспорт алу барысында кездесетін қиындықтарды болдырмау үшін белгілі бір жазбалардың енгізілуіне ерекше назар аударылды.

Қаржылық мәселелер де қажылық сапарының маңызды аспектілерінің бірі болды. Қажыларға жол шығындарын есептеу, сапар барысында қаржы үнемдеу және топтасып сапар шегудің тиімділігі туралы ұсыныстар берілді. Бұл ұсыныстар қажылардың сапарын барынша қауіпсіз әрі экономикалық тұрғыдан қолайлы етуге көмектесті (Қойгелдиев, 1995: 319). Сонымен қатар, қажыларға сапар барысында азық-түлік пен қажетті жабдықтарды дұрыс таңдау бойынша кеңестер ұсынылып, артық жүк алып жүруден бас тарту ұсынылды (Brower, Daniel, Edward, Lazzerini, 1997: 152).

Қауіпсіздік мәселелері де қазақ зиялыларының қажыларға берген кеңестерінің ажырамас бөлігі болды. Жол бойында кездесетін алаяқтардан сақтану, құжаттарды мұқият сақтау және шекаралық бақылау бекеттерінен кедергісіз өту үшін қажетті шараларды орындау жөнінде нақты нұсқаулықтар берілді (ҚР ОМА. 94-қ. 1-т. 109-іс. 11-п.). Қажылардың шетелдік кемелер мен пойыздарға міну тәртібін білуі, қауіпсіз жолдарды таңдауы қажылық сапарын сәтті өткізудің басты шарттарының бірі ретінде қарастырылды.

Осылайша, қазақ зиялылары қажылық сапарының тек діни ғана емес, сонымен қатар логистикалық, қаржылық және әкімшілік тұрғыдан күрделі процесс екенін көрсетіп, қажыларға жан-жақты дайындықтың маңыздылығын түсіндірді. XX ғасыр басындағы қажылық сапары жөніндегі осы кеңестер бүгінгі таңда да өзектілігін жоғалтпай, қажылық сапарына дайындық барысында пайдалы нұсқаулық бола алады (Оспанова, Шораев, 2024: 302).

Зерттеу нәтижелері

Қазақ халқы діни сенімдеріне беріктігін сақтай отырып, қажылық сапарына қатысты ресми талаптарды орындау қажеттілігі туындады. Бұл мәселе XX ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының баспасөз беттерінде де көрініс тапты (Аллаберген, 1996: 48). Мәселен, Әлихан Бөкейханов пен Ахмет Байтұрсынов басқарған «Қазақ» газетінің 1913 жылғы № 23 санында жарық көрген «Қажы жолы» атты мақалада қажылыққа қатысты негізгі мәселелер көтерілген. Мақалада қазақ қажыларының сапар барысында кездесетін қиындықтары мен түсініспеушіліктері туралы айтылып, бұл мәселелерді реттеу мақсатында қажылыққа ниеттенген шалғайдағы қазақтарға бағыт-бағдар берудің маңыздылығы атап көрсетілген (Biray, 1999: 17). Газет редакциясы бұл мақаланы былай түсіндіреді: *«Қажы жолының қазаққа қазіргі жайсыздығын айтып, жайлы боларлық жағын қажыға барушылардың құлағына салмақшымыз».* Осылайша, басылым қажылық сапарына дайындықты жеңілдету үшін нақты кеңестер ұсынған.

XX ғасырдың басында қажылық сапарына рұқсат алу үшін қажетті құжаттардың реттелуі «Қазақ» газетінде егжей-тегжейлі сипатталған. 1913 жылғы 23 шілдеде жарық көрген «Қажы жолы» мақаласында қажылыққа аттану үшін қажетті құжаттар тізімі берілген. Мақалада былай делінеді:

«Қажы сапарына аттану үшін ең алдымен шетелдік паспорт (загранишный паспорт) алу қажет. Бұл паспортты рәсімдеу үшін болыстық билік тарапынан берілетін куәлік (билеті) және уездік әкімшіліктің сенімхат-қағазы (сендірме қағазы) талап етіледі. Аталған құжаттар қажының сапарға шығуына ешқандай заңды кедергі жоқ екенін, яғни салық міндеттемелерін орындағанын және сот органдарымен байланысы жоқтығын растайды. Осы құжаттар негізінде қажы губернатор кеңсесіне өтініш білдіріп, шетелдік паспорт алады. Егер бұл құжаттар толық болмаса, паспорт берілмейді»

Мақалада шетелдік паспорттың қажылық сапары үшін ғана емес, жалпы шетелге шығатын кез келген адамға берілетін жол қағазы екендігі түсіндіріледі. Сондай-ақ, қажылыққа

барушыларға қатысты маңызды ескерту жасалады: егер паспортқа «Меккеге барады» деген белгі қойылса, қажылар пошта пароходтарына (поштовай параход) міну мүмкіндігінен айырылады және басқа да қолайсыз жағдайларға тап болуы ықтимал. Ал тек «шетелге сапар» (загранисa) деп көрсетілген жағдайда, қажылар кез келген пароходқа еркін міне алады, осылайша өз қауіпсіздігін қамтамасыз етеді. Авторлар қажыларға осы әдісті таңдаудың тиімділігін атап көрсетіп, қажылыққа аттанушылар үшін ең қауіпсіз жол ретінде ұсынады (Абдакимов, 1994: 198).

Қазақ зиялылары қажылыққа қатысты кеңестер берумен қатар, сапар барысында кездесетін экономикалық және әлеуметтік қиындықтарды да көтерген. Қажылық сапарына шығатын қазақтар үшін негізгі кедергілердің бірі – жол шығындарының жоғары болуы еді. Бұл мәселені шешу мақсатында баспасөз беттерінде қажылыққа жиналушыларға шығындарды алдын ала есептеу, сапар барысында кездесетін төтенше жағдайларға қаржылай дайын болу туралы кеңестер берілген. Сонымен қатар, қажылардың өзара топтасып, жол шығындарын бөлісу әдісі де ұсынылған.

Сол кезеңде қажылардың жолдағы қауіпсіздігі маңызды мәселе болды. «Қазақ» газеті қажылық сапарына шыққан жолаушылардың түрлі алаяқтардың арбауына түспеуін қадағалау қажеттігін ескерткен. Қажылардың бейтаныс адамдарға сенбеуі, ресми рұқсаты жоқ жол көрсетушілермен байланыс орнатпауы керектігі жайлы ұсыныстар берілген. Сондай-ақ, қажыларға жол бойында кездесетін шекара бекеттері мен тексеру пункттерінен еш кедергісіз өту үшін барлық құжаттарын мұқият сақтау керектігі баса айтылған (ҚР ОМА. 94-қ. 1-т. 109-іс. 11-п.).

Осылайша, «Қазақ» газеті қажылық сапарына дайындық барысында туындайтын әкімшілік, қаржылық және логистикалық қиындықтарды жеңілдету үшін нақты кеңестер ұсынып, қажылардың сапарын жеңілдетуге бағытталған мағлұматтармен қамтамасыз еткен. Басылым қажылықтың тек діни сапар ғана емес, сонымен бірге ұйымдастыру мен жоспарлауды қажет ететін күрделі процесс екенін айқын көрсетті. Сондықтан қажылардың қажылық сапарына барар алдында құжат рәсімдеу, қаржылай дайындық, жол қауіпсіздігі мәселелеріне жіті назар аударуы қажеттігі баса айтылды (Оспанова, Шораев, 2024: 302).

Қазақ халқының қажылық сапарына дайындық мәселесі

Қазақ зиялылары XX ғасырдың басында қажылық сапарына байланысты әлеуметтік және материалдық дайындық мәселелеріне ерекше назар аударған (Қойгелдиев, 1995: 319). Бұл тақырып сол кезеңдегі баспасөз беттерінде жиі көтеріліп, қажылыққа баратын адамдардың сапар алдындағы дайындық деңгейін арттыруға бағытталған ұсыныстар жасалды. Атап айтқанда, «Қазақ» газетінің 1913 жылғы 23-ші шілде күнгі 23-санында жарияланған «Қажы жолы» мақаласында қажылыққа аттанатын қазақтардың сапар алдындағы қажетті жабдықтар мен сақтық шараларына мән бермеуінен туындайтын қиындықтар сипатталады. Бұл мақала сол кезеңдегі қажылық сапарына байланысты қоғамда туындаған өзекті мәселелердің біріне айналды (Frank, Allen, 2001: 112).

Мақалада: *«Қазақтан қажыға барушылар көп, алайда қажылық жолының тәртібін білетіндер аз. Қазақ қажылығы барысында кездесетін қиындықтар жанашырлықты қажет етеді»* деп көрсетілген. Бұл пікір қажылық сапарына бара жатқан азаматтардың алдын ала жан-жақты дайындалуының маңыздылығын айқындайды. Қажылық – мұсылмандар үшін қасиетті парыздардың бірі болғандықтан, оған қатысушылардың толыққанды дайындалуы талап етіледі. Осы орайда, қазақ зиялылары қажылық сапарына дайындықтың тек материалдық жағына ғана емес, сонымен қатар, рухани және денсаулық тұрғысынан да үлкен маңызға ие екенін атап көрсеткен.

Автор қажылардың сапар кезінде өздерімен бірге алып жүруі тиіс қажетті заттар мен азық-түлік тізімін келтіреді. Атап айтқанда, қажылық сапарына шыққан адамдарға бір көрпе, бір жастық, мақтамен сырылған шапан, бес-алты жұп іш киім, бірнеше сүлгі-орамал, дастархан, төсек-жабдықтарын орауға арналған алаша немесе жұқа кілем қажет екендігі көрсетіледі. Сонымен қатар, тон, ішік, қалың шалбар сияқты киімдер қажетсіз, оларды кері қайтар жолда пайдалану үшін сақтауға немесе елден арнайы көлікпен жеткізуге кеңес беріледі.

Мұндай ұсыныстар қажылардың сапар кезінде артық жүк алып, өздеріне қосымша қиындықтар тудырмауы үшін жасалған.

Қазақ зиялылары қажылардың дәстүрлі ауылдық киім үлгісінен бас тартып, қалалық үлгідегі киім киюін ұсынады. Себебі қажылық сапарының көп бөлігі ыстық климатта өтетіндіктен, киімнің ыңғайлылығы мен жеңілдігі аса маңызды. Азық-түлік мәселесіне қатысты: *«Азық-түлікті шамадан тыс көп алудың қажеті жоқ: қап-қап құрт, қарынға салынған май, тең-тең жүкті арқалап жүру тек ауыртпалық туғызады. Бұдан бөлек, сапар барысында ескі азық-түлік тұтыну ауру жұқтыру қаупін арттырады»* деп ескертеді. Қажылық сапарының барысында теміржол мен теңіз көлігінде ақша үнемдеудің қажетсіздігі айтылып, қажылардың дұрыс тамақтануын қамтамасыз ету қажеттігі баса көрсетіледі: *«Қажы сапары ауқатты адамдар үшін парыз. Ол адамның жол шығындарын және артында қалған отбасының қажеттіліктерін толық өтеуге мүмкіндігі болуы тиіс».* Яғни, қажылыққа бару үшін адамның қаржылық жағдайы жеткілікті деңгейде болуы керектігі айтылып, қарыз алып сапарға шығудың дұрыс еместігі ескертілген .

Сонымен қатар, мақаланың соңында қажыларға артық жүк алудан бас тарту ұсынылады. Әр адамға қажет болатын негізгі заттар ретінде шапан, төсек-орын жабдықтары, іш киім, орамал, шамадан, ұсақ-түйек заттарға арналған шағын сандықша (корзина) көрсетілген. Қосымша жабдықтар ретінде ас пісіруге арналған шағын пеш (механикалық құрылғы), бір шелек су, қайнаған су үшін бөлек ыдыс, дәрет алуға арналған құман секілді құралдар ұсынылады. Мұның бәрі қажылардың жолда қиындыққа тап болмауы үшін алдын ала ойластырылған қажеттіліктер тізімі болып табылады (Brower, Daniel, Edward, Lazzerini, 1997: 152).

Қазақ зиялылары қажылық сапарының қауіпсіздігін арттыруға және қажылардың сапар барысында кездесетін қиындықтарды азайтуға бағытталған түрлі ұсыныстарын ұсынған. Олар қажыларға арнайы дайындық курстарын өткізу, қажылық сапары туралы ақпараттық материалдар тарату сияқты шараларды қолға алуды ұсынған. Бұл қажылық сапарын жеңілдетіп қана қоймай, оның діни талаптарға сай өтуіне де мүмкіндік беретін еді (Yalçınkaya, 1997: 127).

XX ғасыр басындағы қазақ зиялылары қажылыққа дайындық мәселесіне ерекше мән беріп, қажылардың сапар барысында кездесетін қиындықтарды азайтуға бағытталған нақты ұсыныстарын ұсынған. Бұл еңбектер қажылық сапарының қауіпсіздігі мен тиімділігін арттыруға септігін тигізген құнды дереккөз болып табылады. Қазақ зиялыларының қажылыққа қатысты жазған еңбектері бүгінгі таңда да өзектілігін жойған жоқ. Себебі қажылық сапары – тек діни парыз ғана емес, сонымен қатар, мұқият жоспарлауды қажет ететін жауапты іс. Осы орайда, өткен ғасырдағы қажылық сапарына байланысты қазақ зиялыларының пікірлері қазіргі қажылық сапарына шығушылар үшін де маңызды тәжірибе бола алады.

Қазақ халқының қажылық сапары: бағыттары мен кездескен қиындықтары

Қазақ халқының діни өмірінде қажылық сапары маңызды орын алған. Бұл сапардың маңыздылығы тек діни міндетті орындаумен ғана шектелмей, сонымен қатар саяхат мәдениетінің қалыптасуына, халықаралық байланыстардың нығаюына әсер етті. Қажылыққа бару – әрбір мұсылманның парызы болғандықтан, қазақтар бұл міндетті орындауға ерекше көңіл бөлген. Дегенмен, қажылық сапарының ұйымдастырылуы мен оны жүзеге асыру барысында көптеген қиындықтар кездескен. XX ғасырдың басында қажылыққа бару қазақ халқы үшін аса күрделі әрі қатерлі сапарлардың бірі болды. Бұл мәселе «Қазақ» газетінің 1913 жылғы № 23 санында жан-жақты талқыланған (Бекхожин, 1981: 31). Газеттің кіріспе бөлімінде қажылыққа аттанған қазақтардың сапар барысында көрген қиыншылықтары ашық баяндалған. Онда былай делінеді:

«Қазақтың қазіргі қажы жолында жүргенде көрген күні жан ашырлық: отарбаға, параходқа малша қамау, жолда түскен шаһарларында малша ширу, барып қайтқанша қажы жолы қазаққа тұтқын мен айдау. Өз еркімен жүру, өз еркімен тұру жоқ. Айналасы алдау мен арбау. Неше түрлі тәлімдер қазақ қажыларын қоршап, қамап, жем қылу»

Бұл үзінді қазақ қажыларының өз еркінен тыс әрекет етуге мәжбүр болғанын, олардың әлеуметтік жағдайының төмендігін, алдау-арбау мен қиындықтарға жиі ұшырағанын көрсетеді (Қабдолдина, 2022: 73). Мұндай жағдайларға түспеу үшін «Қазақ» газеті қажылық сапарын ұйымдастыруда нақты бағыт-бағдар берген. Газет қажылардың құжат рәсімдеуінен бастап, сапардың әр кезеңінде кездесетін қиындықтарды алдын ала ескертіп, қажетті кеңестер ұсынған.

Қажылық сапарының бағыттары мен логистикасы

«Қазақ» газетінің мәліметтеріне сүйенсек, XX ғасырдың басында қазақ қажылары Түркия арқылы Меккеге жету үшін бірнеше жолды таңдаған. Стамбұлға бару жолының екі негізгі бағыты көрсетілген:

Темір жол бағыты: Мәскеу, Варшава, Вена арқылы Стамбұлға жету;

Теңіз жолы бағыты: Одесса қаласынан кемемен Стамбұлға жету.

Газет мәліметтеріне сәйкес, қазақ қажылары көбіне Одесса арқылы теңіз жолын таңдаған, себебі бұл бағыт уақыт пен қаржылық шығын тұрғысынан тиімдірек болған. Одесса мен Стамбұл арасындағы теңіз сапары 23 сағатқа созылып, билет құны төрт сомды құраған. Темір жол бағытымен жүргенде бұл сапар алты күнге созылып, 120 сомға дейін жеткен (Kurat, 1993: 293).

Қажылық сапары барысында қажылардың жолға дайындығы, азық-түлік қорын қамдау, қауіпсіздік шараларын сақтау аса маңызды болған. Сол кезеңде қажылық ұйымдастыруға жауапты адамдардың болмауы себепті көптеген қажылар жолда әртүрлі қиындықтарға тап болған. Қаржылық мүмкіндігі бар қажылар жеке тасымалдаушылардың қызметіне жүгінсе, жағдайы төмендеріне бұл сапар ауыр сынаққа айналған. Кейбір қажылар жолда азық-түлік тапшылығына ұшырап, ауру-сырқауға душар болған. Сондықтан қажыларға алдын ала сапар барысын жоспарлап, сенімді адамдармен бірігіп жолға шығу ұсынылған.

Қажылардың құжаттық мәселелері де маңызды болған. Олардың паспорты Түркияның Одессадағы консулдығында рәсімделген. Мұнда қажылар *«Стамбұл арқылы Меккеге кету»* деген жазба енгізуді қадағалауы керек болған. Егер «Стамбұлға ғана барады» деп жазылса, қажыларға қосымша құжаттық рәсімдеулер жасауға тура келген, бұл олардың уақытын ұзартып, сапарын қиындатқан.

Қажылық сапары кезінде қазақ қажыларының алдынан шығатын тағы бір мәселе – медициналық бақылау болды. Ол кезеңде көптеген елдер қажылардың денсаулығына ерекше мән берген. Әсіресе, жұқпалы аурулардың таралуын болдырмау үшін медициналық тексеруден өту міндеттелген. Қажылар Меккеге жету үшін міндетті түрде вакцина алып, арнайы медициналық анықтамалармен жолға шығуы тиіс болған. Осындай талаптардың күрделілігі көптеген қажылардың сапарға шығуын қиындатқан.

Сонымен қатар, қажыларға қаражатты ұқыпты жұмсау қажеттілігі туралы ескертулер жасалған. Себебі сапар барысында түрлі алыпсатарлар қажыларды алдап, олардан артық ақша талап еткен. Кейбір қажылар қаржылық қиындықтарға тап болып, шетелде көмекке мұқтаж болған жағдайлар да кездескен. Сондықтан қажыларға сапар алдында нақты қаржылық жоспар жасап, жолда кездесетін күтпеген шығындарды ескеруге кеңес берілген (Пірманов, Қапеева, 1997: 47).

Қауіпсіздік мәселелері және қажылардың алданып қалу қаупі

Қазақ қажылары жол бойында түрлі алдау-арбау әрекеттеріне тап болған. Оларды «судырлар» деп аталған алаяқтар түрлі әдістермен алдап, сапар барысында қиындықтар туындатқан. Бұл туралы «Қазақ» газеті қажыларға келесі кеңестер берген:

Одессадан тікелей Жиддаға баратын кемелерден сақтану: Бұл кемелерде қажыларды алдау мен қанау жағдайлары көп кездескен. Алаяқтар қажыларға арзан жол ұсынып, сапар барысында қосымша төлемдер талап еткен немесе дұрыс қызмет көрсетпеген.

Алаяқ «судырлардан» аулақ болу: Олар қажыларды сапалы қызмет көрсетеміз деп алдап, кейіннен түрлі қиындықтарға ұшыратқан. Бұл алаяқтар көбіне құжат рәсімдеу, жол шығындарын төмендету немесе арзан баспана ұсыну секілді қызметтерді ұсынып, қажыларды қиын жағдайға қалдырған.

Құжат рәсімдеуді дұрыс жүргізу: «Қазақ» газеті қажыларға паспорттарын дұрыс толтыруға ерекше назар аударуға кеңес берген. Себебі кейбір қажылар құжаттарында қателіктер жіберіп, сапар барысында түрлі қиындықтарға тап болған.

Ақша айырбастауды ресми банктерде ғана жүргізу: Түркияда ақша айырбастау кезінде қажыларға сақ болу ұсынылған, себебі делдалдар арқылы айырбастау кезінде көптеген қажылар алданған. Делдалдар қажыларға тиімді бағам ұсынып, кейіннен шын бағамнан әлдеқайда төмен мөлшерде ақша беріп отырған.

Теміржол желілерінің дамуы және қажылық сапарына әсері

1913 жылғы «Қазақ» газетінің №13 санында қажыларға арналған жаңа ақпарат жарияланған. Онда қажыларға теміржол желісінің кеңейіп келе жатқандығы туралы айтылған. Атап айтқанда, Стамбұлдан Кония арқылы Сирияның Шам қаласына, одан әрі Мәдинеге дейін теміржол желісі салынғаны баяндалған. Бұл қажылар үшін жаңа мүмкіндік туғызған, өйткені бұл бағыт теңіздегі қиындықтардан сақтануға және қауіпсіз сапар жасауға жағдай жасаған.

Теміржол көлігінің дамуы қажылар үшін маңызды өзгерістердің бірі болды. Бұрын қажылардың негізгі көлік құралы түйе керуендері мен кемелер болғандықтан, олар ұзақ және қауіпті сапарға мәжбүр болатын. Ал теміржолдың дамуы қажыларға қауіпсіз, жылдам және салыстырмалы түрде ыңғайлы жолмен сапар шегуге мүмкіндік берді. Бұл әсіресе Египет пен Түркия арқылы өтетін қажылық сапарларына оң әсерін тигізді (Муминов, 1996: 15).

Қазақ халқы Ислам дінінің қағидаларын берік ұстанып, қажылық сапарына ерекше мән берген. «Қазақ» газетінің түрлі нөмірлерінде қажылыққа кеткен адамдардың тізімі мен сапар барысы туралы хабарлар үздіксіз жарияланып отырған. 1913 жылғы № 25, № 26, № 33, № 35 және № 72 нөмірлерінде қажылардың сапары туралы ақпараттар берілген.

Мысалы: *«Темір уезі Жем болысының қазақтары Жолмұхамед ишан Құрымбаев бастаған топ қажылыққа аттанды»*

«Орал облысы Темір уезінің белгілі тұлғаларының бірі Жолбатыр қажы Шонтиев он адаммен бірге қажылыққа кетті»

«Құрметті Қазақ газетінің редакциясы! Біз, қажылар, сапарымыздың жағдайы туралы хабарлаймыз. Қара теңізден бір жарым тәулік ішінде өттік, сапарымыз жақсы өтіп жатыр»

Осындай хабарламалар қазақ зиялыларының қажылық сапарына деген қызығушылығы мен діни міндеттерін орындауға деген құлшынысын көрсетеді. Бұл сапар тек діни парызды орындау ғана емес, сонымен қатар мәдени және рухани тәжірибені арттырудың маңызды жолы болған. Қажылар өз сапарлары барысында түрлі мұсылман қауымдастықтарымен кездесіп, өзара тәжірибе алмасты. Бұл олардың рухани дүниетанымының кеңеюіне, сондай-ақ қазақ халқының басқа мұсылман халықтарымен байланысын нығайтуға мүмкіндік берді.

«Қазақ» газетінің қажыларға арналған бағыт-бағдарлары қазақ зиялыларының қажылық сапарын ұйымдастырудағы рөлін айқындайды. Қажылардың алданып қалмауы, сапарын қауіпсіз өткізуі үшін жасалған ұсыныстар бұл сапардың қаншалықты күрделі болғанын көрсетеді. Жаңа теміржол бағыттарының ашылуы, ұйымдастырушылық мәселелердің шешілуі қажылыққа бару ісін жеңілдеткенімен, бұл сапарды жасау үшін қажылар көптеген қиындықтарға төтеп беруге мәжбүр болған. Қаржылық шығындар, ұзақ жолдың ауыртпалығы, күтпеген кедергілер қажылар үшін үлкен сынақ болған (Нұртазина, 2011: 77).

Осылайша, «Қазақ» газетінің қажыларға арналған мақалалары бұл тақырыпты зерттеуде құнды тарихи дереккөз болып табылады. Мұндай деректер XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамының діни өміріне, олардың қажылық сапарын ұйымдастырудағы ерекшеліктеріне және сол кезеңдегі қауіпсіздік мәселелеріне тереңірек үңілуге мүмкіндік береді.

Қасиетті мекендегі қазақ тәкиелері: тарихи және мәдени маңызы

Қажылық – ислам дініндегі бес парыздың бірі болып саналады. Тарихи деректерге сүйенсек, қазақ халқы арасында бұл парызды орындауға деген ұмтылыс XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап ерекше қарқын алды. Қазақ зиялылары мен дәулетті азаматтары қажылық сапарын ұйымдастырумен қатар, мұсылман қауымына қызмет ету мақсатында қасиетті қалаларда арнайы тұрғын орындар – «тәкиелер» (кейде «тақия» деп те аталған) салдырған.

Бұл тәкиелер қажылардың қажылық сапары кезінде демалуы үшін ғана емес, сонымен қатар діни білім алғысы келген қазақ жастарының тұрақтайтын мекені ретінде де маңызды рөл атқарды (Мустафина, 1992: 65).

Алайда уақыт өте келе бұл тәкиелер қазақ қауымының меншігінен шығып, өзге халықтардың иелігіне өтіп кеткені туралы тарихи деректер кездеседі. Мұның негізгі себептерінің бірі – олардың құқықтық мәртебесінің нақты белгіленбеуі және жергілікті билік органдарында тіркелмеуі. Сонымен қатар, XIX ғасырдың соңында және XX ғасырдың басында орын алған саяси өзгерістер, Осман империясының күйреуі, Араб түбегіндегі билік құрылымының өзгеруі де қазақ тәкиелерінің жағдайына ықпал етті.

Қазақ дәстүрінде қажылыққа аттанған жандар сапар барысында түрлі қиындықтарға тап болған. Қаржылық шығындардан бөлек, олар ұзақ жолдың ауыртпалығын көтеріп, ауа райының ерекшеліктеріне бейімделуге мәжбүр еді. Осыған байланысты дәулетті азаматтар қажылар үшін арнайы паналау орындарын салдырды. Бұл ғимараттар тәкие (араб.: التكية – «пана, тұрақ» мағынасында) деп аталып, олар қажыларға демалу және тұруға мүмкіндік берді. Сонымен бірге, тәкиелер діни білім ордасы ретінде де қызмет етті. Мұнда білім ізденуші қазақ шәкірттері ілім алып, медреселерде оқуға жол ашылды (Кенжетаев, 1998: 8). Осындай орындардың болуы қажылар үшін үлкен қолдау болғанын тарихи деректер айғақтайды.

Тарихи құжаттарда Мәдина қаласында қазақ қажыларының салдырған алты тәкиесі бар екендігі айтылады. Дегенмен, олардың көпшілігі кейіннен қазақтың игілігінен тыс қалған. Қазақ қажылары салдырған бұл тұрақжайлар сол замандағы мұсылман қауымына қызмет еткенімен, уақыт өте келе басқа ұлт өкілдерінің иелігіне өткен.

1913 жылғы «Қазақ» газетінің № 33 санында жарық көрген «Мәдина хаты» мақаласында қазақ тәкиелері туралы мынадай мәлімет келтірілген: *«Осы кезде Мәдина Мунауарада 30-ға жақын қазақ шәкірті бармыз. Үш-төрт жыл мұнан бұрын Мәдинада оқу үшін тұрған шәкірт 5–6-дан артық болмаушы еді, соңғы екі-үш жылдан бері көбейіп келеді..»*. Бұл дерек қазақ жастарының қасиетті қалаларда діни білім алуға деген ұмтылысы арта түскенін көрсетеді. Алайда, олардың көпшілігі қажетті материалдық қолдаусыз қалып, өз бетімен күн көруге мәжбүр болды. Бұл жағдай қазақ қауымының діни-ағартушылық қызметін институционалды деңгейде ұйымдастырудың әлсіздігін де көрсетеді (Crews, Robert, 2006: 75).

Газетте келтірілген дерекке сәйкес, бұл тәкиелердің біреуі ғана қазақтардың пайдалануында қалған. Ол кіші жүзден шыққан Жаббас Мырқы мырзаның иелігінде болған. Бұл тәкие оның баласын оқытқан түрік молдасының қарындасы атынан рәсімделіп, ресми түрде Мәдина билігі тарапынан тіркелген. Алайда, бұл тәкие шәкірттер үшін толыққанды қамқорлық көрсете алмады. Онда қазақ қажылары уақытша тоқтағанымен, тұру ақысын төлеуге мәжбүр болды, ал қазақ шәкірттері онда тегін тұра алғанымен, бұл құқық үй иесінің қалауы бойынша шектелетін еді.

Қазақ тәкиелері тарихи, мәдени және діни тұрғыдан алғанда айрықша маңызға ие болды. Олар қажылар мен шәкірттер үшін сенімді баспана, діни білім ордасы қызметін атқарды. Дегенмен, бұл орындардың болашағы ойластырылмай, ұзақ мерзімді құқықтық негізде рәсімдемегендіктен, көпшілігі қазақ иелігінен шығып қалды (Khalid, 1998: 133).

Бұл жағдай қазақ халқының сол кезеңдегі діни-ағартушылық қызметінің қаншалықты ауқымды болғанын көрсетумен қатар, тарихи меншік құқығы мәселесіне де назар аудартады.

Бүгінгі таңда бұл тәкиелердің тағдырына байланысты зерттеулер жүргізу маңызды. Қазақ қажыларының Мекке мен Мәдина қалаларында салған рухани мұрасы қазіргі қазақ қоғамының тарихи санасын жаңғыртуда ерекше орын алуы тиіс. Осы себепті, мұндай тарихи деректерді зерттеу және олардың мәдени мұра ретіндегі маңызын жаңғырту бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Сонымен қатар, бұл нысандардың тарихи маңызын қалпына келтіру және қазақтың діни-ағартушылық мұрасын сақтау үшін арнайы ғылыми жобалар мен археологиялық зерттеулер жүргізу қажеттігі туындап отыр. Қазақ тәкиелерінің тағдыры – біздің өткенімізді тану жолындағы маңызды тарихи сабақтардың бірі.

Қорытынды

XX ғасырдың басында қажылық сапарына қатысты мәселелер қазақ зиялыларының назарынан тыс қалмады. Бұл кезеңде қажылыққа бару діни міндет болуымен қатар, ұйымдастыруды, дайындықты және қаржылық жоспарлауды қажет ететін күрделі процесс болды. Қазақ зиялылары қажылардың кездесетін қиындықтарын талдап, олардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін нақты ұсыныстар жасады.

Қажылық сапары үшін қажетті құжаттарды рәсімдеу күрделі және ұзақ процесс болды. Бұл мәселе «Қазақ» газетінде жан-жақты талқыланып, қажыларға қажетті құжаттарды дұрыс рәсімдеу жөнінде кеңестер берілді. Сонымен қатар, басылым қажылардың жол қауіпсіздігін сақтау, алаяқтардан сақтану, сапар барысында кездесетін әкімшілік кедергілерді алдын ала болжау қажеттігін ерекше атап өтті.

Қажылар үшін маңызды мәселелердің бірі – жол шығындарын тиімді ұйымдастыру болды. Қазақ зиялылары қажыларға сапарға алдын ала қаржылай дайындалу, жол бойында шығындарды үнемдеу жолдарын қарастыру, сондай-ақ қажылыққа барушылардың өзара бірігіп, көлік шығындарын бөлісу секілді ұсыныстарын айтты. Сонымен қатар, қажылардың денсаулығы мен медициналық тексерулерден өту қажеттілігіне де баса назар аударылды.

«Қазақ» газеті қажылық сапарына байланысты материалдарды жариялау арқылы қазақ халқының діни парызын орындауда кездесетін қиындықтарды азайтуға тырысты. Басылым қажылық сапарын мұқият жоспарлаудың маңыздылығын атап өтіп, қазақ қажыларына құнды кеңестер ұсынды. Осылайша, XX ғасыр басындағы қазақ зиялыларының қажылыққа қатысты жазған еңбектері қажылардың сапарға дайындығын арттыруға және қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған маңызды дереккөз болып табылады. Бүгінгі күні де бұл еңбектер қажылық сапарын жоспарлауда өзекті ақпарат ретінде қызмет ете алады.

Сонымен қатар, қажылық сапары қазақ халқы үшін тек діни парызды орындаумен ғана шектелмей, мәдени және сауда қатынастарының дамуына да ықпал еткенін атап өту маңызды. Қажылар сапар барысында басқа мұсылман елдерімен байланыс орнатып, олардың діни-мәдени өмірімен танысу мүмкіндігіне ие болды. Бұл өз кезегінде қазақ қоғамындағы діни білімнің кеңеюіне, жаңа діни әдебиеттер мен ақпараттардың келуіне ықпал етті. Сондай-ақ, қажылар сапардан оралғаннан кейін өз ауылдастарына жаңа тәжірибелер мен діни білімдерін жеткізіп отырған.

Жалпы, «Қазақ» газетіндегі қажылыққа байланысты материалдарды талдау арқылы қазақ халқының діни өмірінің белсенділігі мен қажылыққа деген құлшынысын анық көруге болады. Бұл деректер қазақ қоғамының рухани дамуын зерттеуде маңызды тарихи мәліметтер ретінде қызмет етеді. Алдағы уақытта қажылық мәселесін басқа қазақ басылымдары арқылы кеңінен қарастыру бұл тақырыптың өзектілігін арттыра түспек. Бұл зерттеулер болашақта қазақ халқының діни-мәдени тарихының маңызды аспектілерін ашуға көмектеседі.

Дереккөздер

ҚР ОМА — Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві

Sources

CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan

Әдебиеттер тізімі

Абдакимов, 1994 — *Абдакимов, А.* История Казахстана (с древнейших времен до наших дней).: Учебное пособие. Алматы: ТОО Издательский дом «Казахстан», 1994. 235 с.

Аллаберген, т.д., 1996 — *Аллаберген Қ., Нұқабайұлы Ж., Оразайұлы Ф.* Қазақ журналистикасының тарихы. Алматы: Рауан, 1996. 236 б.

Бекхожин, 1981 — *Бекхожин Х.* Қазақ баспасөзі тарихының очеркі (1866–1958 жж). Алматы: «Мектеп», 1981. 79 б.

Кенжетаев, 1998 — *Кенжетаев Б.А.* Казанские учебные заведения и процесс формирования казахской интеллигенции в середине XIX – начале XX вв. Казань, 1998. 8 с.

Қабдолдина, 2022 — *Қабдолдина К.* Ресей империясының исламға қатысты саясаты: қазіргі шетелдік тарихнама. Алматы: Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Хабаршысы. Тарих сериясы, 2022. Б. 69–74.

Қажы жолы, 1913 — *«Қажы жолы»* // «Қазақ» газеті, 1913. 23 шілде. № 23.

Қажылар хабары, 1913 — *«Қажылар хабары»* // «Қазақ» газеті, 1913. 24 қазан. № 35.

Қажылар хаты I–II, 1913 — *«Қажылар хаты I–II»* // «Қазақ» газеті, 1913. 9 қазан. № 33.

Қажылар, 1913a — *«Қажылар»* // «Қазақ» газеті, 1913. 8 тамыз. 25 б.

Қажылар, 1913b — *«Қажылар»* // «Қазақ» газеті, 1913. 15 тамыз. № 26.

Қажылар, 1913c — *«Қажылар»* // «Қазақ» газеті, 1913. 31 шілде. № 72.

Стамбұлдан Меккеге дейін, 1913 — *«Стамбұлдан Меккеге дейін отарба жолы»* // «Қазақ» газеті, 1913. 8 мамыр. № 13.

Қойгелдиев, 1995 — *Қойгелдиев М.* Алаш қозғалысы. Алматы: Санат, 1995. 368 б.

Муминов, 1996 — *Муминов А.* Святые места в Центральной Азии (Взаимодействие общеисламских и местных элементов) // Маяк Востока. Ташкент, 1996. № 1–2. 15 с.

Мустафина, 1992 — *Мустафина Р.М.* Представления, культы, обряды у казахов (в контексте бытового ислама в Южном Казахстане в конце XIX–XXв.). Алматы: Қазақ университеті, 1992. 176 с.

Нұртазина, 2011 — *Нұртазина Н.* Ислам және Қазақстан тарихындағы қажылықтың рөлі. Алматы: Қазақ университеті хабаршысы, 2011. Б. 72–78.

Оспанова, Шораев — *Оспанова А.К., Шораев Б.К.* Қажылық сапар барысында Стамбулдың негізгі транзитке айналуы (XIX ғ. соңы – XX ғ. басы). «Қазақстан шығыстануы» ғылыми журналы № 3, 2024. Б. 296–312.

Пірманов, Қапеева, 1997 — *Пірманов, А., Қапеева. А.* Қазақ интеллигенциясы. Алматы, Атамұра, 1996. 66 б.

Biray, 1999 — *Biray N.* Ahmet Baytursunoğlu ve Eserleri (1873–1937). Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 1999. Pp. 10–17.

Brower, et. al, 1997 — *Brower, Daniel R., Edward J. Lazzerini,* редакторлар. Russia's Orient: Imperial Borderlands and Peoples, 1700–1917. Indiana University Press, 1997. Pp. 150–155.

Crews, Robert, 2006 — *Crews, Robert D.* For Prophet and Tsar: Islam and Empire in Russia and Central Asia. Harvard University Press, 2006. Pp. 72–78.

Frank, Allen, 2001 — *Frank, Allen J.* Muslim Religious Institutions in Imperial Russia: The Islamic World of Novouzensk District and the Kazakh Inner Horde, 1780–1910. Brill, 2001. Pp. 112–118.

Khalid, 1998 — *Khalid A.* The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. University of California Press, 1998. Pp. 130–135.

Kurat, 1993 — *Kurat A.N.* Rusya tarihi: başlangıçtan 1917'ye kadar. Ankara, 1993. Pp. 384–386.

Yalçınkaya, 1997 — *Yalçınkaya A.* Sömürgecilik-Panislamizm Işığında Türkistan, 1856'dan Günümüze. 2006. 268 p.

References

Abdaqimov, 1994 — *Abdaqimov A.* Istoriya Kazakhstana (s drevneyshikh vremen do nashikh dney): Uchebnoe posobiye [History of Kazakhstan (from ancient times to the present day): Textbook.]. Almaty: TOO Izdatel'skiy dom “Kazakhstan”, 1994. 235 p. (In Russ.).

Allabergen, et al., 1996 — *Allabergen Q., Nuqabayuly J., Orazayuly F.* Qazaq jurnalistikasynyn tárihy [The History of Kazakh journalism]. Almaty: Rauan, 1996. 236 p. (In Kaz.).

Bekhozhin, 1981 — *Bekhozhin H.* Kazah baspasozi tarihynyn ocherki (1866–1958 zh.zh.) [Historical essay stamp of Kazakh (1866–1958 yy.)]. Almaty: Mektep, 1981. 79 p. (In Kaz.).

Biray, 1999 — *Biray N.* Ahmet Baytursunoğlu ve Eserleri (1873/1937) [Ahmet Baytursunoğlu and His Works (1873/1937)]. Pamukkale Universitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 1999. Pp. 10–17. (In Turk.).

Brower, et al., 1997 — *Brower, Daniel R., Edward J. Lazzerini*. Russia's Orient: Imperial Borderlands and Peoples, 1700–1917. Indiana University Press, 1997. Pp. 150–155.

Crews, Robert, 2006 — *Crews, Robert D.* For Prophet and Tsar: Islam and Empire in Russia and Central Asia. Harvard University Press, 2006. Pp. 72–78.

Frank, Allen, 2001 — *Frank, Allen J.* Muslim Religious Institutions in Imperial Russia: The Islamic World of Novouzensk District and the Kazakh Inner Horde, 1780–1910. Brill, 2001. Pp. 112–118.

Kenjetaev, 1998 — *Kenjetaev B.A.* Kazanskie uchebnye zavedeniya i protsess formirovaniya kazakhskoy intellektsii v seredine XIX-nachale XX vv. [Kazan’s Educational institutions and the process of formation of the kazakh intelligentsia in the mid-19th to early 20th centuries]. Kazan', 1998. 5 p. (In Russ.).

Khalid, 1998 — *Khalid A.* The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. University of California Press, 1998. Pp. 130–135.

Kurat, 1993 — *Kurat A.N.* Rusya tarihi: başlangıçtan 1917'ye kadar [The history of Russia: from the beginning to 1917]. Ankara, 1993. Pp. 384–386. (In Turk.).

Muminov, 1996 — *Muminov A.* Svyatyye mesta v Tsentral'noy Azii (Vzaimodeystviye obshcheislamskikh i mestnykh elementov) [Holy places in Central Asia (Interaction of general Islamic and local elements)]. Mayak Vostoka [Lig hthouse of the East]. Tashkent, 1996. No. 1–2. 15 p. (In Russ.).

Mustafina, 1992 — *Mustafina R.M.* Predstazleniya, kul'ty, obryady u kazakhov (v kontekste bytovogo islama v Yuzhnom Kazakhstane v kontse XIX – XX v.) [Representations, cults, rituals among theKazakhs (in the context of everyday Islam in Southern Kazakhstan at the end of the XIX – XX centuries)]. Almaty: Kazakh universitety, 1992. 176 p. (In Russ.).

Nurtazina, 2011 — *Nurtazina, N.D.* Islam jane Qazaqstan tarihyndagy qajylyqtyn roli. Qazaq universiteti habarshysy, no. 1, 2011. Pp. 72–78. (In Kaz.).

Ospanova, Shoraev — Ospanova A.K., Shoraev B.K. Qajylyq sapar barasynda Stambūldyñ negizgi tranzitke aynaluy (XIX ğ. soñy – XX ğ. basy). «Qazaqstan şyğıstanuy» ğılymi jurnaly № 3, tom 11, 2024. Pp. 296–312. (In Kaz.).

Pırmanov, Qapeeva, 1997 — *Pırmanov A., Qapeeva A.* Qazaq intellektsiyasy [Kazakh intelligentsia]. Almaty: Atamura, 1996. 66 p. (In Kaz.).

Qabdol'dina, 1993 — *Qabdol'dina, K.* Resei imperiasynyñ islamğa qatysty saiásaty: qazirgi şeteldik tarihnama. Al-Farabi atyndagy Qazaq ulttyq universitetiniñ Habarshysy. Tarih seriasy, no. 4 (107), 2022. Pp. 69–74. (In Kaz.).

Qajy zholy, 1913 — *"Qajy zholy"* [Pilgrim's way] // Qazaq gazeti, 1913. No. 23. (In Kaz.).

Qajylar habary, 1913 — *"Qajylar habary"* [Pilgrim message] // Qazaq gazeti, 1913. No. 35. (In Kaz.).

Qajylar haty I–II, 1913 — *"Qajylar haty I–II"* [Letter of pilgrims I-II] // Qazaq gazeti, 1913. No. 33. (In Kaz.).

Qajylar, 1913a — *"Qajylar"* [Pilgrims] // Qazaq gazeti, 1913. No. 25. (In Kaz.).

Qajylar, 1913b — *"Qajylar"* [Pilgrims] // Qazaq gazeti, 1913. No. 26. (In Kaz.).

Qajylar, 1913v — *"Qajylar"* [Pilgrims] // Qazaq gazeti, 1913. No. 72. (In Kaz.).

Stambuldan Mekkege deiin, 1913 — *"Stambuldan Mekkege deiin otarba zholy"* [From Istanbul to Mecca] // Qazaq gazeti, 1913. No. 13. (In Kaz.).

Qoigeldıev, 1995 — *Qoigeldıev M.* Alash qozğalysy. Almaty: Sanat, 1995. 368 p. (In Kaz.).

Yalçınkaya, 1997 — *Yalçınkaya A.* Sömürgecilik-Panislamizm Işığında Türkistan, 1856'dan Günümüze [Colonialism-pan-islamism in the context of Turkistan, 1856 to the Present]. 2006. 268 p. (In Turk.).

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 1, pp. 49-65, 2025
Journal homepage: https://edu.e-history.kz

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_1_49-65

CHANGES IN EDUCATION: THE DEVELOPMENT OF THE SCHOOL SYSTEM AND THE FIGHT AGAINST ILLITERACY IN SEMIPALATINSK IN THE 1920s

Atantayeva Bakhyt Zhumagazievna[1], *Mukhametkaliyeva Karlyga Berikovna*[2*], *Abenova Gulnur Atymtaevna*[3]

[1]Semey University named after Shakarim
(20A, Glinki Str., 071412 Semey, Republic of Kazakhstan)
Doctor of Historical Sciences, Professor
https://orcid.org/0000-0001-6104-9797. E-mail: batantaeva@mail.ru

[2]Semey University named after Shakarim
(20A, Glinki Str., 071412 Semey, Republic of Kazakhstan)
PhD Doctoral Student of Semey University named after Shakarim
https://orcid.org/0009-0009-9934-8149. E-mail: karlyga.m@mail.ru
*Corresponding author

[3]Semey University named after Shakarim
(20A, Glinki Str., 071412 Semey, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer
https://orcid.org/0000-0001-7845-182X. E-mail: b.gulnur@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2025
© Atantayeva B.Zh., Mukhametkaliyeva K.B., Abenova G.A., 2025

Abstract. *Introduction.* In the 1920s, the education system in the Semipalatinsk region underwent significant changes. The Soviet government implemented a series of measures aimed at establishing a new school network and reducing illiteracy among the population. The reforms of this period contributed to both structural and content-related modernization of the educational sphere, laying the foundation for further development. This article examines the key challenges faced by the Soviet authorities in the first decades, including the shortage of qualified personnel, lack of educational materials, material and technical difficulties, and resistance from conservative forces. *The purpose and objective of the study.* The study's objective is to analyze the development of the education system in the Semipalatinsk region during the 1920s, including the process of school establishment and the implementation of literacy eradication initiatives. Based on archival documents and statistical data, the study examines the dynamics of changes in the number of primary schools and literacy centers and the number of students. Additionally, it explores the key factors that contributed to the development of higher-level schools and assesses their impact on the regional education system. *Results.* The article identifies the factors contributing to the low literacy rate, especially among women, and analyzes the government's policies and actions aimed at eradicating illiteracy. Furthermore, it demonstrates the progress made in eradicating illiteracy among the adult population and notes the positive state of Kazakh schools in the region. The findings of the study will

provide a more detailed understanding of the processes occurring in the field of education in the early 1920s and their impact on the development of the education system in the Semipalatinsk region. *Conclusion.* The educational reforms of the 1920s not only led to an increase in the number of educational institutions in the region but also expanded access to education for the population. The establishment of national schools and the training of teaching staff laid the foundation for a new educational system. At the same time, literacy eradication initiatives enhanced the social role of education and contributed to a shift in public consciousness. These processes created the prerequisites for the formation of a universal education system in the future.
Keywords: Semipalatinsk region, education system, schooling, eradication of illiteracy, literacy eradication centers, advanced schools, Soviet rule
For citation: Atantayeva B.Zh., Mukhametkalieva K.B., Abenova G.A. Changes in education: the development of the school system and the fight against illiteracy in Semipalatinsk in the 1920s // Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”. 2025. Vol. 12. No. 1. Pp. 49–65. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_1_49-65

БІЛІМ БЕРУДЕГІ ӨЗГЕРІСТЕР: 1920 ЖЫЛДАРДАҒЫ СЕМЕЙ ӨҢІРІНДЕГІ МЕКТЕП ЖҮЙЕСІНІҢ ДАМУЫ МЕН САУАТСЫЗДЫҚҚА ҚАРСЫ КҮРЕС

Атантаева Бакыт Жумагазиевна[1], *Мухаметкалиева Карлыга Бериковна*[2*], *Абенова Гульнур Атымтаевна*[3]

[1]Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті
(20А-үй, Глинки көш., 071412 Семей, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының докторы, профессор
https://orcid.org/0000-0001-6104-9797. E-mail: batantaeva@mail.ru

[2]Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті
(20А-үй, Глинки көш., 071412 Семей, Қазақстан Республикасы)
Семей қаласының Шәкәрім атындағы университетінің PhD докторанты
https://orcid.org/0009-0009-9934-8149. E-mail: karlyga.m@mail.ru
*Автор-корреспондент

[3]Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті
(20А-үй, Глинки көш., 071412 Семей, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы
https://orcid.org/0000-0001-7845-182X. E-mail: b.gulnur@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025
© Атантаева Б.Ж., Мухаметкалиева К.Б., Абенова Г.А., 2025

Аңдатпа. *Кіріспе.* 1920 жылдары Семей өңірінде білім беру жүйесінде елеулі өзгерістер орын алды. Совет билігі жаңа мектеп жүйесін қалыптастыруға және халықтың сауатсыздық деңгейін төмендетуге бағытталған ауқымды шараларды жүзеге асырды. Осы кезеңдегі реформалар білім беру саласының құрылымдық және мазмұндық жаңаруына ықпал етіп, оқу-ағарту ісінің жаңа бағытта дамуына негіз қалады. Зерттеу барысында советтік биліктің алғашқы онжылдығында кездескен басты қиындықтар мен кедергілер: білікті кадрлардың жетіспеушілігі, оқу құралдары мен оқулықтардың тапшылығы, материалдық-техникалық қиындықтар және консервативті күштердің қарсылығы туралы мәліметтер беріледі. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері* – 1920 жылдары Семей өңіріндегі білім беру жүйесінің дамуын, мектептердің құрылуы мен сауатсыздықты жою шараларының үрдістерін қарастыру. Бұл тұрғыда архивтік құжаттар мен статистикалық мәліметтер негізінде І-ші басқыштағы мектептер мен сауатсыздықты жою пункттерінің санының өзгеру динамикасын және ондағы оқушылар санын анықтау көзделеді. Сонымен қатар, жоғары типтегі мектептердің жүзеге

асырылуына ықпал еткен негізгі факторларды талдап, олардың өңірдің білім беру жүйесіне қосқан үлесін бағалау қарастырылады. *Нәтижелер.* Мақалада халықтың, әсіресе әйелдердің сауатсыздығының себептері айқындалып, биліктің сауатсыздықты жоюға бағытталған іс-шаралары мен саясатына талдау жасалды. Сондай-ақ, ересек тұрғындар арасындағы сауатсыздықты жоюдағы жетістіктер көрсетіліп, аймақтағы қазақ мектептерінің оң нәтижелері атап өтіледі. Зерттеу нәтижелері 1920 жылдардың басында білім беру саласында болған үрдістерді және олардың Семей өңірінің білім беру жүйесінің дамуына әсерін жан-жақты зерттеуге мүмкіндік береді. *Қорытынды.* 1920-жылдары жүргізілген білім беру реформалары аймақта оқу орындарының санын арттырып қана қоймай, халықтың білім алуға қол жетімділігін кеңейтті. Ұлттық мектептердің ашылуы мен педагогикалық кадрларды даярлау ісі жаңа білім беру жүйесінің іргетасын қалады. Сонымен бірге, сауатсыздықты жоюға бағытталған шаралар білімнің әлеуметтік рөлін күшейтіп, қоғамдық сананың өзгеруіне ықпал етті. Бұл үдерістер болашақтағы жалпыға бірдей білім беру жүйесінің қалыптасуына алғышарт жасады.

Түйін сөздер: Семей өңірі, білім беру жүйесі, мектеп ісі, сауатсыздықты жою, сауатсыздықты жою пункттері, жоғары типтегі мектептер, совет үкіметі

Дәйексөз үшін: Атантаева Б.Ж., Мухаметкалиева К.Б., Абенова Г.А. Білім берудегі өзгерістер: 1920 жылдардағы Семей өңіріндегі мектеп жүйесінің дамуы мен сауатсыздыққа қарсы күрес // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2025. Т. 12. № 1. 49–65 бб. (Қазақш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_1_49-65

ПЕРЕМЕНЫ В ОБРАЗОВАНИИ: РАЗВИТИЕ ШКОЛЬНОЙ СИСТЕМЫ И БОРЬБА С НЕГРАМОТНОСТЬЮ В СЕМИПАЛАТИНСКЕ В 1920 ГОДЫ

Атантаева Бакыт Жумагазиевна[1], *Мухаметкалиева Карлыга Бериковна*[2*], *Абенова Гульнур Атымтаевна* [3]

[1]Университет имени Шакарима города Семей
(д. 20А, ул. Глинки, 071412 Семей, Республика Казахстан)
Доктор исторических наук, профессор
https://orcid.org/0000-0001-6104-9797. E-mail: batantaeva@mail.ru

[2]Университет имени Шакарима города Семей
(д. 20А, ул. Глинки, 071412 Семей, Республика Казахстан)
Докторант PhD Университета имени Шакарима города Семей
https://orcid.org/0009-0009-9934-8149. E-mail: karlyga.m@mail.ru
*Автор-корреспондент

[3]Университет имени Шакарима города Семей
(д. 20А, ул. Глинки, 071412 Семей, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, старший преподаватель
https://orcid.org/0000-0001-7845-182X. E-mail: b.gulnur@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025
© Атантаева Б.Ж., Мухаметкалиева К.Б., Абенова Г.А., 2025

Аннотация. *Введение.* В 1920-е годы система образования в Семипалатинском регионе претерпела значительные изменения. Советская власть реализовала комплекс мер, направленных на формирование новой школьной сети и сокращение уровня неграмотности среди населения. Реформы рассматриваемого периода способствовали как структурному, так и содержательному обновлению образовательной сферы, заложив основу для дальнейшего развития просвещения. В статье рассматриваются ключевые проблемы, с которыми столкнулась советская власть в первые десятилетия: нехватка квалифицированных кадров,

дефицит учебных материалов, материально-технические сложности, а также противодействие со стороны консервативных сил. *Цель и задачи исследования* – изучение развития системы образования в Семипалатинском регионе в 1920-е годы, включая процесс создания школ и проведения мероприятий по ликвидации неграмотности. В рамках исследования на основе архивных документов и статистических данных анализируется динамика изменения числа школ I ступени и пунктов ликвидации неграмотности, а также численность обучающихся. Кроме того, изучаются ключевые факторы, способствовавшие развитию школ более высокого типа, и оценивается их вклад в региональную систему образования. *Результаты.* В статье определены факторы малограмотности населения, особенно женской его половины, приводится анализ мероприятий и политики власти, направленные на ликвидацию безграмотности. Кроме того, показан прогресс искоренения неграмотности среди взрослого населения, отмечается положительное состояние казахских школ в регионе. Результаты исследования позволяют более детально изучить процессы, происходившие в сфере образования в начале 1920 годов, и их влияние на развития системы образования в Семипалатинском регионе. *Вывод.* Реформы в образовании 1920-х годов не только способствовали увеличению количества учебных заведений в регионе, но и расширили доступ населения к образованию. Открытие национальных школ и подготовка педагогических кадров заложили фундамент новой образовательной системы. В то же время мероприятия по ликвидации неграмотности усилили социальную роль образования и способствовали изменению общественного сознания. Эти процессы создали предпосылки для формирования системы всеобщего образования в будущем.

Ключевые слова: Семипалатинский регион, система образования, школьное дело, ликвидация неграмотности, пункты ликвидаций, школы повышенного типа, советская власть

Для цитирования: Атантаева Б.Ж., Мухаметкалиева К.Б., Абенова Г.А. Перемены в образовании: развитие школьной системы и борьба с неграмотностью в Семипалатинске в 1920 годы // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2025. Т. 12. № 1. С. 49–65. (На Каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_1_49-65

Кіріспе

1920-жылдардағы Қазақстанның білім беру жүйесі ел тарихындағы маңызды кезеңдердің бірі болып табылады. Бұл кезең әлеуметтік-саяси өзгерістердің күрделілігімен ғана емес, мәдени және прогрессивті жаңғыруға деген ұмтылысымен де ерекшеленеді. Октябрь революциясынан кейінгі қиыншылықтар Совет үкіметін қоғамның әртүрлі салаларында, оның ішінде білім беру саласында да ауқымды реформаларды іске асыруға итермеледі. Реформалардың басты мақсаты – сауатсыздықты жою, жаңа білім беру жүйесін құру және социалистік идеяны қоғамға енгізу болып көзделді.

Жаңа үкімет елдегі өз ықпалын нығайту үшін халыққа патшалық империализмнің жалғасы емес, керісінше, совет азаматтарының мүддесін көздейтін жаңа әрі бейтарап үкімет екенін көрсету маңызды болды. Шетелдік зерттеуші D. Toimbek пікірінше, институционализация үрдісі жедел индустрияландыру, урбанизация және «өркениетті» совет азаматының бейнесін қалыптастырумен қатар жүрсе де, көшпелі халықтың әлеуметтік-мәдени ерекшеліктері назарға алынбағанын атап өтеді (Toimbek, 2024: 21).

Елдегі өзгерістер барысында тарихи және мәдени мұраға бай Семей өңірі де назардан тыс қалған жоқ. Бұл аймақтағы білім беру жаңа мәнге ие бола бастады. Семей облысы республиканың негізгі өнеркәсіптік орталықтарының бірі болғандықтан, жаңа билік ауыл тұрғындарының, әсіресе, өңірдегі өнеркәсіптік кәсіпорындарда еңбек еткендердің сауаттылығын арттыруға ерекше көңіл бөлді. Осыған байланысты халық саны қарқынды өсіп жатқан Семей облысында мектептер желісін құру және дамыту басты міндеттердің біріне айналды. Әртүрлі әлеуметтік топтардың, оның ішінде шаруалар мен жұмысшылардың балалары, сондай-ақ ұлттық азшылық өкілдері үшін білім алу мүмкіндіктерін беру басты басымдықтардың бірі болды. Реформаның маңызды бөлігі ретінде қазақ тілін білім беру

жүйесіне енгізу қарастырылып, бұл ұлттық мәдениет пен сана-сезімнің сақталуы мен дамуына шешуші ықпал етті.

Осы тұрғыдан алғанда, 1920 жылдардағы білім беру саласының дамуын жан-жақты зерттеу қажеттілігі туындайды. Әсіресе, Семей аймағының білім беру жүйесін талдау бұл үдерістің ерекшеліктерін ашуға мүмкіндік береді, себебі оның өзектілігі бірнеше маңызды факторлармен айқындалады. Біріншіден, Семей өңірі қазақ даласындағы ағартушылық қозғалыстың орталығы ретінде танылған, сондықтан білім беру саласындағы өзгерістердің аймақтағы әлеуметтік құрылымға қалай ықпал еткені маңызды. Екіншіден, советтік биліктің мектеп жүйесін қайта құруға бағытталған саясаты жергілікті халықтың білім алу мүмкіндіктерін арттырғанымен, оның іске асырылуында көптеген кедергілер болды. Оқу орындарының жетіспеушілігі, кадр тапшылығы және материалдық базаның әлсіздігі сынды мәселелер білім беру реформаларының толыққанды іске асуына кедергі келтірді. Үшіншіден, 1920 жылдардағы білім беру реформалары тек білім алудың ұйымдастырушылық құрылымын өзгертіп қана қоймай, сонымен бірге жаңа идеологиялық мазмұнмен толықты. Осы кезеңде мектептер тек сауат ашу орындары ғана емес, советтік биліктің идеологиялық құралына айналды. Сондықтан Семей өңіріндегі білім беру жүйесін зерттеу арқылы жаңа биліктің білім саласын қандай тәсілдермен реформалағанын, дәстүрлі оқу жүйесінің қандай өзгерістерге ұшырағанын және осы үдерістің жергілікті халықтың мәдени өміріне ықпалын анықтау маңызды. Бұл өз кезегінде, Семей өңіріндегі білім беру жүйесінің қалыптасуы мен дамуын зерттеу Қазақстандағы ағарту ісінің жалпы тарихын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Советтік модернизация үдерісінің ұлттық білім беру жүйесіне ықпалы мен оның ұзақ мерзімді салдарын талдау тарихи тәжірибені бағамдап, өткен реформалардың тиімділігі мен кемшіліктерін айқындауға жол ашады. Сонымен қатар, зерттеу қарастырылып отырған кезеңдегі білім саясатының әлеуметтік және мәдени өмірге ықпалын анықтап, қазіргі заманғы білім беру жүйесін жетілдіруге қажетті тарихи сабақтарды алуға септігін тигізетіндігі анық.

Материалдар мен әдістер

Ғылыми зерттеудің маңызды дереккөздерінің бірі – архивтік құжаттар. Олар қарастырылып отырған тақырыптың маңыздылығын айқындап, кешенді сараптамалық талдау жүргізуге негіз болды. Құжаттардың басым бөлігі Абай облысының мемлекеттік архивінің (бұдан әрі – АОМА) 415-қорында, яғни Семей губерниялық халық ағарту бөлімінің материалдары жинақталған қорда сақталған және осы зерттеуде кеңінен пайдаланылды. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің (одан әрі – ОМА ҚР) 81 қоры – Қазақ КСР Халық комиссариатының және Қазақстан Республикасы Президентінің Архивінің (одан әрі – ПА ҚР) 141 қоры – РКП (б) партиясының жаңа қазақ өлкелік комитетінің құжаттары маңызды мәліметтер ұсынды. Архив құжаттары 1920 жылдардағы білім беру саласын ұйымдастыру мен дамыту мәселелерін қамтитын шешімдер, қызметтік хаттар, мектеп әкімшілігінің есептері және түрлі тарихи ақпараттарды қамтиды. Бұл құжаттар білім беру шараларының нәтижелерін, олардың өткізілу мерзімдерін, сондай-ақ бұл шараларды жүзеге асырылуына кедергі келтіретін объективті және субъективті факторларды бағалауға мүмкіндік берді.

Мақалада статистикалық есептер, анықтамалықтар, республикалық және жергілікті білім беру органдарының жылнамалары, оның ішінде 1920 және 1926 жылғы Совет Одағындағы халық санағының нәтижелері пайдаланылды. Бұл деректер әлеуметтік-демографиялық құрам мен білім деңгейі туралы ақпарат ұсынды. Берілген дереккөздерді пайдалану өңірдегі халықтың сауаттылық эволюциясын бақылауға мүмкіндік беріп, оның қоғамның мәдени дамуына әсерін бағалауға жол ашты, білім мен әлеуметтік-экономикалық үдерістер арасындағы байланыстарды көрсетуге мүмкіндік берді. Мұндай көпқырлы талдау тарихи үрдістер мен олардың Семей облысының білім беру жүйесін қалыптастыруға тигізген ықпалын тереңірек түсінуге септігін тигізеді.

Зерттеудің әдіснамалық негізін ғылыми объективтілік пен ғылыми талдаудың кешенді қағидаттары құрайды. Жалпы ғылыми әдістермен (талдау және синтез) қатар арнайы тарихи

әдістер (тарихи-генетикалық, тарихи-типологиялық, салыстырмалы-тарихи) және статистикалық әдіс қолданылып, зерттеу нысанының объективті заңдылықтары мен сандық сипаттамаларын анықтауға мүмкіндік берді. Ғылыми объективтілік қағидаты өңірдегі білім беру тарихын шынайы анықтауға, үкіметтің сауатсыздықты жою мәселесі бойынша саясатын әзірлеуі мен жүзеге асыруының әлеуметтік-экономикалық және саяси себептерін ашуға бағытталды. Тарихи-генетикалық әдіс мектептік білім беру жүйесіндегі құрылымдық өзгерістердің тиімділігін анықтауға мүмкіндік берді. Нәтижесінде советтік мектептің негізгі түрі қалыптасты. Тарихи-типологиялық әдіс Совет үкіметінің оқу-ағарту ісіне бағытталған шараларын, олардың іске асырылу формалары мен әдістерін жүйелеу, сондай-ақ халық арасындағы сауатсыздықтың негізгі себептерін анықтау үшін қолданылды. Салыстырмалы-тарихи әдіс зерттеліп отырған кезеңдегі Совет үкіметінің білім беру саясатының эволюциясын талдауға мүмкіндік берді. Статистикалық әдіс жүргізілген саясаттың тиімділік дәрежесін айқындауға, қойылған мақсаттар мен нақты қол жеткізілген нәтижелердің арақатынасын сандық деректер негізінде анықтауға септігін тигізді. Мәселе тарихи дамудың объективті заңдылықтары, өткен тәжірибенің сабақтары және нақты тарихи қажеттіліктер тұрғысынан қарастырылды. Осылайша, зерттеуде қолданылған әдістер аймақтағы білім беру жүйесінің қалыптасу үдерісін жан-жақты қарастырып, оның негізгі даму бағыттарын талдауға және объективті бағалауға мүмкіндік берді.

Талқылау

XX ғасырдың бірінші жартысындағы халықтық білім беру мәселесі әлі күнге дейін өз мәнін жоғалтпай, зерттеушілердің қызығушылығын тудыра отырып, өзекті болып қалуда. Совет дәуірінде қарастырылып отырған тақырып ғылыми зерттеулердің негізгі бағыттарының бірі болды, ал қазіргі таңда зерттеушілер осы мәселені белсенді түрде зерттеп, жаңа аспектілерін ашып, білім беру жүйесінің даму үрдістерін жаңа көзқараспен қарастырып келеді.

Советтік кезеңдегі зерттеулерде, мысалы, А.И. Сембаевтың «Очерки по истории казахстанской советской школы» (Сембаев, 1962) және Ш.К. Биткенбаеваның «Реализация ленинского декрета о ликвидации неграмотности в Казахстане (1917–1940 гг.)» (Биткенбаева, 1982) еңбектерінде идеологияландырылған көзқарас айқын байқалады. Бұл көзқарас халықтық білім беру жүйесінің жетістіктерін революциялық өзгерістер мен совет моделі арқылы көрсетуді басты назарға алады, бұл өз кезегінде білім беру реформалары мен олардың салдарын объективті бағалауға шектеулер қояды.

Қазіргі зерттеу жұмыстарында 1920 жылғы халықтық білім беру мәселелері әртүрлі көзқарастар мен аналитикалық әдістермен зерттеледі. Бірқатар авторлар реформалардың оң аспектілеріне, мысалы, сауатсыздықты жоюға, қолжетімді білім беру жүйесін қалыптастыруға және білім алу теңдігін қамтамасыз етуге ерекше көңіл бөледі. Ал өзге зерттеушілер реформалар барысында пайда болған проблемаларға, мәселен, кадр жетіспеушілігіне, идеологиялық сананың басымдылығына және ресурстардың тапшылығына сыни көзқарас танытады.

Мысалы, О.Х. Мұхатова өз еңбегінде «Қазақстандағы 1920 жылдардағы оқу-ағарту» (Мұхатова, 2021) советтік білім беру жүйесінің алғашқы онжылдығындағы жетістіктерімен қатар, оның кемшіліктерін де қарастырады. Автор халықтық білім беруді қайта ұйымдастыруға қатысты маңызды құжаттарды зерттей отырып, Халық ағарту комиссариатының білім беру парадигмасын қалыптастыру мен дамытуға байланысты қаулыларының мәні мен мазмұнын ашады. Бұл құжаттар республикадағы жаңа білім беру жүйесінің негізін қалауға ықпал етті.

А.М. Әбікей, А.Т. Қайыпбаева және Р.Р. Оспанова ұсынған «Қазақстандағы сауатсыздықты жою науқанының жүзеге асырылуы» (Әбікей және т.б., 2022) атты ұжымдық мақаласында авторлар большевиктік тәртіптің енгізілуімен бірге сауатсыздықты жоюдың кезең-кезеңімен жүзеге асырылуын талдайды. Бұл талдауда науқанның ағартушылық және идеологиялық аспектілерін салыстыра отырып, олардың өзара байланысы мен жаңа мәдени тәжірибелердің қалыптасуына тигізген әсері айқындалады.

«Қазақстандағы 1920–1930 жылдардағы қоғамдық негізде ағартушылық қызмет атқарған ұйымдардың тарихы» (Ұйымдардың тарихы, 2023) атты ұжымдық монографияда 1920 жылдары Қазақстанда құрылған «Талап», «Сауатсыздықты жою» қоғамдық ұйымдардың тарихы мен Совет үкіметінің құрылу кезеңіндегі қазақ интеллигенциясының қоғамдық ұйымдардағы қызметі талданады. Бұл еңбекте авторлар бұрынғы патшалық және совет кезеңдеріндегі Қазақстандағы қоғамдық ұйымдардың жарғыларының құрылымдық ұқсастығына, мақсаттары мен міндеттеріне назарларын аударады. Сонымен қатар, олар қазақ интеллигенциясының қазақ еліне білім беру, ғылым және мәдениетіне қосқан өлшеусіз ағартушылық қызметінің жаңа қырларын ашуға тырысады.

Бұл авторлардың зерттеулері негізінен ұлттық деңгейде жүргізіліп, 1920 жылғы білім беру жүйесінің жалпы бағыттары мен нәтижелері анықталды. Дегенмен, мұндай тәсіл көбінесе өңірлік тәжірибенің әртүрлілігін және әрбір өңірдің кездестірген арнайы қиындықтарын назардан тыс қалдырады. Сондықтан, тереңірек түсінік алу мен объективті талдау үшін өңірлік аспектіде ғалымдардың ғылыми зерттеулерін қарастыру қажет. Мысалы, Шығыс Қазақстан тарихын зерттеуде елеулі үлес қосқан К.Ш. Керейбаевтың «Культурная жизнь Восточного Казахстана в 20-е годы» (Керейбаев,1989) және А.К. Богенбаеваның «История развития народного образования в Восточном Казахстане в 20–30-е гг. XX века» (Богенбаева, 2003) атты еңбектерін атауға болады. Авторлар 1920-жылдардағы білім беру реформаларының амбициозды әрі іске асыруда күрделі болғанын мойындайды. Дегенмен, олардың реформалардың жетістіктері мен сәтсіздіктерін бағалау тәсілдері айтарлықтай айырмашылық көрсетеді, бұл тарихи кезеңнің көпқырлылығы мен күрделілігін білдіреді. Бұл көзқарастарды талқылау қазіргі зерттеушілерге советтік білім беру жүйесінің жетістіктері мен кемшіліктерін тереңірек түсінуге көмектесіп, қарастырылып отырған кезеңнің объективті көрінісін ұсынады.

Шетелдік зерттеулер бойынша, біздің тақырыпқа қатысты арнайы еңбектер анықталған жоқ. Дегенмен, біз үшін маңызды болып табылатын зерттеу – D.Toimbek-тің «Fighting Illiteracy and Political Enlightenment: Soviet Educational Policies in the 1920s» (Toimbek, 2024) атты жұмысы. Бұл еңбек советтік Қазақстандағы білім беру саласындағы трансформациялық үрдістерді түсінуге зор үлес қосады. D.Toimbek 1920 жылдары Совет үкіметінің білім беру саясатын сауатсыздықпен күресу және халықты саяси тұрғыдан ағарту мақсатында қалай пайдаланғанын талдайды. Зерттеуде советтік білім беру саясатының тап болған түрлі кедергілері қарастырылады, мәселен, Орталық Азия аймақтарының өзіндік мәдени ерекшеліктері сынды сыртқы факторларыда қамтылған. Бұл аспектілер сауатсыздықты жою үрдісінің күрделі әрі көпқырлы болғанын түсінуге мүмкіндік береді.

Қазақстандағы білім беру тарихы шетелдік зерттеушілер тарапынан арнайы зерттелмегенімен, советтік білім беру жүйесі КСРО мәдениетінің тарихы аясында қарастырылады. Батыс және американдық ғылыми әдебиетте советтік білім беру жүйесінің ерекшеліктері мен кемшіліктері параллельді түрде талданады. Мысалы, педагогика саласындағы американдық ғалым Дж.С. Каунтс (Каунтс, 1957) Совет Одағына қарсы сынымен танымал. Оның «Советское просвещение бросает вызов» атты кітабында Совет Одағының сауатсыздықты жоюдағы табыстары көрсетілгенімен, 1940-жылдардың басында мәселенің толық шешілгеніне күмән келтірілген.

Осылайша, жоғарыда аталған зерттеулердің нәтижелері мен қорытындылары қарастырылып отырған кезеңдегі халықтық білім беру жүйесінің дамуындағы күрделі және өзара қайшылықты үрдістердің тарихи көрінісін қайта қалпына келтіруге ықпал етеді. Бұл мәліметтер Семей өңірі мысалында зерттеу жұмысының барысында пайдаланылатын болады.

Зерттеу нәтижелері

Архивтік құжаттар мен деректердің талдауы совет билігінің Семей өңірінде сауатсыздықты жою жұмыстары екі негізгі бағытта жүзеге асырылғанын көрсетеді. Біріншіден, мектеп жасындағы балалар үшін жалпы білім беретін мектептердің желісін кеңейту және оқу үрдісіне көбірек балаларды тарту арқылы жүзеге асырылса, екіншіден, ересек тұрғындар арасында оқу мен жазу, есептеу негіздері үйретіліп, бастапқы дағдыларды

меңгеруге арналған сауат ашу мектептері мен сауатсыздықты жою пункттерін ашу арқылы, сауаттылық деңгейін арттыру көзделді.

Жаңа билік жаңа ұрпақты білімді азаматтар ретінде қалыптастыруды мақсат етті. Патшалық дәуірдегі білім беру мекемелері, «Құдай заңына» негізделген, большевиктердің білім беру жүйесіне қойған талаптарына сәйкес келмеді. Большевиктердің көзқарасы бойынша, мектеп-медреселер тек діни білім беру мекемелері ретінде қарастырылды (Қазақстандағы оқу-ағарту жүйесі, 2022: 68). Осыған орай, совет билігінің алғашқы жылдарындағы саясат ескі білім беру мекемелерін түбегейлі өзгерту бағытында болды. Медреселер, діни мектептер және орыс-қазақ мектептері совет білім беру жүйесіне белсенді түрде қайта құрылды. 1918 жылғы 20 қаңтарда қабылданған ХКК декреті діни ықпалды оқу үрдісінен алыстатты.

Дегенмен, совет билігінің декреті мұсылман діни қызметкерлері мен діни мектептер мұғалімдері тарапынан елеулі қарсылыққа ұшырады, себебі білім беру негізінен діни заңдарға сәйкес жүргізілді. Совет мектептеріне қарсы наразылық қарапайым шаруалардан да, ауқатты кулактардан да келіп түсті. Бұл топтар мектептерді жабу, мұғалімдерді қудалау, белсенділерге қауіп-қатер төндіру, тіпті кісі өлтіруге белсенді түрде қатысты. Мысалы, Семей облысының Архат ауылында мұғалім Саулық Кемелбайұлы мен оның әйелі Күлекен жұқа киізге оралып, мектеппен бірге өртелді. Сол аймақта 1918 жылы совет мұғалімі Рамазан Әбішев басы кесіліп өлтірілді (Әбікей және т.б., 2022: 172).

1918–1919 оқу жылына қарай Қазақстанның үлкен бөлігін азаматтық соғыс қамтып, ақ гвардияшылардың бақылауындағы аумақтардағы мектептердің қиратылуына әкелді. Семей губерниясындағы білім беру жүйесінің ақ гвардияшылардан босатылғаннан кейінгі жағдайын бағалай отырып, Қазақстанның Халық ағарту комиссариатының өкілі өз баяндамасында: «Семей губерниясындағы халықтық білім беру жағдайы өте ауыр болды, әсіресе қазақ халқы арасында», - деп атап өтті. Бұның себебі, ең алдымен, Колчактың кезінде мектеп құрал-жабдықтарының қалдықтарының айтарлықтай бүлінгенімен байланысты деп көрсетті (Сембаев, 1962: 44).

1920-жылдардың басында аймақта мектеп білімін терең реформалау үрдісі аяқталды. Совет үкіметінің мектеп құрылысындағы басты мақсаты кең көлемде, қолжетімді, тегін және дінсіз еңбек мектебін құру көзделді. Бұл қағидалар 1918 жылы қабылданған «РСФКР-дың біртұтас еңбек мектебі туралы ереже» және «Біртұтас мектептің негізгі принциптері туралы декларация» заңдық актілерінде бекітілді. Осы құжаттарға сәйкес, бұрынғы білім беру жүйесі жойылып, жаңа мектеп үшін: I деңгей – 5 жылдық оқу (8–13 жас аралығындағы балалар үшін), II деңгей – 4 жылдық оқу (13–17 жас) деңгейлер белгіленді. I және II деңгейлерде оқу барлық мектеп жасындағы балалар үшін міндетті болып бекітілді (Развитие народ. образования, 2016: 14).

Егер, 1918–1921 жылдар аралығында губернияларда революцияға дейінгі мектептерді жою мен советтік білім беру жүйесін құру жолдарын іздеу үрдісі орны алса, онда 1921–1924 жылдар аралығы білім беру мекемелерінің құрылымын тұрақтандыру мен нығайту, сондай-ақ ең тиімді білім беру ұйымының түрін анықтау кезеңі болды. Жалпы ел көлемінде және Семей облысында саяси және әлеуметтік-экономикалық жағдайлардың өзгеруі мектептік білім беру жүйесінде құрылымдық өзгерістерге әкелді, соның нәтижесінде жетіжылдық мектеп советтік мектептердің негізгі түрі ретінде бекітілді.

Совет үкіметі елдегі ресурстардың жалпы тапшылығын және халық шаруашылығын қалпына келтіру үшін барлық күш-жігерді жұмылдыру қажеттілігін ескере отырып, халыққа білім беру жұмысының ауқымын едәуір қысқартуға мәжбүр болды. 1922 жылғы 31 тамыздағы қаулы қабылданғаннан кейін, орталықтандырылған басқару және мәдени-ағарту мекемелерін қамтамасыз ету жүйесі жойылып, өңірдегі мектептік білім беру дамуы баяулады, нәтижесінде мектептер саны азайды. Қырғыз (қазақ) РКП(б) обкомының пленум материалдарына сәйкес, мектеп жүйесін қысқарту үрдісі 1922 жылы ең жоғары шиеленіске жеткен. Мысалы, Семей өңірінде 536 орыс мектептерінің 83-і жабылып, 453-і қалған, ал 507 қазақ және татар мектептерінің 40-ы жабылып, 467-сі қалған. Осылайша, статистика орыс мектептерінің саны

қазақ және татар мектептерінен екі есе көп жабылғанын көрсетеді. Қалған 920 мектеп Губерниялық халыққа білім беру бөлімі тарапынан Семей облысындағы халықтың білім қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін ең төменгі қажеттілік деп танылып, оларды одан әрі қысқарту қабылданбайтын болып шешілді (ҚР ОМА. Қ. 81., Т. 1., Іс.. 335., П. 129).

Қысқартылған мектептерде жабдық жетіспеушілігі және жеткіліксіз қамтамасыз ету тапшылығы байқалды. Семей губерниялық басқармасының есептерінде «қазақ мектептері қажетті жиһаздармен жабдықталмаған, көбінесе ең қарапайым үстелдер мен орындықтар да болмаған. Кейбір оқу орындарында оқушылар еденде отыруға мәжбүр болды. Орыс мектептерінде де жиһаздардың айтарлықтай тозғаны және жөндеу мен ауыстыруды талап ететіні байқалады. Сонымен қатар, тақталар, шкафтар және басқа да қажетті заттар жетіспеді» деп көрсетілген (Сембаев, 1962: 78). Бұл деректер мектеп ғимараттары мен олардың жиһазбен қамтамасыз ету мәселесінде қазақ және орыс мектептерінің өте қиын жағдайда болғанын көрсетеді.

Аймақтағы бірқатар мектептерде отын мен жарықтандырудың тапшылығы айқын байқалды, өйткені жылу үшін бөлінген қаржы неғұрлым аз, не болмаса жергілікті органдар тарапынан мүлде бөлінбеді. Мектептерді отынмен қамтамасыз етуге негізінен жергілікті тұрғындар көмек көрсетті. Павлодар уезінің ағарту мекемелерін тексеруші инспектор Қыдырбаевтың есебінде кейбір мектептерде жылу халық тарапынан дұрыс қамтамасыз етілмегені және бұл оқыту бөлмелерінің шектен тыс ылғалдылыққа әкеліп соқтырғаны туралы айтылады (ҚР ОМА. Қ. 81., Т. 1., Іс. 997., П. 142.). Осы тұста, татар және қазақ ата-аналарының оқу орындарын отынмен қамтамасыз етуге көбірек белсенділік танытқандықтан ұлттық мектептерде отынмен қамтамасыз ету жағдайы айтарлықтай жақсы болды. (ҚР ОМА. Қ. 81., Т. 1., Іс. 335., П. 17қ).

Анықталған кемшіліктерді жою мақсатында біріншіден, мектептердің материалдық қамтамасыз етілуін жақсарту жоспарланды. Бұл міндет кәсіптік одақ және басқа қоғамдық ұйымдарға жүктелді. Бұл құрылымдар мектептерді жөндеу, жарықтандыру, отын жеткізу және басқа қажетті ресурстармен қамтамасыз етуге тиіс болды. Мысалы, Снегировка ауылындағы мектептің қаржыландыруы жергілікті ресурстар есебінен жүзеге асырылды: мұғалімдердің жалақысы, отын шығындары, оқулықтар сатып алу және мектеп ғимараттарын жөндеу жергілікті кооперативтердің қаражаты есебінен төленді. Кейбір ауыл мектептерінің қамтамасыз етілуі толықтай қоғамдық қаражатпен жүзеге асты. Нәтижесінде, еңбекшілердің келісімімен Өскеменде – 23 мектеп, Бұқтырмада – 30 және Семейде – 33 жаңа мектептер салынды (Биткенбаева, 1982: 31–49). Сонымен қатар, ауыл мектептеріне жергілікті халық та айтарлықтай көмек көрсетті. Мысалы, Прохладный ауылында тұрғындар мектепті өз қаражатымен ұстауға келісіп, тек мұғалімнің жалақысын төлеуді сұрады (ҚР ОМА. Қ. 81., Т. 1., Іс. 997., П. 57).

Екіншіден, бастауыш мектептер үшін оқу құралдарын шығару үрдісін жеделдету қажеттілігі туындады. 1920-жылдары республикада орын алған баспа дағдарысы және оқу құралдарының жеткізілуіндегі кідірістер мектептерді қажетті әдебиеттермен қамтамасыз ету үрдісін баяулатты. Егер орыс мектептері оқу құралдарымен орташа есеппен 50% қамтамасыз етілген болса, қазақ мектептері ана тіліндегі оқу әдебиеттерінің тапшылығы салдарынан 10%-дан кем қамтамасыз етілді (АОМА. Қ. 415., Т. 1., Іс. 12., П. 2). Ахмет Байтұрсыновтың екі жыл бойы қазақ Халық комиссариатын басқаруы Семей өңірінде білім беру мен ағарту қызметінің жағдайын жақсартуға ықпал етті. Оның күш-жігерінің арқасында Мәскеуден Семейге үлкен көлемде оқу құралдары мен мектеп әдебиеттері, оның ішінде дәптерлер, шамамен 30 мың қарындаш және кеңсе құралдары жеткізілді (Мухаметкалиева, 2022: 102).

Үшіншіден, мектептер желісін кеңейту, оқушылар санын арттыру және оқу үдерісін тиімді ұйымдастыру үшін жеткілікті педагогикалық кадрларды тарту қажет болды. Дегенмен, барлық мұғалімдер бірден Совет үкіметінің ұстанымын қолдамады және кейбір жағдайларда олар ағартушылық реформаларға қарсылық білдірді. Мысалы, Семей облысының II мұғалімдер съезінде өкілдер «саясатсыз мектеп» және «мұғалімнің еркін тұлғасы» қажеттілігін атап көрсетіп, өз қарсылығын білдірді (Развитие народного образования,

2016: 3–4). Жергілікті есептерде кейбір мұғалімдердің жеке ауылдарда қарсылық көрсеткенін атап көрсетеді. Мысалы, Нарым және Күршім аудандарында мұғалімдердің қоғамдық жұмыстарға аз қатысуы салдарынан мәдени-ағартушылық жұмыстар іс жүзінде жүзеге асырылмады (Дурнова, 2019:62). Осы қиыншылықтарға қарамастан, советтік білім беру жүйесі мұғалімдердің сенімін жеңіп, оларды ағартушылық үдерісіне тартуды жалғастырды.

Мектептерді қажетті педагогикалық кадрлармен қамтамасыз ету үшін жергілікті советтер мен халыққа білім беру бөлімдері әртүрлі әдістерді қолданды, оның ішінде мектеп қызметкерлерін мобилизациялау және оларды Семей губерниясының бірнеше қаласында құрылған педагогикалық курстар жүйесі арқылы даярлау болды. Мәселен, 1920 жылы осы аймақта мектеп мұғалімдерін даярлау үшін қысқа мерзімді және жылдық курстар ұйымдастырылды. Әрбір курс 150–200 мұғалімді даярлап, оларды губерния ауылдарына жіберді (Рахматуллина, 2019: 46).

Халық ағарту бөлімі, қазақ мұғалімдерін жедел даярлау үшін жылдық және қысқа мерзімді педагогикалық курстар ұйымдастыра отырып, өңірдегі қазақ тілінде оқытылатын мектептердің санының айтарлықтай артуына ықпал етті. 1920 жылдан 1927 жылға дейінгі аралықта Семей губерниясындағы қазақ мектептерінің саны шамамен 10 есеге өсіп, 24-тен 220-ге дейін жетті (АОМА. Қ. 73., Т. 1., Іс. 42., П. 83).

Келесі жылдары өңірдегі халықтық білім беру жүйесі тұрақтала бастады. Мысалы, 1923–1924 оқу жылында 441 бірінші басқыштағы мектеп жұмыс істеп, онда 25263 оқушы білім алды. 1924–1925 оқу жылында бірінші басқыштағы мектептердің саны 555-ке жетіп, оқушылар саны 39,449-ға ұлғайды. Бұл көрсеткіш мектептер санының 114-ке, ал оқушылар санының 14186-ға артқанын көрсетеді. Осы кезеңде, екінші басқыштағы мектептер саны айтарлықтай аз болды, бұл бірінші және екінші басқыштағы мектептер арасындағы теңсіздіктің бар екенін айқын байқатады. Мысалы, 1923–1924 оқу жылында екінші сатыдағы мектептердің саны 6 болса, 1925–1926 оқу жылында бұл көрсеткіш 9-ға көтерілді, бірақ 1925–1926 оқу жылында олардың саны тек 5-ке жетті (Ежегодник, 1927: 340).

Берілген мәліметтерден бірінші басқыштағы мектептердің саны екінші басқыштағы мектептермен салыстырғанда едәуір көп болғанын аңғарамыз, яғни бұл олардың даму қарқынының баяу болғандығын көрсетеді. Мұндай жағдайдың басты себептерінің бірі – зерттеліп отырған кезеңдегі аймақтың әлеуметтік-экономикалық жағдайлары атанды. Жоғары типтегі мектептер көп материалдық ресурстарды талап етті, ал барлық отбасылардың оқу ақысын төлеуге мүмкіндігі шектеулі болды. Дегенмен, 1930 жылы БКП(б) Орталық Комитетінің «Бастауыш және орта мектептердегі режим туралы» қаулысының қабылдануымен жағдай өзгере бастады. Бұл қаулы міндетті жалпы бастауыш білім беруді енгізіп, нәтижесінде орта мектептерге түсуші оқушылар саны едәуір өсті. Алғашқыда оқу мерзімі жеті жыл болса, кейіннен тоғыз жылға дейін ұзартылды (Развитие народного образования, 2016: 21).

Сурет 1. Екінші басқыш мектебіндегі сабақ. Павлодар, 1926 жыл.
(Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік
кино-фотоқұжаттар және дыбыс жазбалар архиві, 5–3452).
[Figure 1. Lesson in the Second Step School. Pavlodar, 1926. The Central State
archive of film and photo documents and sound recordings, 5–3452)]

Семей аймағында зерттеліп отырған кезеңде орыс мектептерімен қатар ұлттық мектептерді қалпына келтіру және жаңадан ашу жұмыстары белсенді жүргізілді. 1920 жылдың соңына қарай губернияда 62 оқушысы бар 24 мұсылмандық бірінші басқыштағы мектеп жұмыс істеді. 1921 жылдың ақпан айында аймақта 16057 оқушысы бар 380 өзге ұлттық бірінші басқыштағы мектеп болды, олардың басым көпшілігі мұсылмандық мектептер еді (АОМА Қ. 73, Т. 1, Іс. 42, П. 75). 1925 жылдың басында аймақта 2009 оқушысы бар 17 татар мектебі және 1200 оқушысы бар 23 неміс мектебі жұмыс істеді. Көріп отырғанымыздай, сол кезеңнің қиыншылықтарына қарамастан, ұлттық мектептер саны мен ондағы оқушылардың санын арттыру бойынша жұмыстар табысты шешімін тапқан.

1927 жылғы 15 желтоқсандағы Бүкілодақтық мектеп санағының мәліметтеріне сәйкес, Семей аймағында І-ші басқыштағы 522 мектеп жұмыс істеп, оларда 36943 оқушы білім алды, оның 25 219-ы ұлдар, ал 11724-і қыздар еді. Сонымен қатар, аймақта 3036 оқушысы бар 21 жетіжылдық мектеп және 396 студент білім алған шаруа жастарына арналған 4 мектеп жұмыс істеді. Бұдан бөлек, 1488 оқушы оқитын 3 екінші басқыштағы мектеп те қызмет етті.

Бірінші басқыштағы мектептерде қыздардың үлесі 31,7%-ды, жетіжылдық мектептерде – 35,9%-ды, ал шаруа жастарының мектептерінде – 16,9%-ды құрады. Екінші басқыштағы мектептерде бұл көрсеткіш 51,2%-ға жеткен. Осы деректерге қарап, шаруа жастарының мектептерін қоспағанда, жоғары типті мектептерде қыздардың үлесі І-ші басқыш мектеппен салыстырғанда едәуір жоғары болғанын көруге болады. ІІ-ші басқыштағы мектептерде қыздардың саны ұлдардың санына жақындап, жалпы аймақтағы білім алатын қыздардың санымен теңесе түскен. 1927 жылы олардың үлесі жалпы оқушылардың 39,37%-ын құраған. Осылайша, Семей өңірінде қыздардың білім алуы тұрақты түрде өсіп отырғанын байқаймыз (Ежегодник, 1929: 271).

Зерттеліп отырған кезеңде жоғарғы типтегі мектептердің саны 28-ге дейін өсті, дегенмен қазақ халқының үлесі бұл мектептерде төмен деңгейде қалып, небәрі 15,7%-ды құрады. Бұл жағдай жоғарғы типтегі мектептердің желісін кеңейту шараларын қабылдауды қажет етті. Ол үшін қаржыландыруды арттыру, материалдық-техникалық базаны нығайту және білікті кадрларды даярлау қажеттіліктері туындады. Бұл өз кезегінде аталған жылдары педагогикалық техникумдардың ашылуына ықпал етті. Сондай-ақ, мұндай мектептердің дамуы 1920-жылдардың соңы мен 1930-жылдардың басында құрылған орыс педагогикалық техникумы, қазақ педагогикалық техникумы және кешкі педагогикалық институт сияқты оқу орындарының табысты жұмысының нәтижесінде мүмкін болғанын атап өткен жөн.

1920-жылдары Семей өңірінде мектеп жүйесін қалпына келтірумен қатар, жергілікті билік сауатсыздықты жою мәселесіне ерекше көңіл бөлді. Бұл шаралар 1919 жылдың 26 желтоқсанында РСФКР ХКК-нің сауатсыздықты жою туралы декрет шығарғанға дейін-ақ басталған еді. Мысалы, 1918 жылдың сәуір айында Семей уездік Советтік білім беру бөлімі жартылай сауатты балалар үшін үш айлық курстар, сондай-ақ сауатсыз ересектерге арналған арнайы курстар ұйымдастырған (Әбікей және т.б., 2022: 172). Совет үкіметі орнағаннан кейін бұл іс-шаралар жүйелі түрде жүзеге асырыла бастады.

Архив деректеріне сүйене отырып, 1920 жылы Семей облысының тұрғындарының сауаттылық деңгейінің төмен болғанын атап көрсетуге болады. Мәселен, Семей губерниясындағы сауаттылық көрсеткіші небәрі 13,3% құрады, бұл 1897 жылғы бүкілресейлік халық санағының мәліметтерімен (5,9%) салыстырғанда екі онжылдықта аздаған ғана прогресс болғаны байқалады (Статистикалық шолу, 1923: 97). Қалаларда сауаттылық деңгейі 40,5%-ға жеткенімен, ауылды жерлерде бұл көрсеткіш төрт есеге төмен болып, 10,4%-ды құрады (Казахстанский город, 2023: 46). Бұл, негізінен, қалаларға қарағанда халықтың көпшілігі басым өмір сүрген ауылдарда сауатсыздықты жою жөніндегі шаралардың баяу жүзеге асырылуымен түсіндіріледі.

Губерниядағы сауатсыздықты жою негізінен сауатсыздар үшін арнайы пункттер, сауат ашу мектептері мен ересектерге арналған мектептер арқылы жүзеге асырылды. Бұл шаралар ересек тұрғындардың оқу үрдісін жеделдетуге бағытталды. Арнайы губерниялық комиссиялар мен сауатсыздықты жою комитеттері 14-тен 60 жасқа дейінгі ешқандай білім алмаған

жергілікті тұрғындарды, соның ішінде сауатсыз және аз сауатты 14–25 жас аралығындағы азаматтарды есепке алып, оларды жақын маңдағы сауат ашу мектептеріне баруға міндеттеді. Дегенмен, сауатсыздықты жою пункттерінің мен олардың жұмысы туралы жүргізілген зерттеулер мен есептер көрсеткендей, бұл пункттер сауатсыз ересек тұрғындарды тиімді оқытумен қамтамасыз ете алмады. Жалпы мектеп құрылысында кездескен проблемалар мен қиындықтар бұл пункттердің жұмысында да орын алды.

Мәселен, сауатсыздықты жою барысына білікті мамандардың жетіспеушілігі теріс әсер етті. Құжаттарға сәйкес, сауатсыздықты жою жұмыстарында қатысқан адамдардың көпшілігі тек алғашқы жылдарда ғана қызмет етсе, қалған 10–12%-ы ғана ұзақ мерзімді жұмыс істеді. Уездтік білім бөлімі есептерінің талдауы көрсеткендей, сауатсыздықты жоюшылардың өздері көбіне сауатсыз болып шықты, ересектермен жұмыс жасау әдістерін білмеді, кейбіреулері мектептік білімнің негіздерін де меңгермеген еді. Сауатсыздықты жою пункттерінде қолданылған әдістер әртүрлі болды: көпшілік ескірген «дыбыстық» әдісті пайдаланса, тек аз ғана бөлігі толық жүйелі әдісті қолданды.

Сауат ашушылардың беделінің болмауы, олардың оқушылардың қызығушылығын тудыра алмау мен оқыту үрдісін дұрыс ұйымдастыра алмау қабілетсіздігінен халықтың бұл іске деген сенімі жойылып, сауаттылық пункттерінде білім алуға деген ынтасын бәсеңдетті. Нәтижесінде, оқушылардың көп пайызы сауат ашу пункттерінен шығып кетуі мен сауатсыздардың білім алу үрдісіне төмен қатысуы байқалды. Мысалы, әр сауатсыздықты жою пунктінде оқу басталғанда 25–30 адам болғанымен, оқу соңында тек 10–20 адам ғана сауат ашқан деп есептелді. Ағарту мекемелерінің есептік мәліметтері көрсеткендей, сабақтарға қатыспау себептері ретінде киімнің жоқтығы, сабан мен отын жинау қажеттілігі, үй міндеттері және басқа да факторлар келтірілді. Дегенмен, бұл себептер сауаттылық пункттеріндегі қызықсыз және жалықтыратын сабақтардан қашу үшін тек формальды сылтаулар болғаны анық.

Сонымен қатар, сауатсыздықты жоюға теріс әсер еткен факторлар қатарына: көрнекі құралдардың жетіспеушілігі, сауат ашу пункттерінің ересектерге арналған қажетті жабдықтармен қамтамасыз етілмеуі және оқушыларға жазу құралдарының тұрақты түрде жетіспеуі жатады. Осы жағдайда билік органдары сауатсыздықты жою жұмысының маңызын дұрыс бағаламай бұл салада үнемдеуге тырысты. Архивтік мәліметтер бойынша, оқу бөліміне жыл сайынғы қаржыландырудың тек 20–30% ғана бөлінді. Нәтижесінде, кейбір губернияларда пункттерде парталар мен орындықтар болмады, мысалы, Зайсан уезінде «сауат ашушы мұғалімге де отыруға орын болмады, ал оқушылар тасқа немесе жай еденге отырып оқуға мәжбүр болды, жазуға қажетті құралдар не бор не тақта жоқ еді» - деп мәлімденеді (ҚР ПА. Қ. 141., Т. 1., Іс. 1526., П. 8).

Ересектердің әлсіз қатысуын тек сауат ашу пункттердің төмен сапасымен ғана емес, сонымен қатар халықтың мәдени артта қалушылығымен, тұрмыстық жағдайлардың қолайсыздығымен, материалдық қамтамасыз етілмеумен, жұмысшы халықтың ішінара қарсылығымен және басқа да себептермен түсіндіруге болады. Семей уезінің болыстық саяси ағарту комитеті есебінде былай делінеді: «Сауатсыз әйелдерді тіркеу үшін үйлерге барғанда еркектер: «Мен де сауатсызбын, өмір бойы осылай өмір сүріп келемін, ал әйелім оқу оқып, кітаппен отырса, үйде бірде-бір тауық көрмей қаламыз..», - деп жауап қатқан. Ересектер арасында сауатсыздықты жоюға ең үлкен қарсылық көрсеткендер көбінесе қариялар еді, олар сауатсыздықты жою жұмысын қажетсіз, жоғарыдан таңылған шара ретінде қарады. «Новая деревня» газетіне келген хаттарда да ересектер арасындағы сауатсыздықты жою жұмысына наразылық танытқан, бірақ балаларды оқыту үшін мектептер ашуды сұрағаны айтылған. Мысалы, Павлодар уезінің Октябрь ауылынан келген бір хатта: «Біздің балаларымызды сауатқа үйретіңіздер, ал біз өз өмірімізді өткіздік» деп жазылған. Сонымен қатар, кейбір хаттарда Совет үкіметінің сауатсыздықты жою шаралары қолдау тауып, тұрғындар ауылдарда сауатсыздықты жою пункттерін ашуды сұраған (ҚР ПА. Қ. 141., Т. 1., Іс. 1526., П. 6).

Ересектерді оқытуда қиындықтар оқу әрекетін еңбекпен ұштастырумен де байланысты болды. Ауылдық сауат ашу мектептерінде жұмыс маусымдық сипатта болғандықтан, ауыл шаруашылығы жұмыстарының маусымдылығын және елді мекендер арасындағы қашықтықты ескере отырып, сауатсыздықты жою бойынша ағарту шаралары қазақ ауылдарында тек жаз мезгілінде жүргізілетін болды. Мысалы, 1925–1926 жылдары жаз айларында 6405 адам сауатын ашса, қыста оқушылар саны екі есе аз — 3431 адамды құрады (АОМА. Қ. 73., Т. 1., Іс. 409., П. 110). Демек, екіжылдық тәжірибе жазғы маусымның тиімділігі жоғары болғанын көрсетеді. Ағарту мекемелерімен бұл тәжірибені кейінгі жазғы науқандарда ұйымдастыру ескерілді.

1924 жылы ересек тұрғындарды сауатсыздықты жою ісіне тарту мақсатында «Сауатсыздықты жою» атты қоғамдық ұйымы құрылды, оның негізгі ұраны «Все на борьбу с темнотой» атанды (Ұйымдардың тарихы, 2023: 98). Бұл ұйымның басты мақсаты ауылдар мен елді мекендердегі халыққа білім беру болып көзделді. Зерттеуші Ш.К. Биткенбаева монографиялық еңбегінде сауатсыздықты жою жұмыстары қалаға қарағанда ауылдық кедейлер арасында тиімді жүргізілгенін атап өтеді. Дегенмен, қазақ халқының көпшілігі бұл ұйымның бар екендігін алғашқы кезде білмегендіктен, бұл салада айтарлықтай жетістіктер орын алмады. Көптеген уездерде (Қарқаралы, Зайсан, Бұқтұрма, Павлодар) сауатсыздықты жою жөніндегі ұйымдар құрылмады, тек кейбір ауылдарда ғана шектеулі бөлімшелер болған. Бұл бөлімшелердің жағдайы туралы ақпарат ағарту органдарында да болмады. Осыған байланысты, сауатсыздықты жою жұмыстары алғашқы кезеңде губерния бойынша тек 18%-ды құрады. (ҚР ОМА. Қ. 766., Т. 1., Іс. 4., П. 18).

Негізгі кемшіліктердің қатарына «Сауатсыздықты жою» қоғамы бөлімдерінің нақты мақсатты бағыттарының болмауын да жатқызуға болады, нәтижесінде қоғамның қызметі көбінесе тек мүшелік жарналарды жинаумен шектеліп отырды. Бұл бірінші жылдары қоғамды ұйымдастырумен байланысты болса, кейінгі жылдары төменгі деңгейдегі ұйымдарын нығайта отырып, қоғам кейбір жетістіктерге жетті. Мысалы, 1925–1926 оқу жылында қоғам арқылы бар болғаны 300 адам оқытылса, 1926–1927 жылдары оқытылғандардың саны 1,5 есеге артты деп болжанады (488 адам), олардың ішінде 40 орыс және 448 қазақ (ҚР ПА. Қ. 141., Т. 1., Іс. 1526., П. 13). Мүшелер санының айтарлықтай өсуі жұмысшылар мен шаруалардың есебінен жүзеге асты, бұл өз кезегінде қоғамның ұйымды кеңейту бағытындағы саясатының дұрыстығын дәлелдейді (Мухаметкалиева, 2024: 101).

1923 жылы БОАК пен ХКК-нің РСФКР халқын сауатсыздықтан толық арылту жоспарына байланысты, Семей губерниясындағы халық білім беру бөлімдеріне 1923–1926 жылдары сауатсыздықты жою шараларын күшейту туралы нұсқаулар берілді. Жергілікті деректер бойынша, губернияда сауатсыз адамдар саны шамамен 370.066 болды және олардың 169.000-ын оқыту жоспарланды (орыс халқы – 100%, қазақ халқы – 101.000 адам немесе 50%). Негізгі контингент ретінде 14–25 жас аралығындағы жұмысқа жарамды әскерге шақырылушылар мен жастар анықталды. Дегенмен, 1927 жылға қарай қолда бар желілер сауатсыздықты толық жоюға мүмкіндік бермеді, тапсырма тек 8,9% деңгейінде орындалды, яғни жоспарланған 270.000 адамның тек 24.000-ы ғана сауатын ашты (АОМА. Қ. 73., Т. 1., Іс. 409., П. 105).

Берілген сандық деректерді талдай отырып, сауатсыздықты жою жалпы жоспардың орындалуының әлсіз жүргізілгенін және белгіленген мерзімде толық аяқталмағанын айтуға болады. Егер, жылдық жоспардың жүзеге асырылуына назар аударсақ, есептік статистика жұмыстың қарқынды жүргізілгенін көрсетеді. Мысалы, 1923–1924 жылдары губернияларда 118 сауат ашу пункттері жұмыс істеп, онда 3000 адам білім алса, 1925–1926 жылдары олардың саны екі есе өсіп, 213 пунктке жетті, оқушылар саны 4 есеге (12741 адамға) артты. 1926–1927 жылдары 217 пунктте 12735 адам сауаттылыққа үйретілді (ҚР ПА. Қ. 141., Т. 1., Іс. 1526., П. 4). Осылайша, орташа алғанда, әр пункт жыл сайын 58 адамға хат танытқан.

Бұл мәліметтер әрбір білім беру пунктіндегі оқу деңгейінің салыстырмалы түрде жақсы екенін көрсете отырып, шын мәнінде жағдайдың әлдеқайда нашар болғанын растайды. Семей өңіріндегі, әсіресе қазақ халқы арасында, сауаттылықтың өсуі баяу қарқынмен жүрді.

1926 жылы губернияда сауатты еркектердің үлесі 57,1%, ал әйелдер арасында 40,9%-ды құрады. Қазақтар арасында сауаттылықтың көрсеткіші тиісінше 13,8% және 1,2% болса, басқа ұлттар арасында бұл көрсеткіш 43,5% және 16,7% деңгейінде болды (Календарь-справочник, 1928:49). Көрсетілген деректер қазақ халқының сауаттылығы басқа ұлттарға қарағанда, әсіресе әйелдер арасында, төмен болғанын көрсетеді.

Жалпы алғанда, әйелдердің сауаттылығы ерлерден әлдеқайда төмен болды. Семей губерниясында әйелдердің сауаттылық деңгейі орыс ауылдарындағы ерлердің сауаттылық деңгейінен екі есе, ал қазақ ауылдарындағы ерлердің сауаттылық деңгейінен үш есе төмен болды. Мысалы, абсолюттік көпшілігі қазақтардан тұратын Қарқаралы уезінде, әр 1000 тұрғынға шаққанда сауатты ерлердің саны 44 адамды, ал әйелдердің саны 9 адамды құрады (ҚР ПА. Қ. 141., Т. 1., Іс. 1526., П. 2.).

Әйелдер арасында сауатсыздықтың жоғары деңгейін бірнеше себептермен түсіндіруге болады. Біріншіден, патша үкіметі кезіндегі халықтың мәдени деңгейінің төмендігімен байланысты болды. Екіншіден, қарастырылып отырған кезеңде қазақ әйелдер арасында сауатсыздықты жою жұмыстары орыс әйелдермен салыстырғанда сандық та, сапалық та тұрғыдан айтарлықтай артта қалған еді. Үшіншіден, ауылдық өмір салтының ерекшеліктері, көпшілік халықтың ауылда тұруы, сауатсыздықты жоюға тарту жұмыстарын қиындатты. Сонымен қатар, консервативті көзқарастар, стереотиптер және отбасылық тұрмыстық жағдайлар да әсер етті. Қазақ мұғалімдерінің аз болуы да қосымша қиындық туғызды.

Ересек тұрғындар арасындағы сауатсыздықты қысқа мерзім ішінде толық жою қарастырылып отырған кезеңде мүмкін болмады. Бұған дәлел ретінде 1920–1927 жылдар аралығында Губерниялық саяси ағарту бөлімінің мәліметтері бойынша 57900 ересек адам сауаттылыққа үйретілсе де, Семей аймағында 16 жастан асқан, яғни мектеп жасынан үлкен 483545 адам сауатсыз деп танылды. Олардың барлығы сауатсыздықты жою пункттерінде оқып, хат тануға тиіс еді (ҚР ПА. Қ. 141., Т. 1., Іс. 1526., П. 2., Календарь-справочник, 1928: 50).

Өңірде сауатсыздықты жою бағдарламасын жүзеге асыру барысында жауапты мекемелердің сауаттылық деңгейі туралы деректерді бұрмалап беруі, науқан аясында көзделген шаралардың ішінара немесе толыққанды орындалмауы, сондай-ақ бұл бастамаларға одақтағы халықтың біржақты қолдау көрсетуі 1927 жылдың 20 қаңтарында үкіметті сауатсыздықты жою жөніндегі төтенше комиссияны қайта құруға мәжбүр етті (Мухаметкалиева, 2024: 107). Осыдан, 1920-жылдары биліктің сауатсыздықпен күрес шаралары жеткіліксіз болса да, белгілі бір жетістіктерге қол жеткізгендігін байқаймыз.

Қорытынды

1920 жылдары Семей өңірінде халықтық білім беру жүйесін дамыту бағытында ауқымды жұмыстар атқарылғанымен, бұл үдерістің тиімділігі шектеулі болды. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, орталық және жергілікті биліктің бастамалары мектептік білім беру жүйесінде сандық және сапалық өзгерістерге ықпал еткенімен, білім беру саласындағы түйткілдерді толық шешуге мүмкіндік бермеді. Бұл кезеңдегі реформалардың табысты жүзеге асуы ұзақ мерзімді стратегиялық жоспарлау мен тұрақты қаржылық қолдауды қажет еткендіктен, бұл талаптар толық көлемде орындалмады.

Соған қарамастан, қарастырылып отырған кезеңде білім беру жүйесі революцияға дейінгі мектеп үлгілерінің негізінде дамып, советтік биліктің жаңа идеологиялық және әлеуметтік талаптарына бейімделді. Біріншіден, 1920 жылдардың басында советтік білім беру жүйесінің құрылымы айқындалып, бастауыш, орта, I және II басқыш мектептерді ұйымдастыруға ерекше назар аударылды. Екіншіден, ұлттық мектептердің ашылуы арқылы ана тілінде білім алу мүмкіндігі кеңейтілді, бұл өз кезегінде жергілікті халықтың білім деңгейін көтеруге және жаңа қоғамның талаптарына сай мамандар даярлауға ықпал етті. Үшіншіден, зерттеліп отырған кезеңнің соңына қарай мектептер саны артты, бұл жоғары типтегі оқу орындарының қалыптасуының негізін қалады. Төртіншіден, өңірдегі экономикалық жағдайдың біртіндеп тұрақталуы педагогикалық оқу орындарының ашылуына

мүмкіндік берді, нәтижесінде қазақ және орыс педагогикалық кадрларын даярлау үрдісі жолға қойылды. Бесіншіден, алғаш рет білім беру жүйесіне тек балалар ғана емес, бұрын сауат ашу мүмкіндігі болмаған ересек шаруалар мен қарттар да тартылды. Бұл мақсатта өңірде сауатсыздықты жою пункттерінің желісі құрылып, халықты оқыту ісімен айналысатын «Сауатсыздықты жою» қоғамы белсенді қызмет атқарды.

Осылайша, 1920 жылдары жүзеге асқан реформалар мен білім беру саласындағы алғашқы құрылымдық өзгерістер Семей өңіріндегі білім беру жүйесінің негізін қалыптастыруға ықпал етті. Бұл үрдіс 1930 жылдары республика көлемінде «жалпы білім беру» жүйесінің енгізілуімен жалғасын тауып, халықтың білім алу мүмкіндіктерін кеңейтуге серпін берді. Тарихи тұрғыдан алғанда, 1920 жылдардағы білім беру саласындағы өзгерістер кейінгі онжылдықтардағы оқу-ағарту жүйесінің дамуы үшін берік іргетас қалады.

Дереккөздер

АОМА — Абай облысының мемлекеттік архиві
ҚР ОМА — Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві
ҚР ПА — Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві

Sources

AP RK — Archive of the President of the Republic of Kazakhstan
ARSA — Abai Region State Archive
CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan

Әдебиеттер тізімі

Біткенбаева, 1982 — *Біткенбаева Ш.К.* Қазақстанда сауатсыздықты жою жайында лениндік декреттің жүзеге асуы (1917–1940 жж.). Алматы: Ғылым, 1982. 176 б.

Богенбаева, 2001 — *Богенбаева А.К.* Преобразование школьного дела в Семипалатинской области (1920–1930 гг) // Вестник КазГУ им. Аль-Фараби. Серия историческая, 2001. № 4(23). С. 82–87.

Богенбаева, 2003 — *Богенбаева А.К.* История развития народного образования в Восточном Казахстане в 20–30-е гг. XX века: дис. … канд. ист. наук. Алматы, 2003. 166 с.

Всесоюзная перепись населения, 1926 — *Всесоюзная перепись населения* 1926 года. М.: ЦСУ Союза ССР, 1926. Том 8. 261 с.

Дурново, 2019 — *Дурново И.В.* Из истории народного образования в Восточно-Казахстанской области в 1920-е годы XX века // Материалы конференции «Ползуновские чтения–2018». Барнаул: Алтгту, 2019. С. 59–63.

Ежегодник Семипалатинского округа, 1927 — *Ежегодник Семипалатинского округа*. Обзор за 1925–26 год. Семипалатинск: издание Семипалатинского Губисполкома. 1927. 430 с. URL: http://e-kitap.kz/book/3946/read (24.08.2024)

Ежегодник Семипалатинского округа, 1929 — *Ежегодник Семипалатинского округа.* Обзор за 1927–28 год. Семипалатинск: издание Семипалатинского окрплана. 1929. 293 с. URL: https://kazneb.kz/ru/bookView/view?brId=1543102 (24.08.2024)

Әбікей және т.б., 2022 — *Әбікей А.М., Кайыпбаева А.Т., Оспанова Р.Р.*.Қазақстандағы сауатсыздықты жою науқанының жүзеге асырылуы // Отан тарихы, 2022. № 2(98). С. 170–178.

Казахстанский город: социально-демографический взгляд, 2023 — *Казахстанский город: социально-демографический взгляд.* Монография / Ж.С.Аубакирова, А. Н. Алексеенко, Э.О. Столярова, Г.А. Сарсембаева, Н.П. Краснобаева, Т.Е. Өмірзақ. Усть-Каменогорск: издательство «Медиа Альянс», 2023. 260 с.

Календарь-справочник и записная книжка, 1928 — *Календарь-справочник и записная книжка* добровольного корреспондента и волостного статистика на 1928 год. Кзыл-орда: Краевая типография Казгоскдата № 1, 1928. 301 с. URL: https://nabrk.kz/bookView/view/?brId=1540665&simple=true&green=1# (06.08.2024)

Каунтс, 1958 — *Каунтс Дж.С.* Советское просвещение бросает вызов. В 2-х вып. М., 1958. 489 с.

Керейбаев, 1989 — *Керейбаев К.Ш.* Культурная жизнь Восточного Казахстана в 20-е годы: дисс...канд. ист. наук. Алма-Ата: Институт истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова, 1989. 182 с.

Қазақстандағы 1920–1930-шы жылдардағы, 2023 — *Қазақстандағы 1920–1930-шы жылдардағы* қоғамдық негізде ағартушылық қызмет атқарған ұйымдардың тарихы / Ұжымдық монография. Алматы: ИП «Радуга», 2023. 269 б.

Қазақстандағы оқу-ағарту жүйесі, 2022 — *Қазақстандағы оқу-ағарту жүйесі*: тарихы мен тағылымы (1920–1930 жылдар) / Ұжымдық монография. Алматы: ЖК «Мадияр», 2022. 320 б.

Мухаметкалиева, 2022 — *Мухаметкалиева К.Б.* Просветительская деятельность Ахмета Байтурсынова и состояние народного образования в Семипалатинской губернии в 1920-е годы XX века // Сборник материалов международной научно-практической конференции «Педагогическое наследие Ахмета Байтурсынулы, проблемы современного образования: настоящее и будущее», посвященная 150-летию со дня рождения педагога нации А. Байтурсынулы. Алматы: КазНПУ им. Абая, 2022. С. 143–148.

Мухаметкалиева, 2024 — *Мухаметкалиева К.Б.* Борьба с неграмотностью в Семипалатинском крае в 1920-е годы: проблемы и результаты // Вестник КазНУ им. Аль-Фараби. Серия историческая. 2024. № 2(113). С. 95–110. DOI: https://doi.org/10.26577/JH.2024.v113i2-08

Мұхатова, 2021 — *Мұхатова О.Х.* Қазақстандағы 1920 жылдардағы оқу-ағарту // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. «Тарихи ғылымдар. Философия. Дінтану» сериясы, 2021. № 2(135). Б. 35–47. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2021-135-2-35-47

Развитие народного образования, 2016 — *Развитие народного образования* в Восточном Казахстане XIX – начало XX вв. Т2/ сост. Г.Т. Касымова и др. Семей, 2016. 717 с.

Рахматулина, 2019 — *Рахматулина Е.Ю.* Художественная интеллигенция Восточного Казахстана в условиях советской модернизации 1920–1930-х гг.: дисс...канд. ист. Наук. Барнаул, 2019. 256 с.

Сембаев, 1962 — *Сембаев А.И.* История развития советской школы в Казахстане. Алма-Ата: Казучпедгиз, 1962. 367 с.

Статистико-экономический обзор, 1923 — *Статистико-экономический обзор* Киргизской Советской Социалистической Республики. Оренбург: Типография № 1. Управпромгуба. 1923. 409 с. URL: https://nabrk.kz/bookView/view/?brId=1093260&simple=true&green=1# (02.08.2024)

Toimbek, 2024 — *Toimbek D.* Fighting Illiteracy and Political Enlightenment: Soviet Educational Policies in the 1920s. In The Political Economy of Education in Central Asia: Evidence from the Field. –Singapore: Springer Nature Singapore, 2024. Pp. 19–36.

References

A'bikej et. al, 2022 — *A'bikej A.M., Kajypbaeva A.T., Ospanova R.R.* Qazaqstandagy sauatsyzdyqty zhoyu nauqanynyn zhuzege asyryluy [Implementation of the campaign to eliminate illiteracy in Kazakhstan] // Otan tarihy, 2022. No. 2(98). Pp. 170–178. (In Kaz.).

Bogenbaeva, 2001 — *Bogenbaeva A.K.* Preobrazovanie shkol'nogo dela v Semipalatinskoj oblasti (1920–1930 gg) [Transformation of school business in Semipalatinsk region (1920–1930)] // Vestnik KazGU im. Al'-Farabi. Seriya istoricheskaya, 2001. No. 4(23). Pp. 82–87. (In Russ.).

Bogenbaeva, 2003 — *Bogenbaeva A.K.* Istoriya razvitiya narodnogo obrazovaniya v Vostochnom Kazahstane v 20–30-e gg. XX veka [The history of the development of public education in East Kazakhstan in the 20–30s of the twentieth century]: dis. … kand. ist. nauk. Almaty, 2003. 166 p. (In Russ.).

Bitkenbaeva, 1982 — *Bitkenbaeva SH.K.* Qazaqstanda sauatsyzdyqty zhoyu zhajynda lenindik dekrettin zhүzege asuy (1917–1940 zh.zh.) [Implementation of the lenin decree on the elimination of illiteracy in kazakhstan (1917–1940)]. Almaty: Qylym, 1982. 176 p. (In Kaz.).

Durnovo, 2019 — *Durnovo I.V.* Iz istorii narodnogo obrazovaniya v Vostochno-Kazahstanskoj oblasti v 1920-e gody XX veka [From the history of public education in the East Kazakhstan region in the 1920s of the XX century] // Materialy konferencii «Polzunovskie chteniya–2018». Barnaul: Altgtu, 2019. Pp. 59–63. (In Russ.).

Ezhegodnik Semipalatinskogo okruga, 1927 — *Ezhegodnik Semipalatinskogo okruga.* Obzor za 1925–26 god [The Yearbook of the Semipalatinsk district, 1927] Semipalatinsk: izdanie Semipalatinskogo Gubispolkoma, 1927. 430 p. http://e-kitap.kz/book/3946/read (24.08.2024) (In Russ.).

Ezhegodnik Semipalatinskogo okruga, 1929 — *Ezhegodnik Semipalatinskogo okruga.* [The Yearbook of the Semipalatinsk district, 1927]. Obzor za 1927–28 god. Semipalatinsk: izdanie Semipalatinskogo okrplana. 1929. 293 p. URL: https://kazneb.kz/ru/bookView/view?brId=1543102 (24.08.2024) (In Russ.).

Kalendar'-spravochnik i zapisnaya knizhka, 1928 — *Kalendar'-spravochnik i zapisnaya knizhka* dobrovol'nogo korrespondenta i volostnogo statistika na 1928 god [Calendar-reference book and notebook of a volunteer correspondent and volost statistician for 1928] Kzyl-orda: Kraevaya tipografiya Kazgoskdata No. 1, 1928. 301 p. https://nabrk.kz/bookView/view/?brId=1540665&simple=true&green=1# (06.08.2024) (In Russ.).

Kaunts, 1958 — *Kaunts Dzh. S.* Sovetskoe prosveshchenie brosaet vyzov. [The Soviet Enlightenment is challenging]. V 2-h vyp. M., 1958. 489 p. (In Russ.).

Kazahstanskij gorod: social'no-demograficheskij vzglyad, 2023 — *Kazahstanskij gorod: social'no-demograficheskij vzglyad*. [Kazakhstan city: socio-demographic view] Monografiya / Zh.S. Aubakirova, A.N. Alekseenko, E.O. Stolyarova, G.A. Sarsembaeva, N.P. Krasnobaeva, T.E. O'mirzaq. Ust'-Kamenogorsk: izdatel'stvo «Media Al'yans», 2023. 260 p. (In Russ.).

Kerejbaev, 1989 — *Kerejbaev K.SH.* Kul'turnaya zhizn' Vostochnogo Kazahstana v 20-e gody [Cultural life of East Kazakhstan in the 20s]: diss...kand. ist. nauk. / K.Sh. Kerejbaev. Alma-Ata: Institut istorii, arheologii i etnografii im. Ch.Ch. Valihanova, 1989. 182 p. (In Russ.).

Muhatova, 2021 — *Muhatova O.H.* Qazaqstandaqy 1920 zhyldardaqy oqu-aqartu [Education in Kazakhstan in the 1920s] // L.N. Gumilev atyndaqy Euraziya u'lttyq universitetinin habarshysy. "Tarihi gylymdar. Filosofiya. Dintanu" seriyasy, 2021. No. 2(135). Pp. 35–47. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2021-135-2-35-47 (In Kaz.).

Mukhametkaliyeva, 2022 — *Mukhametkaliyeva K.B.* Prosvetitel'skaya deyatel'nost' Ahmeta Bajtursynova i sostoyanie narodnogo obrazovaniya v Semipalatinskoj gubernii v 1920-e gody XX veka [Educational activities of Akhmet Baitursynov and the state of public education in Semipalatinsk province in the 1920s of the twentieth century] // Sbornik materialov mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoj konferencii "Pedagogicheskoe nasledie Ahmeta Bajtursynuly, problemy sovremennogo obrazovaniya: nastoyashchee i budushchee", posvyashchennaya 150-letiyu so dnya rozhdeniya pedagoga nacii A. Bajtursynuly. Almaty: KazNPU im.Abaya, 2022. Pp. 143–148. (In Russ.).

Mukhametkaliyeva, 2024 — *Mukhametkaliyeva K.B.* Bor'ba s negramotnost'yu v Semipalatinskom krae v 1920-e gody: problemy i rezul'taty [The fight against illiteracy in the Semipalatinsk region in the 1920s: problems and results] // Vestnik KazNU im. Al'-Farabi. Seriya istoricheskaya. 2024. No. 2 (113). Pp. 95–110. DOI: https://doi.org/10.26577/JH.2024.v113i2-08 (In Kaz.).

Qazaqstandaqy 1920–1930-shy zhyldardaqy, 2023 — *Qazaqstandaqy 1920–1930-shy zhyldardaqy* qogamdyq negizde aqartushylyq qyzmet atqargan ujymdardyn tarihy [The history of organizations that conducted educational activities on a public basis in Kazakhstan in the 1920s–1930s] / Uzhymdyq monografiya. Almaty: IP “Raduga”, 2023. 269 p. (In Kaz.).

Qazaqstandaqy oqu-aqartu zhүjesi, 2022 — *Qazaqstandaqy oqu-aqartu zhujesi:* tarihy men taqylymy (1920–1930 zhyldar) [Educational system in Kazakhstan: history and lessons (1920–1930)] / U'zhymdyq monografiya. Almaty: ZHK “Madiyar”, 2022. 320 p. (In Kaz.).

Rahmatulina, 2019 — *Rahmatulina E.Yu.* Hudozhestvennaya intelligenciya Vostochnogo Kazahstana v usloviyah sovetskoj modernizacii 1920–1930-h gg. [The artistic intelligentsia of East Kazakhstan in the conditions of Soviet modernization of the 1920s–1930s]: diss...kand. ist. Nauk / E.YU. Rahmatulina. Barnaul, 2019.256 p. (In Russ.).

Razvitie narodnogo obrazovaniya, 2016 — *Razvitie narodnogo obrazovaniya* v Vostochnom Kazahstane XIX – nachalo XX vv. [Development of public education in East Kazakhstan XIX – early XX centuries]. Semey, 2016. 717 p. (In Russ.).

Sembaev, 1962 — *Sembaev A.I.* Istoriya razvitiya sovetskoj shkoly v Kazahstane.[The history of the development of the Soviet school in Kazakhstan]. Alma-Ata: Kazuchpedgiz, 1962. 367 p. (In Russ.).

Statistiko-ekonomicheskij obzor, 1923 — *Statistiko-ekonomicheskij obzor* Kirgizskoj Sovetskoj Socialisticheskoj Respubliki. [Statistical and Economic review of the Kyrgyz Soviet Socialist Republic] Orenburg: Tipografiya No. 1. Upravpromguba, 1923. 409 p. https://nabrk.kz/bookView/view/?brId=1093260&simple=true&green=1# (02.08.2024) (In Russ.).

Toimbek, 2024 — *Toimbek D.* Fighting Illiteracy and Political Enlightenment: Soviet Educational Policies in the 1920s. In The Political Economy of Education in Central Asia: Evidence from the Field. – Singapore: Springer Nature Singapore, 2024. Pp. 19–36.

Vsesoyuznaya perepis' naseleniya, 1926 — *Vsesoyuznaya perepis' naseleniya* 1926 goda. [The All-Union Population Census of 1926] Tom 8. M.: CSU Soyuza SSSR, 1926. 261 p. (In Russ.).

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 1, pp. 66-80, 2025
Journal homepage: https://edu.e-history.kz

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_1_66-80

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20

ON THE ISSUE OF TRAINING CULTURAL AND ART PERSONNEL FOR THE KAZAKH SSR IN MOSCOW AND LENINGRAD (1930–1950S)

Saule Baidildina Fellan[1], Ardak Abdiraiymova[2], Anarbay Rajapov[3]*

[1]Almaty University of Power Engineering and Telecommunications named after Gumarbek Daukeev
(126/1, Baitursynov Str., 050013 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Cand.Sc.(History), Associate Professor
https://orcid.org/0000-0002-5237-7032. E-mail: Saulehair@mail.ru

[2]ALT University namef after M.Tynyshbayev,
(97, Shevchenko Str., 050012 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Cand. Sc. (History), Professor
https://orcid.org/0000-0002-7896-418X. E-mail: ardak.abdiraiymova@gmail.com

[3]Kazakh Academy of Sports and Tourism, Almaty, Kazakhstan
(85, Abai Ave., 050013 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Cand.Sc.(History), Associate Professor
E-mail: rajapov1960@gmail.com

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2025
© Baidildina Fellan S., Abdiraiymova A., Rajapov A., 2025

Abstract. *Introduction*. In the 1930s and 1950s, the centers for training specialists in culture and art for Kazakhstan were mainly large cities of the RSFSR, the Ukrainian SSR and the Uzbek SSR. The assistance of the Union republics was carried out mainly in two directions: the sending of qualified specialists to the Kazakh SSR and the sending of Kazakh youth to all-Union centers for the training of cultural and art workers for training. During this period, educational institutions and prominent figures of culture and art in Moscow and Leningrad played a special role in training personnel for the republic. *The purpose* of this article is to analyze the historical experience of training cultural and art personnel for the Kazakh SSR in educational institutions in Moscow and Leningrad. To achieve this goal, we set the following tasks: to determine the historical conditions of personnel training, to identify the contribution of specific figures and educational institutions of culture and art, as well as to show successful results, accompanied by certain obstacles caused by socio-economic difficulties that developed in those years. *Results.* The article examines the historical and social aspects of the problem involving a wide range of archival and narrative documents and materials. The role and contribution of educational institutions and prominent representatives of culture and art of Moscow and Leningrad in the training and establishment of educational institutions of culture and art in Kazakhstan are analyzed. *Conclusion*. The training of specialists in culture and art for Kazakhstan is the result of the successful policy of the Government of Kazakhstan and the Central Union

departments, the tremendous work of the leadership and staff of large educational institutions in Moscow and Leningrad, as well as the great efforts of Kazakh youth, characterized by socio-economic difficulties of that period.
Key words: Kazakh SSR, Moscow, Leningrad, culture and art, personnel training, educational institutions, everyday life
For citation: Baidildina Fellan S., Abdiraiymova A., Rajapov A. On the issue of training cultural and art personnel for the Kazakh SSR in Moscow and Leningrad (1930–1950s) // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2025. Vol. 12. No. 1. Pp. 66–80. (In Russ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_1_66-80

МӘСКЕУ МЕН ЛЕНИНГРАДТА ҚАЗАҚ КСР ҮШІН МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ ӨНЕР МАМАНДАРЫН ДАЯРЛАУ МӘСЕЛЕСІ (1930–1950 ЖЖ.)

Сауле Хайрулловна Байдильдина Феллан[1], Ардак Серикбаевна Абдирайымова[2], Анарбай Ускенбаевич Раджапов[3]*

[1]Ғұмарбек Дәукеев атындағы Алматы энергетика және байланыс университеті,
(126/1-үй, Байтурсынов көш., 050013 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
https://orcid.org/0000-0002-5237-7032. E-mail: Saulehair@mail.ru

[2]М. Тынышбаев атындағы АЛТ университеті
(97-үй, Шевченко көш., 050012 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, профессор
https://orcid.org/0000-0002-7896-418X. E-mail: ardak.abdiraiymova@gmail.com

[3]Қазақ спорт және туризм Академиясы
(85-үй, Абая даңғ., 050013 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
E-mail: radjapov1960@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025
© Байдильдина Феллан С.Х., Абдирайымова А.С., Раджапов А.У., 2025

Аңдатпа. *Кіріспе.* 1930–1950 жылдары Қазақстан үшін мәдениет және өнер мамандарын дайындайтын орталықтар негізінен РКФСР, ӨзКСР және УкрКСР-нің ірі қалалары болды. Одақтас республикалардың көмегі негізінен екі бағытта жүргізілді: Қазақ КСР-не білікті мамандарды жіберу және қазақ жастарын жалпыодақтық мәдениет және өнер қызметкерлерін дайындау орталықтарына оқуға жіберу. Бұл кезеңде республика үшін кадрлар даярлауда Мәскеу мен Ленинградтың оқу орындары мен көрнекті мәдениет және өнер қайраткерлері ерекше рөл атқарды. *Бұл мақаланың мақсаты* – Мәскеу мен Ленинградтың оқу орындарында ҚазКСР үшін мәдениет және өнер кадрларын даярлаудың тарихи тәжірибесін талдау. Осы мақсатқа жету үшін алдымызға келесідей міндеттер қойылды: кадрлар даярлаудың тарихи алғышарттарын анықтау, мәдениет пен өнер мекемелерінің қосқан үлесін көрсету, кезеңнің тарихи және әлеуметтік-экономикалық қиындықтары жағдайында қол жеткізілген нәтижелерді анықтау. *Нәтижелер.* Мақалада мәселенің тарихи және әлеуметтік-экономикалық аспектілері ауқымды архив құжаттары мен материалдарын пайдалана отырып қарастырылады. Мәскеу мен Ленинградтың оқу орындарының кадрлар даярлаудағы рөлі мен үлесі талданады. *Қорытынды.* Қазақстан үшін мәдениет пен өнер мамандарын даярлау орталық және республикалық органдар мен ведомстволардың келісілген және өзара үйлестірілген жұмысының, Мәскеу және Ленинград оқу орындарының басшылығы мен қызметкерлерінің орасан зор еңбегінің, сондай-ақ, 1930–1950 жылдардағы орын алған әлеуметтік-экономикалық қиыншылықтарға қарамастан қазақ жастарының күш-жігерінің

арқасында қол жеткізген нәтижелері болып табылады.
Түйін сөздер: Қазақ КСР, Мәскеу, Ленинград, мәдениет және өнер, кәсіби маман даярлау, оқу орындары, күнделікті өмір
Дәйексөз үшін: Байдильдина Феллан С.Х., Абдирайымова А.С., Раджапов А.У. Мәскеу мен Ленинградта Қазақ КСР үшін мәдениет және өнер мамандарын даярлау мәселесі (1930–1950 жж.) // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2025. Т. 12. № 1. 66–80 бб. (Орысш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_1_66-80

К ВОПРОСУ ПОДГОТОВКИ КАДРОВ КУЛЬТУРЫ И ИСКУССТВА ДЛЯ КАЗССР В ЛЕНИНГРАДЕ И МОСКВЕ (1930–1950-Е ГГ.)

Байдильдина Феллан Сауле Хайрулловна[1], Абдирайымова Ардак Серикбаевна[2], Раджапов Анарбай Ускенбаевич[3]*

[1]Алматинский университет энергетики и связи имени Гумарбека Даукеева
(д. 126/1, ул. Байтурсынова, 050013 Алматы, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор
https://orcid.org/0000-0002-5237-7032. E-mail: Saulehair@mail.ru

[2]Академия логистики и транспорта
(д. 97, ул. Шевченко, 050012 Алматы, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, профессор
https://orcid.org/0000-0002-7896-418X. E-mail: ardak.abdiraiymova@gmail.com

[3]Казахская Академия спорта и туризма
(д. 85, пр. Абая, 050013 Алматы, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор
E-mail: radjapov1960@gmail.com

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025
© Байдильдина Феллан С.Х., Абдирайымова А.С., Раджапов А.У., 2025

Аннотация. *Введение.* В 1930–1950 годы центрами подготовки специалистов культуры и искусства для Казахстана были в основном крупные города РСФСР, УзССР и УССР. Помощь союзных республик осуществлялась главным образом по двум направлениям: командировка квалифицированных специалистов в КазССР и направление казахской молодежи во всесоюзные центры по подготовке деятелей культуры и искусства для обучения. В этот период особую роль в подготовке кадров для республики сыграли учебные заведения и видные деятели культуры и искусства Москвы и Ленинграда. *Цель настоящей статьи* – проанализировать исторический опыт подготовки кадров культуры и искусства для КазССР в учебных заведениях Москвы и Ленинграда. Для раскрытия данной цели нами ставятся следующие задачи: определить исторические условия подготовки кадров, исследовать вклад конкретных деятелей и учреждений культуры и искусства, показать результаты, достигнутые в условиях социально-экономических трудностей рассматриваемого периода. *Результаты.* В статье рассмотрены историко-социальные аспекты проблемы с привлечением широкого круга архивных и нарративных документов и материалов. Проанализированы роль и вклад учебных заведений и видных представителей культуры и искусства Москвы и Ленинграда в подготовке кадров и становлении образовательных учреждений культуры и искусства в Казахстане. *Выводы.* Подготовка специалистов культуры и искусства для Казахстана является результатом согласованной и скоординированной работы центральных и республиканских органов власти и ведомств, огромного труда руководства и коллектива крупных учебных заведений Москвы и Ленинграда, а также больших усилий казахской молодежи в условиях социально-экономических трудностей 1930–1950 гг.

Ключевые слова: Казахская ССР, Москва, Ленинград, культура и искусство, подготовка кадров, учебные заведения, повседневная жизнь
Для цитирования: Байдильдина Феллан С.Х., Абдирайымова А.С., Раджапов А.У. К вопросу подготовки кадров культуры и искусства для КазССР в Ленинграде и Москве (1930–1950-е гг.) // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2025. Т. 12. № 1. С. 66–80. (На Русс.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_1_66-80

Введение

Обзор исторического опыта показывает, что культура и искусство продолжают развиваться, несмотря на трудности и проблемы в экономике, общественной и политической жизни. Казахская музыка и театр, изобразительное искусство и скульптура пополнялись новыми произведениями, а учреждения культуры и искусства новыми специалистами и в годы сталинских репрессий, и в годы второй мировой войны и в годы стагнации.

Серьезные последствия сталинских репрессий и большой урон, нанесенный представителям культуры и искусства в 1930 – начале 1950 годов, не умаляют успехов и достижений в подготовке специалистов для народного хозяйства, культуры и искусства Казахстана в советский период.

Возможно, никакое учебное заведение не может превратить человека, рожденного без природного дарования к пению, поэзии или танцу, в знаменитого певца, в великого танцора или возвысить его до вершин поэзии. Однако раскрыть талант людей с такими врожденными способностями и направить их на вершины культуры и искусства возможно только в специальных учебных заведениях.

Специальное образование и подготовка кадров в области культуры и искусства в Казахстане в течение долгих лет в силу исторической и социально-экономической ситуации оставались без внимания. Поэтому в 1930–1950 годы союзные республики сыграли важную роль в подготовке кадров культуры и искусства Казахстана. Помощь союзных республик в подготовке кадров в целом, в том числе в сфере культуры и искусства для республики осуществлялась преимущественно по двум направлениям. Первое заключалось в отправке в Казахстан квалифицированных специалистов и их непосредственном привлечении к формированию национальной интеллигенции, а второе – в направлении казахской молодежи в центральные города союза для обучения (Жуламанов 1981: 37–39).

Материалы и методы

Статья базируется на опубликованных (сборники документов и материалов) и неопубликованных источниках. В частности, документов, извлечённых из фондов Архива Президента Республики Казахстан, далее АП РК, Центрального государственного архива Республики Казахстан – ЦГА РК и Государственного архива города Алматы – ГАГА. Данное исследование базируется на базовых приниципах исторической науки – объективности и историзме. В статье применяется совокупность общенаучных (анализ, синтез) и специально-исторических методов (историко-генетический, историко-сравнительный и проблемно-хронологический), с помощью которых были выделены общее и особенное в подготовке кадров в разные десятилетия, изменения в динамике процессов формирования творческой интеллигенции республики. В статье рассмотрены историко-социальные аспекты проблемы с привлечением широкого круга архивных и нарративных документов и материалов.

Обсуждение

В целом, в изучении исторического опыта подготовки кадров для отраслей народного хозяйства Казахстана и истории становления и развития высших и средних специальных учебных заведений советской казахской исторической наукой, несомненно, проделана большая работа и достигнуты несомненные успехи.

Вместе с тем, в исследовании истории подготовки специалистов для неотъемлемой части повседневной жизни общества, как культура и искусство, пути и направлениях их осуществления и накопленном историческом опыте в рассматриваемый период для республики, еще не использован весь научный потенциал.

На наш взгляд, данная статья поможет восполнить сушествующий пробел в изучении исторического опыта подготовки кадров культуры и искусства для Казахстана.

В 1960 годы были опубликованы первые научные труды отечественных ученых, посвященных проблемам подготовки кадров для народного хозяйства республики и разитии культуры, науки и искусства Казахстана в целом.

Особое внимание заслуживает работа Ж. Карагусова, где представлены этапы становления и развития казахской национальной интеллигенции. Но мнение автора по нашей проблеме ограничивается упоминанием о создании первых средних учебных учебных заведений культуры и искусства в республике и тем, что их многие выпускники продолжили учебу в высших учебных заведениях Москвы, Ленинграда и других крупных городах союза (Карагусов 1960: 79–81).

А. Канапиным проанализирован опыт культурного строительства в республике в 1953–1963 годах в сфере народного образования, науки, литературы, искусства, кинематографии, культурно-просветительской работы. Автор обращает внимание на уровень обеспеченности учреждений культуры и искусства молодыми специалистами, а также на ежегодный рост потребностей учреждений образования, науки и культуры в специалистах (Канапин, 1964: 367).

Р. Сулейменов и Х. Бисенов, категорически отрицая и научно обосновывая мнения о чуждости культуры и цивилизации для номадов, на основе архивных документов освещают борьбу с неграмотностью в республике, этапы формирования казахской интеллигенции, становление и развитие казахской литературы и искусства в 1920–1950 гг. в Казахстане (Сулейменов, Бисенов, 1967: 424; Сулейменов, 1972: 5).

В 1970–1980 гг. опубликован ряд работ, посвященных различным аспектам формирования и опыту подготовки национальной интеллигенции Казахстана. В частности, К. Жаманбаев в своей работе «Высшая школа в Казахстане», изданной в 1972 г., делает следующие краткие замечания о первом в республике высшем учебном заведении, осуществляющим подготовку специалистов искусства: «Государственная консерватория была создана в 1944 году для подготовки профессиональных музыкантов-исполнителей. В консерватории началась подготовка композиторов, теоретиков и историков музыки, хоровых и оркестровых дирижеров, пианистов, певцов, скрипачей, исполнителей на духовых и народных инструментах» (Жаманбаев, 1972: 183).

Автор ряда работ по истории формирования казахской интеллигенции Ш. Тастанов в своих исследованиях отмечает: «Только в течение первой пятилетки в республике возникло около 20 театров, в том числе 7 казахских, 5 театральных студий, казахская филармония и оркестр народных инструментов. Их создание было бы невозможно, если бы 1931 году не был открыт первый казахский театрально-музыкальный техникум, а спустя немного – Алматинское художественное училище и Уральская музыкальная школа» (Тастанов, 1975: 100).

Монография К. Жуламанова была первой работой, посвященной проблеме специального высшего образования в регионе Средней Азии и Казахстана. Но автором данная проблема не была рассмотрена (Жуламанов, 1981: 120).

В исследовании Т. Катаева показана роль высшей школы на различных этапах ее развития в подготовке квалифицированных кадров для народного хозяйства (Катаев, 1986: 344).

Вопросы культурного развития республики, проблемы формирования казахской интеллигенции также стали объектом исследования К. Кунантаевой (Кунантаева, 1982: 148), Х. Абжанова (Абжанов, 1988: 190), Л. Гуревич (Гуревич, 1992: 48), С. Туменовой, (Туменова, 1998: 32). Из них наиболее близкой к теме является диссертация С. Туменовой, однако она ограничивается рассмотрением истории становления и развития учебных заведений культуры и искусства непосредственно в республике.

Таким образом, несмотря на успехи и достижения в изучении истории развития культурного строительства республики в 1930–1950 годы, существуют аспекты, которые не были изучены. Во всех вышеуказанных работах отдельно не рассматриваются роль и вклад учебных заведений, культурных центров и видных представителей культуры и искусства союзных республик, в том числе Москвы и Ленинграда в подготовке специалистов и становлении образовательных учреждений культуры и искусства в Казахстане. Также развитие казахской советской культуры и искусства, все успехи и достижения в подготовке специалистов связывают с партийным руководством и постоянной поддержкой коммунистической партии.

Из современных работ можно отметить публикации Г.К.Нурушевой, где на основе архивных материалов ЦГА СПб показана роль рабочих факультетов отдельных учебных заведений Ленинграда и Москвы в подготовке специалистов для народного хозяйства Казахстана, представлены сведения о казахских абитуриентах в высших учебных заведениях в городах Москва и Ленинград (Нурушева; 2020: 53–57) и Е.Ю. Рахматулиной, которая рассматривает структурные и кадровые аспекты развития системы управления художественной отраслью Казахской ССР во второй половине 1930-х гг. (Рахматулина, 2023: 38–43).

Проблемы подготовки кадров и формирования творческой интеллигенции для союзных республик во второй половине 1960-х – первой половине 1980-х годов стали объектом исследования и российских ученых. Некоторые аспекты проблемы подготовки кадров для учреждений культуры и искусства для союзных республик освещены в работах М.Р. Зезиной (Зезина, 1976: 27), специфика приема для представителей союзных республик в ведущие творческие вузы страны, статистика обучающихся студентов из национальных республик в театральных вузах Москвы и Ленинграда показаны в работах Н.В. Белошапки (Белошапка, 2020: 660–667).

Отдельные общетеоретические и методологические вопросы культуры и искусства в Казахстане, а также различные этапы образования в области музыки, театра и изобразительного искусства отражены в трудах и воспоминаниях мастеров искусств республики. Особенно важны воспоминания известных деятелей культуры и искусства, непосредственно получивших образование в учебных заведениях Москвы и Ленинграда.

Введение в научный оборот новых комплексов исторических источников позволяет осветить ранее не изученные аспекты проблемы, такие, как роль и вклад московских и ленинградских вузов в подготовке специалистов, непосредственно трудовая деятельность администрации и педагогов учебных заведений, социальный портрет казахских студентов.

Исторические условия подготовки кадров культуры и искусства в Москве и Ленинграде. В 1920–1930 годы в силу исторической, политической и экономической ситуации приоритетное внимание уделялось подготовке педагогов, специалистов сельского хозяйства и промышленности в Казахстане. Специальное образование и подготовка кадров в области культуры и искусства в течение ряда лет оставались без внимания. Если в 1940–1941 учебном году в республике насчитывалось 20 высших и 118 средних специальных учебных заведений (Народное хозяйство Казахстана за 60 лет 1980: 210–236), то среди этих 20 высших учебных заведений не было ни одного учебного заведения культуры и искусства, а из 118 средних специальных учебных заведений были только Алматинское музыкальное училище (1932), Усть-Каменогорский коммунистический политпросвет техникум (1933), Алматинский библиотечный техникум (1934), Алматинское художественное училище (1938), Алматинское хореографическое училище (1938) и Алматинский государственный кинотехникум (1940).

В связи с этим в 1930–1950 годы крупнейшие города СССР, где были сосредоточены центры культуры и искусства, сыграли важную роль в подготовке специалистов культуры и искусства для Казахстана. Помощь союзных республик осуществлялась главным образом по двум направлениям: командировка квалифицированных специалистов в КазССР и направление казахской молодежи во всесоюзные центры по подготовке деятелей культуры и искусства для обучения.

Также нужно отметить, что в период с 1920 по 1934 годы действовала специальная система резервирования при приеме в специальные учебные заведения центральных городов страны для представителей национальных республик, более того, за ними закреплялись определенные льготы. К примеру, им была предоставлена возможность поступать в высшие учебные заведения без полного общего среднего образования и в случае успешной сдачи вступительных экзаменов зачисление в вуз вне конкурса.

Постановление Казкрайкома ВКП (б) от 8 сентября 1933 года «О мерах по развитию национального искусства» оказало существенную поддержку в подготовке специалистов для республики. На основании вышеуказанного решения были рассмотрены важные вопросы развития национального музыкального искусства и около 70 казахских юношей и девушек были направлены на обучение в специально организованные студии при высших музыкальных и театральных учебных заведениях союзных республик (Тастанов, 1975: 83).

В начале 1930 гг. особое значение имела шефская помощь Ленинграда и Москвы в подготовке специалистов для нашей республики. Ярким примером этого была помощь ленинградской интеллигенции в соответствии с договором «о производственно-техническом и культурном шефстве ленинградского пролетариата над Казахстаном», заключенным 5 мая 1933 г. Первым шагом в этом направлении стало предложение Ленинградского Совета в 1934 г. об открытии казахского отделения по подготовке специалистов для Казахского государственного театра при Ленинградском государственном техникуме сценических искусств. 7 февраля 1934 г. СНК КазССР, приняв предложение Ленинградского Совета, в целях его реализации издал постановление «Об открытии отдела казахского драматического отделения при Ленинградском государственном техникуме сценических искусств» и обозначил меры, которые необходимо предпринять для решения проблемы (Культурное строительство в Казахстане: 115). В этом же году на отделение были приняты 21 студентов – казахов. Следующим учебным заведением, готовившим кадры сценического искусства для республики, было Ленинградское театральное училище (впоследствии Центральное театральное училище). В соответствии с Договором от 23 января 1934 г. при учебном заведении за счет средств, выделенных Комитетом по Делам Искусств КазАССР, была создана Казахская театральная мастерская (ЦГА РК. Ф. 1242, Оп. 1, Д. 11, Л. 7), куда были приняты первые 25 казахских студентов. Позднее Ленинградское хореографическое училище также принимает 13 юных казахстанцев.

В 1930–1940 гг. перед руководством республики остро стояла потребность в специалистах культуры и искусства с высшим образованием. Статистические данные 1938 г. показывают высокий спрос на следующие кадры: режиссеры – 15 человек, артисты – 10 человек, режиссеры-педагоги – 8 человек, балетмейстеры – 5 человек и др. (ЦГА РК. Ф. 1242, Оп. 1, Д. 255, Л. 1–5).

Если в 1940/1941 учебном году в СССР число высших художественных и кинематографических учебных заведений достигало 30, то в КазССР не было ни одного такого вуза. Известно, что первое высшее учебное заведение, занимавшееся подготовкой специалистов культуры и искусства в республике – Алматинская государственная консерватория – было открыто только в 1944 г. Главным источником для решения возникающих проблем снова стала помощь союзных республик. В этой связи, хотелось бы особо отметить вклад Московской государственной консерватории.

В 1936 г. при консерватории была создана Казахская национальная оперная студия, состоящая из трех отделений, которые занимались подготовкой певцов, композиторов и хормейстеров. На обучение принималась казахская молодежь в возрасте от 17 до 25 лет. Управление искусств при СНК КазАССР осуществляло непосредственный контроль за работой студии и проводило специальную проверку направленной в студию казахской молодежи (ЦГА РК. Ф. 1242, Оп. 1, Д. 3, Л. 79). Так, для проведения вступительных экзаменов с целью отбора студентов для зачисления на казахское отделение Московской консерватории была приглашена специальная инспекционная комиссия. В результате группа из 20 юношей-казахов, сдавших экзамены успешно, 28 августа 1936 г. выезжает в Москву.

Среди них были молодые люди, имена которых впоследствии стали известны в нашей стране: 20-летний студент 2 курса музыкального техникума Ришад Абдуллин (Народный Артист СССР, 1967), 23-летний Мукан Толебаев (Народный Артист СССР -1959) и студент 1 курса медицинского института 27-летний Рамазан Елебаев (Кавалер Ордена Красного Знамени) (ЦГА РК. Ф. 1242, Оп. 1, Д. 11, Л. 14).

Анализ сведений годового отчета о работе студии от 7 мая 1939 г. показывает, что обучение прошли 45 казахских юношей, из них 34 певца, 6 композиторов, 2 теоретика, 3 хоровых дирижера (ЦГА РК. Ф. 1242, Оп. 1, Д. 526, Л. 1).

На основании архивных документов, составленных на базе отчетов Московского и Ленинградского учебных заведений культуры и искусства за 1937 г., можно привести следующие сведения о количестве обучающихся в них казахской молодежи (ЦГА РК. Ф. 1242, Оп. 2, Д. 209, Л. 28–29).

Таблица 1. Численность казахстанских студентов, обучающихся в учебных заведениях культуры и искусства Москвы и Ленинграда (1937 г.)
[Table 1. The number of Kazakhstani students studying in educational institutions of culture and art in Moscow and Leningrad (1937)]

№	Учебное заведение	Кол-во студентов	Месячная стипендия
11	Московская консерватория	15	140
22	Техникум балета (ГАБТ)	3	75
33	ГИТИС – Студия оперы Драма студия Режиссерская студия	18 27 6	250 100 250
44	Институт повышения квалификции художников	1	250
55	Ленинградское государственное театральное училище	21	210
66	Ленинградское хореографическое училище	7	250
77	Ленинградская музыкальное учиище	1	250

Согласно приведенным данным, 70 из 99 казахских студентов обучались в московских, остальные 29 в ленинградских вузах культуры и искусства.

В связи с ежегодным расширением системы образовательных учреждений культуры и искусства в республике, можно отметить, что количество казахстанских студентов, обучающихся за пределами республики, с каждым годом уменьшается. Вместе с тем, Управление искусств при Совете Министров КазССР не прекращало ежегодно направлять молодых людей на обучение в государственные художественные, театральные и изобразительные институты страны для подготовки высококвалифицированных специалистов театра, изобразительного искусства и хореографии.

В 1951/1952 уч. году в высших учебных заведениях страны получили образование 24 представителя казахской молодежи. Из них в Московском театральном институте имени А.В. Луначарского – 4, в Ленинградской государственной консерватории – 6, в Ленинградском театральном институте им.Островского – 1, в Ленинградском художественном институте им.

Репина – 5, в Московском художественном институте – 1, в Харьковском художественном институте – 1 и 6 учились в Ташкентском художественном институте (ЦГА РК. Ф. 1242, Оп. 2, Д. 900, Л. 54). Среди них, в Государственном театрально-художественном институте им.А.В. Луначарского получил образование великий мастер казахского киноискусства, Народный артист СССР (1982), лауреат двух Государственных премий СССР (1974, 1980) Ыдырыс Ногайбаев; в Ленинградском художественном институте им.Репина учились видные художники республики – Н.Нурмухамбетов и К. Тельжанов.

К концу 1950 годов культура и искусство республики поднялись на высокий уровень, национальный театр стал неотъемлемой частью духовной жизни народа. Расцветала музыкальная культура, создавались театры оперы и балета, оркестры национальных инструментов, которые исполняли не только народные музыкальные произведения, но копозиции мировых классиков.

Алматинская государственная консерватория – единственное в республике высшее учебное заведение в области культуры и искусства – была не в состоянии удовлетворить возросшую потребность в отечественных специалистах с высшим образованием, в том числе оперных и драматических режиссеров, дирижеров оперно-симфонических оркестров, кинорежиссеров, сценаристов, пианистов и декораторов.

В марте 1958 г., учитывая возросшую потребность в специалистах для многих отраслей народного хозяйства и культуры в республике, ЦК КП КазССР просит Министра высшего образования СССР В.П. Елютина дать указание ряду вузов Москвы, Ленинграда и других городов страны об ежегодном внеконкурсном приеме молодежи из числа казахского населения в количестве 300 человек (АП РК. Ф. 708, Оп. 31, Д. 1515, Л. 5). В дополнение к этому письму 3 апреля 1958 г. зампредседателя Госплана КазССР Т.Тулебаев просит ЦК КП ходатайствовать перед Министерством Культуры Союза ССР о приеме в 1958/1959 уч. году вне конкурса 23 абитуриентов из числа казахской молодежи в вузы данного министерства (АП РК. Ф. 708, Оп. 31, Д. 1515, Л. 6). 8 апреля Секретарем ЦК КП Казахстана Н.Джандильдиным было отправлено письмо Министру культуры Союза ССР Н.А. Михайлову о приеме 23 казахских студентов в 4 московских и 2 ленинградских учебных заведений культуры и искусства (АП РК. Ф. 708, Оп. 31, Д. 1515, Л. 7–8).

Данная просьба получила одобрение и по предложению Министерства культуры СССР в 1958/1959 уч. году было выделено 25 мест в вузах Москвы и Ленинграда для республики (ЦГА РК. Ф. 1890, Оп. 1, Д. 967, Л. 1). Помимо этого принято решение, согласно которому, в случае успешной сдачи вступительных экзаменов абитуриенты будут зачислены без общего конкурса.

Таблица 2. Количество мест, выделенных из высших учебных заведений Москвы и Ленинграда (1958–1959 учебный год)
[Table 2. The number of places allocated from higher educational institutions of Moscow and Leningrad (1958–1959 academic year)]

№ п/п	Учебное заведение	Выделено мест
1	Государственная театральная консерватория имени П.И.Чайковского	3
2	Государственный Институт театрального искусства имени А. В. Луначарского	3
3	Ленинградский институт инженеров кино	4
4	Всесоюзный институт кинематографии	5
5	Ленинградский институт живописи, скульптуры и архитектуры имени И. Е. Репина	2
6	Московский библиотечный институт	5
7	Институт музыки и педагогики имени Гнесиных	3

Также нужно отметить, что подготовка кадров культуры и искусства для национальных республик в СССР продолжались и в 1960-х - первой половине 1980-х годов (Белошапка, 2020: 660–667).

Политические преследования известных деятелей культуры и искусства конца 1940-х – начала 1950-х годов не могли не повлиять на подготовку специалистов культуры и искусства в республике. Острой критике подверглись композиторы, «придерживающиеся формалистического, антинародного направления..» (Верт, 2006: 354–355). Не избежал преследований и яркий представитель культуры и искусства Казахстана, воспитанник Ленинградской консерватории, первый доктор (1945) и профессор (1947) музыковедения Казахстана и основоположник специального музыкального образования в республике – Ахмет Жубанов. На общем собрании Управления по делам искусств и Союза композиторов КазССР, проходившем 17–18 ноября 1951 г., под лозунгом «Буржуазно-националистические искажения музыкознания в творчестве А.К. Жубанова» было заявлено, что «Казахстан не имеет музыковедческой науки», далее в пункте 3 постановления принято решение: «...уволить Жубанова А.К., как проповедника «бекмахановщины» в музыковедческой науке с должности руководителя высшего учебного заведения», и согласно пункту 4 указано: «из всех библиотек республики изъять книгу А.Жубанова «Жизнь и творчество казахских народных композиторов» и доклад «Музыка казахского народа», подготовленный на I научной сессии Академии наук КазССР в 1946 г., изъять как идеологически вредные (ЦГА РК, Ф. 999, Оп. 1, Д. 15, Л. 7). В результате в соответствии с приказом № 29/к Министерства Высшего образования СССР от 17 января 1952 года профессор А.К.Жубанов, начавший работу первого музыкального училища по специальному приглашению с аспирантуры в Ленинграде, работавший не покладая рук в процессе создания и становления консерватории, «в связи с неспособностью осуществлять руководство работой консерватории» был несправедливо уволен с должности ректора (ЦГА РК, Ф. 1689, Оп. 1, Д. 115, Л. 205).

Необоснованной критике подверглись и произведения композитора, выпускника Московской государственной консерватории им. П.И. Чайковского, М. Тулебаева, и известного педагога, выпускника Ленинградской консерватории, В. Великанова, как «поверхностное, неглубокое отражение явлений действительности», что «в симфонической музыке еще не запечатлены образы наших современников, героизм и романтика трудовых подвигов покорителей целины» (Очерки по истории казахской музыки 1962: 182).

Таким образом, несмотря на проделанную колоссальную работу, с высоты сегодняшнего дня, также отчетливо видим огромный ущерб, нанесенный тоталитарным режимом культуру и искусство КазССР.

Социальный портрет казахских студентов в учебных заведениях Москвы и Ленинграда. Подготовка специалистов культуры и искусства для Казахстана является результатом согласованной и скоординированной работы центральных и республиканских органов власти и ведомств, огромного труда руководства и коллектива крупных учебных заведений Москвы и Ленинграда, а также больших усилий, жажды знаний в достижении намеченных целей казахской молодежи.

Судьба казахской молодежи, обучающейся в московских и ленинградских учебных заведениях, оказание им материальной и моральной помощи, всегда находились под контролем соотвествующих структур и ведомств республики.

Вместе с тем, при анализе архивных документов, также часто встречаются отдельные негативные явления в повседневной жизни студентов. Одним из них было то, что в силу объективных экономических трудностей правительство республики не выделяло необходимые средства своевременно и в установленном объеме для функционирования казахских студий и мастерских.

К примеру, участились письма-жалобы руководства Ленинградского театрального училища, направленные в Казкрайком ВКП(б) с предупреждением, что в связи с трудным материальным положением казахстанские студенты вынуждены ходить без зимней одежды, учебный процесс нарушается из-за отсутствия своевременного выделения необходимых средств

на образовательную программу, производственная практика студентов не проводится должным образом и т.д. (ЦГА РК. Ф. 1242, Оп. 1, Д. 15, Л. 100–101; 104–106). Жалобы такого содержания поступали не только со стороны администрации учебных заведений, но и от имени самих обучающихся казахских студентов. Одним из таких писем была жалоба учащихся казахской мастерской при Ленинградском театральном училище, направленная в Управление по делам искусств при СНК КазАССР в 1936 г., где они пишут, что «их состояние тяжелое, часто голодают, у большинства из них такие заболевания, как туберкулез и ревматизм, что продолжать учебу невозможно и вынуждены отказаться от учебы» (ЦГА РК. Ф. 1242, Оп. 1, Д. 16, Л. 102). Подобные недостатки и изъяны имели место и в Ленинградском хореографическом училище (ЦГА РК. Ф. 1242, Оп. 1, Д. 14, Л. 7).

В подготовке кадров существенную роль сыграла казахская студия, созданная на базе Московской консерватории. Архивные данные свидетельствуют о том, что администрация консерватории уделяла максимальное внимание подготовке молодежи казахской студии, материальным условиям, уровню образования и профессиональной подготовке выпускников студии. К примеру, 14 июня 1949 г. руководством Московской консерватории было направлено письмо в Управление по делам искусств КазССР с просьбой сохранить существующие условия для студента Газиза Дугашева, впоследствии пополнившего ряды мастеров искусств республики, так как у Г.Дугашева «большой талант, что ему нужно еще хотя бы год продолжить обучение в Московской консерватории» (ЦГА РК. Ф. 1242, Оп. 1, Д. 720, Л. 26–27). На наш взгляд, письма такого содержания следует рассматривать, как заботу администрации консерватории о своих учениках и большую ответственность педагога. Позже студию заканчивают М. Толебаев, Р. Елебаев, Ш. Бейсекова, Р. Абдуллин, Ш. Кажигалиев, Г. Жубанова, А. Базанов, Т. Османов, Б. Досымжанов, Н. Тлендиев и другие, ставшие талантливыми деятелями культуры и искусства республики и союза.

Обучение в г.Москва была мечтой тысяч казахских юношей и девушек. Несмотря на материальные трудности послевоенных лет, сотни молодых казахов добивались успеха и благодаря своей уверенности, настойчивости и неустанного труда.

В 1952/1953 учебном году в Московский государственный художественный институт поступает впоследствии известный режиссер республики, народный артист СССР (1976), Лауреат Государственной премии СССР (1974) Азербайджан Мамбетов. Режиссер вспоминает интересную историю поступления в художественный институт следующим образом: «Последние два года я собирал деньги на поездку в Москву. Приехал поступать в 1952 г. Курс в этот год набирал выдающийся актер и режиссер МХАТа Николай Михайлович Горчаков. Но на приемных экзаменах его не было. Экзамены принимали И.И.Судакова и А.А.Гончаров. После второго тура мне сообщили, что я не могу быть принятым в ГИТИС. Проректор Н.И. Счеснович сказал, вызвав меня к себе, что я «работаю не по той системе». Я не понимал этого до сих пор. Но из Москвы я не уехал – ждал возвращения Н.М. Горчакова, надеялся на чудо.

...В конце августа, когда в студенческое общежитие – знаменитую «Трифоновку» – стали приезжать студенты, меня попытались оттуда выселить. А я все равно не уезжал. 28 или 29 августа меня пригласили к ректору. Здесь уже находились Н.И. Горчаков, И.М. Раевский (руководитель казахской студии ГИТИСа), ректор-профессор М.А. Горбунов. Меня опять попросили что-нибудь прочесть. Я выбрал басню Крылова "Слон и Моська". Обращаясь в основном к Н.И. Счесновичу, перевирая текст, я храбро произнес: "Ай, моська, ну что лаешь на Слона?" Все расхохотались, громче всех сам Николай Иванович. Вероятно, всех удивила моя самоуверенность, даже нахальство. Потом долго беседовали, спрашивали меня о Чехове, Толстом, Шекспире. Горчаков и ректор, переговорив между собой, объявили, что я должен за два дня сдать все общеобразовательные предметы и обязательно на четверки – иначе стипендии не будет. В сентябре я стал студентом режиссерского факультета ГИТИСа» (Шостак, 1989: 7).

При изучении архивных материалов, связанных с подготовкой кадров, вызывает интерес одно обстоятельство: это большое количество данных об академической успеваемости

казахских студентов. Одним из таких документов является письмо директора Художественного института Фурмановой, направленное в Управление по делам искусств КазССР от 21 июля 1937 г. В письме директор института сообщает, что казахские студии занимают первые места с 4,5 баллами среди других национальных студий в институте (ЦГА РК. Ф. 1242, Оп. 1, Д. 147, Л. 17).

Заслуживает внимания и отзыв профессора из Ленинграда С.Г. Бархударова от 20 июля 1935 г., где он отмечает, что в течение шестнадцатилетней научно-педагогической работы ему все время приходилось заниматься со студентами-казахами и заниматься с ними было большой радостью для него, так как почти все они отличались изумительной работоспособностью, огромной жаждой знаний в достижении намеченной цели, чутким отношением к преподавателям и к своим товарищам... Все они знали и конкретно чувствовали, ...что необходимо с удесятеренной энергией взяться за усвоение социалистической культуры и на основе ее в кратчайший срок поднять культуру родного народа на должную высоту. (Культурное строительство в Казахстане, 1985: 123).

Можно привести множество примеров (Богатенкова, 1975: 12–13), как несмотря на трудности тех лет, представители культуры и искусства в лице студента и педагога, четко понимали и выполняли главную свою задачу – упорным трудом добиться успеха.

Заключение

В 1930 – начале 1950 гг. командно-административное управление, прочно утвердившиеся в политической системе страны, не обошло и систему образования, в том числе сферу культуры и искусства, максимально навязывая догмы командно-административной системы в сознании и творчестве представителей сферы просвещения, культуры и искусства.

В рассматриваемый период культура и искусство были составной частью идеологической деятельности Коммунистической партии. Неспроста исследователи проблемы связывали процесс подготовки кадров и деятельность учреждений культуры и искусства, все достижения и успехи с именем Коммунистической партии.

В 1930 годы в силу объективных и субъективных трудностей и препятствий, правительство республики не всегда могло своевременно и в нужном объеме выделять необходимые средства для функционирования казахских студий и мастерских. В этой связи, студенты сталкивались с проблемами социально-бытового и организационного характера, что приводило к серьезным трудностям и последствиям в жизни обучающейся молодежи.

С началом Великой Отечественной войны ухудшилась материально-техническая база учебных заведений; и без того немногочисленные в республике образовательные учреждения культуры и искусства были объединены, а часть профессиональных специалистов и студентов ушла в армию или в промышленность. Несмотря на трудности и проблемы в общественно-политической и социально-экономической жизни страны, культура и искусство продолжали развиваться. Казахская музыка и театр, изобразительное искусство и скульптура последовательно пополнялись новыми произведениями, а учреждения культуры и искусства новыми кадрами и в годы сталинских репрессий, и в годы второй мировой войны.

Невзирая на серьезные последствия сталинских репрессий и большой урон, нанесенный представителям культуры и искусства в 1930- начале 1950 годов, несомненны колоссальные успехи и достижения в подготовке специалистов для народного хозяйства, культуры и искусства Казахстана.

В 1930–1950 гг. центрами подготовки кадров для культуры и искусства Казахстана были в основном крупные города союзных республик. Среди них особое место занимали московские и ленинградские учебные заведения культуры и искусства. При них открывались казахские студии и мастерские. Большинство казахских студентов, получивших образование в московских и ленинградских учебных заведениях, впоследствии стали выдающимися деятелями культуры и искусства страны.

В конце 1940 – начале 1950-х годов контингент молодежи для отправки на учебу в Москву и Ленинград несколько снизился по сравнению с предыдущими годами. Это было

связано с расширением системы специальных образовательных учреждений культуры и искусства в самой республике. Однако на основании постановлений Министерства культуры СССР, Министерства высшего и среднего специального образования СССР выделение специальных мест в центральных высших учебных заведениях культуры и искусства этих двух крупнейших городов союза для казахской молодежи не прекращалось.

Подготовка кадров культуры и искусства для республики явилась результатом успешной политики правительства Казахстана и центральных союзных ведомств, колоссального труда руководства и коллективов крупных учебных заведений Москвы и Ленинграда, а также больших усилий и кропотливой работы казахской молодежи.

Источники

АП РК — Архив Президента Республики Казахстан
ГАГА — Государственный архив города Алматы
ЦГА РК — Центральный государственный архив Республики Казахстан

Sources

AP RK — Archive of the President of the Republic of Kazakhstan
CSARK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan
SAAC — State Archive of Almaty City

Литература

Абжанов, 1988 — *Абжанов Х.М.* Сельская интеллигенция Казахстана в условиях совершенствования социализма. АН Каз ССР, Институт истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова. Алма-Ата: Наука. Каз ССР, 1988. 190 с.

Абжанов, Гуревич, 1992 — *Абжанов Х.М., Гуревич Л.Я.* Интеллигенция Казахстана: история, теория, современность. Научно-аналитический обзор. АН КазССР, Отдел науч. информации по общ. наукам. Алма-Ата: Ғылым, 1992. 48 с.

Белошапка, 2020 — *Белошапка Н.В.* Подготовка кадров дял учреждений культуры национальных республик в СССР во второй половине 1960-х – первой половине 1980-х годов. / Вестник Удмуртского университета. Серия история и филология, 2020. Т. 30. Вып. 4. С. 660–667.

Богатенкова, 1975 — *Богатенкова Л.* Нурмухан Жантурин. Алма-Ата «Жазушы», 1975. 95 с.

Верт, 2006 — *Верт Н.* История Советского государства: Пер с фр.-3-е испр.изд. Москва: Издательство «Весь мир», 2006. 560 с.

Жаманбаев, 1986a — *Жаманбаев К.Ж.* Высшая школа в Казахстане. Алма-Ата, 1972. 183 с.

Жаманбаев, 1986b — Жаманбаев К.Ж. Высшая школа в Казахстане. Исторический опыт Коммунистической партии Казахстана по руководству высшей школой за 50 лет (1920–1970 гг.). Алма-Ата: Казахстан, 1986. 341 с.

Жуламанов, 1981 — *Жуламанов К.Д.* Высшая школа республик Средней Азии и Казахстана (1961–1975). Издательство «Наука» Казахской ССР. Алма-Ата, 1981. 120 с.

Зезина, 1976 — *Зезина М.Р.* Советская интеллигенция в условиях развитого социализма: количественные и качественные изменения в составе интеллигенции союзных республик. Изд-во Московского университета, 1982. 141 с.; Изменения численности и состава интеллигенции союзных республик в условиях развитого социализма: (Сравнительно-исторический анализ по мтериалам переписей 1959 и 1979 гг.): Автореферат. Дис. На соиск. Учен. Степени канд.ист.наук: (07.00.02) / Моск.гос.ун-т им. М.В.Ломоносова. Ист.фак. Кафедра истории СССР сов. Периода. М., 1976. 27 с.

Канапин, 1964 — *Канапин А.К.* Культурное строительство в Казахстане. Алма-Ата: Казахстан, 1964. 367 с.

Карагусов, 1960 — *Карагусов Ж.* Казахская советская интеллигенция рожденная Октябрем. Алма-Ата: Казгосиздат, 1960. 142 с.

Катаев, 1986 — *Катаев Т.К.* Высшая школа Советского Казахстана. Алма-Ата, 1986. 344 с.

Культурное строительство в Казахстане, 1985 — *Культурное строительство в Казахстане.* 1933 июнь – 1941 гг. Сборник документов и материалов. Алма-Ата: «Казахстан», 1985. Том 2. 283 с.

Құнантаева, 1982 — *Құнантаева К.Қ.* Білім заңғарына жол. Алматы: Қазақстан, 1982. 148 б.

Народное хозяйство, 1980 — *Народное хозяйство* Казахстана за 60 лет. Статистический сборник. Алма-Ата: Жалын, 1980. 272 с.

Нурушева, 2020 — *Нурушева Г.К.* Учебные заведения городов Москвы и Ленинграда в истории подготовки казахских специалистов в советский период // Вестник Казнпу имени Абая. серия: исторические и социально-политические науки, 2020. Том 2. № 65. С. 53–57.

Очерки, 1962 — *Очерки* по истории казахской музыки. Алма-Ата, 1962. 307 с.

Рахматулина, 2023 — *Рахматулина Е.И.* Система управления художественной отраслью Казахской ССР во второй половине 1930-х гг.: структурно-кадровые аспекты // Известия Алтайского государственного университета: исторические науки и археология, 2023. № 6(134). С. 38–43.

Сулейменов, 1972 — *Сулейменов Р.Б.* Ленинские идеи культурной революции и их осуществление в Казахстане. Алма-Ата: Наука, 1972. 5 с.

Сулейменов, Бисенов, 1967 — *Сулейменов Р.Б., Бисенов А.И.* Социалистический путь культурного прогресса ранее отсталых народов. История строительства советской культуры Казахстана (1917–1965 гг). Алма-Ата: Наука, 1967. 424 с.

Тастанов, 1975 — *Тастанов Ш.* Советский опыт формирования и развития интеллигенции ранее отсталых народов. Алма-Ата: Казахстан, 1975. 200 с.

Туменова, 1998 — *Туменова С.* Создание и развитие учебных заведений культуры и искусства в Казахстане 1917–1975 гг.: автореферат дисс...канд.ист.наук. Алматы, 1998. 32 с.

Шостак, 1989 — *Шостак И.* Режиссер Мамбетов. Спектакли разных лет. Алма-Ата: Өнер, 1989. 142 с.

References

Abzhanov, 1988 — *Abzhanov Kh.M.* Sel'skaya intelligentsiya Kazakhstana v usloviyakh sovershenstvovaniya sotsializma [Rural intelligentsia of Kazakhstan in the conditions of improving socialism]. Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Institute of the History, Archeology and Ethnography named after. Ch.Ch. Valikhanov. Alma-Ata: Gylym. Kaz SSR, 1988. 190 p. (In Russ.).

Abzhanov, Gurevich, 1992 — *Abzhanov Kh.M., Gurevich L.Ya.* Intelligentsiya Kazakhstana: istoriya, teoriya, sovremennost' [Intelligentsia of Kazakhstan: history, theory, modernity. Scientific and analytical review]. Academy of Sciences of the Kazakh SSR, Department of Scientific Information on Social Sciences. Alma-Ata: Gylym, 1992. 48 p. (In Russ.).

Beloshapka, 2020 — *Beloshapka N.V.* Podgotovka kadrov dyal uchrezhdeniy kul'tury natsional'nykh respublik v SSSR vo vtoroy polovine 1960-kh – pervoy polovine 1980-kh godov [Personnel training for the cultural institutions of national republics in the USSR in the second half of the 1960s – the first half of the 1980s]. Bulletin of Udmurt University. Series history and philology, 2020. Vol. 30. Iss. 4. Pp. 660–667. (In Russ.).

Bogatenkova, 1975 — *Bogatenkova L.* Nurmukhan Zhanturin [Nurmukhan Zhanturin]. Alma-Ata “Zhazushy”, 1975. 95 p. (In Russ.).

Kanapin, 1964 — *Kanapin A.K.* Kul'turnoye stroitel'stvo v Kazakhstane [Cultural construction in Kazakhstan]. Alma-Ata: Kazakhstan, 1964. 367 p. (In Russ.).

Karagusov, 1960 — *Karagusov Zh.* Kazakhskaya sovetskaya intelligentsiya rozhdennaya Oktyabrem [Kazakh Soviet intelligentsia born of October]. Alma-Ata: Kazgosizdat, 1960. 142 p. (In Russ.).

Kataev, 1986 — *Kataev T.K.* Vysshaya shkola Sovetskogo Kazakhstana [Higher school of Soviet Kazakhstan]. Alma-Ata, 1986. 344 p. (In Russ.).

Kul'turnoye stroitel'stvo v Kazakhstane, 1985 — *Kul'turnoye stroitel'stvo v Kazakhstane* [Cultural construction in Kazakhstan]. June 1933–1941 Collection of the documents and materials. Alma-Ata: “Kazakhstan”, 1985. Vol. 2. 283 p. (In Russ.).

Kunantaeva, 1982 — *Kunantaeva K.K.* Bilim zangarına jol [Path to the education space]. Almaty: Kazakhstan, 1982. 148 p. (In Kaz.).

Narodnoye khozyaystvo, 1980 — Narodnoye khozyaystvo Kazakhstana za 60 let [National economy of Kazakhstan for 60 years]. Statistical collection. Alma-Ata: Zhalyn, 1980. 272 p. (In Russ.).

Nurusheva, 2020 — *Nurusheva G.K.* Uchebnyye zavedeniya gorodov Moskvy i Leningrada v istorii podgotovki kazakhskikh spetsialistov v sovetskiy period [Educational institutions of the cities of Moscow and Leningrad in the history of training Kazakh specialists in the soviet period] // Bulletin of KazPU named after Abai. series: historical and socio-political sciences, 2020. Vol. 2. No. 65. Pp. 53–57. (In Russ.).

Ocherki, 1962 — Ocherki po istorii kazakhskoy muzyki [Essays on the history of Kazakh music]. Alma-Ata, 1962. 307 p. (In Russ.).

Rakhmatulina — *Rakhmatulina E.I.* Sistema upravleniya khudozhestvennoy otrasl'yu Kazakhskoy SSR vo vtoroy polovine 1930-kh gg.: strukturno-kadrovyye aspekty [The management system of the Art industry of the Kazakh SSR in the 2nd half of the 1930s: structural and personnel aspects] // Bulletin of the Altai State University: historical sciences and archeology, 2023. No. 6(134). Pp. 38–43. (In Russ.).

Shostak, 1989 — *Shostak I.* Rezhisser Mambetov. Spektakli raznykh let [Director Mambetov. Performances from different years]. Alma-Ata: Oner, 1989. 142 p. (In Russ.).

Suleimenov, 1972 — *Suleimenov R.B.* Leninskiye idei kul'turnoy revolyutsii i ikh osushchestvleniye v Kazakhstane [Lenin's ideas of the cultural revolution and their implementation in Kazakhstan]. Alma-Ata: Science, 1972. 371 p. (In Russ.).

Suleimenov, Bisenov, 1967 — *Suleimenov R.B., Bisenov A.I.* Sotsialisticheskiy put' kul'turnogo progressa raneye otstalykh narodov. Istoriya stroitel'stva sovetskoy kul'tury Kazakhstana (1917–1965 gg.) [The socialist path of the cultural progress of previously backward peoples. History of Soviet culture construction in Kazakhstan (1917–1965)]. Alma-Ata: Science, 1967. 424 p. (In Russ.).

Tastanov, 1975 — *Tastanov Sh.* Sovetskiy opyt formirovaniya i razvitiya intelligentsii raneye otstalykh narodov [Soviet experience in the formation and development of the intelligentsia of previously backward peoples]. Alma-Ata: Kazakhstan, 1975. 200 p. (In Russ.).

Tumenova, 1998 — *Tumenova S.* Sozdaniye i razvitiye uchebnykh zavedeniy kul'tury i iskusstva v Kazakhstane 1917–1975 gg. [Creation and development of educational institutions of Culture and Art in Kazakhstan 1917–1975]. Cand. Sc. (history) thesis. Almaty, 1998. 150 p. (In Russ.).

Werth, 2006 — *Werth N.* Istoriya Sovetskogo gosudarstva [History of the Soviet Union]. 3rd revised ed. Moscow: Publishing House “The Whole World”, 2006. 560 p. (In Russ.).

Zezina, 1982 — *Zezina M.R.* Sovetskaya intelligentsiya v usloviyakh razvitogo sotsializma: kolichestvennyye i kachestvennyye izmeneniya v sostave intelligentsii soyuznykh respublik [Changes in the number and composition of the intelligentsia of the union republics in the conditions of developed socialism] // (Comparative historical analysis based on the materials of the 1959 and 1979 censuses): Abstract of the Cand. Sc. (history) thesis (07.00.02) / Moscow State University named after. M.V. Lomonosov. History Faculty Department of History of the USSR Sov. Period. M., 1976. 27 p.; Soviet intelligentsia in the conditions of developed socialism: quantitative and qualitative changes in the composition of the intelligentsia in the union republics. Moscow University Publishing House, 1982. 141 p. (In Russ.).

Zhulamanov, 1981 — *Zhulamanov K.D.* Vysshaya shkola respublik Sredney Azii i Kazakhstana (1961–1975) [Higher school of the Republics of Central Asia and Kazakhstan (1961–1975)]. Publishing house "Science" of the Kazakh SSR. Alma-Ata, 1981. 120 p. (In Russ.).

Zhulamanov, 1986a — *Zhamanbaev K.Zh.* Vysshaya shkola v Kazakhstane [Higher school in Kazakhstan]. Alma-Ata, 1972. 183 p. (In Russ.).

Zhulamanov, 1986b — *Zhamanbaev K.Zh.* Vysshaya shkola v Kazakhstane. Istoricheskiy opyt Kommunisticheskoy partii Kazakhstana po rukovodstvu vysshey shkoloy za 50 let (1920–1970 gg.) [Higher school in Kazakhstan. Historical experience of the Communist Party of Kazakhstan in the leadership of Higher education for 50 years (1920–1970)]. Alma-Ata: Kazakhstan, 1986. 341 p. (In Russ.).

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 1, pp. 81-95, 2025
Journal homepage: https://edu.e-history.kz

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_1_81-95

THE POLITICAL AND SOCIAL CONDITIONS OF POLES DEPORTED TO KAZAKHSTAN

Bissembayuly Miras[1]

[1]Al-Farabi Kazakh National University.
(71, al-Farabi Ave., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
2nd year doctoral student
https://orcid.org/0009-0008-3743-0991. E-mail: bissembaiuly7776@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2025
© Bissembayuly M., 2025

Abstract. *Introduction.* This article describes the social situation of the citizens of the Republic of Poland who were forcibly relocated (deported) to Soviet Kazakhstan, their difficult fate, and their desire to return to their homeland. In addition to documenting the tasks of the Soviet authorities regarding where to relocate Poles, how to welcome them, provide them with housing and employment, archival documents also contain statements by Poles and correspondence with organizations representing the national interests of the Polish people and the Polish government in exile. These contributed to improving the social status of the Polish population. *The purpose and objectives* of this article are to examine the settlement of the population from the Polish state who were forcibly relocated to Soviet Kazakhstan, as well as resolutions and decrees regarding their placement in those regions, the social conditions, and the political and legal status of these relocated peoples. The analysis and reflection on the relations between the people who took refuge in Kazakhstan and the local population, as well as the relations with the Soviet authorities and state structures in the Republic of Poland, are relevant. *The results*. The archival documents contain information about the forced resettlement of Poles and their involvement in socially useful work, but they also reveal injustice and inequality on the part of the government towards these special settlers. Despite providing them with jobs, the government did not provide them with housing or substantial financial assistance. The Polish embassy and representatives of the Polish army worked to provide maximum assistance to the Polish population by building schools and housing, in order to meet their basic needs. *Conclusion.* Poles, faced with repression and injustice, found themselves in the center of attention of the Soviet government because of anti-Soviet sentiments. Representatives of the Embassy of the Polish Republic, who tried to help the Polish people, were prosecuted by the Soviet authorities under the pretext of objections to the Soviet government and imprisoned. The political rights of Poles who were forcibly resettled in Kazakhstan in 1936 were more limited than those of Poles who resettled between 1939 and 1941.

Keywords: Poles, archival documents, deportation, representation of the Embassy of the Republic of Poland, social condition

For citation: Bissembayuly M. The political and social conditions of Poles deported to Kazakhstan // Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”. 2025. Vol. 12. No. 1. Pp. 81–95. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_1_81-95

ҚАЗАҚСТАНҒА ЕРІКСІЗ КӨШІРІЛГЕН ПОЛЯКТАРДЫҢ САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ЖАҒДАЙЫ

Бисембайұлы Мирас[1]

[1]Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті
(71-үй, Әл-Фараби даңғылы, 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
2-курс докторант
https://orcid.org/0009-0008-3743-0991. E-mail: bissembaiuly7776@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025
© Бисембайұлы М., 2025

Аңдатпа. *Кіріспе.* Мақалада Кеңестік Қазақстанға еріксіз көшірілген (депортацияланған) Польша Республикасының азаматтарының әлеуметтік жағдайы, олардың көрген азапты тағдыры, өз Отандарына қайтуға деген талпынысы сипатталады. Архив құжаттарында бар ақпараттарда кеңестік билік органдарының поляктарды белгілі бір жерге қоныстандырып, қабылдап, оларды баспанамен және жұмыспен қамтамасыз ету міндеті, поляктардың арыз-шағымдары және поляк халқының ұлттық мүддесін қорғайтын ұйымдар мен қуғындағы Польша Республикасының поляк халқының әлеуметтік жағдайын арттыруды көтерген хат-жазбалары баяндалды. Мақаланың *мақсаты мен міндеттері* – Кеңестік Қазақстанға күштеп қоныстандырылған Польша мемлекетінің тұрғындарының қоныстанған аймақтарын, оларды сол аймақтарға орналастыру туралы қаулы мен жарлықтарды, қоныстандырылған халықтардың әлеуметтік жағдайы мен саяси-құқықтық жағдайын зерделеу. Қазақстанда пана тапқан халықтардың жергілікті халықпен байланысын, кеңестік органдар мен қуғындағы Польша Республикасының мемлекеттік құрылымдарымен байланысын, арыз-шағымдарын ой елегінен өткізіп, ой толғау өзекті. *Нәтижелер.* Архив құжаттарына «аса құпия» деген белгімен Польша тұрғындарын мәжбүрлеп қоныстандыру, қоғамдық пайдалы жұмысқа тарту туралы қаулылар баршылық. Арнайы қоныс аударушыларды жұмыспен қамтамасыз еткенмен, тұрғын үй және қомақты материалды көмекмен қамтамасыз етілмеді. Билік тарапынан арнайы қоныстанушыларға деген әділетсіздік және теңсіздік орын алды. Поляк халқының негізгі қажеттіліктері өтелмегенін көрген Польша Республикасы елшілігінің өкілдігі және поляк армиясының өкілдері поляк халқы үшін мектептер, үйлер салып, барынша көмек беруге тырысты. *Қорытынды.* Поляк халқы азап пен қуғын-сүргін көріп, басынан кешірген әділетсіздік салдарынан кеңестік жүйеге қарсы саяси көңіл-күйімен билік органдарының назарына ілінді. Поляк халқына көмек беруге тырысқан Поляк Республикасы Елшілігі өкілдерін кеңес билігі үкіметке қарсылық білдірді деген желеумен тергеп, бас бостандығынан айырған. 1936 жылы Қазақстанға еріксіз көшірілген поляктардың саяси құқықтары 1939–1941 жылдары аралығында қоныстандырылған поляктармен салыстырғанда көбірек шектелген.

Түйін сөздер: Поляктар, архив құжаттары, депортация, Польша Республикасы елшілігінің өкілдігі, әлеуметтік жағдай

Дәйексөз үшін: Бисембайұлы М. Қазақстанға еріксіз көшірілген поляктардың саяси және әлеуметтік жағдайы // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2025. Т. 12. № 1. 81–95 бб. (Қазақш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_1_81-95

ПОЛИТИЧЕСКОЕ И СОЦИАЛЬНОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ПОЛЯКОВ, ВЫНУЖДЕННО ПЕРЕСЕЛЕННЫХ В КАЗАХСТАН

Бисембайұлы Мирас[1]

[1]Казахский Национальный университет им. аль-Фараби
(д. 71, проспект аль-Фараби, 050010 Алматы, Республика Казахстан)
Докторант 2-курса
https://orcid.org/0009-0008-3743-0991. E-mail: bissembaiuly7776@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025
© Бисембайулы М., 2025

Аннотация. *Введение.* В статье описывается социальное положение граждан Республики Польша, вынужденно переселенных (депортированных) в советский Казахстан, их мучительная судьба, стремление вернуться на родину. В архивных документах, помимо того, что были записаны задачи советских властей о том, где переселить поляков, как принять их, обеспечить их жильем и работой, а также были изложены заявления поляков и переписка с организациями, представляющих национальные интересы польского народа, и Польской Республики в изгнании, которая способствовала повышению социального положения польского населения. *Цель и задачи* статьи – изучение населенных пунктов населения Польского государства, насильственно переселенного в советский Казахстан, постановлений и указов об их размещении в этих регионах, социального положения и политико-правового положения переселенных народов. Актуален анализ и размышления о связях народов, укрывшихся в Казахстане, с местным населением, связях с советскими органами и государственными структурами Республики Польша в изгнании. *Результаты.* В архивных документах сохранились постановления о принудительном расселении, привлечении жителей Польши к общественно полезной работе. Хотя они обеспечивали их работой, им не давали жилья и существенной материальной помощи. Со стороны власти произошла несправедливость и неравенство по отношению к спецпереселенцам. Видя, что основные потребности польского населения не были удовлетворены, представительство посольства Республики Польша и представители польской армии стремились оказать максимальную помощь польскому народу, построив школы и дома. *Вывод.* Поляки, столкнувшиеся репрессиями и несправедливостью, привлекли внимание властей своими политическими настроениями против советской системы. Представители посольства Польской Республики, пытавшиеся оказать помощь польскому народу, были привлечены к ответственности советскими властями под предлогом контрреволюционной деятельности против правительства и лишены свободы. Политические права поляков, вынужденно переселенных в Казахстан в 1936 году, были более ограничены по сравнению с поляками, переселившимися в период с 1939 по 1941 год.

Ключевые слова: Поляки, архивные документы, депортация, представительство посольства Республики Польша, социальное положение

Для цитирования: Бисембайулы М. Политическое и социальное положение поляков, вынужденно переселенных в Казахстан // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2025. Т. 12. № 1. С. 81–95. (На Каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_1_81-95

Кіріспе

Кеңес Одағы көпұлтты мемлекеттердің бірі болды. Елге күштеп қоныстандырылған халықтардың бірі – поляктар еді. Американдық тарихшы Т. Пиотровскидің айтуы бойынша, шетел халықтарының ішінде ең көп зардап шеккен халықтардың бірі – поляктар (Piotrowski, 1998). Қызыл репрессия және депортацияны бастарынан кешіріп, әлеуметтік ахуалы мүшкіл болды. Поляктарды алғаш рет 1936 жылы Украина мен Беларусь жерінен

депортациялаған еді. Депортациялау жөніндегі кезекті саяси шешім 1939 жылы Польша Республикасы бөліске салынып, мемлекеттілігінен айырылған соң басталды.

Зерттеу жұмысының өзектілігі – поляк халқының әлеуметтік және құқықтық жағдайын зерттеу, күштеп көшірудің әлеуметтік салдары мен жаңа ортаға бейімделудің қиындықтарын қарастыру. Бұл көші-қон поляктардың өмір сүру деңгейіне, экономикалық жағдайы мен әлеуметтік құрылымына қатты әсер етті. Көшірілген поляктар жаңа ортада ұзақ уақыт бойы бейімделе алмай, мемлекет тарапынан жеткілікті көмек ала алмады. Поляк халқының Қазақстанға депортациялануы туралы Көкебаева, Сманова сынды Отандық ғалымдар жазғанымен, кеңес үкіметінің поляк халқының қажеттіліктерін өтей алған-алмағаны жөнінде жан-жақты зерттеулер әлі де жеткіліксіз (Көкебаева, Сманова, 2013). Бұл халықтың депортацияға ұшырау себептері мен көші-қонның барысы жазылғанмен, арнайы қоныстанушылардың құқықтық және әлеуметтік жағдайына жеткілікті деңгейде назар аударылмай келеді.

Бұл мақалада кеңестік органдардың әлеуметтік мәселелерді көтеруі қажеттілігі қарастырылады. Поляктардың бастан кешкен қиындықтары мен азапты тағдырлары, жазған арыз-шағымдары баяндалады. Сондай-ақ, поляк халқының мүддесін қорғауда Польша Республикасы елшілігінің өкілдігі мен Делегатура қызметкерлерінің атқарған рөлі сипатталады. Поляк халқының жағдайын жақсарту қажеттігі жөніндегі арыз-шағымдары мен билік органдарының оларға деген жауаптары да талданады. Сонымен қатар, қуғындағы Польша Республикасының өкілдері мен кеңестік билік органдары арасындағы байланыстар арқылы депортацияланған қауымға қатысты тың ақпараттар толықтырылады.

Материалдар мен әдістер

Мақалада тарихи зерттеудің бірқатар ғылыми әдістері қолданылды. *Салыстырмалы-тарихи әдіс* арқылы 1936 жылғы және 1939–1941 жылдар аралығындағы поляк халқының депортациялау толқындарының ерекшеліктері мен олардың әлеуметтік жағдайының өзгерістері салыстырылып талданды. *Тарихи талдау әдісі* архивтік құжаттарды, бұйрықтар мен қаулыларды, сондай-ақ поляк халқының тұрмысы, саяси көңіл-күйі және Польша Республикасы Елшілігі өкілдігімен байланысы туралы мәліметтерді сараптауға мүмкіндік берді. *Жүйелеу әдісі* депортацияланған поляктардың еңбекпен қамтылуы, олардың жаңа ортаға бейімделу үдерісі және кеңес билік органдарымен өзара қарым-қатынасына қатысты деректерді топтастырып, құрылымдауға негіз болды.

Зерттеу барысында 1936 жылғы және соғыс кезіндегі көші-қон процестері мен олардың салдары хронологиялық тәсілмен қарастырылып, олардың ұқсастықтары мен айырмашылықтарына салыстырмалы талдау жүргізілді. Сонымен қатар, поляк халқының кеңес билік органдарымен және Польша Республикасы Елшілігі өкілдігімен байланысы жан-жақты талданып, бұл қарым-қатынастың әлеуметтік жағдайға тигізген ықпалы анықталды.

Зерттеу үшін негізгі дереккөздер ретінде Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві (ҚР ПА), Қостанай облысының Мемлекеттік Архиві (ҚОМА), Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік Архиві (ҚР ОМА) және Солтүстік Қазақстан облысының Мемлекеттік Архиві (СҚОМА) қорларындағы құжаттар пайдаланылды. Бұл архив қорларында ресми бұйрықтар мен қаулылардан бөлек, поляк халқының тұрмыс-тіршілігі, саяси көңіл-күйі және олардың Польша Республикасы Елшілігі өкілдігімен байланысына қатысты маңызды материалдар сақталған.

Талқылау

Кеңестік Қазақстанға күштеп көшірілген халықтар саны көп болғанымен, олардың жаңа ортадағы тұрмыс-салты, әлеуметтік жағдайы мен психологиялық ахуалы ғылыми еңбектерде жеткілікті деңгейде қарастырылмаған. Дегенмен, Қазақстан Республикасы Президентінің Архивіндегі (ҚР ПА) құжаттар жинақтарында поляк халқының әлеуметтік жағдайы мен шаруашылығына қатысты құнды мәліметтер сақталған.

Қазақстан Республикасы Президенті Архивінің құжаттар жинақтарында поляк халқының әлеуметтік тұрмысы мен шаруашылығы жайында толағай ақпараттар баршылық. 1936–1956 жылдар аралығын қамтитын Қазақстандағы поляк халқының тарихы туралы (Дегитаева, 2000), 1935–1939 жылдарды қамтитын Қазақстандағы еріксіз көшірілгендер жайлы (Шепель, 2014) және 1939–1945 жылдарды қамтитын елдегі депортация толқындары хақында жазылған кезекті жинақта Польша тұрғындарының қайғылы тағдыры баяндалған еді. Аталған жинақтарда кеңес басшылығының арнайы қоныстанушыларға қатысты жариялаған жарлықтары мен қаулылары, өтініш-хаттары мен заң жобалары қамтылды. Легкий Д.М. Екінші Речь Посполита елі тұрғындарының қазақ жеріне күштеп қоныстандырылуына бірнеше еңбектер арнаған. Онда ол Қостанай облысын мысалға келтіре отырып, поляктарды жұмысқа орналастыру ретін, олардың тұрмысын, жергілікті халықпен қарым-қатынасын сипаттады (Легкий, 2013). Жұматай және басқа авторлар өздерінің бірлескен мақаласында кеңес билігінің репрессиялық шаралары боямасыз келтірілген (Zhumatay және т.б., 2024). Абуова Н.А. Солтүстік Қазақстандағы арнайы қоныстанушылардың тарихын зерттеп, алғашқылардың бірі болып поляктардың әлеуметтік-экономикалық ахуалын сипаттады (Абуова, 2013).

Бұл зерттеулер Қазақстанға күштеп көшірілген поляк халқының тарихын айқындауға елеулі үлес қосқанымен, олардың әлеуметтік және құқықтық жағдайына, күнделікті тұрмысына, бейімделу үдерісіне қатысты кешенді әрі жан-жақты талдаулар әлі де толық зерттелмеген. Осы орайда, бұл мақала аталған мәселелерді нақтылау мен архив материалдары негізінде жаңа деректер ұсынуға бағытталады.

Зерттеу нәтижелері

Қазақстанға жер аударылған поляктардың әл-ауқатымен қатар олардың саяси құқықтары мен міндеттерін айқындап жетік білген жұрыс. Польша елі екі алып держава тарапынан бөліске салынған соң, елдің тұрғындарының тағдырлары екі елдің билеушілеріне тәуелді болғаны түсінікті. Шығыс Польша оккупацияланғаннан кейін Кеңес Одағы бұл ел мен тұрғындары хақында бірқатар шешімдер қабылдады:

1) Польша армиясында қызмет еткендерді, офицерлерді, кадрларды тіркеуден өткізу;

2) Жылжымалы және жылжымайтын жеке мүлікті тіркеу;

3) Қашқындарды тіркеу;

4) Польша елінің тарихын карикатура арқылы бұрмалау;

5) Зейнетақы мен жинақ салымдарын төлеуден бас тарту;

6) Мектептегі білім беру жүйесін, өзін-өзі басқаруды, сот ісін жүргізуді, қаржы жүйесін, теміржол көлігін және т.б. жүйелерді қайта ұйымдастыру;

7) Шіркеуді қоғамдық өмірден алып тастау. Діни институттардың саясатқа араласуға тыйым салу;

8) Әлеуметтік өмірдің барлық салаларынан поляк тілін (және кейінірек украин тілін) алып тастау және оларды орыс тілімен алмастыру (Тихомирова, 2011: 304);

Осыдан кейін поляктарды Ресейдің солтүстік өңірлері мен Қазақстанға күштеп көшіру арқылы қазіргі Батыс Беларусь пен Украина жерінде олардың сандық үлесін азайтуды көздеген. Алғашқы депортация толқыны 1936 жылдың басында тіркелді. «Украинадан қоныс аударушылар туралы» 1936 ж. 23 қаңтар мен 16 ақпан аралығындағы № 3 БКП (б) Қазкрайком қаулысының жобасы бойынша, Қазақстанға қоныс аударатын 15 мың неміс және поляк ұжымшар шаруашылықтарын орналастыру бойынша мынадай тәртіп пен іс-шаралар белгіленді:

1) 12 мыңы ұжымшарларға орналастырылды, 3 мыңы жаңадан қалыптасқан тәуелсіз ұжымшарларға көшірілді;

2) Оңтүстік Қазақстан облысына 7 мың шаруашылықты қызылша шаруашылығымен айналысуға көшірілу бұйрылды;

3) Алматы облысына 3 мың шаруашылық көшіріліп, оның 100-ы Талдықорған ауданы қызылша өсіру базасына, 1500-і шаруашылық темекі өсіру базасына және Шелек, Еңбекшіқазақ, Іле, Қаскелең аудандары мен Қаратал ауданындағы 500 шаруашылықты қызылша ұжымшарына қоныстандыру бұйрығы берілді.

4) Шығыс Қазақстан облысына Шемонаиха ауданына қызылша егуді дамыту үшін 2 мың шаруашылық көшіру керектігі бекітілді;

5) Жаңадан қоныстанушылардың 80–85 пайызы жаңа үй салып алуға міндеттелді, ал 10–15 пайызы үйлерге жөндеу жұмыстарын жүргізу керек еді;

6) Қоныстанушылар жер-суландыру ісімен, жерге орналастыру ісімен, тұрғын үй мен қосымша ғимараттар салумен, ауыл шаруашылығы мүкәммалын жасаумен, үйді шатырлармен жабдықтаумен, тасымалдау ісімен, мектеп, клубтар, фельдшерлік дүкендер салумен, жұмыс малын күтумен айналысуға міндеттелді;

7) Бұл қаулы бойынша 20–25 мың қоныстанушыларды Қазақстанның мақта өсіретін облыстарына көшіру, алғашқы 5 мың шаруашылықтың 2 мыңын мақта өсіретін аудандарға, оның ішінде Мақтаарал ауданына 800, Келес ауданына 500, Сайрам ауданына 500 шаруашылықты көшіру мақсат етілді. 2 мың шаруашылықты қызылша егу үшін, оның ішінде Мирзояновскке 500, Меркіге 500, Талдықорғанға 1 мың, темекі дайындау үшін 1 мың шаруашылықты Енбекшіқазақ, Шелек, Іле және Қаскелеңге жұмысқа жұмылдыру көзделді (ҚР ПА. Қ. 141., Т. 1., Іс. 9541., Пп. 58–61).

1936 жылы 10 маусымда поляктар Қарағанды облысына көшірілді. 25 маусымға дейін 5535 отбасы, яғни 26778 адам қоныстандырылды. 29 тамызда 1000 отбасыны Алматы облысындағы ұжымшарларға көшіруге өтініш жасалып, ол өтініш орындалды (Абуова, 2013: 176). Көшірілген халықтар құқық жағынан жергілікті халықтармен теңестірілмеді. Оларға ешқандай да саяси немесе экономикалық бостандық берілмеді. 1936 жылы депортацияланғандардың құқықтары мен міндеттері келесідей болды:

1) Қоныстанушылар сайлауға қатысуға, ұжымшарға кіруге, салықтан 3 жылға босатылу құқығына ие болды;

2) Үй салуға көп мерзімді несие алды;

3) Олар тек белгіленген аймақта ғана көшуге құқылы болды;

4) Ауылдағы кеңеске бағынуға міндеттелді;

Қоныстандырылған поляктарға берілген құқықтарға қарамастан, олардың әлеуметтік жағдайы мүшкіл еді. Бір адамға шаққанда үй 2,28 шаршы метрді құрады. Сондықтан антисанитария белең алды. 43 медициналық орталықтар салынды. Көбісі қатты ауырды. Қызылшадан 669 адам, қызамықтан 38 адам көз жұмған (Абуова, 2013: 178).

Басқа архив құжаттарының бірінде арнайы қоныстанушылардың міндеттері мен жеңілдіктері жазылған. Арық-Балық аудандық атқару комитетінің басшысы Филипповке 1936 жылы 2 қыркүйекте жазылған хатта қоныстанушылардың құқықтары мен міндеттері жайында жазылған.

Құқықтары:

1) Қоныстанушылар кеңестерге сайлана алады;

2) Қоныстанушылар аудандық кеңестің рұқсатымен әкімшілік аудан ішінде көшіп жүре алады. Белгіленген ауданнан тыс жерлерде жүруге тыйым салынады;

3) Қоныстанушылар артельдің жарғысына сәйкес өз еркімен ұжымшарларға бірігеді;

4) Ауылшаруашылық артелінде жұмыс істейтін қоныстанушылар және жеке шаруашылықтар мемлекетке астық, картоп және ет өнімдерін тапсырудан, сонымен қатар салық төлеуден 1937 жылдан бастап 3 жылға босатылады;

5) Үй салуға ынталандыру үшін құрылыс жабдықтарын сатып алуға мемлекет тарапынан 8 жылға несие беріледі;

6) Қоныстанушылар тұтынушы және кәсіптік кооперациялардың белсенді мүшелері бола алады, онда басшылыққа сайлана алады;

7) Қоныстанушылар әдеби кітап жазу, хат жіберумен шектелмей, мәдени-ағартушылық ұйым құрумен айналыса алады;

Міндеттері:

1) Қоныстанушылар ауылдық кеңестің, ұжымшардың, жер басқармасының және жергілікті биліктің жоғарғы органдарының жарлықтарын орындауға және жүзеге асыруға міндетті;

2) Қоныстанушылар ұжымшардың жұмыстарына, ауладағы құрылыстарды және коммуналды ғимараттарды салуға атсалысу керек;

3) Қоныс аударушыларға барлық ұжымшар қызметкерлеріне сияқты міндеттер жүктеледі; Поляк халқына осындай құқықтар берілгенмен, оны іс жүзінде орындау қиынға соқты (Гривенная, Чинишилов, 2022: 17).

ГУЛАГ бастығы М.Д. Берманның ІІХК халық комиссары Г.Г. Ягодаға Украинадан отбасыларды қоныстандыру жөніндегі іс-шаралар туралы 1936 жылғы шілдедегі баяндауында № 14 қосымшада 1936 жылы 25 маусымда барлығы 5535 отбасы Қарағанды облысына келіп, жайғасқаны, 40 % қоныстанушыларда мал жоқтығы, барлығы 43 ауыл салу керектігі, қоныстанушылар монша салумен, құдық қазумен, санитарлық пунктілер, наубайхана, ас үй салумен айналысатындығы егжей-тегжейлі сипатталған. Ары қарай М.Д. Берман поляк қоныстанушылардың үйсіз, сусыз, шөл далаға қаңғыртқанына көңілі толмай, олардың арасында кеңес үкіметіне қарсы үгіт-насихат жүргізіле бастағанын да мәлімдейді (Шепель, 2014: 66).

1936 жылы 26 қыркүйекте Н.И. Ежов атына жазылған хатта Украинадан Қарағанды облысына (Қазіргі Солтүстік Қазақстан облысына) 45 мың адамы бар 15 мың поляк және неміс шаруашылықтары қоныстандырылғаны, 5 мың шаруашылық маусым айында жер аударылғаны, еш баспанасыз өмір сүріп жатқандар көп екендігі баяндалды. Хатта жоспарланған 45 мың адамның орнына 70 мың адамды қоныстандыруға тура келгені, Лагерьлер Бас Басқармасы 3181 екі бөлмелі үйді және 561 коммунальды-тұрмыстық және медициналық-санитарлық қызмет көрсету ғимараттарын салуды жоспарлағаны мәлімделді. Алайда жоспар уақытында орындалмай, 2079 үй 25 қыркүйекке дейін салынып, жоспарлаған үйлердің 67 %-ы салынған. Аталған мақсаттар орындалғанның өзінде де, 4 мыңға жуық отбасы баспанасыз қалушы еді. Хатта орын алған ауыр әлеуметтік тұрмыстың салдарынан 382 адам көз жұмғаны мәлімделеді. Онымен қоса, 400-ден астам бала ауырғанын, мектептің аздығы, жанармайдың жетіспейтіндігі және қоныстанушылардың жағдайын көтеру бойынша қабылданған жарлықтардың жүзеге асырылуын қадағалау қажеттілігі басып айтылды. Осыдан поляктарды Қазақстанға қоныс аударту асығыстықпен және белгілі бір жоспарсыз жасалғандықтан, оларды, тіпті, материалды қажеттіліктермен қамтамасыз ете алмағанын көруге болады. Биліктің ұйымдастырушылық қабілетінің төмендігі, немқұрайлылығы және жауапсыздығы байқалады (Шепель, 2014: 72–74).

Сонымен қатар, арнайы қоныс аударушылардың еңбегі, жетістіктері және оларға жасалған жеңілдіктер туралы есеп те берілді. 1936 жылғы 5 қазандағы жағдай бойынша қоныс аударушылардың ауыл шаруашылығы құрылысы бойынша мынадай іс-шаралар орындалды:

1. 390 095 га жер бөлінді және бекітілді, бұл 1 шаруашылыққа орта есеппен 35,4 га жерді құрайды.

2. 1937 жылғы көктемгі егіске арналған 45000 га тың жерлер жыртылды, бұл 1936 жылы бекітілген тың жерлерді көтеру жоспары бойынша жердің 100 % -ын құрайды.

3. 2 221 315 п шөп шабылды.

4. Қоныс аударатын ұжымшарлар үшін 198 асыл тұқымды бұқа әкелінді.

5. Көші-қон ұжымшарларына Летовочный және Блюхеров ет-кеңшарларынан алынған 4295 га астық дақылдары, 270 жылқы, 1895 ірі қара мал, 1727 қой, 123 шошқа несиеге берілді (Шепель, 2014: 78).

Поляктарды белгілі бір аймақта қоныстандырып, қоғамдық істерге тарту қызу жүрді. 1936 жылы бұрынғы поляк шекарасынан 6833 отбасы қоныс аударушылар Солтүстік Қазақстан облысында, Чкалов және Кемерово аудандарында орналасып, 28 ұжымшар құрды. Сол ұжымшарларға ұжымшар жұмысшыларының пайдалануындағы тұрғын үйлер мен

қоғамдық үйлер: мектептер, балалар мекемелері, клубтар, ауруханалар ұзақ мерзімді несие ретінде 8 жылға берілді (Бугай, 1992: 30).

Поляктардың әлеуметтік жағдайын көтеру керектігі де көтерілді. 1937 жылғы 15 сәуірдегі отырықшыландыру бөлімшесінің басшысы Дублицкийдің Қазақ КСР Ауылшаруашылығы Халық Комиссары Панкратовқа жазған хатында Алматы облысына Батыс Украинадан 1000 қоныс аудару шаруашылықтары көшірілгенін мәлімдейді. Темекі өсіретін Еңбекшіқазақ ауданына 300 шаруашылық, қызылша өсіретін Іледе 350, Талдықорғанға 250, Қараталға 100 шаруашылық көшірілді. Тілді білмегендіктен, шаруашылықтар қазақ ұжымшарларынан басқа ұжымшарларға көшуді бастағанын хабарлады.

Шаруашылықтар санының өзгергенін, қоныс аударушылардың әлеуметтік жағдайларға байланысты арыз-шағымдардың көптігін айта келіп, қоныстанушыларға 5-6-7 сыныптық мектептер ашу керектігін, құрылыс материалдарды беру керектігін, астықты оларға қайтару қажеттігін және сиыр шаруашылығын дамытуға 300 мың рубль несие беру және шошқа шаруашылығын дамытуға 1000 рубль беру қажеттігін баяндады. Қоныс аударушыларды орыс тіліне үйрету қажеттілігі көтерілді. Біз осыдан арнайы қоныс аударушыларды тек орыс тіліне үйретуді мақсат еткенін көре аламыз. Үкімет тарапынан поляктарды орыс тіліне үйретіп, орыстандыруды басты мақсат еткенін көруге болады. Құжаттарда арнайы қоныстанушыларды қазақ тіліне үйрету мәселесі, тіпті, көтерілген де жоқ (Дегитаева, 2000: 49).

Поляк халқының жағдайын кеңес билігі емес, Польша Республикасы Елшілігі өкілдігі және арнайы поляк армиясы көтере алды. 1939 жылғы санақ бойынша, Қазақ КСР елінде 55 мың поляктар өмір сүрді. 1941 жылы 30 шілдеде Лондонда Сикорский-Майский атты пактке қол қойылды. Келісімшарт бойынша шекара мәселесі шешілмесе де, КСРО Польша Республикасы Елшілігін мойындап, елде қызметін жүргізуге рұқсат берді. 1941 жылы қыркүйекте Польша Республикасының елшілігі жұмыс істей бастап, басында Мәскеуде, кейін Куйбышевте елшілік орналасты. Амнистия жарияланған поляктарға көмек беру үшін елшілік Делегатура, сенім білдірілген тұлғалар мен оларға бағынышты қызметкерлері арқылы поляк халқына көмегін аямады (Худзио, 2015: 13). КСРО-да құрылған 19 делегатураның 9-ы қазіргі Қазақстанда қызмет етті. Олардың штаб-пәтерлері Алматыда, Ақмолада, Чкаловта, Шымкентте, Таразда, Қостанайда, Павлодарда, Петропавлда, Семейде орналасты. Делегатура Ақмолада 1942 жылдың қаңтарынан маусымына дейін поляк балаларына 247 778 рубль жәрдемақы, 833 рубль медициналық көмек, 2987 рубль тамаққа, 37559 рубль қамқоршылық мекемеге материалдық көмек берді (Худзио, 2015: 14).

Бұндай өкілдіктер жер-жерде пайда болды. Ақтөбеде елшілік өкілдігі белсенді қызмет атқарды. Ақтөбеде облысаралық поляк базасы құрылды. Ақтөбе облысына шетелден тауарларды Қызыл Крест арқылы жеткізіп отырды. Нан карточкалары пайда болды. Жетімдер, мүгедектер, көпбалалы отбасылар нан паегін және азық-түлік алатын. Ақтөбеде әскерге шақыру пункті ашылып, әскерлерді Чкаловтағы Бұзылық қаласына жеткізіп отырған. Армияға тек қана поляктарды жинаған (Степаненко, 2015: 43).

Ақтөбе облысына рақымшылық жарияланған поляктар «Северо-Двинский» (Котлас), «Безымянный» (Куйбышев), «Ивдель лаг» (Свердловск), «Ижемский лагерь» (Ухта) деген лагерьлерден ағыла бастады. Делегатура 150–200 рубль жәрдемақыны әр әскер отбасысына беріп отырды. Делегатурада Ақпараттық Пункт жұмыс істеді. Жоғалған әскердің әйелдері күйеуін іздеуге сала алатын (Степаненко, 2015: 44).

Поляктар киім тігетін және ойыншық жасайтын «Рекорд» артелінде, «Ақжар» атты кірпіш артелінде, етік, қолғап, тон сынды ауылшаруашылық шикізатын өңдеумен айналысатын «Дружба» артелінде жұмыс жасаған (Степаненко, 2015: 45).

Делегатура мен Елшіліктің басқа өкілдіктері жұмысын бастағанға дейін бірнеше мәжбүрлі көші-қондар болды. 1940 жылдан бастап депортациялаудың тағы да бір толқыны басталады. 1940 жылы 61 мыңға жуық поляктар Қазақстанның 6 облысына қоныстандырылды. Олар Ақтөбеге, Семей, Ақмола, Қостанай, Павлодар және Солтүстік Қазақстан облыстарына көшірілді. 20064 адам Солтүстік Қазақстандағы ұжымшарлар мен кеңшарларда жұмыс тапты.

2–3 ай бойы жалақы алмағандықтан көбісі ашығып, ауырған жайттар белгілі болды (Абдукадырова, 2019: 124).

Депортацияланған қауым антисанитариялық күйде өмір сүрді және оларды ауыр жұмыс жасаттырды. Қостанайдағы Ленин атындағы ұжымшарда поляктар жұмыс жасаудан бас тартып, қарсылық танытқаны белгілі болды (Абдукадырова, 2019: 126).

1940 жылы ақпанда Ақмола облысының аумағына келген Беларусь елінің батыс облыстарынан 411 отбасы (жалпы саны 2036 адам) қуылған арнайы поляк қоныс аударушылары осадниктер(қоршаудағылар) деп аталып, Ақмола облысының Сталин, Степняков, Шортанды аудандарындағы 4 арнайы кентке орналастырылды (Бугай, 1992: 31).

КСРО Ішкі Істер Халық Комиссары, мемлекеттік қауіпсіздік майоры Бабкин және КСРО Ішкі Істер Халық комиссарының орынбасары, мемлекеттік қауіпсіздік лейтенанты Харитоновтың Л.Берияға жазған 1940 жылғы 15 қазандағы хатында поляктардың ауыр халін былайша сипаттайды:

1) Оларға тамақ, ақша бермей, әдейі ауыр жұмысқа жұмылдырады;

2) Соның салдарынан поляктардың арасында наразылық туындап, жұмыс орнынан кетіп қалу жайттары жиі орын алады;

3) Поляктар арасында биліктің пайдасына қызмет жасамау қажеттілігі жайында саяси көңіл-күй белең алуда;

Бұдан поляктардың жергілікті халықпен салыстырғанда көбірек жұмыс жасап, әлеуметтік теңсіздікке ұшырағанын тұжырымдай аламыз (РФ МА. Қ. Р-9479., Т. 1., Іс. 59., Пп. 24–58).

Аталған олқылықтардың орнын толтыру үшін Қазақ КСР 1-хатшысы қоныстанушылардың құқығын басқа ұжымшар қызметкерлерімен теңестіру, қоныстанушылардың балаларын оқыту, сауатты қылу, оларға баспана беру жөнінде қарар қабылдады (ҚР ПА. Қ. 708. Т. 1/1. Іс. 1. Б. 346–351).

Біраз уақыт өтсе де, әлеуметтік-экономикалық ахуалдың еш өзгермегенін аңғаруға болады. «КСРО мен БКСР батыс облыстарынан Қостанай облысына арнайы қоныстандырылғандардың еңбекке орналасу және тұрғын үй-тұрмыстық жағдайлар туралы» 1940 жылғы 21 қазандағы қаулыда поляк отбасылары бұрын ат қора болған және монша болған ғимараттарға орналастырылғаны, олардың жағдайын арттыру қажеттілігі айтылған. 120 адам монша болған ғимаратқа, ал 68 адам бұрын атқора болған үйге орналастырылды. Оларға тамақ, тауар, азық-түлік берілмейтіндіктен, олардың әлеуметтік жағдайын арттыруға бұйрық берілді.

1940 жылы 23 қыркүйек пен 17 қазан аралығында Л. Бериянің арнайы қоныстанушылар мен қоршаудағылардың жағдайын тексеру туралы нұсқауы шығады. Онда Федоровский ауданының хатшысы П.Т. Антонов ұжымшар мен кеңшар төрағаларының жиналысында поляк қоныс аударушыларына ең ауыр жұмыстарды беріп, нормадан 2 есе көбірек жұмыс жасатып, ұжымшар қызметкерлерімен салыстырғанда 2 есе аздау жалақы төлеуді доғаруды талап еткені баяндалды. Онымен қоса, Қарабалық ауданындағы астық кеңшарында 120 адамды тұрғын емес үй-жайларда орналастырғандықтан, түрлі аурудан 7 адам көз жұмғаны анықталды (Легкий, 2013б: 113–117).

Қазақстанға күштеп қоныстандырылған поляктардың жалпы санына да тоқталған дұрыс. 1936 жылы 60283 поляктар, 1940 жылы 66072 және 1941 жылы 15679 поляктар Қазақстанға мәжбүрлі түрде көшірілген. Олардың көбісі шекарада өмір сүрген поляк әскери офицерлерінің, жандармдардың, мемлекеттік қызметкерлердің отбасы мүшелері еді (Zhumatay және т.б., 2024: 424).

Үйсіз, баспанасыз, тамақсыз қаңғырып жүретін поляктар билікке қарсы үгіт-насихат жүргізді, жұмыс орнын тастап кетті деп айыпталатын. Поляктарды құл ретінде санап, ең нашар тамақты, баспананы, ең ауыр жұмысты оларға беретін (Zhumatay және т.б., 2024: 432).

1940 жылы поляктар көбіне Қостанай облысына көшірілді. Поляк әскерлерін әскери қызметке тарту пункті қазіргі Орынбор облысындағы Бұзылықта орналасқандықтан, жақын жердегі Қостанайға көпшілік поляктар көшірілгендігін ұғуға болады. 1940 жылы Қазақстанға

1206 отбасы, 5394 арнайы қоныстанушы-қоршаудағылар депортацияланды. 1941 жылы 1 қаңтарда Қостанай облысындағы алтын өндіретін Жетіғарда 193 отбасы, яғни 884 адам өмір сүрді. Қоршаудағылардың саны-246 болды (Легкий, 2013: 104).

1941 жылы 29 қарашадағы Қазақ КСР ІІХК анықтамасында 61 092 поляк азаматтарының 8705-і Қостанай облысында тұратыны белгілі болды. Ұжымшар мен кеңшарларда 8672 адам қызмет етті. Өндіріс орындарында тек 15 адам, мемлекеттік ұйымдарда тек 30 адам жұмыс істеген. Бұдан арнайы қоныстанушыларды қасақана ауыр жұмыстарға тартқаны туралы пікірдің жаңсақ еместігіне көз жеткіземіз (Легкий, 2013а: 106).

1941 жылғы 28 мамырдағы Украина мен Беларусьтың батыс облыстарынан келген арнайы қоныстанушылардың шаруашылық және мәдени-тұрмыстық жағдайы туралы Калинин ауданының ІІХК аудандық бөлімшесінің бастығы В.Колесовтың ақпараттық хатында 283 адамы бар 107 шаруашылық Калинин ауданында орналасқанын, жұмыс жасай алатын 131 адамның тек 66-сы жұмыс жасайтынын, киім, азық-түлік жетіспейтіндігін, 88 жастардың тек 27-сі оқып жүргенін, май, көкөністердің жоқтығынан балалар арасында қырқұлақ ауруымен ауыратындығын, поляктардың бейшара халін жан-жақты сипаттады (Дегитаева, 2000: 114–116).

Қазақ КСР аумағына 1941 жылдың маусым мен шілде айларында Кеңес Одағы, БКСР, Молдавия КСР және Балтық елдерінің батыс облыстарынан 15 413 адам, оның ішінде батыс облыстардан 4803 адам, Молдавия КСР елінен 9954 және Балтық елдерінен 656 адам келіп, Оңтүстік Қазақстан, Ақтөбе, Қызылорда облыстарына, Қарағанды, Гурьев және Ақмола облыстарына қоныстанды (Абдукадырова, 2019: 152).

1941 жылы Балтық республикалары, Молдова КСР және КСРО мен БКСР батыс облыстарынан Алтай өлкесіне, Киров облысына, Коми АКСР, Красноярск өлкесіне, Қазақ КСР, Новосібір және Омбы облыстарына 20 жыл мерзімге жер аударылған қоныс аударушылар ретінде қуғын-сүргінге ұшыраған отбасылар жіберілді. Барлығы 88097 адам арнайы қоныстандырылды (Абдукадырова, 2019: 153).

Жер аударылған 85716 қоныс аударушылар КСРО Ішкі Істер Халық комиссарының нұсқауы бойынша, 1941 жылдың мамыр-маусым айларында Балтық жағалауы республикаларынан, Молдова КСР және КСРО мен Беларусь Кеңестік Социалистік Республикасының батыс облыстарынан жер аударылды. 15413 қоныстанушы Қазақстаннан орын тапты (Абдукадырова, 2019: 156).

Мәжбүрлі көші-қон осымен аяқталмады. 1941 жылдың қыркүйек айына дейін Кеңес Одағының тыл аудандарына Беларусь және Украинаның батыс аймақтарынан 389 382 Польшаның тұрғындары көшірілді. Олардың ішінен 120962 адам түрмелерде, лагерьлерде, жер аударылған жерде, 243 106 адам «қоршаудағылар» деп аталып, арнайы қоныстарда, 25 314 адам әскери тұтқындардың лагерьлерінде жұмыс жасауға жұмылдырылды (Бугай, 1992: 33).

Польша армиясының басқармасының өкілі М.Ф. Романьскийдің Еңбекшілер Кеңесі Депутаттарының Облыстық Атқару Комитетіне 1941 жылы 6 желтоқсанда жазған хатында поляк еңбекшілері уақыты айлығын алмайтынын және жергілікті биліктің поляк азаматтарына деген әділетсіз қарым-қатынасы туралы баяндайды: «Аманқарағай және Комсомольская теміржол стансаларында жұмыс істейтін поляктар жалақыларын ала алмай жүр. Басшылар дөрекілік танытып, жұмыс жасамаған жағдайда, пәтерлерін тартып аламыз, нан бермейміз, дүкенге кіре алмайсыңдар деп доқ көрсетеді. Поляктарда киім мен аяқ киім жоқ. Олар өз қолымен табыс көре алмайды. Федоров ауданындағы, Молотовский астық кеңшарындағы Уйская фермасындандағы директор Исембаев поляктар кеңшардан кеткісі келгенде, автомобиль пайдалануға рұқсат бермеді. Поляктар автомобиль рұқсат сұрағанда, оларды қуып тастады. Әйелі Ахмедова поляктарға Қостанайға кетудің қажеті жоқ, өйткені, Поляк елшілігі штабының өкілдерін тыңшылық үшін ІІХК тұтқындады деп өзеуреді».

Ары қарай капитан бұл жағдайға таңданысын білдіріп, бірнеше рет өтінішін білдіреді:

1) Құсмұрындағы поляк азаматтарына жеткізілетін вагондарды және Федоровка баратын 50 вагонды аман-есен жеткізіп, оларды құрал-жабдықтармен толтырып, Чкалов стансасына апарып, оны Жамбылға жеткізу;

2) Поляк азаматтары уақытылы жалақы алуларын қадағалау;

3) Поляк азаматтарын жұмысқа мәжбүрлемей, оларға нан мен азық-түлік беруге бұйрық беру;

4) Поляк халықтарына баласыз адамдарға салынатын салықтарды төлеуге мәжбүрлемеу. Өйткені, олар сол жерге өз еркімен келген жоқ;

5) Поляк елшілігі штабының қызметкерлерінің тыңшылық үшін тұтқындалған деген жабылған жаланы тексеру. Аталған басшыларды жауапқа тарту (ҚОМА. Қ. 268., Т. 11., Іс. 27., Б. 4);

М.Ф.Романский осы хатта Құсмұрында 75 поляк азаматы қыркүйек айынан бері теміржолда жұмыс істеп, поляк армиясы штабының қаулысы бойынша, оңтүстікке баруы тиіс еді. Алайда, теміржол қатынастарының билігі оларға вагонға мінуге жол бермей, азық-түлік сатпайтынын, пәтерлерден қуатынын айтып, таңданыс білдірді. Тура сондай жағдай Қарабалық ауданындағы Федоровка стансасында орын алып, олар аштыққа ұшырап, өлім мен өмір арбасқан қиямет көпірдің бел ортасында екеніне күйінушілік білдірді (ҚОМА. Қ. 268., Т. 11., Іс. 27., Б. 4).

Романьскийден басқа да поляк халқына жанашырлық танытқандар да болды. Польша елшілігінің мүшесі әрі Поляк армиясы басқармасының өкілі Эрнст 1942 жылы 23 қаңтарда поляктарға қатысты көрсетілетін әділетсіздікті баяндады. Орджоникидзе ауданындағы Қызыл Октябрь кеңшарында және Федоровский ауданындағы Трактовой кеңшарында поляктарды жұмысқа мәжбүрлеп шығаратынын, сонымен қатар, Убаганский ауданында, Свердловкада, Лихачевка, Федоровский, Трактовый, Қоскөл, Пешковский ауданыдағы Батмановка, Назаровкада, Ұзынкөлдегі Ново-Покровкада поляктарға ешқандай азық-түлік сатпайтынын қынжыла баяндады (ҚОМА. Қ. 268., Т. 11., Іс. 27., Б. 22).

Поляктарды депортациялаудың соңғы толқыны 1941 жылы аяқталды. Қазақстандағы Ішкі Істер Халық Комиссариаты Әскери Комиссариатқа жіберген 1942 жылғы қаңтардағы анықтамасында 103757 поляк Қазақстанда тұратыны анықталды. 4000 әскер Ақмола-Қарталы теміржолында жұмыс істейді. Поляктар 14 облыста өмір сүреді. Оңтүстік Қазақстан облысында 25998 адам тұрса, Жамбыл облысында 22051 адам болды (ҚР ОМА. Қ. Р-1146., Т. 1., Іс. 287., Б. 9).

1942 жылғы 14 ақпандағы Поляк Республикасы Елшілігінің өкілі Эрнст хатта поляк халқы азық-түлік тапшылығын басынан өткеріп жатқандығын, түрлі аурулар жайлап, оларға тиісті дәрі-дәрмек, көлік әрі медициналық көмек берілмей, ауруханалар мен олар орналасқан пәтерлерден қуып, демалыс уақытында да аяқ киімсіз болғанына қарамастан, жұмысқа шығуға мәжбүрлейтінін мәлімдеді. Елшілік пен КСРО арасындағы келісімшартқа сәйкес, поляктар арнайы қоныстанушылар емес, еркін азаматтар екенін кеңес билігі жергілікті билеушілерге дұрыс түсіндірмегенін, поляк халқының жағдайы жақсартылмаса, армияға адам жинала алмайтынын да ескерткен (ҚОМА. Қ. 268., Т. 11., Іс. 27., Б. 40).

1942 жылғы 23 ақпандағы телеграммада талап етілген тексерістер жасалып, поляктардың пәтер, киім және азық-түлік бойынша өтініштері мен арыздары қанағаттандырылды деп мәлімделді (ҚОМА. Қ. 268., Т. 11., Іс. 27., Б. 39.).

Қостанайдағы Аудандық Атқару комитеті Кеңесінің төрағасы Чуйкиннің 1942 жылы 12 наурызда Керімбаевқа жазған хатында поляк азаматтарының көбісі азық-түлікпен, пәтермен, құралдармен қамтамасыз етілгенін жазады. Алайда, хаттың соңында Фелиповская Амалиядан басқадан басқаның бәрі азық-түлікті алғанына қарамастан, поляктар жылы киім мен аяқ киімнің жоқтығына налып, жұмысқа шықпайтынын мәлімдеді. Кейбір поляктардың жанармаймен қамтамасыз етілмегенін де жеткізді. Авторитарлы биліктің осылайша поляк халқының хал-жағдайын көтеруге мәжбүр болғандығын, бірақ Польша Республикасы елшілігі

өкілдігінің және поляк армиясы басқармасы мүшелерінің талаптарын орындай алмағандығын көре аламыз (ҚОМА. Қ. 268., Т. 11., Іс. 27., Б. 84).

Кеңес билігі поляк халқының әлеуметтік жағдайын арттыруға тырысқан азаматтарды қудалауды бастайды. 1942 жылы 23 шілдеде Мечислав Романьский Қостанай облысындағы экономикалық және саяси жағдай туралы мәліметтерді жинаумен және берумен айналысты деп айыпталды. Романьскийдің ісі қаралып, Польша Республикасы үкіметіне мемлекеттік құпияны жеткізді деп қамауға алынды (Легкий, Логвинчук, 2024: 148).

Архив деректерінде қазіргі Қостанай облысы Пешковский ауданындағы Давыдовка ауылындағы белгісіз бір қыздың 1941 жылы салған суреттері сақталды. Поляктарды немістер көп тұратын жерге қоныстандырған. Онда антисанитариялық күйде өмір сүрген поляктардың әлеуметтік тұрмысын бейнелеген суреттерге талдау жасалады. Суреттер Ішкі Істер Халық Комиссариатының қызметкерлерінің құжаттарында сақталды. Суреттердің авторы белгісіз. Поляктардың Қазақстанға қоныстандырылып, құрт-қоңыздар толған үйлерде күн көріп, жоқшылық азабын тартқаны сипатталады. Давыдовка ауылында небәрі 5 әйел болған. Олар: Нина Тузенчевич, Ирина Шмидт, Янина Волянская, Стефания Липко, Янина Коханская. Осы аталған әйелдердің бірі өзінің өкінішін, ыза мен наласын суреттер арқылы жеткізе білген (Borissova және т.б., 2023: 360).

Арнайы қоныстанушылар ең ауыр жұмыспен айналысты.1943 жылы 18 қазанда 1000 арнайы еңбек қоныстанушыларын Қарағанды көмір бассейніне жұмысқа жұмылдырылды (Карина, 2022: 89).

Қазақстан КП(б) Жезқазған аудандық комитеті бюросының отырысының «Орналастыру мен жұмысқа орналастырудың алдын ала қорытындылары туралы арнайы қоныс аударушылар контингенті» туралы 1944 жылғы 21 наурыздағы қаулысы бойынша арнайы қоныс аударушыларды жұмысқа орналастыру, Қарсақбай, Жезқазған және Жезді зауыттарында орын алған түрлі аурулардың таралуын тоқтату, қоныстанушылардың жағдайын жақсарту туралы бұйрық берілді. Алайда, поляк жұмысшыларының жағдайы дереу жақсара қоймады (Карина, 2022: 118).

Бөртпе ауруларының таралуын жою үшін ауруханаларда қосымша төсек желісін орналастыруды, ауруханаға жатқызылатын науқастарға көлікпен қызмет көрсетуді және емдеу мекемелері мен дезинфекциялық пункттерді отынмен бірінші кезекте қамтамасыз етуді қамтамасыз етуді, оларды дәрі-дәрмектермен қамсыздандыруды мақсат етті (Карина, 2022: 119). Орын алған жағдайды реттеу үшін билік бірқатар шешімдер қабылдады. 1944 жылы 5 сәуірде бұрынғы поляк азаматтарына азық-түлік паек беру туралы қаулы қабылданды. 2 кг ұн, 1 кг жарма, 500 г май, 500 г тәтті тағам бұйымдарын, 500 г тұзды және поляк армиясының әскери қызметкерлеріне 500 рубль беру жөнінде бұйрық берілді (СҚОМА. Қ. 1189., Т. 1., Іс. 1198., Б. 12).

1945 жылы 8 қаңтарда Кеңес Одағы ХКК № 35 «Арнайы қоныстанушылардың құқықтық жағдайы туралы» қаулысы шықты. Онда арнайы қоныстанушылар Кеңес Одағының барлық азаматтары сияқты құқықтарға ие екендігі, олардың қоғамдық жұмыстармен айналысуға міндетті екендігі, ІІХК арнайы комендатураның комендантының рұқсатынсыз қоныстану аймағынан тыс жерлерге көшуге тыйым салынатындығы, 3 күн ішінде отбасында баланың туылуы, адам өлімі, қашып кету сынды оқиғалар жайында дереу хабарлап тұру қажеттілігі, қоғамдық тәртіпті бұзған жағдайда арнайы қоныс аударушылар 100 рубльге дейін айыппұл және 5 күнге дейін қамауға алу түрінде әкімшілік жазаға тартылатындығы айтылды. Тек соғыстың аяғына таман ғана арнайы қоныстанушылардың құқықтары қорғалып, тұрмыстық жағдайы артты. Алайда, олардың құқықтары жергілікті халықпен теңестірілмегенін ескерген жөн (СҚО ҚАЖД СМБА. Қ. 3., Арх. 264., Б. 4.).

Поляк елшілігі өкілдігі мен поляк армиясының қызметкерлерінің араласуының нәтижесінде 1944–1945 жылдары қазіргі Қазақстан аумағында поляк балаларына арналған 50 мектеп ашылған болатын (Абдукадырова, 2019: 160). Бұл бастама Қазақстанға күштеп көшірілген поляктардың ұлттық бірегейлігін сақтауға және білім алуға деген қажеттілігін қамтамасыз етуге бағытталған маңызды қадамдардың бірі болды.

Архив деректеріне сәйкес, депортацияланған халықтардың әлеуметтік жағдайын жақсарту мәселесі кеңестік биліктің күн тәртібінде тұрды. Мысалы, 1948 жылы 19 қаңтарда Батыс Украинадан Қазақстанға көшірілгендердің тұрмысын жақсарту мақсатында Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің төрағасы Н. Оңдасынов пен Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің Іс Басқарушысы Д. Сырцов арнайы қаулы қабылдап, қоныстанушыларды киім-кешекпен, тамақпен, 200 төсектік уақытша стационармен және балалар үйімен қамтамасыз етуді тапсырды. Сонымен қатар, олардың қажеттіліктеріне 150 мың рубль бөлінді.

Бұл шешім, бір жағынан, кеңестік биліктің депортацияланған халықтарға ресми түрде әлеуметтік көмек көрсетуге тырысқанын көрсетсе, екінші жағынан, мұндай шаралардың кешіктіріліп немесе жеткіліксіз жүргізілгенін де меңзейді. Поляктар сияқты күштеп көшірілген халықтардың өмір сүру жағдайы ауыр болғаны белгілі, сондықтан бұл көмек олардың барлық қажеттіліктерін өтей алмады. Дегенмен, бұл әрекеттер арнайы қоныстанушылардың ең ауыр кезеңдерді еңсеруіне ішінара ықпал етті.

Қорытынды

Архив материалдары негізінде 1936 және 1939–1941 жылдары депортацияланған поляктардың құқықтық мәртебесіндегі айырмашылықтар, олардың еңбекке орналастырылуы, жергілікті билік органдарының әрекеттері және арнайы қоныстанушылардың жағдайын жақсарту бағытында жүргізілген іс-шаралар сараланды. Сонымен қатар, 1941 жылғы Сикорский-Майский келісімінің әсері мен 1943 жылы Кеңес Одағы мен Польшаның дипломатиялық қарым-қатынасының үзілуі депортацияланған поляктардың жағдайына қалай ықпал еткені архив деректері негізінде айқындалды.

Осылайша, зерттеу барысында архив құжаттарына сүйене отырып, соғыс кезінде арнайы қоныстанушылардың саяси бостаңдығы шектеліп, арнайы белгіленген аймақтарда көшуге ғана мүмкіндікке ие болғанын тұжырымдай аламыз. Поляк халқының әлеуметтік жағдайын арттыруға қатысты шаралар соғыс аяқталғаннан кейін ғана жасала бастаған.

Зерттеу жұмысының нәтижелері Екінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі халықтардың мәжбүрлі қоныс аударуының әлеуметтік және құқықтық салдарын зерделеуге арналған болашақ зерттеулерге дереккөз ретінде қызмет етеді. Мәжбүрлеп көшірілген поляктардың тарихи жадын сақтау және ұрпаққа жеткізу мәселелеріне жаңа көзқарас қалыптастыруға ықпал етеді.

Дереккөздер

ҚОМА — Қостанай облысының Мемлекеттік Архиві

ҚР ОМА — Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік Архиві

ҚР ПА — Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві

СҚОМА — Солтүстік Қазақстан облысының Мемлекеттік Архиві

СҚО ҚАЖД СМБА — Солтүстік Қазақстан облысы Полиция департаментінің Қылмыстық-атқару жүйесінің Арнайы Мемлекеттік Архиві

РФ МА — Ресей Федерациясының Мемлекеттік Архиві

Sources

AP RK — Archive of the President of the Republic of Kazakhstan.

SA RF — The State Archive of the Russian Federation.

SAKR — State Archive of Kostanay region.

CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan.

NKSA — North Kazakhstan State Archive.

SSA PES PD NKR — Special State Archive of the Penal Enforcement System of the Police Department of the North Kazakhstan region

Әдебиеттер

Абдукадырова, 2019 — *Из истории депортаций.* Казахстан. 1939–1945 гг. Сборник документов.; Архив Президента Республики Казахстан. Т. 3. Алматы: LEM, 2019. 708 с.

Абуова, 2013 — *Абуова Н.А*. К вопросу о правовом и социально-экономическом положении спецпереселенцев-поляков в северо-казахстанской области в предвоенные годы // Из истории депортации поляков в Казахстан в период II Мировой войны. Алматы, 2013. С. 174–181.

Бугай, 1992 — *Иосиф Сталин — Лаврентию Берии*: «Их надо депортировать..»: Документы, факты, комментарии. М.: Дружба народов. 1992. 288 с.

Гривенная, Чинишилов, 2022 — *Гривенная Л.А., Чинишилов В.В.* Польские спецпоселенцы в Северо-Казахстанской области (1936–1955 гг.). Сборник архивных документов и материалов. Составители: Алматы: Литера-М, 2022. 384 с.

Дегитаева, 2000 — *отв. ред. Дегитаева Л.Д.* Из истории поляков в Казахстане (1936–1956 гг.). Сборник документов; Архив Президента Республики Казахстан; [сост.: Грибанова Е.М., Зулкашева А.С., М.У. Маскеев М.У.]. Алматы: Қазақстан, 2000. 344 с.

Карина Е.Т., 2022 — *Под общ. ред. Карина Е.Т.* Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары (XX ғасырдың 20–50 жылдары) = Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20–50 годы XX века). Т. 7: Депортированные в Казахстан народы и спецпоселенцы. Сборник документов и материалов. Астана, 2022. 334 с.

Көкебаева, Сманова, 2013 — *Көкебаева Г.К., Сманова А.М.* Кеңес өкіметінің поляк халқына қарсы жазалау саясаты // ҚазҰУ хабаршысы, Тарих сериясы, 2013. № 3(70). Б. 62–69.

Легкий, 2013 — *Легкий Д. М.* Постановления бюро Кустанайского областного Комитета КП (б) Казахстана за 1940 г. // Из истории депортации поляков в Казахстан в период II мировой войны. Алматы, 2013. С. 113–117.

Легкий, 2013 — *Легкий Д.М.* Депортация польских граждан в Казахстан в начале Второй мировой войны (на примере Кустанайской области) // Из истории депортации поляков в Казахстан в период II Мировой войны. Алматы, 2013. Б. 100–109.

Легкий, Логвинчук, 2024 — *Легкий Д.М., Логвинчук А.А*. Уполномоченных штаба польской армии в Кустанайскую область…: к истории формирования армии генерала Андерса в Казахстане в годы второй мировой войны // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4, История. Регионоведение. Международные отношения. – 2024. – Т. 29, № 3. С. 138–152. // DOI: https://doi.org/10.15688/jvolsu4.2024.3.12

Степаненко, 2015 — *Степаненко Н.В.* Представительство Польши в Актюбинске в годы Великой Отечественной Войны (1941–1943 гг.) // Польские дипломаты в Казахстане 1941–1943 годы. Сборник статей и документов. Астана, 2015. С. 39–48.

Тихомирова, 2011 — *Тихомирова В.Я.* Советский человек на «Кресах» в 1939–1941 годах: свидетельства очевидцев и художественные образы // Западная Белоруссия и Западная Украина в 1939–1941 гг.: люди, события, документы. Санкт-Петербург.: Алетейя, 2011. 424 с.

Худзио, 2015 — *Худзио. Х.* Из Сибири в свободный мир через польские представительства в Казахстане // Польские дипломаты в Казахстане 1941–1943 годы. Сборник статей и документов. Астана, 2015. С. 13–17.

Шепель, 2014 — *Из истории депортаций.* Казахстан. 1935–1939 гг. Сборник документов.; Архив Президента Республики Казахстан; [отв. ред. Шепель В.Н.]. Т. 2. Алматы: LEM, 2014. 740 с.

Borissova and others, 2023 — *Borissova, Anna Legkiy, Dmitriy Chazbijewicz, Selim.* (2023). “Nad przepaścią” (Над пропастью). Рисунки неизвестной польской девушки, сосланной в Казахстан. Przegląd Wschodnioeuropejski. Vol. 14. Pp. 351–365.

Piotrowski, 1998 — *Piotrowski T.* Poland's Holocaust: Ethnic Strife, Collaboration with Occupying Forces and Genocide in the Second Republic, 1918–1947. McFarland, 1998. 437 p.

Zhumatay et. al, 2024 — *Zhumatay G., Yskak A., Magier D., Kruszynski M.* The Deportation of the Poles to Kazakhstan: Ethnic Cleansing, Collective Suffering, and Cultural Assimilation. Historia I Świat, 13, 2024. Pp. 413–438.

References

Abdukadyrova, 2019 — otv. red. Abdukadyrova D.Ju. *Iz istorii deportacij. Kazakhstan. 1939–1945 gg*. Sbornik dokumentov: Arhiv Presidenta Respubliki Kazakhstan [From the history of deportations. Kazakhstan. 1939–1945.Collection of documents.; Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. Almaty: LEM, 2019. Vol. 3. 708 p. (In Russ.).

Abuova, 2013 — *Abuova N.A.* K voprosu o pravavom i social’no-ecomomicheskom polozhenii cpecpereselencev-polyakov v severo-kazakhstanskoj oblasti v predvoennye gody // Iz istorii deportacii polyakov v Kazakhstan v period II Mirovoj vojny. [On the issue of the legal and socio-economic situation of Polish special settlers in the North Kazakhstan region in the pre-war years // From the history of the deportation of Poles to Kazakhstan during World War II.]. Almaty, 2013. Pp. 174–181. (In Russ.).

Borissova zhäne t. p., 2023 — *Borissova, Anna & Legkiy, Dmitriy & Chazbijewicz, Selim.* (2023). “Nad przepaścią” (Nad propast’ju). Risunki neizvestnoj pol’skoj devushki, soslannoj v Kazakhstan. [(Over the abyss). Drawings of an unknown Polish girl exiled to Kazakhstan.]. Przegląd Wschodnioeuropejski. Vol. 14. Pp. 351–365. (In Russ.).

Bugai N, 1992 — Iosif Stalin-Lavrentiju Berii: “Ih nado deprtirovat’...”: Dokumenty, fakty, kommentarii / Vstup. st., sost., poslesl. Bugai N. [Joseph Stalin to Lavrentiy Beria: “They should be deported…”: Documents, facts, comments]. M.: Druzhba narodov. 1992. 288 p. (In Russ.).

Degitaeva, 2000 — *Degitaeva L.D.* Iz istorii polyakov v Kazakhstane (1936–1956 gg.). Sbornik dokumentov: Arhiv Presidenta Respubliki Kazakhstan [sost.: Gribanova E.M., Zulkasheva A.S., Maskeev M.U.]. [From the history of Poles in Kazakhstan (1936–1956). Collection of documents.; Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. Almaty: Qazaqstan, 2000. 344 p. (In Russ.).

Grivennaya, Chinishilov, 2022 — *Grivennaya L.A., Chinishilov V.V.* Pol'skie specposelency v Severo-Kazakhstanskoj oblasti (1936–1955 gg.). Sbornik arhivnyh dokumentov I materialov [Polish special settlers in the North Kazakhstan region (1936–1955). Collection of archival documents and materials.]. Almaty: Litera-M, 2022. 384 p. (In Russ.).

Hudzio, 2015 — *Hudzio. H.* Iz Sibiri v svobodnyj mir cherez pol'skie predstavitel'stva v Kazakhstane // Pol'skie diplomaty v Kazakhstane 1941–1943 gody. Sbornik statej i dokumentov. [From Siberia to the free world through Polish representations in Kazakhstan // Polish diplomats in Kazakhstan 1941–1943. Collection of articles and documents]. Astana, 2015. Pp. 13–17. (In Russ.).

Karina, 2022 — *Pod obsh. red. Karina E.T.* Sayasi qug'yn-sürğin'qurbandaryn tolyg aqtau zhönindegi Memlekettik komissiyanyñ materialday (XX gasyrdyñ 20–50 zhyldary) = Materialy Gosudarstvennoj komissii po polnoj reabilitacii zhertv politicheskih repressij (20–50 gody XX veka). T. 7: Deportirovannye v Kazakhstan narody i spechposelency. Sbornik dokumentov i materialov. Sostaviteli toma: Kan G.V., Zhumashev R.M., Shotbakova L.K., Sheriyazdanov P.R., Eleuhanova P.V., Kozina V.V., Podoprigora Ju.I., Meirambekov / [Materials of the State Commission for the Complete Rehabilitation of Victims of Political Repression (20–50 years of the twentieth century) = materials of the State Commission for the Complete Rehabilitation of victims of political repression (20–50 years of the twentieth century). vol. 7: Peoples deported to Kazakhstan and special settlers. Collection of documents and materials.]. Astana, 2022. 334 p. (In Kaz.).

Kokebaeva, Smanova, 2013 — *Kokebaeva G.K., Smanova A.M.* Keñes ökımetiniñ polyak halqyna qarsy zhazalau sayaty [Punitive policy of the Soviet authorities against the Polish people] // QazŪU habarshysy, Tarih seriyasy, 2013. No. 3(70). Pp. 62–69. (In Kaz.).

Legkij, 2013 — *Legkij D.M.* Deportaciya pol'skih grazhdan v Kazakhstan v nachale Vtoroj mirovoj vojny (na primere Kustanajskoj oblasti) // Iz istorii deportacii polyakov v Kazakhstan v period II Mirovoj vojny. [Deportation of Polish citizens to Kazakhstan at the beginning of World War II (on the example of the Kostanay region) // From the history of the deportation of Poles to Kazakhstan during World War II.]. Almaty, 2013. Pp. 100–109. (In Russ.).

Legkij, 2013 — *Legkij D.M.* Postanovleniya bjuro Kustanajskogo oblastnogo Komiteta KP (b) Kazakhstana za 1940 g. // Iz istorii deportacii polyakov v Kazakhstan v period II Mirovoj vojny. [Resolutions of the Bureau of the Kostanay Regional Committee of the KP (b) of Kazakhstan for 1940 // From the history of the deportation of Poles to Kazakhstan during World War II.]. Almaty, 2013. Pp. 100–109. (In Russ.).

Legkij, Logvinchuk, 2024 — *Legkij D.M., Logvinchuk A.A.* Upolnomochennyh shtaba pol'skoj armii v Kustanajskuju oblast'…: k istorii formirovaniya armii generala Andersa v Kazakhstane v gody vtoroj mirovoj vojny // Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta. [Authorized representatives of the Polish Army headquarters in the Kostanay region...: on the history of the formation of the army of General Anders in Kazakhstan during the Second World War]. Seriya 4, Istoriya. Regionovedenie. Mejdunarodnye otnosheniya, 2024. Vol. 29. No. 3. Pp. 138–152. DOI: https://doi.org/10.15688/jvolsu4.2024.3.12 (In Russ.).

Piotrowski, 1998 — *Piotrowski T.* Poland's Holocaust: Ethnic Strife, Collaboration with Occupying Forces and Genocide in the Second Republic, 1918–1947. McFarland, 1998. 437 p.

Shepel', 2014 — *Iz istorii deportacij. Kazakhstan. 1935–1939 gg.* Sbornik dokumentov: Arhiv Presidenta Respubliki Kazakhstan; [otv. red. Shepel' V.N.]. T. 2. [From the history of deportations. Kazakhstan. 1935–1939. Collection of documents.; Archive of the President of the Republic of Kazakhstan;]. Almaty: LEM, 2014. 740 p. (In Russ.).

Stepanenko, 2015 — *Stepanenko N.V.* Predstavitel'stvo Pol'shi v Aktjubinske v gody Velikoj Otechestvennoj Vojny (1941–1943 gg.) // Pol'skie diplomaty v Kazakhstane 1941–1943 gody. Sbornik statei i dokumentov. [Polish representation in Aktobe during the Great Patriotic War (1941–1943) // Polish diplomats in Kazakhstan 1941–1943. Collection of articles and documents.]. Astana, 2015. Pp. 39–48. (In Russ.).

Tihomirova, 2011 — *Tihomirova V.Ya.* Sovetskij chelovek na «Kresah» v 1939–1941 godah: svidetel'stva ochevidcev i hudozhestvennye obrazy // Zapandaya Belorussiya i Zapadnaya Ukraina v 1939–1941 gg.: ljudi, sobytiya, dokumenty [The Soviet man on the "Kresy" in 1939–1941: eyewitness accounts and artistic images // Western Belarus and Western Ukraine in 1939–1941: people, events, documents.]. Sankt-Peterburg: Aleteya, 2011. 424 p. (In Russ.).

Zhumatay et. al, 2024 — *Zhumatay G., Yskak A., Magier D., Kruszynski M.* The Deportation of the Poles to Kazakhstan: Ethnic Cleansing, Collective Suffering, and Cultural Assimilation. Historia I Świat, 13, 2024. Pp. 413–438.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 1, pp. 96-107, 2025
Journal homepage: https://edu.e-history.kz

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.01.00
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_1_96-107

KAZAKH STUDENTS IN GERMANY IN 1922–1926

Zh.M. Dyusembekova[1], Kh.M. Tursun[2], Zh.Zh. Zhengis[3]*

[1]University named after Zhumabek Tashenev
(3, Baitursynova Str., Astana 010000. Republic of Kazakhstan)
Advisor to the Vice President
https://orcid.org/0000-0002-5788-8683. E-mail: kzzhadyra@gmail.com

[2]Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(43, Zhunisbekov Str., 161200 Turkestan, Republic of Kazakhstan)
Professor of the Department of History
https://orcid.org/0000-0002-8610-522X. E-mail: khazretali.tursun@ayu.edu.kz
*Corresponding author

[3]Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences
https://orcid.org/0000-0001-7556-6939. E-mail: zhozhengis@gmail.com

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2025
© Dyusembekova Zh.M., Tursun Kh.M., Zhenis Zh., 2025

Abstract. *Introduction.* In 1922–1926 studying of the Kazakh students in higher education institutions of Germany under the program of Turkestan Republic became a vivid example of the education reform in the country. The issue of financial and moral support for these students has been the focus of attention of both the government and general public. The articles published in the newspaper “Ak zhol” on this issue and the data on T. Ryskulov’s visit to Germany provide new information about the history and fate of the students. *Goals and objectives of the study:* to reconstruct scientifically the history and fate of Kazakh students, who studied in Germany; to analyze the articles and archival data published in the newspaper “Ak zhol” and present the data for the scientific review; to find out the reasons for the political persecution of the students. *Results.* The article analyzes the history of Kazakh students who studied abroad based on press materials and archival data. Conclusions about the published articles of national intelligentsia, who provided financial and moral support to young people studying the professions that were extremely necessary for the national economy of the Republic of Turkestan, and T. Ryskulov’s activities. An analysis of the articles written by young students of foreign educational institutions has been conducted. *Conclusion.* It is estimated that the measures to train the specialists necessary for the national economy in the Turkestan region became the predecessors of the “Bolashak” state program during the period of independence.

Acknowledgments. This research is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan BR20280975 “Historical traditions of Kazakh statehood and the issues of preserving national identity”.
Keywords: The preconditions for the mass famine in Kazakhstan, newspaper “Ak zhol”, Kazakh students studying in Germany, Gazymbek Birimzhanov
For citation: Dyusembekova Zh.M., Tursun Kh.M., Zhenis Zh.Zh. Kazakh students in Germany in 1922–1926 // Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”. 2025. Vol. 12. No. 1. Pp. 96–107. (In Eng.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_1_96-107

1922-1926 ЖЫЛДАРЫ ГЕРМАНИЯДАҒЫ ҚАЗАҚ СТУДЕНТТЕРІ

Жадыра Маликқызы Дюсембекова[1], Х. Тұрсұн[2], Жомарт Жеңісұлы Жеңіс[3]*

[1]Жұмабек Ташенов атындағы университет
(3-үй, Байтурсынова көш., 010000 Астана, Қазақстан Республикасы)
Вице-президентінің кеңесшісі
https://orcid.org/0000-0002-5788-8683. E-mail: kzzhadyra@gmail.com

[2]Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(43-үй, Жүнісбеков көш., 161200 Түркістан, Қазақстан Республикасы)
Тарих кафедрасының профессоры
https://orcid.org/0000-0002-8610-522X. E-mail: khazretali.tursun@ayu.edu.kz
*Автор-корреспондент

[3]Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050000 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер
https://orcid.org/0000-0001-7556-6939. E-mail: zhozhengis@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025
© Дюсембекова Ж.М., Тұрсұн Х.М., Жеңіс Ж.Ж., 2025

Аңдатпа. *Кіріспе.* 1922–1926 жылдары Түркістан Республикасының бағдарламасымен Германия жоғары оқу орындарына студенттер жіберу елде білім саласын реформалаудың жарқын мысалына айналды. Германияда оқыған студенттерге қаржылық және моральдық қолдау мәселесі үкіметтің де, бұқара халықтың да назарында болды. Осы мәселеге қатысты «Ақ жол» газетінде жарияланған мақалалар, Т.Рысқұловтың Германияға сапарына қатысты деректер студент жастардың тарихы мен тағдыры жайлы тың мағлұматтар береді. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері* – Германияда оқыған қазақ студенттерінің тарихы мен тағдырын ғылыми қалпына келтіру; «Ақ жол» газетінде жарияланған мақалалар мен архив деректерін талдап, мәліметтерін ғылыми айналымға ұсыну; шетелде білім алған студенттердің саяси қуғын-сүргінге ұшырау себептерін нақтылау. *Нәтижелер.* Мақалада баспасөз материалдары мен архив деректері негізінде шетелде білім алған қазақ студенттерінің тарихы деректік негізде талданды. Қазақстандағы 1931–1933 жылдардағы жаппай ашаршылықтың алғышарттары және Германияда оқыған қазақ студенттерінің саяси қызметі және қуғындалуы зерделенді. Түркістан Республикасының халық шаруашылығы үшін маңызды болып саналған мамандықтарда білім алған жастарға қаржылық және моральдық қолдау жасаған ұлт зиялыларының баспасөзде жариялаған мақалалары және үкімет басшысы Т. Рысқұловтың қайраткерлік әрекеттері туралы тұжырымдар жасалды. Шетелдік оқу орындарында білім алған жастардың өз мамандықтарына қатысты жариялаған танымдық мақалаларына талдау жасалды. 1921–1922 жылдардағы ашаршылық кезінде Түркістан үкіметінің шетелде мамандар дайындау саясаты 1931–1933 жылдардағы ашаршылық кезіндегі Қазақстан үкіметінің қуғын-сүргін саясатымен салыстыра бағаланды. *Қорытынды*.Түркістан өлкесіндегі халық

шаруашылығы үшін аса зәру мамандықтарға кадр дайындау мақсатында іске асырған әрекеттері тәуелсіздік кезеңде іске асырылып жатқан «Болашақ» мемлекеттік бағдарламасының ізашары болды деп бағаланды.
Алғыс. Мақала «Қазақ мемлекеттілігінің тарихи дәстүрлері және ұлттық бірегейлікті сақтау мәселелері» BR20280975 жобасы аясында орындалды.
Түйін сөздер: «Ақ жол» газеті, Германияда оқыған қазақ студенттері, ұлттық идея, ұлттық идентификация, 1931–1933 жылдардағы ашаршылықтың себептері
Дәйексөз үшін: Дюсембекова Ж.М., Тұрсұн Х.М., Жеңіс Ж.Ж. 1922–1926 жылдары германиядағы қазақ студенттері // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2025. Т. 12. № 1. 96–107 бб. (Ағылш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_1_96-107

КАЗАХСКИЕ СТУДЕНТЫ В ГЕРМАНИИ В 1922–1926 ГГ.

Жадыра Маликовна Дюсембекова[1,] Х. Турсун[2], Жомарт Женисулы Женис[3]*

[1]Университет имени Жумабека Ташенова. Шымкент, Казахстан
(д. 3, ул. Байтурсынова, 010000 Астана, Республика Казахстан)
Советник вице-президента университета
https://orcid.org/0000-0002-5788-8683. E-mail: kzzhadyra@gmail.com

[2]Международный казахско-турецкий университет им. Ходжа Ахмеда Ясауи
(д. 43, ул. Жунисбекова, 161200 Туркестан, Республика Казахстан)
Профессор кафедры истории
https://orcid.org/0000-0002-8610-522X. E-mail: khazretali.tursun@ayu.edu.kz
*Автор-корреспондент

[3]Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050000 Алматы, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, Ведущий научный сотрудник
https://orcid.org/0000-0001-7556-6939. E-mail: zhozhengis@gmail.com

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025
© Дюсембекова Ж.М., Турсун Х.М., Женис Ж.Ж., 2025

Аннотация. *Введение.* В 1922–1926 годах направление студентов в Германские высшие учебные заведения по программе Туркестанской республики стало ярким примером реформирования сферы образования в стране. Вопрос финансовой и моральной поддержки студентов, обучающихся в Германии, находился в центре внимания как правительства, так и широкой общественности. Статьи, опубликованные в газете «Ак жол», посвященные этому вопросу, данные, связанные с визитом Т. Рыскулова в Германию, дают новую информацию об истории и судьбе студенческой молодежи. *Цель и задачи исследования:* научное реконструирование истории и судьбы казахских студентов, обучавшихся в Германии; анализ статей и архивных данных, опубликованных в газете «Ак Жол», и представление их данных в научный оборот; уточнение причин политических репрессий студентов, обучавшихся за рубежом. *Результаты.* В статье проанализирована история казахских студентов, обучавшихся за рубежом на основе материалов прессы и архивных данных. Сделаны выводы об опубликованных в прессе статьях национальной интеллигенции, оказавшей финансовую и моральную поддержку молодежи, получившей образование в профессиях, считающихся важными для народного хозяйства Туркестанской республики, и о деятельности главы правительства Т. Рыскулова. Проведен анализ опубликованных молодежью познавательных статей, касающихся своей профессии, получивших образование в зарубежных учебных заведениях. *Заключение.* Была дана оценка, что реализуемые мероприятия по подготовке кадров по профессиям, необходимым для народного хозяйства в

Туркестанской области, явились предшественниками государственной программы «Болашак», реализуемой в период независимости.

Благодарность. Статья выполнена в рамках реализации проекта BR20280975 «Исторические традиции казахской государственности и проблемы сохранения национальной идентичности».

Ключевые слова: предпосылки массового голода в Казахстане, газета «Ак жол», казахстанские студенты, обучающиеся в Германии, Газымбек Биримжанов

Для цитирования: Женис Ж.Ж. Казахские студенты в Германии в 1922–1926 гг. // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2025. Т. 12. № 1. С. 96–107. (На Англ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_1_96-107

Introduction

One of the reform policies of the Soviet government in Turkestan was education modernization. The work carried out as a pilot measure at the government level was sending young people to foreign higher educational institutions for learning the professions extremely necessary for the national economy. About a hundred young people from the Turkestan and Bukhara republics were sent to Germany since 1922, and it was of particular importance for that period. Unfortunately, almost all young people who studied abroad were subjected to political persecution and terrible ordeal after returning to their homeland.

The issue of studying in foreign universities is a whole historical process. Before the revolution of 1917, the idea of Turkestan and Bukhara Jadids about modernizing education became widespread and integrated with the reform changes of the first years of Soviet rule. Most of the young people sent to study abroad were progressive-minded and leading representatives of the youth. In connection with the provision of financial and moral support to the youth studying abroad, the fund “Komek” was organized in Turkestan, and many articles on that issue were published. The public figures from the highest echelon of Soviet government as T.Ryskulov, F.Khozhaev, and S.Khozhanov engaged in intense political debate with representatives of issuing authorities as the Turkestan commission on the issue of training youth abroad. In the process, the chairman of the Council of People’s commissars of the Turkestan Autonomous republic T.Ryskulov had to go on a special business trip to Germany. Over time, during the “Great terror” his visit was regarded as espionage in conspiracy with foreign intelligence services, and became the basis for criminal prosecution.

The relevance of the research is determined by the formulation of the causes and consequences of the training in foreign educational institutions that began with Soviet educational reforms, but ended with political repression in accordance with ideological positions. The hypothesis of the study is to formulate this historical event of education modernization in the 20s of the XX century as a historical prerequisite of the state program “Bolashak” for training youth in the best foreign educational institutions in the period of independence.

Materials and methods

As research material, the object of analysis is the newspaper “Ak zhol”, official publication of Turkestan in the Kazakh language. The representatives of the Kazakh intelligentsia published various initiatives to provide material and moral support to the students studying abroad. Students G. Birimzhanov and A.Munaitpasov published their informative articles on their specialties. Data from the Russian state archive of socio-political history (RGASPI) funds were used for the scientific restoration of the history of studying abroad. The available documents from Moscow archives and articles in the newspaper “Ak zhol” published in Tashkent, allow us to explore the issue based on data.

In addition to traditional general methodological principles, the archaeographic approaches in accordance with the specification of the data and materials were used, and historical-comparative analysis of archival data was carried out. The method of documentary criticism was applied to determine the accuracy of information in press materials.

Discussion

It should be noted that this issue has been little studied in domestic historiography, because of unavailability of sources related to this issue. The fact that all issues of the newspaper "Ak zhol" have been transcribed from Arabic script into Cyrillic, and published in a multi-volume collection (Ak zhol, 2020) makes it possible to use publications as a source. The documents found in the collections of RGASPI expanded the base of research on the topic. It can be noted that Kh.Tursun's research (Tursun, 2019), (Tursun, 2023) on the historiography of this topic brought some clarity to this issue. In his study new data about Kazakh students sent to study in Germany have been presented into scientific circulation. Uzbek historians published a number of studies on the young students in Germany and their further fate. Sheraly Turdiev wrote a voluminous work "They studied in Germany" (Turdiev, 2006) based on data from the archives of Tashkent and Germany, and for the first time presented scientific conclusions on the topic. His research includes a complete list of students from Turkestan and Bukhara. Although Turar Ryskulov, chairman of the Council of people's commissars of Turkestan, who had significant influence in this historical process and was mentioned among general issues, his visit to Germany was not considered at all. B.Rizaev (Rizaev, 2022) collected and analyzed publications in Uzbek-language periodicals dedicated to Turkestan students in Germany. The activities of the fund "Komek" were widely discussed, and the biographies of 27 Turkestan-Bukhara students were restored in his work.

We believe that the history on training of Kazakh students in higher educational institutions of Europe and the central cities of Russia in the first years of Soviet power will become the basis for future comprehensive research in domestic historiography.

The authors have explored to some extent the aspects of the publication related to the formation and promotion of the national idea. In particular, they used the materials of the newspaper «Ak zhol» as evidence of the history of political repressions and made conclusions about the applied significance of the multi-volume collection of the edition published in transliteration (Tursun, 2024: 163) and about the role in promoting the idea of national-territorial unity (Tursun, 2024: 27). The peculiarities of the history of famine and forced resettlement in the southern region of Kazakhstan in 1921–1922 and 1931–1933 were analysed (Kabyl, 2024: 370).

Results of the study

The newspaper "Ak zhol" gave high priority to important issues of science and education of the Kazakh people, and promoted them. An example of this is the article about the congress of Kazakh-Kyrgyz people in Turkestan on January 20–30, 1921 in Aulieta. At this congress, many issues of concern to the people were discussed and appropriate decisions were made. The report on the situation in the Turkestan region openly says that it is extremely bad. "There is still no school in any place for Kazakh children from different localities. A very small number of schools are in sarts' wintering grounds. In these sart schools there is no place for teaching Kazakh children, and no good teacher. Therefore, it is not possible to gain knowledge". (Aulie-ata congress, 1921).

One of the main issues was sending young people to study abroad for the benefit of the country. This issue was repeatedly raised at the level of the Education committee. The matter was referred to the central government. The leaders of the Bukhara People's republic Faizulla Kozhaev and Fitrat came up with similar initiatives, and eventually, together with the Republic of Turkestan, they found a solution to this problem. As a result, about 70 young men and girls of different ages from Turkestan and Bukhara went to study in different cities of Germany at the end of 1922. The professions they chose covered important areas for the region. In particular, these are agriculture, textiles, chemistry, electrical engineering, leather processing, philosophy, pedagogy, and medicine.

F.Kozhaev directed Abduvakhid Burkhanov from Bukhara, the Tatar intellectual Alimzhan Idrisi from Germany and A.F.Kamensky to take the students to Germany. Alimzhan Idrisi was a graduate of a madrasah in Bukhara, who had visited Turkey and Germany before, was appointed head of the students.

Scholarships for young people from Bukhara and Turkestan studying in Germany were sent through the deputy People's commissar for foreign affairs Chicherin and other officials. At the same time, the students' living conditions, education, and political-ideological actions were under the close control of the Soviet government.

F.Kozhaev, Fitrat, and chairman of the Turkestan government T.Ryskulov provided great support to the students in continuing their studies abroad. However, some european representatives in leadership position of Turkestan were against continuing young people's studies in Germany and persistently demanded their return to the country. For example, at the end of 1922, V. Kuibyshev demanded that the students in Germany be returned and trained in Moscow, but F.Kozhaev objected to that (Turdiev, 2006:15). This matter was discussed in official places, and ended with T. Ryskulov's visit to Germany in 1923 to get acquainted with the situation. His visit to Germany was official, and organized at a high level with the consent of the Central committee of VKP(b) (All-union communist party of Bolsheviks). The main purpose of the visit was reviewing the situation of young students from Turkestan and Bukhara in Germany and the possibility of continuing cooperation in the field of education between the two countries.

In his article of December 2, 1923 (Turor Riskulov, 1923), T.Ryskulov wrote that the purpose of his visit was "to get acquainted with the situation of Central Asian students in Germany and determine the conditions and the need to continue their education". During that visit T. Ryskulov became convinced of the necessity of students' professions for the Turkestan region, and emphasized that they were studying with enthusiasm, strove to return to the country and apply their knowledge for the benefit of the people and the state. According to T.Ryskulov's article, there were 4 Kazakh students in Germany. At the embassy in Germany they talked about the need to open a representative office at the embassy for student guidance, and concluded that "if such structural changes are implemented, the risk of falling under some kind of negative influence for students will disappear".

Despite the conclusion of the public figure, the rector of the Central Asian state university Meyerson visited Germany in 1924, met with the students and made a political survey. He expressed political distrust in the personality of their leader Alimzhan Idrisi. So, at the end of his next visit, he strictly demanded that the students from Central Asia continue their studies in the Soviet Union, not in Germany.

The students periodically published articles about European science and culture, advanced technologies in the newspaper "Ak zhol". One of those articles was published by Gazymbek Birimzhanov on April 24, 1923 under the pseudonym Shegen (Gazymbek Birimzhanov, 1923). The fact that Gazymbek's education in Europe rose to the level of scientific knowledge can be seen from his philosophical views in his article: "From the moment of mankind creation, if there is only one person left, who from century to century grows stronger, grows and prospers, despite the multitude earthquakes, what continues his path immeasurably is work and knowledge. If these two things stop, the world will go backwards". His conclusion "Whatever the goal, it takes time, work and knowledge to achieve. Life depends on these three" shows that his intellectual level rose to a new stage. Unfortunately, Gazymbek's studying in Germany did not influence growth and prosperity, but rather the political persecution of the totalitarian government, leaving a deep mark on his fate.

Another informative article "Leather tanning by hand" in the newspaper "Ak zhol" of September 4, 1923 was published by Abdrakhman Munaitbasov, who studied leather processing in Germany. This article (Abdrakhman Munaitbasov, 1923) about detailing the advanced leather processing technologies would be of great importance for the development of that industry in accordance with modern requirements.

The fact that the author shared his knowledge demonstrates his dedication to his profession, and his professionalism in leather processing. In his article he proposes the ways to simplify complex leather processing technologies and perform them manually due to the fact that all the necessary tools and preparations in leather processing are not available. In this regard, benefit was that A.Munaitbasov was born and raised in conditions of nomadic cattle breeding. It can be noted that he knew enough how to connect the long-existing technology of leather processing of Kazakh people with modern production technology, and increase its economic efficiency in local conditions.

He also indicates for what products the leather after processing can be used. At the end of the article, he writes that he conducted that experiment in an industrial setting, and that anyone can do it, subject to safety rules.

In his article “Lay the foundation for good deeds” published in the “Ak zhol” Abdrakhmen Munaitbasov says that cattle skins either rot in vain in the steppe or they are taken abroad, processed, turned into goods, and sold for a high price. He wrote that the Kazakh people should process leather, increase its value and set an example for others”.

Abdrakhman says that if people learn crafts, get used to working and see the benefits, the number of small workshops in the country increase. He recommends considering the ways to achieve such a goal, using the experience of experts, and publishing them in newspapers and journals.

He says that he went to Europe to know all the intricacies of this profession, “learnt, understood and saw it with his own eyes.”

The newspaper’s editors did not try to soften the author’s opinion, which seemed unfavorable to Soviet ideology. Abdrakhman calls that “it is better to take into account the beneficial side than to simply continue to strive for images of Europe” (Abdrakhman Munaitbasov, 1923a).

A lot of work was accomplished in Turkestan to provide financial assistance to the students studying in Germany. The press reported that the Uzbek intelligentsia created the fund “Komek” and held many events to support students. From the “Ak zhol” newspaper we can see that such activities were organised by Kazakh and Uzbek intelligentsia. For example, Zhanabil Nurman from Akmeshit wrote about donating money from staging of M.Dulatov’s play to support students (Zhanabil Nurman, 1923). S.Asfendiyarov, A.Baitasov, M.Zhumabaev and I. Tokhtibaev published their article “Students need help” on May 27, 1923, saying that “it is possible to organize entertainment events in the places where there are many Kazakhs-Kyrgyz people and appoint several people from each region to take the initiative”. They offered Otegenov from Turkestan, Konyratpayev and Ospanov from Akmeshit, Kuletov, Kuzenbaev, Kulkashev from Kazaly, Zharmenov from Shymkent, Kushmanbetov, Ablanov from Aulie-Ata, Tolebaev from Tashkent, and the newspaper “Tilshi” from Zhetysu (Asfendiyarov, 1923). In an article published on February 27, 1924, the author under the pseudonym “Agaiyn” writes that “5 students from Kazakh and Kyrgyz are like a drop in the ocean. But this path of Kazakh youth who had never been abroad before, especially in the country with advanced technology as Germany, which is little known to the Kazakh people”. The author calls for a helping hand to students in Germany experiencing financial difficulties (Agaiyn, 1924).

At that time there was a practice for Turkestan students receive scholarships from various institutions and economic bodies. The telegram of the deputy chairman of the Turkistan executive committee S.Kozhanov was sent to the Central People’s committee on December 22, 1922, saying that scholarships of students were not paid on time for certain reasons. In this telegram S. Kozhanov asks to find out the reason for the delay in scholarship for students abroad (CSA RUz. F. P-34. Inv. 1. C. 1380. P. 510).

T. Ryskulov’s visit to Germany took place according to the plan of the official authorities. There was ongoing political struggles that forced students studying abroad to return to the country and study in Moscow and Leningrad. Political control over students became stronger. The consequences of the public figure’s visit turned out to be very difficult for his future fate. The first difficulty appeared in the form of a financial report on T.Ryskulov’s trip to Germany. A number of documents about his visit to Germany have been preserved in the RGASPI funds. In the database of these documents we find the information that T.Ryskulov was allocated 20 thousand gold coins or 2 thousand chervonets for that trip. The exchange rate of this money was $9,500 when converted into American dollars.

T. Ryskulov submitted a written report of these funds to the competent authorities. Most of them were distributed to the students in the form of scholarships. In particular, 11 students from Turkestan were given a scholarship of $200 each for the last four months of 1923 and January 1924. $100 was spent on office expenses for the student bureau, $20 on D. Bitileuov’s personal needs, $ 67 on books about the East, $950 on office supplies for the Council of People’s commissars, and $ 531 on goods such as a microscope for People’s commissar for education. Looking at this report, we realize that T. Ryskulov hired photographers and cameramen, traveled with the students around

Berlin and made a film (RSAPH. F. 17. Inv. 84. C. 526. Pp. 78–80). Therefore, it is quite possible that the archives contain film and photographic documents about the students' life in Germany, which are becoming valuable data today.

Considering the fact that $100 was paid to G.Birimzhanov, who served as a guide and translator from September 17 to October 10, 1923, T.Ryskulov's stay in Germany cannot be limited to that period. In one of his official documents, he wrote that he had been in Germany for more than a month.

The article "We must not forget about the students in Germany!" written under the pseudonym "Agaiyn" was published after T.Ryskulov's visit to Germany. The author of the article says that previously those who could afford it went to Bukhara to get education, and those who could not afford it received religious education in the Karatau and Sozak madrassas, and most of those studied in Russian schools in the hope of getting a European science became translators and officials. He wrote that thanks to the revolution, the Kazakh and Kyrgyz people of Turkestan gained equal rights, have a chance for education not only in their republic, but also in Moscow, Leningrad and other places in Russia. He notes that "Turkestan Republic has been sending several Uzbek and Kazakh students to Europe for a couple of years. Of these, five Kazakh young people are currently studying in Germany. Although there are only 5 students, studying in a country with strong technology like Germany should be an example for the future".

However, according to the students' letters from Germany, they were short of money. We consider that saying "although the government of Turkestan gave them money three months ago", the author means T.Ryskulov's visit to Germany. The author of the article calls for financial assistance to students in Germany (Agaiyn, 1924).

The next point is the number of Kazakh students studying in Germany. 42 students from Bukhara, 5 from Khiva, 15 from Kazakhstan, 10 from Bashkurtstan, and 10 from Tatarstan were planned to be sent to Germany in 1922 by order of the central authorities. The number of students from Turkestan was unknown at that time (Sirozhiy, 1922). T.Ryskulov's records indicate that 47 students from Bukhara, and 11-from Turkestan, of which 7 Uzbek and 4 Kazakh students (Turor Riskulov, 1923). This article was published in Russian in the newspaper "Turkestanskaya Pravda" on December 2. Four Kazakh students are recorded in the official documents (G.Birimzhanov, A.Munaitpasov, D.Bitileuov, T.Kazybekov), and there are five of them given in the newspaper "Akzhol". From the documents in the RGASPI funds, we found out that the fifth student was Sabyr Tanashov from the Tengiz district of the Bokey province, who moved from Kazan University to Turkestan University. He studied sugar production at the Berlin agricultural institute. T. Ryskulov satisfied his request "to include him in the list of recipients of the Turkestan scholarship" and "to assign a scholarship" and provided him with a two-month scholarship (RGASPI: F. 17, op. 85, d. 77. L. 84). According to other sources, Sabyr Tanashov studied leather processing in Rastenburg together with Damolla Bitileuov and Abdirahman Munaitpasov (Central Asian students in Berlin, 1923). This article reports that students from Turkestan and Bukhara in Berlin united, and elected Birimzhanov, Mankhulov, Ydyrysov, and Khakimov to the leadership of the central bureau of Central Asian students.

Outraged with the noise about the money spent on his trip to Germany, T. Ryskulov wrote a letter to Stalin and Rudzutak on December 18, 1923, and expressed his dissatisfaction with following his every step (RSAPH. F.17. Inv. 85. C. 77. P. 197). The largest consequence of T. Ryskulov's visit to Germany appeared in the form of evidence indicating his relations with pan-Turkic organizations abroad during the period of the "Great terror". In one of the first investigations conducted after his arrest, in particular, in the investigation protocol of July 3, 1937, it was written: "It all started with my trip to Germany" and indicated that "the purpose of sending the students abroad was to establish a connection with pan-Turkic organizations in exile, and for this reason, young nationalists were specially selected to go there". Gazymbek Birimzhanov's name is especially mentioned among them (Khaustov, 2010: 341).

The basis for bringing charges of "Great terror" against representatives of the Kazakh national political elite as N.Torekulov, T.Ryskulov, S.Kozhanov, N.Nurmakov, who served in the highest echelons of power in Moscow, was a "circular letter about organizations of anti-Soviet pan-Turkic

nationalism" of the main directorate State Security of the NKVD of the USSR of June 8, 1937. This letter laid the foundation for the campaign to arrest the national intelligentsia in the republics of Central Asia and Tatarstan. The circular letter states that the activity of nationalist elements working underground against Soviet power has recently increased in the eastern republics and regions. Their activities are connected with the well-known organizations "Alashorda", "Mussavat", "Milli-Firka", "Milli-Ittihad". T.Ryskulov was arrested on May 21, 1937 for this cause (Khaustov, 2010: 149). Stalin himself got acquainted with the protocols of their investigation in N.Yezhov's application, and gave appropriate instructions.

Investigators exaggerated the activities of pan-Turkic organizations against Soviet power to such an extent that it even turned into absurdity. We believe that without psychological and physical pressure T. Ryskulov, who was persistent and strong-willed, could not sign such an absurd confession: "Our pan-Turkic organization gradually turned into the intelligence service of German fascism in the Soviet Union. ...the contact between me and the German embassy in Moscow was carried out through Torekulov and Khakimov" (Khaustov, 2010: 359). Then a strict procedure was established for the investigation of arrested figures. The investigation was carried out in violation of human rights, by beating the accused to obtain the "necessary" testimony. This is evidenced not only by those who were arrested and sentenced to different terms, but also by NKVD officers, accused of violating the law during mass repressions. Stalin's instructions on using "physical pressure" during the investigation have also been preserved. Stalin studied the investigation report of the secretary of the All-union executive committee I.S.Unshlikht and gave Yezhov strict instructions "... to beat Unshlikht for not telling about the Polish agents" (Khaustov, 2010: 137).

In the investigative protocol of July 3, 1937, T.Ryskulov stated that he met with Torekulov and Khakimov, who served as the Soviet ambassadors in Hejas Arabia, after Rykov's proposal to establish contacts with foreign embassies in Moscow, Central Asia, and Kazakhstan, and that that these two met and were in contact with the intelligence services of Germany, Japan and Turkey for a long time (Khaustov, 2010: 351). It is known that investigators of political persecution, working according to a complete and systematic plan, at their discretion, could change any messages of the accused that appeared before him and force them to confess.

The main reason for these accusations was related to T.Ryskulov's visit to Germany in 1923. The above-mentioned investigation report of T.Ryskulov consists of about 25 pages, three pages of which represent the intelligence work that he carried out with the students during his visit, meetings with German foreign intelligence, the German industrial concessions in Turkestan, transfer of Turkestan and Kazakhstan under a German protectorate in case of separation from the Soviet Union and other mutual negotiations. The points in T.Ryskulov's investigative report that pan-Turkist organizations in Turkestan and Kazakhstan "turned into German intelligence services" was formulated as a major accusation in connection with the "ability" of investigators to create large structures from small parts.

Particular attention should be paid to the fate of Kazakh students who studied in Germany. Gazymbek Birimzhanov (1896–1937), one of the representatives of the creative elite, who worked for the Akzhol newspaper, was sent to study in Germany in the fall of 1922. In the summer of 1928, he returned to the country as an agronomist, but was denied a job and left for Russia. In 1930 he was arrested and convicted along with A.Baitursynov and M.Dulatov. His writings promoted solidarity and unity of the Kazakh people, mutual understanding between peoples, and his materials published in the newspaper "Ak zhol" continued the ideas of A. Baitursynov and M.Dulatov. In August 1922, Gazymbek Birimzhanov published his article "Deserved respect" about A.Baitursynov's visit to Tashkent, saying that "Akhmet Baitursynov, a master the art of writing and famous figure of the Kazakh people, made a visit to Tashkent... his mission is to unite the Kazakh people of two regions of Turkestan into Kazakhstan. The people of Turkestan met their hero with great honor (Kozhakeev, 1995: 12). This article, on the one hand, testifies to A.Baitursynov's historical mission during his visit to Tashkent, and on the other hand, shows that his leadership was recognized by the people of Turkestan. Gazymbek considered it his main duty to glorify the interests of the nation. His opinion on "the need to loosen the reins of the nationalists, give them freedom, to tighten the reins of the

colonialists and hold them tighter, and cut the elbows of those who desire superiority" and his words: "If we achieve equality, we will achieve unity; if we achieve unity, we will prosper" found favor with the many people (Kozhakeev, 1995: 9).

Gazymbek Birimzhanov was one of the first to develop the program of the Alash party when it was created and he headed the Kazakh citizens' assembly in Tashkent during the famine of 1921-22, and extended a helping hand to the people during the famine. G. Birimzhanov, a demanding young man, who was involved in national affairs from a young age and received an education in Germany when the country of origin was in a state of famine, is an invaluable manifestation of not only true citizenship and purity, but also patriotism and love for his nation.

Along with the public services, his activities that remained outside the public eye are also worthy of attention. One of his unknown activities that left a heavy mark on his fate was his trip to Bukhara in 1921 to meet with Enver Pasha as directed by S. Kozhanov. There are no specific data on the results of this meeting. Most likely, S. Kozhanov planned to establish contact with Enver Pasha, who began an armed struggle against the Soviets in Bukhara. Similar actions were taken by some Uzbek figures in government structures.

Unrecognized aspects of Gazimbek's activities are associated with his stay in Germany. He regularly met with M.Shokay in Berlin. During T. Ryskulov's visit to Germany in 1923 Gazimbek asked him to provide financial assistance to M.Shokai. T.Ryskulov writes: "Then I told him that if he and other students met with him, they would all be called back. May be Kozhanov and others contacted Shokaev through Birimzhanov? I think so. In his articles slandering the Soviet regime, Shokaev constantly refers as evidence to "Akzhol" and excerpts from it" (RSAPH. F. 17. Inv. 85. C. 77. P. 197). This was the story of April 1924. In his letter to S. Kozhanov G.Birimzhanov said about Shokaev: "he lives very poorly, students wanted to help him, but he refused and said that we would need the money because we have a lot of things ahead" (RSAPH. F 17. Inv. 84. C. 586. P. 42). Persecution and punishment of students G. Birimzhanov, D. Bitileuov, A. Munaitpasov, S. Tanashev, and T. Kazybekov, were based on establishing their connection with the Turkestan political emigration (M. Shokai, Z.U. Togan, etc. - author). Therefore, the personality of G. Birimzhanov deserves special attention.

Sabyr Tanashev (1900–1937) was persecuted and sentenced to death after returning from Germany. In 1928, Abdrakhman Munaitbasov was convicted in the "Alash case" and exiled to the Voronezh region for 5 years. Damulla Biliteuov and Temirbek Kazybekov also became victims of political persecution. Their further fate is unknown.

Of particular note is the activity of the newspaper "Ak zhol", which was a national catalyst of the Kazakh elite in Turkestan. In 1920–25, prominent representatives of the national intelligentsia S.Kozhanov, N.Torekulov, I.Toktybaev, K. Kuletov, S.Osmanov, M.Dulatov, G.Birimzhanov and others were editors of the newspaper, published as the press organ of the TKP of the Central committee and the Turkestan executive committee. The newspaper became an ideological center uniting the national elite of Turkestan. National ideas of prominent figures found their way to the people of Turkestan through this newspaper. We can see that the name of the paper and issues in it were understandable to ordinary people. We believe that the reason for this is that the representatives of national elite, setting the ideological direction of the newspaper, were from among the population. Therefore, their positions on the modernization of society are much clearer than the class ideas of the October revolution. T.Ryskulov's opinion was the most controversial opinion about the newspaper "Ak zhol" that had a pronounced national character and expressed the words of the people. He said that "Ak zhol" was the result of Dulatov's creativity and brainchild, which continued "Alashorda" and "Qazaq", and that "Alashorda" members expelled from the "damned Orynbor," found a place for their activities in Turkestan" (RSASPH. F.17. Inv.85. C.77. P.218).

As the party nomenklatura system, guided by class and social principles, strengthened, it intensified the political struggle in the form of cleansing its ranks of "outside elements of the class." The influence of the above-mentioned representatives of the very first group of national elite in the institutions of power continued to decline. The first trial of representatives of this group took place in March 1930 against representatives of the Alash movement. According to the indictment

(case No. 78754), the representatives of national intelligentsia in Turkestan as Akhmet Baitursynov, Mirzhakip Dulatov, Myrzagazy Esbolov, Zhusipbek Aimauytov, Gazymbek Birimzhanov, Khayreddin Bolganbaev, Magzhan Zhumabaev, Dinmukhamed Adilov, Abdulla Baitasov (student SAGU), Karim Zhalenov (the secretary of the youth organization in Tashkent), Damula Bitileuov (studied in Germany, brought Validov's letter) (Mirzhakip Dulatuly, 2004: 337–373) were accused. The second wave of political repression was connected with the group led by M.Tynyshpayev, Kh.Dosmukhamedov and Zh.Dosmukhamedov. Most of the accused in that case were from Turkestan. As Soviet power strengthened, the issue of establishing international cooperation in the field of education became an impossible idea for the national regions of the Soviet Union.

Conclusion

In the course of the study, the causes and consequences of interrupting the process of education modernization at the state level in the 20s of the XX century due to the influence of Soviet ideology have been identified. These results, updating the content of historical knowledge on the topic, can be used as additional content in educational programs of higher educational institutions. The example of students sent to Germany left a bright mark on the cultural life of the Central Asian republics. Unfortunately, instead of using the knowledge of specialists trained abroad for the social and economic development of the country, the government persecuted them for political reasons. Kazakhstan's historical experience of educating young people in the best foreign educational institutions at the beginning of the XX century had its legitimate continuation during the years of independence. The proof of this is the adoption of the "Bolashak" program for training personnel in the most necessary specialties for our country in the best foreign educational institutions. As a graduate of this program, having studied in the UK, the issue of historical succession of the theme will be continued in our further research.

If we think about the consequences of the famine of 1921–1922, then this was the first test, a successful repetition of the catastrophic famine of 1930–1932. Kazakh students who studied in Germany like G. Birimzhanov were one of the first Kazakh representatives of the intelligentsia who fought against the Bolshevik policy against the Kazakh people.

Sources

RGASPI — Russian State Archive of Social and Political History
CSA RUz — Central State Archive of the Republic of Uzbekistan

Дереккөздер

РГАСПИ — Российский государственный архив социально-политической истории
ЦГАРУз — Центральный государственный архив Республика Узбекистана

Литература

«Ақ жол», 2020 — *«Ақ жол»* (газеті). Көптомдық. Құрастырған Х.Есенқарақызы. Нұр-Сұлтан: «Алашорда» қоғамдық қоры. 2020.

Ағайын, 1924 — *Ағайын*. Германиядағы оқушылар да ұмытылмасын! «Ақ жол», 1924.

Асфендияров және т.б., 1923 — *Асфендияров С. және т.б.* Студенттерге жәрдем керек. «Ақ жол», 1923.

Әулиеата съезі, 1921 — *Әулиеата съезі.* «Ақ жол»,1921. № 38.

Бірімжанов, 1923 — *Бірімжанов Ғ.* Білім керек (Германиядан келген хат). «Ақ жол», 1923.

Германская эпопея, 2023 — Германская эпопея Турара Рыскулова. "Jadıdlarnıng ma'rıfiy faolıyatı: g'oyaları, maqsadları, vazıfaları va Turkıston taraqqıyotıga qo'shgan hıssası" xalqaro ilmiy amaliy konferensiya materiallari [to'plam] mas'ul muharrir t.f.d., prof. B.V. Hasanov. Toshkent: 2023. Pp. 33-40.

Қожакеев, 1995 — *Қожакеев Т.* Сара сөздің сардарлары.– Алматы: «Санат» 1995. -168 б., Б. 12

Мұңайтбасов, 1923 — *Мұңайтбасов А.* Қолдан былғары жасау. «Ақ жол», 1923.

Мұңайтбасов, 1923а — *Мұңайтбасов А.* Игілік істің негізін орнатайық. «Ақ жол», 1923. № 334.

Нұрман, 1923 — *Нұрман Ж.* Германияға кеткен қазақ студенттеріне жәрдем. «Ақ жол», 1923.

Ризаев, 2022 — *Ризаев Б.* Германияда таълим олган Туркистон ешлари. – Ташкент, 2022. -305 б.

Рискулов, 1923 — *Рискулов Т.* Германиядаги укувчиларимиз. «Туркистон» 1923 йил 19 декабрь (өзбек тілінде)

Сирожий, 1922 — *Сирожий*. Германияда укувчи мусулмонлар. «Қизил байроқ» 1922 йил 31 август

Турдиев, 2006 — *Турдиев Ш.* Улар Германияда укиган едилар. -Т.: 2006. – 256 б.

Турсун, Дюсембекова, 2024 — *Турсун Х., Дюсембекова Ж.* Рецензия многотомника «Ак жол»: «Ак жол» (газета). Многотомник. / Составитель Х. Есенкаракызы. Нур-Султан: общественный фонд «Алашорда». 2020. // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение – 2024. – Т. 147. – No.2. – С. 158-163. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-147-2-158-163

Тұрсұн және т.б., 2024 — *Тұрсұн Х., Дюсембекова Ж., Айтмагамбетов Д.* «Ақ жол» газетіндегі ұлттық-территориялық тұтастық қалыптастыру ұлттық идеясы // Вестник КазНУ. Серия историческая, 2024. Том 114. № 3. Б. 19-30. DOI: https://doi.org/10.26577/JH.2024.v114i3-02

Тұрсұн, 2019 — *Тұрсұн Х.* Тұрар Рысқұловтың Германияға сапарының себептері мен салдарлары. Т. Рысқұловтың 125 жылдығына арналған «Қазақ елінің ұмытылмас ұлы тұлғалары» атты халықаралық ғыл.практ. конф. материалдары. Шымкент. 12-желтоқсан 2019 ж. 31-34 бб.

Хаустов, Самуэльсон, 2010 — *Хаустов В., Самуэльсон Л.* Сталин. НКВД и репрессии 1936-1938 гг. – Москва: РОСПЭН. 2010. 432 с.

Kabyl, et. al, 2024 — *Kabyl Algabek Adilbekuly, Tursun Khazremali Makhanuly, Abikey Arman Muratuly.* Nomad migrants as victims of political repressions. https://edu.e-history.kz https://doi.org/10.51943/2710-3994_2024_38_2_361-372

References

Agaıyn, 1924 — *Agaıyn.* Germanıiadagy oyshylar da umytylmasyn! [Let the students in Germany not be forgotten either!]. “Aq jol”, 1924. (In Kaz.).

Aq jol, 2020 — Aq jol (gazeti). Koptomdyq [“Aq Zhol” (newspaper). Multi-volume]. Comp. by H. Esenqaraqyzy. Nur-Sultan: Alashorda qogamdyq qory, 2020. (In Kaz.).

Asfendıiarov, 1923 — *Asfendıiarov S. et al.* Studentterge jardem kerek [Students need help] «Aq jol», 1923. (In Kaz.).

Aylıeata sezi, 1921 — *Aylıeata sezi*. [Congress of Aulieata]. «Aq jol», 1921. March 22. №38. (In Kaz.).

Birimjanov, 1923 — *Birimjanov G*. Bilim kerek (Germanıiadan kelgen hat). [Education is necessary (Letter from Germany)]. «Aq jol», 1923. April 24. (In Kaz.).

Haystov, 2010: 341 — *Haystov V., Samyelson* L. Stalın. NKVD ı repressıi 1936–1938 gg. [Stalin. The NKVD and the repressions of 1936-1938]. Moscow: ROSPEN. 2010. 432 p. (In Russ.).

Kabyl, 2024 — *Kabyl A.A., Tursun Kh. M., Abikey A.M.* Nomad migrants as victims of political repressions. URLhttps://doi.org/10.51943/2710-3994_2024_38_2_361-372

Munaıtbasov, 1923 — *Munaıtbasov A*. Qoldan bylgary jasay [Making handmade leather]. «Aq jol», 1923. (In Kaz.).

Munaıtbasov, 1923a — *Munaıtbasov A*. Igilik istin negizin ornataıyq [Let's set the foundation for a good cause]. «Aq jol», 1923. August 4. №334. (In Kaz.).

Nurman, 1923 — *Nurman J*. Germanıiaga ketken qazaq stydentterine jardem. [Assistance to Kazakh students who left for Germany]. «Aq jol», 1923. June 23. (In Kaz.).

Qojakeev, 1995 – *Qojakeev T.* Sara sozdin sardarlary [Sardars of the word]. Almaty: Sanat, 1995. 168 p. (In Kaz.).

Rıskylov, 1923 — *Rıskylov T.* Germanıiadagı yqyvchılarımız. [Our colleagues in Germany] «Turkıston», 1923. (In Uzb.).

Rızaev, 2022 — *Rızaev B.* Germanıiada talım olgan Turkıston eshları [Educated in Germany, Turkestan Esch] Tashkent, 2022. 305 p. (In Uzb.).

Sırojıı, 1922 — *Sırojıı*. Germanıiada yqyvchı mysylmonlar [Muslims in Germany]. «Qızıl baıroq», 1922. (In Uzb.).

Turdıev, 2006 — *Turdıev Sh*. Ylar Germanıiada yqıgan edılar [They were great in Germany] Tashkent, 2006. 256 p. (In Uzb.).

Tursun, 2019 — *Tursun H.* Turar Rysqulovtyn Germanıiaga saparynyn sebepteri men saldarlary. [Reasons and consequences of Turar Ryskulov's trip to Germany] T.Rysqulovtyń 125 jyldygyna arnalgan «Qazaq elinin umytylmas uly tulgalary» atty halyqaralyq gyl. prakt. konf. materıaldary. Shymkent, 2019. December 12. Pp. 31–34. (In Kaz.).

Tursun, 2023 — Germanskaıa epopeıa Tyrara Ryskylova. [The German epic of Turar Ryskulov] “Jadıdlarnıng marıfiy faolıyatı: goyaları, maqsadları, vazıfaları va Turkıston taraqqıyotıga qoshgan hıssası” xalqaro ilmiy amaliy konferensiya materiallari [toplam] masul muharrir t.f.d., prof. B.V. Hasanov. Toshkent, 2023. Pp. 33–40. (In Russ.).

Tursun, 2024 — *Tursun H., Dusembekova J.* Resenzia mnogotomnika «Ak jol»: «Ak jol» (gazeta). Mnogotomnik. [Review of the multi-volume "Ak Zhol": "Ak Zhol" (newspaper). A multi-volume book] / Comp. by H. Esenkarakyzy. Nur-Sultan: obshestvennyi fond «Alashorda». 2020. // L.N. Gumilyov ENU Bulletin. Historical Sciences. Philosophy. Religious Studies. 2024. Vol. 147. No.2. Pp. 158–163. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-147-2-158-163. (In Russ.).

Tursun, 2024 — *Tursun H., Dusembekova J., Aitmagambetov D.* «Aq jol» gazetındegı ulttyq-territorialyq tutastyq qalyptastyru ulttyq ideiasy [The National idea of the formation of national-territorial integrity in the newspaper" AK Zhol"] // Vol. 114 № 3 (2024): KazNU Bulletin. History Series. Pp. 19–30. DOI: https://doi.org/10.26577/JH.2024.v114i3-02. (In Kaz.).

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 1, pp. 108-124, 2025
Journal homepage: https://edu.e-history.kz

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 3.20.81.35
УДК 94 (574)
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_1_108-124

CHANGES IN THE GENDER STRUCTURE OF THE MULTI-ETHNIC POPULATION OF THE NORTHERN REGIONS OF KAZAKHSTAN ACCORDING TO CENSUSES 1959–1989

Aigul M. Zharken[1], Zhanar K. Yessimova[2]*

[1]L.N. Gumilyov Eurasian National University
(2, Satpayev Str., 010000 Astana, Republic of Kazakhstan)
Professor, doctor of Historical Sciences
https://orcid.org/0000-0002-7996-7702. E-mail: malikaia480@gmail.com
*Corresponding author

[2]L.N. Gumilyov Eurasian National University
(2, Satpayev Str., 010000 Astana, Republic of Kazakhstan)
PhD, Docent
https://orcid.org/0009-0001-02340-0344. E-mail: eszhan@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2025
© Zharken A.M., Yessimova Zh.K., 2025

Abstract. *Introduction*. Between the 1959 and 1989 censuses, serious changes took place in the ethnodemographic structure of the population of Northern Kazakhstan, which largely determined the modern demographic situation among ethnic groups living in the region. One of the most important demographic indicators the sex ratio had clear differences among representatives of different ethnic groups due to a number of socioeconomic and political immigration circumstances. The goal is to conduct a comparative historical analysis of the gender composition of the multi–ethnic population of Northern Kazakhstan based on the materials of the censuses of 1959, 1970, 1979 and 1989. The territorial framework of the study covers 4 modern regions of the Republic of Kazakhstan – Akmola, Kostanay, Pavlodar and North Kazakhstan. The task is the differentiation of the gender ratio in 22 ethnic groups of the population of Northern Kazakhstan and the dynamics of its changes in 1959–1989. *Results.* In censuses in the second half of the 20th century and the Soviet period, the most sharp imbalance in the gender composition of the region's population was observed, which arose as a result of significant losses of the male population due to famine, exile, deportation and mortality in 1941–1945. At the same time, the most distorted deformation in the sex ratio was observed among Kazakhs, for whom the consequences of famine became almost fatal. However, between the 1959–1989 censuses, the Kazakh population managed to restore a positive balance between the sexes due to an increase in the birth rate. *Conclusion.* According to the censuses of 1959, 1970, 1979 and 1989, of investigated region, unlike European and Slavic groups, Kazakhs managed to keep a favorable ratio between genders. Kazakhs and other Asian ethnic groups still maintained the traditional method of reproduction, which allowed them to increase numbers and maintain a favorable balance between the sexes. On the contrary, due to a significant mechanical increase in a more comfortable gender structure, European and Slavic ethnic groups began to lose this advantage.

The female population began to seriously dominate the male, which has its continuation in the 21st century.

Keywords: Gender composition, multiethnic population, Northern Kazakhstan, natural growth, migration, emigration

For citation: Zharken A.M., Yessimova Zh.K. Changes in the gender structure of the multi-ethnic population of the northern regions of kazakhstan according to censuses 1959–1989 // Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”. 2025. Vol. 12. No. 1. Pp. 108–124. (In Russ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_1_108-124

1959–1989 ЖЫЛДАР САНАҚТАРЫ БОЙЫНША ҚАЗАҚСТАННЫҢ СОЛТҮСТІК ОБЛЫСТАРЫНДАҒЫ ПОЛИЭТНИКАЛЫҚ ХАЛЫҚТЫҢ ГЕНДЕРЛІК ҚҰРЫЛЫМЫНДАҒЫ ӨЗГЕРІСТЕРІ

Айгүл Мәлікқызы Жаркен[1], Жанар Кабдушевна Есимова[2]*

[1]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(2-үй, Сатпаев көш., 010000 Астана, Қазақстан Республикасы)
Беларусь Республикасының тарих ғылымдарының докторы, профессор
https://orcid.org/0000-0002-7996-7702. E-mail: malikaia480@gmail.com
*Автор-корреспондент

[2]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(2-үй, Сатпаев көш., 010000 Астана, Қазақстан Республикасы)
PhD, доцент
https://orcid.org/0009-0001-02340-0344. E-mail: eszhan@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025
© Жаркен А.М., Есимова Ж.К., 2025

Аңдатпа. *Зерттеу тақырыбына кіріспе.* 1959 және 1989 жылдар аралығындағы санақтар бойынша Солтүстік Қазақстан халқының этнодемографиялық құрылымында елеулі өзгерістер болып, аймақта тұратын қазіргі этностар арасындағы демографиялық ахуалын айқындады. Маңызды демографиялық көрсеткіштердің бірі – жыныстардың арақатынасы – әртүрлі этностар өкілдерінің арасында әлеуметтікэкономикалық, саяси жағдайларға байланысты көшіп келу сипаттарындағы бағыттарда айқын айырмашылықтарға ие болды. *Мақсаты:* 1959, 1970, 1979 және 1989 жылдардағы санақ материалдары бойынша Солтүстік Қазақстанның полиэтникалық халқының гендерлік құрамына салыстырмалы–тарихи талдау жүргізу. Зерттеудің аумақтық шеңбері Қазақстан Республикасының қазіргі 4 – Ақмола, Қостанай, Павлодар және Солтүстік Қазақстан облыстарын қамтиды. *Зерттеудің міндеті* – Солтүстік Қазақстан халқының 22 этникалық тобындағы гендерлік арақатынастың дфференциациялы сараланууы және оның 1959–1989 жылдар аралығындағы өзгеру серпіні, яғни дикамикасы. *Нәтижелер.* Нәтижелер. 20-шы жүзжылдықтың екінші жартысындағы ашаршылық, депортация, жер аудару және 1941–1945 жылдардағы соғыстан кейін ер азаматтардың біраз өлімжітімі болғандықтан, халық санақтарында солтүстік аймақ халқының гендерлік құрылымындағы ер азаматтардың үлес салмағы айтарлықтай өзгеріске ұшыраған. 1959–1970 жылдары механикалық көшіқон салдарынан кейбір славян этникалық топтарындағы ер азаматтардың үлес салмағының басым болғаны анықталды, дегенмен уақыт өте, барлық этникалық топтардағы жыныстық ерекшеліктері керісінше өзгерген. Көпұлтты халық арасында әйелдердің пайдасына теңгерімсіздік пайда болды. *Қорытынды.* 1959, 1970, 1979 және 1989 жылдардағы санақ материалдары бойынша Солтүстік Қазақстанның демографиялық динамикасында гендерлік құрылымының дифференциацияға және елеулі өзгерістерге ұшырауы әртүрлі этникалық топтарда айқын көрініс тапқан. Қазақтар

мен басқа да азиялық этностар дәстүрлік – ұрпақ жалғасын ұстанғандықтан, сандық үлес салмағының басым болуына да және жыныстық ерекшелік құрылымының арасындағы қолайлы тепетеңдікті сақтауға да мүмкіндік берген. Керісінше, едәуір механикалық көшіқон ағымының салдарынан неғұрлым қолайлы гендерлік құрылымға ие болған еуропалық және славян этностары, бұл артықшылықты жоғалтқан. Осылайша, әйелдер популяциясы ерлер популяциясына айтарлықтай үстемдік ете бастады, бұл 21ші ғасырда да жалғасын табуда.

Түйін сөздер: Гендерлік құрам, көпұлтты халық, Солтүстік Қазақстан, табиғи өсім, миграция, эмиграция

Дәйексөз үшін: Жаркен А.М., Есимова Ж.К. 1959–1989 жылдар санақтары бойынша қазақстанның солтүстік облыстарындағы полиэтникалық халықтың гендерлік құрылымындағы өзгерістері // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2025. Т. 12. № 1. 108–124 бб. (Орысш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_1_108-124

ИЗМЕНЕНИЯ В ГЕНДЕРНОЙ СТРУКТУРЕ ПОЛИЭТНИЧЕСКОГО НАСЕЛЕНИЯ СЕВЕРНЫХ ОБЛАСТЕЙ КАЗАХСТАНА ПО ПЕРЕПИСЯМ 1959–1989 гг.

Айгуль Маликовна Жаркен[1], Жанар Кабдушевна Есимова[2]*

[1]Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
(д. 2, ул. Сатпаева, 010000 Астана, Республика Казахстан)
Доктор исторических наук Республики Беларусь, профессор
https://orcid.org/0000-0002-7996-7702. E-mail: malikaia480@gmail.com
*Автор-корреспондент

[2]Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
(д. 2, ул. Сатпаева, 010000 Астана, Республика Казахстан)
PhD, доцент
https://orcid.org/0009-0001-02340-0344. E-mail: eszhan@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Уалиханова, 2025
© Жаркен А.М., Есимова Ж.К., 2025

Аннотация. *Введение.* Между переписями 1959 и 1989 годов в этнодемографической структуре населения Северного Казахстана происходили серьезные изменения, во многом определившие современную демографическую ситуацию среди этносов, проживающих в регионе. Один из важнейших демографических показателей – соотношение полов – имел четкие различия среди представителей разных этносов в силу ряда обстоятельств социально-экономического, политического иммиграционного характера. *Цель* – провести сравнительно-исторический анализ гендерного состава полиэтнического населения Северного Казахстана по материалам переписей 1959, 1970, 1979 и 1989 гг. Территориальные рамки исследования охватывают 4 современные области Республики Казахстан – Акмолинскую, Костанайскую, Павлодарскую и Северо-Казахстанскую. *Задача* – дифференцированность гендерного соотношения у 22 этнических групп населения Северного Казахстана и динамика его изменений в 1959–989 гг. *Результаты.* В переписях во второй половине 20-го столетия, наблюдалась наиболее резкая диспропорция в гендерном составе населения северного региона, возникшая вследствие значительных потерь мужского населения вследствие голода, ссылок и депортаций, смертей в 1941–1945 годов. Обладавшие в 1959–1970 гг. более благоприятной для демографического роста гендерным соотношением, образовавшимся вследствие активных миграционных процессов, в которых участвуют в большинстве мужчины трудоспособного возраста, позднее европейские и славянские этносы стали терять это преимущество. Возник дисбаланс в пользу женского населения в полиэтническом населении. *Заключение.* По переписям 1959, 1970, 1979 и 1989 годов в северных областях Казахстана все

этнические группы претерпели ряд существенных изменений в гендерной структуре. В отличии от европейских и славянских групп, казахам удалось восстановить благоприятное соотношение между гендерами благодаря повышению рождаемости. Казахи и другие азиатские этносы по традиции сохраняли воспроизводство рождаемости, что позволило им увеличивать численность и сохранять благоприятный баланс между полами. Напротив, имевшие вследствие значительного механического прироста более комфортную гендерную структуру, европейские и славянские этносы стали терять это преимущество. Таким образом, женское население стало серьезно доминировать над мужским, что имеет своё продолжение и в 21 веке.

Ключевые слова: Гендерный состав, полиэтническое население, Северный Казахстан, естественный прирост, миграция, эмиграция

Для цитирования: Жаркен А.М., Есимова Ж.К. Изменения в гендерной структуре полиэтнического населения северных областей казахстана по переписям 1959–1989 гг. // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2025. Т. 12. № 1. С. 108–124. (На Русс.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_1_108-124

Введение

В современном мире большинство государств столкнулось с целым рядом глобальных демографических вызовов и рисков. Организация Объединенных Наций среди 13 глобальных проблем, которые стоят перед мировым сообществом, на третье место поставила демографическую проблему. По мнению ООН, это одна из наиболее серьезных проблем после проблемы войны и мира и защиты окружающей среды. Острота демографической ситуации характерна не только для развивающихся, но и для развитых стран, для которых главную демографическую угрозу представляет старение населения. Для других государств, например, для Китая демографические риски связаны с гендерной диспропорцией, при которой численность мужчин значительно превышает количество женщин.

В конце второго десятилетия XXI века четко определились два полюса стран, один из которых характеризуется растущей численностью и значительной долей молодого населения, а второй – сокращением численности и высоким удельным весом населения в старших возрастных группах. Поскольку рождаемость тесно связана с этничностью, то прогноз специалистов основывается на увеличении численности азиатских и африканских этносов и уменьшении европейцев, уже продолжительное время показывающих низкий естественный прирост.

Для стран постсоветского пространства состояние демографической ситуации имеет свои особенности, обусловленные во многом социально-экономическим и историческими условиями. Казахстан, обретя независимость, сразу же столкнулся со многими демографическими проблемами. Происходило значительное сокращение численности населения, вызванное массовой эмиграцией русскоязычного населения, снижался естественный прирост, увеличивалась доля старших возрастов, усиливалась гендерная диспропорция. В особенности эти процессы затронули население Северного Казахстана. Однако, эти негативные процессы начались раньше, корни проблем лежат в предыдущих периодах. В связи с этим крайне интересен анализ гендерного состава населения Северного Казахстана в 50–80-х годах прошлого века.

Особую актуальность проблеме придает продолжающийся миграционный отток населения, который и в настоящее время в регионе имеет отрицательное сальдо, тогда как в других частях Казахстана сложилась более благоприятная миграционная ситуация с преобладанием иммиграционных тенденций. Такое положение вкупе с более низкими показателями рождаемости и высокой смертности, обусловленными преобладанием пожилого населения, усилению гендерной диспропорции для русского, славянского и других европейских этносов создает препятствия для развития социально-экономической модернизации в регионе и риску потери его многонациональной структуры.

В силу этого детальное и объективное исследование процессов социально-демографического развития населения Северного Казахстана может способствовать дальнейшему совершенствованию государственной демографической политики, усилению ее эффективности, сохранению и развитию полиэтничности населения региона, которая является важным фактором успешной модернизации и демократизации всего казахстанского социума.

Материалы и методы исследования

Демография тесно связана с историей, поскольку именно рассмотрение воспроизводства как исторического процесса позволяет выявить его социальную обусловленность, зависимость от конкретных социально-экономических процессов того или иного периода развития. Поэтому в нашем исследовании применялись как собственно демографические методы, так и исторические. Так как характер демографических процессов зачастую обусловлен и имеет значительную региональную дифференциацию, то изучение гендерного состава населения Северного Казахстана проводилось нами и с помощью методов исторической регионалистики.

При решении конкретных задач применялись методы сравнительного, факторного, статистического анализа, статистических группировок и таблиц, графический метод.

Обзор литературы

Социально-демографическое и этническое развитие населения Казахстана во второй половине XX века является темой многочисленных исследований казахстанских авторов. Среди них выделяются работы М-А.Х. Асылбекова (М-А.Х. Асылбеков, 1991: 43), А.Б. Галиева (Галиев, 1991: 192), В.В. Козиной (Козина, 1994: 102), Н.В. Алексеенко (Алексеенко, 1999: 157) и А.Н. Алексеенко (Алексеенко, 1993: 126), Ф.Н. Базановой (Базанова, 1987: 152) и Н. Такижбаевой (Такижбаева, 1999: 58).

Н.В. Алексеенко, А.Н. Алексеенко в своей совместной работе поставили задачу «на основе привлечения массовых статистических материалов, достижений предшественников… в некоторой степени восполнить существующий пробел в изучении формирования славянского населения Республики Казахстан на протяжении в течение трех веков с историко-демографической точки зрения». Заслугой авторов стал скрупулезный подсчет динамики численности русских, украинцев и белорусов с конца XIX в. и до 2001 г. в целом по Казахстану и по регионам, в том числе и по Северному (Алексеенко и др. 2009: 131). Частично заявленная проблема получила отражение в диссертации Г.А. Сарсембаевой, однако, хронологически она относится уже к периоду независимости (1991–2009 гг.) (Сарсембаева, 2010: 162). Начало периода нашего исследования в части этнического состава населения Северного Казахстана затронуто в кандидатской диссертации А. Какеновой (Какенова, 2002: 25). Социально-демографические процессы в Казахстане в межпереписной 1979–1989 гг. исследованы в диссертации В.В. Козиной (Козина, 1994: 27).

В трудах Т.Ж. Жумасултанова изучены процессы формирования населения Казахстана с древнейших времен, анализируются проблемы изменений в его социальном, национальном и демографическом составе, включая и интересующий нас период (Жумасултанов, 2000: 152). Более важна для нашего исследования его работа, в которой определяется влияние целинной миграции на этнические и демографические характеристики населения страны (Жумасултанов, 2013: 76). А Ж.К. Есимова проанализировала влияние миграционных потоков на этническую картину населения северных областей Казахстана в период освоения целины (Ж.К. Есимова, 2005: 45).

В работе А. Скопима «Миграционные процессы в Казахстане: прошлое, настоящее, будущее» проведен анализ внешних и внутренних миграционных процессов в республике до и после распада СССР и их последствия для демографического развития русского и других славянских этносов в Казахстане. (А. Скопим, 1994: 167–177).

В диссертации Е.В. Тарасовой «Миграционный обмен с Россией как фактор формирования этнического состава населения Казахстана: XVIII – начало XXI в» отмечается, что «В течение трех столетий миграционный обмен с Россией оказывал

определяющее влияние на этнический состав населения Казахстана» (Тарасова, 2004: 135).

Однако, проблемы, которые мы собираемся изучить в настоящем исследовании, в этих работах изучались лишь косвенно в общем контексте социально-демографического развития населения Казахстана. Отдельно отметим коллективную монографию «Население Советского Союза. 1922–1991», выпущенную в 1993 году под эгидой института народнохозяйственного прогнозирования Российской Академии наук, в которой гендерный и возрастной состав населения советских республик отражен полно и обстоятельно (Андреев и др. 1993: 140).

В современный период появились несколько работ казахстанских авторов, посвященных проблемам гендерного, возрастного развития населения страны, состояния и тенденций естественного прироста в этнодемографическом аспекте. Это публикации А.Б. Тапаевой (Тапаева, 2010: 58), С.К. Уалиевой (Уалиева, 1995: 3) и Г.Т. Шамшутдиновой (Шамшутдирова, 2014: 155).

К сожалению, современные российские авторы не уделяют внимания демографическим проблемам в Казахстане в 50–80-е гг., больше занимаясь постсоветским временем и изменениями в этнической структуре республики и ее регионов. Что касается гендерного состава населения Северного Казахстана между переписями 1959 и 1989 годов, то этот аспект не стал в полной мере предметом исследовательского интереса и в самом Казахстане. Между тем, половая структура европейских этносов северных областей РК страдает наиболее серьезными диспропорциями, во многом определенными последствиями более ранних периодов. Сегодня проблемы старения населения, низкой рождаемости, более высокой смертности и повышенной эмиграции, нуждаются в срочном решении, а потому в объективном исследовании причин, приведших к возникновению негативной демографической ситуации в отдельных областях региона. Именно поэтому в настоящей статье мы и попытались восполнить имеющиеся пробелы.

Обсуждение

Гендерный фактор является одним из главных в демографическом развитии населения. Значительно ухудшившееся в 1941–1945 годы войны соотношение мужчин и женщин в структуре населения Северного Казахстана сохранялось и в послевоенный период. Так, перепись 1959 г. зафиксировала более неблагоприятное гендерное соотношение в регионе, нежели в целом по Казахской ССР. Так, согласно ее результатам, пропорциональное соотношение между мужчинами и женщинами по Казахстану в целом составило – 47,5/52,5, а в Северном регионе – 37/63. Более благоприятное гендерное соотношение в республике возникло в результате развития индустриальных процессов в Центральном и Восточном Казахстане, привлекших большое количество мужчин. В первые послевоенные годы эти процессы практически не затронули Северный регион. Позитивные тенденции намечаются в середине 50-х г., когда в связи с целинной миграцией, увеличивается приток мужчин в активном трудоспособном возрасте. Но, к моменту переписи 1959 г. эти тенденции еще слабо отразились на гендерной структуре населения Северного Казахстана в целом. Рассматривая гендерное соотношение среди этнических групп региона, в первую очередь, следует отметить значительную разницу в пропорциональности мужчин и женщин среди них.

В 1959 г. имелись значительные расхождения в гендерном соотношении между населением региона и КазССР и в этническом разрезе. Так, соотношение мужчин и женщин среди казахов по республике составляло – 48,1/51,9, а по региону – 37/63. Столь значительное расхождение объясняется серьезной убылью мужчин – казахов во время голода, военных лет.

Среди русских соотношение мужчин и женщин составило – 46,3/53,7 и 47,5/52,5, соответственно. Среди украинцев – 48,7/51,3 и 48,9/51,1 %. Как видим, пропорциональность среди русских и украинцев была более благоприятной и заметных расхождений по региону и республике не имела. Среди белорусов количество мужчин значительно превышало число женщин – 56,9/43,1 по КазССР и 56,7/43,3 по региону, что связано с преимущественной миграцией именно мужского населения. Этим же обстоятельством было вызвано преобладание мужчин среди молдаван, литовцев, латышей. В особенности эта ситуация была

выражена среди европейских этносов – у эстонцев, а среди восточных и азиатских – у азербайджанцев, узбеков и китайцев. Гендерная структура по национальному составу населения региона в 1959 г. приведена в таблице 1 – Всесоюзная перепись населения 1959 года. Городское и сельское население республик СССР по полу и национальности. СССР [электронный ресурс] // Демоскоп Weekly http://demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_59.php (дата обращения: 30.10.2024).

Таблица 1*. Гендерная структура по национальному составу населения Северного региона Казахстана по переписи 1959 г.
[Table 1. Gender structure according to the national composition of the population of the Northern region of Kazakhstan according to the 1959 census]

Национальность	**В Казахской ССР**			**В Северо-Казахстанском регионе**		
	Всего	**мужчины**	**женщин**	**всего**	**мужчины**	**Женщины**
Все население КазССР	9 309 847	4 422 184	4 887 663	2 753136	1019 691	1 423 755
Казахи	2 794 966	1 344 913	1 450 053	512352	253 571	258 781
Русские	3 974 229	1 840 183	2 134 046	1 242374	590 103	649 271
Украинцы	762 131	371 898	390 233	395 957	193 896	202 061
Белорусы	107 463	61 241	46 222	64 374	35 873	28 501
Молдаване	14 844	8 913	5 931	5 681	2 400	1 308
Мордва	25 499	11 863	13636	8 644	4 098	3 370
Литовцы	12 132	7 582	4550	5 188	3 225	1 963
Латыши	4 588	2 658	1 930	1 505	910	595
Эстонцы	3 683	1 826	1 857	1 017	486	531
Немцы	659 751	300 976	358 775	333 991	152 472	181 519
Поляки	53 102	25 117	27 985	40 382	18 908	21 474
Татары	191 802	87 106	104 696	50 009	23 308	26 701
Татары крымские	123	57	66	---	---	---
Башкиры	8 742	4 385	4 357	2 858	1 542	1 316
Удмурты	3 891	1 934	1 957	2 146	1 031	1 115
Чуваши	11 255	6 227	5 028	4 921	2 778	2 143
Азербайджанцы	38 362	20 386	17 976	1 319	1 045	274
Узбеки	136 570	67 548	69 022	1 629	1 249	380
Чеченцы	130	64 515	65 717	16 760	8 474	8 286
Ингуши	47 867	23 998	23 869	32 309	16 156	16 153
Корейцы	74 019	37 025	36 994	5 313	2 749	2 564
Китайцы	3 158	2 260	898	599	417	182
др. этносы	251 293	146 023	137 504	23 400	777 640	9 995
не указав. этнос	145	65	80	43	22	22

*Таблица составлена авторами. Всесоюзная перепись населения 1959 года. – *Всесоюзная перепись населения 1959 года.* Городское и сельское население республик СССР по полу и национальности. СССР [электронный ресурс] // Демоскоп Weekly http://demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_59.php (дата обращения: 30.10.2024).
[*Table compiled by the authors. All-Union population census of 1959. All-Union population census of 1959. Urban and rural population of the republics of the USSR by gender and nationality. USSR [electronic resource] // Demoscope Weekly http://demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_59.php (accessed: 30.10.2024)].

Среди этносов, подвергшихся депортации – немцев, поляков, чеченцев, ингушей, корейцев гендерное соотношение было примерно равным, поскольку насильственной миграции подверглось и мужское и женское население. У эстонцев по абсолютной численности и удельному весу преобладали женщины.

Таким образом, гендерная структура населения Северного Казахстана по результатам переписи 1959 г. в полной мере отразила, все негативные последствия голода, потерь в годы Великой Отечественной войны. С середины 50–х г. гендерное соотношение стало испытывать влияние целинной, а несколько позднее индустриальной миграции. К переписи 1970 г. пропорциональное представительство мужчин и женщин различных этнических групп меняется.

Прежде всего, отмечается более благоприятное соотношение полов в структуре населения всего региона. Так, с пропорции 37/63 в 1959 г. оно выравнивается до 48,1/51,9. Казахам удается сократить разницу между мужчинами и женщинами, которых в 1970 г. в Северном Казахстане насчитывалось 369 563 и 373 524, соответственно. Среди русского населения повысилась численность и доля женщин, которых имелось 912 449 чел, в то время как мужчин всего 820 190. Также увеличилась численность женского населения среди украинцев и белорусов. В особенности, изменение гендерной пропорции стало заметным у белорусского населения, если в 1959 г. это соотношение составляло 56,7/43,3, то в 1970 г. – 48,9/51,1.

Причины изменений гендерного соотношения у русских, украинцев и белорусов заключались в снижении роли механического фактора прироста в результате прекращения целинной и существенного замедления темпов индустриальной миграции. Кроме того, серьезным фактором явилась более высокая смертность мужчин.

У других этнических групп – немцев, поляков, татар и башкир увеличилась численность женщин. Тогда как у имевших ранее почти равное представительство мужчин и женщин, чеченцев и ингушей, произошло увеличение численности первых и уменьшение вторых. Это определялось процессами возвращения этих народов на историческую родину, а также более высокой миграционной подвижностью мужского населения среди них.

У молдаван, литовцев и латышей соотношение полов распределилось в пользу мужчин. У узбеков и азербайджанцев по–прежнему численность и удельный вес мужчин намного превосходили аналогичные показатели среди женщин. Это стало результатом продолжения миграционной активности мужского населения у этих этносов. То есть, отыгравший свою роль для русских, украинцев, белорусов миграционный фактор, продолжал действовать для восточных, в особенности тюркских этносов.

В областном разрезе этническая дифференциация гендерного состава населения Северного Казахстана была еще более выраженной. Если в Акмолинской области соотношение полов было практически аналогичным региональному, то в Кустанайской области численность женщин у русских и украинцев значительно превосходила количество мужчин, а у молдаван и латышей было примерно равным. У белорусов соотношение мужчин и женщин было более равномерным в разрезе всех областей. Мужское и женское население у казахов имело наиболее благоприятное соотношение и равномерно распределялось по областям. Гендерная структура по национальному составу населения региона в 1970 г. приведена в таблице 2 – Переписи населения Российской Империи, СССР, 15 новых независимых государств [электронный ресурс] // МНЭ РК Бюро национальной статистики (дата обращения: 30.10.2024г.).

Таблица 2* – Гендерная структура по национальному составу населения Северного региона КазССР по переписи 1970 г.
[Table 1. Gender structure according to the national composition of the population of the Northern region of the Kazakh SSR according to the 1970 census]

Национальность	Северо-Казахстанский регион		
	всего	М	Ж
Казахи	743 087	369 563	373 524
Русские	1 732 639	820 190	912 449
Украинцы	477 787	227 771	250 016
Белорусы	115 897	56 685	59 212
Молдаване	11 415	6 310	5 105
Мордва	12 314	5 826	6 488
Литовцы	5 919	3 574	2 345
Латыши	1 361	787	574
Эстонцы	1 193	570	623
Немцы	388 310	182 084	206 226
Поляки	45 486	21 128	24 568
Татары	81 795	38 011	43 784
Татары крымские	5	5	0
Башкиры	9 027	4 408	4 619
Удмурты	10 028	5 964	4 064
Чуваши	9 715	4 933	4 782
Азербайджанцы	2 870	2 255	615
Узбеки	4 428	3 913	515
Чеченцы	5 597	3 091	2 506
Ингуши	11 676	6 264	5 412
Корейцы	6 545	3 447	3 098
Китайцы	709	474	235
др. этносы	31 015	17 857	13 158
не указав. этнос	62	39	23
всего	3 708 998	1 783 482	1 925 516

*Таблица составлена авторами. Всесоюзная перепись населения 1970 года. – *Всесоюзная перепись населения 1970 года.* Городское и сельское население областей республик СССР (кроме РСФСР) по полу и национальности [электронный ресурс] // Демоскоп Weekly http://demoscope.ru/weekly/ssp/resp_nac_70.php (дата обращения: 30.10.2024).
[*Table compiled by the authors. All-Union population census of 1970. All-Union population census of 1970. Urban and rural population of the regions of the republics of the USSR (except for the RSFSR) by gender and nationality [electronic resource] // Demoscope Weekly http://demoscope.ru/weekly/ssp/resp_nac_70.php (circulation date: 30.10.2024)].

Численность мужчин у удмуртов вдвое превышала численность женщин, а ярко выраженная в регионе диспропорция полов у азербайджанцев была не столь заметной.

В Северо-Казахстанской области наблюдалось самое существенное – в несколько раз превышение – мужчин у чеченцев и ингушей.

В период между переписями 1970 и 1979 г. в Казахской ССР продолжилось выравнивание соотношения мужчин и женщин, так в 1979 г. оно составило 48,2/51,8. Такие же процессы происходили и в Северном Казахстане, если в 1970 г. гендерное соотношение составляло 48,1/51,9, то в 1979 г. – 48,3/51,7.

На фоне улучшения общей ситуации происходило и продолжение формирования благоприятного полового соотношения среди казахов, по результатам переписи 1979 г. оно составило 49,75/50,25.

Среди русских, украинцев и белорусов продолжалось углубление гендерных диспропорций. Так, в 1979 г. соотношение мужчин и женщин составило у русских – 47,4/52,6, у украинцев – 47,7/52,3, у белорусов – 48,7/51,3. У немцев пропорция полов составила 47,9/52,1.

Женщины превалировали в составе татар, поляков, мордвы, эстонцев, башкир, удмуртов, чувашей. Это явилось следствием прекращения влияния фактора механического прироста, выдвижением на первый план естественного прироста и других демографических причин эндогенного характера.

Напротив, преобладание мужского населения отмечается у молдаван, литовцев, латышей, в меньшей степени у корейцев. Но, наиболее высокой являлась диспропорция с большим перевесом мужчин у азербайджанцев, узбеков, чеченцев, ингушей и китайцев, что свидетельствовало об их более высокой миграционной мобильности.

Перепись 1989 г. продемонстрировала дальнейшее выравнивание гендерного соотношения в Северном Казахстане – 48,5/51,5. Гендерное соотношение составило у казахов – 49,7/50,3, у русских – 47,7/52,3, у украинцев – 47,5/52,5, у белорусов – 48,4/51,6, у немцев – 48,7/51,3. У поляков соотношение мужчин и женщин снизилось до 46,8/52,2. Данные переписи свидетельствуют о том, что среди шести наиболее крупных этносов региона у четырех – казахов, украинцев, белорусов и немцев имелось улучшение соотношения полов, у двух – русских и поляков наблюдались обратные тенденции.

Продолжилось увеличение численности женщин у татар, башкир, удмуртов, чувашей и мордвы. По–прежнему, количество мужчин превышало численность женщин у таких европейских этносов, как молдаване, литовцы, латыши и значительно превалировало у азербайджанцев, узбеков, чеченцев, ингушей и китайцев. Значительный разрыв в гендерном составе показали корейцы. Так, численность мужчин (4 422) в два раза превысила число женщин – 2 136.

Гендерная структура по национальному составу населения региона в 1979 г. приведена в таблице 3 – Статистический сборник по отдельным показателям всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 гг.) [электронный ресурс] // МНЭ РК Бюро национальной статистики. stat.gov.kz›getImg?id=ESTAT094615 (дата обращения: 30.10.2024).

Таблица 3*. Гендерная структура по этническим группам
в Северном Казахстане по переписи 1979 г.
[Table 3. Gender structure by ethnic group
in Northern Kazakhstan according to the 1979 census]

Национальность	**Казахская ССР**			**Северо-Казахстанский регион**		
	всего	**м**	**ж**	**всего**	**М**	**ж**
Всего населения	14 684 283	7 075637	7 608 646	4 008 531	1 937 699	2 070832
Казахи	5 289 349	2 600 993	2 688 356	896 650	446 113	450 537
Русские	5 991 205	2 805 570	3 185 635	1 893 967	898 245	995 722
Украинцы	897 964	433 349	464 615	451 468	215 417	236 051
Белорусы	181 491	90 584	90 907	101 785	49 650	52 135
Молдаване	30 256	16 149	14 107	14 115	7 299	6 816
Мордва	31 424	14 466	16 958	11 438	5 345	6 093
Литовцы	10 964	6 453	4 511	4 533	2 667	1 866
Латыши	4 318	2 224	2 094	1 360	724	636
Эстонцы	3 505	1 649	1 856	1 075	505	570
Немцы	900 207	429 965	470 242	405 674	194 155	211 519
Поляки	61 136	28 742	32 394	43 890	21 800	22 090
Татары	312 626	144 297	168 329	92 011	42 825	49 186
Татары крымские	834	389	445	66	35	31
Башкиры	32 499	15 759	16 740	15 835	7 593	8 242

Удмурцы	15 460	6 780	8 680	9 387	4 024	5 363
Чуваши	22 310	11 019	11 291	9 727	4 701	5 026
Азербайджанцы	73 345	40 514	32 831	4 355	3 179	1 176
Узбеки	263 295	134 604	128 691	3 549	2 731	818
Чеченцы	38 256	20 842	17 414	6 072	3 450	2 622
Ингуши	18 337	9 991	8 346	11 049	6 012	5 037
Корейцы	91 984	45 734	46 250	7 313	3 828	3 485
Китайцы	3 715	2 419	1 296	576	364	212
др. этносы	409 773	216 427	193 346	32 608	18 295	14 313
не указав. этнос	30	18	12	28	5	23

*Таблица составлена авторами. Всесоюзная перепись населения 1979 года. – *Всесоюзная перепись населения 1979 года.* Городское и сельское население областей республик СССР (кроме РСФСР) по полу инациональности [электронный ресурс] // Демоскоп Weekly http://demoscope.ru/weekly/ssp/resp_nac_79.php (дата обращения: 30.10.2024).
[* Table compiled by the authors. All-Union population census of 1979. All-Union population census of 1979. Urban and rural population of the regions of the republics of the USSR (except for the RSFSR) by gender and nationality [electronic resource] // Demoscope Weekly http://demoscope.ru/weekly/ssp/resp_nac_79.php (circulation date: 30.10.2024)].

За период между переписями 1959 и 1989 г. в гендерном составе населения Северного Казахстана произошло существенное улучшение: пропорция между полами сократила разрыв с 37/63 до 48,5/51,5. Негативные демографические последствия голода, насильственной коллективизации, депортации, военных потерь были практически нивелированы. Важную роль в этом сыграли два фактора – механического прироста и естественного.

Позитивные тенденции в гендерном развитии в межпереписной период проявились среди всех этносов, но наиболее благоприятно ситуация сложилась для казахов. За 1959–1989 г. пропорция между мужчинами и женщинами – 37/63 изменилась до 49,7/50,3, то есть в регионе их проживало почти равное количество. Следовательно, создавались комфортные условия для улучшения естественного прироста. Русское, украинское, белорусское, немецкое, польское население стали показывать нарастание диспропорции между полами вследствие ряда объективных факторов и появления новых эмиграционных тенденций. Гендерная структура по национальному составу населения региона в 1989 г. приведена в таблице 4 – Всесоюзная перепись населения 1989 года. Городское и сельское население областей республик СССР (кроме РСФСР) по полу и национальности [электронный ресурс] // Демоскоп Weekly http://demoscope.ru/weekly/ssp/resp_nac_89.php (дата обращения: 30.10.2024).

Таблица 4*. Гендерная структура населения по этническим группам в Северном регионе КазССР по переписи 1989 г.
[Table 3. Gender structure of the population by ethnic groups in the Northern region of the Kazakh SSR according to the 1989 census]

Национальности	Все население			Северо-Казахстанский регион		
	всего	м	ж	всего	М	ж
Казахской ССР	16 464 464	7 974 004	8 493 460	4 429 632	2 148 370	2 281 262
Казахи	6 534 616	3 225 856	3 308760	1 075 686	535 096	540 590
Русские	6 227 549	2 930 489	3 297 060	2 044 277	976 297	1 067 980
Украинцы	896 240	426 900	469 340	452 726	214 936	237 790
Белорусы	182 601	89 839	92 762	100 664	48 737	51 927
Молдаване	33 098	17 173	15 925	15 069	7 725	7 344
Мордва	30 036	13 642	16 394	11 139	5 258	5 881
Литовцы	10 942	6 315	4 627	4 539	2 597	1 942

Латыши	3 373	1 843	1 530	1 196	684	512
Эстонцы	3 397	1 600	1 797	1 041	465	576
Немцы	957 518	464 143	493 375	450 711	219 400	231 311
Поляки	59 956	28 018	31 938	44 198	20 677	23 521
Татары	327 982	151 388	176 594	99 665	46 636	53 029
Татары крымские	3 169	1 484	1 685	323	164	159
Башкиры	41 847	19 804	22 043	20 277	9 666	10 611
Удмурты	15 855	6 898	8 957	9 261	3 946	5 315
Чуваши	22 305	10 830	11 475	9 636	4 615	5 021
Азербайджанцы	90 083	50 089	39 994	11 426	7 496	3 930
Узбеки	332 017	170 326	161 691	4 937	3 526	1 411
Чеченцы	49 507	27 162	22 345	10 617	6 176	4 441
Ингуши	19 914	10 892	9 022	11 819	6 544	5 275
Корейцы	103 315	51 111	52 204	6 558	4 422	2 136
Китайцы	3 731	2 192	1 539	566	333	233
др. этносы	515 292	265 948	249 344	30 666	17 008	13 658
не указав. этнос	121	62	59	32	15	17

*Таблица составлена авторами. Всесоюзная перепись населения 1989 года. – *Всесоюзная перепись населения 1989 года.* Городское и сельское население областей республик СССР (кроме РСФСР) по полу и национальности [электронный ресурс] // Демоскоп Weekly http://demoscope.ru/weekly/ssp/resp_nac_89.php (дата обращения: 30.10.2024).
[*Table compiled by the authors. All-Union population census of 1989. All-Union population census of 1989. Urban and rural population of the regions of the republics of the USSR (except for the RSFSR) by gender and nationality [electronic resource] // Demoscope Weekly http://demoscope.ru/weekly/ssp/resp_nac_89.php (circulation date: 30.10.2024)].

Особенно сильные диспропорции были заметны в разрезе областей Северного Казахстана. Так, наибольшие показатели в диспропорции гендеров среди казахского населения наблюдались в Кустанайской области. Среди русских и украинцев гендерный разрыв в большей степени показывали Кустанайская и Павлодарская области. Эти же области относились к наиболее непропорциональным у узбекского и азербайджанского этносов.

Роль естественного прироста в улучшении демографических показателей населения Северного Казахстана стала повышаться с 1960 г., когда в республике была зафиксирована наиболее высокая рождаемость. Из северных областей самая высокая рождаемость произошла в Кустанайской области, где в 1960 г. на свет появилось 32307 детей. На втором месте расположилась Целиноградская область, на третьем и четвертом – Павлодарская и Кокчетавская. А аутсайдером явилась Северо-Казахстанская область с 16701 родившихся, почти вдвое меньше, чем в лидере – Кустанайской. Но «демографический взрыв» длился недолго, уже к 1970 г. наблюдалось резкое падение рождаемости во всех без исключения областях Северного Казахстана.

Динамика гендерного состава населения по национальностям в 1959–1989 гг. приведена в таблице 5 – Статистический сборник по отдельным показателям всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 гг. [электронный ресурс] // Министерство национальной экономики Республики Казахстан. Комитет по статистике. stat.gov.kz›getImg?id=ESTAT094615 (дата обращения: 30.10.2024 г.).

Таблица 5*. Динамика гендерного состава в разрезе этнических групп в регионе по переписям 1959 и 1989 г. [Table 5. Dynamics of gender composition by ethnic groups in the region according to the censuses of 1959 and 1989].

Национальность	1959 г.			1989 г.		
	всего	м	ж	всего	М	ж
всего	2 753136	1019 691	1 423 755	4 429 632	2 148 370	2 281 262
Казахи	512352	253 571	258 781	1 075 686	535 096	540 590
Русские	1 242374	590 103	649 271	2 044 277	976 297	1 067 980
Украинцы	395 957	193 896	202 061	452 726	214 936	237 790
Белорусы	64 374	35 873	28 501	100 664	48 737	51 927
Молдаване	5 681	2 400	1 308	15 069	7 725	7 344
Мордва	8 644	4 098	3 370	11 139	5 258	5 881
Литовцы	5 188	3 225	1 963	4 539	2 597	1 942
Латыши	1 505	910	595	1 196	684	512
Эстонцы	1 017	486	531	1 041	465	576
Немцы	333 991	152 472	181 519	450 711	219 400	231 311
Поляки	40 382	18 908	21 474	44 198	20 677	23 521
Татары	50 009	23 308	26 701	99 665	46 636	53 029
Татары крымские	---	---	---	323	164	159
Башкиры	2 858	1 542	1 316	20 277	9 666	10 611
Удмурты	2 146	1 031	1 115	9 261	3 946	5 315
Чуваши	4 921	2 778	2 143	9 636	4 615	5 021
Азербайджанцы	1 319	1 045	274	11 426	7 496	3 930
Узбеки	1 629	1 249	380	4 937	3 526	1 411
Чеченцы	16 760	8 474	8 286	10 617	6 176	4 441
Ингуши	32 309	16 156	16 153	11 819	6 544	5 275
Корейцы	5 313	2 749	2 564	6 558	4 422	2 136
Китайцы	599	417	182	566	333	233
др. этносы	23 400	777 640	9 995	30 666	17 008	13 658
не указав. этнос	43	22	22	32	15	17
всего	2 753136	1019 691	1 423 755	4 429 632	2 148 370	2 281 262

*Таблица составлены авторами. Всесоюзная перепись населения 1959 года. – *Всесоюзная перепись населения 1959 года.* Городское и сельское население республик СССР по полу и национальности. СССР [электронный ресурс] // Демоскоп Weekly http://demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_59.php (дата обращения: 30.10.2024). [* Table compiled by the authors. All-Union population census of 1959. † All-Union population census of 1959. Urban and rural population of the republics of the USSR by gender and nationality. USSR [electronic resource]//Demoscope Weekly http://demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_59.php (accessed: 30.10.2024)]; *Таблица составлена авторами. Всесоюзная перепись населения 1989 года. – *Всесоюзная перепись населения 1989 года.* Городское и сельское население областей республик СССР (кроме РСФСР) по полу и национальности [электронный ресурс] // Демоскоп Weekly http://demoscope.ru/weekly/ssp/resp_nac_89.php (дата обращения: 30.10.2024). [* Table compiled by the authors. All-Union population census of 1989. All-Union population census of 1989. Urban and rural population of the regions of the republics of the USSR (except for the RSFSR) by gender and nationality [electronic resource]//Demoscope Weekly http://demoscope.ru/weekly/ssp/resp_nac_89.php (circulation date: 30.10.2024)].

Результаты

Переписи 1970, 1979 и 1989 г. показали существенное, если не сказать больше, падение рождаемости в областях Северного Казахстана и катастрофическое снижение естественного прироста. Если в 1960 г. в Павлодарской области был отмечен исторический максимум естественного прироста – 37,5 промилле, то к 1970 г. он снизился до 20,0, в 1980 г. – до 17,6 и в 1989 г. – до 16,6. Наибольшими были темпы и значения падения естественного прироста в Северо-Казахстанской и Целиноградской областях – с 25,7 до 13,4 и 34,7 до 16,2 промилле, соответственно. Падение естественного прироста по областям Северного Казахстана в 1960–1989 гг. составило от 44 до 52 %.

Причинами такого резкого падения рождаемости и естественного прироста явился переход европейских этносов, особенно в среде горожан, к малодетной семье. Причем, малодетность стала демографической особенностью населения региона. Большинство семей, особенно среди европейских этносов имели наименьший показатель по сравнению с другими регионами Казахстана. К примеру, в 1979 г. средний размер семьи по республике составлял 4,1 чел., а в Северном Казахстане – 3,6. При этом долгое время, вплоть до начала 1980-х г. размер семьи существенно различался по этнической принадлежности. Традиционно размер казахской, а еще более узбекской семьи значительно превышал показатели европейских семей. Однако, к 1980 г. в Северном Казахстане вследствие наступления нового этапа демографического перехода к суженному типу воспроизводства произошло снижение размеров семьи среди казахского населения. Отметим, что этот переход не коснулся, к примеру, узбекских семей, по–прежнему, являвшимися традиционно многодетными. Но, поскольку большинство этносов стали участниками демографического перехода, то это оказало самое серьезное влияние на падение рождаемости и связанное с этим сокращение численности населения в Северном Казахстане.

Заключение

Демографическая структура населения Северного Казахстана за исследуемый период претерпела ряд существенных изменений, которые ярко проявились в гендерной дифференциации, и были четко выражены в разных этнических группах.

Перепись 1959 г. выявила резкие диспропорции в гендерном составе населения региона, так соотношение мужчин и женщин составляло 37/63. Это самый низкий показатель по всей республике, образовавшийся вследствие значительных потерь мужского населения вследствие голода, ссылок и депортаций, смертей во время Великой Отечественной войны. Самая искаженная деформация в соотношении полов в начале исследуемого периода наблюдалась у казахов, последствия вышеперечисленных событий для которых имели самые тяжелые результаты.

В период между переписями 1959–1989 г. казахам удалось восстановить благоприятное соотношение между гендерами. Напротив, имевшие вследствие значительного механического прироста более комфортную гендерную структуру, европейские и славянские этносы, первоначально несколько улучшив, но уже с 70-х г. стали терять это преимущество. Женское население стало серьезно доминировать над мужским.

Главную роль в восстановлении гендерного баланса у казахов сыграл естественный прирост. С 1960 г. он становится ключевым фактором в увеличении численности населения, оттесняя на второй план главный до этого времени миграционный. В результате в Северном Казахстане был достигнут исторический максимум естественного прироста – более 33 %, что на 2–3 % превышало среднереспубликанский показатель. Уровень рождаемости был высоким среди всех этносов, что было вызвано значительной долей мигрантов репродуктивного возраста. Но при этом он был выше среди представителей азиатских этносов, поскольку европейское население демонстрировало суженный тип воспроизводства, обусловленный разницей демографического поведения.

В начале 1960-х г. достигнутый ранее максимум естественного прироста сменяется снижением. Если темпы падения рождаемости по Казахстану в 1959–1970 г. составили 25–50 %, причем в городах эти показатели были выше, чем на селе, то в северных областях темпы падения рождаемости сельского населения были даже выше, чем среди городского и колебались в пределах 37–78 %. Коэффициент естественного прироста в северных областях по сельской местности снизился в 1959–1989 г. в два и более раз, что выше средних республиканских показателей. Более низкие темпы рождаемости, в том числе и в сельской местности, были связаны с абсолютным преобладанием в структуре населения северных областей славянских этносов, которые здесь и на селе составляли большинство, в то время как в других регионах Казахстана они расселялись преимущественно в городах.

Казахское население еще придерживалось традиционного типа воспроизводства, но уже обозначились подвижки в приближении к типу воспроизводства, характерного для европейского населения, что было связано с процессами урбанизации и формированием нового демографического поведения, характерным для которого является малодетная семья.

Список литературы

Алексеенко, 1993 — *Алексеенко А.Н.* Население Казахстана, 1920–1990 гг. Алматы: Ғылым, 1993. 126 с.

Алексеенко, 1999 — *Алексеенко Н.В.* Население Казахстана за 100 лет, 1897–1997 гг. Усть-Каменогорск: Вост.-Казахст. гос. ун–т, 1999. 157 с.

Алексеенко, 2009 — *Алексеенко Н.В., Алексеенко А.Н.* Славянское население Казахстана XVIII–XX вв.: историко-демографическое исследование. Усть-Каменогорск: Медиа–Альянс, 2009. 131 с.

Андреев, 1993 — *Андреев Е.М., Дарский Л.Е., Харькова Т.Х.* Население Советского Союза. 1922–1993. М.: Российская Академия наук., 1993. 140 с.

Асылбеков, 1991 — *Асылбеков М.Х., Галиев А.Б.* Социально-демографические процессы в Казахстане, 1917–1980 гг. Алма-Ата: Ғылым, 1991. 192 с.

Асылбеков — *Асылбеков М.Х.* О социальной, политической и этнической структуре Казахстана // Изв. Акад. наук Каз. ССР. Сер. обществ. Наук, 1991. № 3. С. 43–47.

Асылбеков — *Асылбеков М.Х., Козина В.В.* Казахи: демографические тенденции 80–90-годов. Алматы: Өркениет, 2000. 102 с.

Базанова — *Базанова Ф.Н.* Формирование и развитие структуры населения Казахской ССР: национальный аспект. Алма-Ата: Казахстан, 1987. 152 с.

Всесоюзная перепись населения, 1959 года. — *Всесоюзная перепись населения 1959 года.* Городское и сельское население республик СССР по полу и национальности. СССР [электронный ресурс] // Демоскоп Weekly http://demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_59.php (дата обращения: 30.10.2024).

Всесоюзная перепись населения 1989 года — *Всесоюзная перепись населения 1989 года.* Городское и сельское население областей республик СССР (кроме РСФСР) по полу и национальности [электронный ресурс] // Демоскоп Weekly http://demoscope.ru/weekly/ssp/resp_nac_89.php (дата обращения: 30.10.2024).

Есимова, 2005 — *Есимова Ж.К.* Влияние миграционных потоков на этническую картину населения северных областей Казахстана в период освоения целины // Вестн. Каз. нац. ун–та. 2005. № 12. С. 39–45.

Жумасултанов, 2000 — *Жумасултанов Т. Ж.* Население Казахстана с древнейших времен до наших дней: учеб. пособие. Алматы, 2000. 152 с.

Жумасултанов, 2013 — *Жумасултанов Т.Ж.* Целине – 60. Алматы: Казхстатинформ, 2013. 76 с.

Какенова, *2002* — *Какенова А.А.* Социально-демографические процессы в Северном Казахстане в 1926–1959 гг. автореф. дис. …канд. ист. наук. Алматы, 2002. 25 с.

Козина, 1994 — *Козина В.В.* Социально-демографические процессы в Казахстане в межпереписной 1979–1989 гг. период: автореф. дис. … канд. ист. наук. Алматы, 1994. 27 с.

Переписи населения Российской Империи, СССР — *Переписи населения Российской Империи, СССР,* 15 новых независимых государств [электронный ресурс] // Демоскоп Weekly http://demoscope.ru/weekly/ssp/census_types.php?ct=6 (дата обращения: 30.10.2024 г.).

Сарсембаева, 2010 — *Сарсембаева Г.А.* Изменения в этнической и социальной структуре населения Казахстана в условиях суверенитета, 1991–2009 гг.: дис. … канд. ист. наук. Алматы, 2010. 162 с.

Скопим, 1994 — *Скопим А.* Миграционные процессы в Казахстане: прошлое, настоящее, будущее // Миграционные процессы после распада СССР: сб. ст. / Рос. акад. наук, Ин–т проблем занятости, Лаб. миграции населения РЭНД; рук. программы: Д. Р. Азраэл, Ж. Зайончковская. М., 1994. С. 167–177.

Статистический сборник, 2024 — *Статистический сборник* по отдельным показателям всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 гг. [электронный ресурс] // Агентства по стратегическому планированию и реформам РК Бюро национальной статистики, 2024. stat.gov.kz›getImg?id=ESTAT094615 (дата обращения: 30.10.2024).

Такижбаева, 1999 — *Такижбаева Н.* Изменение социальной и национальной структуры сельского населения Казахстана, 1946–1992 гг. автореф. дис. …д-ра ист. наук. Алма-Ата, 1999. 58с.

Тапаева, 2010 — *Тапаева Б.* Половозрастной состав населения Казахстана: региональные различия // ҚМПИ Жаршысы. 2010. № 2. С. 58–61.

Тарасова, 2004 —*Тарасова Е.В.* Миграционный обмен с Россией как фактор формирования этнического состава населения Казахстана: XVIII – начало XXI века. дис. … канд. ист. наук. М., 2004. 135 л.

Уалиева, 1995 — *Уалиева С.К.* Структура городской и сельской семьи Казахстана: этнодемографический аспект // Сборник научных трудов преподавателей и сотрудников Высшего Российско–Казахстанского свободного колледжа / Высш. Рос. Казахст. свобод. колледж. Алматы, 1995. С. 3–13.

Шамшудинова, 2014 — *Шамшудинова Г.Т.* Материалы переписи населения как источник изучения демографической истории Казахстана: на примере Павлодарской области. Павлодар: Кереку, 2014. 155 с.

References

Alekseenko, 2009 — *Alekseenko N.V., Alekseenko A.N.* Slavyanskoye naseleniye Kazakhstana XVIII–XX vv.: istoriko-demograficheskoye issledovaniye [Slavic population of Kazakhstan of the XVIII–XX centuries: historical and demographic research]. Ust–Kamenogorsk: Media Alliance, 2009. 131 p. (In Russ.).

Vsesoyuznaya perepis' naseleniya, 1959 — *Vsesoyuznaya perepis' naseleniya* 1959 goda. Gorodskoye i sel'skoye naseleniye respublik SSSR po polu i natsional'nosti. SSSR [All–Union population census of 1959. Urban and rural population of the republics of the USSR by gender and nationality. USSR] // Demoscope Weekly, 1959. URL: http://demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_59.php (accessed: 30.10.2024). (In Russ.).

Vsesoyuznaya perepis' naseleniya, 1989 — *Vsesoyuznaya perepis' naseleniya* 1989 goda. Gorodskoye i sel'skoye naseleniye oblastey respublik SSSR (krome RSFSR) po polu i natsional'nosti [All–Union population census of 1989. Urban and rural population of the regions of the republics of the USSR (except for the RSFSR) by gender and nationality] // Demoscope Weekly, 1989. URL: http://demoscope.ru/weekly/ssp/resp_nac_89.php (accessed 30.10.2024). (In Russ.).

Andreev, et. al, 1993 — *Andreev E.M., Darsky LE, Kharkiv T.Kh.* Naseleniye Sovetskogo Soyuza. 1922–1993 [Population of the Soviet Union. 1922–1993]. M.: Russian Academy of Sciences., 1993. 140 p. (In Russ.).

Asylbekov, 1991 — *Asylbekov M.Kh.* O sotsial'noy, politicheskoy i etnicheskoy strukture Kazakhstana [On the social, political and ethnic structure of Kazakhstan] // Izv. Acad. sciences Kaz. SSR. Ser. societies. science.1991. No. 3. Pp. 43–47. (In Russ.).

Asylbekov, Galiev, 1991 — *Asylbekov M.Kh., Galiev A.B.* Sotsial'no-demograficheskiye protsessy v Kazakhstane, 1917–1980 gg. [Sociodemographic processes in Kazakhstan, 1917–1980]. Alma-Ata: Kylym, 1991. 192 p. (In Russ.).

Asylbekov, 2000 — *Asylbekov M.Kh., Kozina V.V.* Kazakhi: demograficheskiye tendentsii 80–90-godov [Kazakhs: demographic trends of the 80–90s]. Almaty: Orkeniet, 2000. 102 p. (In Russ.).

Bazanova, 1987 — *Bazanova F.N.* Formirovaniye i razvitiye struktury naseleniya Kazakhskoy SSR: natsional'nyy aspekt [Formation and development of the population structure of the Kazakh SSR: national aspect]. Alma-Ata: Kazakhstan, 1987. 152 p. (In Russ.).

Perepisi naseleniya Rossiyskoy Imperii, 2024 — Perepisi naseleniya Rossiyskoy Imperii, SSSR, 15 novykh nezavisimykh gosudarstv [Censuses of the population of the Russian Empire, the USSR, 15 new independent states] // Demoscope Weekly, 2024. URL: http://demoscope.ru/weekly/ssp/census_types.php?ct=6 (circulation date: 30.10.2024). (In Russ.).

Kakenova, 2002 — *Kakenova A.A.* Sotsial'no-demograficheskiye protsessy v Severnom Kazakhstane v 1926–1959 gg. [Socio-demographic processes in Northern Kazakhstan in 1926–1959]. author. dis.... cand. east. sciences. Almaty, 2002. 25 p. (In Russ.).

Kozina, 1994 — *Kozina V.V.* Sotsial'no-demograficheskiye protsessy v Kazakhstane v mezhperepisnoy 1979–1989 gg. [Socio-demographic processes in Kazakhstan in the census 1979–1989] // period: author. dis.... Candidate of Historical Sciences. Almaty, 1994. 27 p. (In Russ.).

Sarsembayeva, 2010 — *Sarsembayeva G.A.* Izmeneniya v etnicheskoy i sotsial'noy strukture naseleniya Kazakhstana v usloviyakh suvereniteta, 1991–2009 gg. [Changes in the ethnic and social structure of the population of Kazakhstan under the conditions of sovereignty, 1991–2009] // dis.... Candidate of Historical Sciences. Almaty, 2010. 162 pp. (In Russ.).

Shamshudinova, 2014 — *Shamshudinova G.T.* Materialy perepisi naseleniya kak istochnik izucheniya demograficheskoy istorii Kazakhstana: na primere Pavlodarskoy oblasti [Census materials as a source of studying the demographic history of Kazakhstan: on the example of Pavlodar region]. Pavlodar: Kereku, 2014. 155 p. (In Russ.).

Skopim, 1994 — *Skopim A.* Migratsionnyye protsessy v Kazakhstane: proshloye, nastoyashcheye, budushcheye [Migration processes in Kazakhstan: past, present – future] // Migration processes after the collapse of the USSR: Sat. Art./Ros. acad. sciences, Institute of employment problems, Lab. RAND population migration; hands. programs: D.R. Azrael, J. Zayonchkovskaya. M., 1994. Pp. 167–177. (In Russ.).

Statisticheskiy sbornik, 2024 — *Statisticheskiy sbornik* po otdel'nym pokazatelyam vsesoyuznykh perepisey naseleniya 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 gg. [Statistical collection on individual indicators of all–Union censuses 1939, 1959, 1970, 1979, 1989] // Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan Bureau of National Statistics, 2024. https://stat.gov.kz/ (date of reference: 30.10.2024). (In Russ.).

Takizhbaeva, 1999 — *Takizhbaeva N.* Izmeneniye sotsial'noy i natsional'noy struktury sel'skogo naseleniya Kazakhstana, 1946–1992 gg. [Change in the social and national structure of the rural population of Kazakhstan, 1946–1992]. Author. dis.... Dr. ist. Sciences. Alma-Ata, 1999. 58 p. (In Russ.).

Tapaeva, 2010 — *Tapaeva B.* Polovozrastnoy sostav naseleniya Kazakhstana: regional'nyye razlichiya [Age and sex composition of the population of Kazakhstan: regional differences] // MPI Zharshysy, 2010. No. 2. Pp. 58–61. (In Russ.).

Tarasova, 2004 — *Tarasova E.V.* Migratsionnyy obmen s Rossiyey kak faktor formirovaniya etnicheskogo sostava naseleniya Kazakhstana: XVIII – nachalo XXI veka [Migration exchange with Russia as a factor in the formation of the ethnic composition of the population of Kazakhstan: XVIII – beginning of the XXI century] // dis.... Candidate of Historical Sciences. M., 2004. 135 p. (In Russ.).

Ualieva, 1995 — *Ualieva S.K.* Struktura gorodskoy i sel'skoy sem'i Kazakhstana: etnodemograficheskiy aspekt [Structure of the urban and rural family of Kazakhstan: ethnodemographic aspect] // Collection of scientific works of teachers and employees of the Higher Russian–Kazakhstan Free College / Higher. Ros. Kazakhst. freedoms. college. Almaty, 1995. Pp. 3–13. (In Russ.).

Yesimova, 2005 — *Yesimova Zh.K.* Vliyaniye migratsionnykh potokov na etnicheskuyu kartinu naseleniya severnykh oblastey Kazakhstana v period osvoyeniya tseliny [The influence of migration flows on the ethnic picture of the population of the northern regions of Kazakhstan during the development of virgin lands] // Vestn. Kaz. nat. University, 2005. No. 12. Pp. 39–45.

Zhumasultanov, 2000 — *Zhumasultanov T.Zh.* Naseleniye Kazakhstana s drevneyshikh vremen do nashikh dney: ucheb. posobiye [The population of Kazakhstan from ancient times to the present day: study. Manual]. Almaty, 2000. 152 p. (In Russ.).

Zhumasultanov, 2013 — *Zhumasultanov T.J.* Celine – 60 [Tseline – 60]. Almaty: Kazkhstatinform, 2013. 76 p. (In Russ.).

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 1, pp. 125-142, 2025
Journal homepage: https://edu.e-history.kz

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_1_125-142

ҒТАМР / МРНТИ / IRSTI 03.20

KYZYLORDA REGIONAL “KNOWLEDGE” SOCIETY: PROMOTING SCIENCE AND POLITICAL-ATHEISTIC EDUCATION ACTIVITIES (1948–1964)

Talgat Zholdassuly[1], *Zhansaya Oidanova*[2]

[1]Korkyt Ata Kyzylorda university
(29A, Aiteke Bi Str., 120000 Kyzylorda, Republic of Kazakhstan)
Doctor of philosophy (PhD), acting Associate Professor
https://orcid.org/0000-0002-0976-6075. E-mail: zholdassuly2018@gmail.com

[2]Korkyt Ata Kyzylorda university
(29A, Aiteke Bi Str., 120000 Kyzylorda, Republic of Kazakhstan)
Master’s student of the “History and Archaeology” Department
https://orcid.org/0009-0008-8979-3583. E-mail: zhansayaoz01@icloud.com

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2025
© Zholdassuly T., Oidanova Zh., 2025

Abstract. *Introduction.* The article discusses the history of the Kyzylorda regional branch of the “Knowledge” *(Bilim)* Society, a Soviet organization established in the mid-20th century to disseminate political and scientific knowledge. Drawing primarily on archival data, including newly introduced documents, the study examines the organization’s formative period (1948–1965) in the Kyzylorda region. *Research objective and tasks*. It analyzes its structure, efforts to promote science, and activities in atheist propaganda, reflecting the Communist Party’s strategies for educating the population and instilling Soviet ideology. *Results.* The Kyzylorda branch, founded as a volunteer organization, used strict Soviet administrative methods to propagate the Communist Party's charter and program through lectures. It engaged local intelligentsia, scientists, cultural figures, teachers, doctors, and engineers to promote science, education, and technological achievements. The organization also opposed religion and Sufi traditions, providing atheist education. This elevated the prestige of technical professions, inspiring young people to pursue careers in engineering, science, and research. *Conclusion.* Despite improving cultural and scientific awareness, the organization infringed on religious freedoms. Its activities facilitated the dissemination of scientific innovations and discoveries. The study sheds new light on the organization’s establishment, membership, and impact, offering valuable insights into a significant chapter of Kyzylorda's regional history.

Keywords: Soviet Union, “Knowledge” Society, Kazakhstan, Kyzylorda, Propaganda, Atheism, Ishanism

Acknowledgment. The article was prepared within the framework of the scientific project titled AP22787282 “Sufism in Soviet Kazakhstan: on the Example of Yassawism and History of Ishan Tradition” funded by the grant from the Education Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

For citation: Zholdassuly T., Oidanova Zh. Kyzylorda regional “knowledge” society: promoting science and political-atheistic education activities (1948–1964) // Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”. 2025. Vol. 12. No. 1. Pp. 125–142. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_1_125-142

ҚЫЗЫЛОРДА ОБЛЫСТЫҚ «БІЛІМ» ҚОҒАМЫ ҰЙЫМЫ: ҒЫЛЫМДЫ ДӘРІПТЕУ ЖӘНЕ САЯСИ-АТЕИСТІК ТӘРБИЕ БЕРУ ҚЫЗМЕТІ (1948–1964 жж.)

Жолдасұлы Талғат[1], *Ойданова Жансая Жаңабайқызы*[2]

[1]Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті
(29А-үй, Әйтеке Би көш., 120000 Қызылорда, Қазақстан Республикасы)
Философия докторы (PhD), қауымдастырылған профессор м.а.
https://orcid.org/0000-0002-0976-6075. E-mail: zholdassuly2018@gmail.com

[2]Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті
(29А-үй, Әйтеке Би көш., 120000 Қызылорда, Қазақстан Республикасы)
«Тарих және археология» кафедрасының магистранты
https://orcid.org/0009-0008-8979-3583. E-mail: zhansayaoz01@icloud.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025
© Жолдасұлы Т., Ойданова Ж.Ж., 2025

Аңдатпа. *Кіріспе.* Мақалада Совет Одағында XX ғасырдың орта тұсында саяси және ғылыми білімдерді тарату қоғамы атымен құрылған «Білім» қоғамы ұйымының Қызылорда облысы бөлімшесінің тарихы баяндалады. Зерттеу түрлі дерек көздерімен қатар негізінен архив деректері негізінде жазылған және кейбір архив құжаттары тұңғыш рет ғылыми айналымға енгізілген. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Аталған ұйымның 1948–1965 жылдардағы қалыптасу кезеңін Қызылорда облысы мысалында зерттеу және ұйымның құрылымын, ғылымды дәріптеу және атеистік үгіт-насихат қызметін ашып көрсету. Ұйым тарихы арқылы коммунистік партияның халықты тәрбиелеу немесе советтік дүниетанымды сіңіру саясатын талдау. *Нәтижелер.* Ұйымның Қызылорда облыстық бөлімшесі облыс тұрғындары арасында коммунистік партияның жарғысы мен бағдарламасын лекциялар беру әдісі арқылы насихаттай отырып, бүкіл халықты советтік рухта тәрбиелеуге талпынды. Еріктілер ұйымы болып құрылған ұйым, өз үгіт-насихат ісін қатаң советтік әміршіл-әкімшіл тәсілдер арқылы жүргізді. Ұйымның жұмысына Қызылорда қаласы интеллигенциясы, ғалымдар, мәдениет қайраткерлері, мұғалімдер, дәрігерлер, инженерлер тартылды. Ағартушылықпен айналыса отырып, дінге және сопылық дәстүрлерге қарсы күресті және азаматтарға атеистік тәрбие берді. Нәтижесінде қоғамда инженер, ғалым немесе зерттеуші болу үлкен бедел саналды және жастар техникалық салаларға ұмтылды. *Қорытынды.* Халықтың мәдениеті көтерілгенімен, халықтың дінге сену құқығы бұзылып отырды. Ұйымның ғылыми білімді қалың жұртшылық арасында кеңінен насихаттай алуы өнертабыстар мен ғылыми жаңалықтардың халыққа жетуіне де ықпал етті. Сонымен қатар мақалада Қызылорда өңірі тарихының бір бөлігін құрайтын бұл ұйымның қалыптасуы, қызметі, мүшелік құрамы, салалары және басқа да мәселелер туралы тың мағлұматтар арқылы беріледі.

Түйін сөздер: Совет одағы, «Білім» қоғамы, Қазақстан, Қызылорда, пропаганда, атеизм, ишанизм

Алғыс. Мақала ҚР ҒжЖБМ Ғылым комитетінің гранттық қаржыландыруымен AP22787282 «Советтік Қазақстанда сопылық: Яссауилік және ишандық дәстүр тарихы мысалында» тақырыбындағы ғылыми жоба аясында дайындалды.

Дәйексөз үшін: Жолдасұлы Т., Ойданова Ж.Ж. Қызылорда облыстық «білім» қоғамы ұйымы: ғылымды дәріптеу және саяси-атеистік тәрбие беру қызметі (1948–1964 жж.) // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2025. Т. 12. № 1. 125–142 бб. (Қазақш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_1_125-142

КЫЗЫЛОРДИНСКОЕ ОБЛАСТНОЕ ОБЩЕСТВО «ЗНАНИЕ»: ПРОПАГАНДА НАУКИ И ПОЛИТИКО-АТЕИСТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ (1948–1964)

Жолдасулы Талгат[1], *Ойданова Жансая Жанабайкызы*[2]

[1]Кызылординский университет имени Коркыт-Ата
(д. 29А, ул. Айтеке Би, 120000 Кызылорда, Республика Казахстан)
Доктор философии (PhD), и.о. доцента
https://orcid.org/0000-0002-0976-6075. E-mail: zholdassuly2018@gmail.com

[2]Кызылординский университет имени Коркыт-Ата
(д. 29А, ул. Айтеке Би, 120000 Кызылорда, Республика Казахстан)
Магистрант кафедры «История и археология»
https://orcid.org/0009-0008-8979-3583. E-mail: zhansayaoz01@icloud.com

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025
© Жолдасулы Т., Ойданова Ж.Ж., 2025

Аннотация. *Введение.* В статье рассматривается история Кызылординского областного отделения общества «Знание», созданного в середине XX века для распространения политических и научных знаний. Исследование основано на архивных данных, включая документы, впервые вводимые в научный оборот. *Цель и задачи исследования.* Цель исследования — изучить период формирования организации (1948–1965) в Кызылординской области, её структуру, деятельность по популяризации науки и атеистической пропаганде, а также анализировать политику коммунистической партии по воспитанию и внедрению советского мировоззрения. *Результаты.* Кызылординское отделение «Знания» активно популяризировало советскую идеологию, распространяя устав и программу коммунистической партии через лекции. Используя строгие административные методы, организация вовлекала местных интеллигентов, учёных, культурных деятелей, учителей, врачей и инженеров. Она также боролась с религией и суфийскими традициями, проводя атеистическое воспитание. Это повысило престиж профессий инженеров и учёных среди молодёжи, побуждая её выбирать технические специальности. *Заключение.* Хотя культурный уровень населения повысился, право на религиозную веру было нарушено. Деятельность организации способствовала распространению научных знаний и открытий среди населения. Статья представляет новые данные о создании и деятельности организации, её членском составе и влиянии на историю Кызылординского региона.

Ключевые слова: Советский Союз, общество «Знание», Казахстан, Кызылорда, пропаганда, атеизм, ишанизм

Благодарность. Статья подготовлена в рамках научного проекта AP22787282 «Суфизм в Советском Казахстане: на примере истории традиций Ясавия и ишанизма», финансируемого грантом Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.

Для цитирования: Жолдасулы Т., Ойданова Ж.Ж. Кызылординское областное общество «знание»: пропаганда науки и политико-атеистическое воспитание (1948–1964) // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2025. Т. 12. № 1. С. 125–142. (На Каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_1_125-142

Кіріспе

Советтік идеологияның немесе коммунистік партияның үгіт-насихат жұмысының тарихы маңызды зерттеу саласының бірі. Себебі большевизм идеологиясы мен оның атеизм саясаты советтік адам (homo sovieticus) жасап шығаруға ұмтылды. Советтік билік үшін өз идеологиясына қайшы келетін кез келген түсінік немесе дәстүр оған жау болып саналды. Ортақ құндылықтары бар, ортақ әдеттері мен мәдениеті бар советтік қоғамды құру үшін барлық салада үгіт-насихат ұйымдары жұмыс жасады. Соның бірі басында Саяси және ғылыми білімдерді тарату қоғамы деп аталған «Білім» қоғамы ұйымы еді. Советтік мемлекет марксизм-ленинизм түсінігін кең көлемде насихаттауға және коммунистік партияның шешімдерін қолдау үшін саяси және ғылыми білімдерді таратуға және атеистік насихатқа мұқтаж еді. Бұл үдеріске «Білім» қоғамымен бірге әртүрлі ұйымдар мен мекемелер тартылды. Осы мақсатта большевиктер соғыстан кейін одақ құрамындағы барлық республикаларда саяси-ағартушылық қызмет атқаратын, советтік мемлекеттің ғылыми-техникалық жетістіктерін насихаттайтын ұйым құруды көздеді. Осылайша бұрынғы Жауынгер Құдайсыздар одағы ұйымының орнына 1947 жылы Коммунистік партия Орталық комитеті тарапынан Саяси және ғылыми білімді тарату қоғамы атты ұйым құру туралы шешім шығарылып, сол жылы шілде айында бұл ұйым мүшелерінің алғашқы отырысы өтті. Ұйымның негізгі міндеті одақтас республикаларда коммунистік партия саясатын насихаттау және оның жүзеге асырылуына ықпал ету болды. Ұйым мүшелері совет тұрғындары арасында саяси және ғылыми білімді тарату қызметімен қатар, дінге қарсы үгіт-насихат жұмысымен де айналысты. Сол мақсатта аталған ұйым дәрістер жүргізіп қана қоймай, тиісті атеистік әдебиеттер де шығарды.

Бұл зерттеуде осы аталған ұйымның Қазақстандағы, оның ішінде Қызылорда облысындағы бөлімшесінің тарихына тоқталатын боламыз. Бұл үгіт-насихат ұйымының Қызылорда облыстық бөлімінің тарихы арнайы зерттелмеген, дәл осы аспект оның өзектілігін айқындайды. Советтік адам жасап шығару үшін және халықты коммунистік идеология шеңберінде «тәрбиелеу» мақсатында құрылған бұл үгіт-насихат ұйымның тарихы Советтік Қазақстан халқының мәдени өмірін тереңірек түсіну үшін арнайы зерттеуді талап етеді. Сонымен қатар, аталған ұйымның Қызылорда облысындағы бөлімінің құрылуы мен қызметі туралы мәліметтердің жетіспеуі, ұйым тарихы жөнінде архив құжаттарының ғылыми айналымға енбеуі зерттеу жұмысының қажеттілігін көрсетеді. Сондықтан да Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін Совет Одағында ұйымдастырылған «Білім» қоғамының Қызылорда аймағындағы 1948–1965 жылдардағы жұмысын зерттеу советтік Қазақстан тарихын басқа қырынан тануға мүмкіндік береді. Осыған байланысты аталған жылдардағы «Білім» қоғамының Қызылорда облысындағы үгіт-насихат қызметі мен саяси-ағарту жұмысын ашып көрсету; осы ұйымның жұмысы арқылы советтік биліктің көздеген мақсатын анықтау; архив деректері арқылы аталған ұйымның Қызылорда облысы халқы арасындағы ықпалы мен дінге қарсы жұмысын талдау зерттеу жұмысының негізгі мәселесі мен мақсат-міндеттеріне кіреді.

Материалдар мен әдістер

Саяси және ғылыми білімдерді тарату ұйымы атауымен құрылған «Білім» қоғамының Қызылорда өңірі мысалындағы тарихы негізінен архив құжаттары арқылы беріледі. Атап айтқанда, тақырыптың деректік негізін Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің (ҚР ОМА) 1810-қоры *(1947–1963 жылдары Қазақ ССР-і бойынша саяси және ғылыми білімдерді тарату қоғамы, 1963 жылдан «Білім» қоғамы)* мен Қызылорда облыстық мемлекеттік архивінің қоғамдық-саяси тарихы бойынша филиалының (ҚОҚСТМА) Р-1562-қорының *(Қызылорда облыстық «Білім» қоғамы ұйымы)* құжаттары (жарғылар, есептер, хаттамалар, бұйрықтар және басқа да ресми құжаттар) құрайды. Қолданылған түпдеректер (primary sources) ішінде Қызылорда облыстық мемлекеттік архивінің қоғамдық-саяси тарихы бойынша филиалының аталған ұйым тарихына қатысты кейбір құжаттары алғаш рет ғылыми айналымға еніп отыр. Сонымен қатар, советтік кезеңде аталған

ұйымның баспасынан жарияланған еңбектер мен советтік, Ресейлік және Қазақстандық авторлардың зерттеулері де қосымша дереккөз (secondary sources) ретінде қолданылды. Зерттеу бағыты – негізінен осы түпдеректер арқылы бұл ұйымның құрылу мақсатын; сол кезеңдегі Қызылорда аймағында ғылымды дәріптеудегі оның рөлін; коммунистік партияның идеологиясын насихаттау ісін; дінге қарсы үгіт-насихат қызметін; ғылыми және саяси білімдердің халық арасына таратуын ашып көрсету. Жалпы «Білім» қоғамы өз жұмысында ғылыми жаңалықтарды советтік идеологиямен байланыстырды және ғылымды идеологиялық құрал ретінде пайдаланды. Сонымен қатар саяси идеология мен атеизм жергілікті халықтың саяси-діни көзқарастарының өзгеруіне әсер етті. Бұл тұжырымдама ғылым мен саясат арасындағы байланысты, атеизмнің қоғамға ықпалы мен советтік идеологияның көпшіліктің өмір сүру жағдайына әсерін Қызылорда облысы мысалында зерттеуге бағытталады.

Мемлекеттік архив құжаттарын қолдану кезінде үкіметтің ішкі саясатымен байланысты ол деректердің мемлекеттің идеологиясымен айналысқан һәм советтік қоғам құру жолында халыққа саяси және атеистік тәрбие берумен, ғылымды дәріптеумен айналысқан ұйымға қатысты мемлекеттік-партиялық құжаттар екендігі естен шығарылмады. Осыған орай бұл зерттеуде негізінен құжаттық талдау әдісі қолданылды. Бұл әдіс арқылы аталған ұйымның жұмысын бейнелейтін құжаттар талданып, Қызылорда облыстық «Білім» қоғамы ұйымының мақсаты мен қызметі, сондай-ақ қоғамның аймақтағы мәдени-саяси жағдайға әсері сарапталды. Одан бөлек жұмыстың әдіснамалық негізін тарих ғылымындағы тарихилық әдіс, кантент-талдау әдісі, салыстырмалы әдіс, әлеуметтік-саяси анализ әдісі, және квантитативтік әдістер де құрайды. Сонымен қатар, жалпыдан жекеге қарай ой қорытындысы (дедукция) және жүйелі талдау әдістері де қолданылды. Хронологиялық, объективтілік принцип арқылы советтік идеология тарихындағы «Білім» қоғамының алар орны жүйелі және бейтарап түрде көрсетілді.

Талқылау

Қолданысымыздағы ғылыми зерттеулерді советтік, Ресейлік және Қазақстандық деп үшке бөліп қарастыруға болады. Мысалы, советтік авторлардан Н.Н. Мурашов және В.А. Мезенцевтің еңбектерінде сол кезеңдегі «Білім» қоғамы ұйымының советтік Ресей аймағындағы ғылымды дәріптеу жұмысы мен бұл ұйымның мүшелеріне партия тарапынан беріліп отырған тапсырмалар мен нұсқаулықтар жөнінде қарастырылса (Мурашов, 1969; Мезенцев, 1972), Н.С. Афонин мен Ф.Л. Бурдаков болса Саранск аймағындағы аталған ұйымның лекциялық үгіт-насихат қызметінің теориялық және практикалық қызметіне және халық университеттерінің еңбекшілер арасындағы жұмысын жан-жақты қарастырған (Афонин, Бурдаков, 1976). Сонымен қатар Бүкілодақтық «Білім» қоғамы ұйымының тарихына арналған зерттеуші А.И. Чинённыйдың еңбегінде аталған ұйымның баспа ісі туралы, сонымен қатар ұйым бөлімшелері мен қызметкерлерінің мемлекет тарапынан марапатталып отырғандығы жөнінде қызықты мәліметтер келтіріледі (А.И. Чинённый, 1988). Бірақ советтік идеологияның ықпалымен жазылған бұл аталған еңбектердің барлығында да ғылыми объективтілік тұрғысынан кемшіліктер бар екені сөзсіз. Оған қоса бұл еңбектерде бұл ұйымның Қазақстандағы жұмысы қарастырылмаған деуге болады. Ал, советтік авторлардан В.П. Неруштың зерттеуінде Қазақ ССР-і Саяси және ғылыми білімдерді тарату қоғамының құрылуы мен оның алғашқы басшылары жөнінде құнды мәліметтер берілгенін де айта кету қажет (Неруш, 1978). Совет Одағы тараған кейін Ресейде аталған ұйымның тарихына қатысты сапалы зерттеулер жасалғанын айта аламыз. Мысалы, А.С. Халимованың мақаласында, Бүкілодақтық Саяси және ғылыми білімдерді тарату қоғамының жарғыларының тарихына жан-жақты талдау жасалса (Халимова, 2018), А.В. Селезнев есімді автордың зерттеуінде ұйым тарихын кезеңдерге бөлу мәселесі салыстырмалы және функционалдық тұрғыда талданған (Селезнев, 2018). Ал, Д.А. Пинаеваның мақаласынан «Білім» қоғамы ұйымының партия тарапынан басқарылып, бақыланып және керек кезінде қатаң түрде сыналып отырғандығын көруге болады (Пинаева, 2015). Бірақ байқалғанындай бұл зерттеулерде де «Білім» қоғамы ұйымның Қазақстандағы бөлімінің тарихы қарастырылмаған.

«Білім» қоғамының Қазақстандағы қызметімен байланысты тарихшы А.Т. Еспенбетованың кандидаттық диссертациясының алар орны ерекше. Бұл зерттеуде коммунистік партияның халықты шындықтан жаңылыстыру мақсатында үгіт-насихат әдістері арқылы өзіне құлшына қызмет етуге ықыласты топ құруға ұмтылған әрекеті өз жемісін бергендігі баяндалады. Қоғам қызметінің ғылыми-практикалық өмірдің сан-саласын қамтып, кезекті идеологиялық науқандарға сай ғылымның әр саласынан лекциялық насихат өрістетіліп отырғаны айтылады. Ғылымның қандай саласынан лекция оқылса да олар социализм идеяларымен, партия қызметімен, совет қоғамының артықшылықтарымен байланыстырылмай оқылмағандығы туралы құнды тұжырымдар бар. Партияның қатаң талабы бойынша аталған ұйымның лекторлары советтік кезеңдегі қазақ халқының өміріндегі түбегейлі өзгерістер туралы, Екінші дүниежүзілік соғыс уақытындағы Қазақстандықтардың майдандағы ерлік істері мен соғыстан кейінгі кезеңдегі еңбек саласындағы ерліктері жөнінде большевиктік принциптер мен партия рухына сай көркемдік дәрежесі жоғары лекциялар дайындауға тиіс болғандығы атап өтіледі (Еспенбетова, 2000: 64). Бірақ аталған зерттеуде «Білім» қоғамы ұйымының Қызылорда аумағындағы атқарған істері туралы мәліметтер келтірілгенімен, Қызылорда облыстық мемлекеттік архивінің құжаттары қолданылмаған. Сондықтан да, Қызылорда облыстық «Білім» қоғамы ұйымы тарихы, құрылуы және оның атқарған қызметі мен аталған ұйымның Сыр өңірі тарихында алар орны туралы арнайы ғылыми зерттеулердің жоқ екендігін айта аламыз. Бұл мақала аталған ұйым тарихына қатысты осы олқылықтың орнын толтырады дей аламыз және зерттеудің ғылыми жаңалығы мен маңыздылығы да осында.

Нәтижелер

1947 жылы мамырда бір топ совет ғалымы мен өнер қайраткері саяси және ғылыми білімдер таратын қоғам құруға шақырған үндеу жариялады. Үндеу қолдау тауып, 1947 жылы мамыр айында Мәскеуде Бүкілодақтық Саяси және ғылыми білімдер тарату қоғамы құрылып, оның төрағалығына академик С.И. Вавилов сайланды (Еспенбетова, 2000: 12–13). Ал, сол жылдың шілде айында ССРО-да ғалымдар, қоғамдық-саяси қызметкерлер, мәдениет және өнер майталмандары тобының бастамасымен Бүкілодақтық Саяси және ғылыми білімдер таратататын қоғам ресми түрде өз жұмысын бастады. Сол уақытта Қазақстанда да 5000 мүшесі бар республикалық Саяси және ғылыми білімдерді тарату қоғамы ұйымы ұйымдастырылды. Бастапқы кезде Қазақстанда республика бойынша ол ұйымның 11 облыстық бөлімі ашылды. Оның ішіне Қызылорда бөлімі де бар еді. Құрылған уақытында Қызылорда облыстық Саяси және ғылыми білімдер тарату қоғамы құрамында барлығы 733 мүше болды. Олардың 332-сі шынайы мүше (действительные члены), 384-і жарысушы мүше (члены-соревнователи) және 27-сі ұжым мүшелері (члены-коллективы) еді. Қызылорда облысы бойынша 8 аудандық бөлімнің 49 бастауыш ұйымы ұйымдастырылып, 49 лекторий құрылды және оның 23-і ауылдық жерлерде болды. Қоғам мүшелері өнеркәсіп, транспорт, құрылыс және ауыл шаруашылығы еңбекшілері арасында, әсіресе далалық жерлер мен мал фермаларында көпшілік алдында түрлі тақырыптарда лекция оқып, баяндама жасады (ҚОҚСТМА. Р-1562-қ. 1-т. 294-іс. 36-п.).

1947 жылы қыркүйекте Қазақ ССР Саяси және ғылыми білімдерді тарату қоғамын құру жөніндегі бастамашыл топ мүшелері Ұйымдастыру комитетін сайлады. Оның құрамына республиканың көрнекті ғалымдары: академиктер Қ.И. Сәтбаев, А. Тілеубердин, И.Т. Галузо, корреспондент-мүше А.И. Полосухин кірді (Неруш, 1978: 4). Ұйымның незізгі мақсаты марксизм-ленинизм ұстанымдарын насихаттау және халық арасында идеология жұмыстарын жүргізу болды. Ұйым бұқара халыққа саяси жүйе, партиялық саясат, тарих пен күнделікті оқиғаларды ресми түрде түсіндірумен, ақпараттандырумен, ғылыми зерттеулерді мемлекеттің басымдықтарына сәйкес ілгерілету және ғылыми білімдерді социалистік мемлекеттің игілігі үшін пайдалану істерімен айналысты. Ұйымның осы мақсаттағы іс-шаралары оқу орындарында коммунистік идеология мен партияға адал болуға баса назар аударатын оқу бағдарламалары арқылы жүзеге асты. Үгіт-насихат жұмыстарында газеттер, радиолар және

теледидар қолданылды. Жалпы советтік жүйеде бұқаралық ақпарат құралдары саяси хабарламалар арқылы қоғамдық пікір қалыптастыру үшін пайдаланылғаны белгілі. Ғылыми ұйымдардың жұмысы да мемлекеттің экономикалық, әскери және технологиялық мақсаттарын қолдайтын зерттеулер жүргізуге бағытталды. Мәдени ұйымдар социалистік құндылықтарды бейнелейтін және совет мемлекетінің жетістіктерін дәріптейтін өнерді, әдебиетті және музыканы насихаттады. Бұл іс-шаралар коммунистік партияның мақсаттарына сәйкес халықтың сенімдері мен мінез-құлықтарын қалыптастыруға және дінге қарсы ақпарат пен білімді таратуға бағытталды.

Сәл кері шегініс жасар болсақ, Совет Одағында үгіт-насихат ұйымы тек Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін ғана қалыптаспады. Мысалы, аталған ұйым құрылғанға дейін 1920 жылдардан бастап дінге қарсы үгіт-насихат жүргізу үшін Құдайсыздар Одағы атты ұйым қызмет етті. Кейін Жауынгер Құдайсыздар Одағы ұйымы деп аталған бұл ұйымның Қазақстанда 1926–1927 жылдары өз бөлімшелері мен үйірмелері пайда болды (Жолдасұлы, Байжанова, 2022: 58). Ол ұйым Совет Одағындағы халықтардың атеистік дүниетанымын қалыптастыру мақсатында белсенді қызмет етті. 1947 жылы сәуір айында Жауынгер Құдайсыздар Одағы ұйымын тарату және ол ұйымның Орталық Кеңесінің барлық материалдық құралдарын жаңадан құрылатын Бүкілодақтық Саяси және ғылыми білімдерді тарату қоғамы ұйымына беру туралы қаулы қабылданды (Президенты общества «Знание», 2008: 32), яғни жаңадан құрылатын бұл ұйым сол дінге қарсы үгіт-насихат ұйымының мұрагері еді. Жаңадан жасақталған ұйымда тіпті Жауынгер Құдайсыздар одағы ұйымының бұрынғы қызметкерлері қызмет етіп, дінге қарсы жұмыс жүргізді. Сол салада дәрістер оқып, әдістемелік материалдар дайындады. Атеистік тақырыптарда кітаптар мен брошюралар жазды. Соның бірі Жауынгер Құдайсыздар Одағы орталық аппаратының қызметкері И.Н. Узков еді. 1941 жылға дейін Құдайсыздар одағы құрамындағы «Безбожник» журналының бас редактор орынбасары қызметін атқарған М.М. Шейнман да жаңадан құрылған Саяси және ғылыми білімдерді тарату қоғамының тұрақты оқытушысына айналды (Сердюк, 2012: 230). Ұйым қызметінің басты назары тек дінге қарсы насихат емес, коммунистік қоғам құрылысының практикалық міндеттерін орындауға еңбекші халықтың күші мен қайрат-жігерін жұмылдыруға, коммунистік партиясының бағдарламасы мен жарғысын кеңінен насихаттап, терең меңгертуге бағытталды. Большевиктер осы әрекеттер арқылы діни түсініктер өздігінен жойылады деп сенді.

1948 жылдың наурызында Қазақстанның Саяси және ғылыми білімдерді тарату қоғамының Қызылорда облыстық бөлімі толық құрылып бітті (ҚОҚСТМА. Р-1562-қ. 1-т. 4-іс. 15-п.). Сол жылдың 5 қазанында Алматы қаласында Қазақ ССР-і Саяси және ғылыми білімдерді тарату қоғамы басқармасының отырысы болып өтті. Басқарма президиумының төрағасы академик Қ.И. Сәтбаев болса, жауапты хатшысы Т. Жангелдин еді. Мұнда талқыланған мәселелердің бірі Қызылорда облысындағы бөлімшеге шынайы және жарысушы мүшелерді қабылдау болды (ҚОҚСТМА. Р-1562-қ. 1-т. 1-іс. 6-п.). Бұл өңірлік ұйым жұмысын бастаудың алғышарты әрі бастамасы еді. 1948 жылы 25 желтоқсанда Қ.И. Сәтбаев төрағалық еткен Қазақ ССР-і Саяси және ғылыми білімдерді тарату қоғамы басқармасы Президиумының отырысы өтіп, ондағы негізгі мәселе аталған ұйымға шынайы мүшелерді қабылдау болды. (ҚР ОМА. 1810-қ. 2-т (қосымша). 15-іс. 1-п.). Жиында Қызылорда облысы бойынша ұсынылған түрлі саладағы 20 адамды шынайы мүшелікке қабылдауға шешім шығарылды (ҚР ОМА. 1810-қ. 2-т (қосымша). 15-іс. 2-п.).

1949 жылы 15 қаңтарда Алматы қаласында республикалық Саяси және ғылыми білімдерді тарату қоғамы басқармасының отырысы өтіп, ол жиында Бүкілодақтық қоғам президиумының Саяси және ғылыми білімдерді тарату жөніндегі Қазақстандық қоғамының жұмысы туралы қаулысын орындау жөніндегі іс-шаралар сөз болды. Онымен қоса, 1949 ж. I ширегінде колхоздық лекториялар ашу жоспарын бекіту, қоғамдық-саяси ғылымдар секциясын бөлу, «Аралсульфат» комбинаты ұжымының өтініштері және ұйымдастыру ісі мәселелері тыңдалды (ҚР ОМА. 1810-қ. 2-т (қосымша). 15-іс. 7-п.). Сонымен қатар аталған жиында ұйымның Қызылорда облысы бойынша өкілі ұсынған тұлғаларды, атап айтқанда

Қызылорда облыстық ЛИТО басшысы Н. Сарсембекованы, Қазрадиокомитеттің Қызылорда облысы бойынша өкілі Н. Оспановты, Тереңөзек аудандық ауылшаруашылық бөлімінің бас ветеринар дәрігері Қ. Нұрмағамбетовты және Калинин атындағы орта мектеп мұғалімі Қ. Бердалиевті жарысушы мүшелікке қабылдау туралы шешім шыққан (ҚР ОМА. 1810-қ. 2-т (қосымша). 15-іс. 15–18-пп.). Сол жылы қоғамдық-саяси ғылымдарды насихаттау көлемінің өсуіне байланысты қоғамдық-саяси білімдерді насихаттау секциясы ірілендіріліп, төмендегі секциялар құрылған: 1. Тарих, философия секциясы. Оның қызметіне педагогика, халықаралық саясат мәселелерін насихаттау кірген (жетекшісі А.А. Цыхтина), 2. Экономика ғылымы секциясы. Оған қосымша мемлекет және құқық пәндері кірді (С.Б. Бәйішев), 3. Тіл және әдебиет секциясы (С. Аманжолов). Республикалық ұйым Бүкілодақтық қоғамның қабылдаған жарғысы негізінде жұмыс істеді (Еспенбетова, 2000: 30).

Ұйымның құрылу кезеңінде оның жұмысында кемшіліктер көп болып, партия тарапынан сыналып отырғанын байқауға болады. 1949 жылдың 12 шілдесінде Мәскеу қаласында Бүкілодақтық Саяси және ғылыми білімдерді тарату қоғамы басқармасының пленум қаулысында ұйым мүшелерінің саяси және ғылыми білімді таратудағы белсенділігі мен шеберлігінің төмен екендігі сөз болған. Бөлімшелер орталықта да, жергілікті жерлерде де секция жұмысына басшылық ете алмағандығы, нәтижесінде секциялардың нашар жұмыс істегені баяндалған. Ұйым атынан оқылатын дәрістердің сапасының әрдайым тиісті идеялық саяси деңгейде бола алмағаны және кейбір дәрістерде идеологиялық қателіктер жіберілгені айтылған. Бүкілодақтық және республикалық ұйымдар және облыстық бөлімшелер басқармасының президиумы дәрістің сапасы мен идеялық мазмұнын бақылауды нашар жүргізгені сөз болған. Осыған орай, пленум қорытындысында қоғам мүшелері ғылым мен техниканың неғұрлым өзекті мәселелерін түсіндіруге, отандық ғылыми-техникалық ой жетістіктерінің тарихы бойынша дәріс оқуды ұйымдастыруға, ай сайын жаңа дәрістер жоспарын құруға, ұйым жұмысының маңызды мәселелелерін талқылау үшін тұрақты жиналыс жасауға және жүйелі нұсқау жүргізуге міндеттелген (ҚОҚСТМА. Р-1562-қ. 1-т. 6-іс. 33–36-пп.). Насихатты кеңінен жүргізу мақсатында аудандардағы орта мектептерде, колхоз-совхоздарда, механикалық зауыттарда және басқа да мекемелерде лекторлық топтар құрылған.

Деректерден ұйымның өз жиындарында керісінше оның жетістіктері сөз болып отырғанын да байқай аламыз. Мысалы, 1949 жылдың 27 қыркүйегінде ұйымның Қызылорда бөлімшесінің жалпы жиынында ұйым басқармасының жағдайы және оны жақсарту шаралары сөз болған. А. Жалғасбаевтың баяндамасына орай, екі жарым жылда бөлімше еңбекшілер арасында нәтижелі жұмыстар атқарғаны айтылған. Бұл дерек бойынша, партиялық, советтік, кәсіподақ және комсомол ұйымдарының көмегімен, қолдауымен қоғамға мүше облыстың алдыңғы қатарлы интеллигенциясы барлық жерде ашық дәрістер өткізген. 1949 жылдың 1 қыркүйегіндегі есеп бойынша, 307 адамды қамтыған 426 лекция оқылып, 29 лекторий құрылған және қалалық-аудандық өкілдіктері ұйымдастырылған. Сонымен қатар, ұйым саяси және ғылыми білімдерді тарату ісінде өз алдына қойған тапсырманы халықтың кең топтары арасында жоғары деңгейде орындауды жүзеге асыра алмағаны да айтылған (ҚОҚСТМА. Р-1562-қ. 1-т. 2-іс. 1-п.). Ұйымда 75 шынайы және 50 жарысушы мүше болған. Әсіресе, қоғам жұмысына жарысушы мүше ретінде ауыл интеллигенциясы саналған мұғалімдер, агрономдар, дәрігерлер аз тартылған. Оған қоса, ұйымдастыру базасына бөлінген бөлменің тарлығы да ірі кемшілікке жатқызылған (ҚОҚСТМА. Р-1562-қ. 1-т. 2-іс. 2-п.). Ұйымдастыру бюросы мен секция жетекшілері өз тақырыптарында сталиндік сыйлыққа ие болған агробиология, ауылшаруашылық ғылымдарын, әдебиет және өнер туындыларының жұмысын кеңінен насихаттауға жеткілікті көңіл бөлмегені білдірілген. Осы орайда ұйымның Қызылордалық бөлімшесі басқармасының жалпы жиналысы жоғарыда аталған олқылықтарды жоюға, дәрістердің сапасы мен идеялық мазмұнын жоғарылатуға, марксистік-лениндік теорияны кеңінен насихаттауға, отан тарихы, марксистік-лениндік философия, экономика, жаратылыстану, мичуриндік оқу дәрістерінің санын арттыруға қаулы еткен. Сонымен қатар ай сайын лекция жоспарын ұйымдастыруға, кәсіпорындарда, колхоздарда, машина-трактор станцияларында және совхоздарда өз дәрістерін арттыруға, 1949 жылдың 1 қарашасына дейін

мүшелерді ұйымға қабылдау жұмысына, мүшелік жарнасын енгізуге және атқарылған жұмыстарға анализ жасауға шешім шығарған (ҚОҚСТМА. Р-1562-қ. 1-т. 2-іс. 3–5-пп.). Осыған орай ұйымның Қызылорда облыстық бөлімі басқармасы президиумының төрағасы Б. Ермекбаев болса, жауапты хатшысы А. Жалғасбаев болып тағайындалған (ҚОҚСТМА. Р-1562-қ. 1-т. 3-іс. 7-п.). 1949 және 1950 жылдың бірінші жартысында ұйымның шынайы және жарысушы мүшелері саяси және ғылыми тақырыптарда 2463 дәріс оқыған (ҚОҚСТМА. Р-1562-қ. 1-т. 2-іс. 7-п.).

Ұйым есебінде 1950 жылы оқылған дәрістер белгіленген жоспардан 191,4 пайызға артық орындалғаны да айтылып отырған. Яғни, 1950 жылы Қызылорда облысында 850 лекция өткізу жоспарланып, 1627 лекция оқылған. 1950 жылы лекциялардың басым бөлігі ауылдық жерлерде оқылған және бір лекцияның құны 40 рубльді құраған. Облыс орталығында көпшілікке дәріс оқу жоспарының толық орындалмауы ұйымның облыстық бөлімшесінің өз ғимараты болмағандығымен түсіндірілген. Ұйым әрдайым ғимаратты жалға алуына тура келген. Ал, ауылдық жерлерде дәріс оқу жоспарының асыра орындалуы заңдылық еді, өйткені Қызылорда облысының экономикасы негізінен ауыл шаруашылық саласына негізделген болатын. Сондықтан ұйым тарапынан ауылдық жерлерде саяси және ғылыми білімдерді насихаттау қажеттілігі жоғары еді (ҚОҚСТМА. Р-1562-қ. 1-т. 4-іс. 15-п). Сол жылы 1143 ақысыз дәріс оқылса (ҚОҚСТМА. Р-1562-қ. 1-т. 4-іс. 16-п.), оның ішінде наурыз айында 6540 адамды қамтыған 210 дәріс оқылған. Ол лекциялар мемлекет және құқық (1325 тыңдаушы), ауылшаруашылығы (1100), халықаралық қатынас (750), биология (750), философия (730), тарих (560), педагогика (400), экономика (335), әдебиет (310) және физика-математика (280) салалары бойынша оқылған (ҚОҚСТМА. Р-1562-қ. 1-т. 4-іс. 131-п.).

1953 жылы 1 маусымдағы мәлімет бойынша, ұйымның облыстық бөлімін 305 шынайы мүше, 163 жарысушы мүше және 20 әріптес мүше құраған (ҚОҚСТМА. Р-1562-қ. 1-т. 5-іс. 14-п.). Қызылорда қаласында 116, аудандардан Аралдық бөлімде 56, Қазалыда 24, Қармақшыда 33, Жалағашта 43, Тереңөзекте 39, Сырдарияда 32, Шиеліде 45 және Жаңақорғанда 43 мүше болған. Демек қала тұрғындары саны көп болғаны үшін аудандардан ілгері тұрса, одан кейін саны жағынан Арал, Шиелі аудандық бөлімдері ілескен. Жалпы ұйым мүшелерінің 14-нің ғылыми дәрежесі мен атағы, 183 адамның жоғары білімі болса, 213-і партия мүшесі мен кандидаты, 57-сі БЛКЖО (Бүкілодақтық лениндік коммунистік жастар одағы) мүшесі болған. 163 жарысушы мүшенің 52-нің жоғары білімі, 31-нің орта, 19-ның төменгі білімі бар еді. Ал, ұлттық құрамына келер болсақ 353 қазақ, 44 орыс, 9 украин, 24 кәріс және басқа да этнос өкілдері болған. Барлығы 252 шынайы және 100 жарысушы мүшеге мүшелік билеті берілген. Ұйым құжаттарында ұйым мүшелерінің білікті екендігі, саяси және ғылыми білімдерді облыс тұрғындары арасында сәтті насихаттауға қабілетті екендігі жазылған. Аталған жылдың басынан маусымға дейін аудан бөлімшелерінің жұмысын жақсартуға және оқылатын дәрістердің сапасын арттыруға бағытталған облыстық Президиумның 7 отырысы болып өткен (ҚОҚСТМА. Р-1562-қ. 1-т. 5-іс. 15–16 пп.).

Пікір алмасуларда ұйымның көптеген мүшелері формальды түрде тізімге енгізілгені, соған сай лекциялар мен баяндамалар оқылмағаны және ұйымның басқа жұмыс түрлеріне қатыспағаны да айтылған. Аудандық бөлімшелер өз мүшелеріне тапсырма бермеген және оларды бақылауда ұстамаған. Жиындарда ұйымның облыстық бөлімінің осындай адам төзгісіз фактілерге шыдап отырғаны сөз болған. Ұйымның облыстық бөлім басқармасының белсенділігі төмен болғандықтан көптеген аудандық бөлімдер аймақта облыстық бөлімнің бар екенін сезінбегені, мойындамағаны және сол себептен облыстық бөлім жұмысына жауапсыздықпен қарағаны айтылған. Әскери ғылым, халықаралық қатынас тақырыптарында, адамдардың санасындағы «ескіліктің сарқыншақтарын» жеңу үшін ғылыми-атеистік, жаратылыстану тақырыптарында лекциялардың аз оқылғаны (ҚОҚСТМА. Р-1562-қ. 1-т. 5-іс. 3–4-пп.), лекторларға гонорардың лайықты төленбегені (ҚОҚСТМА. Р-1562-қ. 1-т. 5-іс. 5-п.), көрнекі құралдардың қолданылмағаны, аудандық басқару органдарында лектор кадрды таңдау, лекторды жеке бекіту және оларға методикалық көмек беру жұмысының жасалмағаны келтірілген (ҚОҚСТМА. Р-1562-қ. 1-т. 5-іс. 9-п.). Осылайша мемлекет бұл ұйымның жұмысын

бақылауда ұстап, қызметін жақсарту мақсатында оның жұмысына талдау жасап, сынып отырған. 1953 жылы ұйымның облыстық бөлім басқармасы мүшелері дәріс беруде өз жоспарын 100 пайызға жеткізе алмаған, әсіресе дәрігерлер, заңгерлер және ауылшаруашылығы мамандары. Жалағаш, Тереңөзек, Сырдария және басқа да аудандарда ауылшаруашылығы мамандары өте аз дәріс берген. Облыстық бөлімнің 20 әріптес мүшесінің ішінде Аралсульфат кәсіпорны, Жосалы механикалық зауыты, балық тоңазыту комбинаты мен облыстық кәсіподақ мамандары болған. Облыстық бөлімнің әріптес мүшелермен негізгі жұмысы ақысыз дәрістер оқу еді. Осыған орай Аралсульфат балық тоңазыту комбинатында, Жосалы механикалық зауытында, Қазалы ауданы «Қызылту» колхозында әр түрлі тақырыптарда 6-7 дәріс оқылған (ҚОҚСТМА. Р-1562-қ. 1-т. 5-іс. 28-п.). Ұйым СОКП-ның XIX съезінің материалдары мен Сталиннің «СССР-дағы социализмнің экономикалық мәселелері» атты еңбектері бойынша дәрістердің идеологиялық және теориялық мазмұнына ерекше назар аудара отырып, саяси және ғылыми білімдерді дәріс арқылы насихаттауды қамтамасыз етуді жоспарлаған (ҚОҚСТМА. Р-1562-қ. 1-т. 5-іс. 10-п.).

Советтік кезеңде Бүкілодақтық Саяси және ғылыми білімдерді тарату қоғамының (кейін «Білім» қоғамы) 1947, 1955, 1964, 1968, 1973 және 1984 жылдары бірнеше жарғысы қабылданған. (Халимова, 2018: 191). Ұйымның 1947 жылғы жарғысында Бүкілодақтық Саяси және ғылыми білімді тарату жөніндегі қоғамы «ерікті қоғамдық саяси-ағартушылық ұйым» екендігі айтылған (Селезнев, 2018: 6). Бірақ байқалғанындай аты еріктілер ұйымы болғанымен, жұмысы партия тарапынан бақыланып, жиі сыналып отырған. Мысалы, ұйымның бірінші жарғысын бекіту туралы пікірталаста академик М.Б. Митин «ұйым большевиктер партиясының саяси-идеялық және тәрбие жұмысының үлкен тәжірибесін үлгі етуі керек» деген (Пинаева, 2015: 115). Сонымен қатар, 1947 жылғы жарғысына өзгеріс енгізілгені үшін, 1955 жылғы жарғысын ұйымның алғашқы жарғысы деп аталған. Онда ұйымның республикалық мүшелерінің жалпы жиналыстары (съездері), республикалық қоғамның басқармасы мен президиумы – республикалық ұйымдарының басқару органдары болып саналатындығы айқындалған. Басқарма пленумының функциялары кеңейе түскен. Яғни оның жаңа функциялары пайда болып, таратылатын білімнің жекелеген салалары бойынша үгіт-насихаттың міндеттерін анықтау қызметі берілген. Президумға жаңа функциялар қосылып, оған секцияның ұсынысы бойынша лекция тақырыптарының үлгісін бекіту, лекциялық насихаттың әдістері мен ұйымдастыру мәселелері бойынша қоғам мүшелерінің, лекторлардың жиналыстары мен семинарларын шақыру, баспа жоспарын бекіту міндеті жүктелген (Халимова, 2018: 192). Ұйым құжаттарында жоғары оқу орны мен мектеп жастарының дәрістің сапасына (мазмұны мен формасына) өте талапшыл екендігі, шын мәнінде мазмұнды дәріс пен оның жақсы иллюстрациялық сүйемелденуі ғана аудиторияның тақырыпқа деген қызығушылығын оята алады делінген (Мурашов, 1969: 16).

Қазақ ССР Саяси және ғылыми білімдерді тарату қоғамы басқармасы президиумының 1955 жылдың 18 қарашасындағы отырысына ұйымдардың сол жылдың алғашқы үш маусымындағы лекция беру жұмысы күн тәртібіне енген. Аталған жылдың үш маусымында республика бойынша 45 мың дәріс оқылған және бұл бекітілген жылдық лекция жоспарының 79,1 %-ын құраған (жоспар бойынша 57 мың болуы керек болған). Қызылорда бөлімшесінің ақылы дәріс беру жоспарын орындамағаны, ал ақысыз лекция оқуды 70,0 процентке ғана орындағаны баяндалған (ҚОҚСТМА. Р-1562-қ. 1-т. 15-іс. 156-п.). Ұйымның Қызылорда бөлімшесі 1905-1907 жылдардағы бірінші орыс революциясының 50 жылдығына орай дәрістер оқып, «Гитлерлік Германияны жеңудің он бесінші жылы мерейтойы» сипатындағы атаулы күндерде іс-шара өткізуді жоспарлаған. Соның бірі Арал ауданында 1956 жылдың қаңтарынан 1958 жылдың сәуір аралығында Қазан социалистік революциясының 40 жылдығын атап өтуге дайындық кезінде, СССР Жоғарғы Кеңесінің IX мерейтойлық сессиясы мен СОКП-ның желтоқсан және ақпан пленумдарының материалдарын түсіндіру бойынша және сайлауда, сайлауға дайындық кезеңінде ұйымның қоғамдық-саяси секциялары үлкен белсенділік көрсеткен (ҚОҚСТМА. Р-1562-қ. 1-т. 24-іс. 13-п.). 1961 жылы ұйымның облыстық бөлімшесі облыстық кинопрокатпен бірлесе отырып Қазақ ССР Компартиясының

40 жылдығы туралы кинофестиваль және облыстық денсаулық басқармасымен бірігіп санитарлық-ағартушылық фильмдер айлығын да өткізген. Қалалық комитетпен бірге комсомол-жастар кинолекторийін ұйымдастырған. Онда «XX ғасыр – коммунизмнің салтанат құру ғасыры», «Өмірде әрқашан ерліктерге орын бар», «Арыңды жастайыңнан таза ұста», «Әрқашан қырағы бол», «Облысымыздың өткені, қазіргі күні және болашағы» секілді тақырыптарда лекциялар болған. Сонымен қатар дәстүрлі құрылысшылар күні мерекесіне дайындық жүргізген (ҚОҚСТМА. Р-1562-қ. 1-т. 43-іс. 342-п.).

Құрылғанына он жылға жуықтаса да бұл ұйымның партияның сындарынан айтарлықтай нәтиже шығара алмағанын байқауға болады. Мысалы, ұйымның Тереңөзек аудандық бөлімінде медициналық, экономикалық, жаратылыстану және ғылыми-атеистік тақырыптарда, тұрмыс мәдениеті мәселелері бойынша дәрістер өте аз оқылған. Басқарма дәріс оқығаны үшін дебиторлық берешекті жоюмен айналысуды мүлдем тоқтатқан. 1958 жылғы мүшелік жарналар ұйым мүшелерінің тек үштен бір бөлігіне ғана төленген (ҚОҚСТМА. Р-1562-қ. 1-т. 32-іс. 67-п.).

1957 жылы 1 қаңтардағы есепке сәйкес, ұйымда облыс бойынша 748 адам болса, оның 54-і ғана (7,2 %) әйелдер болған. Партия мүшесі және мүшелікке кандидат саны 558, БЛКЖО мүшесі 116 деп көрсетілген. Бағыты және дәрежесі бойынша ЖОО оқытушылары саны 50, орта арнаулы білім мұғалімдері 15, мектеп ұстаздары 278, инженер және техниктер 17 болса (ҚОҚСТМА. Р-1562-қ. 1-т. 17-іс. 3-п.), дәрігерлер 27, ауылшаруашылығы мамандары 106, заңгер 1, әдебиетшілер 10, әскерилер 16, партия қызметкерлері 101, кеңес жұмысшылары 36, кәсіподақ жұмысшылары 16, комсомол жұмысшылары 25, өндіріс, транспорт, құрылыс директорлары 3, МТС қызметкерлері 3, совхоз директорлары, колхоз басшылары 5, совхоз-колхоз жұмысшылары 4 және басқа бағыттарда 23 адам болған (ҚОҚСТМА. Р-1562-қ. 1-т. 17-іс. 4-п.). Ұйым мүшелері СОКП тарихы, ССРО және жалпы тарих, философия, логика, психология, экономика, мемлекет және құқық, халықаралық қатынас, әдебиет, өнер, педагогика, ғылыми-атеизм, ауылшаруашылығы және ондағы үздіктер, новаторлар тәжірибесі, биология, медицина, геология және география, астрономия, физика және математика, химия, ғылыми-техника, өндіріс және транспорттағы үздіктер, әскер сала, дене тәрбиесі және спорт салалары мен тақырыптарында лекциялар оқыған (ҚОҚСТМА. Р-1562-қ. 1-т. 17-іс. 5-п.).

Тарих саласындағы мәселелер бойынша Қазақстан Коммунистік партиясы Орталық комитетінің арнайы қаулысы жарияланғаннан кейін бұл ұйым (1963 жылдан бастап Бүкілодақтық «Білім» қоғамы деп аталды) Қазақстан тарихы, әдебиеті, өнері секілді салаларды пайдаланып, партия саясатында «ұлтшылдық-буржуазиялық бұрмалау көріністеріне соққы беру» науқанын жүргізген. Оқылатын лекцияларда халықтар достығы, шынайы патриотизм, совет халықтарының моральдық-саяси бірлігі секілді мәселелер ерекше маңызға ие болған. Облыстық, қалалық, аудандық «Білім» қоғамы бөлімшелеріне көмек тұрғысында тарих ғылымдарының қандидаты Т.Ж. Шойынбаевтың «Против националистических извращении в освещении реакционного, феодально-монархического движения Кенесары Касымова», «Прогрессивное значение присоединение Казахстана к России», А.А. Пыхтин мен Ш. Юсуповтың «За марксистско-ленинское освещение вопросов истории Казахстана» деген тақырыптарда жазған лекциялары ротапринт арқылы көбейтіліп, жан-жақтағы «Білім» қоғамы бөлімшелеріне жіберілген (Берлібаев және басқалар, 2014: 181-182). Бұл жерден аталған ұйымның тарихшылардың еңбегін идеологиялық мақсатта пайдаланып, халықтың тарихи түсінігі мен санасын қалыптастыруға барынша талпынғанын да көруге болады.

1957 жылдың 12 наурызында Қызылорда облыстық саяси және ғылыми білімдерді тарату қоғамының басқарма президиумы отырысы өткен. Басқарма төрағасы А. Алтынбеков, СОКП Орталық комитетінің елде дәріс арқылы насихат жүргізуді жақсарту мақсатында дәрістік насихат жүргізу функцияларын ССРО Мәдениет министрлігінен алып Бүкілодақтық Саяси және ғылыми білімдерді тарату қоғамына бергенін хабарлаған (ҚОҚСТМА. Р-1562-қ. 1-т. 28-іс. 14-п.). Осыған байланысты бұл ұйымға 1957 жылға арналған дәрістік насихатқа бюджеттен арнайы қаражат бөлінген. Сонымен қатар дәріс өткізуге арналған шарттар

бойынша кәсіпорындар мен мекемелерден де арнайы қаражат бөлініп қызметкерлер санына, штаттық және штаттан тыс қызметкерлеріне жалақы төленген (ҚОҚСТМА. Р-1562-қ. 1-т. 28-іс. 15-п). 1960 жылдың 8 желтоқсанында Қазақстан Коммунистік партиясы Орталық комитетінің «Қазақ ССР Саяси және ғылыми білімдерді тарату қоғамының түрлі топқа біріккен мүшелерінің жағдайын жақсарту туралы қаулысы» қабылданған. Қаулыға сәйкес 1961 жылы Қызылорда облысында қоғам мүшелерінің 152 тобы құрылып, оның 12-сі өнеркәсіп орындарында, 79-ы ауыл шаруашылығында, 41-і мекемелерде, 20-ы жоғарғы оқу орындарында жұмыс істеген. Бұл топтарда «Екі дүние, екі жүйе және екі өмір салты», «Советтік Қазақстан ССРО халықтарының туысқан жанұясы», «Еңбекке құрмет» деген тақырыптарды циклдік лекциялар оқылған. Сонымен қатар Шиелі ауданының «Гигант», Қармақшы ауданының «III интернационал» және Арал ауданының «Арал» ауылдарында «Біздің облыс Қазақ ССР-нің 40 жылдығында» атты циклдік лекциялар өткізілген (Еспенбетова, 2000: 73-74).

Ұйымның баспа ісі де белсенді жұмыс атқарған. Ұйым жарғысы бойынша қоғам жұмысына табыс әкелу әрі лекторларға көмек беру мақсатында брошюра-стенограммалар шығару ісі де қолға алынған. 1951 жылы Бүкілодақтық Саяси және ғылыми білімдерді тарату жөніндегі қоғамның құрамында «Білім» баспасы құрылған (Чинённый, 1988: 54). Ұйымның баспа ісі бірте-бірте кеңейтілген. Егер V пленумына дейінгі екі жыл ішінде жалпы таралымы 25 миллион дананы құрайтын 600 брошюра-лекция стенограммасы шығарылса, ол пленумнан кейін таралымы 65 миллион данадан асатын 1705 брошюра-лекция стенограммасы басылып шыққан (ҚОҚСТМА. Р-1562-қ. 1-т. 2-іс. 11-п.). Ұйымның бөлімдері 1948 жылдан 1952 жылдың маусымына дейінгі аралықта тарихи тақырыптар бойынша 27 миллион данадан астам таралыммен лекциялардың 520 брошюра-стенограммасын жариялаған (ҚОҚСТМА. Р-1562-қ. 1-т. 2-іс. 20-п.). Ал, 1958 жылдың 15 қазанынан 1959 жылдың сәуіріне дейін ұйымның Қызылордалық бөлімшесі де өз баспа ісін қолға алып, «Коммунистік құрылыстағы еңбекші бұқараның шығармашылық бастамасы мен белсенділігінің маңызы», «Күнделікті өмірдегі исламның сарқыншақтары және оларды жеңу жолдары», «Коммунистік партияның күші мен жеңілмейтіндігінің қайнар көздері», «Қазақстандағы жұмысшылар мен шаруалар одағын дамыту және нығайту» және «Оқушылар арасында атеистік насихаттың әдістері мен формалары туралы» тақырыптарында брошюралар шығарған (ҚОҚСТМА. Р-1562-қ. 1-т. 32-іс. 99-101, 103-104 пп.). Қызылордада исламға қарсы насихатқа, атеистік жұмысқа көбірек көңіл бөлінгенін байқай аламыз. Осымен қатар өңірде мерзімді басылымдар жұмысы да айтарлықтай жақсы жүрген. Мәселен, облыста «Ленинский путь», «Ленин жолы», «Ленин кичи» газеттері жұмыс жасаған (ҚОҚСТМА. Р-1562-қ. 1-т. 5-іс. 20-п.).

1960 жылдың 11 наурызындағы Қызылорда қаласы зиялыларының жиналысында Бүкілодақтық Саяси және ғылыми білімдерді тарату қоғамының III-сьезінің қорытындысы мен қала зиялыларының міндеттері сөз болған. Академик А.Н. Туполев сөз алып, ұйымның сол кезеңде елде кеңінен танылып, мемлекеттің идеялық және мәдени өмірінің маңызды, ажырамас бөлігіне айналғанын жеткізген. Коммунистік партияның құттықтауында көпшілікке білім беретін ұйым мүшелерінің асыл және риясыз еңбегін жоғары бағалайтыны жазылған және совет халқының саяси және мәдени күресінде, коммунистік құрылыста, еңбекшілерге коммунистік тәрбие беруде ұйымның партияға адал қызмет ететініне сенімі жеткізілген (ҚОҚСТМА. Р-1562-қ. 1-т. 37-іс. 5-п.).

1960 жыл жылы ұйымның облыстық бөлімшесінде атеист үйі құрылып өз жұмысын бастаған. Онда түрлі секциялар жұмыс жасаған. Мысалы, Дурлештер қала мен аудандарда «Ғылым қалай діни ғажайыптарды әшкерелейді?» деген секілді тақырыптарда химиялық тәжірибелер көрсете отырып дәріс берген (ҚОҚСТМА. Р-1562-қ. 1-т. 37-іс. 12-п.). Сонымен қатар діни идеологияны «әшкерелеу» үшін 1961 жылы ақпан айында облыстық Мәдениет басқармасы жанынан құрылған жылжымалы атеистік насихат клубы бір жыл ішінде облыс көлемінде 17 сапар ұйымдастырып, Жаңақорған, Шиелі, Сырдария және Тереңөзек аудандарының Қызылқұмдағы қысқы жайылымдарына, Қармақшы, Жалағаш және Тереңөзек аудандарының Қаракұм аймағына, Тереңөзек аудандарының Арысқұм, Сырдария және

Шиелі аудандарының Сарысу аумағына, Шиелі және Жаңақорған аудандарының Қаратау жазғы жайылымдық учаскелеріне барып атеистік дәрістер берген. Сапарға шығатын үгіт-насихат бригадасының құрамына лекторлар, дәрігерлер, өнер адамдары, кинооператор, шаштараз және кітапханашылар кірген. Атеистік насихат клубы дінге қарсы жұмысты «сұрақ-жауап» кештері, лекция оқу және әңгімелесу әдістерімен жүргізген. Ұйым есебінде, «сұрақ-жауап» кештерінің жоғары деңгейде өтіп, өте жақсы нәтиже бергені, тыңдаушылардың белсенді түрде қатысқаны айтылған (ҚОҚСТМА. Р-1562-қ. 1-т. 43-іс. 264-п.). Ұйымның ғылыми-атеистік секциясында салауатты тұрмыс пен ғылыми-атеистік тақырыптарында лекция мәтіні дайындалып, «Адамдар санасындағы діни сарқыншақтарды жеңу жайлы» тақырып талқыланған және лекциялар циклының тақырыптық жоспары бекітілген. Дінге қарсы насихат жүргізуде діни моральдің табиғатын, «жұмысшы табына қайшы болмысын» ашып, оған жаңа коммунистік моральді қарсы қою шешімі ұсынылған (Крупская, 1957: 41). Ұйымның атеистік насихатына қарсы шыққан мүшелері де болғанын айта кету керек. Мысалы, қоғам ісіне белсенді, жүйелі қатысатын сол кездегі облыстық пединститутттың физика-математика факультетінің оқытушысы Понькинге қала тұрғындары арасында атеистік тақырыптарда дәріс оқуды ұсынғанда, ол дінге сенуші адам ретінде халық арасында ол тақырыптарда сөз сөйлеуге шыға алмайтынын ашық мәлімдеген (ҚОҚСТМА. Р-1562-қ. 1-т. 34-іс. 6-п.). Архив деректері бойынша, ұйымның дәрістері облыста 1000 адамға 24-25 дәрістен, ал бір елді мекенге жылына 8,5 немесе айына 1, 2 дәрістен келген (ҚОҚСТМА. Р-1562-қ. 1-т. 39-іс. 83-п.).

1950 жылдардың аяғы мен 1960 жылдардың басындағы дінге қарсы науқан кезінде, орталық және жергілікті баспаларда және мерзімді басылымдарда «сектанттарға» қарсы әдебиеттер мен басылымдар көбейтілген. Хрущевтің бастамасымен «Білім» қоғамы аясында дінге қарсы жаңадан «Наука и религия» журналы жариялана бастаған еді. «Білім» қоғамы ұйымы дін тарихшысы А.И. Клибанов пен Л.И. Климович сияқты танымал советтік дінтанушыларды да пайдаланған. Белгілі ғалымдар, зерттеушілер халықты «исламның реакциялық сипаты» туралы, әсіресе исламдық қасиетті жерлерді зиярат ету туралы ақпараттандыруға бағытталған материалдарды белсенді түрде жариялап отырған (Tasar, 2017: 200). «Безбожник» (1925-1941) секілді дінге қарсы мерзімді басылымдар соғыстан бұрынғы кезеңдерде де жұмыс жасаған еді. Ол басылымның орнына 1959 жылдан бастап «Наука и религия» журналы келді. Дінге қарсы басылымдарда елдің діни өмірі, үкімет пен қоғамның дінге қарсы күрес жұмыстары, дінге қарсы үгіт-насихаттың бағыттары мен әрекеттері туралы ақпараттар беріліп отырған (Никольская, 2003: 13).

Бұл кезеңде партияның исламға, халықтың діни дәстүрлеріне қарсы үгіт-насихат жұмыстарында «Білім» қоғамы ұйымы қатты белсенділік көрсеткен. Коммунистік партияның 1954 жылғы 7 шілдедегі «Ғылыми-атеистік насихаттағы үлкен кемшіліктер және оны жою бойынша қолға алынған шаралар туралы» қаулысында исламдық қасиетті жерлерге, яғни әулие-ишандардың кесенелеріне зиярат етушілердің көбейгені және мұндай діни наным-сенім мен «ырымдар» совет адамдарының сана-сезімін улайтындығы және олардың коммунизм құрылысына белсенді түрде қатысуына кедергі болатыны айтылған (Zholdassuly, Baizhanova 2022: 196). Қазақстанның оңтүстік аймағында көп зиярат етілетін Ахмет Яссауи, Арыстан Баб, Ибрахим Ата, Марал ишан және Айқожа ишан кесенелері сияқты көптеген сопылық қасиетті жерлер бар еді. Сол кесенелердің дінге сенушілер тарапынан зиярат етілуіне қарсы саясат күшейтілген. Исламдық қасиетті жерлерге ғана емес, сол жерлерде жерленген халық тарапынан «әулие», «сопы» деп танылған ишандарға және ишандық дәстүрге де қарсы үгіт-насихат жүргізілген. Коммунистердің сопылыққа, ишанизмге қарсы үгіт-насихаты сонау 1920 жылдардан басталған еді. Ишандар мен дәруіштер «алдамшы», «өтірікші» деп аталып, оларды қаралауға Жауынгер Құдайсыздар Одағы ұйымы ерекше күш салған болатын. Мысалы, Құдайсыздар одағы ұйымы тарапынан шығарылған «Безбожник» журналының 1928 жылдың қазанындағы санына жарияланған «Ишандар мен мүридтер» атты мақалада ишандар «алаяқ» ретінде сипатталған. Ишандар келемежденіп, олардың карикатуралары салынған. Коммунист насихатшылар өз дәрістерінде ишандарды «қанаушы бай табына» жатқызып, оларды

«паразит» деп атаған (Keller, 2001, 162-165, 226). Сол кезеңнен келе жатқан дінбасыларға, ишанизмге, сопылардың кесенелеріне, қасиетті жерлерге және ол жерлердегі шырақшыларға және осындай «исламның сарқыншақтарына» қарсы жан-жақты насихат жұмысы 1950–1960 жылдары да өз жалғасын тапқан (Zholdassuly, 2024: 61–67). Мәселен, «Білім» қоғамы ұйымы жұмысына тартылған атақты ғалым Л.И. Климович өз еңбегінен мұсылман халықтардағы қасиеттілік культі мен Ахмет Яссауи секілді әулиелердің кесенелерін зияраттау дәстүрін исламнан тыс етіп көрсетуге, қаралауға талпынғанын көруге болады (Климович, 1965: 263–276).

1960 жылғы ұйымның облыстық бөлімшесі басқармасының IV-пленумында сөз алған Қазақстан коммунистік партиясы облыстық комитеті дәріс тобының жетекшісі тарихшы М. Кереев бұл ұйымның жұмысын сынаған. Ол өз сөзінде: *Ұйым жұмысында кемшіліктер көп. Дәрістердің сапасы өмір талаптарына сай келмейді. Қазіргі уақытта көптеген лекторлар жаңалығы, өзектілігі жоқ тақырыптарда дәріс оқып жүр. Ауылдардағы топтардың жұмысын жолға қою керек, олардың тек жиырмасы ғана қалыпты жұмыс істейді, ал қалған елуі жұмыс істемейді. Ауыл топтарына өндіріс үздіктерін көбірек тарту қажет. Дәрістердің сапасын бірінші орынға қоюымыз керек. Дәрістердің сапасын арттыру арқылы ғана біз соңғы уақытта белсенділігі арта бастаған дінбасылардың әрекетіне қарсы сәтті күрес жүргізе аламыз* деген (ҚОҚСТМА. Р-1562-қ. 1-т. 32-іс. 357-п.). Халық университеттеріне арналған оқу жоспары мен бағдарламаларына ислам дінінің пайда болуы және оның әлеуметтік-таптық мәні, исламның негізгі бағыттары, исламдағы мистицизм, суфизм және дервишизм, исламның теңсіздікті, қанаушылық пен ұлт араздығын жақтауы деген секілді көптеген тақырыптар кіргізілген (ҚР ОМА. 1810-қ. 2-т. 698-іс. 38-п.). Көріп отырғанымыздай, ұйым атеистік салада исламға, сопылыққа қарсы насихатқа көп көңіл бөлген.

Дінге қарсы бағыттан бөлек ұйымның облыстық бөлімшесінде қоғамдық-саяси, халықаралық байланыс, ғылыми-жаратылыстану, ауылшаруашылық, техникалық-экономикалық, педагогикалық, әдеби, әскери-дене тәрбиесі салалары секілді 8 бағыт жұмыс істеген (ҚОҚСТМА. Р-1562-қ. 1-т. 43-іс. 328-п.). Ұйымның тігін фабрикасымен, вагон депосымен, аяқ киім және жиһаз фабрикасымен байланысы біршама артып, оларға лекциялар өткізіп отырған. Қала мектептерінде 10 ата-ана лекторийінде «Отбасында балаларға коммунистік тәрбие беру» дәрісі өтіп тұрған. Одан басқа «Совет билігі жылдарында Қызылорда облысындағы халықтық білім берудің дамуы», «Баланың сабақты жақсы оқуына отбасында қалай көмектесуге болады», «Отбасы бала тәрбиесінде ескінің сарқыншақтарын жеңу» тақырыптары да жүргізілген (ҚОҚСТМА. Р-1562-қ. 1-т. 43-іс. 341-п.). Дін және діни дәстүрлер ескінің сарқыншағы саналған.

Кәсіподақтардың Бүкілодақтық Орталық кеңесі хатшысы өз кезегінде кәсіподақ, мәдениет үйлері, кітапханалар мен клубтар, оқу орындары мен парктер дәрістер жүргізуге қолдау көрсетуі керектігін ұсынған. ССРО мәдениет министрі өз сөзінде мәдениет органдарымен бірге халықтық университеттерді де қолға алу керектігін айтқан (ҚОҚСТМА. Р-1562-қ. 1-т. 34-іс. 7-п.). Халық университеттері пайда болған күннен бастап партияның назарында болған. СОКП Орталық комитетінің 1960 жылдың 16 қазанындағы «Мәдениет университеттерінің жұмысы туралы» қаулысында халық университеттері еңбекшілерге идеялық-эстетикалық тәрбие берудің, олардың өндірістік және қоғамдық белсенділігін арттырудың, саяси және мәдени ой-өрістерін кеңейтудің тиімді нысаны екендігі атап өтілген (Афонин, Бурдаков, 1976: 109). Коммунистік құрылыс бағдарламасын жүзеге асыруда ұйым қызметкерлерін ынталандыру да кем болмаған. Мысалы, ұйымның марапаттауына дәрістік насихатта белсенділік көрсеткені үшін облыстық бөлімшенің басқарма төрағалығынан 20 адам ұсынылған, олардың 10-ы Қызылорда қаласынан болған (Чинённый, 1988: 13). Ұйымда дінге қарсы ғылым мен білім дәріптелген. Ғылымға қатысты атақты ғалымдардың сөздері жиі келтіріліп отырды. Мысалы, С.И. Вавиловтың «Ғылымның өзі – барлық әлеуметтік топтардың қызметімен байланысты. Деректер, бақылаулар, логикалық тұжырымдар арқылы және ғылыми нәтижелерді ұжымдық талқылау, оларды сынау,

салыстыру, жарамсыздарын жою ескіден бері ғылымның негізгі қажетті қасиетін құрады. Орыс тіліндегі «ғылым» сөзінің «білім» сөзінен айырмашылығы оның әлеуметтік табиғатын айқын көрсетеді. Ғылым үйретіледі, білім бір адамнан екінші адамға беріледі. Қазір адамзат кітап, радио, кино, дыбыс жазу сияқты ғылым жаюдың керемет құралдарына ие» деген сөзі басшылыққа алынған (Мезенцев, 1972: 15).

1963 жылы Қазақ ССР Саяси және ғылыми білімдерін тарату жөніндегі қоғамның Қызылорда бөлімшесі басқармасы атауы «Білім» қоғамының Қызылорда облыстық бөлімшесінің басқармасы болып ресми түрде өзгертілген (ҚОҚСТМА. Р-1562-қ. 1-т. 294-іс. 36-п.). 1964 жылы 4 маусымда өткен ұйымның IV-сьезіндегі жаңа жарғы бойынша қоғам бөлімдері одан соң қоғам ұйымдары деп аталатын болған. Жарғыда республикалық қоғамның облыстық ұйымдарының басқармалары жанынан халық университеттеріне жетекшілік ету мақсатында арнайы кеңестер құру көрініс тапқан. Ұйым өзін-өзі қаржыландыруға көшуіне байланысты ұйымның мүшелік жарналары да жойылған (ҚР ОМА. 1810-қ. 2-т (қосымша). 15-іс. 38-п). 1965 жылы облыстағы колхоз-совхоздарда, өндіріс орындарында, мекемелерде, ұйымдар мен оқу орындарында «Білім» қоғамының 278 бастауыш ұйымы құрылған (ҚОҚСТМА. Р-1562-қ. 1-т. 53-іс. 22-п.). Ұйымның Қызылорда облыстық бөлімшесі әр түрлі салада ағартушылық жұмыстарды белсенді жүргізуге ат салысты. Лекторлар «Коммунистік партияның қуаты мен оның жеңілмейтіндігінің қайнар көзі» тақырыбында оқушылар арасындағы атеистік насихат дәрістерінің әдістері мен формаларын дайындаған. Лекторлар біліктілік пен тәжірибе алмасу үшін Алматы, Мәскеу, Баку сияқты қалаларға республикалық, халықаралық семинарларға, ұйымның пленумдарына іс-сапарларға жіберіліп отырған. Облыста 1314 адамды қамтыған мектептен тыс білім беретін 21 халықтық университет жұмыс істеген (ҚОҚСТМА. Р-1562-қ. 1-т. 53-іс. 34-п.).

Одақта халықтық университеттер тәжірибесі бұрыннан бар еді. Мысалы, қала тұрғындары арасында құқықтық білімдерді кеңінен насихаттау мақсатында 1951–1952 оқу жылында Облыстық прокуратурамен бірлескен құқықтық білімдер университеті ұйымдастырылған еді. Университет сабақтары аптасына бір рет, әр сәрсенбі өткізілген (ҚОҚСТМА. Р-1562-қ. 1-т. 43-іс. 80-п.). Ал, 1964 жылдың қыркүйегінде Қызылорда қаласындағы С. Сейфуллин атындағы мектептің ата-ана университеті құрылған. Оған тұрақты түрде 300 тыңдаушы қатысып тұрған. Дәрістерді мектеп мұғалімдерінен, пединститут оқытушыларынан, «Білім» қоғамы мүшелерінен құралған лекторлар жүргізген (ҚОҚСТМА. Р-1562-қ. 1-т. 47-іс. 42-п.). Осылайша 1965 жылы өтілген дәрістер саны 1948 жылмен салыстырғанда 8 есеге, 1954 жылмен салыстырғанда 5 есеге артқан. Дәрістердің 80%-дан астамы ақысыз оқылған. Колхоз және совхоздарға дәріс өткізуге, баяндама оқуға, аудандарға практикалық көмек көрсетуге ұйымның облыстық орталығынан лекторлар жүйелі түрде іс-сапарға шығып тұрған. Тек, «СОКП-ның халықаралық коммунистік қозғалыстардың бірігуі үшін күресі» мәселесі насихаты бойынша аудандарға 30 лектор іссапар жасап, 150 дәріс пен баяндама оқыған. Облыс еңбекшілері арасында облыстық әскери комиссариаттың саяси бөлім басшысы подполковник Н.Н. Маторованың «Соғыс, бейбітшілік пен революция мәселелері» тақырыбында, пединститут оқытушысы Қ. Асқаровтың «Марксизм-ленинизм қағидасында бейбіт коммунистік қозғалыстардың бірлігі үшін!» тақырыбында және облыстық «Ленин жолы» газеті редакторы У. Багаевтің «Қытай басшыларының дүниежүзілік коммунистік қозғалысты жікке бөлуі» секілді тақырыптағы дәрістері үлкен танымалдыққа ие болған (ҚОҚСТМА. Р-1562-қ. 1-т. 52-іс. 92-п.). Байқалғандай, сол кезеңдегі мемлекеттің сыртқы саясаты ұйым дәрістерінде белсенді түрде талқыланып отырған. «Білім» қоғамының облыстық бөлімі, облыстық мәдениет басқармасымен және облыстық кәсіподақ кеңесімен бірлесе отырып сәрсенбі күндері кинофильм көрсету әрі дәріс беру ұйымдастырған. Қызылордадағы Ленин атындағы теміржол клубында, Гагарин кентіндегі клубта, құрылыс клубында және басқаларында ашық дәрістер жиі берілген (ҚОҚСТМА. Р-1562-қ. 1-т. 52-іс. 95-п.).

Ұйымның құрылғаннан бастап 1960 жылдардың ортасына дейін дамып, ілгерілеп отырғанын байқауға болады. Сандық деректерге сүйенер болсақ, 1965 ж. 1 сәуірде облыс көлемінде жоғары және орта білімі бар 13 211 маман болса, соның екі мыңнан астамы немесе барлық маман санының 26 % осы ұйымның мүшесі болған. Оның өзіне партия қанағаттанбай, облыс бойынша қоғам мүшелігіне, ағартушылық қызметке мамандарлы тартудың баяу жүргенін сынаған. Тіпті ұйым лекторларына жаза беріліп отырған. Мысалы, 1964–1965 жылдары «Білім» қоғамының белсенді мүшелері болған Қызылорда қаласының тарих мұғалімі Әбілбаев, облыстық сот төрағасының орынбасары Ботабаев, Жалағаш ауданынан Бекжанов, Шиелі ауданынан Б.С. Ким және бірнеше адам лектор қызметінен босатылған (ҚОҚСТМА. Р-1562-қ. 1-т. 53-іс. 21-п.). Мемлекеттің ұйым жұмысына қатты көңіл бөліп, дамытып, сынап, мүшелерін керек кезде жазалап отырғанын көруге болады.

Қосымша 1: Ұйым тарапынан облыста өткізілген дәрістер туралы кесте
[(Appendix 1: Table of Lectures Conducted in the Region by the Organization)]

Жылы	Оқылған лекция саны
1950	1627
1951	1597
1954	1227
1955	2616
1956	3647
1964	21105

Қосымша 2: Ұйым мүшелерінің саны туралы кесте
[(Appendix 2: Table of the Number of Organization Members)]

Жылы	Ұйым мүшелері саны
1951	724
1953	504
1954	576
1955	617
1956	748
1958	905
1960	1199
1963	1978

Қорытынды

«Білім» қоғамы ұйымының негізгі жұмысы аймақ азаматтарын ғылым мен техниканың жетістіктерінен хабардар етуге, халыққа коммунистік, атеистік дүниетанымды сіңіруге және партияның алға қойған міндеттерін танытуға әрі оған қалың бұқараны жұмылдыруға бағытталды. Осылайша аталған ұйым түрлі үгіт-насихат әдістері арқылы халықты коммунистік тұрғыда қайта тәрбиелеуді өзінің ең негізгі міндеті етіп алды. Советтік жүйе аталған ұйым арқылы түсінігі мен құндылықтары бірдей қоғам құруға күш салды. Ұйымның осы мақсатты жүзеге асырудағы негізгі әдісі түрлі білім, ғылым салалары бойынша барлық салада дәрістер жүргізу болды және сол арқылы халықтың санасына коммунизм идеологиясын сіңірді. Облыс көлемінде жұмыс жасаған халықтық университеттер мен ата-ана лекторийлері де ұйым жұмысының барлық саланы қамтығанының бір дәлелі. Ұйым түрлі кәсіпорындармен келіссөз жүргізе отырып, әріптес мүшелерінің басын біріктіріп дәрістер оқыды. Сонымен қатар, коммунистік партия лекциялық насихат жүргізу қызметін ССРО Мәдениет министрлігінен алып Бүкілодақтық «Білім» қоғамына берді. Осыған орай бұл ұйымға өздерінде дәріс өткізу үшін кәсіпорындар мен мекемелерден келісімшарт бойынша арнайы қаржы аударылып отырды. Оған қоса, штаттық және штаттан тыс қызметкерлердің жалақы қорына ақша аудару ұйымның облыстық бөліміне артылған жауапкершіліктің бірі болды. Ұйымға табыс түсіру үшін әрі лекторларға көмек беру үшін дәрістердің мәтінін брошюра-стенограммалар ретінде басып шығару ісі де қолға алынды. Ұйым халық тұрмысына діннен тыс советтік ғұрыптарды да енгізуге барынша әрекет жасады. Өз қызметінде ұйым мүшелері

үнемі партия тарапынан марапатталып ғана қоймай, атқарған ісіндегі кемшіліктері үшін партия тарапынан үнемі сыналып отырды.

Бүгінгі күні «Білім» қоғамының тәжірибесін бұдан білім беру мен ағартушылық жұмыстарды идеологиялық құрал ретінде емес, адами құндылықтарды, сыни ойлау мен еркін ғылыми көзқарасты дамыту үшін қолдануға болады.

Дереккөздер

ҚОҚСТМА — Қызылорда облысы мемлекеттік архивінің Қоғамдық-саяси тарихы бойынша филиалы
ҚР ОМА — Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві

Sources

CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan
BSAKRSH — Branch of the State Archive of Kyzylorda Region for Socio-Political History

Әдебиеттер

Афонин, Бурдаков, 1976 — *Афонин Н.С., Бурдаков Ф.Л.* Лекционная пропаганда: вопросы теории и практики. Саранск: Мордовское книжное издательства, 1976. 128 с.

Берлібаев, т.б. 2014 — *Берлібаев Б.Т., Раджапов А.Ө., Байдильдина С.Х., Жұмағұлов М.Д.* Қазақстан тарихы. Алматы: АУЭС, 2014. 215 б.

Еспенбетова, 2000 — *Еспенбетова А.Т.* Қазақстанның “Білім” қоғамы: қалыптасу тарихы мен қызметі (1947–1990 ж.ж.). Тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Астана: Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия университеті, 2000. 131 б.

Жолдасұлы, Байжанова, 2022 — *Жолдасұлы Т., Байжанова Г.Н.* Кеңестік Қазақстандағы дінге қарсы үгіт-насихат ұйымының қызметі (1929–1941 ж.ж.). // Қарағанды университетінің хабаршысы, 2022. № 1(105). Б. 55–63.

Климович, 1965 — *Климович Л.И.* Ислам. М.: Наука, 1965. 334 с.

Крупская, 1957 — *Крупская Н.К.* О культурно-просветительской работе. М.: Сов. Россия, 1957. 163 с.

Мезенцев, 1972 — *Мезенцев В.А.* Знания- народу. М.: Знание, 1972. 64 с.

Мурашов, 1969 — *Мурашов Н.Н.* Пятидневка и Общества «Знание». М.: Знание, 1969. 32 с.

Неруш, 1978 — *Неруш В.П.* Инициатива, опыт, практика. Алматы: Общество «Знание» Казахской ССР, 1978. 39 с.

Никольская, 2003 — *Никольская Т.К.* Русский протестантизм и государственная власть в 1905–1991 гг. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. СПб.: Российская Академия наук Санкт-Петербургский Институт историй, 2003. 27 с.

Пинаева, 2015 — *Пинаева Д.А.* Партийное руководство научно-просветительской деятельностью в СССР (На примере всесоюзного общества «Знание»). // Грамота, 2015. № 11(61). С. 113–119.

Президенты общества «Знание», 2008 — Президенты общества «Знание». // Наша власть: дела и лица, 2008. (Спецвыпуск 60 лет обществу «Знание»). С. 32–33.

Селезнев, 2018 — *Селезнев А.В.* Периодизация истории Всесоюзного общества «Знание» на основе сравнительного и функционального анализа эволюции его целевых установок, организационных основ и структуры. // Человек и культура, 2018. № 1. С. 1–16.

Сердюк, 2012 — *Сердюк М.Б.* Религиозные организации в советском обществе 1941–1954 гг. (на примере дальнего Востока). Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. Владивосток: Дальневосточный федеральный университет, 2012. 309 с.

Халимова, 2018 — *Халимова А.С.* Сравнительно-исторический анализ уставов Всесоюзного общества по распространению политических и научных знаний. // Известия Волгоградского государственного педагогического университета, 2018. С. 190–194.

Чинённый, 1988 — *Чинённый А.И.* Из истории всесоюзного общества «Знание». М.: Знание, 1988. 59 с.

Keller, 2001 — *Keller Sh.* To Moscow, Not Mecca: The Soviet Campaign Against Islam in Central Asia, 1917–1941. London: Praeger Publishers, 2001. 384 p.

Tasar, 2017 — *Tasar E.* Soviet and Muslim:The Institutionalization of Islamin Central Asia, 1943–1991. New York: Oxford University Press, 2017. 409 p.

Zholdassuly, 2024 — *Zholdassuly T.* Sovyet Kazakistan’inda Tasavvuf: Komünistlerin Yesevilik ve İşanlara Yönelik Faaliyeti. // Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi, Sayı: 109, 2024. Pp. 49–77.

Zholdassuly, Baizhanova, 2022 — *Zholdassuly T., Baizhanova G.N.* Sovyetler’in Kutsal Yerlere Karşı Politikası: Ahmet Yesevi Türbesi Örneği. // Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, Sayı: 102, Haziran, 2022. Pp. 193–210.

References

Afonin, Burdakov, 1976 — *Afonin N.S., Burdakov F.L.* Lekcionnaja propaganda: voprosy teorii i praktiki [Lecture propaganda: issues of theory and practice]. Saransk: Mordovskoe knizhnoe izdatel'stva, 1976. 128 p. (In Russ.).

Berlibaev, Radzhapov, Bajdil'dina, Zhumagulov, 2014 — *Berlibaev B.T., Radzhapov A.Ө., Bajdil'dina S.H., Zhumagulov M.D.* Kazakstan tarihy [History of Kazakhstan]. Almaty: AUES, 2014. 215 p. (In Kaz.).

Chinjonnyj, 1988 — *Chinjonnyj A.I.* Iz istorii vsesojuznogo obshhestva "Znanie" [From the history of the all-Union society "Education"]. Moskva: Znanie, 1988. 59 s. (In Russ.).

Espenbetova, 2000 — *Espenbetova A.T.* Kazakstannyn "Bilim" kogamy: kalyptasu tarihy men kyzmeti (1947–1990) [The "Education" Society of Kazakhstan: history of formation and activities (1947–1990).]. Tarih gylymdarynyn kandidaty gylymi darezhesin alu ushin dayndalgan dissertacija. Astana: L.N. Gumilev atyndagy Eurazija universiteti, 2000. 131 p. (In Kaz.).

Halimova, 2018 — *Halimova A.S.* Sravnitel'no-istoricheskij analiz ustavov Vsesojuznogo obshhestva po rasprostraneniju politicheskih i nauchnyh znanij [Comparative historical analysis of the charters of the All-Union Society for the Dissemination of Political and Scientific Knowledge]. // Izvestija Volgogradskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta, 2018, 190–194 s. (In Russ.).

Keller, 2001 — *Keller Sh.* To Moscow, Not Mecca: The Soviet Campaign Against Islam in Central Asia, 1917–1941. London: Praeger Publishers, 2001. 384 p.

Klimovich, 1965 — *Klimovich L.I.* Islam [Islam]. Moskva: Nauka, 1965. 334 s. (In Russ.).

Krupskaya, 1957 — *Krupskaya N.K.* O kul'turno-prosvetitel'skoj rabote [About cultural and educational work]. Moskva: Sov. Rossiia, 1957. 163 p. (In Russ.).

Mezencev, 1972 — *Mezencev V.A.* Znaniya – narodu [Knowledge is for the people.]. Moskva: Znanie, 1972. 64 p. (In Russ.).

Murashov, 1969 — *Murashov N.N.* Piatidnevka i Obshhestva "Znanie" [Five-day week and the Knowledge Society]. Moskva: Znanie, 1969. 32 p. (In Russ.).

Nerush, 1978 — *Nerush V.P.* Iniciativa, opyt, praktika [Initiative, experience, practice]. Almaty: Obshhestvo "Znanie" Kazahskoy SSR, 1978. 39 p. (In Russ.).

Nikol'skaja, 2003 — *Nikol'skaja T.K.* Russkij protestantizm i gosudarstvennaja vlast' v 1905–1991 gg [Russian Protestantism and State Power in 1905–1991]. Avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni kandidata istoricheskih nauk. Sankt-Peterburg: Rossijskaja Akademija nauk Sankt-Peterburgskij Institut istorij, 2003. 27 p. (In Russ.).

Pinaeva, 2015 — *Pinaeva D.A.* Partijnoe rukovodstvo nauchno-prosvetitel'skoj dejatel'nost'ju v SSSR (Na primere vsesojuznogo obshhestva "Znanie") [Party leadership of scientific and educational activities in the USSR (On the example of the All-Union society "Knowledge")]. // Gramota, 2015. No. 11(61). Pp. 113–119. (In Russ.).

Prezidenty obshhestva "Znanie", 2008 — Prezidenty obshhestva "Znanie" [Presidents of the Knowledge Society]. // Nasha vlast': dela i lica, 2008. (Specvypusk 60 let obshhestvu "Znanie"). Pp. 32–33. (In Russ.).

Seleznev, 2018 — *Seleznev A.V.* Periodizacija istorii Vsesojuznogo obshhestva "Znanie" na osnove sravnitel'nogo i funkcional'nogo analiza jevoljucii ego celevyh ustanovok, organizacionnyh osnov i struktury [Periodization of the history of the All-Union society "Knowledge" based on a comparative and functional analysis of the evolution of its goals, organizational foundations and structure]. // Chelovek i kul'tura, 2018. No. 1. Pp. 1–16. (In Russ.).

Serdyuk, 2012 — *Serdyuk M.B.* Religioznye organizacii v sovetskom obshhestve 1941–1954 gg. (na primere dal'nego Vostoka) [Religious organizations in the Soviet society 1941–1954 (on the example of the Far East)]. Dissertacija na soiskanie uchenoj stepeni doktora istoricheskih nauk. Vladivostok: Dal'nevostochnyj federal'nyj universitet, 2012. 309 p. (In Russ.).

Tasar, 2017 — *Tasar E.* Soviet and Muslim:The Institutionalization of Islamin Central Asia, 1943–1991. New York: Oxford University Press, 2017. 409 p.

Zholdassuly, 2024 — *Zholdassuly T.* Sovyet Kazakistan'inda Tasavvuf: Komünistlerin Yesevilik ve İşanlara Yönelik Faaliyeti [Sufism in Soviet Kazakhstan: Communist Policy with Regard to Yasawism and the Ishans] // Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi, Sayı: 109, 2024. Pp. 49–77. (In Turk.).

Zholdassuly, Baizhanova, 2022 — *Zholdassuly T., Baizhanova G.N.* Kenestik Kazakstandagy dinge қarsy ugit-nasihat uiymynyn kyzmeti (1929–1941) [The activities of the anti-religious propaganda organization in Soviet Kazakhstan (1929–1941)]. // Karagandy universitetinin habarshysy, 2022. No. 1(105). Pp. 55–63. (In Kaz.).

Zholdassuly, Baizhanova, 2022 — *Zholdassuly T., Baizhanova G.N.* Sovyetler'in Kutsal Yerlere Karşı Politikası: Ahmet Yesevi Türbesi Örneği [Soviet Policy Against Sacred Places: The Example of Aḥmad al-Yasawī Tomb]. // Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, Sayı: 102, 2022. Pp. 193-210. (In Turk.).

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 1, pp. 143-157, 2025
Journal homepage: https://edu.e-history.kz

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.91
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_1_143-157

SETTLEMENT COLONIALISM AND THE PALESTINIAN QUESTION: THE POLITICS OF ELIMINATION

Gabit B. Zhumatay[1], *Akmaral S. Yskak*[2]

[1]Narxoz University
(55, Zhandosov Str., 050035 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Assistant Professor of School of Law and Public Policy, Candidate of Historical Sciences
https://orcid.org/0000-0003-0468-8538. E-mail: gabit.zhumatay@narxoz.kz

[2]Narxoz University
(55, Zhandosov Str., 050035 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Associate Professor of School of Arts and Social Sciences, Doctor of Historical Sciences
https://orcid.org/0000-0003-3998-584X. E-mail: sakmaral7@gmail.com

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2025
© Zhumatay G.B., Yskak A., 2025

Abstract. *Introduction.* This article explores the historical and ideological roots of the founding of the modern state of Israel and the forced displacement of the Palestinian people. The study also examines how these foundational racial, theological and ethnocentric concepts have shaped Israel’s colonial policies and strategies towards the indigenous peoples of historic Palestine since 1948. Exploring the historical roots of racial Zionist ideologies and discourses allows us to better understand Israeli settler colonialism and the plight of the Palestinian people. Aims and Objectives of the Study The main objective of the study is to examine how racial ideologies and discourses have shaped current Israeli settler colonialism and its efforts to oppress indigenous peoples and reshape historic Palestine. Through an analysis of historical sources and relevant literature, the study seeks to establish connections and continuities between early Israeli racial discourses and current Israeli colonial oppressive policies towards the indigenous peoples of Palestine. *Results.* The results of the study show that early Israeli ideologies and discourses have shaped Israel’s ongoing policies and approaches to forced displacement, dispossession, extermination, and racial discrimination against the indigenous population of Palestine. *Conclusions.* The study concludes that key Israeli hegemonic discourses justify and legitimize claims to Palestine, shaping and directing Israel’s colonial policies and strategies towards the Palestinian population.

Keywords: Palestine, Israel, racial oppression, settler colonialism
For citation: Zhumatay G.B., Yskak A.S. Settlement Colonialism and the Palestinian Question: The Politics of Elimination // Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”. 2025. Vol. 12. No. 1. Pp. 143–157. (In Eng.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_1_143-157

ҚОНЫС АУДАРУ КОЛОНИАЛИЗМІ ЖӘНЕ ПАЛЕСТИН МӘСЕЛЕСІ: ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ШЕТТЕТУ САЯСАТЫ

Габит Бекенұлы Жұматай[1], Ақмарал Сыдығалықызы Ысқақ[2]

[1]Нархоз Университеті
(55-үй, Жандосов көш., 050035 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Құқық және мемлекеттік басқару мектебінің ассистент профессоры, т.ғ.к.
https://orcid.org/0000-0003-0468-8538. E-mail: gabit.zhumatay@narxoz.kz

[2]Нархоз Университеті
(55-үй, Жандосов көш., 050035 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Гуманитарлық мектептің қауымдастырылған профессоры, т.ғ.д.
https://orcid.org/0000-0003-3998-584X. E-mail: sakmaral7@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025
© Жұматай Ғ.Б., Ысқақ А.С., 2025

Аңдатпа. *Кіріспе.* Бұл мақалада қазіргі Израиль мемлекетінің құрылу тарихы мен идеологиялық негіздері және палестин халқының күштеп қоныс аударылуы зерттеледі. Сонымен қатар зерттеу сионизмнің негізгі нәсілдік, теологиялық және этноцентристік концепциялары Израильдің 1948 жылдан бері тарихи Палестинаның байырғы халықына қатысты отаршылдық нәсілшілдік саясаты мен стратегияларын қалай қалыптастырып, ықпал еткенін қарастырады. Нәсілшіл сионистік идеологиялар мен дискурстардың тарихи тамырларын зерттеу бізге Израильдің қоныс аудару колониализмін және палестин халқының ауыр жағдайын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Зерттеудің мақсаты мен міндеттері. *Зерттеудің негізгі мақсаты* – нәсілшіл сионистік идеологиялар мен дискурстардың қазіргі Израиль қоныс аудару колониализмін және байырғы халықтарды басып-жаншу мен тарихи Палестинаны қайта пішіндеу әрекеттерін қалай қалыптастырғанын зерттеу. Тақырып бойынша тарихи дереккөздер мен әдебиеттерді талдай отырып, зерттеу ерте кезеңдегі израильдік нәсілшіл дискурстар мен қазіргі Израильдің отаршыл репрессивті саясаты арасындағы байланысты және сабақтастықты анықтауға ұмтылады. *Зерттеудің нәтижелері.* Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, ерте израильдік идеологиялар мен дискурстар Израильдің байырғы палестин халқына қатысты жүргізіп отырған күштеп көшіру, меншік құқығынан айыру, жою және нәсілдік кемсітушілік саясаты мен әдістерінің қалыптасуына негіз болған. *Қорытынды.* Зерттеу Израильдің негізгі гегемонистік дискурстары Палестинаға деген талаптарды ақтап, заңдастырып, палестин халқына қатысты отаршыл саясат пен стратегияларды қалыптастырып, бағыттап отырғанын көрсетеді.

Түйін сөздер: Палестина, сионизм, Израиль, нәсілдік езгі, қоныс аудару колониализмі
Дәйексөз үшін: Жұматай Ғ.Б., Ысқақ А.С. Қоныс аудару колониализмі және палестин мәселесі: құрылымдық шеттету саясаты // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2025. Т. 12. № 1. 143–157 бб. (Ағылш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_1_143-157

ПЕРЕСЕЛЕНЧЕСКИЙ КОЛОНИАЛИЗМ ПАЛЕСТИНСКИХ ВОПРОС: ПОЛИТИКА ЭЛИМИНАЦИИ

Габит Бекенулы Жуматай[1], *Акмарал Сыдыгалыкызы Ыскак*[2]

[1]Университет Нархоз
(д. 55, ул. Жандосова, 050035 Алматы, Республика Казахстан)
Ассистент профессор Школы права и государственного управления, к.и.н.
https://orcid.org/0000-0003-0468-8538. E-mail: gabit.zhumatay@narxoz.kz

[2]Университет Нархоз
(д. 55, ул. Жандосова, 050035 Алматы, Республика Казахстан)
Ассоциированный профессор Гуманитарной школы, д.и.н.
https://orcid.org/0000-0003-3998-584X. E-mail: sakmaral7@gmail.com

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025
© Жуматай Г.Б., Ыскак А.С., 2025

Аннотация. *Введение.* В этой статье исследуются исторические и идеологические корни основания современного государства Израиль и насильственного переселения палестинского народа. В исследовании также рассматривается, как эти основополагающие расовые, теологические и этноцентрические концепции сформировали колониальную политику и стратегию Израиля по отношению к коренным народам исторической Палестины с 1948 года. Исследование исторических корней расовых сионистских идеологий и дискурсов позволяет нам лучше понять израильский переселенческий колониализм и бедственное положение палестинского народа. Цели и задачи исследования. *Основная цель исследования* — изучить, как расовые сионистские идеологии и дискурсы сформировали нынешний израильский поселенческий колониализм и его усилия по угнетению коренных народов и переформатированию исторической Палестины. Путем анализа исторических источников и литературы по теме исследование стремится установить связи и преемственность между ранними израильскими расовыми дискурсами и нынешней израильской колониальной репрессивной политикой по отношению к коренным народам Палестины. *Полученные результаты.* Результаты исследования показывают, что ранние израильские идеологии и дискурсы сформировали продолжающуюся политику и подходы Израиля к насильственным переселениям, лишению собственности, истреблению и расовой дискриминации по отношению к коренному населению Палестины. *Выводы.* В исследовании делается вывод о том, что ключевые гегемонистские дискурсы Израиля оправдывают и легитимируют претензии на Палестину, формируя и направляя колониальную политику и стратегии Израиля по отношению к палестинскому населению.

Ключевые слова: Палестина, сионизм, Израиль, расовое угнетение, переселенческий колониализм

Для цитирования: Жуматай Г.Б., Ыскак А.С. Переселенческий колониализм палестинских вопрос: политика элиминации // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2025. Т. 12. № 1. С. 143–157. (На Англ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_1_143-157

Introduction

Drawing upon historical sources, the relevant literature and studies on settler colonialism, this study explores Zionist settler colonialism in Palestine and the historical roots of exclusion, erasure and elimination of the Palestinian people. Gaining deeper and fresh insights into the historical and ideological roots of Zionism and its efforts to exclude and erase the indigenous Palestinian people is highly relevant in the light of ongoing Israeli genocide of Palestinians in the occupied Palestinian territories, especially in Gaza. Therefore, it is pertinent to examine the historical and ideological roots of Zionism and its hostility towards the native people of historic Palestine. Investigating the roots of Zionism and its rationale for the removal of the natives of Palestine allows us to understand the continuity of Israel's colonial racial oppressive practices and policies vis-à-vis Palestinians. Zionism was born on European soil. Under the strong influence of European theories and concepts of nationalism, Ashkenazi Jewish intellectuals came up with an idea of establishing a homeland for European Jewry who lacked their own country. These Jewish intellectuals in Europe were prominent figures in different fields and even though they encountered religious and racial persecution in Europe, they came to increasingly identify themselves with Europe. The roots of the exclusivist character of Zionism, Zionists and later the state of Israel lied in their strong sense of affiliation with Europe and the West as general. Zionism was and is a European phenomenon and ideology of Jewish nationalism and Zionists believed that they were representing Europe in the East and building a European society in Palestine (Herzl, 1989: 13).

Despite being physically present in the Middle East and building a Jewish homeland in the heart of the Orient, Zionists identified themselves with Europe and Europeans, simultaneously rejecting any idea of embracing an Oriental identity and integrating themselves into indigenous society of Palestine or the broader Middle East (Shohat, 1988: 1). Quite the contrary, from the start Zionists sought to transform Palestine into a European white entity by encouraging Ashkenazi Jewish colonization of the land and at the same time, gradually erasing and supplanting indigenous society and population. From its inception, Zionism and its followers considered establishing an exclusivist racialized white Ashkenazi Jewish society. Oriental Jews could be part of this settler society provided they would be stripped of their eastern identities and integrated into an Ashkenazi dominated settler colonial entity. Early Zionists sought to transform the followers of Judaism into an ethnonational group modeled on nationalism and national theories in Europe. Through gathering all Jews around the world through mass immigration to Palestine, Zionists dreamed of transforming an Arab dominated Palestine into a Jewish dominated country.

The current plight of the Palestinian people and the primacy of the Zionist state of Israel in Palestine have been shaped by the events right after World War II. British withdrawal from Palestine and the adoption of the UN Resolution 181 in 1947 led to the creation of the Jewish state of Israel and at the same time, the violent removal and ethnic cleansing of Palestinians from their land, which was immediately incorporated into Israel. The establishment of Israel and ethnic cleansing of the natives turned into a national tragedy for the Palestinian people, which is known as the Nakba, which literally means "the catastrophe" (Pappe, 2006). It is estimated that nearly 800,000 Palestinians were violently displaced by Zionist terrorist groups such as the Haganah, the Irgun, the Stern and the Lehi (Charif, 2023; Pappe, 2006). The loss of homeland turned these Palestinians and their descendants into perpetual refugees, whose right of return has been denied by Israel ever since. The root cause of the plight and collective suffering of the Palestinians is Zionism and the state of Israel as its inevitable outcome. To erect a Jewish state in Palestine, the rights, liberty, freedom and self-determination of indigenous people were sacrificed. As a result of the establishment of Israel and its continuous denial of the rights of the natives made the Palestinians a stateless, homeless and rightless people.

The current study is timely and relevant not only in terms of historical origins of Zionism, but also what has been unfolding in historic Palestine since the Hamas attack of Israel on October 7, 2023. On October 24, 2023, Secretary-General of the UN António Guterres stated that "*It is important to also recognize the attacks by Hamas did not happen in a vacuum. The Palestinian people have been subjected to 56 years of suffocating occupation. They have seen their land steadily devoured by settlements and plagued by violence; their economy stifled; their people displaced and their homes*

demolished. Their hopes for a political solution to their plight have been vanishing." The UN Secretary-General accurately described what has been going on for many decades in historic Palestine where Israel has been consistent in its quest for building a racially exclusivist Jewish state at the expense of the indigenous population of Palestine. Indeed, although Israeli politicians and society have outrightly denied any wrongdoing against the Palestinians, Zionist Jewish exclusivist racial and ethnocratic ideologies are rooted in the genesis and development of Zionism, which came into existence in Europe. In Sayegh's view, racism is an essential, inherent and permanent feature of Zionism, which serves as the basic motivation for Zionist settler colonialism and statehood (Sayegh, 1965b: 214). Since Zionism was born on European soil at the end of the 19th century, it was heavily influenced by European ideas of scientific racism, ethnocracy and nationalism. In this sense, Zionism and its logical outcome, the state of Israel, were built and are still sustained by European concepts of racial supremacy and ethnocracy. Studies indicate that racial self-segregation, racial exclusiveness and racial supremacy constitute the core of the Zionist ideology (Sayegh, 1965b: 214).

It is evident that racial self-segregation, racial exclusiveness and racial supremacy have shaped and guided policies of the state of Israel vis-à-vis the Palestinians. This in turn excluded the indigenous population of historic Palestine from citizenship of Israel and precluded the Palestinians from integrating themselves into Israeli society. Since today the state of Israel is based on racial supremacy of Jews and racial exclusiveness, Israeli policymakers and society have consistently advocated and called for ethnic cleansing of Palestinians from East Jerusalem, West Bank and Gaza. In the aftermath of the Hamas attack, in their op-ed piece for the Wall Street Journal on November 13, 2023, two leading Israeli politicians Danny Danon and Ram Ben-Barak called for the voluntary transfer of 2.3 million people of Gaza to other countries (Danon & Ben-Barak, 2023). Moreover, Israel's Finance Minister Bezalel Smotrich, National Security Minister Itamar Ben-Gvir, and many other right-wing radical Israeli politicians have consistently advocated the annexation of the West Bank and expulsion of Palestinians to Jordan and Egypt (Magid, 2024a). Besides Israeli policymakers and society, influential Western politicians likewise call for expelling Palestinians from Gaza. The US president Donal Trump has recently suggested that the United States ought to occupy Gaza and certain Arab countries in the Middle East such as Jordan and Egypt should take in nearly 2 million residents of this area (Roth, 2025).

It is obvious that Trump's involvement in this contentious issue is not an accident, rather it is a sheer manifestation of European white racism and a conventional Zionist idea of ethnic cleansing of the Palestinians from Palestine to make room for an ethnocratic and racist Zionist political entity. In other words, as a settler colonial project, the state of Israel is driven by the logic of elimination, which tends to take on a variety of forms (Wolfe, 2006: 401). In this sense, as a racially exclusivist and self-segregated settler colonial entity, Israel has remained obstinate and rejected any idea of absorbing the indigenous Palestinian population by granting Israeli citizenship to them or by cultural integration and assimilation. However, studies point out that by virtue of its racially exclusivist nature and self-segregated character, Zionism precludes any idea of integration and assimilation (Sayegh, 1965b: 214). From this standpoint, since its inception in 1948, Israel has systematically excluded the indigenous population of Palestine from citizenship and integration. The Zionist regime's ultimate goal is to get rid of this population either by extermination or forced expulsion. In this regard, Israeli war in Gaza as well as in West Bank against the indigenous people of Palestine pursues the same goal, namely ethnic cleansing and elimination of the Palestinians. In this case, Israel acts and behaves exactly in the same manner as other settler colonies. Yet unlike other settler colonial societies, Israel does not seek to absorb the indigenous people of historic Palestine, instead opting for the exclusion and elimination of the native to build a racially exclusivist and supremacist nation state.

Materials and methods

In the framework of this study to gain a deeper understanding of the historical and ideological roots of Zionist Israeli exclusion and erasure of the indigenous Palestinian people to make room for the Jewish people and for a Jewish state, we have explored the historical foundations and underpinning of Zionism and Israel's exclusivist colonial practices and policies vis-à-vis the native

population of historic Palestine. Drawing upon the relevant literature on the topic, historical sources, works of the founders of Zionism such as Theodor Herzl, Chaim Weizmann and others, as well as the current primary data collected from Israeli and Western online press such as 'Haaretz', 'the Times of Israel', 'the Jerusalem Post' and other media outlets, we have examined Zionist settler colonialism and its impact on the native people of Palestine, and how it led to the transformation of Palestine into a Israeli settler colony. A critical review of relevant literature, specifically studies by Said, Khalidi, Pappe, Morris, Erakat, Sayegh, Zureik, Cook, Davis and other leading scholars allowed us to gain an understanding of the hegemonic discourses and narratives of Zionism and Israel, historical and ideological roots, the persistence and continuity of exclusivist ethnocratic racist Zionist ideology that lies at the core of the current Israel's colonial oppressive policies towards the native Palestinian people.

The study utilizes qualitative methods, namely a critical analysis of historical data, primary sources and relevant literature. In addition to historical methods, the study also employs a critical discourse analysis to examine and understand how and why certain hegemonic political and ideological discourses are produced and perpetuated by various actors. In this case, we have focused on historical and ideological discourses of Zionism, and we have traced how these hegemonic ideological narratives continue to be used by Israel to deal with the occupied Palestinian territories that it has occupied and indigenous inhabitants of these lands. A critical discourse analysis is a powerful research approach first devised and articulated by the French intellectual Michel Foucault and further developed and employed by Edward Said, Rashid Khalidi, Nura Erakat and many other prominent scholars and theoreticians of postcolonialism, Orientalism and the Palestinian Studies. In this regard, the use of a critical analysis of historical data and a discourse analysis approach are relevant research methods that help gain a deeper understanding of historical sources and data.

Discussion

Studies indicate settler colonial origins and character of Zionism and the state Israel (Cook, 2008; Davis, 1973; Erakat, 2019; Finkelstein, 2010; Hixson, 2013; Khalidi, 2020; Masalha, 1992, 2000, 2003; Morris, 2004; Pappe, 2006, 2014; Said, 1980; Sayegh, 1965a, 1965b; Wolfe, 2006; Zureik, 2016). Scholars point out that armed with European exclusivist ultranationalist and racist ideologies, the Zionists colonized Palestine, bringing European Jews and driving the native populations out of the land (Erakat, 2019; Hixson, 2013; Pappe, 2006, 2014; Said, 1980; Zureik, 2016). From this perspective, Zionism and the state of Israel are a settler colonial project aimed at removing the indigenous Palestinians to make room for European Jewish settlers (Khalidi, 2020; Masalha, 1992, 2000, 2003; Morris, 2004; Wolfe, 2006: 395). In Uri Davis's view, in contrast to European conquest and colonization of Africa and Asia, Jewish colonization of Palestine has always sought the installment of an ethnically, culturally and racially exclusivist society, in which Jews would settle and dominate demographically (Davis, 1973: 89). Fayez Sayegh observes that as opposed to European colonizers of Africa and Asia, the Zionist colonists were primarily motivated and driven by the desire to attain a nation state for themselves, which would be realized through the establishment a Jewish state in Palestine (Sayegh, 1965a: 4). A prospective Jewish nation state in Palestine was envisioned by the Zionists as a political entity for only Jewish people (Sayegh, 1965a: 4). In Patrick Wolfe's view, any settler colonial project relies upon the elimination of native societies (Wolfe, 2006: 391).

Zionists consider everything through the primordial biblical ethnocentric, racial and theological lens (Erakat, 2019; Khalidi, 2020; Masalha, 1992, 2000; Said, 1980). From this standpoint, Zionists seem to have stuck in the biblical times because they draw from religious scriptures and narratives to justify their colonization of Palestine, establishment of a settler colony and ethnic cleansing of the native people of Palestine. Besides, Israel is seen as an enlightened Western nation, a legitimate nation state, so that's why according to Western logic, everything Israel is doing is righteous, noble, benevolent and even if it kills Palestinians and other non-Jews en masse (Said, 1980). Zionism, Zionist colonization and the establishment of the Jewish state of Israel have been based on colonial oppression, religious, racial, ethnic and cultural supremacy. The choice of Palestine as the site for

Jewish settlement by the Zionists was predicated on the Hebrew Bible and Judaism. Drawing upon Jewish religious scriptures and the Bible, the Zionists argued that stateless and homeless Jews scattered around the globe were destined to return to Palestine and create their homeland, which had been promised by God. According to Zionism, a Jewish national home in Palestine would serve as a safe haven for the Jewish people from perpetual antisemitism and persecution (Said, 1980). Despite having long been subjected to racism and persecution, European Jews internalized European colonial racial supremacist mentality and ideologies. As a result, when the Zionist encountered indigenous population in Palestine, they saw the natives as backward barbarians (Erakat, 2019; Khalidi, 2020; Said, 1980; Zureik, 2016). Even if Zionism was predicated upon European colonialism and European settlers acted as colonizers, the Zionists did not consider themselves as such. Quite the opposite, Zionist narratives and propaganda generated, reinforced and perpetuated the myths of the unbroken unity of the Jewish people to the Holy Land or to the ancient land of Israel (Handelman, 1994: 441).

Results

The historical and ideological roots of excluding and eliminating the native of Palestine

In his book Jonathan Cook stresses that European identities of Zionists and the denial of the existence of indigenous people of Palestine rooted in the early Zionist thinking (Cook, 2008: 13). Drawing upon European tradition of racial superiority, ethnocentrism and colonial dominating mentality, early Zionists increasingly cultivated an image of Jews as a civilizing force and at the same time, promoting and reinforcing racialized Orientalist views of the Arabs as a backward, inferior and savage people (Erakat, 2019; Khalidi, 2020; Masalha, 1992, 2000, 2003). Early Zionists consistently advanced an idea that only a Jewish presence and domination in Palestine and the Middle East would drag the area out of its barbarism and primitiveness, incorporating it into European civilization (Cook, 2008: 14). Thus, early Zionists cultivated and perpetuated ethnocentric and racialized discourses about themselves and Arabs, in which European Jewish colonizers were portrayed as a people being at the forefront of a civilizing mission on behalf of Europe, while Arabs were described as enemies of white European Christian civilization and incorrigible savages. A future Zionist Jewish state in Palestine was presented as an extension of European civilization and as a strategic outpost of the West in the region. In his 1896 book "*Der Judenstaat*" ("*The Jewish State*") the founder of Zionism Theodor Herzl envisioned a future Jewish state in Palestine as "*the portion of the rampart of Europe against Asia, an outpost of civilization as opposed to barbarism*" (Herzl, 1989: 13). In 1931, the leader of American Zionists Stephen Wise stated that "*an Arab Palestine is a threat to Great Britain and a menace to the world. A Jewish Palestine is an asset to Great Britain and a blessing to the world*" (Wise & Lloyd, 2016).

Zionist association and affiliation with Europe and the Western Christian world right away produced a mutual response from Western elites who sympathized with the Zionist cause and held pro-Zionist bias and anti-Palestinian and anti-Arab sentiments (Pappe, 2006, 2014; Zureik, 2016). Edward Said points out that the Zionists identified themselves in part with the Orient, yet at the same time, they constructed themselves as a nation who had successfully emancipated themselves from the worst Oriental excesses (Said, 1980: 26). In addition to the romanticized reductive perceptions of the East deeply entrenched in Europe, Ashkenazi Jews further reinforced and perpetuated European biased racialized views of the Orient and the Arabs. In this regard, Zionists did not confine themselves to knowledge production about the East, but also, they became dominant in knowledge production about the Orient, shaping hegemonic racialized discourses and narratives about the Arabs and Islam as hostile to Europe. Through the systematic relentless and deliberate demonization and vilification of the Arabs and Islam, the Zionists did not allow the Arabs and Islam to be accepted as part of the civilized world. Portraying the Arabs as enemies of civilization, Zionists never intended to allow the Arabs to appear equally with European Jews. This strategy allowed Zionists to construct themselves as an extension of the Western civilization and the Arabs as the embodiment of evil, barbarism and darkness (Khalidi, 2020; Masalha, 2000).

Zionist views and representation of themselves and the Arabs are encapsulated in Chaim Weizmann's letter to Arthur Balfour on May 30, 1918. Weizmann who was a leading Zionist leader

and the president of the World Zionist Organization, in his letter depicted the Arabs as treacherous, backward, dishonest, uneducated, greedy, inefficient and uncivilized, while portraying Jews as advanced and modern (Said, 1980: 26–28). Constructing a racialized image of the Arabs as worshippers of only power and success, Weizmann warned the British Foreign Secretary Arthur Balfour that Britain, who was about to establish its colonial rule over Palestine, should watch the Arabs and should not give them "*the slightest grievance or ground of complaint*" (Said, 1980, 27). Describing the English officials in Palestine as enlightened and honest, Weizmann at the same time portrayed the Arab officials and servants as corrupt, inefficient and arrogant. Weizmann was filled with anger and resentment at the Arab demographic domination in Palestine, which in his view "*would necessarily lend towards the creation of an Arab Palestine*" (Said, 1980: 27). Yet emphasizing the backwardness and savagery of the Arabs, their being "*at least four centuries behind the times*", Weizmann pointed out that the Arab demographic supremacy would not produce an Arab Palestine (Said, 1980: 28).

Edward Said calls attention to how Weizmann's statement was instructive, specifically in terms of Zionist association and identification with the English and European. In his letter Weizmann overtly demonstrated that he and his fellow Zionists were knowledgeable about the difference between the Oriental and the Occidental mind (Said, 1980: 28). As opposed to Europeans and Zionists who were constructed as enlightened, honest and noble, Weizmann deliberately promoted and reinforced traditional European perceptions of the Arabs as Oriental, backward and inferior barbarians. Considering the Arabs less human, Weizmann implied that these Oriental barbarians did not deserve to own a state, despite their demographic prevalence and advantage. Weizmann's reductive racialized discourse about the Arabs seems to have built on John Stuart Mill's assumptions on representative government, which denied native peoples' right to rule themselves on the ground that they were purportedly backward and centuries behind civilized Europeans (Said, 1980: 28). Weizmann and other Zionists applied this concept in the Palestinian context to undermine and delegitimize the Arab right to statehood. Moreover, from the start the Zionists turned themselves into knowledge producers about the East and experts on the Orient, informing and guiding the West in this matter. Zionists systematically promoted an idea of shared values and civilizational affiliation with Europe, while reinforcing an image of the Arabs as alien and hostile to the Western civilization.

The birth of Zionism and the efforts of early Zionists to build a Jewish home in Palestine through gradual yet mass immigration of European Jews to this land generated indigenous resentment and resistance. From the outset the Zionists perceived the indigenous people of Palestine as their enemies and thereby harbored a plan to get rid of them through ethnic cleansing and extermination. In this case, Edward Said calls attention to the fact that the indigenous Palestinians were subjected to a unique form of colonialism, specifically Zionist settler colonialism, which unlike European colonialism had no any intention to accommodate the native population, instead seeking a nation state only for Jews (Said, 1994: 54). In Said's view, for the Zionists "*the best Palestinian … is either dead or gone*" (Said, 1994: 54). That's why the discourse of either voluntary or forced transfer of the indigenous Palestinians to other countries to transform Palestine into a Jewish dominated area has been at the core of the Zionist thinking (Masalha, 1992, 2000, 2003; Pappe, 2006, 2014). From Theodor Herzl to the current leadership of Israel the concept of transfer or ethnic cleansing of Palestine has been foundational in the Zionist ideology (Zhumatay & Yskak, 2024a, 2024b). For instance, in the light of ongoing Israel's genocide in Gaza and West Bank, Israeli leaders have consistently called for the transfer of Palestinians to neighboring countries such as Egypt, Jordan and proposed that Western states should likewise accept Palestinians (Danon & Ben-Barak, 2023; Magid, 2024a). Zionists, therefore, invested heavily in demonization of the Arabs. In this regard, they drew upon old traditional European Christian hostility to Islam and the East, resurrecting Europe's feud with the Orient. Western sympathizers and sponsors of Zionism were convinced that Jewish colonization of Palestine was in line with their interests as Zionist takeover of this land would extend the frontiers of the West into the Middle East. As beneficiaries of Western imperialism, the early Zionist leaders skillfully exploited an imagined civilizational affiliation with the West. Theodor Herzl stressed that a future Zionist entity in Palestine would be a civilizational outpost of the West in the

Orient. Weizmann and Zionist leaders increasingly weaponized a civilizational affinity with the West. Subscribe to the Zionist cause, Western political elites and intellectuals came to view Zionism and later Israel as the only liberal democracy in the Middle East, and as an extension of the West in the region who was destined to deter and fight the enemies of the civilized world on behalf of the West such as Soviet communism and Islam (Said, 1980: 29). In addition, having embraced Zionism and committed to this cause, the West came to internalize Zionist narratives and discourses about the Arabs, seeing them as the embodiment of Oriental despotism, backwardness and ignorance. Thus, with the blessings and backing of the West, the Zionists embarked upon the path of forging a nation state in Palestine predicated upon ethnocentrism, racial and cultural superiority.

Mainstream American political discourse came to view Zionism and later the Zionist state of Israel as an enlightened liberal democracy, which ought to be respected and admired as an entity which corresponds entirely and harmoniously with Western values and ideas about society and man (Said, 1980: 29; Shohat, 1988). It is widely believed that as an extension of the West, the Zionist entity cannot be accountable to no one. On the other hand, those who resist Zionism and the Jewish state are evil, wicked, nefarious and decadent. Such irrational and dark forces have no voice and "*only Zionism can speak for them*" (Said, 1980: 29). European and American political establishment and intellectuals came to reinforce and perpetuate such racialized, ethnocentric and deeply tribal narratives, which are deeply embedded in Western mind and culture. Such pro-Zionist bias was manifested in the letter to "The New York Times" by Reinhold Niebuhr and other American notables on November 21, 1947. In the letter, American intellectuals lent their support for the plan of partitioning Palestine and establishing a Jewish state. In their view, a liberal democratic state ought to be established in Palestine, which could be realized through the creation of a Zionist entity. Niebuhr and his colleagues argued that "there is only one vanguard of progress and modernization in the Middle East, and that is Jewish Palestine" (Said, 1980: 30). In addition to a prospective Jewish state, Christian Lebanon was likewise defined as the second vanguard of civilization and modernization. They constructed Lebanon as a Christian entity being artificially subdued by the pan-Arabists and pan-Islamists. Exhibiting their selective profoundly pro-Zionist and pro-Christian biases and prejudices, they referred to Jewish Palestine and Christian Lebanon as the two islands of Western civilization in the East, and at the same time, portraying the Arab-Islamic Middle East as "hopeless". Reinhold Niebuhr and other American intellectuals associated Judaism and Christianity with progress and modernity, while viewing Islam and Muslims as inconsistent with Western values and civilization. Like Zionists, Western political elites and intellectuals came to see the Arabs, especially Muslim Arabs as being unworthy and of little interest. Thus, from the outset the Zionist views and attitudes towards the Arabs were accepted by Americans and Europeans. In this sense, the West expressed its willingness to acknowledge the legitimacy of Jewish and Christian entities as vanguard of progress and islands of Western civilizations in the East, while completely disregarding voices, wishes and rights of the absolute majority. In doing so, Europeans and Americans extended the same colonial racist strategies they had systematically applied towards indigenous peoples of North America, Africa, Asia, elsewhere, and to the Muslim Arabs specifically.

Studies on Zionist colonization indicate that although Zionists identified themselves with Europe, they stood apart from Europe when it came to colonization of Palestine. Unlike European colonization around the globe, from its inception Zionist Jewish colonization has consistently sought a settler state composed and ruled by Jews alone (Davis, 1973: 89). Incoming and invading European Ashkenazi settler population was destined to replace indigenous Arab population and integrating Oriental native Jews of Palestine through their Europeanization and assimilation into Ashkenazi dominated settler society. Only a tiny minority of Arabs could be tolerated whose natural growth ought to be always checked and if necessary halted by leveraging various approaches. Jewish-Arab coexistence and forging a multicultural entity was out of question as such a scenario would undermine a European vocation and identity of the Zionist state and the heavy presence of Arabs would threaten the very existence of the Jewish state. Since Ashkenazi Jews settling and colonizing Palestine imagined themselves as a distinct ethnoreligious group representing Europe, believed that instilling and extending the Western civilization in Palestine and the wider Mideast were their historic mission

and duty. Therefore, Euro-Americans came to embrace European Jews taking root in Palestine as inherently good, benevolent and noble. Western attitudes towards the native populations of Palestine, specifically towards the Arabs were deeply reductive and racialized, filled with racial slurs, stereotypes and stigmatizations. Like Europeans had conquered, colonized, subjugated and dominated indigenous lands and their inhabitants for centuries, European Jews embarked upon the same path of colonization, subjugation and domination of a non-European land. In this case, European Jews were expected to instill, replicate and reproduce Europe in the Middle East through destruction and erasure of indigenous Arab population and their homeland. Reproduction of Europe in non-European lands, exclusion, racial discrimination, displacement, and removal of the natives were seen as normal, legitimate and inevitable (Said, 1980: 78–79). With the advent of Zionism and Ashkenazi colonization of Palestine, especially with the birth of the state of Israel in 1948, the invading Jewish settler population from Europe and other parts of the planet came to gradually yet violently replace indigenous Arab population.

Discourses, practices and policies of exclusion and elimination of Palestine

Outrightly denying the right of Palestinian refugees to return to their homeland, Israel has systematically favored people of Jewish background, encouraging them to immigrate to Israel and granting Israeli citizenship even if they were not born in this country. Like in any other colonial contexts, the Zionist settler regime established colonial, racial and ethnic hierarchies, placing those with Jewish blood at the top of hierarchy, who are the most privileged racial and ethnoreligious group in Israel. A prominent Israeli scholar Oren Yiftachel draws attention to the ethnocratic and theocratic character of Zionist society and Israeli regime, which is reflected in the promotion of the dominant ethnoreligious group in contested spaces at the expense other groups, Judaizing or Hebraizing colonial spaces, laying the claim to the land on the ground as their rightful ancestral homeland (Yiftachel, 2006: 3). Judaization of Palestine as a contested space between the indigenous Palestinian people and invading Jewish population is marked by the triumph of the Zionist project and indigenous resistance to this Israeli colonization (Yiftachel, 2006: 3). Oren Yiftachel also calls attention to the Israel's efforts to cement its claim and domination over the conquered territories, erecting a racial apartheid, exclusionary and discriminatory regime, subjecting the native Palestinians to harsh military occupation and racist treatment, as they "stand in the way of the state's program of Judaization" (Yiftachel, 2009: 12). Likewise, Nurit Peled-Elhanan brings to the attention to how despite a successful self-proclaimed image of the only democracy in the Middle East, the Israeli regime is defined as an 'ethnocracy' because "ethnicity and not citizenship is the main determinant for the allocation of rights, power and resources in Israel" (Peled-Elhanan, 2012: 1).

Joseph Massad brings to the for the fact that how Zionism drew extensively from a theological epistemology rooted in Judaism and Christian Europe in erecting a demographically, ethno-religiously and culturally exclusive Jewish state predicated upon the racial and religious supremacy over the native Palestinians (Massad, 2003; 440). Despite approximately two million Palestinians are citizens of Israel, they do not enjoy the full rights as Jewish Israelis (Peled-Elhanan, 2012: 1–2). Palestinians in the occupied territories are the most stateless, homeless and rightless, being subjected to the ruthless military colonial occupation, racial discrimination, apartheid and oppression (Peled-Elhanan, 2012: 1; Yiftachel, 2009: 11–12). As the occupying power, Israel has neither granted them Israeli citizenship nor relinquished its control over Palestinian territories (Peled-Elhanan, 2012: 1). In this regard, although Israel claims the West Bank and other occupied territories as its own due to its biblical connection to these lands, the Zionist state is not willing to absorb the inhabitants of these territories through granting them citizenship, instead focusing on their expulsion or transfer to neighboring countries. Perhaps that is why Patrick Wolfe defined this process as the elimination of natives by a settler colony (Wolfe, 2006). Any settler society according to this eliminationist logic seeks the removal of native populations and destruction of indigenous society in order to erect a new society based on the political system and culture of settlers.

Zionism and the Israeli ethnocratic regime are religiously motivated phenomena and thereby are guided and sustained by religious scriptures and Judaism. The Zionist claim to the land of Palestine and a concept of chosennes are predicated upon the Hebrew Bible and Judaism. In our view,

the choice of Palestine by the founders of Zionism was predicated upon the purported historical connection of European Jewry to the biblical times and Canaan. Therefore, the Zionists noted that they sought to restore the Jewish right to Palestine in accordance with the Bible. They believe that Palestine and other areas of the Middle East are promised to Jews by their God (Salaita, 2006). From this perspective, all non-Jews inhabiting this promised land ought to be driven out in order to make room for God's chosen people. The concept of the promised land and chosenness cultivated religious, ethnic and cultural supremacy among Jews who consider themselves superior to the Palestinians and other non-Jews. Not only religious Zionists, but also left-wing and right-wing secular Zionists subscribe to religious justifications for land theft and ethnic cleansing of Palestinians. All the Zionists and Israeli governments since the birth of Israel in 1948 have emphasized the historic connections of the Jewish people to Palestine. In particular, Israeli president Isaac Herzog has often referred to the biblical narratives to legitimize and justify Israel's right to the land, the historical affinity of Jews with Palestine (Lazaroff, 2021). During his meeting with the US president Joe Biden, Isaac Herzog referred to Biden as 'Joseph', a Biblical figure (Magid, 2024b). The Israeli president drew his American counterpart's attention to how, in the Bible, Joseph will strengthen Israel, likening Biden to this biblical figure (Magid, 2024b).

During his speech to the US Congress in July 2023, Isaac Herzog stated that "*When the State of Israel was established in 1948, the land which the Almighty promised to Abraham, to which Moses lead the Israelites, the land of the Bible, of milk and honey, evolved into an exquisite land of democracy. Against all odds, the Jewish people returned home and built a national home, which became a beautiful Israeli democracy*" (Haaretz, 2023; The Times of Israel, 2023). Invoking religious scriptures and referencing the Hebrew Bible seem widely accepted and embraced in Israel and in the Zionist discourses. In July 2024, Israeli prime minister Benjamin Netanyahu pointed out that "*the Land of Israel is where Abraham, Isaac and Jacob prayed, where Isaiah and Jeremiah preached and where David and Solomon ruled... For nearly four thousand years, the land of Israel has been the homeland of the Jewish people. It's always been our home; it will always be our home*" (Haaretz, 2024). Thus, to justify their claim to the land and to legitimize a racist state that dehumanizes and oppresses Palestinians because of their different ethnic, religious and cultural identities, the Zionists heavily rely on their religious scriptures.

This kind of primordial theological ethnocratic essence of the Zionist regime prioritizes and privileges the Jewish blood. In this sense, all factions of Zionism have been advocating annexation of the West Bank, building Jewish settlements and ethnic cleansing of Palestinians. Religious fundamentalists and fascists in Israel led by Finance Minister Bezalel Smotrich and National Security Minister Itamar Ben Gvir and many other Zionists have forcefully demanded the expulsion of Palestinians from occupied territories and incorporation of these lands into Israel (Keller-Lynn, 2023). In this regard, the leader of Otzma Yehudit (Jewish Power), which is a far-right ultrareligious fascist party, Ben Gvir claims that in accordance with the Torah of Israel the land belongs to the Jewish people (Keller-Lynn, 2023). Finance Minister and the leader of another fascist ultrareligious party – the National Religious Party-Religious Zionism, Bezalel Smotrich believes that Jews have historical ties to the land and thereby they are entitled to build settlements everywhere in the West Bank (Keller-Lynn, 2023). Such a dangerous view is shared not only by Zionists in Israel, but also by zealous American Zionists. For instance, on January 21, 2025, Elise Stefanik, a congresswoman from the Republican Party, stated that Israel has a biblical right to the occupied Palestinian territories, including the West Bank (Zhang, 2025). Elise Stefanik is set to become US ambassador to the UN, representing the Trump administration.

Although the Zionists tend to present Israel as the only democracy in the Middle East, in practice that is not the case. Oren Yiftachel and Nurit Peled-Elhanan stress that while maintaining its democratic façade, the Israeli regime in practice operates as an ethnocracy (Peled-Elhanan, 2012: 1; Yiftachel, 2006: 3). In Joseph Massad's assessment, Israel functions as a racial and theological supremacist regime premised upon the perpetual oppression of Palestinians (Massad, 2003; 440). In this regard, Israel pretty much resembles Western powers who pretend to be liberal democracy, but at the same time, they practice colonialism, imperialism, racism and human rights violations. For

instance, the US depicts itself as an exceptional nation and a bastion of democracy. However, such a self-proclaimed image has not precluded the US from practicing slavery, racial segregation, and ethnic cleansing and genocide of indigenous peoples in North America. In a similar vein, despite Israel being a ruthless oppressive colonialist regime and heavily militarized settler entity, the Zionists brag about Israel's alleged goodness, benevolence and a democratic identity. For instance, in his address to a joint session of the US Congress on July 19, 2023, Israeli president Isaac Herzog stated that "*our democracy is strong and resilient. Israel has democracy in its DNA … a country which takes pride in its vibrant democracy, its protection of minorities, human rights, and civil liberties*" (Haaretz, 2023; Novak, 2023; The Times of Israel, 2023). Echoing Herzog's statement, in his address to the US Congress in July 2024, Israel's prime minister Benjamin Netanyahu highlighted that "*we built a powerful and vibrant democracy, a democracy that pushes the boundaries of innovation for the betterment of all humanity*" (Haaretz, 2024). Yet the essence of so-called Israeli democracy lies in the political culture in which Jews in Israel can have arguments and disagreements among themselves, splitting into multiple political parties and factions, having bitter arguments with one another, yet all of them are united and unanimous when it comes to dealing with the Palestinians. Even the most liberal Zionists acquiesce and favor the removal of the indigenous Palestinians.

Superiority mindset and worldviews of the Zionists led to dehumanization of non-Hebrew populations of Palestine, who in their view, ought to be expelled from the land. Expulsion or in other words ethnic cleansing of the indigenous people of Palestine to make way for European Jews was and still is the central in the Zionist discourse vis-à-vis Palestinians (Khalidi, 2020; Masalha, 1992, 2000, 2003; Morris, 2004; Pappe, 2006, 2014). All of this forms the core of practices and policies of the Israeli regime vis-à-vis the indigenous Palestinians. Exclusion and erasure of Palestine and its indigenous population have always been central in Zionism and Zionist discourses and narratives. By the same token, the purge and depopulation of Palestine from its indigenous people, according to the Zionist discourses, ought to be surely and inevitably accompanied by the transformation of Palestine into a Jewish state, in which Jews were expected to gain a demographic majority. This is because without demographic supremacy, the Zionists believe that there would not be a Jewish state in Palestine. Such a thinking lies at the heart of the early Zionist discourse about Palestine and Jewish presence in this land (Morris, 2004: 40). Zionism as an ultranationalist ideology is predicated upon "racial self-segregation, racial exclusiveness and racial supremacy" (Sayegh, 1965b: 214).

This essence of Zionism indicates that it is a deeply racist, exclusivist and racial supremacist ideology. The founders of Zionism and their successors strictly adhered to the core principles and tenets of Zionism, specifically in creating a Jewish nation state in Palestine through large scale Jewish colonization and ethnic cleansing and extermination of the native people of Palestine. In this regard, although the Zionist coveted the land of Palestine, they did fully disregard the rights and voices of the natives of this land. While prioritizing the right and claim of European Jews to the land of Palestine and their right to self-determination, the Zionists denied the same rights to the indigenous population of Palestine. Such Zionist attitudes and views have been the core discourse of Zionism and the state of Israel. Despite one historical period supersedes another and new generation substitutes old one, we observe the persistence and continuity of this core hegemonic Zionist discourse in Israeli society, among Zionists, their supporters and sponsors. Moreover, this core hegemonic discourse has informed and guided practices and policies of the Zionist Israeli regime of exclusion and erasure of Palestine and its native population.

Conclusion

The current study has explored Zionist settler colonialism in Palestine and the historical and ideological roots of excluding and erasing the Palestinian people. Examining the historical and ideological foundations of Zionism and Israeli settler colonialism allows for understanding the continuity of colonial and racist policies and practices of Israel towards the indigenous people of historic Palestine. The study has discussed underlying hegemonic discourses that underpin the Zionist claim to Palestine and Israel's colonial policy towards the Palestinian population. The results of the study show that first, the Zionists lay their exclusive claim to Palestine, stressing the exclusive right

of Jews, and simultaneously denying the Palestinian rights to the land and self-determination. In this respect, Israel has been established as a Jewish nation state predicated upon ethnic, cultural and racial superiority of Jews to the native people. Second, Israel's right to Palestine is substantiated and legitimized by Judaism and religious narratives. Third, despite its colonial and racist character, Israel is defined as the only democracy in the Middle East, which craftily conceals its oppressive colonial origins and character. Fourth, as the Zionists have envisioned Israel as the state of the Jewish people where Jews ought to demographically dominate and control the state and society, the indigenous Palestinians who constituted the majority in 1948 ought to be numerically reduced to a docile marginalized tiny minority through permanent forced dispossessions, ethnic cleansing and genocide. That's why, the removal of the Palestinian people from their land to make room for Jews has been the central Zionist discourse. Fifth, to make Jewish supremacism sustainable and inviolable, the Zionist regime has systematically applied racist laws, policies and practices vis-à-vis the natives, erecting a cruel apartheid regime and subjecting Palestinians to unending racial segregation, discrimination, and repression, which is designed to perpetuate the plight and oppression of the Palestinian people. Last but not least, despite its physical presence in the Middle East, Israel identifies itself with the Western Christian world, relentlessly advancing and imposing its self-made image of 'the only democracy in the region.'

To prove their indigeneity, to legitimize their claim to Palestine and to justify their violent seizure of the land and forced removal of the indigenous Palestinian population, the Zionists, especially adherents to religious Zionism and even secular Zionism refer to the Hebrew Bible. The logic behind the religious rationale and justification for the Jewish claim to Palestine, the Zionists claimed indigeneity to the land, arguing that the Jews always were on this soil, and at the same time, contesting and denying the indigeneity and rights of the indigenous Arabs to Palestine. On the one hand, the Zionists outrightly deny the very existence of the Palestinians as a people, dismissing their peoplehood and nationhood. Yet at the same time, they argue that only the Jewish people are indigenous to the land. Artificially constructed a hierarchy of races and religions justifies the Jewish racial and ethnocratic supremacism in historic Palestine. This in turn legitimizes placing Jews at the top of the hierarchy as the most privileged people, while denying the full rights to the Palestinians, systematically marginalizing and oppressing them, confining them into ghettos and Bantustans across the West Bank and Gaza. Thus, since its inception Zionism has been relentless in transforming Palestine into a Jewish state at the expense of the indigenous Palestinian people. Zionist colonization has resulted in the gradual erasure and replacement of native Palestinian society and its inhabitants by Jewish settlers and the Israeli settler colony. At the outset, the task of the Zionists has been to keep the Jewish character of Israel by bringing more Jews from around the world, settling in Palestine at the expense of the indigenous Arab population. This policy has been accompanied by land confiscation, forced elimination of original residents from their lands and homes, keeping the demography of the country, especially the growth of Palestinian population at bay, ensuring a Jewish demographic majority throughout the country, through applying draconian laws with regard to Palestinians, introducing apartheid and racial segregation by erecting concrete walls, building illegal Jewish settlements on lands belonging to Palestinians.

References

Charif, 2023 — *Charif M*. The Roots of Zionist Terrorism. Policy Papers. Institute for Palestinian Studies, 2023. URL: https://www.palestine-studies.org/en/node/1654849 (access date: 10.01.2025).

Cook, 2008 — *Cook J.* Disappearing Palestine. Israel's Experiments in Human Despair. 2008. 224 p.

Danon, Ben-Barak, 2023 — *Danon D., Ben-Barak R*. The West Should Welcome Gaza Refugees. Europe and the U.S. accepted millions who fled earlier wars, 2023. URL: https://www.wsj.com/articles/the-west-should-welcome-gaza-refugees-asylum-seekers-hamas-terrorism-displacement-5d2b5890 (access date: 15.01.2025).

Davis, 1973 — *Davis U*. Palestine into Israel. Journal of Palestine Studies, 1973, Autumn, Vol. 3, No. 1. Pp. 88–105. URL: https://doi.org/10.2307/2535529 (access date: 20.01.2025).

Erakat, 2019 — *Erakat N*. Justice for Some. Law and the Question of Palestine. Stanford University Press, 2019. 352 p.

Finkelstein, 2010 — *Finkelstein N*. "This time we went too far" // Truth & Consequences of the Gaza Invasion. New York, Or Books, 2010. 212 p.

Guterres, 2023 — *Guterres A.* Secretary-General's remarks to the Security Council - on the Middle East, 2023. URL: https://www.un.org/sg/en/content/sg/speeches/2023-10-24/secretary-generals-remarks-the-security-council-the-middle-east%C2%A0 (access date: 20.01.2025).

Handelman, 1994 — *Handelman D.* Contradictions Between Citizenship and Nationality: Their Consequences for Ethnicity and Inequality in Israel. International Journal of Politics, Culture and Society, 1994, Vol. 7. No. 3. Pp. 441-459.

Haaretz, 2023 — *Haaretz.* Full text: Israeli President Isaac Herzog's Address to Congress, 2023. URL: https://www.haaretz.com/israel-news/2023-07-19/ty-article/full-text-israeli-presidents-speech-to-congress/00000189-6e68-de6d-a1ef-ffeac5950000 (access date: 07.01.2025).

Haaretz, 2024 — *Haaretz.* Full text: Netanyahu's 2024 Address to Congress, 2024. URL: https://www.haaretz.com/israel-news/2024-07-25/ty-article/full-text-netanyahus-2024-address-to-congress/00000190-e6c0-d469-a39d-e6d7117d0000 (access date: 20.12.2024).

Herzl, 1989 — *Herzl T.* The Jewish State. Dover Publications, 1989. 176 p.

Hixson, 2013 — *Hixson W.L.* American Settler Colonialism. A History. Palgrave Macmillan US, 2013. 265 p.

Keller-Lynn, 2023 — *Keller-Lynn C.* Smotrich, Ben Gvir respond to Biden: Jews have right to build everywhere in West Bank. 10 July 2023. URL: https://www.timesofisrael.com/smotrich-ben-gvir-respond-to-biden-jews-have-the-right-to-build-in-the-west-bank/ (access date: 12.12.2024).

Khalidi, 2020 — *Khalidi R.* The Hundred Years' War on Palestine. A History of Settler Colonialism and Resistance, 1917–2017. Metropolitan Books, 2020. 336 p.

Lazaroff, 2021 — *Lazaroff T.* Israel's ties to Hebron undeniable, Herzog says at Cave of Patriarchs. November 28, 2021. URL: https://www.jpost.com/israel-news/israels-ties-to-hebron-undeniable-herzog-says-at-cave-of-patriarchs-687228 (access date: 27.11.2024).

Magid, 2024a — *Magid J.* Magid J. US slams 'irresponsible' calls by Smotrich and Ben Gvir for emigration of Gazans. January 3, 2024a. URL: https://www.timesofisrael.com/us-slams-irresponsible-calls-by-smotrich-and-ben-gvir-for-emigration-of-gazans/ (access date: 20.01.2025).

Magid, 2024b — *Magid J.* 'Joseph strengthened Israel': Herzog hails Biden in last Oval Office visit with US president, 2024. URL: https://www.timesofisrael.com/strengthened-israel-herzog-hails-biden-in-last-oval-office-visit-with-us-president/ (access date: 30.11.2024).

Masalha, 1992 — *Masalha N.* Expulsion of the Palestinians. The Concept of Transfer in Zionist Political Thought, 1882–1948. Institute for Palestine Studies, 1992. 241 p.

Masalha, 2000 — *Masalha N.* Imperial Israel and the Palestinians. The Politics of Expansion. Pluto Press, 2000. 285 p.

Masalha, 2003 — *Masalha N.* The Politics of Denial. Israel and the Palestinian Refugee Problem. Pluto Press, 2003. 304 p.

Massad, 2003 — *Massad J.* The Ends of Zionism: Racism and the Palestinian Struggle. Interventions, 2003. No. 5(3). Pp. 440–448. URL: https://doi.org/10.1080/1369801032000113021

Morris, 2004 — *Morris B.* The Birth of the Palestinian Refugee Problem Revisited. Cambridge University Press, 2004. 666 p.

Novak, 2023 — *Novak Y.* The violent lies of Israel's president, 2023. URL: https://www.972mag.com/herzog-congress-democracy-lies/ (access date: 14.12.2024).

Pappe, 2006 — *Pappe I.* The Ethnic Cleansing of Palestine. Oneworld, 2006. 336 p.

Pappe, 2014 — *Pappe I.* The Idea of Israel. A History of Power and Knowledge. Verso, 2014. 288 p.

Peled-Elhanan, 2012 — *Peled-Elhanan N.* Palestine in Israeli School Books. Ideology and Propaganda in Education. London: I.B.Tauris & Co Ltd, 2012. 268 p.

Roth, 2025 — *Roth A.* Trump's Gaza plan suggests his pro-settler advisers are in the ascendant, 2025. URL: https://www.theguardian.com/us-news/2025/feb/07/trumps-gaza-plan-suggests-his-pro-settler-advisers-are-in-the-ascendant (access date: 10.02.2025).

Said, 1980 — *Said E.* The Question of Palestine. Vintage, 1980. 265 p.

Said, 1994 — *Said E.* The Pen and the Sword. Conversations with David Barsamian. Common Courage Press, 1994. 180 p.

Salaita, 2006 — *Salaita S.* Holy Land in Transit. Colonialism and the Quest for Canaan. New York: Syracuse University Press, 2006. 212 p.

Sayegh, 1965a — *Sayegh F.* Zionist colonialism in Palestine. Research Center, Palestine Liberation Organization. Beirut, 1965. 78 p.

Sayegh, 1965b — *Sayegh F.* Zionist Colonialism in Palestine. Settler Colonial Studies, 1965b 2:1. Pp. 206–225. DOI: 10.1080/2201473X.2012.10648833

Shohat, 1988 — *Shohat E.* Sephardim in Israel: Zionism from the Standpoint of Its Jewish Victims. Social Text, 1988. No. 19/20. Pp. 1–35.

The Times of Israel, 2023 — *The Times of Israel.* 'Israel has democracy in its DNA': Full text of Isaac Herzog's address to Congress. 19 July 2023. URL: https://www.timesofisrael.com/israel-has-democracy-in-its-dna-full-text-of-isaac-herzogs-address-to-congress/ (access date: 18.11.2024).

Wise, Lloyd, 2016 — *Wise S., Lloyd D.* Stephen Wise and David Lloyd in London and New York in 1931, 2016. URL: https://www.youtube.com/watch?v=1BMYPI25s-k (access date: 17.01.2025).

Wolfe, 2006 — Wolfe P. Settler colonialism and the elimination of the native. Journal of Genocide Research, 2006. Vol. 8. No. 4. Pp. 387–409. DOI: 10.1080/14623520601056240

Yiftachel, 2006 — *Yiftachel O.* Ethnocracy: Land and Identity Politics in Israel/Palestine. Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2006. 350 p.

Yiftachel, 2009 — *Yiftachel O.* "Creeping Apartheid" in Israel-Palestine. Middle East Report, 2009, Winter, No. 253. Pp. 7–15.

Zhang, 2025 — *Zhang S.* Trump's UN Pick Says Israel Has "Biblical Right" to West Bank Amid Invasion, 2025. URL: https://truthout.org/articles/trumps-un-pick-says-israel-has-biblical-right-to-west-bank-amid-invasion/?fbclid=IwY2xjawH9i9BleHRuA2FlbQIxMQABHVyr6ObBgFI6FGXCr2q5cZSq6jJAjgGD4DkcssCAhg63evKcjQysvguv8g_aem_gjvXFtuuPsBqvYbH_UeHuQ (access date: 18.01.2025).

Zhumatay, Yskak, 2024a — *Zhumatay G., Yskak A.* The historical-ideological roots of the Zionist-Israeli settler colonialism and ethnic cleansing of Palestine. Journal of Oriental Studies. 2024. No. 108(1). Pp. 38–48. https://doi.org/10.26577/JOS.2024.v108.i1.04

Zhumatay, Yskak, 2024b — *Zhumatay G., Yskak A.* A Comparative Analysis of French and Zionist Settler Colonialism in Algeria and Palestine. Journal of Oriental Studies, 2024. No. 110(3). Pp. 4–15. https://doi.org/10.26577/JOS.2024.v110.i3.01

Zureik, 2016 — *Zureik E.* Israel's Colonial Project in Palestine. Brutal Pursuit. Routledge, 2016. 278 p.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 1, pp. 158-172, 2025
Journal homepage: https://edu.e-history.kz

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.09.55
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_1_158-172

FORMATION OF THE RUSSIAN-KAZAKH BORDERLAND: ORENBURG BORDER COMMISSION (1799–1859)

Kupenova Gulmira Ykhlasovna[1], *Smanova Aigul Moldalievna*[2]

[1]Aktobe Regional University named after K. Zhubanov
(34, Aliya Moldagulova Str., 030021 Aktobe, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
https://orcid.org/0009-0009-1223-95514. E-mail: Gulia_79_79@inbox.ru

[2]Kazakh National Women`s Teacher Training University
(114, Gogol Str., 050040 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
https://orcid.org/0000-0002-8241-9256. E-mail: aigulsmanova@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2025
© Kupenova G.Y., Smanova A.M., 2025

Abstract. I*ntroduction*. The article examines the history of the creation of the Orenburg Border Commission (1799), one of the most important tasks facing the Orenburg expedition (1737), the first administrative body regulating relations with the Kazakhs of the Younger Zhuz after their official admission to citizenship (1731).*Goals and objectives*.The main purpose of our work is to summarize scientific conclusions, guided by archival documents and special studies that allow us to reflect the activities of the Orenburg Border Commission, the main governing body of the Kazakhs of the Younger Zhuz in the period from the middle of the XVII to the last quarter of the XIX century, as well as Russia's policy in this region.Revealing the structure, main directions of activity of the Orenburg Border Committee, the role of the administration in resolving border and internal contradictions, we set ourselves the task of analyzing the mechanism of strengthening the political course of Russians in the Kazakh steppe.*Results*.It is considered that the Russian government is carefully building relationships with the Kazakhs of the Younger Zhuz, and there was a search for the optimal way to transform the territory inhabited by nomadic people and adapt Kazakh society to the new, imperial management system.It also analyzed the large-scale reforms of the Russian Empire to introduce a new administrative and territorial administration in the territories inhabited by non-Russian peoples.*Condusions*.After the Orenburg Border Commission became the first administrative and management body of the Kazakhs of the Junior Zhuz, it became a successful manifestation of the management of nomadic peoples.Subsequently, the replacement of traditional administrative structures with imperial ones, which began with the abolition of the khan's power in 1824, strengthened the role of the Orenburg Border Committee, which was transformed from an arbitration body into the main body of governance of the Junior Zhuz.

Keywords: Orenburg expedition, Orenburg Border Commission, Junior Zhuz, Zhangir Khan, Kazakh steppe, Asian Department

For citation: Kupenova G.Y., Smanova A.M. Formation of the Russian-Kazakh borderland: Orenburg Border Commission (1799–1859) // Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”. 2025. Vol. 12. No. 1. Pp. 158–172. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_1_158-172

ОРЫС-ҚАЗАҚ ШЕКАРАСЫНЫҢ ҚҰРЫЛУЫ: ОРЫНБОР ШЕКАРА КОМИССИЯСЫ (1799–1859 ЖЖ.)

Купенова Гульмира Ыхласовна[1], Сманова Айгуль Молдалиевна[2]

[1]Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті
(34-үй, Әлия Молдагулова көш, 030021 Ақтөбе, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент
https://orcid.org/0009-0009-1223-95514. E-mail: Gulia_79_79@inbox.ru

[2]Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
(114-үй, Гоголь көш, 050040 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент
https://orcid.org/0000-0002-8241-9256. E-mail: aigulsmanova@mail.ru
*Корреспондент автор

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025
© Купенова Г.Ы., Сманова А.М., 2025

Аңдатпа. *Кіріспе*. Мақалада Кіші жүз қазақтары ресми түрде бодандыққа қабылданғаннан кейінгі (1731) орыс-қазақ қарым-қатынасын реттейтін алғашқы әкімшілік орган Орынбор экспедициясының (1737) алдында тұрған маңызды міндеттердің бірі – Орынбор шекара комиссиясының құрылу (1799) тарихы қарастырылады. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері*. XVIII ғасырдың ортасы мен XIX ғасырдың соңғы ширегі аралығындағы Кіші жүз қазақтарын басқарудың негізгі органы Орынбор шекара комиссиясының қызметін, сонымен бірге Ресейдің бұл өлкедегі саясатын көрсетуге мүмкіндік беретін архив құжаттары мен арнайы зерттеулерді басшылыққа ала отырып, ғылыми қорытынды шығару басты мақсаты болып табылады.Орынбор шекара комиссиясыныңқұрылымын, қызметінің негізгі бағыттарын, шекаралық және ішкі қайшылықтарды шешудегі әкімшіліктің рөлін ашып көрсете орытып, алдымызға орыстардың қазақ Даласындағы саяси бағытын күшейту механизмін талдап көрсетуді міндет етіп қойдық. *Нәтижелер*. Ресей үкіметі Кіші жүз қазақтарымен қарым-қатынасты абайлап қалыптастыра отыпып, көшпелі халық қоныстанған аумақты трансформациялаудың және қазақ қоғамын басқарудың жаңа, империялық жүйесіне бейімдеудің оңтайлы жолын іздей бастауы қарастырылды. Сонымен бірге Ресей империясының орыс емес халықтар мекендеген аумақтардағы жаңа әкімшілік-территориялық басқаруды енгізу бойынша жүргізген ауқымды реформалары сараланды. *Қорытынды*. Орынбор шекара комиссиясы Кіші жүз қазақтарының алғашқы әкімшілік және басқару органына айналғаннан кейін, көшпелі халықтарды басқарудың сәтті көрінісіне айналды. Кейіннен, яғни 1824 жылы хан билігінің жойылуымен басталған дәстүрлі әкімшілік салаларының империялық құрылымдармен ауыстырылуы, төрелік органнан Кіші жүздің бас басқару органына айналған Орынбор шекара комиссиясының рөлін күшейтті.

Түйін сөздер: Орынбор экспедициясы, Орынбор шекара комиссиясы, Кіші жүз, Жәңгір хан, Қазақ Даласы, Азия департаменті

Дәйексөз үшін: Купенова Г.Ы., Сманова А.М. Орыс-қазақ шекарасының құрылуы: Орынбор шекара комиссиясы (1799–1859 жж.) // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2025. Т. 12. № 1. 158–172 бб. (Қазақш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_1_158-172

ФОРМИРОВАНИЕ РУССКО-КАЗАХСКОГО ПОГРАНИЧЬЯ: ОРЕНБУРГСКАЯ ПОГРАНИЧНАЯ КОМИССИЯ (1799–1859 ГГ.)

Купенова Гульмира Ыхласовна[1], Сманова Айгуль Молдалиевна[2]

[1]Актюбинского регионального университета им. К. Жубанова
(д. 34, ул. Алия Молдагулова, 030021 Актобе, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, доцент
https://orcid.org/0009-0009-1223-95514. E-mail: Gulia_79_79@inbox.ru

[2]Казахский национальный женский педагогический университет
(д. 114, ул. Гоголя, 050040 Алматы, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, доцент
https://orcid.org/0000-0002-8241-9256. E-mail: aigulsmanova@mail.ru
*Корреспондирующий автор

© ИИЭ имени Ч.Ч. Уалиханова, 2025
© Купенова Г.Ы., Сманова А.М., 2025

Аннотация. *Введение*. В статье рассматривается история создания Оренбургской пограничной комиссии (1799), одной из важнейших задач, стоявших перед Оренбургской экспедицией (1737), первым административным органом, регулирующим русско-казахские отношения после официального вступления в подданство казахов Младшего жуза (1731). *Цели и задачи исследования*. Главной целью нашей работы является подведение научных выводов, руководствуясь архивными документами и специальными исследованиями, которые позволяют отразить деятельность Оренбургской пограничной комиссии, основного органа управления казахов Младшего жуза в период с середины XVIII по последнюю четверть XIX в., а также политику России в этом крае. Раскрывая структуру, основные направления деятельности Оренбургского пограничного комитета, роль администрации в разрешении пограничных и внутренних противоречий, мы поставили перед собой задачу проанализировать механизм усиления политического курса русских в казахской степи. *Результаты*. Расмотренны, что российское правительство осторожно выстраивает взаимоотношения с казахами Младшего жуза, и шел поиск оптимального пути трансформации территории, населенной кочевым народом и адаптации казахского общества к новой, имперской системе управления. Также было проанализированы масштабные реформы Российской империи по внедрению нового административно-территориального управления на территориях, населенных нерусскими народами. *Выводы*. После того, как Оренбургская пограничная комиссия стала первым административным и управленческим органом казахов Младшего жуза, она стала успешным проявлением управления кочевыми народами.Впоследствии, замена традиционных административных структур общеимперскими, начавшаяся с упразднения ханской власти в 1824 г., усилила роль Оринборской пограничной комиссии, которая из арбитражного органа трансформировалась в основной орган управления Младшим жузом.

Ключевые слова: Оренбургская экспедиция, Оренбургская пограничная комиссия, Младший жуз, Жангир хан, Казахская Степь, Азиятский департамент

Для цитирования: Купенова Г.Ы., Сманова А.М. Формирование русско-казахского пограничья: Оренбургская пограничная комиссия (1799–1859 гг.) // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2025. Т. 12. № 1. С. 158–172. (На Каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_1_158-172

Кіріспе

Ортаазиялық бағыт ұзақ уақыт бойы Ресейдің сыртқы саясатында басты назарда болып қана қоймай, тіпті Кіші және Орта жүздердің ресейлік бодандықты қабылдағаннан кейін де, Петербург билігі қазақ Даласын империяның орталықтан басқарылатын сыртқы аймағы деп санады (Васильев, 2014: 370). Сонымен, қазақтарға қатысты саясатты жүргізу Орынбор әкімшілігіне жүктелді, ол Ресей саясатын жергілікті жерде жүзеге асырып қана қоймай, Далалық өлкені басқару жөніндегі нормативтік құқықтық актілерді әзірлеу сияқты жұмыстарды атқарып, оның қалыптасуына да айтарлықтай ықпал еткен болатын. Ал қазақтар ресми түрде бодандыққа қабылданғаннан кейін олармен қарым-қатынасты реттейтін алғашқы әкімшілік орган – Орынбор экспедициясының (1737 ж.) алдында тұрған маңызды міндеттердің бірі орыс елді мекендерін қазақтардың шапқыншылығынан «қорғауды» назарға алып, қазақтар көшіп-қонып жүре алмайтындай белгілі бір шекараларды белгілеу жұмысын қолға алды.

Сондықтан, XVIII ғасырдың ортасынан бастап қазақтардың еркін жүріп-тұруын тежеу керектігін анықтау мақсатында, шекара желісін құру мәселесіарнайы түрде көтеріле бастады. Осыған байланысты Орынбор губернаторы И.И. Неплюев пен генерал фон Штокман 1744 жылы бекітілген «резервтік жоспарды» әзірлейді. Бұл қазақ даласына әскери шептерді біріктіру, оларды өлкенің ішкері аймақтарына қарай біртіндеп ілгері жылжыту және шекараға тұрақты әскерлер менказак гарнизондарын шоғырландыру арқылы қазақ Даласын батыс пен солтүстіктен әскери қоршауға алу жобасы еді (Быков, 2006: 92–97). Нәтижесінде бұл орыстардың сыртқы саясатында бір ғасырдан астам уақытқа созылған стратегиялық бағытына айналды десе де болады.

Сыртқы факторлар отаршылдық жүйені реформалауға түрткі болды, ең алдымен шекаралас аймақ қазақ халқының мәртебесін өзгертіп, отырықшы өмірге көшуге мәжбүрледі.Осыған байланысты Орынбор ведомствосының жанынан алғашқы болып шекаралық органдар құрыла бастады: шекаралық экспедиция, шекаралық сот және ақырында, шекаралық комиссия пайда болды. Бұл Кіші жүзді басқарудың негізгі органына айналған алғашқы әкімшілік модель еді. Комиссия Сыртқы істер министрлігінің Азия департаментіне тікелей есеп беріп отырды, алайда жедел қызметтің барлығы Орынбор әскери губернаторы арқылы жүзеге асырылды.

Шекаралық органдарының негізгі міндеттері қазақтармен арадағы дауларды олардың өтініші бойынша шешу, ал табиғи нысандар, атап айтқанда көбінесе өзендер әкімшілік орталықтар арасындағы шекараретінде пайдаланылды. XIX ғасырдаалғашқы ірі әкімшілік-территориялық реформалар жүргізілгеннен кейін Орынбор қырғыздарының уездері мен болыстарын құруда аумақтық құрылымдардың шекараларын анықтау қажеттілігі туындады. Бұл 500 жыл бойы қалыптасқан орыс-қазақ шекарасын анықтау бойынша жүргізілген алғашқы қадамдар болатын. Орыстардың бұл саясаттының алғашқы кезеңі ұзаққа созылып барып, тек XIX ғасырдың басында ғана аяқталды. Сонымен бұл қазақтарды империялық құрылымдарға кеңірек енгізу арқылы, Далалық өлкеде жаңа әкімшілік-аумақтық басқаруды енгізуге бағытталған ауқымды реформалардың тағы бір кезеңіне жол ашты.

Материалдар мен зерттеу әдістері.

Зерттеу барысында Орынбор облысының мемлекеттік архивінің Ф. 222 – «Оренбургская пограничная комиссия, г. Оренбург, Оренбургская губерния, 1799–1859 гг», «Правила, изданные Оренбургской Пограничной Комиссией для жителей, проживающих за Оренбургской линией, 1827 г», «Указы Оренбургской Пограничной комиссии о сборах денег с киргизов за кочевание1850 г», «Указы Оренбургской Пограничной комиссии об отпуске средств на воспитание киргизских детей 1850 г», «О формировании отряда под начальством Лебедева для разсеяния скопищ султана Кенесарова 1844 г» сияқты заңға тәуелді актілерге қатысты (нұсқаулар, ережелер, циркулярлар, анықтамалар және т.б.) материалдары пайдаланылды. Бұл құжаттардан ресейлік әкімшілктің Даладағы қызметі және оны жүргізу әдістерінің басым бағыттары анықталды.

Іс-қағаздық құжаттарға 1857 жылғы «Приходные указы Оренбургской Пограничной комиссии» материалдары кіреді. Онда комиссия қызметінің барлық уақытында сақталған «іс-қағаздары», отырыстың «күні», «уақыты» және оған «қатысушылардың құрамы» арнайы белгіленген, сонымен бірге олардың әрқайсысы бойынша талқыланған мәселелер мен шешімдердің тұжырымдамаларымәселені анықтауға пайдаланылды.

Сыртқы істер министрлігіне және Орынбор әскери губернаторына тапсырылған Орынбор шекара комиссиясының жыл сайынғы есептері, оның ішінде «Дела о службе хана Внутренней Орды Джангера Букеева Чингизханова, 1842–1847 гг» сияқты материалдар,сондай-ақ, 1840–1860 жылдары үкіметтің қолданыстағы заңнамаға өзгерістер енгізу ниетіне байланысты қандай да бір нақты мәселені анықтау үшін құрылатын әртүрлі комиссиялардың материалдары құнды дерек болып табылады. Деректердің тағы бір тобын заңдар мен басқа да нормативтік актілер құрайды, атап айтқанда «Штаты Оренбургской пограничной комиссии 1799 и 1828 гг» және «Штат управления оренбургскими киргизами» онда комиссияның құрамын және жергілікті қазақ биліктегілерін ұстауға арналған шығындары туралы мәлімет сақталған. Сонымен бірге 1844 ж. 14 маусымда бекітілген «Положение об управлении оренбургскими киргизами» құжатын да ерекше атап өтуімізге болады, бұл «Ережеде» шекара комиссиясының құрылымы мен құзыреті айқындалды, сот және қаржылық функциялары реттелді, Орынбор шекара комиссиясының басқа ведомстволармен және орталық билікпен қарым-қатынас тәртібі белгіленді. Сөйтіп, зерттеу барысында Ресейдің шығыс саясатын басқаратын және бақылайтын жоғарғы орган «Азия комитеті» мен сыртқы істер, әскери, қаржы министрліктерінің қызметінде «қазақ ісі» басты орын алатын архив құжаттары сараланды. Зерттеу үдерісініңтеориялық-методологиялық динамикасын анықтау мақсатында объективтілік, өткеннің жалпы немесе нақты мәселелерін қарастыруға бағытталған тарихи-жүйелік, проблемалық көзқарасқа негізделген салыстырмалы әдістер пайдаланылды. Ал ғылыми зерттеулерге (отандық, ресейлік, шетелдік) тәнқұндылықты мойындауда көрінетін парадигма бірлігін шығару үшін архив деректеріне сүйене отырып, тарихилық әдісін басшылыққа алдық.

Талқылау

Петербург билігі қазақ Даласын әкімшілік жағынан қайта құру және аймаққа ресейлік басқару жүйесін енгізу ұсынысы қолға алына бастаған кезден бастап-ақ, бұл мәселені зерттеуге назар аударыла бастады. XIX ғасырдың екінші ширегіндегі, яғни революцияға дейінгі тарихнаманың ерекшелігі сол, оның өкілдерінің көпшілігі Орынбор ведомствосында (кейінірек – Орал және Торғай облыстарында) шенеунік немесе офицер қызметін атқарғандар еді. Кіші жүзді басқаруды ұйымдастыру мәселелерін қозғаған алғашқы еңбек А.И. Левшиннің (1798–1879) «Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей» (Левшин, 1832: 167) атты монографиясы. Шоқан Уәлихановтың өзі кезінде «Қазақ даласының Геродоты» деп атаған А.И. Левшиннің аталмыш монографиясы қазақ халқының тарихы, әдет-ғұрпы, мәдениеті, тайпалық құрылымы, тұрмыс-тіршілігі туралы энциклопедиялық материалдар жинағы болып табылады. Зерттеудің ерекше құндылығы сол, автор Орынбор шекара комиссиясында дипломатиялық қызмет атқарған кезінде (1820–1822) қазақтармен тікелей байланысының нәтижесінде материалдың басым бөлігін жинағандығында.

А.И. Левшин зерттеуінің бірінші томында XIX ғ. орыс зерттеушілері жүргізген Даланың геодезиялық, топографиялық және гидрографиялық түсірілімдерінің мәліметтерін пайдаланса, екінші томында автор ғылымда алғаш рет өз заманында белгілі Батыс Еуропа және Ресей деректерінің барлығын жүйелеп, XVI–XIX ғғ. аймақтағы саяси оқиғалардың тарихын, қазақтарға қатысты «қырғыз-қайсақ» және «қырғыз» атауларының шығу тегі туралы маңызды пікірлері берілген. Үшінші, этнографиялық бөлімде XVIII–XIX ғғ. бірінші ширегіндегі қазақтардың экономикалық және әлеуметтік дамуының барлық негізгі аспектілері жан-жақты қамтылған. Автор алуан түрлі деректерді пайдалана отырып, сол кезде жинақталған барлық тарихи-этнографиялық мәліметтерді жүйелеп қана қоймай, көшпелілер, олардың мәдениеті мен тұрмыс-тіршілігі туралы көптеген идеялардың шекарасын айтарлықтай кеңейте алды.

Келесі зерттеу жүргізген Бас штаб офицерлері, Орынбор шекара комиссиясының шенеуніктері және шығыстанушы ғалымдар – Л. Мейер «Киргизская степь Оренбургского ведомства» (Мейер, 1865: 382), А.И. Добросмыслов «Тургайская область. Исторический очерк» (Добросмыслов, 1902: 524), В.В. Григорьев «Русская политика в отношении к Средней Азии» (Григорьев, 1874: 263) атты еңбектерінде өлкенің саяси, әлеуметтік-экономикалық тарихын, қазақтардың мәдени өмірінің әртүрлі қырларын, сонымен бірге қазақ қоғамындағы этникалық процестер жайында баяндайды.

Кіші жүз қазақтарының тарихына арналған жұмыстардың ішінде С.З. Зиманов «Политический строй Казахстана конца XVIII и первой половины XIX веков» (Зиманов, 1962: 293) және Б.М. Әбдірахмановаңың «Органы государственной власти и управления в Казахстане (20-е годы – конец XIX в.)» (Абдрахманова, 1989: 232) еңбектерін атауға болады, онда жергілікті қазақ билігін ұйымдастыруды зерттеуге баса назар аударылады.

Орынбор шекара комиссиясының қазақ Даласындағы орыс әкімшілігінің негізгі органы ретінде XVIII ғасырдың аяғы мен XIX ғасырдың екінші жартысындағы тарихына арналған еңбек С.В. Горбунованың «Оренбургская Пограничная комиссия и политика России в Младшем казахском жузе» (Горбунова, 1998: 220) атты зерттеуі болды. Шындығында, бұл Орынбор шекара комиссиясының негізгі қызметі мен Ресейдің осы аймақтағы саяси бағытын дамыту механизміне талдау жасалған жалғыз еңбек болып табылады. Сонымен бірге С.В. Горбунова өзінің келесі зерттеулерінде (Горбунова, 2017: 85–91) Орынбор шекара комиссиясының жұмысына қазақтардың қатысуын қарастырған болса, ал Е.П. Кудрявцева (Кудрявцева, 2018: 52–61) Орынбор шекара комиссиясы құрамындағы Сыртқы істер министрлігініңжұмысына зерттеу жүргізеген, А.Ю. Быков (Быков, 2023: 46–54) орыс-қазақ шекарасының проблемасын айта келе, «шекаралық аудандар мен қазақ көшпелілері аумағында орыс қалаларын салу мәселесін қазақ сұлтан-билеушілері әртүрлі түсінді.Егер Кіші жүз билеушілері бекіністерді салуды жалпы қолдап,кейде үкіметке өздері бұл туралы өтініш білдірсе, ал Орта жүз билеушілерінің арасында мұндай бірауыздылық болмады», - дейді (Быков, 2023: 46).

Орынбор шекара комиссиясының қызметін, Орынбор ведомствосының жанынан қазақ бюрократиясын қалыптастыру мәселесін көтеру барысында қазақ ақсүйектерінің патшалық Ресейдің әкімшілік жүйесіне алғаш тартылуы туралы Г.С. Сұлтанғалиева «Казахское чиновничество Оренбургского ведомства: формирование и направление деятельности (XIX)» (Султангалиева, 2013: 30–35) жан-жақты зерттеді. Автор Орынбор ведомствосының қазақтарын империялық басқару жүйесіне қосылу процесін, қазақ шенеуніктерінің қызметі мен бағытына, олардың білім деңгейі мен әлеуметтік шығу тегін қарастырған. Атап айтқанда, XIX ғасырдың бірінші жартысындағы Орынбор шекара комиссиясының кеңесшілері қызметіне қазақ ақсүйектері өкілдерін сайлау механизмі мен процесін зерттей келе, қызмет пен қадір-қасиет туралы формулярлық (қызметтік) тізімді жасау, оның пікірінше, қазақтарды Ресей империясының қызметіне біріктірудің және оларды мемлекеттік басқарудың барлық деңгейлеріндегі қызметкерлерді есепке алудың бірыңғай жүйесіне енгізудің бастамасы, яғни жаңа қағидаты болды (Султангалиева, 2009: 77–101). Ал Орынбор ведомствосында (XIX) қазақ шенеунігінің қызметінің қалыптасуы мен бағыты туралы Г.С.Сұлтанғалиева «Казахские заседатели Оренбургской пограничной комиссии (первая половина XIX в.)» (Султангалиева, 2009: 27) атты зерттеуінде ұсынған болатын.

Орынбор шекара комиссиясының қызметін қамтитын тағы бір жұмыстың авторы Г.Б. Ізбасарова, оның«Казахская степь Оренбургского ведомства как объект реформ: опыт Российской империи по управлению окраиной (1731 – сер. XIX века)» (Избасарова, 2018: 51) және «Западный Казахстан в региональной политике Российской империи в XVIII – начале XIX вв» атты монографиялары болып табылады. Автор Орынбор шекара комиссиясының қызметін талдай келе, Орынбор ведомствосының қазақ даласындағы Ресей империясының саясатын, сонымен бірге көшпелілердің билік институтын қабылдауының тұтас бейнесін жасайды. Сонымен өңірлік биліктегі қазақ сұлтандарының саясатын және комиссияның әртүрлі тапсырмаларын орындаудағы «пайдалы қызметін» көрсетеді. Орынбор шекара

комиссиясы қазақтарды басқару органы ғана емес, олардың мүдделерін де білдіретін құрылымға айналды, яғни бұл қазақтарға өз кезегінде «қамқоршылық» жасай отырып қысым көрсету іс-әрекетінен айқын көрінді.

Зерттеу нәтижелері

Ресей империясы мен орыс емес халықтар қоныстанған аумақтар арасындағы жылжымалы «қорған» тұрақты армияның қатысуынсыз-ақ казак-гарнизон әскерлерімен қорғалатын бекіністер түріндегі шекара желісінің құрылуын білдіреді. Бұл «қорған» аумағында икемді ұлттық саясат жүргізіліп, онда орыс тарапы жергілікті халықтардың дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын сақтап, ал ұлттық элита билеуші таптың құрамына кірді деп сендірді. Қазақтарды империялық бюрократиялық аппаратқа қосудың алғашқы қадамдары шекара органдарының қызметімен байланысты, сондықтан Орынбор шекара комиссиясының бір бөлігін қазақтар құрауы керек болатын. Өйткені, орыс-қазақ шекаралық өлкесінің қалыптасуында қазақтар мен казактар, қазақтар мен башқұрттар және Ресей империясының басқа да этникалық топтары арасындағы қақтығыстар маңызды рөл атқарды. Дәл осы қарама-қайшылықты компоненттер ешқандай шарттармен бекітілмеген, бірақ Ресей үкіметінің көптеген актілерінде қаралып жүрген бұл мәселе орыс-қазақ шекара желісін құру арқылы барлық келіспеушілік шешіледі деп есептейді. Сондықтан бұл мәселенің мазмұны орыс-қазақ шекарасын қалыптастыру кезеңдері, оны жүзеге асыру әдістері, XIX ғасырдың бірінші жартысындағы реформалардан кейін Даланы әкімшілік-территориялық жағынан қайта ұйымдастыру болып табылды.

Хронологиялық шеңбер 1731 жылы Кіші жүздің Ресей империясы бодандығын қабылдауынан бастап XIX ғасырдың ортасына дейінгі кезеңді қамтиды. Осы уақытқа дейін шеткі мәртебе өзгерді, ол толығымен империяның құрамына енеді, яғни Сыртқы істер министрлігінің бақылауынан Ішкі істер министрлігіне берілді. «Кіші Орда» атауы бұдан былай ресми құжаттарда Орынбор ведомствосының қазақтарының өлкесі болып өзгертілді.

1799 жылы 27 мамырда шекара соты мен шекара экспедициясы негізінде қазақ хандарымен, сұлтандарымен және старшиналарымен байланыс жүзеге асырылып, жаңа басқару органы – Орынбор шекара комиссиясы құрылды (1859 жылы Орынбор облыстық басқармасы болып өзгертілді). Шекара комиссиясы құрамына Ресей тарапынан төраға мен екі шенеунік, ал қазақтар жағынан Кіші жүздің үш тайпалық бірлестігінен (Әлімұлы, Байұлы және Жетіру) үш сайланбалы алқаби (сұлтан және екі старшина) кірді, яғни оларды әр үш жыл сайын ауыстыру шартымен ғана бекітті (Султангалиева, 2013: 31). 1818 жылы оны тағы екі орыс шенеунігі толықтырды. 1844 жылғы «Ережемен» бекітілген Орынбор шекара комиссиясының нақты құрамына төраға, төрағаның орынбасары, орыстар тарапынан төрт кеңесші және қазақтың төрт алқабиі кірді.

Шекара комиссиясының құқықтық мәртебесі мен құзыреті нақты анықталған жоқ, өйткені комиссия қос бағыныштылықта болды – Сыртқы істер министрлігінің Азия департаментіне (1818 ж.) және Орынбор әскери губернаторына. Комиссия төрағасына Кіші жүздің қырғыздарына қатысты сот ісін жүргізу, сауда және сыртқы саясат сеніп тапсырылды. Ресми құжаттарда «қырғыздар» деп аталып кеткендер, шын мәнінде Орынбордың оңтүстігіндегіндегі аумақтарды мекендеген қазақтар болатын.

Басында шекара экспедициясы мен шекара сотының функцияларын сақтай отырып Орынбор шекара комиссиясы таратылған органдардан айтарлықтай ерекшеленбеді. Оның негізгі міндеттері шекаралық қақтығыстарды шешу және Кіші жүздің ханымен, сұлтандарымен және старшиналарымен байланыс орнату болды. Ал комиссияның негізгі қызметі «Орынбор желісі маңында көшіп-қонып жүрген» қазақтарды басқару, яғни бұл Сыртқы істер министрлігіндегі Азия департаментінің қызметімен теңестірілді. Сонымен XIX ғасырдың ортасына қарай Орынбор шекара комиссиясы – шекаралық қақтығыстарды шешуге және көшпелі элита – ханмен, сұлтандармен, старшиналармен байланысты жүзеге асыруға жауапты бас орган ретінде өз миссиясын орындауға кірісті.

Басқарушылық құрылымды «Орынбор қырғыздарының облыстық басқармасы» деп өзгерткеннен кейін ол жаңа міндеттерді жүзеге асыруға кірісті. Осылайша, Орынбор шекара комиссиясы Кіші жүз қазақтарының аумағына империяның саясатын жүзеге асыратын өңірлік мекеме болды. Орынбор шекара комиссиясының төрағалары Сыртқы істер министрлігінің жергілікті өкілдері, нақтырақ айтқанда орталықтың «көзі» еді (Избасарова, 2022: 32). Комиссия аймақты «қорғау» функцияларын атқара отырып, Ресейдің қазақ Даласына біртіндеп ілгерілеуіне ықпал етті. Бірте-бірте Кіші жүз халқын салық міндеттемесі жүйесіне (1837) енгізуі, бұл оның ресми бодандықтан нақты бодандыққа көшуіне әкелді.

Нормативке келсек, комиссияның штаты ғана реттелді. Комиссияның құрамына 3 қазақ алқабиі кіріп, олар қазынадан 100 рубльден күміс алып ақша алып отырды (Горбунова, 1998: 12). Комиссия Кіші жүздің ханы Айшуаққа (1797–1805) Орда ішінде алқабилерді сайлау мәселесін шешуге ұсыныс білдірген болатын. Бірақ ханның ұсыныстарын күтпестен, алғашқы алқабилер – сұлтан Тәуке Айшуақов, старшина Баязық Күшікбаева және старшина Бекназар Күнчиев тағайындалды (Султангалиева, 2013: 31). Орынбор шекара комитеті құрылғанда ханның қатысуымен сұлтандардың, билердің, ру старшындарының жиналыстарында үш жыл сайын қазақ алқабилері сайланады деп болжанған. Алайда саяси тұрақсыздық пен ішкі кикілжің жағдайында келісілген шешім күткен нәтижедей болмай шықты, Комиссия құрамына ресми хан ұсынған алқабилер ғана енгізілді. Сонымен бұл тәжірибе 1824 жылы хан билігі жойылғанға дейін жалғасып, одан кейін алқабилерді Орынбор шекара комитеті төрағасының ұсынысы бойынша Орынбор әскери губернаторы тарапынан тағайындала бастады. Комиссияға алқабилердің қатысуынсыз қазақтарға қатысты қандай да бір шешім қабылдауға тыйым салынды. Бірақ XIX ғасырдың бірінші жартысында қазақ алқабилерінің қызметі нәтижелі болмады, өйткені көпшілігі орыс тілін білмеді және төмен жалақыға байланысты олардың комиссия құрамында болуы қалыптасқан қиын жағдай туғызды, атап айтқанда жылына 350 рубль, бұл қалада тұру үшін жеткіліксіз болды (Султангалиева, 2013: 32).

Қызметке кіріскен әрбір сұлтан Орынбор әскери губернаторынан жарғы, империялық елтаңба бейнеленген ту және сыртқы істер министрлігі жіберген алтын қылыш алды (Избасарова, 2016: 81–86). Шыңғыс ұрпағының сұлтандары Ресей империясының мұрагерлік дворяндарының құрамына кірді, бұл патшалық Ресейдің орыс емес халықтарының ақсүйек өкілдерін мемлекеттік қызметке тартудың жалпы схемасы еді.

Орынбор шекара комитеті ол кезде Даладағы тәртіпті бақылайтын, қауіпсіздікті қамтамасыз ететін күшті құрылым бола алған жоқ. Орынбор шекара комитетінің маңызы көбінесе оның төрағаларының қызметімен айқындалды. XIX ғасырдың бірінші ширегінде бұл қызметте жеті шенеунік ауыстырылды, сирек ерекшеліктерден басқа, оларды Орынборға жер аударылғандар деп қарады, бірақ [әрине] олардың істерін жақсартуға мол мүмкіндіктер бар деп есептеледі. Ал Орта Азия мен Қазақстанның стратегиялық маңызы арта түскен кезде үкімет Орынбор департаментіндегі кадр мәселесіне жауапкершілікпен қарай бастады. Мәселен, 1825 жылдан бастап төрағалық қызметті Г.Ф. Генс, М.В. Ладыженский, В.В. Григорьев, Л.Ф. Баллюзек дәйекті түрде атқарды. Жақсы білімді («орыс шығыстануының атасы» алалып кеткен В.В. Григорьев – Орынбор шекара комитетінің төрағасы және сол кездің өзінде Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі болатын), кең ой-өрісі және бай өмірлік тәжірибесімен ол әрдайым Ресей саясатының осы аймақта қандай болуы керек екендігі туралы өзіндік идеяға ие болып, оны қорғауды өзінің міндеті деп санады. Сондықтан олар Орынбор департаментінде қызмет ету кезінде қазақ Даласы үшін маңызды рөл атқарды.

1820 жылы Орынбор шекара комитетінің төрағасы болып тағайындалған В.Ф. Тимковский аймаққа келіп, оның әкімшілігін сынға алады. Ол орталықтан жіберілген нұсқаулар мен олардың жергілікті жерде орындалуы арасындағы сәйкессіздікті анықтай отырып, көшпелі қазақтармен қарым-қатынастағы дағдарыстың басты себебін Орынбор әскери губернаторы (1817–1830), яғни өлкенің бас қолбасшысы П.К. Эссеннің салғырттығынан көрді. Мәселен, П.К. Эссеннің қазақ даласын басқару әдістеріне деген

көзқарасы хан билігін жою позициясында тұрғанын байқайды, сондықтан Далаға жазалаушы экспедициялар жіберуді жақтаған әскери губернатордың пікірін қолдаудан бас тартты. Нәтижесінде В.Ф. Тимсковский П.К. Эссенмен өзара кикілжіңдерге байланысты төраға қызметінен кетуге мәжбүр болды.

1824 жылғы «Орынбор өлкесін басқаруды қайта құруға қатысты Азия істері комитетінің мақұлданған пікірі» бойынша Кіші жүз қазақтары өздерінің ішкі басқаруын ақсүйектердің қолында сақтап қалды. Дала әкімшілігін сұлтан-билеушілері жүзеге асыруы керек еді, бірақ реформада биліктің барлық деңгейлерінің жауапкершілігі мен құзыретін ашып көрсеткен жоқ. Осылайша, Орынбор әскери губернаторы П.К. Эссен «Азия комитетіне» сүйене отырып, реформаны жүзеге асыру барысында кеңейтілген құқықтарға ие болды. Ал жергілікті биліктің тірегі ретінде ол «шыңғыстықтарды» сайлау арқылы өзіне тартты. Нәтижесінде үш сұлтан-алқабиі және инженер-полковник Ф.Ф. Бергтің қатысуымен, Орынбор шекара комиссиясының бастығы Г.Ф. Генстің төрағалығымен, П.К. Эссеннің бастамасымен «Орынбор Қырғыз Ордасын бөлу жөніндегі комитет» құрылды (Избасарова, 2018: 30). Орта Азия халықтарының «білгірі» ретінде ол қазақтар туралы еңбектердің авторы бола бастады, онда: Ресей үшін не тиімдірек – оларды империя құрамына қосу немесе олардың өзіндік ерекшелігін сақтап қалу ма? деген сұрақ қойды.

Шекара комиссиясындағы қызмет басқа ведомстволарға қарағанда күрделі және қауіпті болды, сонымен бірге Дала туралы арнайы білімді қажет етті. XIX ғ. 30-жылдарынан бастап Орынбор шекара комитетінің кеңесшілері Даланы жақсы білетін, комиссияның өзінде немесе әскери губернатордың кеңсесінде біраз уақыт қызмет еткен шенеуніктерді ғана тағайындай бастады. Мысалы, Ф. Лазаревский, Н. Баталин, И. Бикмаев, П. Ванеев, Е. Каменский, И. Масленников, көрнекті моңғол ғалымы және түркітанушылар А. Бобровников, Н. Смолянинов, Н. Костромитинов Кіші жүздегі Ресейдің ықпалын нығайтуға айтарлықтай үлес қосты. Төрағасның көмекшісі қызметін әртүрлі уақыттарды А.И.Левшин және В.И. Даль сияқты атақты адамдар атқарды; Н.И. Ильминскийдің өзі 50-ші жылдары Орынбор шекара комитетінде аудармашы болып жұмыс істеді. Бұл туралы Е.П. Кудрявцева «Деятельность Оренбургской пограничной комиссии в качестве подразделения Российского МИД» деген мақаласында: «Расында да, Орынбор шекара комиссияның құрамы «Санкт-Петербургтегі кез келген мемлекеттік мекеменің қызғанышын тудыруы мүмкін», - деп пайымдайды (Кудрявцева, 2018: 54).

Жоғарыда айтылғандай, Орынбор шекара комитетінің негізгі мақсаты Кіші жүздегі шекаралық және ішкі қақтығыстарды реттеу болды. Оның Ресей құрамына кіруі бір жағынан қазақтар, ал екінші жағынан казактар, башқұрттар, қалмақтар арасындағы шекарадағы қақтығыстарды тоқтата алған жоқ. Казактар шекара тұрғындарына шабуыл жасап, мал ұрлап, тұтқынға алуды жалғастыр берді; кейде тіпті Орал казактары қазақ ауылдарын тонап, ойрандатып кетті.

1804 жылы Орынбор әскери губернаторы князь Г.С. Волконский мен шекара комиссиясының атынан Орынбор желісін салуға нақты нұсқаулар мен ережелер енгізілді. Шекара тұрғындарына «кішкентай әрекет үшін дереу және қатаң жазалау қаупімен қорқытып, қырғыз халықтарына қарсы кез келген дұшпандық әрекеттерді» (ООМА. 222-қ. 1-т. 7-іс. 2-п.) көрсетуге қатаң тыйым салынады. Өз кезегінде қазақтар басшыларының рұқсатынсыз шекарадан өтуге құқылы емес еді. Шекара аумағына өз бетінше өту кезінде қазақтарды қудалағаны үшін қатаң жазалар да тағайындалды. Бұл әрекеттерді арнайы ережелер бойынша үкіметтік ведомство ғана жүргізе алды.

Башқұрттарға және басқа шеп тұрғындарына Дала халықтарына қарсы кез келген озбыр әрекеттерге тыйым салу бұйырылды, және «егер қырғыздардан бірдеңе тартып алынса, барлығын дереу қайтып беруі тиіс, ондай болмаған жағдайда дене жазасы қолданылады» (ООМА. 222-қ. 1-т. 7-іс. 2–3-пп)делінген болатын. Тіпті, Дала тұрғындарын өлтіру жағдайында башқұрттарға ғана емес, сонымен қатар бұл аймақты бақылауға алған кантондық және әскери бастықтарды жұмыстан босату және жазалау мүмкін болды. Яғни, қазақ даласындағы жанжалды жағдайлардың алдын алу мақсатында Ресей билігі орыс және

империяның басқа да бағыныштылары үшін халыққа көптеген шектеу шараларын белгіледі. Қазақтардың башқұрттармен араздығы одан әрі күшейе түседі. Шекара комиссиясы башқұрттардың Далаға өз бетінше қоныс аударуы кезінде шекара маңындағы қазақтарды қудалау жағдайларын біліп отырды. Бұл ретте олар «қырғыздарға комиссияның рұқсатынсыз шөп шапқаны үшін айыппұл салады, көбінесе бұған тұрғындардың өздері себепші болады» (ООМА. 222-қ. 1-т. 7-іс. 17-п.). Ал комиссия көп жағдайда Орынбор шекара комитетінің мал бағу және шөп сақтау жөніндегі нұсқамасының деректерін орындамаған башқұрттар қазақтардың барымталығы мен шөп шабуына байланысты деп есептеді. Комиссия қазақтардың рұқсатсыз шекарадан өтпейтінін білді, яғни олар кейде сап командирлерінің рұқсатымен өтіп жатқанынан хабардар.

Шекара комиссиясының мәліметінше, қазақтардың шекара аумағынан малды барымталауына башқұрттардың өздері себеп болған, олар «ережермен» белгіленген жерді елемей, малдарын қарулы күзетсіз желінің сыртына қарай айдап жібеген. Сондықтан әскери губернатордың 1815 жылғы 14 қыркүйектегі бұйрығымен жылқы мен ұсақ малды шекара желісінен 15–20 шақырым жақын жерге және жергілікті тұрғындар мен мал иелерінің қарулы күзетінсіз жаюға тыйым салынды. Осы «ережелерді» сақтамай, қазақтар мал ұрлаған жағдайда «...қырғыз ұрыларының барлық сәтті талан-таржы әрекеттері олардың кінәсінен және сол тұрғындардың салғырттығынан жатады; ... содан кейін... үйірлері кімнің иелігінде болса, олар менен қанағаттануды талап ете алмайды және қайтарымсыз мүлкінен айырылады; ... сонымен қатар, олар өздерінің басшыларымен бірге заңға сәйкес тең айыпталады: қауіпті желілердің бойында өмір сүру үшін барлық сақтық шараларын орындау керек», - (ООМА. 222-қ. 1-т. 7-іс. 4–6-пп.) деп атап өтілді Орынбор шекара комитетінің бұйрығында.

1826 жылы шекара комиссиясының мәліметтері бойынша, башқұрттар жылқыларды шекара аумағына әдейі айдап апарып, қазақтарды барымталауға итермелейтіні байқалды, осылайша болашақта олар «...нақты ұрланған жылқының өтемақысы үшін әлдеқайда көп жылқы талап ету мүмкіндігіне ие болды..» (ООМА. 222-қ. 1-т. 7-іс. 15-п.). Орынбор әскери губернаторы Жоғарғы Орал және Троицк земстволық соттарына осы жағдайларға қатаң бақылау жасауды тапсырды.

Нәтижесінде өзара шабуылдарды тоқтату үшін шекара желісі бойына – бекіністер мен заставалар тізбегі салына бастады. Алайда, негізінен Орынбор және Орал казактары қызмет еткен бекіністердегі шекара желісінің өзі, 1804 жылғы 19 тамыздағы «Ережеде» «жыртқыш қырғыздар» деп аталған, қазақ барымташыларының шабуылының нысанасына айналды. Жауап ретінде «репрессия» (Горбунова, 1998: 13), деп аталаты жазалар қолданылды, оның мәні мынада болды, яғни шабуылдан кейін ұрланған малдарды қайтару және қырғыз барымташыларын жазалау үшін Далаға казактар мен башқұрттардың Қарулы отрядтары жіберілді. Бұл туралы архив материалында: « ...қырғыздар сәтті барымталап әкеткен жағдайда, ұрыларды қудалау және жазалау үшін далаға жасақтар жіберіңіз, сондықтан мен барлық комендanttарға сапты үнемі бақылауда ұстауды бұйырдым», - деп көрсетеді (ООМА. 222-қ. 1-т. 7-іс. 4-п.). Барымташылар далада жасырынып үлгергендіктен, көбінесе олар кінәлілерді таппайды, нәтижесінде бейбіт қазақ ауылдары «кек алуға» ұшырап жатты.

Осыдан кейін қазақтарға қарсы әскери әрекеттердің зиянды екеніне көзі жеткен үкімет басқа жолдарды іздей бастады. Қақтығыстардың алдын алу үшін барлық желілік тұрғындарға қарсы рұқсат етілмеген жазалау әрекеттеріне тыйым салынды, Даладағы казактар мен қазақтар арасындағы байланыстар шектелді, барлық даулы мәселелер тек Орынбор шекара комитеті арқылы шешілді; Орынбор мен Орал казактарының өзін-өзі басқаруы менозбырлығын шектеу өте қиын болды, бірақ 20-жылдардың аяғында Орынбор әкімшілігі бұған қол жеткізді.

1824 жылы «Орынбор қырғыздары туралы жарғы» қабылданып, ол Кіші жүзде реформа жүргізудің басты бағдары айналды. Жарғыға сәйкес Кіші жүз үш әкімшілік бөлікке бөлінді – Батыс, Орта және Шығыс, оларды сұлтан-билеушілер басқарды. 1824 жылы Кіші жүздегі хан билігі жойылды, ал бұрынғы хан Шерғазы Айшуақовқа айына 150 рубль күміс (Литвинов, 2023: 64) жалақысы бар Орынбор шекара комитетінде мемлекеттік қызмет ету ұсынылды. Бірақ ол өзінің жаңа қызметін қатты ашумен қабылдады. Хан өз тағдыр тәлкегінің

наразығы туралы Сыртқы істер министрлігінің басшысы К.В. Нессельродқа жазған арнайы хатында (Избасарова, 2016: 110) баяндаған болатын.

1824 жылғы реформадан кейін Ресей әкімшілігі Дала өкілдерінен басқару аппаратын құру бойынша мақсатты түрде жұмыс жүргізуді қолға алды. Сонымен бұл кезеңде құрылған сұлтан-билеушілер институты қазақ бюрократиясының қалыптасуының алғашқы сатысына аяқ басты.

Алғаш рет Орынбор шекара комиссиясының мәртебесі мен құрылымдары 1844 жылғы «Орынбор қырғыздарын басқару туралы ережеде» нақты анықталып, жойылғанға дейін оның қызметін реттейтін негізгі құжат болды. «Ереже» бойынша Орынбор шекара комитетінің құрамы күшейтілді, қазақтардың сот ісін жүргізуіне өзгерістер енгізді, қамқоршылық институты қабылданды, комиссия жанынан қазақ балаларына арналған мектеп ашылды, бірақ Даланы ішкі басқару қазақтардың өз қолында сақталды дегенмен, яғни, қазақтардың азаматтығы әлі де номиналды болып қала берді.

Сөйтіп, 1843 жылы Кенесары Қасымовтың әскерлері Орынбор ведомствосында соғыс қимылдарын бастайды. 1844 жылы 24 наурызда «құпия» таңбасымен танылған № 2002 хат-хабарда Орынбор әскери губернаторы патшалық үкіметтің Әскери министрінің (9.03.1544 ж. № 2332) бұйрығы негізінде ол шекара комиссиясына, яғни «бүлікші сұлтан Кенесары Қасымовқа қарсы» жасақ құру және оны қаржыландыруға 14040 рубль күміс ақша бөлу туралы өтініш жасайды. Осыдан кейін «сенімді және адал» адамдармен Шығыс беткейдегі Орда сұлтаны Тобылдың жоғарғы ағысына жетіп, Ор бекінісінің Орынбор казак әскерімен бірге жорыққа шығуы керек болатын. Ал батыс және орта беткейдің Орда сұлтандары өздері азық-түлікпен қамтамасыз ету бпрысында 100 «біздің үкіметке адал қырғыз азаматтарын таңдап» бөліп көрсетіп, яғни олар 1844 жылдың 26 сәуірінде Орск бекінісінің жанында орналасуы керек еді. Жорыққа аттанған әрбір қазаққа ай сайын 3 рубль күмістен ақша беріп отырды. Экспедицияны Орынбор казак әскерінің бастығы, әскери старшина Лебедев басқарды (ООМА. 222-қ. 1-т. 11-іс. 1-п.).

Сондай-ақ, сұлтандарға 300 түйе ер-тоқыммен, көрпемен және 47 арбамен, әр арбашыға 7 түйеден және айына 6 рубль күміс ақша жалақы бөліп беру тапсырылды. Әр түйені жем-шөппен қамдау үшін айына 5 рубль күміс ақша бөлінді. Бұдан бөлек, әрбір түйешіге күніне 2 пұт жарма мен 1 қадақ ет бөлінді. Шекара комиссиясы бөлінген қаражат соммасын Бас штаб корпусының обер-квартирмейстрі, подполковник Бларамбергке дереу беруі керек болды (ООМА. 222-қ. 1-т. 11-іс. 2-п.).

Шығыс беткейдегі Орынбор қырғыздарының сұлтаны Ахмед Жантөрин өзінің 1844 жылғы 10 сәуірдегі № 354 («құпия» таңбамен) жазған хатында Кенесары Қасымовтың Жезді-Қаңғыр өзенінің бойындағы Ақшіті алқабындағы ауылдарының бірін, үлкен әйелі, қызымен және бүлікші сұлтанның үйір-үйір жылқысымен бірге Сібір желісінің отряды басып алғаны туралы хабарлайды (ООМА. 222-қ. 1-т. 11-іс. 40-п.). 1844 жылғы 27 мамырдағы Орынбор әскери губернаторы, жаяу әскер генералы Обручев араб және орыс тілдеріндегі мәтіні бар парақша беттерінен «...бүлікші сұлтан отрядына кірген қазақ халқына, яғни егер олар оның отрядынан кетуге шешім қабылдаса», кешірім жасау туралы ұсыныс білдіреді. Обручев көтерілісші қазақтарға: «оларға кешірім жасалады, әйелдеріне де, балаларына да, дүние-мүлкіне де, малына да, – ешкім тиіспейді» (ООМА. 222-қ. 1-т. 11-іс. 69-п.) деп уәде берді.

Осыдан кейін, ресейлік бекіністер мен ауылдарына, сауда керуендеріне шабуылдардың тоқтатылуы, Орынбор шекара комитетіне ру-тайпа аралық қақтығыстарды шешуге мүмкіндік берді. 1846–1847 жж. Орынбор шекара комитетінің ұзақ дайындық жұмыстарынан кейін сұлтандар, билер, старшындар съездері өткізіліп, онда Орынбор мен Сібір қазақтарының араздығы тоқтатылды; 1850–1851 жж. әдет-ғұрып құқығы негізінде Кіші жүз рулары арасындағы қатынастар реттелді. Далада бұдан былай ірі қақтығыстар болған жоқ; мысалы, 1846 жылы 68 шабуыл мен тонау тіркеліп, онда 303 адам өлтіріліп, 60 адам тұтқынға алынса, ал 1852 жылы тонау саны 6 есеге дейін қысқарды, 1 адам қаза тауып, 3 адам тұтқынға алынды (Горбунова, 1998: 14).

1842 жылы желтоқсанда Орынбор шекара комиссиясының кеңсесіне генерал-лейтенант Обручевтен, Бөкей Ордасының ханы Жәңгірдің қызметіне (сондай-ақ Орынбор шекара комиссиясының құзырына кіретін) формулярлық тізімін жасау және оған жіберу туралы баянаты келіп түсті, онда Жәңгірге генерал-майор (ООМА. 222-қ. 1-т. 3-іс. 2-п.) атағын беру және 1843 жылы 15 қарашада №1003 «мінсіз қызметінің» ерекшелік белгісін жасау және жіберу туралы айтылған (ООМА. 222-қ. 1-т. 3-іс. 7-п.). Орынбор әскери губернаторына 1842 жылғы 11 желтоқсандағы № 2562 ұсынысында ол 1812 жылдан бастап Орынбор шекара комиссиясында оның (Бөкей-хан – К.Г.) қызметі туралы, ал 1823 жылдан бастап Ішкі Қырғыз Ордасының ханы қызметін атап өтіп, Ұлы Мәртебелі Императордан «мінсіз қызметінің» ерекшелік белгісін алу үшін мақұлдауын сұрайды (ООМА. 222-қ. 1-т. 3-іс. 5-п.). Осы ерекшелік белгісінің өтініші бойынша Жәңгір ханның қызметі туралы тізімде I дәрежелі Әулие Анна ордені, алмазбен көмкерілген алтын Андреев лентасы да көрсетілген (ООМА. 222-қ. 1-т. 3-іс. 8-п.).

Жалпы, Орынбор шекара комитеті өзінің сот қызметінде Сыртқы істер министрлігінің нұсқауларын басшылыққа алды, онда қазақ қылмыскерлерінің жазасы кінәнің дәрежесіне емес, олардың туыстарына қандай әсер қалдыратынына қарай белгіленуі керек. Сондықтан көп жағдайда қылмыстық жауапкершілік жеңілдетілді немесе толығымен жойылды. Соған қарамастан жазасын өтеп жатқан қазақтар болды, өйткені оларды ұстауға Орынбор шекара комитеті қаражат бөлді. Осылайша, 1857 жылы Бүкілресейлік Ұлы Мәртебелі Императордың жарлығымен Орынбор шекара комитетінің қазынашысы, титулдық кеңесші Винерге қырғыз тұтқындарына азық-түлік және қырғыздың «түрме сарайын» жылыту үшін 101 рубль 81 тиын күміс ақша бөлугендігі анықталды (ООМА. 222-қ. 1-т. 21-іс. 2-п.). Қазақтардың арасындағы қылмыстық істер ұзақ уақыт бойы және Кіші жүз Ресей қосылғаннан кейін де «адат» – қарапайым құқық негізінде шешілді. «Адаттың» әрекет ету аясы 1844 жылғы «Орынбор қырғыздарын басқару туралы ережемен» күрт шектелді. Қазақтар арасындағы 50 рубль күміс ақшадан (Горбунова, 1998: 15) асатын талап-арыздар бойынша қаралған қылмыстық істер мен азаматтық істердің басым көпшілігі сұлтандар-билеушілер мен билердің құзырынан алынып, Орынбор шекара комитетіне берілді.

Орынбор шекара комитеті қазақтар арасында ауыл шаруашылығын дамытудың дәйекті бағытын ұстанды. Ресей әкімшілігі ұзақ уақыт бойы көшпенділердің отырықшыландыру оларды «өркениетке» мүмкіндік беретініне күмән келтірмеді. Алайда XIX ғасырдың 20-жылдарының аяғында қазақтар Ресейге тек көшпелілер ретінде ғана пайдалы деп есептелетін көзқарас кең тарады. Мысалы, Орынбор әскери губернаторы В.А. Перовский осы «отарлық теорияның» әсерінен 30-шы жылдары Кіші жүз қазақтарына отырықшылыққа көшіп, егіншілікпен айналысуға тыйым салды. Бұл Ресей әкімшілігінің ең үлкен қателіктерінің бірі болды. Орынбор шекара комитеті бұл күлкілі бұйрықтың күшін жоюды жақтады және оған қарсы Далада егіншіліктің дамуын қолдады. Орынбор шекара комитетінің қазақтардың отырықшылық және егіншілікпен айналысу құқығы үшін отыз жылға жуық ресми түрде күресі, тек 1861 жылы оларға «тұрақты отырықшылық» беру туралы жарлықты шығарумен аяқталды.

Қорытынды

Орынбор шекара комиссиясы құрылғаннан кейін Ресей үкіметі Кіші жүз қазақтарымен қарым-қатынасты абайлап қалыптастырып, көшпелі халық қоныстанған аумақты трансформациялаудың және қазақ қоғамын басқарудың жаңа, империялық жүйесін бейімдеудің оңтайлы жолын іздей бастады. Өйткені, орыс-қазақ шекаралық желісінің құрылу тарихының алғашқы кезеңі – Орынбор шекара комиссиясының қызметімен тікелей байланысты. Ұзаққа созылған бұл үдеріс барысында Ресей империясы Далада жаңа әкімшілік-территориялық басқару жүйесін енгізу үшін ауқымды реформалар жүргізді.

Сөйтіп, Орынбор шекара комиссиясының құрылуы Ресей империясының шекаралас губерниялары арасында ерекше орын алды, өйткені ол геосаяси жағынан билік үшін маңызды аймақ болды. Оның көршілері Кіші қырғыз Ордасының көптеген тұрғындары болғандықтан,

бұл аумақ арқылы императорлық сауда және саяси қатынастарды нығайтуға байланысты Хиуа мен Бұхараға апаратын жол өтті. Бұл Кіші Орда немесе қазақтардың Кіші жүзінің территориясы Ресейдің Орта Азияға ілгерілеуіне плацдарм болды деп айтуға да болады. Дәл Еділ бойы мен Оңтүстік Оралшекаралық аумақтарын басқарудың негізгі принциптері қалыптасып, ал кейіннен Ресейдің басқа шекаралас аумақтарында жалғасын тапты. Ал, Ресей үкіметі Даладағы қазақ жүздерін оқшауланған әкімшілік-аумақтық бірліктер ретінде қарастыруы, қазақ, башқұрт, қалмақтардың ұзақ уақыт бойы өзара шапқыншылықтары, сондай-ақ қазақтардың орыс қоныстарына шабуылы, Ресей үкіметінің қазақ ұлтына деген теріс көзқарасының қалыптасуына түрткі болды.Орынбор шекара комиссиясы Дала көшпелілерінің өмір салтын өзгертіп қана қоймай, арнайы шекаралық органдардың, атап айтқанда Шекаралық экспедиция, Шекаралық сот, ақырында, Шекара комиссияның негізін қалады.

Осылайша, Кіші жүз қазақтарының алғашқы әкімшілік үлгісі және бас басқару органы болған Орынбор шекара комиссиясы көшпелі халықтарды басқарудың табысты тәжірибесі және өзінің қызметі барысында орыс-қазақ шекаралық өлкесінің қалыптасуының бірінші кезеңін, сот қызметі мен Дала билеушілері сұлтандармен байланыс орнатуды аяқтады.Кейіннен ол қазақ Даласының басқа аймақтарына қатысты орыс саясатын қалыптастырудың үлгісіне айналады.

Дереккөздер

ООМА — Орынбор облысының мемлекеттік архиві

Sources

SAOR — State Archives of the Orenburg Region

Әдебиеттер

Абдрахманова, 1989 — *Абдрахманова Б.М.* Органы государственной власти и управления в Казахстане (20-е годы – конец XIX в.): дисс. ...канд. ист. наук. М., 1989. 232 с.

Быков, 2006 — *Быков А.Ю.* Российская правительственная политика в степных областях и трансформация традиционного казахского общества (1731–1917 гг.). Дисс. насоис.уч.ст.докт.ист.наук. СПб., 2006. С. 92–97.

Быков, Кожирова, 2023 — *Быков А.Ю., Кожирова С.Б.* Истоки формирования русско-казахского пограничья в Западной Сибири (XVI – начало XIX века) // Восточный архив, 2023. № 1 (47). С. 46–54.

Васильев, 2014 — *Васильев Д.В.* Россия и Казахская степь: административная политика и статус окраины. XVIII – первая половина XIX века. М.: РОССПЭН, 2014. 471 с.

Горбунова, 1998 — *Горбунова С.В.* Оренбургская Пограничная комиссия и политика России в Младшем казахском жузе: автореферат диссертации на уч. ст. канд. ист. наук. М., 1998. 20 с.

Горбунова, 2017 — *Горбунова С.В.* «К подначальству и правосудию нечувствительно привыкать будут»: участие казаховв работе Оренбургской пограничной комиссии (1799–1869 гг.) // Вестник НВГУ, 2017. № 2(17). С. 85–91.

Горбунова, 2021 — *Горбунова С.В.* «Письма из Зауральской степи» султана Мендали Пиралиева: неофициальная точка зрения русского администратора на имперскую политику в Казахстане //Вестник Нижневартовского государственного университета, 2021. № 3(55). С. 14–23.

Григорьев, 1874 — *Григорьев В.В.* Русская политика в отношении к Средней Азии. СПб: 1874. 263 с.

Добросмыслов, 1902 — *Добросмыслов А.И.* Тургайская область. Исторический очерк. Тверь: Типография Н.М.Радионова, 1902. 524 с.

Зиманов, 1962 — *Зиманов С.З.* Политический строй Казахстана конца XVIII и первой половины XIX веков. Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1960. 293 с.

Избасарова, 2016 — *Избасарова Г.Б.* Казахские Чингизиды на службе Российской империи // Клио, 2016. № 11. С. 81–86.

Избасарова, 2018 — *Избасарова Г.Б.* Казахская степь Оренбургского ведомства как объект реформ: опыт Российской империи по управлению окраиной (1731 – сер. XIX века): автореферат диссертации на соис.уч.ст.докт.ист.наук. М.: МГУ им. М.В. Ломоносова, 2018. 51 с.

Избасарова, 2022 — *Избасарова Г.Б.* Западный Казахстан в региональной политике Российской империи в XVIII - начале XIX вв. Актобе, 2022. 300 с.

Кудрявцева, 2018 — *Кудрявцева Е.П.* Деятельность Оренбургской пограничной комиссии в качестве подразделения Российского МИД // Отечественная история, 2018. С. 52–61.

Левшин, 1832 — *Левшин А.И.* Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей. Ч. 2. Исторические известия. СПб., 1832. 167 с. URL: https://www.academia.edu/

Литвинов, 2023 — *Литвинов В.П.* Политико-правовые задачи управления Российской империи в Средней Азии: административно-правовая практика включения Младшего и Среднего жуза в сферу имперской внутренней политики //Всероссийский научно-практический журнал социальных и гуманитарных исследований, 2023. № 1(8). С. 61-68.

Мейер, 1865 — *Мейер Л.* Киргизская степь Оренбургского ведомства. СПб.: тип. Э. Веймара и Ф. Персона, 1865. 382 с.

Пиралиев, 1862 — *Султан Мендали Пиралиев.* Письма из Зауральской степи. М.: Типография Бахметева, 1862. 24 с.

Султангалиева, 2009 — *Султангалиева Г.С.* Казахское чиновничество Оренбургского ведомства: формирование и направление деятельности (XIX) // Acta Slavica Iaponica, Tomus, 2009. С. 77–101.

Султангалиева, 2013 — *Султангалиева Г.С.* Казахские заседатели Оренбургской пограничной комиссии (первая половина XIX в.) //Вестник КазНУ им. аль-Фараби, 2013. № 4(71). С. 30-35.

Reference

Abdrakhmanova, 1989 — *Abdrakhmanova B.M.* Organy gosudarstvennoy vlasti i upravleniya v Kazakhstane (20-ye gody – konets XIX v.) [State authorities and administration in Kazakhstan (1920s – late 19th century)]: dissertation of a candidate of historical sciences. Moscow: 1989. 232 p. (In Russ.).

Bykov, 2006 — *Bykov A.Yu.* Rossiyskaya pravitelstvennaya politika v stepnykh oblastyakh i transformatsiya traditsionnogo kazakhskogo obshchestva (1731–1917 gg.) [Russian government policy in the steppe regions and the transformation of traditional Kazakh society (1731–1917)] Dissertation for the degree of Doctor of Historical Sciences. St. Petersburg, 2006. Pp. 92–97. (In Russ.).

Bykov., Kozhirova 2023 — *Bykov A.Yu., Kozhirova S.B.* Istoki formirovaniya russko-kazakhskogo pogranich'ya v Zapadnoy Sibiri (XVI – nachalo XIX veka) [The origins of the formation of the Russian-Kazakh borderland in Western Siberia] Eastern archive, 2023. No. 1. (47). Pp. 46–54. (In Russ.).

Dobrosmyslov, 1902 — *Dobrosmyslov A.I.* Turgayskaya oblast. Istoricheskiy ocherk [Turgai region. Historical sketch]. Tver: Printing house of N.M. Radionov, 1902. 524 p. (In Russ.).

Gorbunova, 1998 — *Gorbunova S.V.* Orenburgskaya Pogranichnaya komissiya i politika Rossii v Mladshem kazakhskom zhuze [Orenburg Border Commission and Russia's policy in the Junior Kazakh Zhuz]: abstract of a dissertation for a PhD in history. Moscow, 1998. 20 p. (In Russ.).

Gorbunova, 2017 — *Gorbunova S.V.* «K podnachalstvu i pravosudiyu nechuvstvitelno privykat budut»: uchastiye kazakhovv rabote Orenburgskoy pogranichnoy komissii (1799–1869 gg.) [“They will imperceptibly get used to subordination and justice”: participation of Kazakhs in the work of the Orenburg Border Commission (1799–1869)] // Bulletin of NVGU, 2017. No. 2(17). Pp. 85–91. (In Russ.).

Gorbunova, 2021 — *Gorbunova S.V.* «Pis'ma iz Zaural'skoy stepi» sultana Mendali Piraliyeva: neofitsial'naya tochka zreniya russkogo administratora na imperskuyu politiku v Kazakhstane [1Letters from the Trans-Ural Steppe1 by Sultan Mendali Piraliev: the unofficial point of view of a Russian administrator on imperial policy in Kazakhstan]. Bulletin of Nizhnevartovsk State University, 2021. No. 3(55). Pp. 14–23. (In Russ.).

Grigoryev, 1874 — *Grigoryev V.V.* Russkaya politika v otnoshenii k Sredney Azii [Russian policy towards Central Asia]. SPb., 1874. 263 p. (In Russ.).

Izbasarova, 2016 — *Izbasarova G.B.* Kazakhskiye Chingizidy na sluzhbe Rossiyskoy imperii [Kazakh Chingizids in the service of the Russian Empire] // Klio, 2016.- No. 11. Pp. 81–86. (In Russ.).

Izbasarova, 2018 — *Izbasarova G.B.* Kazakhskaya step Orenburgskogo vedomstva kak obyekt reform: opyt Rossiyskoy imperii po upravleniyu okrainoy (1731 – ser. XIX veka): [Kazakh steppe of the Orenburg department as an object of reforms: the experience of the Russian Empire in managing the outskirts (1731-mid XIX century)]. – Moscow: Moscow State University named after M.V.Lomonosov, 2018. 51 p. (In Russ.).

Izbasarova, 2022 — *Izbasarova G.B.* Zapadnyy Kazakhstan v regional'noy politike Rossiyskoy imperii v XVIII – nachale XIX vv. [Western Kazakhstan in the regional policy of the Russian Empire in the 18th – early 19th centuries]. Aktobe, 2022. 300 p. (In Russ.).

Kudryavtseva, 2018 — *Kudryavtseva Ye.P.* Deyatelnost' Orenburgskoy pogranichnaya komissii v kachestve podrazdeleniya Rossiyskogo MID [Activities of the Orenburg Border Commission as a division of the Russian Ministry of Foreign Affairs]. Domestic History, 2018. Pp. 52–61. (In Russ.).

Levshin, 1832 — *Levshin A.I.* Opisaniye kirgiz-kazach'ikh, ili kirgiz-kaysatskikh ord i stepey [Description of the Kirghiz-Cossack, or Kirghiz-Kaisak hordes and steppes]. St. Petersburg, 1832. 167 p. URL: https://www.academia.edu/ (In Russ.).

Litvinov, 2023 — *Litvinov V.P.* Politiko-pravovyye zadachi upravleniya Rossiyskoy imperii v Sredney Azii: administrativno-pravovaya praktika vklyucheniya Mladshego i Srednego zhuza v sferu imperskoy vnutrenney politiki [Political and legal tasks of governing the Russian Empire in Central Asia: administrative and legal practice of including the Younger and Middle Zhuz in the sphere of imperial domestic policy] // All-Russian scientific and practical journal of social and humanitarian studies, 2023. No. 1 (8). Pp. 61–68. (In Russ.).

Meyyer, 1865 — *Meyyer L.* Kirgizskaya step' Orenburgskogo vedomstva [Kirghiz steppe of the Orenburg department]. SPb.: type. E. Weimar and F. Person, 1865. 382 p. (In Russ.).

Piraliyev, 1862 — *Sultan Mendali Piraliyev*. Pisma iz Zauralskoy stepi [Letters from the Trans-Ural Steppe]. Moscow: Bakhmetev Printing House, 1862. 24 p. (In Russ.).

Sultangaliyeva, 2009 — *Sultangaliyeva G.S.* Kazakhskoye chinovnichestvo Orenburgskogo vedomstva: formirovaniye i napravleniye deyatel'nosti (XIX) [Kazakh bureaucracy of the Orenburg department: formation and direction of activity (XIX)] // Acta Slavica Iaponica, Tomus, 2009. Pp. 77–101. (In Russ.).

Sultangaliyeva, 2013 — *Sultangaliyeva G.S.* Kazakhskiye zasedateli Orenburgskoy pogranichnoy komissii (pervaya polovina XIX v.) [Kazakh assessors of the Orenburg Border Commission (first half of the 19th century)]. Bulletin of the Al-Farabi Kazakh National University, 2013. No. 4 (71). Pp. 30–35. (In Russ.).

Vasilyev, 2014 — *Vasilyev D.V.* Rossiya i Kazakhskaya step: administrativnaya politika i status okrainy. XVIII – pervaya polovina XIX veka [Russia and the Kazakh Steppe: Administrative Policy and the Status of the Outskirts. XVIII – first half of the XIX century]. Moscow: ROSSPEN, 2014. 471 p. (In Russ.).

Zimanov, 1962 — *Zimanov S.Z.* Politicheskiy stroy Kazakhstana kontsa XVIII i pervoy poloviny XIX vekov [Political system of Kazakhstan in the late 18th and first half of the 19th centuries]. Alma-Ata: Publishing house of the Academy of Sciences of the KSSR, 1960. 293 p. (In Russ.).

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 1, pp. 173-185, 2025
Journal homepage: https://edu.e-history.kz

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_1_173-185

INNOVATIVE DIGITAL STRATEGIES FOR PRESERVING THE CULTURAL HERITAGE OF NORTHERN KAZAKHSTAN

Irina A. Mukhamadeyeva[1], Railya M. Mukhamadeyeva[2], Dinmukhamed K. Kenzhebek[3]

[1]Abay Myrzakhmetov University
(189a, M. Auezov Str., 020000 Kokshetau, Republic of Kazakhstan)
Associate Professor
https://orcid.org/000-0003-0590-0756. E-mail: irinam.69@mail.ru

[2]Abay Myrzakhmetov University
(189a, M. Auezov Str., 020000 Kokshetau, Republic of Kazakhstan)
Associate Professor
https://orcid.org/0000-0001-7453-218X. E-mail: raulia@list.ru

[3]Abay Myrzakhmetov University
(189a, M. Auezov Str., 020000 Kokshetau, Republic of Kazakhstan)
Lecturer, Master of Pedagogical Sciences
https://orcid.org/0000-0003-3503-5839. E-mail: dimash_kenzhebek@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2025
© Mukhamadeyeva I.A., Mukhamadeyeva R.M., Kenzhebek D.K., 2025

Abstract. *Introduction.* This priceless heritage is in danger and vulnerable to degradation from environmental changes as well as the erosion of traditional knowledge systems. The physical components of the historical background in Kazakhstan that are varied from tools to architectural wonders are at possible risk for degradation which this calls for urgent action in preserving them. In this light, digital preservation emerged as the main solution. It is a field that is rapidly evolving, where technologies like 3D modeling, digital archiving, and virtual reality physically redefine our interaction with cultural artifacts. These digital approaches transcend simple preservation; they allow for global distribution and increase in understanding of cultural heritage. *The goal* of the research is to consider the situation in the world on the issue of digitalization of heritage. *Results.* The analysis showed the relevance and necessity of using three-dimensional digital technologies to preserve the cultural and historical heritage of Northern Kazakhstan. This study revealed how Kazakhstan has commendably progressed with regard to preserving its rich cultural diversity with digital forms, and it is a testimony of the country's commitment to preserve and promote its national identity. *Conclusions.* This paper, therefore, concludes that the experiences and lessons of Kazakhstan on digital preservation would be instrumental to the global community. As such, these provide a comprehensive approach to digital preservation that is technologically sound, sensitive to culture, and most important of all, collaborative-driven – an essential requisite of long-term sustainability. As the field of digital heritage preservation continues to mature, the experiences that will come out of Kazakhstan are surely going to influence and form that future direction and success.

Keywords: Cultural heritage digitalization, Kazakhstan, digital preservation, virtual reality, 3d modeling, digital archives, socio-cultural impact, technological innovation, educational applications, interactive platforms
Acknowledgments. This research is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (grant no. AP19676333). The funds were allocated for the implementation of the project on grant funding for scientific and (or) scientific and technical projects for 2023–2025.
For citation: Mukhamadeyeva I.A., Mukhamadeyeva R.M., Kenzhebek D.K. Innovative digital strategies for preserving the cultural heritage of Northern Kazakhstan // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2025. Vol. 12. No. 1. Pp. 173–185. (In Eng.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_1_173-185

СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАННЫҢ МӘДЕНИ МҰРАСЫН САҚТАУДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ЦИФРЛЫҚ СТРАТЕГИЯЛАРЫ

Мухамадеева Ирина Александровна[1], Мухамадеева Раиля Минибулатовна[2], Кенжебек Дінмұхамед Қанатбекұлы[3]

[1]Абай Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті
(189а-үй, М. Әуезов көш., 020000 Көкшетау, Қазақстан Республикасы)
Қауымдастырылған профессор, тарих ғылымдарының кандидаты
https://orcid.org/000-0003-0590-0756. E-mail: irinam.69@mail.ru

[2]Абай Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті
(189а-үй, М. Әуезов көш., 020000 Көкшетау, Қазақстан Республикасы)
Қауымдастырылған профессор, техника ғылымдарының кандидаты
https://orcid.org/0000-0001-7453-218X. E-mail: raulia@list.ru

[3]Абай Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті
(189а-үй, М. Әуезов көш., 020000 Көкшетау, Қазақстан Республикасы)
Оқытушы, педагогика ғылымдарының магистрі
https://orcid.org/0000-0003-3503-5839. E-mail: dimash_kenzhebek@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025
© Мухамадеева И.А., Мухамадеева Р.М., Кенжебек Д.Қ., 2025

Аңдатпа. *Kipicne.* Баға жетпес мұраға қауіп төніп тұр және қоршаған ортаның өзгеруі, сондай-ақ дәстүрлі білім жүйелерінің бұзылуы нәтижесінде деградацияға ұшырайды. Аспаптардан сәулеттік ғажайыптарға дейін өзгеретін Қазақстанның тарихи мұрасының физикалық компоненттері тозу қаупіне ұшырайды, бұл оларды сақтау бойынша шұғыл шаралар қабылдауды талап етеді. Осы тұрғыдан алғанда, цифрлық сақтау негізгі шешімге айналды. Бұл 3D модельдеу, цифрлық мұрағаттау және Виртуалды шындық сияқты технологиялар мәдени артефактілермен өзара әрекеттесуімізді физикалық түрде қайта анықтайтын қарқынды дамып келе жатқан сала. Бұл цифрлық тәсілдер қарапайым сақтаудан асып түседі; олар жаһандық таралуды қамтамасыз етеді және мәдени мұраны түсінуді тереңдетеді. Зерттеудің *мақсаты* – мұраны цифрландыру мәселесі бойынша әлемдегі жағдайды қарастыру. *Нәтижелер.* жүргізілген талдау Солтүстік Қазақстанның мәдени және тарихи мұрасын сақтау үшін үш өлшемді цифрлық технологияларды пайдаланудың өзектілігі мен қажеттілігін көрсетті. Бұл зерттеу Қазақстанның цифрлық нысандар арқылы өзінің бай мәдени әртүрлілігін сақтау тұрғысынан қаншалықты табысты ілгерілегенін көрсетті және бұл елдің өзінің ұлттық бірегейлігін сақтауға және ілгерілетуге деген ұмтылысын көрсетеді. *Қорытындылар.* Осылайша, осы құжатта Қазақстанның цифрлық деректерді сақтау саласындағы тәжірибесі мен сабақтары әлемдік қоғамдастыққа пайдалы болады деген

қорытынды жасалады. Осылайша, олар цифрлық сақтаудың кешенді тәсілін қамтамасыз етеді, ол технологиялық тұрғыдан негізделген, мәдени ерекшеліктерді ескереді және ең бастысы ынтымақтастыққа негізделген – ұзақ мерзімді тұрақтылықтың маңызды шарты. Цифрлық мұраны сақтау саласы дамып келе жатқандықтан, Қазақстанның жинақтаған тәжірибесі осы болашақ бағыт пен табысқа әсер ететіні сөзсіз.

Түйін сөздер: Мәдени мұраны цифрландыру, Қазақстан, цифрлық сақтау, виртуалды шындық, 3D-модельдеу, цифрлық мұрағаттар, әлеуметтік-мәдени әсер, технологиялық инновациялар, білім беру қосымшалары, интерактивті платформалар

Алғыс. Бұл зерттеуді Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырады (грант № AP19676333). 2023–2025 жылдарға арналған ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық жобаларды гранттық қаржыландыру жөніндегі жобаны іске асыруға қаражат бөлінді.

Дәйексөз үшін: Мухамадеева И.А., Мухамадеева Р.М., Кенжебек Д.Қ. Солтүстік Қазақстанның мәдени мұрасын сақтаудың инновациялық цифрлық стратегиялары // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2025. Т. 12. № 1. 173–185 бб. (Ағылш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_1_173-185

ИННОВАЦИОННЫЕ ЦИФРОВЫЕ СТРАТЕГИИ ДЛЯ СОХРАНЕНИЯ КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ СЕВЕРНОГО КАЗАХСТАНА

Мухамадеева Ирина Александровна[1], *Мухамадеева Райя Минибулатовна*[2], *Кенжебек Динмухамед Канатбекулы*[3]

[1] Кокшетауский университет имени Абая Мырзахметова
(д. 189А, ул. М. Ауэзова, 020000 Кокшетау, Республика Казахстан)
Ассоциированный профессор, кандидат исторических наук
Қауымдастырылған профессор, тарих ғылымдарының кандидаты
https://orcid.org/000-0003-0590-0756. E-mail: irinam.69@mail.ru

[2] Кокшетауский университет имени Абая Мырзахметова
(д. 189А, ул. М. Ауэзова, 020000 Кокшетау, Республика Казахстан)
Ассоциированный профессор, кандидат технических наук
https://orcid.org/0000-0001-7453-218X. E-mail: raulia@list.ru

[3] Кокшетауский университет имени Абая Мырзахметова
(д. 189А, ул. М. Ауэзова, 020000 Кокшетау, Республика Казахстан)
Преподаватель, магистр педагогических наук
https://orcid.org/0000-0003-3503-5839. E-mail: dimash_kenzhebek@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025
© Мухамадеева И.А., Мухамадеева Р.М., Кенжебек Д.К., 2025

Аннотация. *Введение.* В статье рассматриваются вопросы, связанные с сохранением культурного наследия Северного Казахстана. Принимая во внимание риски физической деградации объектов материальной культуры, применение инновационных технологий (оцифрование) видится автором в качестве основного метода. Кроме того, по мнению автора, применение цифровых технологий будет способствовать более широкому распространению и глубокому пониманию культурного наследия. *Цель исследования* – рассмотреть ситуацию в мире по оцифровке культурного наследия. *Результаты.* В работе отображены основные данные по ряду странам, активно применявших цифровые технологии в сохранении своего культурного наследия. При этом отражена специфика использования цифровых технологий и их комбинирование с традиционными методами консервации, в зависимости от каждой конкретной ситуации. Приведены также данные о размерах государственного

финансирования по странам, его разделении на те или иные виды оцифровки, длительности проектов. *Заключение*. Исходя из полученных результатов, автор приходит к выводу, что применение инновационных цифровых технологий является одним из основных трендов в сохранении мирового культурного наследия. При этом сфера применения цифровых технологий постоянно расширяется. Соответственно Казахстану с его богатейшим культурным наследием необходимо активно внедрять данные инновации.
Ключевые слова: Цифровизация культурного наследия, Казахстан, цифровое сохранение, виртуальная реальность, 3d-моделирование, цифровые архивы, социокультурное воздействие, технологические инновации, образовательные приложения, интерактивные платформы
Благодарность. Данное исследование финансируется Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант № AP19676333). Средства были выделены на реализацию проекта по грантовому финансированию научных и (или) научно-технических проектов на 2023–2025 годы.
Для цитирования: Мухамадеева И.А., Мухамадеева Р.М., Кенжебек Д.К. Инновационные цифровые стратегии для сохранения культурного наследия Северного Казахстана // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2025. Т. 12. № 1. С. 173–185. (На Англ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_1_173-185

Introduction

Kazakhstan is located right in the heart of Central Asia and has a unique cultural mosaic as it reflects various layers of development of the nation due to its history, location on the geographic map (UNESCO). Traditional arts, architecture, and folklore represent the soul of Kazakhstan that give an idea about its very energetic and considerable history of development.

However, this priceless heritage is in danger and vulnerable to degradation from environmental changes as well as the erosion of traditional knowledge systems (Goussous, 2022). The physical components of the historical background in Kazakhstan that are varied from tools to architectural wonders are at possible risk for degradation which this calls for urgent action in preserving them.

In this light, digital preservation emerged as the main solution. It is a field that is rapidly evolving, where technologies like 3D modeling, digital archiving, and virtual reality physically redefine our interaction with cultural artifacts (Censorii, 2021). These digital approaches transcend simple preservation; they allow for global distribution and increase in understanding of cultural heritage.

The way to digitize the cultural heritage of Kazakhstan is thorny. Major technological problems will be considered herein and this consideration may help us to find the way to digitization of cultural heritage. How can the government of Kazakhstan utilize digitization technologies that will be instrumental to save and renovate its cultural heritage?

The aim of this article is to propose a variant of a roadmap for Kazakhstan from the global practices in digital preservation. By synthesizing insights from various international initiatives (Snajdr, 2007), it strives to adapt them to the Kazakh context, providing a nuanced understanding of the potential and challenges of digitalization in preserving cultural heritage.

The structure of this article incorporates an in-depth analysis of cultural heritage within Kazakhstan, the global context of digital preservation, and methodologies that are relevant to the field. The study will be based on these methodologies for Kazakhstan, and that gives a fresh outlook in adapting the methodologies and implementing them in digital preservation strategies.

This article is not just another academic exercise, but it becomes a call of recommendations for action. It connects the past to the future, making their case for preserving and developing Kazakhstan's cultural legacy into the information age. This paper hopes to further both academic and concrete dialogs to protect our shared heritage (Ocampo, 2022).

Discussion

Drawing from findings of our study on digital preservation in light of global efforts, this section of the discussion aims to interpret the findings reflecting over their implications and situating them within a broader context of digital heritage preservation.

Comparative Analysis with Global Trends: The above elaboration on the approach of digital preservation in Kazakhstan highlights how robust the country is in terms of investment and diversified it is regarding the types of projects. A large government investment unites Kazakhstan with countries like Japan and the United States where a significant contribution is made by the state for the development of sports (Khan, 2018: 1–16). Contrary to focus in countries of more advanced technology, on the other hand, Kazakhstan displays a positive balance of focus on different types of heritage lacking the sole emphasis on technologically intensive projects. This all-embracing accounted obtaining some countries like Italy and Egypt where cultural heritage preservation is described as flexible and diverse and promotes inclusivity (Holland, 2000: 186–196; Skublewska-Paszkowska et al., 2022: 10).

Technological Innovations and Challenges: The application of technologies such as 3D imaging or laser scanning positions Kazakhstan to the forefront in adoption of technology associated with digital heritage. Technical expertise and long-term data preservation challenges feature prominently as part of the issues from similar studies (Ocón, 2021: 975–990). While these challenges might not be exclusive to Kazakhstan, they are among the issues that most countries continue to discuss globally concerning methods of ensuring that sustainable practices become an attainable aspect in digital preservation for a long time. Maintaining sustainability without compromising cutting-edge is a very sensitive challenge that will need further research and development.

Accessibility and Cultural Tourism High Impact: Of special note is the relatively higher impact these scores obtain, all of which are either at or exceed the midpoint 3 of the scale. These projects of digital preservation of Kazakhstan have expanded access to cultural artifacts not only but stimulated substantially the development of cultural tourism, coping with results from South Africa and Brazil where digital heritage raised the level of tourism activity (Otero, 2022: 85-96; SMU City Perspectives team, 2023: 311-325). The evidence provided by the research offers enough basis for further development towards international collaboration.

This signifies the probable consequences of digital preservation projects within the economy as well as cultural knowledge, an important factor that is usually focused on in traditional preservation approaches.

Future Directions-International Collaboration: The evidence presented by the research provides enough basis for further development towards international collaboration. They may also promote exchange of technology and propagation of best practices and common challenges, e.g. like European countries working with United Kingdom (Boo, 2020: 206–211). Development of international partnerships for Kazakhstan may make them possible to generate more innovative solutions and interact more for preserving the world heritage.

Ethical and Cultural Considerations: The ethical and cultural views on digital preservation in such a country as Kazakhstan with its rich and diverse heritage still remain essential. It is necessary to ensure that digitalization respects both cultural sensitivities as well as involves the local communities as expressed in a number of works on digital preservation in indigenous communities (Bleibleh, 2020: 196-203). This has to be the aspect of cultural inclusion and ethical responsibility at the very core of Kazakhstan's post KDI digital preservation endeavor.

The national endeavors for digital preservation of cultural heritage of Kazakhstan are the ongoing process, and the progress achieved so far is commendable. Kazakhstan manifests a unique example of managing technological advancement with cultural sensitivity, economic development with sustainable practice, and national endeavors with global collaboration. The lessons learned as a result of this study, aside from being an addition to the growing body of knowledge on digital heritage preservation, also inculcate valuable insights for other nations that are venturing in such endeavors.

Methodology and Research Methods

Innovative methods: Our research focuses on the introduction of modern digital technologies to preserve the cultural heritage of Northern Kazakhstan, which makes the work relevant and meaningful. The key innovative methods discussed in the article include: The use of 3D modeling and laser scanning is used to create accurate digital copies of historical objects, which allows their virtual reconstruction and further use for educational and research purposes. Virtual and augmented reality technologies are the use of VR/AR for interactive study of cultural monuments, which contributes to a deeper understanding of the historical context and audience engagement. Digital archiving and database creation is the development of an online platform with access to digitized artifacts, which ensures the long–term storage and popularization of cultural heritage. The use of artificial intelligence and machine learning is used for the automated restoration of damaged elements of historical objects and the recognition of complex structures in archaeological data. Interactive educational platforms are the creation of digital resources for educational institutions, including virtual tours and multimedia materials, which expand access to cultural heritage. Thus, our work offers new methodological approaches that go beyond traditional documentation and restoration, making the process of preserving cultural heritage more accessible, interactive and technologically advanced.

Case Study Analysis: This study will make a comparison of existing projects in digital preservation cases. Multiple case studies need to be selected from the present time and the previous years on their relevance and success in digital preservation, including local cases that shape the best practices which this project will be referred to as benchmark repositories. The same will be analyzed in each case in terms of the strategies employed, the technological tools used towards such an end and results produced. Of course, this analysis would throw up certain important learning upfront on best practices as much as perhaps possible pitfalls that need to be avoided in digital preservation efforts (Calvo-Serrano et al., 2022: 286–295).

Methods Of Analysis

- *Thematic Analysis:* the thematic analysis research design will be used in analyzing the qualitative data. In this case, coding of interview transcripts and other qualitative contents will be done to determine recurrent themes with core emphasis on patterns and strategies, challenges, and success factors in digital preservation (Peters et al., 2017: 8).
- *Statistical Analysis:* the data that will be collected during the survey are intended to undergo statistical analysis. The statistical software packages include descriptive and inferential analyses, identification of trend lines, correlation patterns, and places where significant differences exist in perceptions and experiences with digital preservation (Pandey, 2020: 125–131).
- *Comparative Analysis:* Comparative analysis should be done with the available literature and previously mentioned situation in Kazakhstan. The strategies which are exactly suitable for the same should be derived and modifications respectively to make them appropriate and compatible with the situation of Kazakhstan (SMU City Perspectives team, 2023: 311–325).

Materials

The issue of preserving cultural heritage became relevant in Europe as early as the end of the 19th century, when countries such as Great Britain, France and Italy began to realise the importance of protecting their historical monuments. In 1894, the National Trust was founded in Great Britain, becoming one of the first foundations dedicated to preserving cultural and historical heritage. The main objective of the National Trust was to preserve historic buildings, gardens and natural landscapes that had cultural and historical value. In France, the Heritage Code and the Law on Historical Monuments were adopted at the end of 1913, which became an important step in forming the legal framework for protecting cultural heritage. This law defined which objects could be considered monuments and established procedures for their protection and restoration. Italy did not remain on the sidelines: in 1939, it adopted the first Law on the Protection of Objects of Artistic and Creative Interest, which also became a significant contribution to the protection of cultural values.

Preserving cultural heritage has also become an important topic in the USA, where similar laws were adopted in 1935. In Latin America, 20 countries also began to develop and implement legislative initiatives aimed at protecting cultural heritage. These measures demonstrated a growing understanding that cultural values play a key role in the identity of nations.

In Russia, the issue of protecting historical and cultural monuments began to be actively discussed thanks to the efforts of the artist and public figure Nicholas Roerich. He raised important questions about the connection between cultural heritage and the spiritual and moral values of the people, focusing on the need to preserve unique monuments for future generations.

With the independence of Kazakhstan in 1991, work on the preservation of cultural heritage also intensified. Since 1992, the country began to develop laws and programs aimed at protecting historical and cultural sites. The Law "On the Protection and Use of Historical and Cultural Heritage Sites" has undergone many changes, reflecting the needs of society and modern challenges. The adoption of the new version of the Law "On Amendments and Additions to Certain Legislative Acts of the Republic of Kazakhstan on Historical and Cultural Heritage" was an important stage in the legal system of the country. In the process of working on the draft law, the need to amend regulatory legal acts was taken into account, which emphasizes the importance of this topic for public policy. Particular attention in the new legislation is paid to sacred sites, which are allocated in a separate block and are now under special protection. These sites have not only historical and cultural value, but also represent important symbols of the connection of the people with their ancestors. Sacred places play a significant role in the spiritual life of the Kazakh people, they are evidence of centuries-old history and traditions.

Thus, the preservation of cultural heritage has become not only a legal, but also a social task that requires the active participation of society. Citizens' participation in the protection of monuments, awareness of their value and significance for future generations are important aspects that should be taken into account in further work. Public initiatives, educational programs and cultural events can help raise awareness of the importance of preserving cultural heritage and its role in shaping national identity.

Results

Resource Allocation in Thailand's Digital Preservation Project

Resource distribution in digital preservation can be best explained by recent initiatives of Thailand. Indeed, this country has recently initiated one of the most effective projects on digitizing and preserving multi-object types of material. Figure 1 reveals how effective can resource management be in this project.

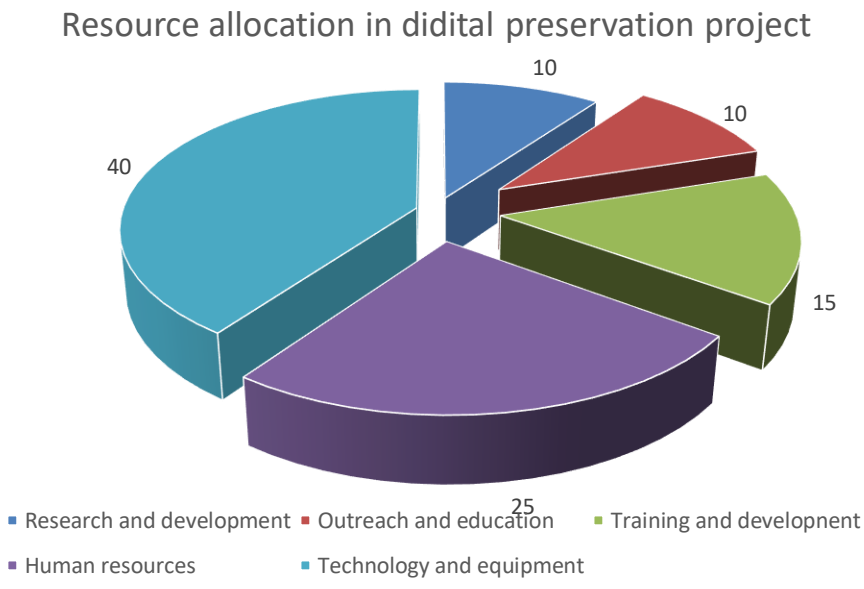

Fig. 1: Resource Allocation in Thailand's Digital Preservation Project

Looking at the pie diagram above, 40% of all resources were allocated to technology and equipment. This concurs with the purchase of modern technological tools to include high-resolution 3D scanners and storage systems important in proper capturing, quality digitization, and secure long-term preservation of digital data from the project.

Human resources including the highly skilled technicians, digital archivists, and project managers make up 25% of the entire budget. This means that expert knowledge and practical skills feature prominently in decision-making and running of project management of digital preservation.

The balance 15% of the resources in this project were dedicated to training and development, which demonstrate that there was a requirement for the employees to enhance their skills and also keep them updated with best practice around the most up-to-date techniques in digital preservation. This was definitely an important input to sustain and make viable the project.

10% of the resources were to be allocated for public outreach and educational programs since they are among the necessary components in building public awareness on the cultural heritage and the need to protect it. It was recommended that needed to be developed so that local communities would actively be involved in the preservation process, develop a sense of ownership, national pride, and responsibility for the nation's heritage.

Lastly, the budget set aside 10% for research and development aimed at coming up with new methodologies of digital preservation, enhancing those that have existed before, and ensuring the project kept pace with technology advancement.

This balance approach in strategic resource allocation to the Thailand project indicates an all-around outlook involving investment in technology, development of human prowess, and public interest orientation which may be a benchmark for related strides on the path of cultural heritage preservation (Chai-Arayalert, 2021: 215–223.; Lertcharnrit, 2014: 7287–7293.; Muhamadeeva, 2019: 121–133.; Pramartha, 2016: 239–243; Prompayuk, 2016: 239–243).

Global perspective on digital preservation efforts

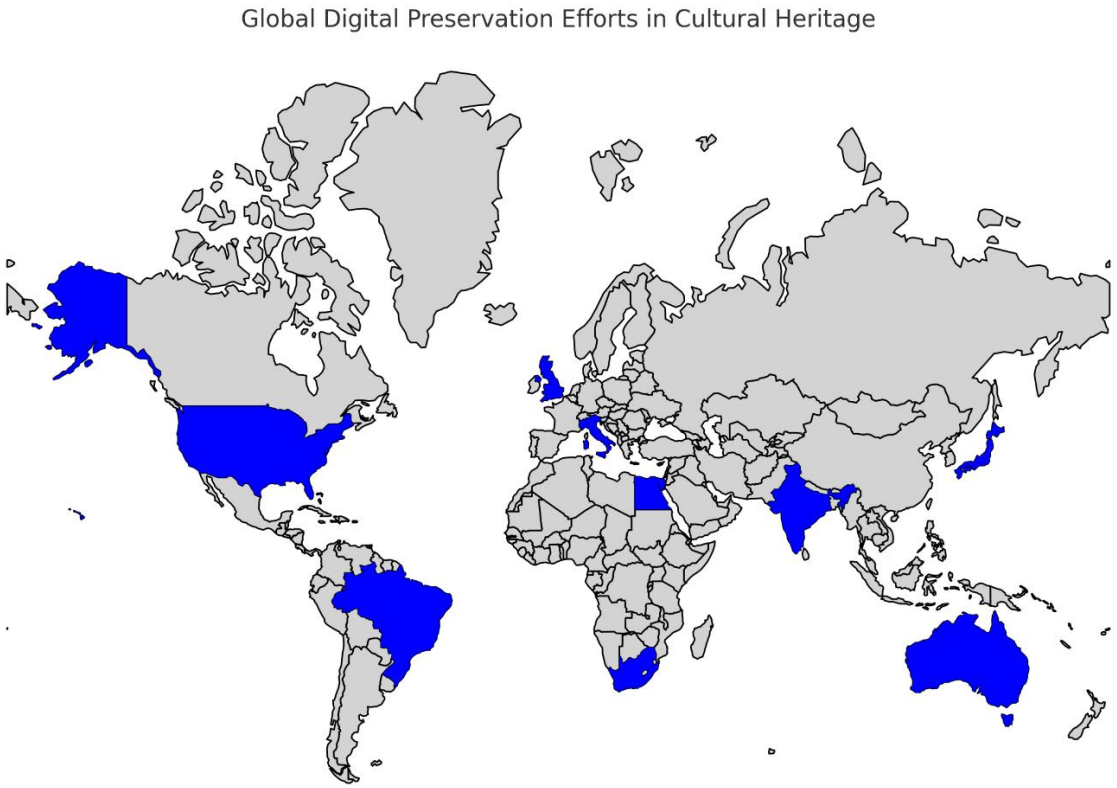

Fig. 2: Global Distribution of Digital Preservation Case Studies

As shown in Figure 2, the digital preservation case studies span multiple continents, reflecting the universal importance and application of these techniques in cultural heritage preservation.

1. Italy

-Focus: Italy has been at the forefront of utilizing 3D scanning and VR technologies for the preservation of historical sites and artifacts.

- Key Project: The restoration and digital preservation of the Colosseum in Rome serves as a prime example. Advanced 3D laser scanning techniques were employed to create detailed digital replicas of the structure (Prompayuk, 2016: 239–243).

- Outcomes: This project not only facilitated the structural restoration but also enabled the creation of virtual tours, making the site accessible worldwide.

2. Japan

- Focus: Japan’s approach to digital preservation combines traditional conservation methods with modern AI and digital archiving techniques.

Key Project: The digital archiving of ancient manuscripts in Kyoto, using AI to analyze and restore damaged texts (Akyol, 2023: 127–138).

- Outcomes: This project not only preserved delicate manuscripts but also made them accessible for academic research, enhancing understanding of Japan’s history.

3. Egypt

- Focus: Egypt’s digital preservation initiatives are notable for their integration of local cultural practices in the digitization of ancient artifacts and monuments.

- Key Project: The digital reconstruction of the Giza pyramid complex, incorporating VR to offer immersive experiences of the ancient world (Digital Repository of Ireland, 2023: 258).

- Outcomes: This initiative not only preserved the structural integrity of the site but also provided invaluable educational tools and fostered a deeper global appreciation of Egypt’s ancient civilization.

4. United Kingdom

- Focus: The UK has been recognized for its comprehensive digital preservation programs in museums and libraries, alongside robust public outreach initiatives.

- Key Project: The British Library’s digitization of medieval manuscripts and rare documents, making them available online for public access (Holland, 2000: 186–196).

- Outcomes: The project preserved fragile historical documents and democratized access to these cultural treasures, enhancing education and research.

5. India

- Focus: India exemplifies challenges and solutions in preserving vast digital archives and traditional art forms through digital means.

- Key Project: The Digital Empowerment Foundation's initiative to digitize India's folk art, documenting it in an online archive (Ocón, 2021: 975–990).

- Outcomes: This has helped in preserving the fading folk art traditions and making them accessible to a global audience, ensuring their continuation.

6. United States

- Focus: The United States is advanced in digital preservation techniques, especially in archiving digital art and interactive media.

- Key Project: Effort to digitize its extensive collection, including interactive and digital art pieces (Otero, 2022: 85–96).

- Outcomes: This project made a significant portion of American cultural heritage readily available to the public, enhancing educational opportunities.

7. Australia

- Focus: Australia focuses on digitizing indigenous cultural heritage and oral histories using digital technologies.

Key Project: The project, which aimed to record and digitize the oral histories and stories of Indigenous Australian communities (Paschalidou, 2022: 1066–1088).

- Outcomes: This initiative not only preserved the rich oral traditions of Indigenous Australians but also facilitated their accessibility and understanding among wider audiences, both nationally and internationally.

8. Brazil

- Focus: Brazil's digital preservation efforts are particularly directed towards managing environmental challenges and preserving its diverse cultural heritage.
- Key Project: The Amazonia Cultural Digital Archive, a project aimed at cataloging and digitally preserving the vast array of cultural practices and artifacts of the Amazon region (Peters et al., 2021: 107–114).
- Outcomes: This project has been pivotal in protecting the cultural heritage of the Amazon from environmental degradation and cultural erosion, providing a digital repository for future generations.

9. South Africa

- Focus: South Africa highlights digital initiatives in preserving a wide range of cultural heritage from various ethnic groups.
- Key Project: The 'Digital Ubuntu' project, which aimed at creating a comprehensive digital archive of South African cultural artifacts, music, and art (Trček, 2022: 10).
- Outcomes: The project successfully created a digital platform that celebrates the diverse cultural heritage of South Africa, promoting understanding and appreciation both domestically and globally.

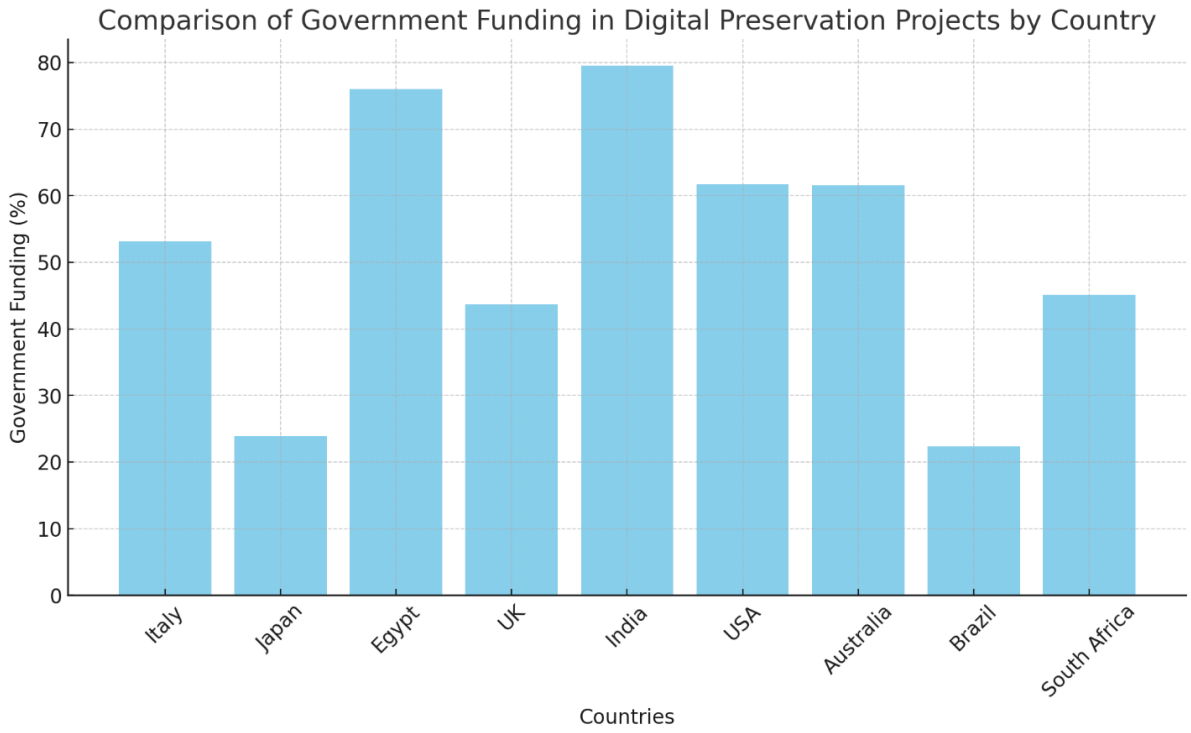

Fig. 3: Government Funding in Digital Preservation Across Countries

As depicted in Figure 3, the extent of government funding in digital preservation varies significantly among countries, highlighting the diverse approaches to financial support in cultural heritage preservation globally.

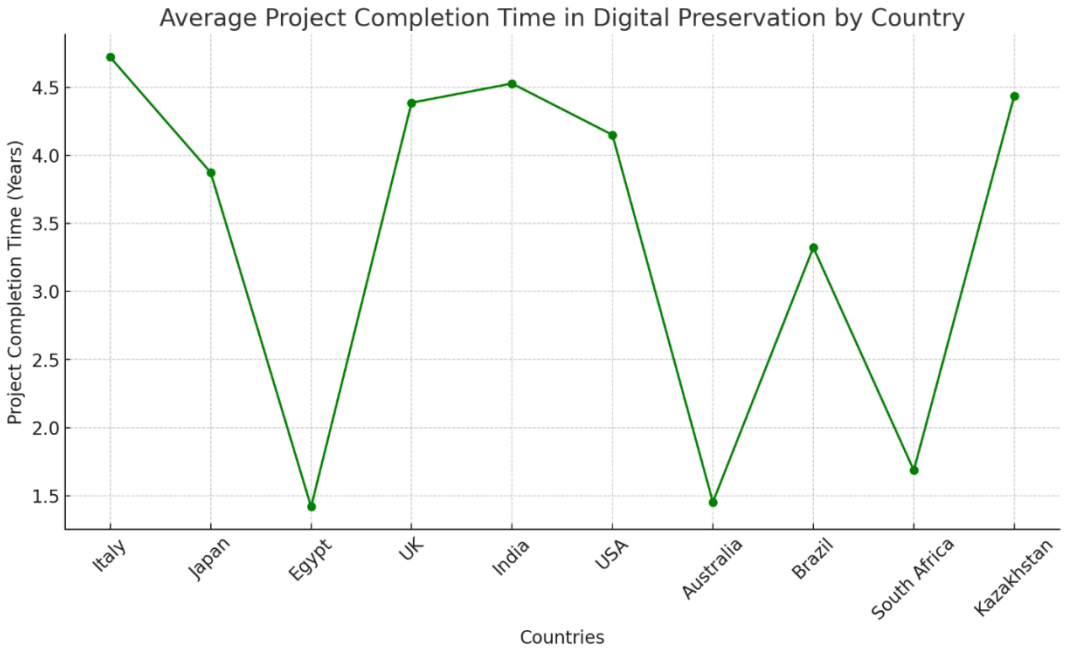

Fig. 4: Comparative Analysis of Project Completion Times in Digital Preservation

The practical importance of using digital technologies in historical research, as well as in the reconstruction and recreation of monuments, is to combine the efforts of computer technology specialists, historians, archaeologists, museologists, architects, restorers, builders, and history buffs in preserving cultural heritage. The importance of research on the IRN AP19676333 Project "Three-dimensional technologies in the process of preserving the cultural and historical heritage of Northern Kazakhstan" is obvious.

As a result of the work on the Project, digital models of 16 cultural and historical sites of the Akmola region were obtained and posted on the website.

A methodology has been developed to determine the value of cultural and historical objects using weighting coefficients for each of the three selected criteria. The assessment is based on the mathematical intersection of three functions – the level of historical significance, the physical condition and the integrity of the object. The methodology allowed us to rank the selected objects. An author's certificate was obtained for the work of science "Methodology for determining the value of an object of cultural and historical heritage", authored by Candidate of Technical Sciences Mukhamadeeva R.M., No. 47283 dated 06/11/2024.

As a result of comparing the obtained digital models of cultural and historical heritage objects with the variants of the original forms obtained in the COMPASS 3D program, a method for determining the degree of wear was developed. Wear is determined by subtracting the resulting volume of the digitized modern model from the original volume of the historical object. The author's certificate "Method for determining the degree of deterioration of cultural heritage objects through the use of digital technologies", authored by Candidate of Historical Sciences Mukhamadeeva I.A., No. 48764 dated August 1, 2024, was also obtained.

As a result of the analysis, it can be concluded that it is necessary to restore two objects of the Korgalzhyn district and one object of the Yerementau district: the Bespakyr mausoleum, with a 37% wear rate, and the Aliptomar mausoleum, with a 35% wear rate, as well as the Kumai archaeological complex. and an ethnographic complex, the degree of wear of which is 30%.

Conclusions

An in-depth analysis of digital preservation efforts carried out in Kazakhstan, placed within an international context, reveals both achievements and challenges embedded into protection initiatives of the cultural heritage in the digital era. This study revealed how Kazakhstan has commendably progressed with regard to preserving its rich cultural diversity with digital forms, and it is a testimony of the country's commitment to preserve and promote its national identity.

Balanced strategy of Kazakhstan technologically is advanced merging with focus on such cultural artifacts of various nature thus sets a precedent being all-inclusive of cultures of the country in digital preservation. The recognized importance of this effort is highly underscored by great government investment as well as contributed from international collaborations and private sectors. The efforts have perhaps been most successful at enhancing accessibility, fostering cultural tourism and entail a great deal the production of educational resources that might serve as something of a model for other countries conducting similar projects.

Of course, all is not rosy. Sensitive and continuous engagement of local communities is required on ethical and cultural issues to ensure that respect and inclusiveness underpin digitalization. Other areas, such as technical expertise, sustainable practices, and long-term data preservation continue to need ongoing attention and improvement.

In front, there is a great potential of growth of international cooperation and technological exchange. Such cooperative efforts can bring up with innovative solutions, shared best practices, and an overall seeking of ways to address global challenges in the preservation of cultural heritage.

This paper, therefore, concludes that the experiences and lessons of Kazakhstan on digital preservation would be instrumental to the global community. As such, these provide a comprehensive approach to digital preservation that is technologically sound, sensitive to culture, and most important of all, collaborative-driven – an essential requisite of long-term sustainability. As the field of digital heritage preservation continues to mature, the experiences that will come out of Kazakhstan are surely going to influence and form that future direction and success.

References

Akyol, Avci, 2023 – *Akyol G., Avci A.B.* AI applications in cultural heritage preservation: Technological advancements for the conservation. In Proceedings of the 4th Baskent International Conference on Multidisciplinary Studies. Ankara, 2023. Pp. 127–138. URL: https://doi.org/10.6084/m9.figshare.24077862

Bleibleh, 2020 – *Bleibleh, S., Awad, J.* Preserving cultural heritage: Shifting paradigms in the face of war, occupation, and identity. Journal of Cultural Heritage. 44(July-August). 2020. Pp. 196–203. URL: https://doi.org/10.1016/j.culher.2020.02.013

Boo, 2020. – *Boo H.* A digital future for cultural heritage. AMT Lab. Retrieved from. 2020. Pp. 206–211. URL: https://amt-lab.org/blog/2020/3/a-digital-future-for-cultural-heritage

Calvo-Serrano et al., 2022 – *Calvo-Serrano M.A., Ortiz-Cordero R., Hidalgo-Fernandez R.E., Mesas-Carrascosa F.J., Montes-Tubío F. de P., & Triviño-Tarradas P.* Historical-graphical analysis and digital preservation of cultural heritage: Case study of the baptismal font of the church of Santiago Apóstol in Montilla (Córdoba, Spain). Heritage Science, 2022. Pp. 286–295. URL: https://doi.org/10.1186/s40494-022-00694-0

Censorii, 2021 – *Censorii E.* Digital skills for cultural heritage: A report. Digital Skills and Jobs Platform. Retrieved from. 2021. Pp. 121–133. URL: https://digital-skills-jobs.europa.eu/en/inspiration/research/digital-skills-cultural-heritage-report

Chai-Arayalert et al., 2021 – *Chai-Arayalert S., Suttapong K., Kong-Rithi W.* Systematic approach to preservation of cultural handicrafts: Case study on fabrics hand-woven in Thailand. Cogent Business & Management. 2021. Pp. 215–223. URL: https://doi.org/10.1080/23311975.2021.1872889

Digital Repository of Ireland, 2023 – Digital Repository of Ireland. Digital cultural heritage. Retrieved from, 2023. 258 p. URL: https://dri.ie/digital-cultural-heritage/

Goussous, 2022. – *Goussous J.* Preservation of cultural heritage sites: Methodology and application in case studies. ASTRA Salvensis, 2022. No. 10(1). 245 p.

Graham et al., 2022. – *Graham N.A., Pueppke S.G., Nurtazin S., Konysbayev T., Gibadulin F., Sailauov M.* The changing dynamics of Kazakhstan's fisheries sector: From the early Soviet era to the twenty-first century. Water, 2022. 14(9). 1409 p. URL: https://doi.org/10.3390/w14091409

Hiswara, 2023 – *Hiswara A., Aziz A.M., & Pujowati Y.* Cultural preservation in a globalized world: Strategies for sustaining heritage. West Science Social and Humanities Studies, 2023. 1(03). Pp. 98–106. URL: https://doi.org/10.58812/wsshs.v1i03.250

Holland, 2000 – *Holland M.P., & Smith K.R.* Using information technology to preserve and sustain cultural heritage: The digital collective. In World culture report, 2000: Cultural diversity, conflict and pluralism, 2000. Pp. 186–196. Retrieved from. URL: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf00001211115.

Khan, 2018 – *Khan N.A., Shafi S.M., & Ahangar H.* Digitization of cultural heritage: Global initiatives, opportunities and challenges. Journal of Cases on Information Technology, 2018. 20(4). Pp. 1–16. URL: https://doi.org/10.4018/JCIT.2018100101

Kucherbayeva, 2023 – *Kucherbayeva D., & Smagulova J.* Language revitalization: Challenges for Kazakh in higher education. Journal of Eurasian Studies, 2023. No. 14(2). Pp. 196–203. DOI: https://doi.org/10.1177/18793665231189326.

Lertcharnrit, 2014 – *Lertcharnrit T.* Thailand: Cultural heritage management. In Encyclopedia of Global Archaeology, 2014. Pp. 7287–7293.

Muhamadeeva, 2019 – *Muhamadeeva R.* Research and development of additive technology in industrial manufacturing of new products in Kazakhstan. International journal of research. GRANTHAALAYAH, 2019. Vol. 7 Iss. 2 Pp. 121–133. DOI: https://doi.org/10.29121/granthaalayah.v7.i2.2019.1014

Ocampo, 2022 – *Ocampo Y.* Digital platform for Thailand's natural and cultural heritage. OpenGov Asia, 2022. Pp. 915–928. URL: https://opengovasia.com/digital-platform-for-thailands-natural-and-cultural-heritage/

Ocón, 2021 – *Ocón D.* Digitalising endangered cultural heritage in Southeast Asian cities: Preserving or replacing? International Journal of Heritage Studies, 2021. 27(10). Pp. 975–990. URL: https://doi.org/10.1080/13527258.2021.1883711

Otero, 2022 – *Otero J.* Heritage conservation future: Where we stand, challenges ahead, and a paradigm shift. Global Challenges, 2022. No. 6(1). Pp. 85–96. DOI: https://doi.org/10.1002/gch2.202100084

Pandey, Kumar, 2020 – *Pandey R., Kumar V.* Exploring the impediments to digitization and digital preservation of cultural heritage resources: A selective review. Preservation, Digital Technology & Culture. 2020. Pp. 1066–1088. DOI: https://doi.org/10.1515/pdtc-2020-0006

Paschalidou et al., 2022 – *Paschalidou E., Fafet C., Milios L.* A strong sustainability framework for digital preservation of cultural heritage: Introducing the eco-sufficiency perspective. Heritage. 2022. No. 5(2). Pp. 1066–1088. DOI: https://doi.org/10.3390/heritage5020058

Peters et al., 2021 – *Peters N., Marinova D., Van Faassen M., Stasiuk G.* Digital preservation of cultural heritage. In M. Ioannides, E. Fink, L. Cantoni, & E. Champion (Eds.), Digital Heritage. Progress in Cultural Heritage: Documentation, Preservation, and Protection // Notes in Computer Science. 2021. Vol. 12642. Pp. 107–114.

Peters et al., 2017 – *Peters N.I., Marinova D., Van Faassen M., Stasiuk G.* Digital preservation of cultural heritage. In L. W. Zacher (Ed.), Technology, Society and Sustainability: Selected Concepts, Issues and Cases, 2017. Pp. 8. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-319-47164-8_7

Pramartha, Davis, 2016 – *Pramartha C., Davis J.G.* Digital preservation of cultural heritage: Balinese Kulkul artefact and practices. In Digital Heritage. Progress in Cultural Heritage: Documentation, Preservation, and Protection Lecture Notes in Computer Science, 2016. Vol. 10058. Pp. 491–500.

Prompayuk, 2016 – *Prompayuk S., & Chairattananon P.* Preservation of cultural heritage community: Cases of Thailand and developed countries. Procedia – Social and Behavioral Sciences. 2016. 234. Pp. 239–243. DOI: https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2016.10.239

Skublewska-Paszkowska et al., 2022 – *Skublewska-Paszkowska M., Milosz M., Powroznik P., & Lukasik E.* 3D technologies for intangible cultural heritage preservation – literature review for selected databases. Heritage Science. 2022. 10 p. DOI: https://doi.org/10.1186/s40494-021-00623-x

SMU City Perspectives team, 2023 – SMU City Perspectives team. Preserving Asia's cultural heritage in the digital age. Retrieved from, 2023. Pp. 311–325. URL: https://cityperspectives.smu.edu.sg/article/preserving-asias-cultural-heritage-digital-age

Snajdr, 2007 – *Snajdr E.* Ethnicizing the subject: Domestic violence and the politics of primordialism in Kazakhstan. The Journal of the Royal Anthropological Institute. 2007. No. 13(3). Pp. 603–620.

Trček, 2022 – *Trček D.* Cultural heritage preservation by using blockchain technologies. Heritage Science. 2022. 10 p. https://doi.org/10.1186/s40494-022-00605-3

Tsyrempilov et al., 2022 – *Tsyrempilov N., Bigozhin U., Zhumabayev B.* A nation's holy land: Kazakhstan's large-scale national project to map its sacred geography. Nationalities Papers. 2022. No. 50(4). Pp. 1–18. DOI: https://doi.org/10.1017/nps.2021.22

UNESCO, 2020 – *UNESCO. Projects for the safeguarding of intangible cultural heritage.* Retrieved from, 2020. Pp. 53–61. URL: https://ich.unesco.org/en/projects/medliher-safeguarding-of-intangible-cultural-heritage-in-

Wagner, 2023 – *Wagner A., de Clippele M.-S.* Safeguarding cultural heritage in the digital era – A critical challenge. International Journal for the Semiotics of Law – Revue internationale de Sémiotique juridique, 2023. Pp. 1915–1923. DOI: https://doi.org/10.1007/s11196-023-09908-5

World Bank, 2007 – World Bank. Project appraisal document on a proposed loan in the amount of US$13.4 million to the Republic of Kazakhstan for a technology commercialization project, 2007. Pp. 14–25. URL: https://documents1.worldbank.org/curated/en/113881468273285810/pdf/41821.pdf

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 1, pp. 186-202, 2025
Journal homepage: https://edu.e-history.kz

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_1_186-202

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.

FROM THE LABOR SETTLEMENT TO THE VIRGIN STATE FARM: LABOR SETTLEMENT No. 26 – AKMOLA BRANCH OF KARLAG – AKMOLINSKY STATE FARM

Arailym S. Mussagaliyeva[1], Roza M. Mussabekova[2]*

[1]Eurasian National University
2, Satpaeva Str., 010008 Astana, Republic of Kazakhstan
Doctor of Sciences (History), Professor, Department of History of Kazakhstan
https://orcid.org/0000-0002-1812-7152. E-mail: arai0410@mail.ru

[2]Eurasian National University
2, Satpaeva Str., 010008 Astana, Republic of Kazakhstan
PhD (Philology), Associate Professor, Department of Russian Philology
https://orcid.org/0000-0003-1471-8657. E-mail: roza709@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2025
© Mussagaliyeva A.S., Mussabekova R.M., 2025

Abstract. *Introduction.* The research topic is relevant, as it has not yet been investigated about the organization of virgin state farms in the 1950s on the basis of former labor settlements or camp departments of Karlag. Of course, new or transitional state farms have played a major role in the development of virgin and fallow lands in Northern Kazakhstan. The former special agent and special settlers (Germans and Poles) worked in them. One of them is the famous Karlag camp, the Akmola camp of “wives of traitors to the Motherland” (ALZHIR). *The purpose and objectives of the study* are to study the history of the transformation of labor settlement No. 26 Akmola camp “wives of traitors to the Motherland” into the virgin farm “Akmolinsky” in 1930–1950 on the basis of new sources from local archives of Northern Kazakhstan. *Results.* The article examined the creation of new labor settlements on the territory of the Akmola district of the Akmola region in the 1930s, the history of the Akmola camp “wives of traitors to the Motherland”, the formation of the Akmola branch of the Karaganda correctional labor camp, the post-war years, the transfer of former camp units of Karlag to state farms during the development of virgin and fallow lands in Northern Kazakhstan, economic problems and development of the Akmolinskaya state farm in 1950–1960. *Conclusions.* The transformation of the Karlag camp department into the Akmolinsky virgin state farm affected the economic situation of this organization, the closeness from neighboring agricultural organizations influenced the development of the new state farm, in the late 1960s the state farm was transferred to the poultry sector on an industrial basis. Only in 1970, with the arrival of the former German special settler, Hero of Socialist Labor Ivan Ivanovich Sharfa, the main problems of the Akmolinskaya state farm and then the Tselinograd Poultry Production Association were solved.

Keywords: Labor settlement, camp, Karlag, virgin lands, state farm “Akmolinsky”, special contingent
Acknowledgments. The article was prepared within the framework of the grant funding project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan “Virgin Lands and the Special Contingent of Northern Kazakhstan: Oral Narratives and New Archival Sources” (registration number: AP23489276).
For citation: Mussagaliyeva A.S., Mussabekova R.M. From a labor village to a virgin state farm: labor settlement No. 26 – ALZHIR – state farm “Akmolinsky” // Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”. 2025. Vol. 12. No. 1. Pp. 186–202. (In Russ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_1_186-202

ЕҢБЕК ПОСЕЛКІСІНЕН ТЫҢ ИГЕРУ СОВХОЗЫНА ДЕЙІН: № 26 ЕҢБЕК ПОСЕЛКІСІ – АЛЖИР – «АҚМОЛА» СОВХОЗЫ

Мұсағалиева Арайлым Сәбитқызы[1], Мұсабекова Роза Мәдениетқызы[2]*

[1]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(2-үй, Сәтпаев көш., 010008 Астана, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының докторы, Қазақстан тарихы кафедрасының профессоры
https://orcid.org/0000-0002-1812-7152. E-mail: arai0410@mail.ru

[2]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(2-үй, Сәтпаев көш., 010008 Астана, Қазақстан Республикасы)
Филология ғылымдарының кандидаты, орыс әдебиеті кафедрасының доценті
https://orcid.org/0000-0003-1471-8657. E-mail: roza709@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025
© Мұсағалиева А.С., Мұсабекова Р.М., 2025

Аңдатпа. *Кіріспе.* Зерттеу тақырыбы өзекті, оның себебі 1950 жылдардағы Карлаг лагерлік бөлімшелері мен бұрынғы еңбек поселкілері базасында тың игеру совхоздарын ұйымдастыру туралы әлі зерттелген жоқ. Сөз жоқ, жаңа және өткінші совхозы Солтүстік Қазақстандағы тың және тыңайған жерлерді үлкен роль алды. Онда бұрынғы арнайы контингент пен арнайы қоныс аударушылар (немістер мен поляктар) жұмыс істеді. Оның ішінде Карлагтың белгілі лагерлік бөлімшесі, Ақмоладағы «отанын сатқандар» әйелдерінің лагері (АЛЖИР) бар. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері* – 1930–1950 жылдардағы №26 еңбек поселкісі, Ақмоладағы «отанын сатқандар» әйелдерінің лагерінің «Ақмола» тың игеру совхозына айналуы тарихын зерттеу. *Нәтижелер.* Мақалада 1930 жылдардағы Ақмола ауданы, Ақмола облысы территориясындағы жаңа еңбек поселкілерінің құрылуы, Ақмоладағы «отанын сатқандар» әйелдерінің лагерінің тарихы, Қарағанды еңбекпен түзеу лагерінің Ақмола бөлімінің соғыстан кейінгі жылдардағы қалыптасуы, Карлагтың бұрынғы лагерлік бөлімшелерін Солтүстік Қазақстандағы тың және тыңайған жерлерді игеру кезінде беру, 1950–1960 жж. «Ақмола» совхозының экономикалық мәселелері мен дамуы зерттелді. *Қорытындылар.*Карлагтың лагерлік бөлімшесін «Ақмола» тың игеру совхозына айналдыру бұл мекеменің экономикалық жағдайына, көрші ауылшаруашылық мекемелерінен жабық болу жаңа совхоздың дамуына әсер етті, 1960 жылдардың соіында совхозды өндірістік негіздегі құс шаруашылыңы бағытына аударды. Тек 1970 жылдары ғана арнайы қоныс аударушы, неміс, Социалистік Еңбек Ері Иван Иванович Шарфтың келуімен «Ақмола» совхозының, кейін Целиноград құс шаруашылығы өндірістік бірлестігінің негізгі мәселелері шешілген болатын.
Түйін сөздер: Еңбек поселкісі, лагерлік бөлімше, Қарлаг, тың игеру, «Ақмола» совхозы, арнайы контингент

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Тың игеру және Солтүстік Қазақстанның арнайы контингенті: ауызша нарратив және жаңа архив деректері» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: AP23489276).
Дәйексөз үшін: Мұсағалиева А.С., Мұсабекова Р.М. Еңбек поселкісінен тың игеру совхозына дейін: № 26 еңбек поселкісі — АЛЖИР — «Ақмола» совхозы // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2025. Т. 12. № 1. 186–202 бб. (Орысш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_1_186-202

ОТ ТРУДОВОГО ПОСЕЛКА ДО ЦЕЛИННОГО СОВХОЗА: ТРУДПОСЕЛОК № 26 – АЛЖИР – СОВХОЗ «АКМОЛИНСКИЙ»

Мусагалиева Арайлым Сабитовна[1], Мусабекова Роза Мадениетовна[2]*

[1]Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
(д. 2, ул.Сатпаева, 010008 Астана, Республика Казахстан)
Доктор исторических наук, профессор кафедры истории Казахстана
https://orcid.org/0000-0002-1812-7152. E-mail: arai0410@mail.ru

[2]Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
(д. 2, ул.Сатпаева, 010008 Астана, Республика Казахстан)
кандидат филологических наук, доцент кафедры русской филологии
https://orcid.org/0000-0003-1471-8657. E-mail: roza709@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025
© Мусагалиева А.С., Мусабекова Р.М., 2025

Аннотация. *Введение.* Тема исследования актуальная, так как еще не изучена проблема организации целинных совхозов в 1950-е годы на основе бывших трудовых поселков, или лагерных отделений Карлага. Безусловно, новые, или переведенные бывшие лагерные отделения в совхозы, сыграли большую роль в освоении целинных и залежных земель в Северном Казахстане. В них работал бывший спецконтингент и спецпоселенцы (немцы и поляки). Одним из них, известных лагерных отделений Карлага был Акмолинский лагерь «жен изменников Родины» (АЛЖИР). *Цель и задачи исследования* – изучить историю формирования трудпоселка №26, Акмолинский лагерь «жен изменников Родины» в целинный совхоз «Акмолинский» в 1930–1950 гг. на основе новых источников местных архивов Северного Казахстана. *Результаты.* В статье исследуется создание новых трудовых поселков на территории Акмолинского района Акмолинской области в 1930-е годы, история Акмолинского лагеря «жен изменников Родины», становление Акмолинского отделения Карагандинского исправительно-трудового лагеря, послевоенные годы, перевод бывших лагерных отделений Карлага в совхозы в период освоения целинных и залежных земель в Северном Казахстане, экономические проблемы и развитие совхоза «Акмолинский» в 1950-1960-е гг. *Выводы.* Превращение лагерного отделения Карлага в целинный совхоз «Акмолинский» сказалось на экономическом положении этого хозяйства, ее закрытость от соседних сельскохозяйственных организаций повлияла на развитие нового совхоза, в конце 1960-х годов совхоз перевели на птицеводческое направление на промышленной основе. Только в 1970-е гг. с приходом бывшего спецпоселенца-немца Героя Социалистического Труда Ивана Ивановича Шарфа были решены основные проблемы совхоза «Акмолинский», затем Целиноградского производственного объединения по птицеводству.
Ключевые слова: Трудпоселок, лагерное отделение, Карлаг, целина, совхоз «Акмолинский», спецконтингент

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Целина и спецконтингент Северного Казахстана: устный нарратив и новые архивные источники» (регистрационный номер: AP23489276).
Для цитирования: Мусагалиева А.С., Мусабекова Р.М. От трудового поселка до целинного совхоза: трудпоселок № 26 – Алжир – совхоз «Акмолинский» // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2025. Т. 12. № 1. С. 186–202. (На Русс.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_1_186-202

Введение

В самых отдаленных точках Северного Казахстана есть маленькие села и местности научный потенциал их истории мог бы обратить к себе внимание историков мира. На примере села Малиновки (Акмол) Целиноградского района Акмолинской области. Село, которое, на первый взгляд, кажется простым, но при исследовании ее истории, превращается в историю судеб многих и многих тысяч людей. В истории Советского Союза, в том числе в истории Казахстана, место села Малиновки особенное. Сначала был организован трудпоселок № 26, затем известный под названием АЛЖИР, Акмолинский лагерь "жен изменников" Родины. И этот лагерь стал самым большим женским лагерем страны, известным всей советской истории. После XX съезда, закрылся Карагандинский исправительно-трудовой лагерь в Казахстане. Но, жизнь в Акмолинском отделении Карлага продолжилась. Этому способствовал потомок депортированных немцев, сын спецпоселенца Иван Иванович Шарф. Он изменил жизнь барачного села, открыл птицефабрику, затем Целиноградское производственное объединение по птицеводству в Малиновке. За этот героический труд ему было присвоено высокое звание Героя Социалистического Труда.

Изменение сельхозяйственных предприятий или лагерных отделений Карлага в новые целинные совхозы в Северном Казахстане является одним из новых и неизученных тем в истории советского Казахстана. Карлаг оставил на местах не только лагерные бараки и лагерные стройки, но и спецконтингент, людей. Формирование и становление целинного совхоза «Акмолинский» на месте женского лагеря не рассматривался в истории казахстанской целины. Данный путь развития совхоза ярко показывает новые страницы истории освоения целинных и залежных земель.

Материалы и методы

Формирование и становление целинного совхоза «Акмолинский» на месте женского лагеря были исследованы на основе местных архивов Северного Казахстана. В статье были использованы следующие архивы, Государственный архив Целиноградского района, Акмолинской области, Государственный архив Акмолинской области, Государственный архив города Астаны, Государственный архив Карагандинской области, Архив Управления Комитета правовой статистики и специальным учетам Генеральной Прокуратуры Республики Казахстан по Карагандинской области. Многие архивные материалы вводятся впервые в научный оборот. В этих архивах хранятся документы по истории становления и развития сельского хозяйства Акмолинской области, в том числе по развитию сельского хозяйства в 1930–1950 гг. Государственный архив Акмолинской области является одним из крупных из местных архивов. В нем нами было обнаружено много новых и интересных документов советского периода. Например, следующие фонды: «Коллекция документов о жертвах репрессий 30–40-х годов и их родственников. 1991–2000 гг», Первичная партийная организация Целиноградского производственного объединения по птицеводству, Целиноградского района, Акмолинской области. В Государственном архиве города Астаны есть фонды, связанные с историей Акмолинского женского лагеря «изменников родины». В Государственном архиве Целиноградского района Акмолинской области важное место занимают документы птицесовхоза «Акмолинский», Целиноградского производственного объединения по птицеводству.

В статье использованы концепция истории повседневности, метод дискурс-анализа и другие методы. Проблемно-хронологический метод будет способствовать исследованию поставленных проблем во временной последовательности с определением количественных и качественных перемен. Для решения поставленных в проекте задач его методологической основой станут разнообразные по своему характеру и направленности принципы и методы научного познания. При рассмотрении предмета исследования первостепенное значение будет уделено принципу историзма, предполагающему диалектическое взаимодействие объективных и субъективных факторов в конкретно-исторических условиях освоения целины.

Обсуждение

Формирование и история Акмолинского лагеря «жен изменников Родины» (АЛЖИР) было достаточно исследовано казахстанскими и зарубежными историками (Шаймуханов, 1997; Кукушкина, 2002; Дильманов, 2002; Узницы «АЛЖИРа», 2003; Мусагалиева, 2018; Сураганова, 2018). Отдельно исследовались и воспоминания узниц этих лагерей (Каган, 2000; Малиновские вехи, 2003). Тема сталинских лагерей, в том числе Акмолинское отделение Карлага исследованы и в зарубежной историографии (Barnes, 2011; Эпплбаум, 2006; Иванова, 2006). Повседневная жизнь женщин в ГУЛАГе более подробно изучался в книге немецкого историка М. Штарка (Stark, 2003).

Освоение целинных и залежных земель в Северном Казахстане, история формирования новых целинных совхозов были исследованы в трудах казахстанских историков (Абылхожин, 1997; Абдирайымова, 2007; Сактаганова, 2003). Но, перевод бывших лагерных отделений в целинные совхозы не рассматривался в этих работах. В том числе, закрытие известного Акмолинского отделения Карлага, превращение его в целинный совхоз, или использование бывших заключенных на казахстанской целине остался без внимания и казахстанской и зарубежной исторической науки.

Результаты

В 1930-е годы республика переживала разгар политики сплошной коллективизации. В 1931 году в Акмолинском районе было коллективизировано 80,8% крестьянских хозяйств, в 1932 году – 93,2%, в 1934 году – 96,8%. В 1934 году был создан 91 колхоз и 2 ТОЗа (товарищества по совместной обработке земли), из них – 54 казахских колхоза и 2 ТОЗа. *Вместе с этим, в те годы в г. Акмолинске было образовано управление спецпереселенцев при ОГПУ. Оно состояло из 5 районных комендатур: Акмолинской, Карагандинской, Осакаровской, Таинчинской и Шортандинской. Акмолинская, Карагандинская и Осакаровская районной комендатуры объединяли 32 специальных поселка (32 – для раскулаченных) и 3 корейских поселка в совхозах им. К. Либкнехта, им. Коминтерна, «Путь Ленина» (Справочник, 2006; 17).* Управление спецпереселенцами, которое находилось в г. Акмолинске, обеспечивало только доставку, учет и охрану людей (Сулейменова, 2011; 10). Спецпереселенцы, приехавшие в самом начале, по своему усмотрению строили дома и расселялись в них.

По сведениям порайонного распределения и движения спецпереселенцев в районах Северного Казахстана в 1932 году присовхозным поселкам Карагандинской области люди переселены таким образом: 1931 г.: сентябрь – 20 088 чел.; октябрь – 19 460 чел.; ноябрь – 17 316 чел.; декабрь – 17 071 чел.; 1932 г.: январь – 16 797 чел.; февраль – 17 196 чел.; март – 16 444 чел.; апрель – 16 219 чел.; май – 15 903 чел.; июнь – 15 665 чел. (Спецпереселенцы, 2007; 22–23). В 1932 году вышло постановление № 174/СС Совнаркома СССР «Об индивидуальном жилстроительстве для спецпереселенцев» (Спецпереселенцы в Карагандинской области, 2007. 325: 24). В постановлении разрешили спецпереселенцам, занятым в качестве рабочей силы в промышленности и в сельском хозяйстве, строить себе жилища. Главные хозяйственные органы не устанавливали обязательного размера жилища и его планировки, а дав только место постройки и обеспечив противопожарные мероприятия. Тем не менее, названное мероприятие препятствовало использованию и компактному

проживанию спецпереселенцев. Это составляло трудности силовым органам, для установления ими надзора за спецпереселенцами.

В эти годы в республике стали строиться трудпоселки для расселения спецпереселенцев. В Акмолинской области для освоения сельскохозяйственных земель были построены многочисленные трудовые совхозы.

В Акмолинском районе этой области в 1930-х гг. было создано 7 трудовых поселков («точек»), в первое время не имевших названий, а только порядковые номера: № 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32 (Мусагалиева, 2018: 192). В нем проживали кулаки, высланные в 1931 году при проведении коллективизации. Трудпоселки № 27, 28, 29, 30, 31 и 32 были заселены: № 28, 27, 32 – выселенцами из Восточной Сибирского края и Забайкалья. № 31 – трудпоселенцами из Туркменской, Таджикской и Узбекской ССР. № 29 – смешанным контингентом поселенцев выселения 1931 г., трудпоселенцами погранполосы из Армянской ССР с семьями, трудпоселенцами одиночками осужденными на сроки и закрепленными по отбытии сроков (ГА АО. Ф. 604. Оп. 1. Д. 2. Л. 3). Овцеводческий колхоз №26 был создан в 1933 году и просуществовал до 1937 года. Он был расположен в 35 км. к юго-западу от Акмолы на берегу озера Жаланаш. По архивным документам, в этом совхозе проживали, в основном, спецпереселенцы, они строили трудпоселок. Проживали и казахи, но их было очень мало. В 1934 году в Акмолинском районе проживало 30 757 человек.

О названных селах бывший руководитель лагера АЛЖИР М. Юзипенко пишет: «Так и получилось, села-поселения, как их называли «точки», находились в окружении населенных пунктов, где жили и свободные граждане, местные жители, а так же, отнесенные к разряду «подноменклатурных спецпереселенцев», а так же промышленных строек, где они работали. Например, все дети из семей репрессированных, содержащихся на 26-ой точке, т.н. «АЛЖИРа», были приписаны к школе нынешней Новоишимки (29 точка) и сдавали там все государственные экзамены» (ГАГА. Ф.370. Оп. 1. Д. 51. Л. 3). В воспоминаниях спецпереселенки Р.А.Костюковой-Чеховской, сохраненных в Акмолинском областном государственном архиве есть следующее: «Между нашим колхозом и Акмолинском были поселок №26, где была зона заключенных, огромная, затем № 27, № 29, Муртук, с. Максимовка, с. Семеновка, район у нас был в поселке №29, там было НКВД, средняя школа между № 29-30 река Ишим. Мы ходили в школу после 7 классов на 29 поселок. За поселком № 30 был поселок №31, 32 и точки 10, 11, 12 там жили поляки» (Мусагалиева, 2018: 192).

Большинство этих отделений занимались сельским хозяйством. На пустых местах строили здания для жилья людей, служебные помещения, завозили туда людей, технику, оборудование, материалы. Отделение принимало юридический характер. Каждое сельскохозяйственное отделение – совхоз на отведенном участке осваивало целину, засевали большие площади зерновыми культурами: пшеница, ячмень, овесь, рожь, крупяное просо (Мусагалиева, 2018; 192). Животноводство разводилось только породистым скотом: герефорды и красно-степной породы, поголовье овец. В каждом отделении при центральной усадьбе были созданы плотины и около них поливной огород площадью 150–200 га, на котором выращивали картофель и все овощные культуры для нужд находившегося там контингента. Тем не менее, формированию села не могли не оказать своего влияния исторические события тех лет.

15 августа 1937 года вышел оперативный приказ НКВД СССР № 00486 «О репрессировании жен и размещении детей осужденных «изменников Родины» (История сталинского Гулага, 2004: 277–281.). С этого года в Акмолинском районе на месте бывшего трудового поселка №26, согласно распоряжений вышестоящих органов, организовано Акмолинское лагерное отделение. Спецотделение вело сельское хозяйство: 1 000 голов крупного рогатого скота, 300 овец, 122 лошади, 24 рабочих вола, 7 автомашин и 5 тракторов. Лагерное отделение засевало 2 500 га, строили швейную фабрику (ГА ЦР АО. Ф. 61. Оп. 3. Д. 24. Л. 3). Таким образом, во второй половине тридцатых годов трудпоселок №26 стал лагерным отделением Карагандинского исправительно-трудового лагеря.

Строительство Акмолинского лагерного отделения было начато в 1938 г. Проекты на все объекты строительства 1938 г. были составлены в отделении, утверждены начальником Управления Карлага и представлены на рассмотрение и утверждены вместе со сметами в Главном Управлении лагерей НКВД. В этом году строительство не было закончено и перешло переходящим на 1939 год в сумме 486,4 тыс. рублей (Архив УКПС и СУ ГП РК по Карагандинской области. Ф. 16. Оп. 1. Д. 249. Л. 43.). После этого, Управление Карлага НКВД неоднократно ставило вопрос перед областными и районными организациями о закреплении земли за лагерным отделением, которое принадлежало бывшему поселку № 26. В октябре 1938 г. Акмолинский облисполком отправил их в район, предложил участие в составлении проекта. В ноябре был отправлен представитель Карлага, но, он не смог добиться никакого результата. 11 декабря этого года начальник АЛЖИРа дал заявку в Акмолинский райисполком о закреплении за отделением бывших земель поселка №26 и увеличении участка до 25 000 га. 16 декабря Акмолинский райисполком сообщил, что включит заявку в план землеустроительных работ на 1939 г. (ГА ЦР АО. Ф. 61. Оп. 3. Д. 24. Л. 3). Но, были и претензии окружающих колхозов на лагерное отделение.

10 февраля 1939 г. начальник управлении Карлага НКВД П. Никифоров ставил вопрос перед Председателем Карагандинского облисполкома и областному прокурору, а также перед председателем Акмолинского райисполкома о расширении территории лагерного отделения до 25 000 га (ГА ЦР АО. Ф. 61. Оп. 3. Д. 24. Л. 3). В этом году в отделении было начато новое строительство четырех объектов. Общая титульная стоимость в сумме 116 тыс. Рублей (Архив УКПСи СУ ГП РК по Карагандинской области. Ф. 16. Оп. 1. Д. 249. Л. 43.).

7 октября 1939 г. по постановлению 4-го производственного совещания отдела селекции сельскохозяйственной опытной станции Карлага Акмолинский участок назвали опорным пунктом и обеспечили его отдельным бюджетом. Карагандинская станция осуществляла конкретное руководство путем выезда работников Карлага (Мусагалиева, 2022; 120). На основании распоряжения Главного управления лагерей НКВД СССР и приказа по управлению Карлага от 29 декабря 1939 года Акмолинское лагерное отделение влилось в состав Карагандинского исправительно-трудового лагеря НКВД и переименовано в 17-е Акмолинское отделение Карлага (Архив УКПС и СУ ГП РК по Карагандинской области. Ф. 16. Оп. 1. Д. 249. Л. 43.). Сотрудники Акмолинского опорного пункта работали самостоятельно, даже с Шортандинской сельхозяйственной опытной станцией (его вывели из состава Карлага в этом году) не наладили тесной контакт. Были изучены климат, почвы и флора, в полном объеме природных условий Акмолинской области. Это было заслугой местных кадров, узниц АЛЖИРа. До 1941 года Карлаг не оказывал помощь данному опорному пункту, кроме предоставления семян и книг. Финансирование также началось с этого года.

Постепенно Акмолинское отделение Карлага стало крупным производителем сельскохозяйственной продукции. Посев велся только сортовыми семенами, скот был породы только улучшенной. По разрешению вышестоящей инстанции отделение Карлага свой породистый скот обменивало на местную породу некоторых колхозов и совхозов Акмолинской области (ГА ГА. Ф. 370. Оп. 1. Д. 50. Л. 7). Место расположения лагеря, 30 км от города Акмолинска помогло делу. Центральная усадьба отделения находилась в трех километрах от русского села Родионовка и на таком же расстоянии, несколько левее, был аул Жана-Жол. С восточной стороны центральной усадьбы было озеро Жаланаш.

В 1939 году Акмолинская районная комендатура обслуживала 11 поселков, в Новочеркасском районе – 5, в Акмолинском районе – 5 (ГА АО. Ф. 604. Оп. 1. Д. 2. Л. 3). Для колхозов в трудпоселках Акмолинской районной комендатуры были отсутствие сенокосных угодий. В связи с этим колхозы были вынуждены производить покосы на площадях соседних колхозов или на выделенных для временного пользования площадях из госфондов, находящихся от поселков на расстоянии до 50 км (ГА АО. Ф. 604. Оп. 1. Д. 2. Л. 4). Данные о количестве умерших детей и взрослых в 1938 и 1939 гг.: в 1938 году – 166 человек, среди них детей – 96, взрослые – 70; в 1939 году – 311 человек, из них детей – 258, взрослых – 53. Дети

болели следующими болезнями: корь – 3, желудочные – 40, туберкулез – 3, воспаление легких – 25; взрослые: туберкулез – 20, скарлатина – 19, желудочные – 3, воспаление легких – 3, прочие – 11 (ГА АО. Ф. 604. Оп. 1. Д. 2. Л. 10). В основном, смертность пришла к жителям трудпоселков Новочеркасского района. В эти годы во все поселки районов Акмолинской области были заселены депортированными из Западной Украины и Западной Белоруссии, только 2 поселка в Акмолинском районе остались незаселенными.

В 1940-е гг. лагерное отделение АЛЖИР – Акмолинский лагерь жен изменников родины полностью обосновался, и до начала 1950-х гг. узницы занимались сельским хозяйством. Заключенные лагеря продолжали жить и трудиться в лагерных зонах, подчинясь законам, установленным на тот период, управлением НКВД СССР. Акмолинские отделения Карлага существовали до 1953 года. Изменения произошли только после смерти Сталина.

В начале 1950-х годов бывшие сельскохозяйственные лагерные отделения Карлага были переданы в ведение Министерства совхозов КазССР. 24 сентября 1953 г. вышел приказ Министра совхозов СССР А. Козлова «Об организации совхозов, отделений и ферм на базе бывших сельскохозяйственных предприятий, принятых от ГУЛАГА Министерства юстиции СССР» (ГА КО. Ф. 530. Оп. 1. Д. 147. Л. 389, 391). В Акмолинской области лагерные отделения Карлага также были переданы в целинные совхозы.

В период освоения целинных и залежных земель в Северном Казахстане необходимо было срочно открывать новые целинные совхозы на этой территории. В это время в Акмолинской области появились новые совхозы и центральные усадьбы, т.е. новые села советского образца. Один из них – совхоз «Акмолинский», Целиноградского района, Акмолинской области. Центральной усадьбой совхоза «Акмолинский» стало с. Малиновка, имевшее своеобразную историю. В 1954 г. «АЛЖИР» был ликвидирован. Его ликвидация фактически совпала с началом целинной эпопеи. Этим и можно объяснить создание совхоза «Акмолинский» на базе бывшего лагеря (Мусагалиева, 2016; 305).

В центральной усадьбе в селе Малиновка совхоза «Акмолинский» проживало значительное количество немцев-спецпоселенцев. Директором совхоза «Акмолинский» был Василий Трунов. В совхозе была большая текучесть кадров. Положение совхоза было удручающим. К середине 1950-х годов объем работы в совхозе увеличился. Это произошло за счет реорганизации колхозов. В 1957 году к названному совхозу присоединили старые колхозы имени Абая и Жанажол. Однако, присоединение колхозов не решило накопившихся проблем.

1957–1960 годы для совхоза «Акмолинский» были убыточными. Экономические изменения в стране названному совхозу не дали возможности встать на ноги. Совхоз был создан на месте лагеря, поэтому новых зданий построено не было. Многие годы использовались бывшие лагерные бараки. Совхоз назывался многоотраслевым. Параллельно велись зерновое и скотоводческое хозяйство. Руководство совхоза не справилось с ведением двух видов хозяйства.

В 1957 году, несмотря на неблагоприятные климатические условия, совхоз получил урожай зерновых культур по 13,6 центнеров зерна в бункерном весе. Под посев в 1958 году совхоз имел подготовленных земель на 18 465 га. В течение зимы на 19 500 га проведено снегозадержание, по весенней лущевке будет размещено 1180 га, и по весновспашке – 2160 га (ГА АО. Ф. 2647. Оп. 1. Д. 2. Л. 1–7). Но животноводческое хозяйство продолжало отставать.

5 июня 1958 года на открытом партийном собрании партийной организации выступил директор совхоза Трунов и полностью рассказал о состоянии совхоза: «Наш совхоз выглядит бедно, у нас очень плохо с выполнением плана по животноводству. Мы за 1958 год из животных ничего не закупили у населения, необходимо законтрактовать у населения 500 голов скота. У нас в совхозе плохо со свиньями, плохо с птицей и овцеводством. Животноводством плохо занимаются все, сейчас тысячи голов теряем на поросятах. Отвратительно поставлен вопрос с птицей, птица отдана на произвол судьбы. Стационарные помещения мы строить не можем, а имеющиеся не правильно используем. Нам надо решить вопрос о птицеферме, у нас нет никакого сдвига, начатые материалы в следственные органы

мы не передаем. Везде господствует халатность, сейчас мы должны ставить вопросы о готовности к уборочной и сенокосу, а мы готовимся плохо» (ГА АО. Ф. 2647. Оп. 1. Д. 2. Л. 26–27). Действительно, в совхозе животноводство было пущено на самотек.

В решении открытого партийного собрания показано что, указания старших специалистов выполняются слабо, а зачастую совсем не выполняются, в результате чего имеет место падеж молодняка по всем видам животных, а так же невыполнение планов и взятых социалистических обязательств (ГА АО. Ф. 2647. Оп. 1. Д. 2. Л. 27). Телята находились на местах зимовки в базах, в сырости, без подстилки, окна в помещении разбиты, подстилкой не обеспечиваются, пасут без призора среди навоза. В результате чего имел место падеж телят от легочных заболеваний. Молоко доставлялось с литовки на сепараторный пункт несвоевременно, отсюда кормление телят согласно государственным нормам нарушалось. Конечно, по итогам собрания были даны конкретные указания и ответственным лицам.

На повестке дня заседания партбюро парторганизации совхоза «Акмолинский», проходившего 6 марта 1959 года, было два вопроса: 1) о вывозке хлеба с временного хранения, расчет с государством; 2) об очистке семян. Выяснялось, что совхоз не расчитался по обязательствам, за совхозом числился 28 тыс. центнеров хлеба, не было принято надлежащих мер по расчету с государством, не изыскивали резервы, лишний хлеб находился в семенном фуражном фонде и в зерновых отходах, семенной материал хранился в очень небрежном состоянии, незаконно списано на естественную убыль несколько сотен центнеров (ГА АО. Ф. 2647. Оп.1. Д. 1. Л. 14).

Такая ситуация была не только в совхозе «Акмолинский». Эти тенденции наблюдались во всех совхозах Акмолинской области. К 1958 г. завершился первый этап освоения целинных и залежных земель. Невиданные для Акмолинской области, находящейся в зоне рискованного земледелия, урожай 1956, 1958 гг. не могли скрыть накопившихся проблем и просчетов. Сокращались сортовые посевы, в хозяйствах пренебрегали выполнением требований агротехники, бережным отношением к технике. Не уделялось должного внимания решению социальных вопросов на селе. Бытовое обслуживание населения совхозных поселков практически отсутствовало (Акмола, 1995; 62). В 1960-м году состояние совхоза «Акмолинский» не изменилось. На заседаниях партийных комитетов постоянно обсуждались вопросы, связаннные с трудным состоянием совхозов. Выступающие единогласно пришли к мнению, что директор совхоза не смог централизованно управлять хозяйством. Само хозяйство велось в нескольких направлениях (скотоводство, полеводство). Каждый начальник отделения работал сам по себе. Вне всякой связи и взаимодействия с остальными. А социальные проблемы не решались.

В 1962 году на заседании партийного комитета совхоза секретарь парткома Козлов выступил с отчетным докладом: «О работе партийного бюро за период с апреля по июль месяцы 1962 года». Были заданы следующие вопросы: «Почему низкие надои молока? Почему большой падеж скота? Решения патрбюро все выполнены или нет». Ответ: "Вопрос падежа обсуждался на бюро и падежа гораздо больше, чем по данным. Для выяснения этого создана комиссия, в которую должен входить, председатель парткома научно-исследовательского института Учаев, но он не приехал. По его приезду, комиссия будет работать» (ГА АО. Ф. 2647. Оп. 1. Д. 5., Л. 3). Все эти вопросы были широко обсуждены в прениях. В постановлении проблема открыто указана таким образом: «... в работе партийного бюро имеют место и серьезные недостатки в деле обеспечения выполнения совхозом принятых социалистических обязательств на 1962 г. по полеводству и животноводству. За первое полугодие мы не выполнили плана сдачи государству молока, свиного мяса, шерсти и других животноводческих продуктов. Не везде своевременно проведена обработка посевов, особенно в первом, втором и третьем отделениях очень большая» (ГА АО. Ф. 2647. Оп.1. Д. 5. Л. 5). После этого было принято решение: об обеспечении дальнейшего подъема производства продукции полеводства и животноводства, организовать социалистическое соревнование среди механизаторов и животноводов за получение хорошего урожая зерновых культур и продукции животноводства,

повысить роль и ответственность сельского совета по руководству строительством и культурой сел, аулов и поселков, обратить особое внимание дирекции совхоза на чуткость в работе по отношению к рабочим и служащим совхоза, постоянно прислушиваться к голосу масс, строго соблюдать уставные требования партийной жизни в вопросе подбора, расстановки кадров и их выдвижения, согласуя эти вопросы с партийным бюро.

Состояние совхоза «Акмолинский» не изменилось и в 1963 году. Например, коллектив рабочих отделения № 3, за истекший 1962 год, не додал много зерна государству, при всех возможностях даже не смогли получить средний урожай по совхозу. Не решился вопрос зимовки скота, производство молока не поставлено на должный уровень. Основной причиной убыточности хозяйства является плохая организация труда, низкое использование техники и автомобильного транспорта (ГА АО. Ф. 2647. Оп. 1. Д. 5. Л. 17–18). Совхоз продолжал быть убыточным.

В 1963 году была опубликована записка Н.С. Хрущева в Президиум ЦК КПСС «О некоторых вопросах подъема экономики в отстающих колхозах и совхозах». И вслед за этой запиской приняли Постановление ЦК КП Казахстана от 29 июля 1963 года «О руководстве Целиноградского обкома партии первичными партийными организациями и распространением опыта работы парткома совхоза «Пресновский» Северо-Казахстанской области».

5 сентября 1963 года на открытом партийном собрании совхоза «Акмолинский» обсуждалась записка Н.С. Хрущева. Главный агроном А. Сульдин знал проблемы изнутри, и об этом говорил так: «Плохая агротехника, отсутствие культуры земледелия, вот причины не рентабельности сельского хозяйства. Рациональное использование механизмов и трудовая дисциплина играют большую роль в совхозе. Совхоз три года является убыточным. Письмо Н.С. Хрущева отражает действительное положение». По словам главного зоотехника И.П. Осокина: «Наш совхоз не имеет кормовой базы под запланированное количество скота и птицы. Обеспеченность грубыми кормами в этом году будет не более 80%. Свиньи и птицы кормами не обеспечиваются регулярно. Отсюда перерасход кормов, удлинение сроков откорма и сдача некондиционной продукции. Производительность труда в животноводстве низкая, процессы труда не механизированы. Рабочие в животноводстве не знают своих планов. Вопросами рентабельности хозяйства, вопросами хозрасчета не занимаемся» (ГА АО. Ф. 2647. Оп. 1. Д. 7. Л. 78–79). 8 сентября 1963 года на заседании партийного комитета совхоза «Акмолинский» выступил заведующий сельхозяйственным отделом Целиноградского обкома партии Кравцов и сказал следующее: «В совхозе слабая дисциплина, уборка хлеба затягивается, чувствуется безответственное отношение руководства совхоза. Подобрать весь транспорт, организовать 2–3-х сменную работу. Провести организационную работу с людьми» (ГА АО. Ф. 193. Оп. 1. Д. 66. Л. 3).

25 декабря 1963 года состоялось партийное собрание совхоза «Акмолинский» на котором был заслушан доклад директора совхоза В.Трунова. В прениях был довольно долгий и критичный разговор работников совхоза. Например, главный агроном А.Сульдин: «Наши овощеводы тоже не вырастили урожай овощей потому, что посеяли капусту семенами, а они даже не взошли, а ведь воды было достаточно. Сейчас мы начали вносить минеральные удобрения, есть аммиачная селитра, есть фосфорные удобрения, но надо усилить вывозку навоза на поля, надо немедленно приступить к снегозадержанию», главный экономист П.Бесполов: Во всех звеньях работы совхоза плохо поставлена работа учета и нет чувства ответственности руководителей за порученную ему работу. Я считаю, что удорожание продукции происходит от бесхозяйственности руководства отделений и специалистов сельского хозяйства (История Казахстана, 2009: 85–86).

По итогам 1963 года совхоз стал полностью убыточным. Это можно проследить при анализе многочисленных архивных документов совхоза. Многие бригады из-за нарушения элементарных правил агротехники возделывания пропашных культур получали низкие урожаи кукурузы и сахарной свеклы. Вместе с тем, получили низкий урожай. В связи с этими причинами совхоз не справился с выполнением плана сдачи зерна государству. Специалисты

совхоза не проявляли достаточной заботы о воспроизводстве стада, допускался большой падеж, яловость маточного поголовья, запущена племенная работа, плохо организован нагул скота. В результате низкой культуры ведения животноводства совхозом не был выполнен план роста скота и сдачи молока государству. В совхозе была слабо внедрена механизация трудоемких процессов на животноводческих фермах. Руководители, специалисты совхоза глубоко не вникали в экономику производства, не анализировали причины, порождающие убытки и не принимали должных мер по рентабельному ведению всех отраслей производства, по подъему экономики отставания совхоза.

В 1964 году работники совхоза хотели внести изменения. Они искали новые пути развития скотоводства. Совхоз был определен в ведении хозяйства в трех направлениях: молочно-овощного и птицеводческого. На первом месте стояла механизация ведущих отраслей в животноводстве и трудоемких работ в птицеводстве.

Общее состояние совхоза можно увидеть из отчетного доклада о работе партийного комитета первичной партийной организации зерносовхоза «Акмолинский» за период с августа 1963 года по ноябрь 1964 года. В совхозе в 1964 году было вспахано 24 000 га под урожай, что составляет 105% к плану. Вывезено 27300 тонн органического удобрения в первую очередь под пропашные культуры. Высокой урожайности по совхозу добился коллектив 1-й тракторной бригады, который на площади 4450 га зерновых получил по 15,7 центнера, с га при плане 11,6 центнер, полностью засыпали семена под урожай 1965 г. и на 10 октября выполнили план вспашки зяби. По условиям социалистического соревнования ЦК КП Казахстана и Совета Министров КазССР на уборке урожая 1964 г. совхоз был удостоен денежной премии в размере 1000 рублей. По животноводству зимовку скота провел, в основном, удовлетворительно, но с большим трудом из-за недостатка грубых и сочных кормов. В результате неудовлетворительной организации труда на животноведческих фермах получен низкий делевой выход молодняка от 100 коров (ГА АО. Ф. 2647. Оп. 1. Д. 15. Л. 23–39). Но, в основном сдвиги были не такие высокие.

В 1964 году в работе совхоза имелись существенные недостатки. Совхоз был в долгу перед государством по производству некоторых видов сельскохозяйственной продукции. План продажи молока, хлеба, овощей государству был не был выполнен. Главной причиной этих недостатков является недобор продукции животноводства, растениеводства, а также низкая культура земледелия и отсутствие нужной заботы за развитием общественного животноводства. В совхозе крайне неудовлетворительно проводилась работа по удобрению полей органическими и минеральными удобрениями, в результате из года в год выращивается низкая урожайность овощных, пропашных и зерновых культур.

В соответствии с Постановлением ЦК Компартии Казахстана и Совета Министров Казахской ССР от 10 октября 1964 г. об организации в республике производства яиц и мяса птицы на промышленной основе совхоз «Акмолинский» оказался среди тех, которые должны были перепрофилироваться на птицеводство. В том же году он переименовывается в совхоз «Целиноградский», а в 1967 г. реорганизуется в одноименный совхоз-техникум (Мусагалиева, 2016; 306).

В 1964–1965 гг. труженники области вырастили хороший урожай зерна: в 1964 г. государству было сдано 232 млн. пудов хлеба при плане 192,6 млн. пудов, в 1965 г. урожай был ниже, но обязательства по сдаче государству – 173 млн. пудов – были выполнены (ГА АО. Ф. 371. Оп. 1. Д. 6. Л. 63). Но, в совхозе «Акмолинский» было плохо с животноводством. Совхоз в 1964 году сдал государству большое количество хлеба и много другой продукции сельского хозяйства, тем не менее работали убыточно. 1964 год принес совхозу убыток в сумме 1 миллиона 157 тысяч 918 рублей. Из доклада видно, что проблемы животноводчества и птицефабрики не решились и в этом году. Птицефабрика допустила падеж птицы более 200 000 голов, и не выполнила плана по сдаче государству яйца, причинив убыток совхозу на более чем 500 тысяч рублей. Не получено более 1500 голов телят по совхозу по 3 центнера молока на фуражную корову и 50% коров прохолостившихся. Руководство совхоза и партком были подвергнуты резкой критике районными партийными и советскими

органами и райкомом партии были сделаны некоторые организационные выводы по хозяйству (Акмола, 1995; 15). Отчетный доклад был очень критичным.

Работа в совхозе была настолько не организована, что даже расположенные на его территории целый ряд учреждений и предприятий, не подотченые руководству совхоза в административном порядке, не состоят на учете в организации. Это – Акмолинский хлебо-приемный пункт, областная психиатрическая больница, участковая больница, рабкооп, школы, сельский совет.

В докладе о работе партийного комитета совхоза «Акмолинский» за период с 27 октября 1965 года по 15 ноября 1966 года видно состояние организации (ГА АО. Ф. 2647. Оп. 1. Д. 19. Л. 30–55). В результате неблагоприятных климатических условий 1965 года и по причине бесхозяйственности отдельных руководителей служб и участков, неполучение сельскохозяйственной продукции в животноводстве и птицеводстве, низкий выход продукции, большие экономические затраты на единицу продукции, большой падеж скота и птицы привело к тому, что хозяйство сработало за 1965 год неудовлетворительно. Общий убыток по совхозу составил 2 миллиона 749 тысяч рублей, в том числе полеводство дало убыток в сумме 1 миллиона 254 тысяч рублей, животноводство дало убыток на 1494 тысячи рублей, птицеводство на 570 тысяч рублей.

Положение совхоза было тяжелым. Во-первых, вследствие засушливой погоды, совхоз получил валовой сбор зерна по совхозу всего 2,3 центнера с 1 га. Обеспеченность грубыми и сочными кормами общественное поголовье скота составило всего 49,5% сочными 36,5% (ГА АО. Ф. 2647. Оп. 1. Д. 19. Л. 40–41). Поэтому дирекция совхоза пошла на то, чтобы по возможности сдать часть крупного рогатого скота на мясокомбинат, дабы не допустить массового падежа.

Совхозом «Акмолинский» в 1966 году было принято решение о переводе совхоза на птицеводческое направление на промышленной основе. В связи с переходом на специализацию, часть земельных угодий, скота, техники и другие материальные ценности в 1967 году были переданы соседним хозяйствам. В распоряжение птицесовхоза оставлено 14 975 га сельскохозяйственных угодий, в том числе 12 017 га пашни, комплекс машин в соответствии с размером посевных площадей. Вместо семи отделений осталось два: первое – центральное – в селе Малиновке, где началось строительство производственных зданий птицефабрики, второе – в селе Родионовке (молочно-товарная ферма с поголовьем около 1500 коров) (ГА АО. Ф. 2647. Оп. 1. Д. 27. Л. 3–5).

Переход отрасли птицеводства на промышленную основу, экономическая эффективность неразрывно связаны были с обеспечением всего поголовья птицы полноценными кормами. Основным поставщиком комбикорма разных рецептов являлся Семипалатинский мукомольно-корбикормовый комбинат. Но в совхозе сами занимались вопросами обогащения этих комбикормов добавляя витаминную травяную муку собственного производства, технический жир, кровяную и мясокостную муку, гравий, ракушку, рыбий жир и др. препараты. Поэтому в собраниях парткома постоянно поднимали вопрос о строительстве комбикормового завода в г. Целинограде.

Коллектив совхоза поставил перед собой задачу по улучшению породы птиц. Совхоз закупил в Белорусской ССР племенное яйцо, проинкубировал его и получил птицу породы «Белый леггер» Кросс-288. Порода была продуктивная и приспособлена к климатическим условиям Северного Казахстана. Все это помогло совхозу войти в число рентабельных хозяйсв области за счет резкого повышения продуктивности птицы, снижения затрат на общесовхозное птицеводство, повышение производительности труда, улучшение технологии выращивания птицы.

До 1965 года совхоз представлял собою крупное многоотраслевое хозяйство зернового и мясо-молочного направления. Новое направление в развитии хозяйство получило только в 1965 году, когда оно было преобразовано в птицесовхоз. Освоение новой отрасли совхозного производства сопровождалось большими ошибками, недостаточным знанием технологии выращивания птиц, способом повышения ее продуктивности и многих других вопросов, без

знания которых нельзя успешно развивать птицеводство. На потяжении 1966–1967 годов в совхозе учились правильно выращивать и содержать птицу, строить новые производственные здания птицефабрики. Поэтому в эти годы птицесовхоз не был рентабельным.

В начале создание птицефабрики было трудным, но климатические условия не были первопричиной. Самое главное работники совхоза не знали специфики данной отрасли. На птицефермах не было централизованной системы управления, не хватало кадров, специалистов, птицефабрика не была механизирована. Руководители совхозов не учитывали особенностей птицеводства. Такая несистематизированная работа приводила к отставанию хозяйства. А также птицефабрика застраивалась длительное время. Закончилась только в 1969 году. В этих условиях необходим был человек, который являлся бы новатором и организатором сельского хозяйства. Многое зависело от умения управлять хозяйством со стороны директоров совхозов.

С 1970 года Иван Иванович Шарф стал директором многоотраслевого совхоза «Акмолинский». Иван Шарф был сыном спецпоселенца-немца, их переселили из Ростовской области России. О себе Иван Иванович Шарф пишет в своих воспоминаниях: «Отца расстреляли, когда только родился. Мама умерла, работая на лесоповале. Не было еды. Не было одежды. Однако мир не без добрых людей. Никогда не забуду, как во время страшного мороза нас разгружали на станции, а приехавшие аксакалы из аула «Кенес» сняли свои тулупы и завернули меня и других детей. Они же сказали: «Если хочешь учиться, поедем с нами». Я поехал. Жил в Кенесском доме-интернате, постигал азы грамоты в казахской школе. Окончив ее, решил учиться дальше, но... Расстояние от Акмолинска до Кенеса – около 100 км, а я не имел права отдаляться от места проживания более чем на 20 км. Меня, молодого мальчишку, воспитывали аксакалы, прививая любовь к казахстанской земле, чувство ответственности за свои дела и поступки. Я знал: надеяться не на кого, нужно самому строить свою судьбу. И несмотря ни на что, поехал поступать в педагогическое училище. Успешно сдал вступительные экзамены на заочное отделение, однако зачислен не был. Возвращаясь домой, едва сошел с поезда на станции Акколь, был задержан милицией. Когда везли, встретил знакомого, тот и передал в «Кенес», что «их Ивана» задержали. Дело было в декабре, морозы стояли жуткие. И вот, за 22 километра прискакали четыре аксакала. Подняли шум: «За что вы его арестовали? Он всего лишь учиться хочет. Отпустили» (Малиновские вехи, 2003: 75). До этого Иван Шарф был директором совхоза «Дальний» Есильского района Акмолинской области и был начальником Есильского районного управления сельского хозяйства.

О состоянии совхоза тех лет Л. Дробота воспоминает: «Так вот, когда Иваныч приехал, здесь стояли бараки, здание конторы, магазин на деревянных сваях, да несколько убогих построек. Хозяйство было убыточным, процветало воровство, царило запустение. А знаете, с чего начал здесь свою деятельность Иван Иванович? Со строительства Дома культуры! А параллельно возводились и школа, и больница, и пекарня, и баня, и магазин. На место бараков построили 90 квартирный дом (каждый год хозяйсво строило до 160 квартир)» (Пазенко, 2003; 2) А сам Иван Иванович Шарф воспоминает: «После того, как принял совхоз «Акмолинский», пришлось налаживать производственную дисциплину, к разгильдяям, «несунам» проявлять строгость, а порой и жесткость. Посыпались жалобы в обком, что, мол, Шарф хочет устроить второй АЛЖИР. Выручил приехавший в хозяйсво Н.Е. Кручина. Он же помог добиться выделения средств на строительство домов, ферм, объектов соцкультбыта в Малиновке» (Малиновские вехи, 2003; 75). После назначения директором совхоза Иван Иванович Шарф сконцентрировал свое внимание на птицефабрике. В первую очередь он переориентировал хозяйство на новую технологию.

Он как специалист точно знал причины убыточности совхоза «Акмолинский» за многие годы. Об этом он пишет в своей книге «Птицеград»: «Многие сомневались в том, что в наших суровых условиях можно с успехом развивать птицеводство. И действительно: несмотря на то, что птицеферма в нашем совхозе была довольно крупной, себестоимость яиц оставалась высокой, сдача государству продукции – низкой. Мясо птицы расходовалось, в основном,

только на внутрихозяйственные нужды. Помехой, конечно, были отнюдь не климатические условия, а неправильное, упрощенческое отношение к птицеводству, не учитывались своеобразность и специфика этой отрасли. На птицефабрике не было механизации, труд птичниц не ценился, считалось, что с ним всякий справится, кто в силах разбросать корм. Допускался большой падеж птицы и это оправдывалось ссылками на всякого рода объективные причины, основное количество яиц заготавливалось весной и немного летом, мясо птицы – только осенью. Поэтому продукция отправлялась потребителям неравномерно по сезонам года» (Шарф, 1977: 11). С 1970 года птицефабрика совхоза начала переходить на новую технологию выращивания птицы, а до 1975 года был запланирован полный переход на клеточное содержание. С 1970 года птицефабрика совхоза начала переходить на новую технологию выращивания птицы, а до 1975 года был запланирован полный переход на клеточное содержание (ГААО. Ф. 2687. Оп. 1. Л. 30. Л. 13). Отличие И.И. Шарфа от других директоров целинных совхозов Северного Казахстана в том, что он был ученый-новатор. Поэтому все технологии содержания птицы сделали согласно рекомендациям Всесоюзного научно-исследовательского института птицеводства. Птицефабрику он строил с внедрением новейшей технологии. В 1971–1975 годах в птицесовхозе «Акмолинский» была проделана колоссальная работа по увеличению производства и заготовки мяса и птиц.

И.И. Шарф начал переустраивать культуру быта села Малиновки. За один год заасфальтировано 4000 км, посажены деревья. Хозяйственным способом построены и благоустроеные одноквартирные дома для специалистов. Специально составлен план социального развития совхоза на 1971–1975 гг. В 1973 году запланировано построить пять 90 квартирных домов. Помимо этого заложено строительство девяти одноквартирных домов с полным благоустройством (для специалистов) и запроектировано строительство 17 двухквартирных домов (ГААО. Ф. 2687. Оп. 1. Л. 30. Л. 14). Эти дома построили хозяйственным способом.

Также для обеспечения птицы витаминными кормами использовали поливные земли, выращивали люцерну, морковь, витаминную тыкву, для повышения урожайности на полевых землях использовали органические удобрения, ежегодно вывозили на поля не менее 5 тысяч тонн навоза. Планировали вводить водопровод с поймы Нуры на ПТФ, батарейный цех на 50 тысяч мест, зерносклад на 3,2 тысяч тонн, теплосеть на ПТФ с подключением всех выстроенных объектов, подъездная дорога к ПТФ протяженностью 1,4 км. Такие решительные меры с целью реформирования птицефабрики быстро дали положительные результаты.

В 1971 году совхоз «Акмолинский» работал по нескольким направлениям. В совхозе было 197 голов взрослого крупного скота, 305 молодняка и 50 голов лощадей (ГААО. Ф. 2687. Оп. 1. Л. 30. Л. 18). Произведено мяса 3007 центнер, 112 %. Совхоз приумножил достигнутые результаты по производству яиц, молока, мяса птицы. В птицесовхозе, возглавлямые К. Шубриковым, произведено 30269 тысяч штук яиц (ГААО. Ф. 2687. Оп. 1. Л. 30. Л.23). Каждый год в совхозе «Акмолинский» выполнялись конкретные задачи. Эти задачи были направлены на улучшение работы совхоза.

В 1971 году коллективом птицесовхоза «Акмолинский» с помощью доцента кафедры философии Целиноградского сельскохозяйственного университета В.И. Зориным был разработан план экономического и социального развития на 1971-1975 гг. (ГААО. Ф. 2687. Оп. 1. Л. 30. Л. 9). Основные цели и задачи плана: безусловное перевыполнение экономических задач, определенных пятилетним планом совхоза, на основе перевода производства на промышленную основу, осуществления полного хозяйственного расчета, максимальной комплексной механизации и автоматизации труда и значительного повышения его производительности, внедрения научной технологии производства, соединения достижений научно-технического прогресса с преимуществами крупного хозяйства; улучшение условий труда работников совхоза, сведение к минимуму ручного немеханизированного физического труда и в связи с этим снижение удельного веса неквалифицированных рабочих; улучшение коммунальных и бытовых условий работников совхоза, приближение этих условий к культурно-бытовым условиям жизни в городе,

достижение, а возможно и превышение уровня доходов работников совхоза по сравнению с доходами рабочих и служащих города; значительное повышение уровня квалификации и образования рабочих, служащих и специалистов совхоза, соблюдение этих социальных групп по характеру и содержанию труда, образу жизни, достижение более однобразной социальной структуры работников хозяйства на основе повышения численности и удельного веса рабочих квалифицированного механического труда.

За два года после прихода на место директора И.И. Шарфа совхоз превратился в высокорентабельное хозяйство. Главная причина это материально-техническая оснащенность и мастерство тружеников села и новаторов производства. И.И. Шарф стал известным человеком в Целиноградской области. В чем заключается успех И.И. Шарфа по птицеводству и растениеводству, который позволил птицеводческому совхозу из убыточного многоотраслевого хозяйства превратиться в специализированное, высокорентабельного хозяйство? В первую очередь, специализация хозяйства, перевод отрасли на промышленную основу значительно повысили уровень и культуру производства, а также производительность труда. В том числе, внедрение механизации, перевод птицы от напольного к клеточному содержанию, повышение производительности труда, снижение себестоимости продукции.

О заслугах Ивана Ивановича Шарфа так рассуждали односельчане: «Вот пришли 70-е годы. Малиновка моя начала хорошеть и менять свой облик. Я часто думаю: связано ли это было с приходом в наше хозяйство нового руководителя? Был ли он той отправной точкой тогдашнего благополучия нашего села? И прихожу к одной мысли: не случайно судьба так определила Ивана Ивановича Шарфа в наше село. Ведь его могли назначить и в другое место. Но Малиновка нуждалась в нем, в его таланте организатора, в его таланте объединять людей, зажечь их верой в лучшую жизнь. И он пришел туда, где его ждали. Скажу одно: видимо, он очень мужественный человек. Мужество и бесстрашие – это те качества, которые позволяют применить на деле все ему присущие силы и таланты» (Чурсина, 1998: 1).

Весной 1975 года было создано Целиноградское производственное объединение по птицеводству на базе совхоза «Акмолинский». Это идея принадлежала директору совхоза «Акмолинский» И.И. Шарфу. Он хотел создать такой совхоз, который бы конкретно занимался одной сферой хозяйства – птицеводством. В этот период Целиноградское производственное объединение по птицеводству было единственной организацией такого рода. Во время целины создавались такие промышленные комплексы. В том же году он окончил и защитил кандидатскую диссертацию по этим отраслям животноводства. В дальнейшем судьба объединения была неразрывна связана с именем этого замечательного человека-новатора.

С освоением целинных и залежных земель в Северном Казахстане остро стоял вопрос создания новых совхозов и центральных усадеб советского образца. Строительство новых целинных совхозов столкнулось с большими проблемами – отсуствием инфраструктуры, направлений и специализаций. Проблему застройки новых целинных совхозов решили строить на этой территории, на основе бывших лагерных отделений Карлага, их сельхозяйственных предприятий. Карлаг на своем балансе имел лагерные постройки, лагерные бараки, но он, прежде всего, имел людей. Формирование и становление целинного совхоза «Акмолинский», затем Целиноградское производственное объединение по птицеводству на месте женского лагеря это новый путь развития совхоза и новые страницы истории освоения целинных и залежных земель в Северном Казахстане.

Источники

Архив УКПС и СУ ГП РК по Карагандинской области — Архив Управления Комитета правовой статистики и специальным учетам Генеральной Прокуратуры Республики Казахстан по Карагандинской области

ГААО — Государственный архив Акмолинской области

ГАГА — Государственный архив города Астаны

ГАЦРАО — Государственный архив Целиноградского района, Акмолинской области

Sources

Archives OCLS and SAGPO RK for the Karaganda region — Archive of the Office of the Committee of Legal Statistics and Special Accounts of the General Prosecutor's Office of the Republic of Kazakhstan for the Karaganda region

SAAR — State Archives of Akmola Region

SANKR — State Archives of Tselinograd District, Akmola Region

SAA — State Archives of Astana

Литература

Абдирайымова, 2007 — *Абдирайымова А.С.* Хозяйственно-экономические, демографические и экологические последствия освоения целинных и залежных земель в Казахстане (1950-е – 1990-е гг. XX в.): автореф. дис. ... канд. ист. наук. Алматы, 2007. 28 с.

Абылхожин, 1997— *Абылхожин Ж.Б.* Очерки социально-экономической истории Казахстана. XX век. Алматы: Юат, 1997. 360 с.

Акмола, 1995 — *Акмола*. Энциклопедия. Алматы: Атамура, 1995. 400 с.

Акмолинская область, 1992 — *Акмолинская область* в цифрах и фактах прошлого. Акмола, 1992. 50 с.

Дильманов, 2002 — *Дильманов С.Д.* Исправительно-трудовые лагеря на территории Казахстана (30–50-е годы XX века): автореф. дис... д-ра ист. наук. Алматы, 2002. 30 с.

Иванова, 2006 — *Иванова Г.М.* История ГУЛАГа, 1918–1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты. Москва: Наука, 2006. 438 с.

История Казахстана, 2009 — *История Казахстана* (с древнейших времен до наших дней). Алматы: Атамұра, 2009. 768 с.

История сталинского Гулага, 2007 — *История сталинского Гулага.* Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7 т. Т.1. Массовые репрессии в СССР. Москва: «Российская политическая энциклопедия», 2007. 728 с.

Каган, 2000 — *Каган А.Э.* Жизнь как она есть / предисл. С. Шафиро // Новости недели: газета. 2000. 19 окт. С. 16–17. Режим доступа: https://www.sakharovcenter.ru/asfcd/auth/?t=page&num=3246 (дата обращения: 28.01.2024).

Кукушкина, 2002 — *Кукушкина А.Р.* Акмолинский лагерь жен «изменников Родины». Караганда: ЦКУ «МГТИ-Лингва», 2002. 184 с.

Малиновские вехи, 2003 — *Малиновские вехи*. Сборник публикаций и воспоминаний (от АЛЖИРа до современной Малиновки). Астана, 2003. 82 с.

Мусагалиева, 2016 — *Мусагалиева А.С.* Спецпереселенец-немец И.Шарф в истории создания села Малиновка, Акмолинской области Казахстана // Образование, жизнь и судьба немецких поселений в России: материалы 15-й Международной научной конференции. Маркс. Москва: РусДойч Медиа, 2016. С. 303–313.

Мусагалиева, Мусабекова, 2018 — *Мусагалиева А.С., Мусабекова Р.М.* Женский лагерь в степи как советский эксперимент в Казахстане // Русская старина, 2018. № 9(2). С. 190–201.

Мусагалиева, Мусабекова, 2022 — *Мусагалиева А.С., Мусабекова Р.М.* Карлаг в судьбе ученого Александры Зайцевой // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4, История. Регионоведение. Международные отношения. 2022. Т. 27. № 1. С. 115–128. DOI: https://doi.org/10.15688/jvolsu4.2022.1.10

Пазенко, 2003 — *Пазенко С.* Жизнь во благо людей // Казахстанская правда, 2003. 2 с.

Сактаганова, 2003 — *Сактаганова З.Г.* Аграрная политика тоталитарного государства в послевоенное десятилетие: формы и методы // Вестник КазНУ им. Аль-Фараби, 2003. № 2(29). С. 77–81.

Спецпереселенцы в Карагандинской области, 2007 — *Спецпереселенцы в Карагандинской области*. Сборник документов и материалов. Сост. Р.М. Жумашев, Л.В. Михеева. Караганда: Изд-во КарГУ, 2007. 325 с.

Сулейменова, 2011 — *Сулейменова М.Ж.* Актуальные проблемы насильственной депортации репрессированных социальных групп СССР в Центральный Казахстан в 30-40-е годы XX века (на примере крестьянства) // Modern problems of science andeducation, 2011. № 1. С. 10–14.

Сураганова, 2018 — *Сураганова З.К.* АЛЖИР как феномен «женской» несвободы в репрессированной памяти казахского народа // Северо-Восточный гуманитарный вестник, 2018. № 1(22). С. 61–72.

Узницы «АЛЖИРа», 2003 — *Узницы «АЛЖИРа».* Список женщин-заключенных Акмолинского и других отделений Карлага. М.: Звенья, 2003. 567 с.

Чурсина П. Моя Малиновка: прикосновение к будущему // Призыв, 1998. 11 с.

Шаймуханов, 1997 — *Шаймуханов Д.А.* Карлаг. Караганда, 1997. 216 с.

Шарф И. Целинный птицеград. Алма-Ата: Кайнар, 1977. 136 с.

Эпплбаум, 2006 — *Эпплбаум Э.* ГУЛАГ. Паутина Большого террора. Москва: Московская школа политических исследовании, 2006. 608 с.

Barnes, 2011 — *Barnes S.* Death and redemption: the Gulag and the shaping of Soviet society. Princeton; Oxford, 2011. 11 p.

Stark, 2003 — *Stark M.* Frauen in Gulag: Alltag und Uberleben, 1936 bis 1956. Munchen; Wien, 2003. 552 p.

References

Abdirajymova, 2007 — *Abdirajymova A.S.* Khozyaystvenno-ekonomicheskie, demograficheskie i ekologicheskie posledstviya osvoeniya tselinnykh i zalezhnykh zemel v Kazakhstane (1950-e – 1990-e gg. XX v.): avtoref. dis. ... kand. ist. nauk [Economic, Demographic and Environmental Consequences of the Development of Virgin and Fallow Lands in Kazakhstan (1950s – 1990s of the 20th Century)]. avtoref. dis... d-ra ist. nauk. Almaty, 2007. 28 p. (In Russ.).

Abylkhozhin — *Abylkhozhin Zh.B.* Ocherki sotsialno-ekonomicheskoy istorii Kazakhstana. XX vek [Essays on the Socio-Economic History of Kazakhstan. 20th Century.]. Almaty: Yuat, 1997. 360 p. (In Russ.).

Akmola, 1995 — *Akmola.* Enciklopediya [Akmola. Encyclopedia]. Almaty: Atamura, 1995. 400 p. (In Russ.).

Akmolinskaya oblast', 1992 — *Akmolinskaya oblast'* v cifrah i faktah proshlogo [Akmola region in figures and facts of the past]. Akmola, 1992. 50 p. (In Russ.).

Barnes, 2011 — *Barnes S.* Death and redemption: the Gulag and the shaping of Soviet society. Princeton; Oxford, 2011. 11 p.

Chursina, 1998 — *Chursina P.* Moya Malinovka: prikosnovenie k budushchemu [My Malinovka: touching the future] // Prizyv, 1998. 11 p.

Dil'manov, 2002 — *Dil'manov S.D.* Ispravitel'no-trudovye lagerya na territorii Kazahstana (30–50-e gody HH veka) [Corrective labor camps on the territory of Kazakhstan (30–50s of the twentieth century)]. avtoref. dis... d-ra ist. nauk. Almaty, 2002. 30 p. (In Russ.).

Epplbaum, 2006 — *Epplbaum E.* GULAG. Pautina Bol'shogo terrora. Moscow: Moskovskaya shkola politicheskih issledovanii, 2006. 608 p. (In Russ.).

Istoriya Kazahstana, 2009 — *Istoriya Kazahstana* (s drevnejshih vremen do nashih dnej) [History of Kazakhstan (from ancient times to the present day)]. Almaty: Atamura, 2009. 768 p. (In Russ.).

Istoriya stalinskogo Gulaga, 2007 — *Istoriya stalinskogo Gulaga.* Konec 1920-h – pervaya polovina 1950-h godov: Sobranie dokumentov v 7 t. T.1. Massovye repressii v SSSR [History of Stalin's Gulag. The end of the 1920s - the first half of the 1950s: Collection of documents in 7 volumes. T.1. Mass repressions in the USSR.]. Moscow: "Rossijskaya politicheskaya enciklopediya", 2007. 728 p. (In Russ.).

Ivanova, 2006 — *Ivanova G.M.* Istoriya GULAGa, 1918–1958: social'no-ekonomicheskij i politiko-pravovoj aspekty [History of the Gulag, 1918–1958: socio-economic and political-legal aspects]. Moscow: Nauka, 2006. 438 p. (In Russ.).

Kagan, 2000 — *Kagan A.E.* Zhizn' kak ona est' [Life as it is] // Novosti nedeli: Gazeta, 2000. Pp. 16–17. URL: https://www.sakharovcenter.ru/asfcd/auth/?t=page&num=3246 (data obrashcheniya: 28.01.2024). (In Russ.).

Kukushkina, 2002 — *Kukushkina A.R.* Akmolinskij lager' zhen "izmennikov Rodiny" [Akmola camp for wives of "traitors to the Motherland"]. Karaganda: CKU "MGTI-Lingva", 2002. 184 p. (In Russ.).

Malinovskie vekhi, 2003 — *Malinovskie vekhi.* Sbornik publikacij i vospominanij (ot ALZhIRa do sovremennoj Malinovki) [Malinovsky milestones. Collection of publications and memories (from ALZHIR to modern Malinovka)]. Astana, 2003. 82 p. (In Russ.).

Musagalieva, Musabekova, 2022 — *Mussagaliyeva A.S., Musabekova R.M.* Karlag v sud'be uchenogo Aleksandry Zajcevoj [Karlag in the fate of the scientist Alexandra Zaitseva] // Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya 4, Istoriya. Regionovedenie. Mezhdunarodnye otnosheniya, 2022. Vol. 27. No. 1. Pp. 115–128. (In Russ.).

Mussagaliyeva, 2016 — *Mussagaliyeva A.S.* Specpereselenec-nemec I.Sharf v istorii sozdaniya sela Malinovka, Akmolinskoj oblasti Kazahstana [Special settler-German I. Scharf in the history of the creation of the village of Malinovka, Akmola region of Kazakhstan] // Obrazovanie, zhizn' i sud'ba nemeckih poselenij v Rossii: materialy 15-j Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii. Marks. Moscow: RusDojch Media, 2016. Pp. 303–313. (In Russ.).

Mussagaliyeva, Mussabekova, 2018 — *Mussagaliyeva A.S., Mussabekova R.M.* Zhenskij lager' v stepi kak sovetskij eksperiment v Kazahstane [Women's camp in the steppe as a Soviet experiment in Kazakhstan] // Russkaya starina, 2018. No. 9(2). Pp. 190–201. (In Russ.).

Pazenko, 2003 — *Pazenko S.* Zhizn' vo blago lyudej [Life for the benefit of people] // Kazahstanskaya Pravda, 2003. 11 p. (In Russ.).

Saktaganova, 2003 — *Saktaganova Z.G.* Agrarnaya politika totalitarnogo gosudarstva v poslevoennoe desyatiletie: formy i metody [Agrarian Policy of the Totalitarian State in the Postwar Decade: Forms and Methods]. Vestnik KazNU im. Al-Farabi, 2003. No. 2 (29). Pp. 77–81. (In Russ.).

Shajmuhanov, 1997 — *Shajmuhanov D.A.* Karlag [Karlag]. Karaganda, 1997. 216 p. (In Russ.).

Sharf, 1977 — *Sharf I.* Celinnyj pticegrad [Virgin Ptitsygrad]. Alma-Ata: Kajnar, 1977. 136 p.

Specpereselency v Karagandinskoj oblasti, 2007 — *Specpereselency v Karagandinskoj oblasti* [Special settlers in the Karaganda region]. Sbornik dokumentov i materialov. Sost. R.M. Zhumashev, L.V. Miheeva. Karaganda: Izd-vo KarGU, 2007. 325 p. (In Russ.).

Stark, 2003 — *Stark M.* Frauen in Gulag: Alltag und Uberleben, 1936 bis 1956. München; Wien, 2003. 11 p.

Sulejmenova, 2011 — *Sulejmenova M.Zh.* Aktual'nye problemy nasil'stvennoj deportacii repressirovannyh social'nyh grupp SSSR v Central'nyj Kazahstan v 30–40-e gody HH veka (na primere krest'yanstva) [Current problems of forced deportation of repressed social groups of the USSR to Central Kazakhstan in the 30–40s of the twentieth century (using the example of the peasantry)] // Modern problems of science andeducation, 2011. No. 1. Pp. 10–14. (In Russ.).

Suraganova, 2018 — *Suraganova Z.K.* ALZhIR kak fenomen "zhenskoj" nesvobody v repressirovannoj pamyati kazahskogo Naroda [ALZhIR as a phenomenon of "women's" lack of freedom in the repressed memory of the Kazakh people] // Severo-Vostochnyj gumanitarnyj vestnik. 2018. No. 1(22). Pp. 61–72. (In Russ.).

Uznicy "ALZhIRa", 2003 — *Uznicy "ALZhIRa".* Spisok zhenshchin-zaklyuchennyh Akmolinskogo i drugih otdelenij Karlaga [Prisoners of "ALZHIR". List of female prisoners of Akmola and other departments of Karlag]. M.: Zven'ya, 2003. 567 p. (In Russ.).

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 1, pp. 203-216, 2025
Journal homepage: https://edu.e-history.kz

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_1_203-216

THE TRUTH ABOUT FAMINE IN MEMORIES

Orazgul Kh. Mukhatova[1]

[1]Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov
(28, Shevchenko str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher
https://orcid.org/0000-0002-8613-7248. E-mail: Orazgul7@rambler.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2025
© Mukhatova O.Kh., 2025

Abstract. *Introduction.* The terrible famine of 1932–1933 took place in the memories of eyewitnesses of the tragedy. The memories reflect the causes of the famine, the difficult situation of the population during the famine, the mass death of the people, their transformation into refugees. The truth about the famine, which had not been spoken about for many years, was revealed during the period of independence. The memories were recorded by students in the 1990s from the lips of eyewitnesses. Much information is given by eyewitnesses about the horrors of the famine, who experienced the events and saw them with their own eyes. *Goals and objectives* – to show the truth about the famine in the memories; to evaluate their value and significance as historical sources; to determine the authenticity of the memories. *Results.* The article examines the truth about the famine based on the data of an expedition created by students of the Faculty of History of the Al-Farabi Kazakh National University, the materials of which were legalized and published, but were not introduced into scientific circulation. Historical sources preserved in memory clearly show the horrors of the tragedy without any coloring or disguise. The reliability of memories outside of ideology and political influence is very high, because the authors of terrible and terrifying information are eyewitnesses. Source analysis made it possible to determine the tragedy of local residents during the years of famine based on eyewitness information. *Conclusion.* The consequences and lessons of the famine cannot be erased from historical memory. Because this is not the suffering of one person, but of millions of people. Therefore, for the future prosperity of the state, it is necessary to study the history of the famine in depth not only from archival documents, but also from the recollections of eyewitnesses.

Keywords: Famine, Kazakhstan, collectivization, truth, eyewitness, memory, source, tragedy, victims of famine, refugees

Acknowledgements. This article was prepared and published with the financial support of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan within the framework of the program-targeted funding for the according to the project PCF BR24993018 “Preparation and publication of a series of memoirs of eyewitnesses of the mass famine of 1931–1933 in Kazakhstan and their descendants”.

For citation: Mukhatova O.Kh. The truth about famine in memories // Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”. 2025. Vol. 12. No. 1. Pp. 203–216. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_1_203-216

ЕСТЕЛІКТЕРДЕГІ АШАРШЫЛЫҚ АҚИҚАТЫ

Оразгүл Хасенқызы Мұхатова[1]

[1]Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28 үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының докторы, профессор, бас ғылыми қызметкер
https://orcid.org/0000-0002-8613-7248. E-mail: Orazgul7@rambler.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025
© Мұхатова О.Х., 2025

Аңдатпа. *Кіріспе.* 1932–1933 жылдардағы алапат аштық зұлмат куәгерлерінің естеліктерінен орын алған. Естеліктерде ашаршылықтың орын алу себептері, аштық кезіндегі тұрғындардың ауыр жағдайы, халықтың қырылуы, босқындарға айналуы көрініс тапқан. Ұзақ жылдар бойы айтылмаған ашаршылық ақиқаты тәуелсіздік кезеңінде ашылды. Естеліктерді 1990-жылдары студенттер куәгерлердің аузынан жазып алған. Оқиғаларды бастан кешіріп, көзімен көрген куәгерлер аштық қасіреті бойынша мол мәлімет береді. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері* – естеліктердегі ашаршылық ақиқатын көрсету; олардың тарихи дереккөздері ретіндегі құндылығы мен маңызына баға беру; естеліктер мәліметтерінің шынайылығын анықтау. *Нәтижелер.* Мақалада әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті тарих факультетінің студенттерінен құрылған, материалдары заңдастырылып, жарық көрген, алайда ғылыми айналымға енгізілмеген экспедиция мәліметтері бойынша ашаршылықтың ақиқаты зерттелді. Жадта сақталған тарихи дереккөздер зұлматтың қасіретін ешбір боямасыз және бүркемелеусіз ашық көрсетеді. Идеологиядан, саяси ықпалдан тыс естеліктердің шынайылығы өте жоғары, себебі сұмдық және жантүршігерлік ақпараттың авторлары – куәгерлер. Деректанулық талдау куәгерлердің мәліметі арқылы аштық жылдарындағы жергілікті тұрғындардың қасіретін айқындауға мүмкіндік берді. *Қорытынды.* Аштықтың зардаптары мен тағылымын тарихи жадтан өшіру мүмкін емес. Себебі ол – бір емес миллиондаған адамдардың қасіреті. Сондықтан да ашаршылық тарихын архив құжаттарының ғана емес куәгерлерінің естеліктері бойынша терең зерделеу мемлекеттің болашақ өркендеуі үшін қажет.

Түйін сөздер: Ашаршылық, Қазақстан, ұжымдастыру, ақиқат, куәгер, естелік, дереккөз, зұлмат, аштық құрбандары, босқындар

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «1931-1933 жылдардағы Қазақстандағы жаппай ашаршылықтың куәгерлері және олардың ұрпақтарының естеліктері жинағын дайындау және басып шығару» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру BR24993018 МҚБ жобасын жүзеге асыру аясында орындалды.

Дәйексөз үшін:. Мұхатова О.Х. Естеліктердегі ашаршылық ақиқаты // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2025. Т. 12. № 1. 203–216 бб. (Қазақш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_1_203-216

ПРАВДА О ГОЛОДЕ В ВОСПОМИНАНИЯХ

Оразгуль Хасеновна Мухатова[1]

[1]Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)
Доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник
https://orcid.org/0000-0002-8613-7248. E-mail: Orazgul7@rambler.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025
© Мухатова О.Х., 2025

Аннотация. *Введение.* Страшный голод 1932–1933 годов имело место в воспоминаниях свидетелей трагедии. В воспоминаниях отражены причины голода, тяжелое положение населения во время голода, массовый гибель народа, превращение их в беженцев. Правда о голоде, о которой не говорили многие годы, открылась в период независимости. Воспоминания были записаны студентами в 1990-е годы из уст очевидцев. Много сведений дают очевидцы об ужасах голода, испытавшие события и видевшие их собственными глазами. *Цель и задачи исследования* – показать правду о голоде в воспоминаниях; оценить их ценность и значение как исторических источников; определить подлинность воспоминаний. *Результаты.* В статье правда о голоде изучена по данным экспедиции, которая была создана студентами исторического факультета КазНУ им. Аль-Фараби, материалы которой были легализованы и опубликованы, но были не введено в научный оборот. Сохранившиеся в памяти исторические источники ясно показывают ужасы трагедии без каких-либо окраски или маскировки. Достоверность воспоминаний вне идеологии и политического влияния очень высока, ведь авторы ужасных и страшных сведений – очевидцы. Источниковедческий анализ позволил на основе информации очевидцев определить трагедию местных жителей в годы голода. *Выводы.* Последствия и уроки голода невозможно стереть из исторической памяти. Потому что это страдания не одного человека, а миллионов людей. По этому для будущего процветания государства необходимо углубленно изучать историю голода не только по архивным документам, но и по воспоминаниям очевидцев.

Ключевые слова: Голод, Казахстан, коллективизация, правда, очевидец, воспоминание, источник, трагедия, жертвы голода, беженцы

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Подготовка и издание серии воспоминай очевидцев массового голода 1931-1933 гг. в Казахстане и их потомков» по проекту ПЦФ BR24993018.

Для цитирования: Мухатова О.Х. Правда о голоде в воспоминаниях // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2025. Т. 12. № 1. С. 203–216. (На Каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_1_203-216

Кіріспе

Қазақстандағы сталиндік-голощекиндік саясаттың жалғасы қазақтың дәстүрлі шаруашылығын біржола бүлдіріп қиратқан күштеп ұжымдастыру және көшпелі, жартылай көшпелі қожалықтарды отырықшылдыққа зорлап көшіру шараларынан көрінді. Шаруаларды колхоздарға біріктіру әкімшіл-әміршіл тәсілдермен жүргізіліп, бұрмалаушылықтар мен асыра сілтеулерге жол берілді. Ауыл шаруашылығын социалистік жолмен қайта құру орасан зор зиян келтіріп қана қоймай, қолындағы бар малынан айырылған халықты бұрын-соңды болмаған ашарашылыққа душар етті. Қазақ этносын құртуды көздеген этноцид саясатының салдары болып табылатын ашаршылықтың ақиқаты ұзақ жылдар бойы ашылмады, тек Қазақстан өзінің егемендігіне қол жеткізер тұста ғана миллиондаған адамды жалмаған қасірет мәлім болды. Зұлматтың салдарынан аш халық қырылып қана қоймай, босқындарға айналып, көрші республикалар мен мемлекеттерге ауып кетті. Совет өкіметі аштықтан қырылғандар туралы айту былай тұрсын, 1937 жылғы санақтың нәтижелерін жасырды. Большевиктер партиясы «бір адам өлсе – өлім, миллиондаған адам өлсе – статистика» деген қағиданы берік ұстанды. Алапат аштықтан шыбындай қырылған қазақтардың республика тұрғындары арасындағы үлес салмағы күрт төмендеп, өз елінде, өз жерінде аз халық ретінде өмір сүрді. Бұл олқылықтың орны тәуелсіздік жылдары ғана толтырылды. 2023 жылы Қазақстан Республикасының халқы жиырма миллионға жетті. 1991–2011 жылдар аралығында сырттан 1 миллион қазақ келді. 1980-жылдары республика тұрғындарының небәрі 37 пайызын құраған қазақтар 2024 жылы барлық тұрғындардың 70 %-ға жуығын қамтыды.

Қазіргі қоғамда ашаршылық туралы жиі айтыла бермейді, ол тек тарихи жадта сақтаулы. Аштықты көзбен көріп, бастан кешіргендер дүниеден өтті. Ашаршылық қасіретін естеріне алып, мәлімет берген куәгерлердің барлығы дерлік өткенді еске алуға қиналған.

Аштықтың қасіретін бастан кешкендер ұзақ уақыт бойы жұмған ауыздарын ашпауға тырысқан. Оның да өзіндік себептері бар еді. Бір жағынан халық өкілдері аштық туралы айтуға халық сескенді. «Қуғын-сүргінге ұшырап кетпейік» деген қорқыныш жадта сақталып қалды. Екінші жағынан «ұлы бетбұрыс» жылдары, «кемелденген социализмде» өмір сүрген халықты мұндай жағдай ендігәрі Совет Одағында орын алмайды деп сендірді. Советтік идеология ертеңгі күнге деген сенімді санада берік орнықтырды. Сондықтан да кешегі тарихтан орын алған қасіретті еске түсіргілері келмеді. Дегенмен тәуелсіздіктің алғашқы жылдары тарихтан тағлым алу үшін ұрпағынан бастан өткендерін, көздерімен көргендерін жасыра алмады.

Олардың айтқандары тарих еншісіне қалып барады, куәгерлердің берген мәліметтерінің көпшілігі ғылыми айналымға түсірілмеді. Есесіне архив құжаттары мен материалдары, ғылыми зерттеулер жарық көруде. Жыл сайын саяси қуғын-сүргін және аштық құрбандарын еске алу күні атап өтіледі. Зұлматтың тарихы зерделенсе те куәгерлерінің естеліктері назардан тыс қалып келеді. Жадта сақталған тарихи деректі жаңғыртудың маңызы баға жетпес, өйткені естелік авторлары оны шынайы өмірден алған. Сондықтан да зұлматтың қасіретін ешбір боямасыз және бүркемелеусіз ашық көрсеткен естеліктерді талдау ғылым үшін маңызды. Осы орайда тақырыптың көкейкестілігі дау тудырмайды.

Материалдар мен әдіс-тәсілдер

Зерттеу тақырыбының деректік базасын тарихи-этнологиялық экспедиция материалдары, яғни естеліктер құрайды. 1992 жылы жылы 32-нің зұлматының 60 жылдық мерзіміне орай әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті тарих факультетінің студент жастарынан Қампарбек Махамбетұлы Атабаев басқарған арнайы экспедиция құрылған. Студенттер жазғы демалыс айларында өздерінің туған жерлеріне барып, көнекөз қариялардан сол бір қасірет туралы жантүршігерлік, ауыр толғаныстарға толы естеліктерді хатқа түсіріп, оларды дерек ретінде заңдастырды. Кейінірек жинақталған материалдар жарық көрді (32-нің зұлматы, 2014).

Естелік – заманхаттың, яғни жеке адамдық деректердің бір түрі. Естелік деп ел тарихында орын алған шынайы оқиғаларды, ірі тұлғалар жайында көзбен көрген, куәгер болған адамның өткенді еске түсіріп, өз атынан баяндап беруін айтады. Естеліктің дерек ретіндегі өзіндік ерекшеліктері бар. Біріншіден, онда мәліметтер тарихи еңбектегідей нақтылы берілуі міндетті емес. Екінішіден, естелік автордың өз танымы тұрғысынан баяндалады. Үшіншіден, естелік авторы ақиқаттан алшақ кетпей, оны көркемдеп, бейнелеп жеткізеді. Осы тұрғыдан алғанда естелік субъективті сипатты иеленеді. Төртіншіден, естелік жадқа сүйенеді, сол арқылы болған оқиғаларды қалпына келтіреді. Сонымен қатар естелік автор куә болған кезеңнің әдет-ғұрпынан, адамдардың күнделікті өмір сүруінен, салт-дәстүрден, қоғамдық санадан, психологиялық жай-күйінен және т.б. мәлімет береді. Естелік жанрлық табиғаты жағынан заманхаттың күнделік, жеке жазба, т.б. түрлеріне жақын. Экспедиция барысында жинақталған естеліктердің архив қорларында сақтаулы олармен үндес құжаттардан айырмашылығы бар, себебі оларды алапат аштықты бастан кешкен куәгерлер шынайы түрде жаңғыртты. Қарапайым халықтық санада сақталған естеліктер – идеологиядан, саяси ықпалдан тыс. Сондықтан да бұл деректердің шынайылығы өте жоғары.

Тақырыпты зерделеуде деректанудың әдістемесі қолданылды. Деректанулық талдау әдістемесі, яғни деректің шынайылығын айқындау және баға беру әдісі басшылыққа алынды. Сонымен қатар деректану ғылымының тарихилық, объективтілік және әлеуметтік сынды қағидалары қолданылды. Тарихилық қағида естеліктерде баяндалатын оқиғаларды және олардың куәгерлері өмір сүрген кезеңді зерттеуге мүмкіндік береді. Объективтілік қағида естелік фактілерінің шынайылығын анықтауға көмектесті. Ал әлеуметтік қағида зұлмат жылдарындағы қазақ ауылының келбетін, тұрғындардың тұрмысын, ұлттық ойлау жүйесін, этникалық сана-сезімін, биліктің ұстанған саясатын айқындауға мүмкіндік берді.

Тақырыпты терең зерттеуде контент-талдау, сыни талдау, ретроспективтілік, баяндау, сипаттау, қорыту әдістері қолданылды.

Талқылау

Ауыл шаруашылығын жаппай ұжымдастыру және көшпелі, жартылай көшпелі қазақтарды отырықшыландыру тақырыбының саяси өткірлігі және әлеуметтік салдарына, тарихының бұрмалана зерттелуіне байланысты көптеген еңбектер жазылды. Тақырыпты зерттеу 1929 жылдан басталып, күні бүгінге дейін жалғасып келеді. Олардың басым көпшілігі советтік кезеңде жазылып, жарияланды. Совет кезеңінде жарық көрген еңбектерде ұжымдастыру большевиктік партияның мүддесін дәріптеу шеңберінде қарастырылып, ауыл шаруашылығын түбегейлі қайта құру ретінде зерттелді. Постсоветтік кезеңде оны қайта зерделеу үрдісі жүрді.

Жарияланған еңбектер көп болғандықтан оларды мазмұнына қарай шартты түрде үш топқа бөлуге болады. Алғашқысына сол 1920–1930-жылдардың өзінде жарық көрген большевиктік ұрдажық саясаттың қисынсыздығын дәледеуге ұмтылған ғалымдардың еңбектері жатқызылады. Екіншісі – ұжымдастыруды «сталиндік дана саясаттың» және лениндік коопертивтік жоспардың іске асуы ауқымында қарастырған зерттеулер. Екінші топқа кіретін тарихшылар еңбектері көбінесе монографиялар түрінде жарияланды, алайда оларда ұжымдастырудың зардаптары да, аштық туралы да бірде бір сөз айтылмады. Есесіне зерттеулерде жаппай ұжымдастыру дәріптеп көрсетілді. Олар туралы өз кезегінде тарихнамалық тұрғыдағы зерттеулерде айтылды. Мәселен, Н. Әлімбаевтың кандидаттық диссертациясында Қазақстандағы ауыл шаруашылығын жаппай ұжымдастыру, қазақ ауылдарын отырықшыландыру, бай-кулактарды тап ретінде жою және т.б. мәселелер төңірегінде жарияланған еңбектерге талдау жасалды (Алимбаев, 1984). Ғалымның зерттеуінде ұжымдастыру мен отырықшыландыру тарихының тарихнамасы зерделенгенімен еңбектерді сынау және кемшіліктері мен олқылықтарын көрсету мүмкіндігі шектеулі болды. Бұдан басқа Г.Ф. Дахшлейгердің еңбегінде республикадағы аграрлық реформалардың зерттелу деңгейі көрсетіліп, совет үкіметінің аграрлық реформаларының сипатына қатысты әртүрлі көзқарастар топтастырыла талданды (Дахшлейгер, 1969).

1980-жылдардың соңына қарай күштеп ұжымдастыруға байланысты шындықты толық ашып көрсетуде қазақстандық зерттеушілердің тың архив құжаттарына сүйенген еңбектері жарық көре бастады (Қойгелдиев, 1993)._ Осыған орай тарихнамалық деректердің үшінші тобы халықтың басына түскен алапат аштық пен «қызыл табан шұбырындының» – босқыншылықтың орын алу себептері мен қасіретті зардаптарын ашқан еңбектерді қамтиды. Мәселенің тарихнамасы О. Мұхатованың докторлық диссертациясында және дербес зерттеуінде талданды (Мұхатова, 1999).

Отандық тарих ғылымында өткен ғасырдың 1980-жылдардың соңы 1990-жылдардың орта кезінде кезінде ашаршылық күштеп ұжымдастыру ауқымында, жаңа тарихи таным мен шындық негізінде қайта қаралып, көпшілік зерттеуші, ғалым, журналист-публицистердің т.б. өзекті тақырыбына айналып, бірқатар зерттеулердің жарық көргендігі белгілі. Осы жылдары белгілі ғалым, тарихшы М. Қозыбаев республикада алғашқылардың бірі болып ашаршылықтың шынайы тарихын айқындауда бірқатар еңбектер жариялағаны баршаға мәлім (Қозыбаев, 1993). Қасіретті оқиғаға баға беру, аштық құрбандарының саны анықтау тәрізді зерттеулер жүргізіле бастады. М. Тәтімов зұлматқа геноцид деген баға берді (Тәтімов, 1996). Т. Омарбековтың пікірінше, ашаршылықтың зардаптары геноцидтің белгілеріне сәйкес келеді, себебі қазақ халқы жойылып кетудің алдында тұрды (Омарбеков, 2019:63). Дегенмен ғалым «аштық қазақ халқына қарсы арнайы ұйымдастырылмады, оның негізгі себебі сталиндік тоталитарлық жүйе немесе сталиндік аграрлық реформа болды», - деп жазды (Омарбеков, 1997). Тарихшылар аштықтан қырылғандар санын анықтауда ортақ пікірге келе алмады. Б.А. Төлепбаев пен В.П. Осипов 1931–33 жылдардағы ашаршылықтан 1,1 миллионға жуық адам өлді десе (Төлепбаев, 1989), М.Б. Тәтімов 1 млн. 750 адам деп көрсетті (Абылхожин, 1989: 58). Осындай тұжырымға М.Х. Асылбеков пен А.Б. Ғалиев те келді (Асылбеков, 1991:108). М. Тәтімов зерттеулерін тереңдете келе аштық құрбандарының санын 2 млн 300 адам деп нақтылады (Тәтімов, 1993: 5). А.Н. Алексеенко құрбандар саны

1 млн 840-ға жуық немесе барлық қазақтардың 47,3 %-ы деп есептеді (Ж.С. Аубакирова, 2020: 30).

Шетелдік зерттеушілердің де пікірлері әртүрлі. Мәселен, Р. Дэвис және С. Уиткрофт Сталин саналы түрде аштыққа жол берді десе (Дэвис, 2011), Р. Конквест коммунистік идеология тұрғындардың жаппай қырылуына жағдай жасады деп тұжырымдады (Robert Conquest, 2012). Н. Неймарктың көзқарасы Т. Омарбековпен үндес (Norman M. Naimark, 2010. 163). Р.Киндлер аштық большевиктердің Орталық Азиядағы ауқымды қоғамдық-саяси экспериментімен байланысты болды деп санады (Киндлер, 2017). С. Камерон мәселені большевиктердің көшпелі социумды жоюға бағытталған ұстанымы тұрғысынан қарастырса (Камерон, 2020), Н. Пьянчиола зұлматтың зардаптарына салыстырмалы талдау жасады. Ресей зерттеушілері ашаршылықты қазақ халқының ұлттық жарақатының қатарына жатқызды (Грозин, 2014).

Зерттеу нәтижелері

Шаруаларды күштеп меншігінен айырудың, зорлап ұжымдастырудың қазақ ұлтының дәстүрлі тарихи-табиғи, эволюциялық дамуға негізделген тағдырына еріксіз таңылған қиянат болғаны белгілі (Омарбеков, 1997: 7). Большевиктік биліктің күштеп ұжымдастыруы мен зорлап отырықшыландыруының зардаптары қасіретті болды. 1920-жылдардың екінші жартысынан басталған аграрлық реформалар алапат аштықты тудырды. Ашаршылықтың етек жаюына биліктің өзі жағдай жасады. Еккен егіні шықпаған, малын салық түрінде тірідей де, еттей де, оған қоса жүні мен терісін, тіпті мүйізіне дейін өткізген, қолда бар малын астық тұқымдарына айырбастаған халықтың аштан өлмеуі екі талай еді. Дәл осы кезде халық арасына «Қайдан тапсаң онан тап, қаптың түбін қақ!» деген мәтел кең тараған. Осы орайда қазіргі Алматы облысы Ақсу ауданы Ойтоған ауылының тұрғыны Қойдәулетқызы Балқия бірде балаларына әңгіме қылып, мына бір жайтты айтыпты: «Сол бір жылдары жер жыртып, егін егетінбіз. Бидайдың тұқымын малға айырбастап алдық. Егін егетін құралдар да өте қарапайым. Өгізге жегілген соқа. Оның өзі әдбен шаршаған, ұрғылап, тұмсығынан тартып, артынан итеріп, әрең дегенде норманы орындаймыз. Қараңғы болғанда қолдан жасаған шамның жарығымен де жер жырта беретінбіз. Алайда жаздың соңына қарай астық шықпады. Үйімізде қорада қалған бір-екі малдан басқа түк жоқ. Амал жоқ сиыр фермасына барып, жұмыс істеуге тура келді. Жұмыс ауыр, сиырларды қолмен сауамыз. Бірақ басқалар тәрізді ісіп-кеуіп өлген жоқпыз. Сүт пен айранды ішсек те аман қалдық» (32-нің зұлматы, 2014: 23). Бұл – есептеп қарасақ, 1931–1932 жылдарға дөп келетін оқиға. Себебі Қазақстандағы күштеп ұжымдастыру мен зорлап отырықшыландырудың қызған кезі – осы тұс. Шындығында өз үйлерінде талғажау етерге ештеңе таппағандар қарап жатып өліп қалған.

Абай облысы Ақсуат ауылының тұрғыны 1910 жылы дүниеге келген Қауажан Тыныбаеваның естелігі – жантүршігерлік. Онда былай делінген: «... 1931 жылға дейін әлі де мал-мүлік болды. 1931 жылдың күзінде елден малды сыпыра бастағанда, біз бір сиырымызды сойып алдық. Екі сиырды өкімет алып қойды. Ол кезде әлі де бір сиырдан қалдырды. 1932 жылдың басында халықта әлі де болса астық болды. 1932 жылдың сәуір айында жоқтық үдей бастады» (32-нің зұлматы, 2014: 26). Советтік тарихнамада мұндай фактілер айтылмады. Тек тарихшы Ж. Жұмабеков өзге тарихшылар айта алмаған тарихи шындықтың бетін аша отырып, мындай ғылыми батыл тұжырым жасаған еді: «Ауыл тұрғындары өмір сүруінің қайнар көзі мал шаруашылығының азық-түлігі болғандықтан мал басының айтарлықтай азаюы еңбекшілердің материалдық жағдайын күрт нашарлатты. Оған 1931 жылы егіннің шықпай қалуы қосылды… Нәтижесінде малшы және бірқатар отырықшы-егінші аудандар еңбекшілері азық-түлік қиындықтарын бастан кешіріп, ауылдарда көптеген адамдардың аштығы мен қырылуына әкелді. Әсіресе 1932–33 жылдың қысы өте ауыр болды» (Жумабеков, 1973: 93). Себебі 1932 жылдың жазында жауын-шашын аз түсіп, еккен бидайлары күткен мөлшерден төмен жиналған. Соның салдарынан ауылдағылардың күн көрісі күз айларында нашарлап, қорасындағы соңғы малын жеп алғаннан кейін ішуге тамақ таба алмай, босып, жан-жаққа жан сауғалап тарай бастаған. Бұл жайында Қауажан Тыныбаева «1932 жылы біз

сияқты әр үйде болмаса, басқаларда түк қалмай, жан-жаққа босып кетті», - деп еске алды (32-нің зұлматы, 2014: 26).

Ашаршылық жылдары аң-құс былай тұрсын, құрт-құмырсқа, бақа, жылан, тышқан тәрізді жәндіктер азайып кеткен. Ашыққан халық қолына түскенін жей берген. Мұны 1904 жылы туылған Абай облысы Ақсуат ауданы Қараоба ауылының тұрғыны – Жорғатай Рахметолдин растайды. Ол: «Ашаршылық кезінде қырық жылғы тулақты да қайнатып жегендер болатын, ол жібімейді екен. Сарымсақты да қазып жедік. Өлген адамның тәнін апарып көмген болады, оны таңертеңінде ит жеп қойғанын көрсесің. Ит пен мысықты жеу өте көп болды, соның өзі табылмайтын. Ит пен мысықтың еті қойдан да артық болды. Қара мияның басын қуырып, шай қылды. Қырда сары-ала тышқан болды, соны асып жеді. Жақып деген кісі қырдан екі тышқан әкеліп, соны кешке асып жеген еді. Келесі күні үй ішімен қырылып қалды. Елдің айтуынша бұл тышқандар улы екен», - деп баяндаған (32-нің зұлматы, 2014: 37). Талғажау етерлік нәрселерді таудан, даладан тауып әкелгендерін айтпаған естелік авторлары жоқ десе де болады. Олардың бәрі халық бұрын-соңды тағам ретінде қолданбаған тау және дала өсімдіктерінің барлығын дерлік жегендерін айтқан. Куәгерлердің айтуынша, мысық, ит, егеуқұйрықты жегендердің бет-ауызы ісініп, бастары күп болып ісіп кететін болған. Иттің етін асып жегендер 10–15 күнге жетпей өліп қалған. Тулақ жеген фактіні 1916 жылы Көкпекті ауданы Шұбаршы ауылында дүниеге келіп, «Большевик» совхозында тұрған Қабатай Күмпейісов және т.б. растаған. Оның айтуынша, «1930 жылы су болмай, астық шықпай, мал жоқ, аштық басталды. Ел Үшкелейге барып, балық аулап, етін жеп, ал сүйегін талқан қылып қорек етті. Тулақтың жүнін күйдіріп, суға қайнатып жеген елді көрдім. Кішкене қағып, үйінді жегендер де кездесті. Ол кезде отбасымен аштан өлгендер көп болды. Аштық кезінде өлгендерді көме алғандар көмді, кейбіреулерін шұңқырға тастады» (32-нің зұлматы, 2014: 45).

Мұның өзі жаппай эпидемияға алып келген. 1929–1933 жылдары аштықтан зардап шеккен халықтың белгілі бір бөлігі түрлі індеттер мен жұқпалы аурулардың өршуінен қырылды. Елде іш сүзегі індеті жайлады, ауырғандардың саны жыл сайын өсті. Егер 1929 жылы осы індетпен 5413 адам ауырса, 1932 жылы олардың саны 13119 адамға жетті (ҚР ОМҒТҚА. 85-қ. 1-6-т. 51-іс. 3-п.).

Аштық жылдары канибализмнің орын алғандығын растайтын естеліктер кездеседі. Өз қызының басын таспен мыжып өлтіріп, жеген оқиғалар да орын алған. Бір қызын маяның ішіне бір-екі күн тығып қойып, кейін қорек етуге дайындаса, екіншісін бірден жеген оқиғалар тіркелген. Жол жүріп шаршаған ананың барлық балаларын алып жүруге шамасы келмеген жағдайда қызын ағаштың түбіне, тастардың үстіне қалдырып кеткен кездер болып тұрған. Осындай ақылға сыйымсыз әрекеттердің белең алғандығын дәйектейтін деректер жеткілікті. Солардың бірін Қауажан Тыныбаева да келтірген. Оның айтуынша, «Ел жазғытұрым қар астында қалған бидайды тере бастады. Өкімет жағынан көмек болмады.Таудан сарымсақ, шұғының қазысын әкеліп жейтін. Оны қайнатып, асып жейді. Ақсуатта, ауылдың бас жағында Сағымбай деген ағайынды екі кісі адам етін жеген дейді. Соның үйінің жанынан өтіп бара жатқан кісі қайнап жатқан шәугімге үңілсе, баланың қолын көріпті. Ана кісі сол жерде талып қалады. Есін жиған соң ауылдық советіне айтып, Сағымбайды үй ішімен жер аударып жібереді. Сол кезде аштыққа шыдамай асылып қалған адамдар да болғанын естідік» (32-нің зұлматы, 2014: 28).

Сол бір қасіретті жылдары дала тағылары көбейіп кеткен деседі. Ол жайында да көптеген деректер бар, олардың біразы архивтердің қорларында сақталған. Жергілікті халық қыздарынан гөрі ұлдарын аман алып қалуға ұмтылған. Сол себепті қасқырлар адамдарға шабуыл жасаған кезде олар алдана тұрсын деп қыздарын немесе жүгіруге шамалары келмеген әйелдерін қасқырларға қалдырып, өздері әупірімдеп аман қалған. Осындай төбе шашты тік тұрғызатын оқиғалар ашаршылық жылдары жиі болатын құбылысқа айналған деседі. Бұны 1914 жылы дүние есігін ашқан Абай облысы Көкпекті ауданы Шұғылбай ауылының тумасы – Шәкен Оразбайқызының естелігі дәлелдейді. Оның «Аштықтан тамақ іздеп, «Большевик» совхозына бардық. Ол жақта да аштық. Бала-шағасын лақтырып жібергенді сол

жақта көрдік. Таңертең жас келіншек әлі кетіп бара жатып, Ақсуат суына ұл баласын лақтырып жібергенін көрдік» дегені – айтылғанның дәйегі (32-нің зұлматы, 2014: 43).

Ұлдарын аман алып қалуға барын салған тұрғындардың әрекеттері әртүрлі болды. Бірі баласын уақытша күнкөрісі бар туысқанына қалдырса, енді біреулері жат жерлерге босып кетті. Мұндай көзқарасты әкем Хасеннің ашаршылық туралы әңгімесінен анық байқауға болатын еді. Өзінің аштықтан аман қалғанына Жаратушы иесіне шексіз алғыс айта отырып, ол әңгімесін былайша сабақтайтын: «... ашаршылық басталған тұста мені Матай кентіне әкеліп, нағашымның қолына табыстап, «тірі болса кейінірек алармын. Жағдайың бар ғой, сенде бола тұрсын» депті. Сөйтіп, наубайшының наубайханасында тұрып жаттым. Нанды есептеп аз береді, мен тоймаймын, сондықтан бала болсам да (шамамен 5–6 жаста) қулыққа көштім. Бөлке нан пештен шығарылып, ағаш сөрелерге тізіледі, содан соң өгізге жегілген арбасы бар бір ер адам келіп, оларды қаптарға салып алып кетеді. Нан сөрелерде тұрған кезде байқатпай біреуін ортасынан бөліп, ортасындағы жұмсаған үзіп аламын да, қайтадан екі бөлікті бір біріне жапсырып, орнына қоямын. Осылайша нанды тез жеп алып, түк білмегендей отыра беремін. Мүмкін наубайшы нағашым оны сезіп, көрген де болар, бірақ «ендігәрі бұлай жасама» деп ұрсып көрмепті. Ашаршылықтан әйтеуір бір ер бала болса да тірі қалсын дегені шығар..» (32-нің зұлматы, 2014: 25).

Сталиндік-голощекиндік әпербақан биліктің отырықшылануды зорлап жүргізуі және оның зардаптары қазақ этносының генофонына тікелей әсер етті. Зорлап колхоздастыру – «артта қалған халықтардың капитализмге соқпай социализмге өтуі» зор адам шығынын әкелді. Биліктегілер мұны мойындағысы келмегенімен уақыт куәгерлері шындықты ашып айтты. Абай облысы Жарма ауданы Қаратөбе ауылының 1917 жылғы тумасы Н.П. Русанов өзінің аштық басталғанда 15 жаста болғанын, сол күндердің оқиғалары әлі күнге дейін көз алдында екенін ауыр толғаныспен жеткізген. 1932–1933 жылдары аштықтың орын алғандығын басынан өткен оқиғалар арқылы дәлелдеп берді. «1932 жылы күзде талшықтап жейтін біраз тамағымыз болса да, қыста және әсіресе 1933 жылдың көктемінде нағыз ашаршылық басталды. Тамақтан өткеннің барлығын талғажау еттік. Өлген малдың етін колхоз төрағасы Федор Шатковский қылдай етіп бөліп беретін. Негізінен майы сығылған күнбағыс дәнін, кебекті тамақ қылдық. Адамдар күнделікті өле бастады. Біздің отбасындағы он адамнан тек бесеуі ғана қыстан аман шықты. Бірнеше айдың ішінде ауыл тұрғындарының жартысына жуығы қаза болды» деген баяны - айтылғанның дәлелі (32-нің зұлматы, 2014: 39).

Ашаршылықтың орын алу себептерінің бірі – 1932 жылғы құрғақшылық екендігі даусыз. Мұны ғылыми зерттеулер жүргізген ғалымдар да, зұлмат куәгерлерінің көпшілігі де растаған. Мәселен, Н.П. Русанов: «Ең алдымен ашаршылық болатын қыстың алдындағы жазда – 1932 жылы өте қатты қуаңшылық болып, барлық жерде егін шықпай қалды. Себілген астық пен шөп күйіп кетті. Селоның үстін басып ағатын Жанама өзенінің суы тартылып қалды. Шөлді басу үшін Проводин жырасында құдық қазып, су тартуға мәжбүр болдық», - деп айтқан (32-нің зұлматы, 2014: 38).

Аштықтың екінші себебі - күштеп ұжымдастыру және зорлап отырықшыландыру екендігі сөзсіз. Куәгер Н.П. Русанов «... күштеп коллективтендіру – жаппай аштықты болдырған себептердің бірі. Колхозға қабылданған сәт осы күнге дейін көз алдымда: уәкілдер келіп, тірерге тұяқ қалдырмай жинап алып кететін. Еңбек еткің келсе, колхозға кіресің, ал кірмесең аштан өлесің. Сондықтан колхозға адамдар өз еркімен кірді деген сөз жалған», - деп, ақиқатты жайып салды (32-нің зұлматы, 2014: 38). Колхоздастырудың ауыр зардаптары туралы А. Нұрсапина да «1932 жылдың қысында нағыз ашаршылық басталып, адамдар аштықтан ісініп, түрлі ауруларға шалдықты. Малдардың барлығы колхозға өткізілді, осы кезде менің ата-анам, 5 бауыр-сіңлілерім аштан өлді, тіпті кейбір көршілерімнің бас көтерер кісілері де болмай, түгелдей қырылды», - деп еске алған (32-нің зұлматы, 2014: 41). Шынтуайтында мал мен құсқа дейін колхозға өткізуді талап еткен билік пен оның шолақ белсенділері бұдан өткен асыра сілтеулер мен қателіктерге жол берді. Ұжымдастыру мерзімі Қазақстан сияқты республика үшін өте аз болды. Тіпті кейіннен Сталиннің жеке нұсқауы бойынша бұл мерзімдер қайта қаралып, қысқартылды. Отырықшыландыру барысындағы өрескел

қателердің бірі көшпелі және жартылай көшпелі қазақ шаруаларының ерекшеліктері ескерілмей, олар бірден өндірістік кооперацияның жоғары түрі – колхозға, коммунаға тартылуы еді. Мұның өзі советшілдік, волюнтаристік әдістер арқылы іске асырылып, ақыры «қақаған қыста айдалаға көше-көше ғып киіз үй тіктіріп, әр көшеге партия көсемдерінің атын беріп, сол үйлерге жергілікті қазақтарды күшпен кіргізіп, бұлар болса көсем атындағы үйде тұрып, мәдениетті болып кетпей, киіз үй ішінде қарап жатып, қатып өлген (Омарбеков, 1994: 42–43). Алысқа бармай-ақ Бейімбет Майлиннің «Күлпаш» деген әңгімесін мысалға келтірсек те жетеді. Үйіне тамақ алып келген Күлпаштың Мақтұм деген ері мен баласының өлі денелерін көрген әйелдің халі нешік болғаны Бейбімбет пен ашаршылықты көзімен көргендерге ғана аян. Зұлмат куәгері Балақан Күмісбаев «Балқаш ауданындағы 60 000 адамнан 12 000-ы ғана қалды. Адам өлімі мал өлімі құрлы болмады. Көптеген үйлер қаңырап бос қалды. Өлген адамдарды бос үйлердің, шеңгел, ши түбінен шашылып жатқанын көретінбіз», - деп айтқанынан аштық құрбандарының аз болмағандығын аңғару қиын емес (32-нің зұлматы, 2014: 60).

«Мың рет айтқаннан бір рет көрген артық» дегендей аштықтың қасіретін көзбен көргендер бас сауғалап, жан бағу үшін Қазақстаннан алыс және жақын елдерге босып кеткендігі жөнінде шынайы орын алған жағдайды айтып берген куәгерлер де аз емес. Билік тұрғындардың малдарын тартып алып жатқан тұста Қытайға қашқандар да болды. Шығыс Қазақстан облысы Күршім ауданы Қойтас ауылында 1907 жылы өмірге келген Арғынбек Салықов: «Мал мен адам колхозға біріктіріліп жатқанда кейбір байлар шет жаққа, Қытайға қашты. Оларға кейбір кедей-жалшылар да қосылды. Үкімет оларды «банды» деп атады. «Бандыны» құрғандар малды Қытайға айдап әкетіп отырды. Олар өлімнен қашқан азаматтар еді. Олар кей отбасыларға аштан өлмесін деп, түнде малды айдап әкеліп беріп жүрген» деген мәлімет берген (32-нің зұлматы, 2014: 51). «Банда» аталғандардың барлығы бірдей билік берген атауға сәйкес келетіндер емес екендігін тарихшылар зерттеп, өз бағаларын берген. Ақылға сыйымсыз аграрлық реформаларды қолдамаған, өз құқықтарын қорғай алмаған кінәсіз шаруаларды совет органдарының «ұлтшыл», «бандит», «контрреволюционер» деген жалған жалалармен жаппай қуғын-сүргенге ұшыратуы қазақ шаруаларын босқыншылыққа ұрындырды.

1932 жылы алапат ашаршылық Қазақстанда кеңінен таралғанда жағдай тіптен ауырлап, көршілес өлкелерге қазақтардың жаппай босулары орын алды. Исаев пен Орымбаевтың 1932 жылғы 11 мамырда Мәскеудегі Халық Комиссарлары Кеңесіне жолдаған мамұндама хатта көрсетілген аталған жылдың 1 ақпанына дейінгі мәлімет бойынша, «қоныстан ауу мен қоныс аудару есебінен кеміген қожалықтардың саны 300 мыңнан асып кеткен. Бұл орта есеппен алғанда 1 млн. 500 мың адам (Омарбеков, 1997:258). Сонымен қатар шекараға жақын орналасқан ауыл тұрғындарының бір бөлігі Қытайға көшіп кеткендігі – шындық. Бұл да қазақтардың басынан кешкен шынайы үрдіс болатын. Т. Рысқұловтың 1932 жылғы 29-қыркүйекте И. Сталинге жазған хатында «өз аудандарынан қазақтар қожалықтарының жартысы көшіп кетті», - деп көрсетілген (Рысқұлов, 1997). Мұнан өзге Т.Рысқұловтың Сталинге Л.Кагановичке, В.Молотовқа 1933 жылдың 9-наурызында жазылған хатында енді қазақтардың елдің ішінде емес жат жерлерге көшіп кетіп жатқандары туралы ашық айтылған. «...Қонысын тастап Қазақстанмен көршілес өлкелерге көшкен қазақтардың мекен жайларынан келіп түскен, шамамен алынған соңғы деректерге қарағанда: қазір Орта Еділде 40 мың, Қырғызстанда 100 мың, Батыс Сібірде 50 мың, Қарақалпақстанда 20 мың, Орта Азияда 30 мың қазақ бар. Қонысынан ауғандар қалмақ жерінде, Тәжікстанға, Солтүстік өлкеге және басқа да осы сияқты шалғай жерлерге де көшіп кетті. Байлар бастаған бір қауым Батыс Қытайға ауды... Бұл – қазақтардың көші-қоны (әдетте жаз айларында қолында бар малын жайлауға шығарып, өріс ұзатқан сияқты) емес, көп ретте адамдардың талғажу іздеп, бас ауған жаққа кетуі. Кейбір аудандарда қонысынан ауғандардың саны сол аудандарда тұратын барлық халықтың 40–50 пайызына дейін жетеді..» (Рысқұлов, 1994). Шындығында да аш тұрғындар ашаршылық пен босқыншылық жайлаған республика тұрғындары өздерімен шекаралас республикалар мен мемлекеттерге босып кетті.

Қазіргі уақытта әлемнің көптеген елдерінде тарыдай шашылған қазақтардың өмір сүруінің бір ұшы осы ашаршылыққа келіп тіреледі.

Қазақтардың Қытайға қашуының бір себебі аштық болса, екіншісі ауқатты адамдардың үгіт-насихаты еді. Оқиға куәгері 1910 жылы туылған, Абай облысы Көкпекті ауылының тұрғыны – Мұсахан Жақыпов Қаражал деген тауда Ақсуат, Аягөз, Абай, Шар, Абралы, Жарма, Шұбартау аудандарынан кәмпескеленген байлардың бала-шағасының, ұрпақтарының жиналып, банда құрғандығы жөнінде баяндаған. Куәгердің айтуынша, олардың басшылары Ақанғали, Серікбай деген сыбан жігіттері болды. Уақыт өте Қаражал бандысы күшейіп алды. Олар халыққа совет өкіметі көп тұра алмайтындығы туралы әңгіме айтып, «шетел әскерлері билікті жуық арада жояды, советтер толық жойылғанша біз Қытайға барып тұра тұрамыз» деп халықты сендіруге тырысқан. Бандының бәрінде мылтық болған еді. Халықты өздерімен бірге ала кетпекші болды» (32-нің зұлматы, 2014: 47). Осындай бандыдан қорыққан қыз-келіншектер 1910 жылғы Ақсуат ауданының тумасы Нұркамал Рустамованың жеткізуінше, үйден алыс шықпайтын болған. Түнде есік алдындағы тезекті ойып, сонда түнейтін еді. Ақпарат беруші: «Жаяу-жалпы ашыққандар, босқындар көп еді, олар Қытай жаққа бет алып бара жататын. Оның қаншасы жолда өлгенін кім біледі. Құрап қалған адамдардың сүйектері шашылып жатқан кез болды», - деп жадында жатталған оқиғаны қынжыла еске алды (32-нің зұлматы, 2014: 49).

Қазақстанның оңтүстігінде өмір сүргендер Өзбекстанға, Тәжікстанға қоныс аударған. Осыны өз көзімен көрген 1915 жылғы Қызылорда облысы «Красная звезда» совхозы Жайылма бөлімшесінің тұрғыны Әсілбек Қилыбаев: «Біз колхозға біріккен соң мақта, аздап бидай, тары ектік», - деп сөзін бастаған. Қызыл қырғынның куәгері сөзін әрі қарай сабақтай отырып, мына жайттарды айтып берген: «Сол уақытта ауданнан уәкілдер қаптаған заман еді. Малды, құрал-сайманды, бәрін ортаға жинатты. Салықтың түрі де көбейді. Жиналған аз өнімді түгелдей алып кетіп отырды. Ол аз болса, есіктің алдына еккен мардымсыз жүгерімізді де алып кететін». Халықтың қолында азық ететіннің бәрі тегіс салық ретінде ауданға жіберілгенен кейін тұрғындар аштыққа ұшырай бастаған. Ашаршылық келе жатыр дегенді естіп, қолында күші барлар Өзбекстанға, Тәжікстанға көшіп кеткен (32-нің зұлматы, 2014: 101). Өзбекстанға көшкендердің бірі 1912 жылы дүниеге келген бұрынғы Оңтүстік Қазақстан қазіргі Түркістан облысы Ленин ауданы Ленин ауылының тұрғыны Әбдікерім Тоғаев еді. Оның жеткізуінше, «Аштық басталғанда кетуге шамасы келгендер кетті, шамасы келмегендер үйлерінде қалып қойды. Біз амалдап Өзбекстанға барып, күн көріп келдік. Оған барғанда да колхоз, сельсоветтен документ болса ғана сыясың, болмаса сыймайсың... Ауа райы жақсы еді. Жаңбыр бар, жерден өніп тұрды... Бізде колхозға істесең де ашсың, істемесең де ашсың. Кәмпеске, колхоз, аштықты қосқанда 3–4 жылдың ішінде адамдардың жартысынан көбі жоқ болып кетті. Осындай жағдайларды жиналыста айтайын десе айдатып жібереді» (32-нің зұлматы, 2014: 117). Бір жағынан үкіметің директивалары, екінші жағынан ауылдағы шолақ белсенділердің асыра сілтеулері халықты биліктің айтқанына көнетін, айдағына жүретін жағдайға жеткізді. Саяси қуғын-сүргіннің қанды құрығынан қорыққан тұрғындар жұмған ауыздарын ашпады.

Маңғыстау облысы Жаңаөзен қаласының тұрғыны 1916 жылы Алтынбек Төлеков те өзбек еліне кеткендердің бірі еді. 15 жастағы жетім бозбала 1931 жылы Хиуада күнкөріс бар деген соң, соған кеткен. Маусым айында Хиуа тауларында орналасқан әскери бөлімге тап болып, полкке қабылданған. 1934 жылға дейін сонда қызмет еткен. Бөлімнің жазғы лагері Ташкенттен 30 шақырым жердегі Троицк елді мекенінде орналасатын. «Жиі-жиі жорыққа шығып тұратынбыз. Сонда өз көзіммен көрген сұмдықтарым. Керегесі шетінеген қазақтың үйлері, далада өліп жатқан қазақ отбасылары. Ташкент қаласында босып жүргендер – 5–14 жастағы қаракөздер еді. Олар әскерилерден қалған тамақ қалдығына таласатын, төбелесетін. Ас пісірушілер оларды қуып жүретін. Олар ит құсап әр жерге барып шоқиып тұратын да, көп ұзамай қайтып келетін» деген естелігінен аш босқын балалардың қасіретін көруге болады (32-нің зұлматы, 2014: 135). Архив құжаттары аштық жылдары панасыз балалардың шамадан тыс көбейгендігін дәлелдейді. Қалалар мен ауылдар қамқорсыз қалған жеткіншектерге толды.

Бұдан 1930-жылдары Қазақстанда орын алған саяси, экономикалық және әлеуметтік жағдайды анық көруге болады.Тұрғындардың тұрмыс-тіршілігі төмендеп, денсаулықтары нашарлаған. Мұндай жағдайдың орын алу себептерін Жамбыл облысы Жуалы ауданының тұрғыны Момынқұл Пірәліұлы атап көрсеткен. Оның пікірінше, «Бірімен бірі байланысқан үш себеп болды: біріншіден, мемлекет тарапынан, атап айтқанда Мәскеу басшылары мен Қазақстан басшыларының зұлматы. Екіншіден, мал мәселесінде облыс, аудан уәкілдерінің «ұлтанқұл» белсенділердің мал басын қысқартуда жүргізген зиянды әрекеті. Үшіншіден, егіншілікке тигізген ішкі және сыртқы әсерлер. Осылар 1931–1933 жылдар аралығындағы аштыққа әкеп соқты» (32-нің зұлматы, 2014: 125). Куәгердің пайымы тәуелсіздік жылдары жүргізіген зерттеулердің нәтижесінде ғылыми тұрғыда толық дәйектелді. «Жұт – жеті ағайынды» демекші аштыққа ауыр эпидемиялық ахуал қосылды. Себебі қолына түскенді азық ретінде қолданған тұрғындар түрлі жұқпалы ауруларға ұшырады. Республиканың денсаулық сақтау жүйесі де күйреудің аз-ақ алдында тұрды. Медициналық көмек көрсету былай тұрсын, дәрі-дәрмек, аураханалар, мамандар жетіспеді. Осылардың бәрі елдің демографиялық жағдайын құрт нашарлатты.

Ашаршылықтың халықтың генофонына тікелей әсер еткендігін дәлелдейтін естеліктер кездеседі. Солардың бірі - Жамбыл облысы Мойынқұм ауданы Бірлік ауылының тұрғыны Т. Іңкәрбековтың мәліметі. Аштық басталғанда 11–12 жастағы жас өспірім бала өзінің көзімен көрген мына бір оқиғаны есіне түсіріп, айтып берген: «Біз тұрған көшеде балалар үйі бар болатын. Сол жетімхананың балалары көп өлді. Олардың денелерін күнделікті ат-арбамен ауыл шетіндегі арнайы қазылған үлкен апанға таситын» (32-нің зұлматы, 2014: 128).

Қазіргі Павлодар облысы Ақсу ауданында тұрған, 1918 жылы туылған Әшім Жұмабайұлы Қайыпбердиннің айтуынша, ашаршылық кезінде «адамдардың қолында шанасы немесе қабы болады. Баласын жетектеп, қалаларға барып келеді. Көшеде суықта отырып қатып қалғандары да болды. Балаларының ыңырсып, айналып жүргенін көзіміз көрді. Сол балаларды жинап жетімдер үйіне өткізетін» (32-нің зұлматы, 2014: 142). Жетімдер үйінің жағдайы да көңіл көншітер емес еді. Оларда азық-түлік тапшы болды. Дегенмен үкімет және жергілікті билік органдары балаларды аштық пен эпидемиядан аман алып қалуға тырысты.

Маңғыстау облысы Жаңаөзен қаласының тұрғыны, 1923 жылы туылған Ият Базарбаев: «1932–1933 жылдары аштық басталғанда әкем қайтыс болды. Анам бізді Түрікменстанның Ташауз облысындағы балалар үйіне тапсырды. Өзі бір қызымен жергілікті түрікмендерге жалданып, күнін көрді», - деп, жетімдіктің дәмін татқан кездерін еске түсірді (32-нің зұлматы, 2014: 130). Жаңаөзен қаласының өзге тұрғыны, 1922 жылы туған Жетеу Нұрманов негізгі ата-мекені Ақтөбе облысының Байғанин ауданы, Жарқамыс ауылы болғанын, 1930–1931 жылдары Бесқалаға (Қоңырат) қоныс аударғандарын әңгімелеген. Басына түскен ауыр жағдайды былай баяндаған: «1932 жылдың аяғы мен 1933 жылдың басында жаппай аштық басталғанда қазақтар балаларын тастап, бастары ауған жағына шұбырды. Сол, 1933 жылы ағам – Смағұл, өзім, қарындасым – Аружан, інім – Базарбай бәріміз Қоңыратта балалар үйіне орналастық. Шешем туыстарымен бірге Әмудария жағасымен Түрікменстанға кетті». Балалар үйінде көптің бірі болып, мұнда да аштық тауқыметін тартқанын ұзақ уақыт өтіп кетсе де, көкірегі қарсы айырылып, есіне алған. Сөзін қинала сабақтаған Жетеу қария: «Қоңыратта Смағұл ағам басшылардың біреуінің үйінде қызмет жасап, Қарақалпақстанның сол кездегі астанасы Төрткүл қаласына бір жылдық мұғалімдер дайындайтын курсқа кетті. Мен, інім, қарындасым балалар үйінде қалдық. Балалар өте көп еді. Аштықтан өлген балаларды жетімхана жанындағы шұғырлау жерге 2–3 бел, күрек қағып, бір шұқырға көме салатынбыз. 1933 жылдың ортасында інім мен қарындасымды өз қолыммен жерледім», - деп мәлімдеген (32-нің зұлматы, 2014: 131). Балалар үйінде азық-түліктің жетіспеуінен жеткіншектер жаппай қырылған. «Қырық жыл қырғын болса да, ажалды өледі» демекші арасында Жетеу сияқтылар тірі қалған. Он жасар Жетеудің көзімен көрген мына бір оқиға адамның төбе шашын тік тұрғызбай қоймайды. Куәгер оны былайша сипаттаған: «1933 жылы аштық өзінің шегіне жетті. Төмендегідей жағдай – бұған толық дәлел. Балалар үйінің 4–5 күшігі бар қара-ала ит бір түнде жоқ болып кетті, ашыққандар ұрлаған. Балалар

үйінің алдынан Қоңыратқа апаратын үлкен жолда есекпен базарға кетіп жатқан адамдарды аңдып, жол шетіндегі арықта отырған пышақтары бар адамдарды көретінбіз. Олар базарлап жүрген адамның итінің, есегінің қарнына пышақ тығып алатын. Ішек-қарны шұбатылған есек құлағанда, 10–15 адамдай топ, кәдімгі қара қарғаларға ұқсап, жабылып, қолына ілінген жерлерін кесіп алып жататын» (32-нің зұлматы, 2014: 131).

Тарихтан белгілі 1920–1930-жылдары советтер елінде, соның ішінде Қазақстанда панасыз балалар көбейген. Көше кезіп, нан тауып жеп жүрген панасыздарды балалар үйіне орналастырған. Бала кезінде сондай панасыз балалар туралы тарихи деректерге негізделген құжаттық фильмдер мен «Ташкент – город хлебный» деген кинофильмін көрмеген қазіргі аға ұрпақтың өкілі жоқ шығар. Бала болса та әбден арып-ашып, тоз-тоз болған баланың Ташкенге барып, пана тауып, ашаршылықтан аман қалуы кім кімді де бей-жай қалдырмайтын. Алайда аман қалмағандарының саны аз еместігі аян. Мемлекеттің адами ресурсы, өскелең ұрпақтың аштықтан қырылуы 1937, 1939 халық санақтарының мәліметтерінде балалар санының азаюынан көрінгенімен одан кейінгі уақыттарда оның орны толмас шығын екендігі анық байқалды.

Қорытынды

Осылайша тарихи-этнологиялық экспедиция материалдарын, яғни алапат аштықты көздерімен көргендердің, сол кездегі оқиға куәгерлерінің естеліктері талданды. Аштық куәгерлерінің басынан кешкендері – бір-біріне ұқсас. Барлығы бірдей ашаршылықтың 1932–1933 жылдары орын алғандығын, оның себептерін ұжымдастырумен, салықтың түрлерінің көбеюімен, құрғақшылықпен, жергілікті биліктегілердің «шаш ал десе, бас алған» асыра сілтеулерімен түсіндірген. Аштық кезінде қолдарына іліккендерді талғажау етіп, ит, мысық, тышқан, қасқыр тәрізділермен қоса тауда, далада өсетін өсімдіктерді қазып, теріп әкеліп жегендерін жеткізген. Бұларды уақытша азық еткендерімен аз уақыт ішінде түрлі ауруларға ұшырап, қырылып қалғандарын айтқан. Адам етін жеудің де белең алғандығын көрсеткен. Осылайша тұтастай отбасы мүшелері немесе олардың жартысы аштық пен жұқпалы аурулардан көз жұмған. Көрші елдерге жан сауғалап, босып кеткендерінің қатары аз болмаған.

Аштықтың ел басына түсірген ауыртпалығы мен зардабы ұмытылмай, тағлымы жадтан өшпей келеді. Өйткені ол «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» жылдарынан кейінгі қазақ тарихындағы «қызылтабан шұбырынды» еді. Мұндай зұлматты өткеннен өшіру мүмкін емес, керісінше болашақ даму үшін одан сабақ алу қажет.

Ашаршылықтың орын алғанына жүз жылға жуық уақыт болып қалды. Ашаршылық құрбандарының рухына тағзым етіп, жыл сайын 31 мамыр күні оларды бүкіл республика тұрғындары еске алады.

Дереккөздер

ҚРОҒТҚА — ҚР Орталық мемлекеттік ғылыми-техникалық құжаттама архиві.

Sources

CSASTDRK — Central State Archive of Scientific-Technical Documentation of the Republic of Kazakhstan

Әдебиеттер

Абылхожин және т.б., 1991 — *Абылхожин Ж.Б., Козыбаев М.К., Татимов М.Б.* Казахстанская трагедия // Вопросы истории, 1989. № 7. С. 53–72.

Алимбаев, 1984 — *Алимбаев Н.А.* Историография опыта Коммунистической партии по осуществлению сплошной коллективизации сельского хозяйства Казахстана (конец 20-х – начало 80-х гг.). Алма-Ата, 1984. 199 с.

Асылбеков, Галиев, 1991 — *Асылбеков М.Х., Галиев А.Б.* Социально-демографические процессы в Казахстане (1917–1980). Алма-Ата: Ғылым, 1991. 185 с.

Аубакирова, Алексеенко, 2020 — *Аубакирова Ж.С., Алексеенко А.Н.* «Рухани жаңғыру» бағдарламасы шеңберінде. Демографиялық тарих контексіндегі қазақтар. Нұр-Сұлтан: «Шаңырақ медиа ЖШС», 2020. 200 б.

Грозин, 2014 — *Грозин А.В*. Голод 1932–1933 годов и политика памяти в Республике Казахстан. М.: ИВ РАН, 2014. 178 с.

Дахшлейгер, 1969 — *Дахшлейгер Г.Ф.* Историография Советского Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1969. 191 с.

Дэвис, Уиткрофт, 2011 — *Дэвис Р., Уиткрофт С.* Годы голода: сельское хозяйство СССР. 1931–1933 / Пер. с англ. О.Ю. Вздорик; под ред. Л.Ю. Пантиной. М.: РОССПЭН, 2011. 539 с.

Жумабеков, 1973 — *Жумабеков Ж.* Ленинской дорогой. Руководство КПСС. Вовлечение трудового крестьянства Казахстана в строительство социализма. Алма-Ата: Казахстан, 1973. 288 с.

Камерон, 2020 — *Камерон С.* Голодная степь: Голод, насилие и создание Советского Казахстана / Пер. с англ. М.: НЛО, 2020. 277 с.

Киндлер, 2017 — *Киндлер Р.* Сталинские кочевники: власть и голод в Казахстане. М.: Политическая энциклопедия, 2017. 382 с.

Қозыбаев, 1992 — *Қозыбаев М.* Ақтаңдақтар ақиқаты. Алматы, «Қазақ университеті», 1992. 272 б.

Қойгелдиев, Омарбеков, 1993 — *Қойгелдиев М., Омарбеков Т.* Тарих тағлымы не дейді? Алматы: Ана тілі, 1993. 208 б.

Қоңыратбаев, 1994 — *Қоңыратбаев О.* Тұрар Рысқұлов. Қоғамдық-саяси және мемлекеттік қызметі: Түркістан кезеңі. Алматы: Қазақстан, 1994. 448 б.

Мұхатова, 1999 — *Мұхатова О.* Қазақстандағы аграрлық өзгерістер тарихнамасы. Алматы: Ғылым, 1999. 177 б.

Омарбеков, 1994 — *Омарбеков Т.* Қазақ шаруаларын жеке меншік қожалықтарынан айыру және ұжымдастыру тарихы мен тағлымы. Т.ғ.д. ... диссертацияның қолжазбасы. Алматы, 1994. 387 б.

Омарбеков, 1997 — *Омарбеков Т.* 20–30-жылдардағы Қазақстан қасіреті. Алматы: Санат, 1997. 320 б.

Омарбеков, 2019 — *Омарбеков Т.* Ашаршылық. Алматы: «Арыс» баспасы, 2019. 80 б.

Рыскулов, 1998 — *Рыскулов Т.* Собрание сочинений в трех томах. Т. 3. Алматы: Қазақстан, 1998. 444 с.

Тәтімов, 1993 — *Тәтімов М.* Қазақ әлемі (Қазақтың саны қанша? Қазақ қашан, қайдан қуылған, қырылған және атылған?). Алматы: Қазақстан- Атамұра, 1993. 160 б.

Тәтімов, 1996 — *Тәтімов М.* Голощекиндік геноцид // «Заң» газеті. 1996. 12 б.

Төлепбаев, 1989 — *Төлепбаев Б.*, Осипов В. Тарихи шындық тұрғысынан // Социалистік Қазақстан, 1989. 11 б.

32-нің зұлматы, 2014 — *32-нің зұлматы* (Профессор Қ.М. Атабаев жетекшілік жасаған тарихи-этнологиялық экспедиция деректері). Құраст.: Төлебаев Т.Ә., Сәбденова Г.Е. Алматы: «Қазақ университеті», 2014. 308 б.

Norman, 2019 — *Norman M. Naimark*. Stalin’s Genocides. Princeton University Press, 2010. 163 p.

Robert Conquest, 2012 — *Robert Conquest.* The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine. L., 2012. 412 p.

References

Abylhojin et. al, 1991 — *Abylhojin J.B., Kozybaev M.K., Tatimov M.B*. Kazahstanskaya tragediya [The Kazakh tragedy] // Voprosy istorii, 1989. No. 7. Pp. 53–72. (In Russ.).

Alimbaev, 1984 — *Alimbaev N.A.* Istoriografiya opyta Kommunisticheskoj partii po osushchestvleniyu sploshnoj kollektivizacii selskogo hozyajstva Kazahstana (konec 20-h – nachalo 80-h gg.) [Historiography of the Communist Party's experience in implementing the continuous collectivization of agriculture in Kazakhstan (late 20s – early 80s)]. Alma-Ata, 1984. 199 p. (In Russ.).

Asylbekov, Galiev, 1991 — *Asylbekov M.H., Galiev A.B.* Socialno-demograficheskie processy v Kazahstane (1917–1980) [Socio-demographic processes in Kazakhstan (1917–1980)]. Alma-Ata: Gylym, 1991. 185 p. (In Russ.).

Aubakirova, Alekseenko, 2020 — *Aubakirova J.S., Alekseenko A.N.* “Ruhani jangyru” bagdarlamasy shenberinde. Demografiyalyq tarih konteksindegi qazaqtar [Within the framework of the program “Ruhani zhangyru”. Kazakhs in the context of demographic history]. Nur-Sultan: «Shanyraq media JSHS», 2020. 200 p. (In Kaz.).

Dahshlejger, 1969 — *Dahshlejger G.F.* Istoriografiya Sovetskogo Kazahstana [Historiography of Soviet Kazakhstan]. Alma-Ata: Nauka, 1969. 191 p. (In Russ.).

Devis, Uitkroft, 2011 — *Devis R., Uitkroft S.* Gody goloda: selskoe hozyajstvo SSSR. 1931–1933 [The Famine Years: agriculture of the USSR. 1931–1933] / Per. s angl. O.Yu. Vzdorik; pod red. L.Yu. Pantinoj. M.: ROSSPEN, 2011. 539 p. (In Russ.).

Grozin, 2014 — *Grozin A.V.* Golod 1932–1933 godov i politika pamyati v Respublike Kazahstan [Famine of 1932–1933 and the policy of memory in the Republic of Kazakhstan]. M.: IV RAN, 2014. 178 p. (In Russ.).

Jumabekov, 1973 — *Jumabekov J.* Leninskoj dorogoj. Rukovodstvo KPSS. Vovlechenie trudovogo krestyanstva Kazahstana v stroitelstvo socializma [Lenin road. The leadership of the CPSU. Involvement of the working peasantry of Kazakhstan in the construction of socialism]. Alma-Ata: Kazahstan, 1973. 288 p. (In Russ.).

Kameron, 2020 — *Kameron S.* Golodnaya step: Golod, nasilie i sozdanie Sovetskogo Kazahstana [The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Creation of Soviet Kazakhstan] / Per. s angl. M.: NLO, 2020. 277 p. (In Russ.).

Kindler, 2017 — *Kindler R.* Stalinskie kochevniki: vlast i golod v Kazahstane [Stalin's Nomads: Power and famine in Kazakhstan]. M.: Politicheskaya enciklopediya, 2017. 382 p. (In Russ.).

Muhatova, 1999 — *Muhatova O.* Qazaqstandagy agrarlyq ozgerister tarihnamasy [Historiography of agrarian changes in Kazakhstan]. Almaty: Gylym, 1999. 177 p. (In Kaz.).

Omarbekov, 1994 — *Omarbekov T.* Qazaq sharualaryn jeke menshik qozhalyqtarynan ajyru jane yzhymdastyru tarihy men taglymy [History and history of collectivization and deprivation of private property of Kazakh peasants]. // T.g.d. ... dissertaciyanyn qoljazbasy. Almaty, 1994. 387 p. (In Kaz.).

Omarbekov, 1997 — *Omarbekov T.* 20–30-jyldardagy Qazaqstan qasireti [The tragedy of Kazakhstan in the 20–30s]. Almaty: Sanat, 1997. 320 p. (In Kaz.).

Omarbekov, 2019 — Omarbekov T. Asharshylyq [Famine]. Almaty: «Arys» baspasy, 2019. 80 p. (In Kaz.).

Qoigeldiev, 1993 — *Qoigeldiev M., Omarbekov T.* Tarih taglymy ne dejdi? [What does history say?]. Almaty: Ana tili, 1993. 208 p. (In Kaz.).

Qonyratbaev, 1994 — *Qonyratbaev O.* Tyrar Rysqylov. Qogamdyq-sayasi jane memlekettik qyzmeti: Turkistan kezeni [Tyrar Rysqylov. Socio-political and public activities: Turkestan period]. Almaty: Qazaqstan, 1994. 448 p. (In Kaz.).

Qozybaev, 1992 — *Qozybaev M.* Aqtandaqtar aqiqaty [The truth of excuses]. Almaty, «QazaQ universiteti», 1992. 272 p. (In Kaz.).

Robert Conquest, 2012 — *Robert Conquest.* The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine. L., 2012. 412 p.

Ryskulov, 1998 — *Ryskulov T.* Sobranie sochinenij v trekh tomah [Collected works in three volumes]. Vol. 3. Almaty: Qazaqstan, 1998. 444 p. (In Russ.).

Tatimov, 1993 — *Tatimov M.* Qazaq alemi (Qazaqtyn sany qansha? Qazaq qashan, qajdan quylgan, qyrylgan jane atylgan?) [Kazakh world (what is the number of Kazakhs? When, where was the Kazakh expelled, killed and shot?)]. Almaty: Qazaqstan – Atamyra, 1993. 160 p. (In Kaz.).

Tatimov, 1996 — *Tatimov M.* Goloshchekindik genocide [Goloshchekin genocide] // «Zan» gazeti. 1996. 12 p. (In Russ.).

Tolepbaev, Osipov, 1989 — *Tolepbaev p., Osipov V.* Tarihi shyndyq tyrgysynan [From the point of view of historical reality] // Socialistik Qazaqstan, 1989. 11 p. (In Kaz.).

32-nin zylmaty, 2014 — *32-nin zylmaty* (Professor K.M. Atabaev jetekshilik jasagan tarihi-etnologiyalyq ekspediciya derekteri) [32 (data of the historical and ethnological expedition led by Professor K.M. Atabayev)]. Qurast.: Tolebaev T.A., Sabdenova G.E. Almaty: «Qazaq universiteti», 2014. 308 p. (In Kaz.).

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 1, pp. 217-231, 2025
Journal homepage: https://edu.e-history.kz

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_1_217-231

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.29.00

HOUSE MUSEUMS: CONCEPTS AND VIEWS

Zhuldyz Sakhi[1], *Amina Karzhaubayeva*[2*]

[1]Istanbul Ticaret University
(88/2, Sutluce, 34445 Beyoglu, Istanbul, Republic of Turkiye)
PhD, assistant professor
https://orcid.org/0000-0002-8608-7498. E-mail. zsakhi@ticaret.edu.tr

[2]Al-Farabi Kazakh National University.
(71, al-Farabi Ave., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
PhD student
https://orcid.org/0009-0009-9795-5033. E-mail. amina-almaty.kz@mail.ru
[*]Corresponding author

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2025
© Sakhi Zh., Karzhaubayeva A., 2025

Abstract. *Introduction.* Current studies identify house museums – where collections are preserved in their original form – as cultural objects that reflect the architectural and social conditions of their era. House museums not only narrate the lives and activities of historical figures but also preserve, study, and promote valuable historical and cultural artifacts. *Goals and objectives.* This study aims to examine how Western historiography defines the contradictions between house museums’ interaction with society and their adaptation to modern changes and to compare this with domestic experience. *Results.* Various aspects of house museums have been analyzed within the framework of contemporary scholarly concepts. Their differences have been identified, and their functions in modern society, as well as their historical development, have been described. By systematizing the concepts, ideas, and views of researchers in Western historiography, this study highlights the evolving significance of house museums – not only as places for preserving historical relics but also as spaces that create unique experiences by showcasing new traditions and cultures to visitors. *Conclusion.* The findings indicate that house museums contribute to enhancing national consciousness by depicting the lives and activities of historical figures. Their educational and instructional roles facilitate a deeper understanding of historical events, cultural heritage, and art.

Keywords: Historiographical review, house museums, residential buildings, museology, exposition, museum, complex

For citation: Sakhi Zh., Karzhaubayeva A. House museums: concepts and views // Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”. 2025. Vol. 12. No. 1. Pp. 217–231. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_1_217-231

МУЗЕЙ-ҮЙЛЕР: ТҰЖЫРЫМДАР МЕН КӨЗҚАРАСТАР

Жұлдыз Сахи[1], Амина Каржаубаева[2]*

[1]Стамбул Тиджарет университеті
(88/2-үй, Sutluce, 34445 Бейоглы, Стамбул, Түркия Республикасы)
PhD, ассистент профессор
https://orcid.org/0000-0002-8608-7498. E-mail. zsakhi@ticaret.edu.tr

[2]Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті
(71-үй, Әл-Фараби даңғылы, 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
PhD докторант
https://orcid.org/0009-0009-9795-5033. E-mail. amina-almaty.kz@mail.ru
[*]Автор-корреспондент

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025
© Сахи Ж., Каржаубаева А., 2025

Аңдатпа. *Kipicne.* Қазіргі зерттеулерде музей-үйлері, коллекциялары алғашқы қалпында сақталып, өз дәуірінің сәулеттік және әлеуметтік жағдайын көрсететін мәдени нысан ретінде анықталады. Музей-үйлер – тарихи тұлға өмірі мен қызметін баяндаумен қатар, құнды тарихи және мәдени жәдігерлерді сақтап, зерттейді және оларды насихаттайды. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері.* Музей-үйлерінің қоғаммен өзара әрекеттесу және заманауи өзгерістерге бейімделу арасындағы қайшылықтарды батыс тарихнамадасында қалай анықтайтындығын айқындап, отандық тәжірибемен салыстыру. *Нәтижелер.* Заманауи авторлардың музей-үй жайында жарияланған тұжырымдамалары аясында музей-үйлерінің әр түрлі аспектілері талданды. Олардың айырмашылықтары анықталып, қазіргі қоғамдағы қызметі, даму тарихы баяндалды. Батыс тарихнамасындағы зерттеушілердің тұжырымдамалары, идеялары мен көзқарастарын жүйелеу нәтижесінде музей-үй тек тарихи мұраларды сақтайтын орын ғана емес, сонымен қатар, көрермендерге жаңа дәстүрлер мен мәдениетті көрсетудің көмегімен қайталанбас әсерлер тудыратын кеңістік болып, жаңа мағынаға ие болады. *Қорытынды.* Зерттеу нәтижелері бойынша, музей-үйлер тарихи тұлға келбетін, өмірі мен қызметін көрсету арқалы, ұлттық сана-сезімінді арттыруға ықпал етеді. Музей-үйлердің білім беру және тәрбиелік рөлі тарихи оқиғаларды, мәдени мұраларды және өнерді терең түсінуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: Тарихнамалық шолу, музей-үйлер, тұрғын үйлер, музейлендіру, экспозиция, музей, тұрғын үй, кешен
Дәйексөз үшін: Сахи Ж., Каржаубаева А. Музей-үйлер: тұжырымдар мен көзқарастар // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2025. Т. 12. № 1. 217–231 бб. (Қазақш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_1_217-231

ДОМ-МУЗЕИ: КОНЦЕПЦИИ И ВЗГЛЯДЫ

Жулдыз Сахи[1], Амина Каржаубаева[2]*

[1]Стамбульский университет Тиджарет
(д. 88/2, Sutluce, 34445 Бейоглы, Стамбул, Турецкая Республика)
PhD, ассистент профессор
https://orcid.org/0000-0002-8608-7498. E-mail. zsakhi@ticaret.edu.tr

[2]Казахский Национальный университет им. аль-Фараби
(д. 71, проспект аль-Фараби, 050010 Алматы, Республика Казахстан)
PhD докторант
https://orcid.org/0009-0009-9795-5033. E-mail. amina-almaty.kz@mail.ru
*Автор-корреспондент

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025
© Сахи Ж., Каржаубаева А., 2025

Аннотация. *Введение.* В современных исследованиях дом-музеи рассматриваются как культурные объекты, коллекции которых сохраняются в своем первоначальном виде и отражают архитектурные и социальные условия своей эпохи. Дом-музеи не только рассказывают о жизни и деятельности исторических личностей, но и сохраняют, исследуют и пропагандируют ценные исторические и культурные артефакты. *Цели и задачи исследования.* Определить, как в западной историографии выявляются противоречия между взаимодействием дом-музеев с обществом и их адаптацией к современным изменениям, а также сравнить это с отечественным опытом. *Результаты.* В рамках концепций современных авторов, опубликованных о дом-музеях, были проанализированы различные аспекты этих музеев. Выявлены их различия, описаны функции в современном обществе и история развития. В результате систематизации концепций, идей и взглядов исследователей западной историографии, дом-музеи обретает новое значение не только как место хранения исторических реликвий, но и как пространство, создающее неповторимые впечатления благодаря демонстрации новых традиций и культур зрителям. *Заключение.* На основе результатов исследования дом-музеев, показывая образы исторических личностей, их жизнь и деятельность, способствуют повышению национального самосознания. Образовательная и воспитательная роль дом-музеев способствует глубокому пониманию исторических событий, культурного наследия и искусства.

Ключевые слова: Историографический обзор, дома-музеи, жилые дома, музеефикация, экспозиция, музей, жилой дом, комплекс
Для цитирования: Сахи Ж., Каржаубаева А. Дом-музеи: концепции и взгляды // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2025. Т. 12. № 1. С. 217–231. (На Каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_1_217-231

Кіріспе

Әлемнің қай елі болмасын зерттеушілер де, саяхатшылар да тарихи ғимараттарды сол мемлекеттің басты нысаны санап, елдің мәдениеті, тарихымен танысуға мүмкіндік беретін орын ретінде қарайды. Музей ісі, тарихи-мәдени туризм нысанында музей-үйлердің адам өмірінің өткенін, дәстүрлері мен ойларын сақтайтын орын ретінде ерекше маңызға ие. Музейлердің атқаратын қызметі мен қор, экспозициядағы мұра жинағына қарай бірнеше профилдік топтарға бөлінетіні белгілі, олардың қатарында музей-үйлер жеке бағытты құрайды, мысалы: тарихи музейлер (тарихи-өлкетану, кешенді, археологиялық, этнографиялық т.б.), өнер музейлері, жаратылыстану музейлері, әдебиет музейлері, архитектуралық, техникалық музейлер, мемориалдық музей-үйлер (Сапанга, 2012: 2). Аталған музей топтарының ішінде тарихи оқиғалармен, жеке тұлғамен байланысты немесе дәстүрлі мәдениет үлгісі ретіндегі музей-үйлер өзіне келушілердің назарын ерекше аударады. Оның өзге музей топтарынан ерекшілігі экспозицияларының күрделілігінде (үй иесінің коллекциясы), шынайылығында (үй иесінің шеберханасы т.б.) және бір ғасырға тән тарихи оқиғаларды, тұлғалар өмірімен белгілі бір дәуірді және саяси кезеңдерді көрсететіндігінде. Отандық музеология ғылымында музей-үйлердің зерттеу объектісі ретіндегі тарихнамасы талданбаған. Әрі отандық музеология ғылымында «музей-үйлер» мемлекеттің тарихы мен мәдениетінінде маңызды орын алатын тұлғаның өмірімен байланысты қалыптасқанын ескерсек, «музей-үйлерді» жан-жақты зерттеудің өзектілігі жоғары болып табылады және оларды мәдени орын ретінде ерекше қорғауды қажет етеді.

Шетелдік музейтанушы ғалымдар арасындағы көп зерттелген мәселе үй музейлерінің заманауи тұрмыстық кеңістікті қалай көрсетіп, музей ғимараттарының тарихи келбітін сақтау шараларын қалай жүргізетіндігі болып табылады. Заманауи музей-үйлерін тақырыптық-экспозициялық жобалау барасында қолданылатын көрме әдістері бойынша зерттеушілер арасында бір-біріне қайшы көзқарастарда кездеседі. Кей зерттеушілер дәстүрлі көрме техникасын қолдаса, басқалары заманауи техникалардың жетістіктерін пайдаланып, интерактивті және цифрлық технологияларды енгізуді қолдайды.

Тақырыпқа қатысты зерттеулерге шолу жасау барысында музейтанушылар үй музейлерін басқа музей топтарынан кем емес, маңызды нысан деп санайды, ал екіншілері олардың рөлі мен маңыздылығын төмендетеді. Сонымен қатар, батыс зерттеушілері музейлердің білім беру және мәдени орталық ретінде рөлін атап көрсетсе, кейбір зерттеушілер заманауи нарыққа сай музей-үйлердің тартымдылығын арттыру үшін коммерциялық тәсілдерді қолдануды қолдайды.

Батыс тарихнамасында «музей үйі» терминін екі негізгі «үй» және «музей» сөздеріне бөліп қарау арқылы, зерттеушілер олардың қабылдайтын мағыналары төңірегінде жаңа тарихи көзқарастармен пікірталастар тудырады. Музейтанушылардың осы тақырып аясындағы жұмыстары ішінде ерекше бөліп қарайтын тұжырымдамаларының бірі музей-үйлерді, «қызығушылық тудыратын кабинеттер» деп қарастыруы. Бұл тұжырымдаманы олар сирек кездесетін, әрі адамдардың назарын бірден өзіне аударатын, ерекше әрі қызықты заттар жиналған музейлер деп түсіндіреді (Hodge, Beranek, 2011: 97–101). Музей-үйлермен байланысты шетелдік ғалымдардың қайшылықты көзқарастары мен музей үйлерді классификациялау ісіндегі тәжірибелері біздің отандық музей-үйлерді классификациялаумызға, әрі қарастырумызды салыстырмалы сараптауға алып келді.

Материалдар мен әдіс-тәсілдер

Зерттеу жұмысын жүргізу барысында тарихнама, сәулет және музейтану ғылым салаларында қолданылатын әдіс-тәсілдер мен принциптерге ден қойылды. Сонымен қатар заманауи батыстық авторлардың музей-үй жайында жарияланған тұжырымдамалары осы мақаланың теориялық негізіне алынды. Аталған тақырып аясында ғылыми зерттеу жұмысын жүргізу барасында музей-үйлерінің әр түрлі аспектілерін түсінуге салыстырмалы-тарихи зеттеу әдісі қолданылып, ол музей-үйлердің айырмашылықтарын анықтап, қазіргі қоғамдағы тиімділігін, даму тарихын зеттеуге мүмкіндік береді.

Музей-үй жайында батыс тарихнамасындағы түсініктермен концепцияларды және музейтану саласының ғылыми негіздерін түсінуге теориялық әдіс қолданылды. Ол деректерді жүйелеу мен жіктеуге мүмкіндік беріп, музей-үйлерінің негізгі принциптерін, олардың білім беру, мәдени және ақпараттық функцияларын түсінуге септігін тигізді. Батыс тарихнамасындағы зерттеушілердің тұжырымдамалары, идеялары мен көзқарастарын жүйелеуде хронологиялық және салыстырмалы сараптау әдісі қолданылды. Қазіргі батыс тарихнамасын зерттеушілер «жеке тұрмыстық кеңістік» тұжырымдасына ортақ мағына беруді көздейді. Олар, XIX–XX ғасырлар аралығында салынып, кейін музейлендірілген тұрғын үйлердің көмегімен жеке тұрмыстық кеңістікті «мәдени нысан» түрінде қарастырады. Музей-үйде қазіргі адамдар өмір сүретін ортаны көрсетудің маңыздылығына тоқталып, оларды сақтау мәселесін көтереді.

Музей-үйлердің мазмұны мен атқаратын қызметі, қоғамдағы алатын орнына қарай типтерін анықтау мәселесіне қатысты шетелдік музеология ғылымында әртүрлі пікірлер, тұжырымдардың, ғылыми зерттеулердің қалыптасуына 1998 жылы құрылған «Халықаралық үйлер, музейлер және тарихи ғимараттар» комитетінің (DemHist) ықпалы зор болды. Италияндық ғалымдар Дж. Пинна, Р. Павони (Pinna, 2001: 25–32; Pavoni, 2010: 157), американдық зерттеушілер П. Уокермен Т. Грэм, Л. Янг, Д. Райан, Ф. Ваньон (Walker, Graham, 2000: 488; Young, 2007: 59–77; Vagnone et al., 2015: 97–111) еңбектері өзіне назар аударады. У. Спринг, Дж. Шиманский, Т. Аарбакке, А. Тонкин зерттеулерінің музей үйлердің типін талдауда мағңызы зор (Spring et al., 2021: 348; Tonkin, 2021: 171).

Отандық музеология ғылымында музей-үйлерге қатысты заттай материалдар музей-үйлердегі иесіне қатысты түпнұсқа экспонаттар болса, музеографиялық материалдар музейлік каталог, жолсерік-буклеттер болып табылады (Алматы қаласы музейлер, 2023: 256). Қазақстандағы тарихи-өлкетану бағытындағы музейлері ішінде құрылған киіз үй экспозициясын, қыстық баспананың макет-экспозициясын ішінара қамтыған еңбектің бірі Ө. Жәнібековтың «Жолайрықта» кітабы (Жәнібеков, 1995: 110). «Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар, атауларының дәстүрлі жүйесі» атты 5 томдық этнографиялық энциклопедияға енген дәстүрлі баспаналар туралы мақалалар желісіне отандық музей қорлары мен экспозициясындағы киіз үйлер экспозициясы мен қордағы материалдар негіз болады (Қазақтың этнографиялық, 2017: 225–262). Бұл энциклопедияға енген материалдар дәстүрлі баспаналар төңірегінде жүргізілген этнографиялық, этноархеологиялық зерттеулер нәтижесін қамтиды, ішінара Ғани Мұратбаевтың мемориалдық музейі, Нартай Бекежановтың мемориалдық өнер музейінің этнографиялық коллекциялары енген. Музейлік этнография саласындағы музеографиялық басылымдардағы киіз үй экспозициясы «музей үйлер» типіне толық жауап бермейді, ал тұрақты баспаналар музей ішілік экспозиция материалдарынан тыс теориялық-практикалық зерттеулерді қамтиды, сондықтан да, ғимараттық музей үйлерді зерттеу нысанына айналдыру маңызды. Отандық ғылыми еңбектер желісі тарихи дәуірлердегі қала, қоныстардағы баспаналар жүйесінің ашық аспан астында сақталуы немесе баспананың бір бөлігінің ашылуын қамтығанымен, байырғы баспананың ашық экспозицияда музейлендіру тақырыбын талдамайды (Жилище народов Средней Азии и Казахстана, 1982: 238). Дәстүрлі баспана үлгілерін, ашық аспан астындағы тарихи баспана үлгілерінің орны, қалдықтарын музейлендіру ісіне қатысты арнайы ғылыми зерттеу бағытын қалыптастыру үшін осы бағыттағы тұжырымдар мен көзқарастарды талдау маңызды. Мақалада отандық музей үйлер кешені типіне, қорғалуы мен пайдалануына қарай топтастыруға Алматы қаласы музейлер бірлестігіне (бұдан әрі – АқМБ), Батыс Қазақстан облыстық Хан Ордасы тарихи-мәдени, архитектуралық-этнографиялық музей-қорығына – (бұдан әрі – «Хан Ордасы» қорық-музейі) енген музей-үйлер негізге алынды.

Талқылау

XX ғасырдың соңында Италияда тарихи үйлер және музей-үйлердің ерекшелігі мен құндылықтары айқындалған «Қала тұрғындарының тарихы: тарихи музей-үйлер» тақырыбындағы конференция өтті. Осы конференциядан кейін, 1998 жылы Халықаралық музейлер кеңесінің шешімімен, жеке зерттеу нысаны ретінде «Халықаралық үйлер, музейлер және тарихи ғимараттар» комитетінің (DemHist) негізі қаланды. Музейлер және тарихи ғимараттар комитетінің негізін салушыларының қатарында болған, бүгінде осы салада қызмет атқарып келе жатқан, Италияндық ғалым Дж.Пинна тарихи үйлерге алғашқылардың бірі болып анықтама берген. Ол тарихи үйлерді «бұқараға ашық және онда тұрған адамдар пайдаланған тұрмыстық заттар мен коллекциялар алғашқы қалпында сақталып, қайта құрылмаған», - деген анықтама берген (Pinna, 2001: 1).

Дж.Пиннаның анықтамасын Американдық зерттеушілер П. Уокермен Т. Грэм жалғастырады. Олардың пікірі бойынша тарихи үйлер музейге айналған ғимараттар болған кезде ғана сақталады. Қазіргі кезде де үй музейінің негізгі қызметі, сол үйде өмір сүрген адамдар жайында естеліктерді сақтау. Сонымен қатар, тұлғалардың өмір жолдарын қайта жаңғырту, олардың музейлік заттарын жинақтау. Үй музейінің басқа музейлерден ерекшелігі жылы әрі жайлы атмосфераны сақтай алатындығында (Walker, Graham, 2000: 488).

Американдық тарихнамашылардың ішінде, осы тақырып төңірегінде бірнеше көлімді жұмыстарды жазып, басқа зерттеушілерге анықтамалық нұсқаулық ұсынып, қазірде музей-үйлерін зерттейтін ғалымдардың бірі Л. Янг. Ол әлемдегі көп кездесетін музейдің түрін «музей-үйлер» деп санайды. Оны күтіп ұстау басқалармен салыстырғанда күрделі әрі қымбатқа түсетіндіктен ішіндегі барлық заттарымен бірге ауқымды объектіге теңестіреді (Young, 2007: 59–77). Автор алғашқылардың бірі болып, XIX ғасырдың соңында

«жеке тұрмыстық кеңістік» терминін қалыптастырады және музей-үйі, үйден мәдени орынған айналу үшін тұрғын үй сияқты әртүрлі типтерден іріктеліп алынатындығын айтады.

Зерттеуші көзқарастарының ішінде үй музейіне ерекше анықтама берген пікіре де бар: «Үй коллекцияларды жинақтаған музей болуы да мүмкін және үйдің өзі толыққанды музейді құрауы да мүмкін» деген. Ескі ғимараттарды мемориалдандыру барысынында үйлер музейге айналады, оларды мемориалдық музейге айналдыру адамдарды өнерге жақындатып, ағартушылық қызметін де атқарады. Ал, мемориалдандыру жайында автор: «Адамдар немесе оқиғалар туралы заттай естеліктерді сақтап, болашақа жеткізу» - деп анықтаған (Young, 2006: 11).

Американың солтүстігінде орналысқа Каролин университетінің оқытушылары Д. Райан, Ф. Ваньон заманауи ортаға тартымды және өзекті болу үшін музей-үйлердің даму бағыттарын ұсынып, бүгінде музейлер әртүрлі жастағы адамдарға ыңғайлы және қолжетімді болу керектігін ескеріп, оған жету жолдарын қарастырады. Келушілерге музей-үйлердің тарихы және экспозициялық бөлмелерінің ерекшеліктерімен танысуға мүмкіндік беруді көздеп: «музей-үй әлі күнге дейін онда үйдің иесі тұрып жатқан кеңістікке ұқсауы керек» деген анықтама береді. Ондағы периодтық бөлмелер қоғамдық естеліктерді сақтайтын орын. Музей-үйлердің фрагменттері шынайы болғандықтан, олар ұлттық мәдениетке ерекше үлес қосады (Vagnone et al., 2015: 97–111).

Тарихи баспаларды музейлендіру тәжірибелері алғаш Италиядан бастау алған. Ондағы орта ғасырдағы сарайлар жекеленген әулеттерге тиесілі болып, киін сарайлар отбасылардың тарихынан хабар беретін нысан ретінде музейлендірілді. Музейлендіру бағытын зерттеушілердің бірі доктор Р. Павони музей-үйлердің құндылығы мен музейленуін, өз жұмыстарында айқындайды. Ол жеке бөлмелердің үшкі құрылымы мен сыртқы бейнесі тұтас болғаны дұрыстығын айта келе, оның міндеттері мен мақсаттарын зерделейді (Pavoni, 2010). Тарихи музей-үйлер басқа типтегі коллекцияларды көрсету үшін пайдаланылмайды және олардың құрылымы мен онда тұрған адамдардың пайдаланылған заттары сақталған үйлер деген жоғарыдағы авторлардың пікірлеріне қосылады.

Өткен ғасырдағы танымал және шығармашылық тұлғалардың үйлерін музейлендіру мәселелерін профессорлар У.Спринг, Дж.Шиманский, Т.Аарбакке талдайды. Олар тұрғын жайлар жеке тұлғаға тиеслі заттарды көрсету арқалы музейге айналғаннан киін, тарихи шынайылықты көрсетіп, түпнұсқалықты терең түсінуге септігін тигізеді деген пікірде. Осылайша, музейге келген қонақтарға түсінікті болу үшін жаңа форматтаға дәрістер мен көрмелер және әдеби кештер өткізуді ұсынады. Олардың пікірі бойынша бұрынғы тұрғын үйлерді ішкі экспозициясын сақтай отырып, қазіргі уақытқа сай реэкспозициялау, жаңа ұрпақтың қызығушылығын арттырады (Spring et al., 2021: 348).

XIX ғасырда Еуропа тұрғындары арасында тарихи жәдігерлер қарқынды түрде жинау, коллекцияларды өз үйлерінде көрсету үдерісі қалыптасады. Бұл үдеріс үйлерді «музейлендіру» жұмысына да негіз болады. Сондықтан да қазіргі уақытта көптеген музейлер, келушілерге көрмелерді адамдар өмір сүріп жатқан белгілі бір кезеңдегі тарихи ортаға ұқсатып жасайды. Халықаралық тарихи үйлер, ғимараттар және музейлер (DemHist) комитетінің әкімшілік хатшысы, доктор Р. Павони музейлік жәдігерлерді жинау мен оларды музей үйлерінде көрсету кезеңдеріне ерекше назар аударады (Pavoni, 2001: 26–27). Аталмыш нысанның ерекшелігі иесіне тиесілі заттарды сақтау мазмұнында болып табылады, онда «сарайлар, үйлер, пәтерлер» арасындағы байланыспен олардағы тұрақты экспозициялық коллекциялар, жиһаздар мен сәндік заттар арасындағы байланысты көрсетедігі жөнінде айтылған.

Осы тақырып аясында жазылған соңғы уақыттағы диссертациялық жұмыс Сидней технологиялық университетінде қорғалған, оның авторы А.Тонкин. Аталған жұмыста музей-үйлерді бүгінгі заманауи тұрмыстық кеңістікке сай бейімдеу және қайта пайдаланумен сақтау бағыттарында зерттеу жүргізген (Tonkin, 2021: 171). Автордың диссертациясында музей-үй тақырыбындағы әртүрлі көзқарастармен пікірталастар талқыланады, сонымен қатар, заманауи ғалымдардың қазіргі көрме әдістері туралы ойларының сәйкес келмейтіндігі

айтылады. Онда автор негізгі екі көзқарасты бөліп қарастырады. Бірінші көзқарас бойынша музей-үйлердегі шынайлықты сақтау. Яғни, тарихи оқиғаларды көрме әдістерін шынайылыққа жақындатқан кезде, сол оқиға болған кезеңдегідей, бұрынғы уақыт контекстінде көруге болады деген. Ал, екінші көзқарас бойынша қазіргі технологиялардың озық жетіктері интерактивті технологияларды қолдаушылар болып табылады. Олардың пікірінше интерактивті технологияларды пайдаланып қосымша ақпарат көздерін табуға болады және тақырыптық экспозициялық жобалау кезінде цифрлық жүйелерді қолдану жастарды көбірек қызықтырып, олардың түсінігіне ерекше әсер ете алады. Автор өзінің докторлық жұмысында мәдени мұраны қызықты әрі көпшілікке қолжетімді нысан ретінде көрсетуге күш жұмсап, негізгі факторлерге тоқталады.

Отандық музей-үйлер экспозицияларын ұйымдастыру кезінде екі негізгі принцип қолданылады: тақырыптық және хронологиялық.

Тақырыптық-экспозициялық жобалау барысында бір тақырып аясында экспозиция жабдықталып, сол тақырыпты ашуға ерекше назар аударылады. Мысалы, белгілі бір тарихи оқиға мен тұлға өміріне арналған тақырып болуы мүмкін. Бұл келушілерге музей-үй жайында толық ақпарат алуға мүмкіндік береді. Ал, хронологиялық жобалау барасында экспозиция тарихи хронология бойынша жобаланады. Мысалы, белгілі бір кезеңнің тарихи оқиғаларын ретімен көрсету. Хронологиялық принциптің артықшылығы – келушілерге тарихи оқиғалардың дамуын, уақыт ағымын түсінуге көмектесуі.

Музейге айналған баспаналар материалдық мәдени мұраны қоса сақтайды. Бүгінгі батыс тарихнамасында көп зерттелген тақырыптардың бірі ретінде музей-үйлердің ішкі экспозицияларын жабдықтау мен онда заманауи тұрмыстық ортаны қоса көрсету және оның иесіне қатысты дүниелерді сақтау мәселелері. Ғалымдар арасында музей-үйді насихаттау ісіндегі көрме әдістері бойынша қарама-қарсы көзқарастар бар. Негізгі екі көзқарастардың бірін жақтаушылар музейге айналған бұрынғы үйдегі көрме әдісін қолдаса, екіншілері заманауй жағдайда басқа категориядағы музейлер секілді жаңа технологиялардың жетістіктерін пайдаланып, интерактивті және цифрлық технологиялармен музей-үйлердегі көрмелерді жабдықтауды ұсынады.

Нәтижелер

Музей-үйлер типтері

Батыс тарихнамасында тарихи музей-үйлерінің толыққанды классификациялары жоқ. Бүгінде халықаралық тарихи үйлер, музейлер мен ғимараттар комитеті музей-үйлерді толыққанды мәдени нысан ретінде тыжырымдамаға келу жұмыстарын қарастырып жатыр. Сол тұжырымдамаға келу үшін тарихи құрылыстардың мақсаттары мен міндеттерін айқындап, олардың ерекшеліктері мен типологияларын қарастыру қажеттілігі туындайды. Бұл негізінен олар туралы жан-жақты ізденіспен терең білімді талап етеді. Алғашқылардың бірі болып, 1993 жылы Л. Янг тарихи үйлерді үш негізгі категорияларға жіктеу туралы ұсыныс айтады:

Біріншісі, музей-үйлер сол үйдің иесі болған тұлғаның өмірін, қызметін, шығармашылығын танытады, үй иесі арқылы келушілердің қызығушылығын тудырады. Ондағы жиһаздар мен заттар түпнұсқа болуы керек, оған қоса экспозиция бастапқы қалпында орналастырылуы маңызды делінеді (Young, 2012: 12). Салыстырмалы түрде Қазақстанда бұл музей-үйлердің санатына Алматы қаласындағы Дінмұхамед Қонаев, Мұхтар Әуезов, Ғабит Мүсірепов, Сәбит Мұқанов, Ғазиза, Ахмет Жұбановтар, Ә.Қастеев музей-үйлерін жатқызуға болады (Алматы каласы музейлер, 2023: 144–207). Д.А.Қонаевтың музей-үйі екі ғимараттан тұрады. Соның біріншісі композитор Латыф Абдулхаевич Хамиди тұрған пәтерінен алғаш, 2002 жылы Дінмұхамед Ахметұлы Қонаевқа арналған музей-пәтері ашылды, дегенмен онда Д.А. Қонаевтың өзі тұрған жоқ. Бірақ, ішкі экспозициясы мен экспонаттары Д.А. Қонаевтың барлық жеке пайдаланған заттарының негізінде жасалған. Кейіннен, 2012 жылы Д.А. Қонаевтың өзі тұрған пәтері музей-үй ретінде ашылды. Бұл музей-үйдің ешқандай реэкспозицияланбаған түрін көрсетеді. Өзі тұрған үй, үйдің ішкі көрінісі: жиһаз

және бөлмелер барлығы мемлекет және қоғам қайраткері сол үйде өмір сүрген уақыттағы көріністен өзгертілмеген (Алматы каласы музейлер, 2023: 144–173).

Екінші, тарихи музей-үйлер иесінің өмір сүрген кезеңі мен оның ортасын, иесінің өмір сүру салты және ұстанымдарын құжаттайды деп қарастырады. Сондықтан да, мұндай музейлерге түпнұсқа емес экспонаттарды да қолдануға болады. Олар түпнұсқа заттардың көшірмелері және музейге тиесілі емес, басқа заттарды пайдалануға болады. Ондай заттар кез-келген көшірме немесе сатып алынған, иесі өмір сүрген кезең мәдениетіне тән, сол кезеңді баяндайтын заттар болуы мүмкін. Қазақстанда музей-үйдің бұл типіне «Хан Ордасы» музей-қорығындағы Жәңгір ханның резиденция-үйі сәйкес келеді. Жәңгір ханның резиденция-үйі 2001 жылы жылы Бөкей Ордасының (Ішкі Орда) құрылғанына 200 жыл толуына орай қайта қалпына келтіріліп, музей ретінде қайта ашылды. Резиденция Жәңгір ханның әкімшілік Ордасы, әрі тұрғын үйі қызметін қоса атқарған. Музей ретінде қалпына келтірілгенде экспозиция үшін XIX ғасырға саятын түпнұсқа жиһаздар, тұрмыстық бұйымдар, кітаптар, т.б. заттар сатып алынған, ал Жәңгір хан, Фатима ханша киімдері музейлік көшірме-реконструкция нәтижесі (Картаева т.б., 2023: 183-191). «Хан Ордасы» музей-қорығындағы Жәңгір ханның резиденция үйімен қатар және осы қорық-музейге енетін басқа да жеке тұлғаға қатысты үйлер «музей-үйлердің» осы санатына енеді. Олар ескерткіштердің «ансамбльдер мен кешендер» санаты бойынша Республикалық маңызы бар тарих және мәдениет ескерткіштерінің мемлекеттік тізіміне енген мұра ретінде қорғалады (Республикалық маңызы бар тарих, 2025).

1-сурет. Жәңгір ханның резиденция үйі. «Хан Ордасы» қорық-музейі.
[Fig. 1 Residence of Zhangir Khan. «Khan's Orda» Reserve-Museum]

Үшіншісі, тарихи-танымдық, тәрбиелік, эстетикалық, мәдени-танымдық мақсатта құрылған музей-үйлер. Музейдің бұл түріндегі заттар үйдің өзіне де, оның тарихына немесе онда өмір сүрген тұрғындардың өміріне жанама түрде де қатысы болады. Онда көбінесе тек жеке коллекциялар көрсетіледі. Музей-үйдің осы үшінші типіне Қызылорда облысы, Қазалы қаласындағы Ғани Мұратбаевтың мемориалдық музей-үйі сәйкес келеді. Ғани Мұратбаевтың мемориалдық музейі, Ғани Мұратбаевтың өзіне тікелей тиісті емес, XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың бас кезіне саятын бұрынғы депутаттар кеңесі үйі ғимаратынан ашылған. Музейде Ғани Мұратбаевқа тиесілі түпнұсқа экспонат оның комсомолдық үйлену тойына сыйланған түкті кілем. Музей экспозициясы Ғани Мұратбаев өмір сүрген кезеңдегі Қазалының тарихы мен мәдениетін баяндайды. Музей ғимараты «Қазалы қала құрылысы кешені Қазалы қаласының тарихи бөлігі, XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басы» атауымен ескерткіштің «ансамбльдер және кешен» типі бойынша Республикалық маңызы бар ескерткіш ретінде қорғауға алынған (Республикалық маңызы бар тарих, 2025). Ғани Мұратбаевтың музей үйі «Ғани кезеңіндегі дәстүрлі тұрмыс» тақырыбын насихаттау мақсатында киіз үйдің ішкі жабдықталуының аймақтық ерекшелігін қоса экспозициялайды (Қазақтың этнографиялық, 2017: 1 т.: 567–569).

Қазақстан Республикасының тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдалану туралы Заңына сәйкес тарихи-мәдени мұра объектілері республикалық және жергілікті маңызы бар ескерткіштердің тізіміне енген кезден бастап, тарихи және мәдениет ескерткіштері мәртебесіне ие болады делінген. Олар төмендегідей түрлерге бөлінеді:

археология ескерткіштері, қала құрылыс және сәулет ескерткіштері, ансамбльдер және кешендер, киелі объектілер, монументтік өнер құрылыстары. Музей-үйге айналған дәстүрлі баспаналар немесе тұрғын үйлер тарихи мәдени ескерткіштердің «қала құрылыс және сәулет ескерткіштері» немесе «ансамбльдер мен кешен» тобына қарасты. Аталған барлық ескерткіштер Қазақстан Республикасының Заңында көзделген тәртіппен оларды пайдаланудың, меншік құқығының өзгертудің және мәртебесінен айырудың ерекше құқықтық режиміне ие. Осы заңға сәйкес музей-үйге айналған баспаналар да облыстық және республикалық маңызы бар ескерткіш мәртебесін алғаннан киін, ерекше қорғауға алынады (Тарихи-мәдени мұра, 2025).

Абай облысындағы Абай Құнанбайұлы тұрған үй (Анияр Молдабаевтың үйі), қазіргі – «Алаш арыстары – М. Әуезов» музейі, (XIX ғасырдың соңы), Абай Құнанбайұлы тұрған үй (Анияр Молдабаевтың үйі), қазіргі – «Алаш арыстары – М. Әуезов» музейі (XIX ғасырдың соңы), Мұхтар Әуезов дүниеге келген үй (XIX ғасырдың II-ші жартысы) Республикалық маңызы бар тарихи мәдени мұра ретінде қорғалады, әрі музей-үй ретінде жұмыс жасайды, музей-үй ғимаратының ашық аспан астындағы «қала құрылысы және сәулет» ескерткіштері санатын құрайды. Алматы қаласындағы Ахмет Байтұрсыновтың музей-үйі де «қала құрылысы және сәулет» санатында Республикалық маңызы бар ескерткіш ретінде қорғалады (АқМБ). Ал, Алматы облысы, Жамбыл ауданы, Жамбыл ауылында орналасқан «Жамбыл музей-үйінің кешені, 1938–1946 жылдар» деген атаумен Республикалық маңызы бар ескерткіштер тізіміне «ансамбльдер мен кешендер» санаты бойынша қорғауға алынған (Республикалық маңызы бар тарих, 2025). Ахмет Байтұрсыновтың музей-үйі музеолог ғалым Л.Янг ұсынған музей-үйі классификациясының екінші типіне сәйкес келеді. 1917 жылы салынған қалалық баспана үлгісінің ұлт лидері Ахмет Байтұрсыновқа тиесілі, бірақ сәулетшісі белгісіз екенін ескерсек бұл музей-үйдің арнайы зерттеуге сұранып тұрғанын айғақтайды (Республикалық маңызы бар тарих, 2025).

Қазақстанда 2024 жылдың 1 қаңтарындағы есеп бойында 275 музейдің 65-сі мемориалдық, музей-үйлер немесе музей пәтер болып саналады, олардың барлығы дерлік мемлекеттің меншігіне өткен (Ұлттық статистика бюросы, 2025).

1997 жылы өткен Генуядағы конгресте классификациялаудың екінші тәсілін Р. Павонимен О.Сельвафол ұсынады. Аталған авторлор музей-үйлерге жаңа анықтама берудің қажеттілігін айтып, ескі анықтаманы жаңартуды көздейді. Музей-үйлердің ішкі санаттарын анықтайды. Олар «билеушілердің сарайлары», «белгілі адамдар тұрған үйлер», «коллекциялар жиналған тұрғын үйлер», «үй қызметін қоса атқарған тарихи ғимараттардың топтамалары», «отбасылық үйлер» деп музей-үйлерінің өзін бірнеше топқа бөліп қарастырады.

«Халықаралық тарихи үйлер, музей және ғимараттар» комитеті бірнеше жылдар көлемінде музей-үйлерді интеллектуалды тұрғыдан ұйымдастыру жөніндегі мәселелерді шешумен айналысады. Соған байланысты бірнеше жаңа санаттар ойлап тапқандықтан, оның қайсысының пайдалы екендігін анықтау қажеттілігі туындайды. Дегенмен, оларды құрудың шарттары әртүрлі болғандығына қарамастан, негізгі шарттары музейлер сол уақыттағы қоғам құндылықтарын бейнелейді, оның негізін қалаушы музейге арналған пәннің басты нысанына айналады.

Л. Янг музей-үйлерді құру шарттары уақыт өте келе өзгеруі мүмкін деп, Ұлыбритания, Америка Құрама Штаттары және Австралия сияқты дамыған батыс елдеріндегі музейлердің алты жүзге жуық түрлеріне зерттеу жүргізеді. Сол жұмыстардың негізінде музей-үйлерді бірнеше топтарға бөліп қарастырады. Оның бірінші түрі тұлғаға арналып, яғни, онда маңызды тұлға өмірінің қандай бір кезеңдері көрсетілуі керек. Кейіннен, коллекциялар жинағы сол үйде тұрған адамдар қалыптастырған күйінде, бастапқы орындарында орналасқандығы дұрыс. Сонымен қатар, дизайн эстетикалық тұрғыдан жаңа технологияның жетістіктерін пайдаланғандығы маңызды. Оған қоса, тарихи оқиға, немесе тарихи маңызды нәрсе болуы керек. Бұл жерде көне уақытты дәріптеу, немесе жеке тұлғаларды ұлықтау сияқты да қызмет атқарады. Онда үйдің ішкі құрылымы, коллекцияларымен бақтары бірдей деңгейде дамығандығы, олардың ғимараты мен коллекциялар жиынтығын сақтау мен көрсету және оны

түсіндіруге ерекше әсер етеді (Young, 2018). Нысан адамзат құндылықтарының сол замандағы немесе белгілі бір мәдени кеңістікте, сәулетте немесе технологияда, монументтік өнерде, қала жобалары немесе ландшафт үлгілеріндегі өзара зор әсерінің куәгері болып табылады.

Халықаралық мұра ретіндегі музей-үйлер кешені

ЮНЕСКО-ның дүниежүзілік мұралар тізіміне қала немесе ауылдың тұтастай енуіне дәстүрлі баспаналар жүйесінің сақталуы мен олардың осы күні де пайдалануының маңызы зор. Халықаралық мұра тізіміне ену үшін ЮНЕСКО талыбы бойынша тарихи-мәдени ғиматтар, соның ішінде баспаналар адамзат тарихының маңызды дәуірінің айрықша құрылымдық, сәулеттік немесе технологиялық ансамблінің немесе ландшафттық үлгісі болып табылуы қажет. Тарихи ғимараттар мен нысандар ЮНЕСКО-ның ерекше назарында және тұтастай бір қала үйлері де оның қорғауына өзінің қайталанбас ерекшеліктерімен кіре алады. Баспаналарды музейлендіру ісінде озық тәжірибе қалыптастырған мемлекеттің бірі – Түркия. 1994 жылы Түркияның Карабүк провинциясында «Сафранболу қаласы» атауымен тұтастай бір қаласы енген. Бұл қаладағы үйлердің барлығы музей-үй мәртебесіне ие екендегін көрсетеді. Қалада Осман дәуіріндегі үйлердің сақталып қалуы, тарихи үйлердің бүгінде тұрғын-үй ретінде қолданыста болуы, олардың әрқайсысының қаладағы ашық аспан астындағы музей-үй-ғимарат ретіндегі сақталуы, елдің тарихи-мәдени туризмін дамытып отыр (UNESCO world heritage in Turkey 2016: 224–251).

Түркия мемлекеті тарихи кезеңдерден қалыптасқан дәстүрлі түрік үйлерін сақтау және қорғау ісінде озық тәжірибе қалыптастырған. Соның бірі ЮНЕСКО қорғауына 2014 жылы «Бурса және Жұмалықызық: Оттоман империясы ескерткіштері» атауымен енген мұра. Жұмалықызық ауылы дәстүрлі түрік үйлерімен қатар, дәстүрлі түрік мәдениеті қоса дүниежүзілік қауымдастық назарын аудартады. «Қала-музей», «музей-ауыл», «архив-ауыл», «этноауыл» терминдерінің қалыптасуындағы тарихи үйлердің дәстүрлі келбетінің сақталуымен тікелей байланысты. Жұмалықызық ауылында дәстүрлі түрік үйлерін сақтай отырып, пайдалану бұл ауылды «музей-ауыл» ретінде Халықаралық қорғау дәрежесіне көтерді (UNESCO world heritage, 2016: 314–341).

2-сурет. ЮНЕСКО қорғауындағы Жұмалықызық ауылының тас көшелері, тарихи үйлерінің тас дуалдары.
[Fig. 2. The stone streets of the village of Jumalyqizyk, protected by UNESCO, and the stone walls of its historic houses]

Сондықтан да, Түркиялық зерттеушілер аталған тақырыпқа ерекше қызығушылық танытады. Осындай жұмыстардың ішінде Түркиялық ғалым А.Гюджанның диссертациялық жұмысының маңызы зор. Ол заманауи кезеңге дейін сақталған тарихи баспаналарды музейлендіру кезеңдеріндегі архитектуралық ерекшеліктерін зерттеуді нысан ретінді алады және оның ішіндегі әртүрлі топтардағы коллекцияларды стратегиялық тұрғыдан басқару шараларын ғылыми тұрғыдан баяндайды. Автор өзінің жұмысында «үй» мен «музей» терминдеріне бөлек анықтама береді. Оның пікірінше үй адамдар мекендейтін күнделікті кеңістік болып анықталады. Ал, музей тарихи нысан және мәдени көпшілікке қолжетімді мекеме. Осыған сай, «музей» және «үй» терминдерін жеке қызығушықты оятатын кабинеттерден тұратын екі объект ретінде анықтайды (Günhan, 2011: 9–13).

Зерттеушінің жұмысы бойынша музей-үйді классификациялаумен оны көрсету кеңістігінің ерекшеліктерін бүгінгі музей-үйлердің бастауы ретінде қарайды. Аталған жұмыста өзекті мәселе «үй» және «музей» болып, олардың көрме жобалау ерекшеліктерінің әртүрлі бағыттарын анықтаған. Үй ешқандай қосымша жабдықталған кабинеттерді талап етпейді, кіреберістен басталып, тұрмыстық бөлмелерді ғана қамтиды, керісінші музей қосымша жабдықталған кеңістікпен бөлмелерден тұрады. Автор, үйді музейлендірген уақытта қандай көрме кеңістігін келушілерге ұсынған дұрыс? – деген сұраққа жауап іздейді. Толығырақ айтқанда, бұрынғы үй баспана қалпында сақталып қалса, музей өз мүмкіндіктерін келушілерге толық көрсете алмайды. Ал, жаңа көрме кеңістігін ұсынса, яғни үйді музей ретіндегі қолданысқа айналдырса, үйдің бөлмелеріне қосымша қызметкерлер отыратын кеңсе, техникалық бөлмелер, дүкен, кафе сияқты функцияларды қосу керек болады. Бурса қаласындағы Ататүріктің аңшылық үйі қазіргі таңда «музей-үй» қызметінен, кеңейтілген музей қызметі басым үй-музейге, мекемелік үйге айналған. Ауласында Бурса қаласының тарихымен таныстыратын ашық аспан астындағы ашық экспозициялық мәтін бағаналар орнатылған. Келушілерге сервистік қызметтер көрсетін ресторан, кафе, демалыс орындары ашылған.

3-сурет. Ашық экспозициялық бағандар, ресторан, кафе қызметтерін қоса алған «Ататүріктің аңшылық үйі» музейі
[Fig. 3. The Atatürk's Hunting House Museum, which includes open exhibition columns, restaurant, and café services]

Көптеген мемориалдық музейлердің аумағының тарлығына байланысты тек «кеңсе» кеңістігін қосумен ғана шектеледі. Алайда, әрбір дамыған музейлерде келушілер мен қызметкерлерінің, өзін музейде жайлы сезінуге жағдай жасалуы керектігі айтылады. Дегенменде, кейбір функциялар кіреберіс бөлме сияқты үй де және музейде де болуы мүмкін, осы функциялардың бір-бірінен айымашылығымен ұқсастықтарын зерттеу жұмысының негізгі мақсаты етіп алумен қатар, ол, осы функциялар бірдей болған жағдайда, қарапайым үйді музейге айналдырған жағдайда, қандай өзгерістерге ұшырайтындығымен қатар, үй мен музейге әсер ететінді. Ожал Огуз, Метин Езги және Ф.Морменекше Анкара қаласында Түркияның дәстүрлі баспананы тұрғызу, оның баспананы тұрғызуда жергілікті табиғатты дәстүрлі пайдалану, дәстүрлі баспананың ландшафтпен үйлесімділігі, дәстүрлі баспананы

келесі ұрпаққа сақтап жеткізудегі халықтық білімдер жүйесін құжаттаған. Дәстүрлі үйлерді қолдану, яғни сонда тұру, тіршілік ету арқылы сақтап, соның негізінде тұтас бір ауылды, тұтас бір қаланың тарихын келбетін сақтау, музейлендіру ісінің маңыздылығын көрсетеді (Oguz Ocal et al., 2007: 160). Ожал Огуз және Туба Салтық авторлығымен жарық көрген «Қалалар және бейнелер» атты кітабы, қалалардағы үйлердің әртүрлі өнер және мәдениет формаларында қалай көрсетілетіндігін баяндап, Түркия тарихындағы ашық аспан астында сақталуын, дәстүрлі үйлердің тарихи мәдени туризм нысаны ретіндегі қызметін сипаттайды (Oğuz, Özkan, 2004: 239).

Отандық музей ісінде дәстүрлі баспаналарды «этномузей» бағытында экспозициялайды, соның бірі Түркістандағы «Этноауыл» ашық аспан асты музейі, онда «ашық экспозиция» киіз үйлер типтеріне қарай құрылған. Ал, тұтас бір әкімшілік ауылды «тарихи-мәдени мұра» тізіміне алу тәжірибесі қалыптаспаған, дегенмен күнделікті тұрмыстағы тіршілікті дәстүрлі баспанада (тоқал там, қоржын там, киіз үй) өткізіп, қолданып, сақтап отырған ауылдар қатарында Қызылорда облысы, Қармақшы ауданы, Кекірелі, Шопанқазған ауылдық округтерін атауға болады. Бұл аталған ауылдар шартты түрде «архив ауыл» ретінде құжатталған (Этнографиялық экспедиция, 2021-2022).

Қорытынды

Музей-үйлер топтамасы, коллекциялар жинағына қарай жіктелуі туралы ғылыми тұжырымдар, қайшылықты пікірлердің болуы жеке тұлғамен байланысты қалыптасқан музейлерді зерттеудің әлемдік музеология ғылымда және тарих ғылымының «тұлғатану» бағытында өзекті мәселе екенін дәлелдейді. Әлемге немесе мемлекетке танымал тұлғаны мәңгі есте қалдыруда музей-үйлер, ондағы экспозицияның атқаратын қызметі зор. Тарихи тұлғамен байланысты баспананы музейлендіру арқылы, оның өмір жолдарын мұрағаттау, оны насихаттау музейлік туризм бағытын дамытуға да тигізетін әсері зор. Қазіргі заманғы музей ісіне деген өскелең талап музей-үйлерді заманауи ортада қалай жаңа форматта жабдықтауды талқылаудың маңыздылығын көрсетеді. Сонда, тарихи мұраларды сақтайтын орын ғана емес, сонымен қатар, көрермендерге жаңа дәстүрлер мен мәдениетті көрсетудің көмегімен қайталанбас әсерлер тудыратын кеңістік болып жаңа мағынаға ие болады. Музей-үйлерді атқаратын қызметіне қарай «кешенді музей» деп қарауға болады, бұл типтегі музейлер жеке тұлға арқылы мемлекет, қоғам тарихы мен мәдениетін қоса насихаттайды. Музей-үйлердің иесінің өз ұрпағы, отбасы болса да, сол үйдің иесінің халық адамы болуына орай, оның мұрасының мұрагері халық іспетті. Мұрагер халық оның үйін музейге айналдыру арқылы, оның өмірі мен қызметіне құрмет көрсетеді. Алайда, бүгінде музей-үйді тек тарихи дәуірдің көзі немесе немесе атақты адам үйін сақтау деп қарайтын адамдар кездесетіні рас. Сондықтан да музей-үйлер келушіге жақсы әсер қалдыру үшін, оны жаңа бағытта дамытуды көздеген маңызды. Батыс тарихнамашылардың еңбектеріндегі тұжырымдамалар музей-үйлерді танымал етуге, оның бастапқы үй қалпынан, музей-үй қалпына айналдыру тәжірибелерін талдайды. Музей-үйлердің әлемдік музейтану ғылымында зерттеу нысанында болуы, оның музей типінің маңызды бағыты екенін дәлелдейді сонымен қатар, материалдың тарих-мәдени мұраны тұлғалар арқалы көпшілікке насихаттайды.

Отандық музей ісінде «музей-үйлер», «мемориалдық музейлер» топтамасында қарастырылады. Отандық музей үйлердің қызметіне қарай келесідей типтерге бөліп қарастырамыз:

- тұлғаның өмір жолы мен өмірінің барлық кезеңі немесе белгілі бір өмір жылдары (сол баспанада дүниеге келген, нақты бір жылдары тұрған немесе өмірінің соңғы жылдары тұрған) өткен түпнұсқа баспана, экспонаттары тұлғаның өмірімен байланысты шынайы заттардан құралған (Д. Қонаев, С. Мұқанов, Ғ. Мүсірепов, Н. Тілендиев мемориалдық музейлері т.б.);

- тұлғаның өмір жолдары мен қызметіне тиесілі, бірақ экспонаттары жаңадан жинақталған музей ретінде қайта құрылған баспана, тұрғын жайлар («Хан Ордасы» қорық музейіндегі Жәңгір ханмен байланысты музейлік кешендер, т.б.);

- тұлға тұрмаған, бірақ тұлғаны насихаттау мақсатында жаңадан «музей үй» ретінде құрылған мемориалдық музейлер (Ғ.Мұратбаев мемориалдық музейі, Д. Шоқпарұлы музейі, Н.Бекежанов мемориалдық өнер музейі т.б.;);

- тұлғаның өмір жолының бір кезеңі өткен, танымал тұлға арқылы ол өмір сүрген кезең, қоғам тарихымен таныстыратын, экспонаттары қайта жабдықталған музейлер (А.Байтұрсынов, І.Жансүгіров музей үйлері т.б.);

- ғимараты «қала құрылысы және сәулет ескерткіші» ретінде қорғауға алынған, бірақ «музей үй» емес басқа мақсатта пайдалануға берілген ашық аспан астындағы баспана үлгілері (Алматы қаласындағы көпес Г. Шахворостовтың үйі, қазіргі – Қазақстан Республикасындағы Америка Құрама Штаттарының консулдығы ғимараты, сәулетші А.П. Зенков, 1890 жыл; көпес М.А. Гавриловтың үйі, сәулетші А.П. Зенков, XX ғасырдың басы, т.б.);

- тұрғындары дәстүрлі баспаналар үлгісін сақтаған, дәстүрлі баспанада тұратын, ашық аспан астындағы «архив ауыл» экспозициясын құрайтын ауылдар (Солтүстік Қызылқұм, Кекірелі, Шопанқазған ауылдық округтері);

- дәстүрлі үйлерді экспозициялайтын «этноауыл» ашық аспан асты музейлері;

- ашық аспан астында сақталған, Республикалық немесе жергілікті маңызы бар ескерткіш ретінде қорғауға алынған, қазіргі кезеңде тұрғындардың қолданысынан шыққан, тарихи дәуірлердегі баспана үлгілері («діни тұрғын-үй» кешендері, «ансамбльдер мен кешендер» санатындағы үйлер).

Музейге айналған тұрғын үйлер немесе музей ретінде қайта құрылған мемориалдық музейлерді атқаратын қызметі мен пайдалануына қарай топтастыру, музей үйлерге жаңа ғылыми нысан ретінде қарауға мүмкіндік береді. Музей үйлерді ғылыми зерттеу нысанына алу отандық музеология ғылымында жаңа бағыт қалыптастырады.

Дереккөздер

АқМБ — Алматы каласы музейлер бірлестігі

«Хан Ордасы» қорық-музейі — Батыс Қазақстан облыстық Хан Ордасы тарихи-мәдени, архитектуралық-этнографиялық музей-қорығы

Sources

AkMB — Association of the museums of Almaty

Museum-reserve «Khan Ordasy» — Western Kazakhstan Region the Khan Horde is Historical and Cultural, Architectural and Ethnographic museum-reserve

Әдебиеттер

Алматы музейлер бірлестігі, 2023 — *Алматы каласы музейлер бірлестігі.* Фотоальбом. Алматы, 2023. 256 с.

Жәнібеков, 1995 — *Жәнібеков Ө.* Жолайрықта. Алматы: Рауан, 1995. 110 б.

Жилище народов Средней Азии и Казахстана, 1982 — Жилище народов Средней Азии и Казахстана / Под ред. М. Н. Левина и Л. А. Мошковой. М.: Наука, 1982. 238 с.

Картаева т.б., 2023 — *Картаева Т., Даубаев Е., Алтынбекова Э.* «Хан Ордасы» қорық-музейіндегі құдықты қайта қалпына келтіру тәжірибесі. // Edu.e-history.kz, 2023. Т. 10. № 1. С. 179–194. DOI: 10.51943/2710-3994_2023_33_1_179-193

Қазақтың этнографиялық, 2017 — *Қазақтың этнографиялық* категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 5 томдық. 3-том. Редакторы Нұрсан Әлімбай. Алматы: Әлем Даму интеграция, 2017. 856 б.

Республикалық маңызы бар тарих, 2025 — *Республикалық маңызы бар тарих* және мәдениет ескерткіштерінің мемлекеттік тізімін бекіту туралы ҚР Мәдениет және спорт министрінің 2020 жылғы 14 сәуірдегі № 88 бұйрығы. [Электронный ресурс] // Әділет АҚЖ, 2025. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2000020397 Қаралған күні: 02.01.2025

Сапанга, 2012 — *Сапанга И. А.* Анализ музейных проблем. Вопросы музеологии, 2012. Т. 1. С. 15–20.

Тарихи-мәдени мұра, 2025 — *Тарихи-мәдени мұра* объектілерін қорғау және пайдалану туралы. 2019 жылғы 26 желтоқсандағы № 288-VI ҚР Заңы [Электронный ресурс] // Әділет АҚЖ, 2025. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1900000288. Қаралған күні: 02.01.2025

Ұлттық статистика бюросы, 2025 — *Ұлттық статистика бюросы.* Әлеуметтік статистика, 2025. [Электронный ресурс] https://stat.gov.kz/industries/social-statistics/stat-culture/publications/157598/ Қаралған күні: 02.01.2025

Этнографиялық экспедиция, 2021–2022 — *Әл-Фараби* атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Археология, этнология және музеология кафедрасының «Солтүстік Қызылқұм: этнографиялық экспедициясы, 2021–2022.

Gunhan, 2011 — *Gunhan A.* From houses to house museums: Architectural representation of different narrations. METU, 2011. 110 p.

Hodge, Beranek, 2011 — *Hodge C.J., Beranek C.M.* Dwelling: Transforming narratives at historic house museums. International Journal of Heritage Studies, 2011. Vol. 17. No. 2. Pp. 97–101.

Oguz Ocal et al., 2007 — *Oguz O., Metin E., Mormenekse F.* Geleneksel Mimari. Gazi Universitesy Turk Halkbilimi Araştırma ve Uygulama Merkezi (THBMER), 2007. 160 p.

Oguz, Saltık Ozkan, 2004 — *Oguz M.O., Saltık Ozkan T.* Kentler ve imgeler. Gazi Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Gazi Türk Halkbilimi Topluluğu, 2004. 239 p.

Pavoni, 2001 — *Pavoni R.* Towards a definition and typology of historic house museums. Museum International, 2001. Vol. 53. No. 2. Pp. 25–32.

Pavoni, 2010 — *Pavoni R.* House museums in Italy: New cultural itineraries: Poetry, history, art, architecture, music, arts & crafts, tastes and traditions. Gangemi Editore, 2010. 157 p.

Pinna, 2001 — *Pinna G.* Introduction to historic house museums. Museum International, 2001. Vol. 53. No. 2. Pp. 25–32.

Spring et al., 2021 — *Spring U., Schimanski J., Aarbakke T.* Transforming Author Museums: From Sites of Pilgrimage to Cultural Hubs. Berghahn Books, 2021. 348 p.

Tonkin, 2021 — *Tonkin A.C.* Please Remove Your Shoes: Four Case Studies of House Museums. University of Technology Sydney, 2021. 171 p.

UNESCO world heritage, 2016 — UNESCO world heritage in Turkey, 2016. 452 p.

Vagnone et al., 2015 — *Vagnone F.D., Ryan D.E., Cothren O.* The Anarchist Guide to Historic House Museums: Evaluation Methodology for Historic House Museums. The Public Historian, 2015. Vol. 37. No. 2. Pp. 97–111.

Walker, Graham, 2000 — *Walker P. C., Graham T.* Directory of historic house museums in the United States. AltaMira Press, 2000. 488 p.

Young, 2006 –*Young L.* House Museology: Houses as museums in the age of heritage. Demeures Historiques (ICOM), Valletta, Malta, 2006. 11 p.

Young, 2007 — *Young L.* Is There a Museum in the House? Historic Houses as a Species of Museum. Museum Management and Curatorship, 2007. Vol. 22. No. 1. Pp. 59–77.

Young, 2012 — *Young L.* House museums are not all the same! Understanding motivation to guide conservation. 'The artefact, its context and their narrative' conference, ICOM-Demeures Historiques and ICOM-CC, The Getty Centre, Los Angeles, 2012. 12 p.

Young, 2018 — *Young L.* Historic house museums. In A Companion to Public History. Wiley-Blackwell, 2018. Pp. 321–332.

References

Almaty kalasy muzeiler, 2023 — *Almaty kalasy muzeiler* birlestigi. Fotoalbom [Association of the museums of Almaty. Photo album]. Almaty: 2023. 256 p. (In Kaz.).

Ethnografiyalyq ekspeditsiya, 2021–2022 — *Al-Farabi* atyndagy Qazaq Ulıttıq yniversiteti, Arheologiya, etnologiya jane muzeologiya kafedrasynyn «Soltustik Qyzylqum: etnografiyalyq ekspeditsiyası, 2021-2022 jıldar. (In Kaz.).

Gunhan, 2011 — *Gunhan A.* From houses to house museums: Architectural representation of different narrations. METU, 2011. 110 p.

Hodge, Beranek, 2011 — *Hodge C.J., Beranek C.M.* Dwelling: Transforming narratives at historic house museums. International Journal of Heritage Studies, 2011. Vol. 17. No. 2. Pp. 97–101.

Kartaeva et al., 2023 — *Kartaeva T., Daubaev Ye., Altynbekova E.* «Khan Ordasy» koryk-muzeiindegi kudukty kaita kalpyna keltiru tazhiribesi. [The practice of well reconstruction in the "Khan Ordasy" museum-reserve] // Edu.e-history.kz. 2023. Vol. 10. No. 1. Pp. 179-194. DOI: 10.51943/2710-3994_2023_33_1_179–193 (In Kaz.).

Kazaktyn etnografiyalyk, 2017 — *Kazaktyn etnografiyalyk* kategoriyalar, ugymdar men ataularynyn dasturli zhiesi. Enciklopediya. T. 4 [Traditional system of ethnographic categories, concepts and names of Kazakhs. Encyclopedia. Vol. 3. Editer Nursan Alimbay]. Almaty: Alem Damu integrasiya, 2017. 856 p. (In Kaz.).

Oguz Ocal et al., 2007 — *Oguz O., Metin E., Mormenekse F.* Geleneksel Mimari. Gazi Universitesy Turk Halkbilimi Araştırma ve Uygulama Merkezi (THBMER), 2007. 160 p. (In Turk.).

Oğuz, Saltık Ozkan, 2004 — *Oguz M.O., Saltık Ozkan T.* Kentler ve imgeler. Gazi Universitesy Fen Edebiyat Fakültesi Gazi Türk Halkbilimi Topluluğu, 2004. 239 p. (In Turk.).

Pavoni, 2001 — *Pavoni R.* Towards a definition and typology of historic house museums. Museum International, 2001. Vol. 53. No. 2. Pp. 25–32.

Pavoni, 2010 — *Pavoni R.* House museums in Italy: New cultural itineraries: Poetry, history, art, architecture, music, arts & crafts, tastes and traditions. Gangemi Editore, 2010. 157 p.

Pinna, 2001 — *Pinna G.* Introduction to historic house museums. Museum International, 2001. Vol. 53. No. 2. Pp. 25–32.

Respublikalyk manyzybar tarikh zhane madeniet eskertkishterinin memlekettik tizimin bekitu turaly Kazakstan Respublikasy Madeniet zhane sport ministrliginin 2020 zhilgy 14 sauirdegi No. 88 buyrygy. [Order of the Minister of Culture and Sports of the Republic of Kazakhstan dated April 14, 2020, No. 88 On approval of the State List of Historical and Cultural Monuments of Republican Significance]. [Elektronny resurs] / Adilet» AKZH. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2000020397 (Date: 14.02.2025) (In Kaz.).

Sapanga, I.A. 2012 — *Sapanga I.A.* Analiz muzeinykh problem. [Analysis of museum problems]. Voprosy muzeologii. 2012. T.1, Pp. 15–20. (In Russ.).

Spring et al., 2021 — *Spring U., Schimanski J., Aarbakke T.* Transforming Author Museums: From Sites of Pilgrimage to Cultural Hubs. Berghahn Books, 2021. 348 p.

Tarikhi-madeni mura obektilerin, 2025 — *Tarikhi-madeni mura obektilerin* korghau zhane paidalanu turaly Kazakstan Respublikasynin 2019 zhilgy 26 zheltoksandagy No 288 Zany [On the protection and use of historical and cultural heritage sites. Law of the Republic of Kazakhstan dated December 26, 2019, No. 288-VI]. [Elektronny resurs] / «Adilet» AKZH. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1900000288 Date: 14.02.2025. (In Kaz.).

Tonkin, 2021 — *Tonkin A.C.* Please Remove Your Shoes: Four Case Studies of House Museums. University of Technology Sydney, 2021. 171 p.

Ulttuk statistika byurosy, 2025 — Ulttuk statistika byurosy. Aleumettik statistika. статистика [National Bureau of Statistics. Social statistics]. [Elektronny resurs] URL:https://stat.gov.kz/industries/social-statistics/stat-culture/publications/157598/ Date: 14.02.2025. (In Kaz.).

UNESCO world heritage, 2016 — UNESCO world heritage in Turkey. 2016. 452 p.

Vagnone et al., 2015 — *Vagnone F.D., Ryan D.E., Cothren O.* The Anarchist Guide to Historic House Museums: Evaluation Methodology for Historic House Museums. The Public Historian, 2015. Vol. 37. No. 2. Pp. 97–111.

Walker, Graham, 2000 — *Walker P.C., Graham T.* Directory of historic house museums in the United States. AltaMira Press, 2000. 488 p.

Young, 2006 — *Young L.* House Museology: Houses as museums in the age of heritage. Demeures Historiques (ICOM), Valletta, Malta, 2006. 11 p.

Young, 2007 — *Young L.* Is There a Museum in the House? Historic Houses as a Species of Museum. Museum Management and Curatorship, 2007. Vol. 22. No. 1. Pp. 59–77.

Young, 2012 — *Young L.* House museums are not all the same! Understanding motivation to guide conservation. Paper presented at 'The artefact, its context and their narrative' conference, ICOM-Demeures Historiques and ICOM-CC, The Getty Centre, Los Angeles, 2012. 12 p.

Young, 2018 — *Young L.* Historic house museums. In A Companion to Public History. Wiley-Blackwell, 2018. Pp. 321–332.

Zhanibekov, 1995 — *Zhanibekov O.* Zholairykta [At the intersection of roads]. Almaty: Rauan, 1995. 110 p. (In Kaz.).

Zhilishche narodov Srednei Azii, 1982 — *Zhilishche narodov Srednei Azii* i Kazakhstana / Pod red. Levina M.N. i Moshkovoi. L.A. M.: Nauka, 1982. 238 p. (In Russ.).

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 1, pp. 232-249, 2025
Journal homepage: https://edu.e-history.kz

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_1_232-249

“FROM SPECIAL COMMISSION TO SPECIAL COMMISSION”: FROM THE HISTORY OF THE RETURN OF KAZAKH REFUGEES FROM CHINA (1924–1926)

Yerkin Stamshalov[1]

[1]Al-Farabi Kazakh National University
(71, Al-Farabi Ave., 050040 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Master of Humanities
https://orcid.org/0000-0003-4663-6349. E-mail: kun2013@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2025
© Stamshalov Ye., 2025

Abstract. *Introduction.* The return of Kazakh peasants forced to flee to China because of the national liberation uprising in Turkestan and persecution in the first years of Bolshevik power was carried out within the framework of the structures of special commissions of the Soviet model. *Goals and objectives of the article.* To highlight the nature, significance and mechanism of the work in 1924–1926 on the re-evacuation of the population of the Zhetysu region, especially affected by the refugee movement. The *objective* of the study is to systematize and evaluate the progress of the work on the return of Kazakh refugees to their homeland and the activities of the members of the special commission. *Results.* In the process of deploying the transfer of the Zhetysu and Syr Darya, the so-called Turkestan regions from the Turkestan Autonomous Republic to the Kazakh Autonomous Republic, the former special commission on the return and resettlement of refugees under the TurkCEC and the Turksov People's Commissariat ceased to exist. By the end of 1925, another special commission began to deal with the issue of Kazakh refugees - the special commission on land management in the Turkestan regions of Kazakhstan and the Kirghiz Autonomous Region under the All-Russian Central Executive Committee. Created in the center, as an emissary body, this structure, in addition to land management issues in the region that became part of Kazakhstan, dealt with the refugee issue and set itself the task of a “radical solution” to the re-evacuation issue. Having reviewed the activities of the previous special commissions created under the government structures of the Republic of Turkestan and the Kazakh ASSR, the new commission, which ensured the priority of the People's Commissariat of Foreign Affairs and a special commission from the center in the issue of re-evacuation of Kazakhs-Kirghiz, determined the composition, number of refugees and the amount of assistance to be provided to re-emigrants from Western China. *Conclusion.* The transfer of the solution to the issue of the return of refugees in the Zhetysu region, which became part of Kazakhstan from the Turkestan ASSR, from the local special commission to the special commission on land management, created under the All-Russian Central Executive Committee, was carried out within the framework of the policy of management and regulation of labor immigration, emigration and re-emigration to the USSR. The special commission, headed by M. Serafimov, which dealt with the issue of land management in the Turkestan regions of Kazakhstan and Kirghizia, was dissolved in September 1926 due to the tension of the interethnic situation in the region and the discontent of local national personnel, and the issue of refugees was again transferred to the authority of the agricultural agency of the Kazakh ASSR.

Keywords: Re-evacuation of refugees, re-emigrants, food points, land management, quarantine and security zone
For citation: Stamshalov Ye. “From special commission to special commission”: from the history of the return of kazakh refugees from China (1924–1926) // Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”. 2025. Vol. 12. No. 1. Pp. 232–249. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_1_232-249

«ЕРЕКШЕ КОМИССИЯДАН» «ЕРЕКШЕ КОМИССИЯҒА»: ҚЫТАЙДАҒЫ ҚАЗАҚ БОСҚЫНДАРЫН ҚАЙТАРУ ТАРИХЫНАН (1924–1926)

Еркін Иманғазыұлы Стамшалов[1]

[1]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(71-үй, Әл-Фараби даңғ., 050040, Алматы, Қазақстан Республикасы)
Гуманитарлық ғылымдар магистрі
https://orcid.org/0000-0003-4663-6349. E-mail: kun2013@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025
© Стамшалов Е.И., 2025

Аңдатпа. *Кіріспе.* Түркістандағы ұлт-азаттық көтеріліс салдарынан және большевиктер билігінің алғашқы жылдарындағы қуғын-сүргіннен Қытай жеріне босып кетуге мәжбүр болған қазақ шаруаларын қайтару кеңестік ерекше комиссиялар аясында жүзеге асырылды. Мақаланың *мақсаты мен міндеттері*. 1924–1926 жылдарда босқыншылыққа айрықша ұшыраған Жетісу өңірінің халқын қайтару бойынша жұмыстардың сипатын, маңызын, механизмін саралау. Зерттеудің міндеті қазақ босқындарын туған мекеніне қайтару жұмыстарының барысын, қатысқан тұлғалар қызметін жүйелеу және бағалау. *Нәтижелер.* Жетісу мен Сырдария облыстарының Түркістан автономиялық республикасы құрамынан Қазақ автономиялық республикасына берілуі жағдайында Түркістан ОАК мен халық комиссарлары кеңесіне қараған босқындарды қайтару және орналастырумен айналысатын бұрынғы ерекше комиссия өз қызметін тоқтатты. 1925 жылдың аяғына қарай босқындар мәселесімен басқа бір ерекше комиссия – Қазақстанның Түркістандық облыстары және Қырғыз автономиялық облысында жерге орналастыру ерекше комиссиясы айналыса бастады. Орталықтан құрылған эмиссарлық сипаттағы орган босқындар мәселесін Түркістан АССР-і құрамынан Қазақстан құрамына кірген өңірдегі жерге орналастыру мәселесімен қоса айналысып, өз алдына босқындар мәселесін «түбегейлі шешу» міндетін қойды. Түркістан республикасы, Қазақ АССРі үкіметтік құрылымдары жанынан құрылған ерекше комиссиялар қызметін қайта тексеру арқылы қазақ-қырғыздардың реэвакуациясы мәселесінде сыртқы істер халық комиссариаты мен орталықтан келген ерекше комиссиясының басымдығын қамтамасыз еткен жаңа комиссия Батыс Қытайдан қайтарылуға тиіс халық құрамын, санын, көрсетілуге тиісті көмек мөлшерін анықтады. *Қорытынды.* Түркістан АКСР-нен Қазақстанға қосылған Жетісу облысында босқындарды қайтару мәселесін шешу жергілікті ерекше комиссиядан БОАК жанынан құрылған жерге орналастыру бойынша ерекше комиссиясы құзырына берілуі КСРО-дағы еңбек имиграциясы, эмиграциясы және реэмиграциясын басқару мен реттеу саясаты аясында жүзеге асты. Қазақстан мен Қырғызстанның Түркістандық облыстарындағы жерге орналастыру мәселесімен айналысқан М. Серафимов басқарған ерекше комиссия өңірдегі ұлтаралық жағдайды шиеленісуіне алып келіп, жергілікті ұлттық кадрлардың наразылығын туғызуы салдарынан 1926 жылдың қыркүйегінде жойылуы, босқындар мәселесінің Қазақ АССР жер органдарына қайтадан берілді.
Түйін сөздер: Босқындар реэвакуациясы, реэмигранттар, тамақтандыру пункттері, жерге орналастыру, күзет-карантиндік белдеу

Дәйексөз үшін: Стамшалов Е.И. «Ерекше комиссиядан» «ерекше комиссияға»: Қытайдағы қазақ босқындарын қайтару тарихынан (1924–1926) // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2025. Т. 12. № 1. 232–249 бб. (Қазақш.).
DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_1_232-249

«ОТ ОСОБОЙ КОМИССИИ К ОСОБУЮ КОМИССИЮ»: ИЗ ИСТОРИИ ВОЗВРАЩЕНИЯ КАЗАХСКИХ БЕЖЕНЦЕВ ИЗ КИТАЯ (1924–1926)

Еркин Имангазиевич Стамшалов[1]

[1]Казахский национальный университет имени аль-Фараби
(71, просп. Аль-Фараби, 050040 Алматы, Республика Казахстан)
https://orcid.org/0000-0003-4663-6349. E-mail: kun2013@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025
© Стамшалов Е.И., 2025

Аннотация. *Введение.* Возвращение казахских крестьян, вынужденных бежать в Китай из-за национально-освободительного восстания в Туркестане и гонений в первые годы большевистской власти, осуществлялось в рамках структур особых комиссий советского образца. *Цель и задачи статьи.* Выделения характера, значения и механизма работы 1924–1926 годах по реэвакуации населения Жетысуйского региона, особенно пострадавшего от беженства. Задача исследования – систематизировать и оценить ход работы по возвращению казахских беженцев на Родину и деятельность членов особой комиссии. *Результаты*. В процессе развертывания передачи Жетысуйского и Сырдарьинского, так называемого Туркестанских областей из состава Туркестанской Автономной Республики в состав Казахской Автономной Республики прежняя особая комиссия по вопросам возвращения и расселения беженцев при ТуркЦИКе и Турксовнаркоме прекратила свое существования. К концу 1925 года вопросом казахских беженцев стала заниматься другая особая комиссия – особая комиссия по землеустройству в Туркестанских областях Казахстана и Киргизской автономной области при ВЦИК. Созданный в центре, в качестве эмиссарского органа это структура, помимо вопросов землеустройства в вошедшей в состав Казахстана региона, занималась вопросом беженцев и ставила перед собой задачу «коренного решения» вопроса по реэвакуации. Пересмотрев деятельность прежных особых комиссий, созданных при правительственных структурах Республики Туркестана и Казахской АССР, новая комиссия, обеспечившая приоритет наркомата иностранных дел и специальной комиссии из центра в вопросе реэвакуации казахов-киргизов, определила состав, численность беженцев и объем помощи, подлежащей оказанию реэмигрантам из Западного Китая. *Заключение.* Передача решение вопроса возвращения беженцев В Жетысуской области, вошедшей в состав Казахстана из Туркестанской АССР из местной ососбой комиссии в особую комиссию по землеустройству, созданную при ВЦИК, осуществлялось в рамках политики управления и регулирования трудовой иммиграции, эмиграции и реэмиграции в СССР. Особая комиссия, возглавляемая М. Серафимовым занимавшеся вопросом землеустройства в Туркестанских областях Казахстана и Киргизи, была распущена в сентябре 1926 года из-за напряженности межэтнической ситуации в регионе и недовольства местных национальных кадров, а вопрос беженцев вновь был передан в ведение органа земледелия Казахской АССР.

Ключевые слова: Реэвакуация беженцев, реэмигранты, пункты питания, землеустройство, карантинно-охранная зона

Для цитирования: Стамшалов Е.И. «От особой комиссии к особую комиссию»: из истории возвращения казахских беженцев из Китая (1924–1926) // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2025. Т. 12. № 1. С. 232–249. (На Каз.).
DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_1_232-249

Кіріспе

XX ғасырдың 20-жылдарындағы қазақ босқындарының Қытайдан реэвакуациясы тақырыбы Қазақстанның кеңестік кезеңіндегі аз зерттелген тақырыптардың бірі саналады. 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс салдарынан, 1918 жылдағы Түркістанда кеңес өкіметін орнату кезеңіндегі азаматтық соғыс жылдарыда аштық пен зорлық-зомбылықтан қашып Батыс Қытайды паналаған мыңдаған қазақ босқындарының тағдыры жүйелі талдауды қажет ететін тақырып.

XX ғасырдың бірінші ширегінде босқындарды тарихи Отанына қайтару мен орналастыру бағытында кеңестік үлгідегі бірнеше ерекше комиссиялар жұмыс істеді. Ерекше комиссиялардың мәртебесі мен құзыреті большевиктік биліктің босқындар мәселесіне қатысты ұстанымының түрленуіне тәуелді болды. КСРО-ның Орта Азия аумағындағы территориялық межелеу жұмыстары жүргізіле бастауы босқындар мәселесін шешу бағытындағы қаржыландыру мөлшерін кемітіп, жергілікті босқындар жөніндегі ерекше комиссиялар жұмысын тоқтату қауіпі туды.

Ұсынылып отырған мақалада Қытайдан қазақ босқындарын қайтару процесінің жергілікті ерекше комиссиялар құзырынан тыс КСРО-ның жоғары заң шығарушы билік құрылымы БОАК тарапынан эмиссарлық орган – жаңа ерекше комиссия қарауына өту тарихы жан-жақты талданып отыр.

Материалдар мен әдістер

Жаңа тарихи жағдайда Қытайдағы қазақ босқындарының реэвакуациясы тарихының эволюциясын айқындау, зерттеу нысанын анықтау үшін тарих ғылымындағы салыстыру, болжам жасау, сараптау сияқты тәсілдер пайдаланылды. Босқындар реэвакуциясы үдерісіндегі олардың қабылдаушы социумда қауымдасып өмір сүру кзеіндегі топ ретіндегі сипаттамасын көрсету үшін дескриптивті тәсіл пайдаланылды. Бұл әдістің өзі Қытайдан қайта оралушы қазақ шаруаларының қауымдасқан тұрмыс-тіршілігін саралауға жәрдемдеседі. Сонымен қатар реэмигранттық топтардың туған мекеніне қайтуы барысын құрылымдық функционалдық тұрғыда саралаудың да маңызы зор. Босқындардың біртұтас кеңістікте өзара әрекеттесу арқылы өмір кешетін әрқилы жүйедегі құрылымдардың үйлесімінде жүзеге асқандықтан, бұл тәсіл арқылы реэвакуация барысындағы тіршілік дағдылары сарапталды. Жалпылай алғанда, әдістерінің плюрализміне басымдық берілді.

Төмендегі мақаланы дайындау кезінде босқындардың Батыс Қытайдан реэвакуациясына қатысты мемлекеттік құрылымдар құжаттары сақталған өңірлік, орталық және шетелдік архивтер материалдары пайдаланылды. Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің (ҚРОМА) (Алматы қ.) 938: «БОАК-нің Қазақ ССР Түркістан облысы және Қара-қырғыз автономиялық облысында жерге орналастыру жөніндегі ерекше комиссиясы», 74: Қазақ АССР-і жер өндеу халық комиссариаты сияқты қорларының деректері ғылыми айналымға енгізілді. Сонымен қатар ғылыми зерттеуде Жетісу облысының мемлекеттік архивінің (Талдықорған қ.) (ЖОМА) 751: Лепсі уездік атқару комитетінің Қытайдан қайтқан босқындарды орналастыру жөніндегі ерекше комиссиясы (1920–1926) қоры, Алматы облыстық мемлекеттік архивінің (Қарасай ауданы, Алмалыбақ ауылы) (АОМА) 489: Жұмысшы, қызыл әскер, шаруа және мұсылман депутаттары кеңесі Жетісу облыстық, қалалық атқару комитеті қоры құжаттары қолданылды. Қазақ босқындары реэмиграциясына қатысты маңызды деректер Ресей Федерациясы архивтерінде қордаланған. Ұсынылып отырған мақаланы жазу барысында Ресейдің әлеуметтік-саяси тарихының мемлекеттік архивінен (РФ, Москва қ.) (РӘСТМА) 17: БКП (б) орталық комитеті қоры деректері пайдаланылды. Пайдаланылған архив құжаттары кеңестік ерекше комиссиялардың нұсқаулары, басқарушы және бағынышты мекемелер хат-хабарлары, сараптама материалдар және қаржылық есеп-қисап деректерін құрайды.

Талқылау

Ішіне босқындар да кіретін қазақ шаруаларына жер бөліп беруге бағытталған жер-су реформасы негізінен бұрынғы қоныс аудару бойныша чиновниктерден тұрған жергілікті жер органдарының үнсіз қарсыласуынан салдарынан іске аспай қалғаны туралы Ж. Қыдыралинаның еңбегінде айтылған (Кыдыралина, 2009: 65) Қытайтанушы Н. Мұхаметханұлы өз зерттеуінде Қытай тарихының республикалық кезеңі саналатын 1912–1949 жылдар аралығында Синьцзянь билігінде милитаристік генерал-губернаторлар болғанын атап көрсеткен (Мұхаметханұлы, 2021: 65). Тарихшы Б. Ж. Атанатаеваның еңбегінде: «1920 жылдардан бастап Кеңес өкіметі Қытайдан 1916 жылдардағы оқиғаларға орай қашып кеткен босқындарды қайтаруға, қабылдауға көңіл бөліп, оларға қарсы ешқандай жазалау шараларын жүргізбеуге міндеттеніп, оларды жаңа мекендерінде орналастырып, мал-мүлкін қайтарып берді» - деп атап өтеді. Алайда, тарихшы қайта оралған иммигранттардың болжамды санын анықтау архив деректерінің әрқилылығына орай мүмкін емес екендігін баса көрсеткен (Атанатаева, 2008: 28).

XX ғасырдың 20-жылдарындағы Қытайдан оралушы репатрианттар статистикасының қарама-қайшылықты түрде екенін миграциялық үдерістерді зерттеген Ресейлік тарихшы Н.Н. Аблажей атап көрсеткен (Аблажей, 2014: 31). Зерттеуші Ресей Федерациясы сыртқы саясат архивіне сілтеме жасай отырып, КСРО НКИД-тің (Сыртқы істер халық комиссариаты) Құлжадағы консулдығының мәліметі бойынша 1921–1927 жылдар аралығында Синьцзяннның Іле округінен өздерінің бұрынғы мекендеріне 17 373 адамнан кем емес мөлшерде босқындар оралғанын көрсеткен. Н. Аблажей Батыс Қытайдың Іле округінде көрсетілген кезде әлі де 2630 босқындар жанұясы қалғанын атап өтеді (Аблажей, 2014: 31).

XX ғасырдың 20-жылдарындағы КСРО-дағы еңбек реэмиграциясы тарихының маманы М. Галас елдегі еңбек миграциясы саясаты экономикалық тиімділік пен әлеуметтік-таптық ерекшелік принципі негізінде жүзеге асырылғанын сипаттайды (Галас, 2011). Қытайдың батыс бөлігіндегі түрік және басқа мұсылман халықтардың КСРО-ның шекаралас жатқан республикаларына тартылуы көшпелі халықтарға қатысты кеңестік саясатты жеке талдаған тарихшы Ф.Л. Синициннің еңбегінде талданған (Синицын, 2019).

Ресей тарихшысы В. А. Бармин 1924 жылдың 31 мамырында Қытай Республикасы мен КСРО арасындағы «КСР Одағы мен Қытай Республикасы арасындағы мәселелерді реттеудің жалпы принциптері туралы келісімге» қол қойылғанынан кейін Үрімжі, Қашқар, Құлжа, Шәуешек және Алтайда КСРО консулдықтары, Ташкент, Алматы, Семей, Зайсан және Әндіжанда қытай консулдықтары ашылғанын көрсеткен (Бармин, 1998:70). Синьцзян мен Ресейдің экономикалық әрі саяси байланыстарын қарастырған тағы бір ресейлік зерттеуші Т.А. Шаметованың монографиясында екіжақты шекара саудасы терең талданған. Тарихшының зерттеуі Синьцзян-Ресей қарым-қатынастарының экономикалық аспектісіне басымдық бере отырып, тараптардың саяси байланыстарын да назарда ұстағанымен құнды (Шаметова, 2024).

Ал қырғызстандық тарихшы Д.М. Будянскийдің зерттеуінде Түркістан ОАК қарасты босқында жөніндегі ерекше комиссия қызметі біршама жете зерттелгенімен, БОАК жанынан Түркістандық қазақ-қырғыз облыстарында жерге орналастыру бойынша М. Серафимов басқарған ерекше комиссияның босқындар проблемасын шешу бағытындағы қызметі қарастырылмаған (Будянский, 2007).

Синьцзян өлкесінің Шәуешек аумағында орыс эмигрантының отбасында туған В.И. Петровтың естелігі автордың өмірбаянымен үйлесе баяндалуымен құнды (Петров, 2003). Тәжікстандық тарихшы К.Н. Абдуллаевтың іргелі зерттеуінде Синьцзяннан босқындардың қайтуы жайы талданған (Абдуллаев, 2009). К.Н. Абдуллаев Синьцзянь билігінде Ян-Цзень-Синь болған 1918–1928 жылдар аралығында Қытай тарабы ең алдымен орыстардың кеңестік биліктің рахымшылық жасауының аясында Отанына оралуларына мүдделі болғанын көрсеткен. БОАК 1924 жылдың 9 маусымында қабылдаған арнайы қаулысымен унтер офицерден жоғары емес ақгвардияшыл әскерилерге рахымшылық жарияланды. К.Н. Абдуллаев ресейлік зерттеуші Е. Комиссарованың дерегіне сүйене отырып, 1921 жыл мен

1927 жыл аралығында Синьцзяннан Россияға 17373 адам ресми рұқсат негізінде, осы санға шамалас адам бейресми жолмен оралғанын көрсеткен (Абдуллаев, 2009:510). Кезең бойынша архив құжаттары бұл сандық мәліметтердің тым төмендетіліп көрсетілгенін көрсетіп отыр.

Батыс тарихшыларының арасынан қырғи қабақ соғыс кезеңінің өзінде социалистік лагерде жарық көрген румын тарихшысы Кзгелди Каролидің еңбегінің өзгешелік болғанын атап өту керек (Czegledy, 1969). Ал Қытай тарихының Республикалық дәуіріндегі Орта Азия мұсылмандары жағдайын қамтыған толыққанды зерттеу жүргізген ағылшын тарихшысы Эндрю Форбсты ерекше атап көрсетуге болады (Forbes, 1986).

Соңғы жылдары зерттеу тақырыбына қатысты деректер қоры саяси Қазақстан Республикасының Президентінің бастамасымен құрылып қыруар жұмыс атқарған саяси қуғын-сүргін құрбандарды толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комисиясының материалдары түрінде жарық көрген реэмиграция тақырыбын арқау еткен құжаттар жинақтарымен толықты (Саяси қуғын-сүргін құрбандарын, 2022; Саяси қуғын-сүргін құрбандарын, 2022-1). Көрсетілген құжаттар мен материалдар жинақтарында 1924–1926 жылдарға қатысты деректер кездеседі. Алайда, жинақтарда саяси қуғын-сүргінді көрсететін құжаттарды жинақтап жариялауға басымдық берілгендіктен, ерекше комиссиялар тарихын көрсететін деректер ішінара берілген.

Нәтижелер

Түркістан АССР-і Орталық атқару комитеті тарапынан Жетісуға, туып-өскен мекеніне оралған босқындарды қамтамасыз ету бойынша жұмыстардың тығырыққа тірелгені туралы мәліметтер 1924 жылдың басында түсе бастады. 1924 жылдың 3 наурызында Жетісу облыстық атқару комитеті төрағасына облыстық босқындарды орналастыру жөніндегі комиссия төрағасының қатынас хатында облысқа қарасты Лепсі уездік босқындар жөніндегі комиссиясы бұрынғы құрамы шалағайлығына орай дайындау кеңсесінен 10586 пұд бидай түспей, комиссия ешқандай астықсыз қалғаны көрсетілген. Қалыптасып отырған жағдай 1924 жылдың 31 қаңтарында облыстық босқындар жөніндегі комиссия уездік комиссияның барлық қызметіне тексеру жүргізуді шешкен. Жетісу облыстық босқындар комиссиясы төрағасының міндетін атқарушы Янгулатов 1924 жылдың 3 наурызындағы облыстық атқару комитетін ТуркОАК алдына Лепсі уездік комиссиясына берілмей қалған 1058 пұд 35 фунт бидайды қайтадан бөлуді сұраған. (АОМА 489 қор, 1-тізім, 771-іс, 17, 17(а)-парақтар) Жетісу облыстық партия комитеті 1924 жылдың 12 ақпанында ТКП орталық комитетіне облкомның қаулысы негізінде Қытайдан келген босқындарды өткен 1923 жылы келген ауыл шаруашылық салығынан босатуды «табанды түрде» сұраған. (АОМА 489 қор, 1-тізім, 771-іс, 1-парақ). 1924 жылы Жетісу облыстық реэвакуация комиссиясы 18690 сом алтын бөлді (Будянский, 2007: 179).

Сыртқы істер халкомы босқындар мәселесінің саяси сипатын назардан шығарған жоқ. ОГПУ-дің Орта Азия тұрақты өкілдігінің басшысы Бельскийге 1924 жылдың 9 желтоқсанында жолданған № 3707 НКИД-тің Орта Азиядағы агенті Германның хатында: «1916 жылы, азамат соғысы жылдарында Жетісудан Батыс Қытайға қашқан қырғыз (қазақ), дүнген және басқа да халықтарды КСРО-ға өткізу мәселесіне... қатысты босқындарды қашқан мерзіміне байланысты категорияларға бөлуге ешқандай негіз жоқ» - деп көрсеткен. Германның пайымдауынша 1918 жылдар және одан кейінгі уақыттағы азамат соғысы шарпыған аймақтардағы халықтың ауа көшуінің себептері бірдей болғандықтан, оларды бірін бірінен айрықша қарастырудың себебі жоқ. Сол себептен «НКИД агенттігі барлық қырғыздарды (қазақтарды) қайтаруға ешқандай кедергі жоқ деп санайтыны» көрсетілді (ЖОМА 751-қор, 1-тізім, 78-іс, 2-парақ). Хатта Кеңес өкіметіне қарсы ақ армия немесе басқа да жаулардың сапында белсенді әрекет еткен жекелеген тұлғалар мен топтарды кері өткізбей ұстап қалуға байланысты шаралар өткізу пункттерінде атқарылып жатқаны баяндалған. Қытайдан босқындарды қайтаруға байланысты Кеңес үкіметі шығындары тек қазақ (қырғыз) босқындарға ғана емес, дүнген, тараншылар үшін де жұмсалып жатқаны айтылады (ЖОМА 751-қор, 1-тізім, 78-іс, 2 (а)-парақ).

Босқындар мәселесіне қатысы бар мемлекеттік құрылымдардың реэмигранттар тағдырына мән беріп, үдерістің ішкі мәселелерін түсінуі әртүрлі деңгейде болды. Ерекше комиссия мен оның құрылымдық бөлімшелерінің басшылық құрам үнемі өзгеріп отырды. 1924 жылдың 21 қыркүйегінде Түркістан коммунистік партиясы Жетісу обкомы секретариатының мәжілісінде бұған дейін босқындар комиссиясы төрағасы қызметін атқарған Киссевтің «бақылау комиссиясы мен жұмысшы-шаруа инспекциясы бағытындағы жұмысының көптігіне орай» босқындар бойынша комиссия басшылығынан босату туралы өтінішін қарап, оның орнына Ы. Көшкіновты тағайындауға шешім шығарылды (Шілдебай, Оразов, 2022: 57). Араға ай өтпестен Ы. Көшкінов комиссия құрамында мүше ретінде қалдырылып, комиссияға төрағалыққа Айдарбеков тағайындалды.

Босқындар бойынша уездік комиссиялардың жұмысы жіті қадағаланып, олар түрлі тексерулердің объектісі болды. 1924 жылдың 20 қазанында Жетісу облыстық босқындарды Қытайдан реэвакуациялау және орналастыру жөніндегі комиссия мәжілісінде оның төрағасы Айдарбеков, мүшелері Ы. Көшкінов, Әлімбаев, Ерохина, хатшысы Сафаровтар қатысқан мәжілісте Жаркент және Қарақол уездік босқындар комиссияларына жүргізілген тексеру нәтижелері туралы облыстық комиссия мүшесі Ступниковтың жазбаша баяндамасы тыңдалды. Осы мәжілістің № 10 хаттамасына сәйкес орталық босқындарды реэвакуациялау және орналастыру жөніндегі комиссиядан Қытайдан босқындарды қайтару жұмыстарына 80 000 сом қаржы бөлу сұралды. Хаттаманың екінші пунктінде босқындарға заттай көмек беруді тоқтату, азық-түлік пен заттардың босқындар уездік комиссиясындағы қорын дереу саудаға шығарып, түскен қаржыны уездік комиссияның ағымдағы есебіне беру шешілді. Мемлекеттік несиеден жұмсалмай қалған 2592 сом қаржы 1924–1925 жылдар есебінде қалдыру сұралды (ЖОМА 751-қор, 1-тізім, 79-іс, 1-парақ).

1925 жылдың басында Жетісу губерниялық босқындарды реэвакуациялау және орналастыру комиссиясы төрағасы Ы. Көшкіновтің комиссияның құрылымдық бөлімшелеріне құпия қатынас хатында босқындардың атамекеніне оралуы көктем мезгілінде жанданатыны ескертілді. 1925 жылдың 21 қаңтарындағы бұл құпия хатта жергілікті босқындар жөніндегі құрылымдардың губерниялық босқындар комиссиясымен байланысын жандандыру, тіркелген босқындар туралы мәліметті ай сайын жолдап тұру тапсырылды. Губерниялық комиссияның сандаған бұйрық-нұсқауларына қарамастан, Лепсі комиссиясы ешқандай есеп бермегені сыналды. Ы. Көшкіновтің хатында: «Қытай аумағында қазір отанына жетуге жанталаса ұмтылып отырғандар ең кедей босқындар, Кеңестік республика азаматтары қалғаны» баса көрсетілді (ЖОМА 751-қор, 1-тізім, 79-іс, 25-парақ). Босқындарды әлеуметтік тегі, ауа көшу себептеріне қарай қабылдау, көмек беру туралы тапсырма губерниялық босқындар комиссиясы тарапынан да беріліп тұрды. 1925 жылдың тамыз айының шамамен 27-де өткен мәжілісінде «басмашылардан қашқан Өзбек Республикасының Жетісу губерниясы арқылы Ферғанаға бара жатқан сарттарға қаржылық көмек беру» туралы мәселе қаралады. Бұл мәселе жөнінде босқындар комиссиясының қабылдаған қаулысында: «Жол шығыны, тәулік ақы, бір мәрте жәрдемақы берілмесін. Жәрдемақы тек қана 1916 жылғы қырғыз-қазақ көтерілісінен қашқан босқындарға берілсін. Ал 1918 жылғы босқындар бойынша ауқатты бай және жайсыз элементтер болмауы үшін комиссия арнайы сүзгіден өткізсін» - делінген (ҚРОМА 938-қор, 1-тізім, 51-іс, 47, 47(а)-парақтар).

Қытайдан келуші босқындарды орналастыру жөніндегі Лепсі уездік комиссиясы баяндамасына сәйкес 1925 жылы Мақаншы болысына қарасты Еміл ауылына 55 түтін босқындар келіп орналасқан. Уездік атқару комитеті президиумының 1925 жылдың 28 шілдедегі № 41 хаттамасына сәйкес, Қытайдың Тарбағатай өлкесінен 1200, Іле аймағынан 1000 шаруашылықтар бойынша босқындарды сатып алу үшін Мұхаметжановты жіберу туралы губерниялық партия комитеті мен босқындар жөніндегі комитетіне ұсыныс жолданған. Алайда, аталған хатқа 1925 жылдың 27 тамызында жауап қайтарған губерниялық босқындар жөніндегі комитет жауабында: «Қытайдағы босқындарды реэвакуациялаумен КСРО консулдығы айналысатындықтан, Мұхаметжанов жолдасты Қытайға жіберуден бас тартылсын» - делінеді (ЖОМА 751-қор, 1-тізім, 69-іс, 1-парақ). Көріп

Кеңестік саяси органдар босқындарды категорияларға бөлмеу туралы ұстанымы ортақ болғанымен, босқындарға таптық көзқарас туралы нұсқаулар болмай қалмады. 1925 жылдың 26 тамызындағы облыстық босқындар комиссиясы төрағасы Бусаков қол қойған № 259 циркуляр хатында «босқындар жөніндегі комиссияның жергілікті органдары тарапынан түсіп жатқан материалдарға сәйкес Қытайға өз шаруаларымен өтіп кеткен босқын категориясына жатпайтын қашқындарға көмек көрсетудің көптеген фактілері анықталғанына байланысты босқындарға көмек беруге қатаң қарап, бұрын шығарылған бұйрықтарды басшылыққа алу» тапсырылды. Осы нұсқауда босқындарға арналған көмекті 1916 және 1918 жылдардағы көтерілістер қатысушыларына ғана көрсету керектігі баса айтылды. Сондай-ақ, 1918 жылдарда Отанынан кетушілерді босқындар комиссия тарапынан тиянақты сүзгіден өткізіп, бай және жау элементтер еніп кетпеуін қадағалай тапсырылды. «Жағымсыз элементтер» ГПУ комендатурасына баруға міндетті болды (ЖОМА 751-қор, 1-тізім, 78-іс, 11-парақ).

Қытайдағы кеңестік консулдық өкілдері Қытай өкіметінің босқындардың Кеңестер еліне реэвакуациясына үнсіз қарсылық жасап отырғанын да атап көрсеткен. 1925 жылдың 10 қазандағы Шәуешектегі консулдың күнделігінде босқындардың кері қайтарылуының үш себебі, әуелі реэвакуацияға қажетті қаржының болмауы, екіншісі консулдардың арасында реэвакуацияның бірыңғай жүйесі келісілмеуі, үшінші, ең басты себеп, босқындарға рұқсатнама бергісі келмей тұрған «қытай өкімет орындарының баяу қарсылығы» екенін көрсеткен. Консулдың пікірінше қазақ-қырғыз кедейлерін қытай чиновниктерімен қатар мұндағы ауқатты тұрғындардың экономикалық жағынан қанауы реэвакуцияның басты кедергісі болған (ҚРОМА 938-қор, 1-тізім, 50-іс, 28-парақ).

1925 жылдың 8 қыркүйегінде РСФСР халкомкеңесінің мәжілісінде жерге орналастыру жөніндегі БОАК ерекше комиссиясының өкілі Оболенскийдің Қытайдан реэмигранттарды қайтару және орналастыру мақсатында 602 310 сом бөлу туралы ұсынысына байланысты резервтік қордан бұл мақсатта 1925-1926 бюджеттік жылға 100000 сом бөлу туралы қаулы қабылданды (ҚРОМА 938-қор, 1-тізім, 50-іс, 79-парақ).

1925 жылдың аяғына қарай қазақ босқындарды Қытайдан қайтару жұмыстарын үйлестірумен БОАК-нің Қазақстанның Түркістандық облыстары және Қырғыз автономиялық облысында жерге орналастыру ерекше комиссиясы айналыса бастады. Босқындарды қайтару жұмысының ауқымын анықтау үшін жаңадан құрылған ерекше комиссия реэвакуция жұмыстары бойынша арнайы зерттеу жүргізіп, 1925 жылдың 21 қарашасында Қытайдағы босқындарды сатып алу, КСРО-ға жіберу және орналастыру мақсатында арнайы смета жасаған. Осы орталықпен бекітілмеген смета есебінде 100 000 сом реэмигранттардың мекендерін табу мен санын анықтау мақсатына бөлінген. Босқындарды қайтаруға шығындарының БОАК ерекше комиссиясы төрағасы М. Серафимов, жерге орналастыру бөлімі меңгерушісі Корсак, бас бухгалтер Левашевтер бекіткен смета бойынша Қытайдағы жұмыс істейтін қызметкерлердің 6 штаты анықталған. Қызметкерлер қатарында уәкіл (біреу), хатшы (біреу), мұсылманша аудармашы (біреу), қытай тілінен аудармашы (біреу), қызыләскер күзетші (он), қытай күзетші (он) қарастырылған. 50 қытай тецзін 10 кеңестік сомға тең деп есептегенде қызметкерлер штатының 4 айға айлығына 46000 тецз, 9200 сом қаралған. Босқындар мәселесін шешуде операциялық шығындарға (14 ат, канцелярлық товарлар, шетелдік паспорт визасы) жалпы мөлшері 56 600 тецз немесе сомға айналдырғанда 11320 сом белгіленген. Осы шығындар қатарында «онсыз болуы мүмкін емес» деген ескертпемен қытай чиновниктеріне параға, губернатор, уездік бастық, әскери губернатор және басқаларға сыйлық үшін арнайы 15000 тецз қарастырылған. Алдын ала ойластырылмаған шығындар есебінде қарызға батып, құлдыққа түскендерді сатып алу және басқа мақсаттарға 4480 тецз белгіленген (ҚРОМА 938-қор, 1-тізім, 50-іс, 3(а)-парақ).

Босқындар реэвакуциясы бойынша смета осы жылдың 17 қаңтарындағы жер өңдеу басқармасы бастығының міндетін атқарушы Надежиннің баянхатына негізделген. Надежин көшпелі босқындардың қарызға батуы өміріне қауіпті екенін, Сибай, Солон, Чекарп сияқты қытай тайпаларының ауылдарында 100 тецз (20 сом) қарыз өмір бойғы құлдыққа, өмір бойы

түрмеге отыруға немесе аштан өлуге дейін апаратынын жазған. Надежиннің мәліметінше Каш өзені мен Іле өзенінің Құлжадан басталатын жоғарғы ағысының аңғары, Құлжа, Сүйдін және Чипандзындағы қытай поселкелері, Текес және Көксу өзендерінің аңғарындағы қалмақ қоныстары, үлкен және кіші Жұлдыз өзен аңғарындағы қалмақ қоныстары босқындар қарызға барынша батқан аймақтар саналған (ҚРОМА 938-қор, 1-тізім, 51-іс, 17-парақ). Смета бойынша, жалпы алғанда штаттар ұстау мен операциялық шығындарға 25000 сом немесе 125 000 тецз есептелді (ҚРОМА 938-қор, 1-тізім, 50-іс, 3-парақ). Ақсу, Қашқар, және Үштұрфан аудандарын зерттеу жұмыстарына 50000 сом межеленді. Босқындарды қайтару жұмыстарының ішіндегі қаржы көп жұмсалатын қарыздары үшін еркінен айрылғандар мен әйелдер мен балаларды сатып алу болды. Қытайға арнайы жіберілген уәкілдің есептеуінше Іле өлкесіндегі қарызға батқан 500 жанұя үшін 50000 тецз, Іле аймағындағы 600 әйелдер мен балаларды сатып алу үшін 60000 тецз, Қашқар-Үш-Тұрфан және Ақсу айдандарында 1000 әйел және балаларды сатып алу үшін 2000 тецз қажет болды. Босқындарды қарыз тұтқыны мен құлдықтан құтқаруға жалпы мөлшері 310000 тецз немесе 62000 сом белгіленді. Қазақ-қырғыз босқындарды Отанына жіберу шығындары қатарында 2300 жанұяға жүк артатын 2300 түйе немесе ат сатып алу үшін, әр көлікті 50 сомнан есептегенде 115000 сом, 2300 жанұяны орта есеппен 20 күнде жанұя басына 20 сомнан есептегенде 46000 сом, босқындардың жолында 2 тамақтандыру пунктін жасақтау үшін 10000 сом, жалпы шығын 171 000 сом межеленді. Босқындар бойынша сметаның түсініктемесінде келушілер пайдаланатын көлік олар мекендеріне оралғаннан кейін жәрдемақы есебінде олардың иелігінде қалатыны айтылған. Қазақ-қырғыз босқындарды шаруашылық жағынан орналастыру мақсатында күзде жиналатын астыққа дейін тамақтандыру үшін 8 ай мөлшерінде бидай сатып алуға 2300 жанұяға 20 пұттан есептегенде 46000 сом, әр босқын жанұясының 2 десятине жерге 8 пұт егін егуіне 36800 сом қарастырылды (ҚРОМА 938-қор, 1-тізім, 50-іс, 3(а)-парақ).

Босқындар мәселесін «түбегейлі шешуді» жоспарлаған М. Серафимовтің жер жөніндегі ерекше комиссиясы Қытайға жіберілген уәкілдердің мәліметтеріне сүйеніп 2300 шаруашылық қалғанын анықтаған. Ал НКИД-тің Құлжадағы консулдығы мәліметінде Батыс Қытайдың Іле округінде 2630 босқындар отбасы қалып отырғаны көрсетілген. Консулдық мәліметінше бұл қалған босқындардың 1150 түтінін қазақ босқындары құрайды (Аблажей, 2014: 31). Босқындардың егін себуіне, киіміне байланысты 2300 шаруашылыққа есептегенде керекті жалпы қаржы сомасы 269100 сомды құрады. Қазақ-қырғыз босқындарды Қытайдан шығарып әкелуге байланысты шаралардың жалпы сметасы 602 310 сомды құрады. Қытайдан шығарылатын әрбір босқын отбасына кететін шығын 261 сом 88 тиынға тең болды. 2300 босқындар жанұясының 850-і Қазақстанға, 1450-і Қырғызстанға тән болды. Тиісінше, қырғыз босқындарға 379720 сом, қазақ босқындар үшін 222 590 сом жұмсау көзделді (ҚРОМА 938-қор, 1-тізім, 50-іс, 4-парақ).

Қытайдың Іле аумағына барып келген Б. Солтанаевтың баяндамасына сай босқындар негізінен 3 категорияға бөлінді: 1) Бір үзім нан үшін сатылған жас балалар мен әйелдер. Б. Солтанаевтың мәліметі бойынша мұндайлардың саны 600 жанды құрап, олардың жартысы Қытайдың ішкері аудандарына әкетілген. 2) Әртүрлі қарыз қыспағымен еркінен айрылғандар, олардың саны 500 жанұяны құрайды. 3) Жергілікті саудагерлер мен ірі жер иеленушілерге кіріптар болып қалғандар, олардың саны 400 жанұяны құрайды. Б. Солтонаевтың анықтауынша, үш категорияға тән босқындардың 300 түтіні – Лепсі, 150-ге жуық түтін – Қапал, 400-ге жуық түтін – Жаркент, 210-ға жуық түтін – Қарақол және 8 түтін – Пішпек уездерінен. Бұлардың жалпы саны 1068 түтін. Б. Солтанаевтың мәліметінше Қашқар-Үштұрфан ауданында 100 жанұя болса, құлдыққа сатылған балалар мен әйелдер сан 100-ді құрайды. Қашқар-Үштұрфан ауданындағы босқындар негізінен Қарақол, Пішпек және Нарын уездерінен барған қарақырғыздар (ҚРОМА 938-қор, 1-тізім, 51-іс, 1, 1 (а)-парақтар). М. Серафимов ұсынған смета мен оның түсініктемесінде Қытайдағы босқындар жағдайын анықтау жұмысы бірінші кезекке қойылды. Осы мақсатта 1925 жылдың 28 қарашасында М. Серафимовтың атына Өміралин, Корсаков, Хлыновскийлер қол қойған хат жолданып,

ерекше комиссияның Қазақстандағы уәкілі Әлімбаев Қытайдағы қазақтар мен қырғыздар орналасқан аудандарда зерттеу жұмыстарын жүргізетін үміткерлер ретінде Үрімжі ауданыны – Төлетбек Тастеміров, Шәуешек ауданына Базарбай Мамбетовтерді ұсынды. Семей губерниясының қазақ-босқындары орныққан Шара-Сүме ауданына Семейден өкіл шақыру ұсынылды. Қырғыз-босқындар арасында анықтау жұмыстарын жүргізуге лайықты үміткер ретінде Қырғызстан облкомы мен облатқарукомы Құлжа ауданына – партия мүшелері Пахритдин Саиыпбаевты, Қашқар ауданына – Құлұмбаев Құрманалыны ұсынған (ҚРОМА 938-қор, 1-тізім, 50-іс, 8-парақ). Алматыдан Ташкентке жерге орналастыру бойынша ерекше комиссияға Жетісу облыстық атқаруком төрағасы Күдербеков пен жер жөніндегі ерекше комиссия мүшесі Әлімбаев, НКИД агенті Д. К. Ступниковтер 1925 жылдың 23 қарашада жолданған жеделхатта «партия мүшесі Тастеміров Төлетбек губерниялық деңгейде жұмыс істейтіні» көрсетілген. Ал Шәуешекке ұсынылған Базарбай Мәмбетовке «партия мүшелігінде жоқ, Кеңес өкіметіне шынайы ықыласты, 20-жылдардан кеңес органдарында жұмыс істеген, аумақты жақсы білетін, босқындармен туыстық жағынан байланысты және олардың арасында беделді» - деген мінездеме берілген (ҚРОМА 938-қор, 1-тізім, 50-іс, 10-парақ). Қытай аумағына босқындар мәселесін зерттеу мақсатында жіберілетін уәкілдерге арнайы нұсқаулық жасалды. «Құпия» белгісі қойылған нұсқаулыққа сай, өкілетті өкіл Қытайға бара салысымен консулға жолығып, одан тиісті тапсырмалар мен қаржы алуға тиісті. Консулдың көмегімен уәкілге Қытай аудандарын еркін аралауға мүмкіндік беретін қытай өкімет органдары беретін ашық құжат алынады (ҚРОМА 938-қор, 1-тізім, 50-іс, 14-парақ).

Жерге орналастыру жөніндегі БОАК ерекше комиссияның Қытайға жіберілген уәкілі аптасына бір мәрте консулдық арқылы Ташкентке арнайы үлгіге сай жазылған ақпар жіберіп тұруға тиіс болды. Уәкілетті өкіл босқындарды қайтарудың мүмкін боларлық бағыттарын анықтаумен айналысты. Босқындарды арнайы жасақталған жинау пункттерге жинау міндеттелді. Жинақтау пунктіне келген босқындар арнайы медициналық тексеруден өтетін болды. Босқындардың жүру бағытына орай тамақтану пункттері құру көзделді.

Қытайдан келген босқындарға бір мәрте берілетін жәрдемақы көлемінің тым мардымсыздығы, олардың бұрынғы атамекенінде орнығу кезіндегі күнделікті қажеттіліктеріне жетпейтінін комиссия басшылығы да мойындаған. Жетісу губерниялық босқындар жөніндегі комиссияның жаңа төрағасы Камыниннің 1925 жылдың 6 сәуірдегі қатынас хатында жергілікті өкімет орындарын осы себептен босқындарға оларды бұрынғы мекен-жайына орналастыру, орман материалдарын тегін немесе жеңілдетілген бағамен беру, жұмысқа орналастыру, астық себуге ұрықпен қамтамасыз ету, босқындардың топталып немесе жеке еңбекке керек ірі қара алуына керекті ұсақ несие беру түрінде қолдау тапсырылды (ЖОМА 751-қор, 1-тізім, 79-іс, 40-парақ). Топталған көш түрінде оралған босқындарға ортақ құжат берілді. Мысал үшін келтірсек, ОГПУ Жетісу облыстық бөлімшесі шекара комендантының 1925 жылдың 14 қазандағы 2-Шекара участкесінің коменданты Михайлевский мен комендanттың арнайы ерекше бөлім бойынша көмекшісі Романов, уәкілетті өкіл Шаховтар қол қойған анықтамасында осы жылдың 28 қыркүйегінде Жатқамбай Тайлақов бастаған Лепсі уезі, Мақаншы болыстығы, Қарағаш мекенінің бұрынғы тұрғындары: 225 жан, 52 киіз үймен Лепсі уезінің Тоқты шатқалында тұруға орналастырылғанын хабарлаған (ЖОМА 751-қор, 1-тізім, 79-іс, 65-парақ).

«Босқындар мәселесін түпкілікті шешу» туралы 1925 жылдың жартысынан кейін мемлекеттік құрылымдарда көтеріле бастады. Бұған КСРО аумағында ауыл шаруашылық, өнеркәсіп, еңбек иммиграциясы, эммиграциясы және реэмиграциясын басқару, реттеу және әлеуметтік-құқықтық қолдау үшін 1925 жылдың 17 ақпанында Еңбек және қорғаныс кеңесінің тұрақты комиссиясының құрылуы тікеле әсер етті (Галас, 2011: 143).

Босқындарды қайтару БОАК жерге орналастыру жөніндегі ерекше комиссиясы құзырына өткеннен соң Батыс Қытайдан келушілердің еңбек құрал-жабдықтарын алып өтуіне жағдай жасалды. Осы мақсатта 1925 жылдың 23 желтоқсанында жерге орналастыру ерекше комиссиясы КСРО еңбек пен қорғаныс кеңесінің Орта Азиядағы өкілетті өкіліне жолдаған

қатынас хатында батыс Қытайдан келетін реэмигранттарға қатысты Ауғанстаннан келетін түркімен, тәжік, өзбек босқындарға қатысты қолданылған ережені қолдануды ұсынды. Еңбек пен қорғаныс кеңесі 1925 жылдың 9 шілдесінде бекіткен елге ауылшаруашылық құрал-жабдықтарды енгізу бойынша нұсқаулықта көрсетілген мөлшерден жоғары реэмигранттарға бір киіз үй, құрал-жабдықтар мен үй жиһаздарын әр адамға шаққанда 800 килограмнан алып өтуге рұқсат ету сұралды. Қатынас хатта Батыс Қытайдан келетін реэмигранттарға ерекше жағдай жасау туралы кеден мекемелеріне НКИД-тің Қытайдағы өкілдігі тапсырма беруі сұралды (ҚРОМА 938-қор, 1-тізім, 50-іс, 36-парақ).

Босқындарды қайтаруға байланысты жұмыстар жерге орналастыру ерекше комисиясына берілуімен сабақтас Қытайдағы босқындарды қайтару жұмыстары НКИД консулдары арқылы қаржыландырылды. Өңірлік жерлерге оралушы босқындардың көмек көрсету бойынша атқарукомдарда тиісті қаржы болмай қалды. Осы жөнінде 1925 жылдың 22 желтоқсанында КАССР ОАК мен жерге орналастыру жөніндегі ерекше комиссия президиумына Жетісу губерниялық босқындар комиссиясы төрағасы Күдербековтің хатында қыс түскелі Қытайдан қайтып келіп жатқан босқындар толқыны үдегені, тек 1-13 желтоқсан аралығында босқындар жөніндегі комиссия Алматы уезінде 16 шаруашылыққа жататын 89 жанды қабылдағанын көрсеткен. Келушілерге 270 сом бір мәртелік жәрдемақы берілген. Алматы уезінен Қытайға босқандардың қалдырған үй-жайлары 1918 жылы өртелгендіктен, бір бөлігінің үйлері қирағандықтан, олар баспанасыз, аш жағдайда қалған. Губерниялық босқындар комиссиясы есебінде 3000 сом ғана қалғандықтан, келушілерді орналастыру жұмыстары аяқсыз қалған (ҚРОМА 938-қор, 1-тізім, 50-іс, 42, 42(а)-парақтар).

Босқындарды қайтару бойыншы жұмыстар 1926 жылы да жалғасып жатты. 1926 жылдың 8 қаңтарында БОАК арнайы қаулысында «ҚазАССР аумағына оралған жер өңдеу және мал шаруашылығымен айналысатын барлық реэмигранттарды аталған республика аумағына кіргеннен бастап бес жылға бірыңғай ауылшаруашылық салығынан босатылсын», - делінген. Осы қаулының екінші бабында бұл жеңілдікті келушілердің шаруашылық жағдайына қарай шектеу құзыреті БОАК мен РСФСР халкомкеңесінің құзырында екені көрсетілген. Қаулыға БОАК төрағасы А. Черьяков пен КСРО халкомкеңесі төрағасы А. Рыков және БОАК хатшысы А. Енукидзелер қол қойған (ҚРОМА 938-қор, 1-тізім, 50-іс,130-парақ). Босқындар мәселесін үйлестіру берілген жерге орналастыру ерекше комиссиясы губерниялық босқындар комиссиясына қаржылық көмек бере алмайтын еді. 1926 жылдың 18 қаңтардағы ерекше комиссия төрағасының міндетін атқарушы Корсактың жауабында «РСФСР халкомкеңесінің № 43 хаттамасынан үзіндісіне сәйкес жерге орналастыру ерекше комиссиясының ұсынысымен бөлінген қаржы Батыс Қытайдағы реэмигранттарды сатып алу және елге қайтару шығындарына ғана арналғандықтан, сіз сұраған босқындарды орналастыруға қатысты соманы жібере алмаймыз» - делінген. Корсак өз жауабында Батыс Қытай аумағындағы реэмигранттарды анықтау және Отанына қайтару жұмыстары жерге орналастыру ерекше комиссиясына жүктелгенін, сол мақсатта комиссия Қытайға өз уәкілдерін жіберетінін хабарлаған (ҚРОМА 938-қор, 1-тізім, 50-іс, 48-парақ). Жергілікті кадрлардың наразылығын тудырған себепті кейін жабылған М. Серафимов құрған жерге орналастыру жөніндегі ерекше комиссия босқындар жөніндегі комиссия қызметіне үсті-үстіне тексеру ұйымдастырып, босқындар мәселесінде барлық инициативаны өзіне алуға тырысқаны байқалады. Батыс Қытайдағы босқындарды анықтау жұмыстарына байланысты негізгі рольді НКИД консулдарына беру арқылы ерекше комиссия ұлттық кадрларды барынша шектеуге тырысқанын байқау қиын емес. Москваға бағынатын эмиссарлық орган босқындар проблемасына бөлінетін қаржыны жергілікті атқарушы комитетке қарасты босқындар комиссиясына емес тек НКИД органдарына жіберіп отырды. 1926 жылдың 18 қаңтарында НКИД-тің Өзбекстандағы уәкілі А. Знаменский БОАК жерге орналастыру бойынша ерекше комиссиясы төрағасы міндетін атқарушы Корсакқа жолдаған құпия хатында Синьзяндағы консулдықтарға бөлу үшін өз атына жалпы мөлшері 20000 сом қаражат аударуды сұраған. Хатта қаржының 2500 сомы Үрімжідегі бас консулдығына, 5000 Қашқардағы бас консулдыққа, 5000 сом Құлжадағы консулдыққа, 2500 Шәуешектегі консулдыққа бөлініп

беріліп, 5000 НКИД уәкілінде резерв ретінде сақталатыны баяндалған (ҚРОМА 938-қор, 1-тізім, 50-іс, 53-парақ). Ал осы жылдың 26 қаңтарында Корсак А. Знаменскийге жауап хатында 20000 сом қаржының оған аударылғанын хабарлаған (ҚРОМА 938-қор, 1-тізім, 50-іс, 24-парақ). Қытайдан қазақ-қырғыз босқындарды қайтару шараларында белсенді тұлғаға айналған А. Знаменский БОАК жерге орналастыру ерекше комиссиясына 1926 жылдың 26 қаңтарда құпия ілеспе хат арқылы «тиісті инстанцияларда бекітілген» Синьцзяннан босқындарды реэвакуциялау жөнінде және босқындардың мүліктерін өткізу туралы нұсқаулықтарды жолдаған. Жаңа нұсқаулықтың кіріспесінде: «Батыс Қытай аумағынан бұрын Кеңестер одағында (Қазақстан мен Қырғыз автономиялық облысы) тұрған босқындарды реэвакуциялауды дайындау мен жүргізу және оларды кеңестік территорияда шарушылық жағынан орналастыру БОАК-нің Қазақстан мен Қырғызстанның Түркістандық губерняларында жерге орналастыру жөніндегі ерекше комиссияның құзырына кіреді», - делінген (ҚРОМА 938-қор, 1-тізім, 50-іс, 57-парақ). Мазмұны жоғарыда көрсетілген екі нұсқаулықтан бөлек «Синьцзяннан босқындарды анықтау және реэвакуциялау бойынша алдын ала қаражатты алу мен жұмсау тәртібі туралы» тағы бір нұсқаулық қабылданған. Бұл нұсқаулықтың 1-пунктіне сәйкес, босқындар орналасқан аудандарды зерттеу және оларды реэвакуациялаудың операциялық шығындарына қаражат БОАК жерге орналастыру ерекше комиссиясынан консулдарға алдын ала төлем ретінде беріліп, соңғылардың ерекше комиссия алдында алынған қаржы бойынша есеп беретіні көрсетілген (ҚРОМА 938-қор, 1-тізім, 50-іс, 61-парақ). М. Серафимов басқаратын комиссияның барлық өкілеттікті иеленуі Жетісу геберниялық босқындар комиссиясының қалыпты қызметін жоққа шығарды. 1926 жылғы 17 қаңтардағы губерниялық босқындар комиссиясының мәжілісінде Сафаровтың ағымдағы жұмыс барысы туралы хабарламысын тыңдағаннан кейін «бұдан әрі губерниялық босқындар комиссиясы уәкілдерін Қытайға жіберудің қажетсіздігін ескеріп, реэвакуацияға қатысты барлық жұмыстар консулдықтарға тапсырылсын» - деген қаулы қабылданды. Қытайдағы кеңестік консулдардың тікелей қызмет міндеттерінен бос еместігіне орай босқындар комиссиясы Қытайға жіберілген Д.К. Ступниковты босқындар мәселесімен айналысуға міндеттеді. Өз кезегінде Д.К. Ступниковқа губерниялық босқындар комиссиясымен тығыз байланыста болу тапсырылды. Осы мақсатта Д. К. Ступниковқа Қытайға 500 сом қаржы жіберілді (ҚРОМА 938-қор, 1-тізім, 50-іс, 65-парақ). Босқындар мәселесінде жергілікті комиссия құзыретінің тарылуы әрі эмиссарлық жерге орналастыру жөніндегі ерекше комиссияның басым құқ иеленуі ұзақ жылдар бойы қалыпты жұмыс істеген босқындар мәселесі бойынша құрылымдардың жұмысын тығырыққа тіреді.

1926 жылдың 23 қаңтарында Серафимов басқаратын комиссияға РСФСР жерхалкомынан мүше болған Н.С. Сильвестров ерекше БОАК төралқасының С. Асфендияров басқарған комиссиясына жолдаған ерекше пікірінде: «Ерекше комиссияны жойылуы уақытқа сай емес. Осы комиссияны құра отырып БОАК федерациялық жер комитетімен қоса комиссияға көшпелі және жартылай көшпелі халықты орналастыру жөніндегі басқару функциясын берген болатын. Комиссия өзіне жүктелген міндеттерді аяқтағанша оны жою дұрыс емес», - деп көрсеткен. Сильвестров комиссияның міндеттерін өзгертіп, оған атқару құзыреті емес, көшпелі және жартылай көшпелі халықты жрге орналастыру және мемлекеттік жер қорын анықтау мәселелерінде басқару және жоспарлау құзыреті берілу керектігін жақтаған (РМҚЗТА, 3-қор, 61-тізім, 163-іс, 56-парақ).

1926 жылдың 15 ақпанында БОАК жер жөніндегі ерекше комиссиясының № 15/с қаулысында босқындарды реэвакуциялау және орналастыру жөніндегі комиссияны қайта құру туралы шешім қабылданады. М. Серафимов өзі төрағалық еткен мәжіліске осы ерекше комиссия мүшесі Әлімбаев, жерге орналастыру бөлімі меңгерушісі Корсак, хатшы Хлыновскийлер қатысқан (ҚРОМА 938-қор, 1-тізім, 50-іс, 73-парақ). М. Серафимов комиссиясының реэвакуция бойынша өкілетті уәкілі Н.В. Сатаев әзірлеген түсініктеме хатта босқындар мәселесіне орай қалыптасып отырған жағдай сараланып, реэвакуцияның жаңа тәртібі түсіндірілген. Н.В. Сатаев түсіндірме хатта босқындарды реэвакуциялаудың сәтті болуы оларды шекарадан өткенде қалай қарсы алынуына тікелей байланысты екенін ескеріп,

Жаркент пен Қорғасқа ерекше комиссияның арнайы уәкілін жіберуді ұсынған. Жерге орналастыру бойынша ерекше комиссия уәкілінің міндетіне шекарадан заңсыз өтетін босқындардың да есепке алынып, тиісті көмек көрсетілуін қадағалау кірді. Жерге орналастыру жөніндегі ерекше комиссиясының 1925 жылдың 17 ақпанында Жетісу облыстық босқындар комиссиясына жолдаған хатында босқындардың реэвакуациясын «жерге орналастыру партиясын қатыстыра отырып қайта құру үшін» осы комиссияның реэвакуация жөніндегі уәкілі Н.В. Сатаевтың жіберілгенін, оған осы міндеттерді атқаруына барынша көмек көрсетуді сұраған (ҚРОМА 938-қор, 1-тізім, 50-іс, 82, 82 (а)-парақтар). Н. Сатаевтың босқындар жөніндегі құрылымды «қайта құруының» шын мәнісі босқындар жөніндегі бұрынғы комиссияны жою болды. 1926 жылдың 2 наурызында БОАК жерге орналастыру жөніндегі ерекше комиссиясының төрағасының міндетін атқарушы Өміралиннің, жерге орналастыру бөлімі меңгерушісі Корсак, іс басқарушы Хлыновский қол қойған ҚАССР жер халкомы жерге орналастыру басқармасының жерге орналастыру басқармасы орталығының бастығы Қаратілеуов, жерге орналастыру бөлімі меңгерушісі Божановтардың 23 ақпандағы № 700 сауалына жауап ретінде жолданған хатта босқындарды реэвакуциялау бойынша атқарылып жатқан жұмыстар туралы мәлімет берілген. Хатта: «қазіргі сәтте ерекше комиссия төрағасы Серафимов жолдас және реэвакуация жөніндегі уәкіл Н. Сатаев Алматы қаласын бұрынғы босқындар комиссиясын жою және босқындар комиссиясы жұмыс істегеннен бергі қаржының қайда кеткенін, осы уақытқа дейін келген босқындар санын, қайда орналасқанын, қандай көмектер алғанын анықтауға кетті», - делінген (ҚРОМА 938-қор, 1-тізім, 50-іс, 98, 98(а) -парақтар).

1926 жылдың 6 наурызында Жетісу губерниялық босқындарды реэвакуациялау және орналастыру жөніндегі комиссия мәжілісі хаттамасында «жерге орналастыру ерекше комиссияға мұсылман босқындарды реэвакуациялау, оларды таңдаған мекендеріне орналастыру және Қытайдан оралып жатқан босқындарды бақылау-қабылдау пункттері арқылы қабылдау бойынша барлық жұмыстар өтетін болғандықтан... губерниялық босқындар комиссиясы және уездік босқындар комиссияларының бұдан әрі жұмыс істеуі қажетсіз болғандықтан, осы жылдың 15 наурызынан бастап, босқындар жөніндегі комиссиялар жойылып, бұдан арғы жұмыстар мен босқындарды таңдаған мекендеріне орналастыру ісіне басшылықты жер жөніндегі ерекше комиссиясы уәкілетті өкіліне тапсырылсын», - делінген (ЖОМА 751-қор, 1-тізім, 70-іс, 7-парақ). Осы қаулыға сәйкес, уездік комиссиялар және консулдықтарға губерниялық босқындар комиссиясынан жолданған қаражаттың қалғанын жер жөніндегі ерекше комиссия қорына қайтару талап етілді. 8 наруызда губерниялық босқындар жөніндегі комиссия төрағасы Күдербековтың құрылымдық бөлімдерге «босқын органдарының қызметі жер жөніндегі ерекше комиссияға беріледі. Дереу телеграф арқылы губерниялық босқындар комиссиясы қаржысын жер жөніндегі ерекше комиссияға жіберіңіздер» - деген деген мазмұндағы жеделхаттар жолданды (ЖОМА 751-қор, 1-тізім, 70-іс, 1-парақ). Өз кезегінде 14 наурызда Лепсі уездік босқындар комиссиясы мәжілісінде жоғарыдағы губерниялық босқындар комиссиясы төрағасы жеделхатын орындау мақсатында телеграф шығынын қоса есептегенде 1920 сом 50 тиын қаржы қалғаны анықталған. Уездік комиссия төрағасы Жылысбаев, «Қосшы» одағы төрағасы Оразов, жер басқармасы меңгерушісі Мәдиев, ОГПУ коменданты Ивлиевтер қатысқан мәжіліс қаулысында губерниялық органдардан бұдан әрі уездік комиссияға түсіп жатқан қаржылық көмек сұраған босқындар өтініштерін, көктемге қарай ағылатын босқындардың келуіне байланысты жағдайларда не істеу керектігін сұрау ұсынылған (ЖОМА 751-қор, 1-тізім, 70-іс, 2-парақ).

Синьцзяннан босқындардың ағылуына орай қабылдау жұмыстарын лайықты ұйымдастыру мақсатында шекара бойында жаңа өткізу пункттері ашылды. Жерге орналастыру жөніндегі ерекше комиссия реэвакуация бойынша уәкілі Н. Сатаевтың 1926 жылдың 26 мамырдағы баяндамасында Нарынқолда тамақтандыру пунктін ашу туралы шешім 22 сәуірде қабылданғанын көрсеткен. № 49 Нарынқол шекара заставасы ақпары бойынша Текес өзені бойында Қазақстанға өту мақсатында 600 түтін қазақ-қырғыз, 60 түтін орыс, 30 жанұя тараншы босқындар шоғырлана қоныстанған. Олардың шекарадан

өтуіне алдымен түпкілікті баратын жерінің шалғайлығы және Қытай өкімет орындарының Нарынқол арқылы өтуге рұқсат етпеуі кедергі болған. Сол себептен қауіп пен қатерге толы Нарынқол тұсында босқындардың шекарадан жасырын өту фактілері орын алған. Д.К. Ступниковтың Құлжаға баруымен, оның Н. Сатаевпен жан-жақты талқылауы нәтижесінде Нарынқолда тамақтандыру пунктін ашу мәселесі шешілген. Қытай өкімет орындарының кеден салығын төлеу туралы талабын орындау арқылы Нарынқолдан басқа да жерлерде өткізу пункттерін ашу мүмкін болған. Лепсі уезіне Боротола арқылы 57 жанұя қазақ малшылар өткен. Н. Сатаевтың баяндамасында Құлжаға тері сатып алушы бейнесімен жасырын агент жіберіліп, оған босқындар арасында Отанға оралу туралы жасырын үгіт-насихат жүргізу тапсырылған. Нарынқолға барар жолда Жаркентте Ташкенттен оралып келе жатқан Құлжа консулы Вазоновпен жолыққан Сатаев екеуара әңгімеде босқындар мәселесін шешуде тамақтандыру пункттерін ашудың маңызын талқылаған. Консул Вазанов Кеңес өкіметінің босқындарға қамқорлығын көрсететін тамақтандыру пункттерінің ашылуы Отанына оралушылардың көбеюіне әсер ететінін айтқан. Н. Сатаев Шәуешекте қытай өкімет орындарының босқындарға рұқсатнама беруге тыйым салуы реэвакуция жұмыстарын азайтқан. Сол себепті Бақтыда тамақтандыру пунктін ашуға қазірше қажеттілік туып тұрмағанын көрсеткен. Ал Қорғастағы тамақтандыру пункті шекарадан заңсыз өткен босқындарды да түнде қабылдап, ГПУ органдары арқылы олардың босқын екені анықталғаннан кейін оларға тиісті көмек көрсетіліп,қоныстарына жіберіліп отырған. Шекараны заңсыз өтушілердің басым бөлігі кедейлер, кейбірінің әйел-бала шағасынан басқа жеке заттары да жоқ болған. Мұндай жолмен болмаса олардың Қытайдан шығуы неғайбыл болған (ҚРОМА 938-қор, 1-тізім, 50-іс, 151-156 парақтар). Босқындардың Қытай өкімет орындарның заңдарын бұзу арқылы өткізу кеңестік органдар тарапынан орын алған жалғыз заң бұзушылық емес. ОГПУ органдары босқындар арасындағы кейбір кеңестер билігіне жау ниеттегі «керекті адамдарды» ұрлап әкету арқылы, КСРО-ға әкелу тәжірибесі орын алған. Босқындар қоныстарында кейде адамдардың ұшты-күйлі жоғалып кетуі туралы В.И. Петров өз анасының естелігіне сүйеніп баяндайды. Оның көрсетуінше Тарбағатай округінде шекараға жақын қоныстарда арнайы қонақ күтетін кештер ұйымдастырылған. Чекистер агенттері ұрлап әкету міндеттелген керек адам масаң тартқан кезде тыныстау үшін «таза ауаға» шығарылып, ары қарай ат арба, шанамен Бақты заставасына алып кетіп отырғанын жазады (Петров, 2003: 326).

Қазақ-қырғыз босқындардың тарихи мекеніне оралуы Синьцзяндағы басқа халықтардың қызығушылығын туғызған. 1926 жылы Құлжадағы кеңес консулдығының хатшысы Д.К. Ступников жергілікті қалмақтардың «Батыс Қытайдан КСРО-ға өтіп жатқандарға қосылғысы келіп» қызығушылық жасағанын, барған жағдайда халыққа жер беріле ме, малдан айырмай ма, шаруашылықты дамытуға жағдай жасалатынын білгісі келгенін хабарлаған (Синицын, 2019: 33).

М. Серафимов тобына Қазақ АССР мен Қырғыз автономиялық облысы жергілікті кеңес-партия органдарының қарсылығы жағдайында 1926 жылдың 24 мамырда БОАК жерге орналастыру жөніндегі ерекше комиссиясының атқарған жұмысын қанағаттанарлық деп бағалап, құрылымның «ары қарай жұмыс істеуінің қажеті жоқ деп тауып», жойылуын жақтап қаулы қабылдады. Ерекше комиссияның жұмысын тоқтатуының ақырғы шегі 1926 жылдың 1 тамызы болып белгіленді (РМӘСТА, 17-қор, 85-тізім, 102-іс, 31-парақ).

1926 жылдың 18 маусымында БОАК жерге орналастыру ерекше комиссиясы Қытайдан оралған реэмигранттарды орналастыру бойынша шаралар үшін қосымша қаржы бөлу туралы өтінішін қараған РСФСР халкомекеңесі: «Серафимов жолдастың татар, тараншы, қырғыз және дүнген реэмигранттардың бұрынғы мекендеріне оралғаннан кейін жер аудару және орналастыруға бөлінген несиені игеретінін ескеріп, РСФСР ХКК қосымша қорынан босқындарды жеткізуді аяқтау мақсатында 50 000 сом қаржыны БОАК ерекшке комиссиясына Қытайдан оралған реэмигранттар үшін бөлуге» қаулы шығарды (ҚРОМА 938-қор, 1-тізім, 50-іс, 231-парақ).

Жер жөніндегі БОАК ерекше комиссиясының босқындар реэвакуациялау жөніндегі өкілетті уәкілі Әлімбаев уездік атқару комитеттері, жерге орналастыру партияларына, Алматы қалалық кеңесін 1926 жылдың 10 шілдесінде жолдаған циркулярлық қатынас хатында «БОАК жер жөніндегі ерекше комиссиясы биылғы жылы Қытайдан барынша көп босқындарды реэвакуациялау міндетін қойып отырғанын» атап өткен. Босқындарға көмекті уақытымен көрсетуге қажетті қаржыны өз уақытында сұрап алу үшін келген босқындар мен келіп жатқандардың дәл саны керек болды. Осы мақсатта босқындарға көмектесу жұмысының жоспарлылығын бұзбау үшін келіп жатқан босқындар туралы, олардың әлеуметтік жағдайы туралы жалпылама емес, нақты мәліметтердің жолдануы талап етілген (ЖОМА 751-қор, 1-тізім, 70-іс, 9-парақ).

1926 жылдың 2 тамызында БОАК төралқасының мәжілісінде БОАК бұрынғы Қазақ АССР-і мен Қырғыз автономиялық облысының бұрынғы Түркістан АССР-не қараған аудандарындағы көшпелі және жартылай көшпелі халықты жерге орналастыру жөніндегі ерекше комиссиясының несиелерін бөлісу туралы федералдық жер комитеті баяндамасы тыңдалды. Қаралған мәселе бойынша ерекше комиссияны таратудың мерзімі 1926 жылдың 1 қыркүйегіне дейін созылды. Қабылданған қаулының 3-пунктінде: «Қытайдан босқындарды реэвакуциялау жұмыстарын жүргізуді Қазақ ОАК мен Қырғыз облатқарукомы тиісті органдарына берілсін. Қазақ АССР-і аумағында тамақтандыру пункттерін Қазақ АССР тиісті органдарына, Қырғыз автономиялық облысынікін – соның органдарына берілсін. Босқындарды реэвакуциялау бойынша несие қалдығы Қазақ ОАК мен Қырғыз облатқарукомы арасында тең бөлінеді және жоспарланған қаржыландыру көлемі РСФСР ХКК тарапынан осы екі атвономияларға бөлек берілетін болады» - делінген. 4- пунктке сай, зерттеу отрядын ұстауға кететін қаржы қалдығы, жер жөніндегі ерекше комиссияның осы отрядқа қатысты құқықтары мен міндеттері Қазақ АССР жер халкомына беріледі (РМҚЗТА, 3-қор, 61-тізім, 163-іс, 60-парақ). Жалпы, М. Серафимов басқарған ерекше комиссияны жою бірден іске асқан жоқ. Алдымен БОАК президиумының ерекше комиссияны жою туралы қаулысын жүзеге асыру тәртібі белгіленді. Ерекше комиссияны 1926 жылдың 1 тамызына дейін жою мүмкін болмады. 2 тамыз күнгі БОАК президиумы № 55 қаулысына сәйкес ерекше комиссияны жою осы жылдың 1 қыркүйегіне дейін шегерілді. Қаулыға сай «Қытай аумағынан босқындарды реэвакуциялау жұмыстарын жүргізу Қазақ ОАК және Қырғыз облатқарукомы тиісті органдарына берілсін. Қазақ АССР аумағындағы тамақтандыру пункттері Қазақ АССР тиісті органдарына» берілді. (ҚРОМА 74-қор, 4-тізім, 519-іс, 2, 2(а)-парақтар) Ерекше комиссияның есепшотында қалған 71 000 сомы Қазақстан, 71000 сомы Қырғызстанға тиесілі 142 000 сом қалғаны көрсетілді. (ҚРОМА 74-қор, 4-тізім, 519-іс, 6 (а) - парақ) Ерекше комиссияны жою туралы мәселе 1926 жылдың 18 қыркүйегіндегі мәжілісте талқыланды. Мәжілісте ерекше комиссияны несиесі бөліске түсті. Ерекше комиссия есеп шотындағы 53502 сом 94 тиынның Қырғызстан автономиялық облысына 18251 сом 47 тыйын, Қазақстанға 35251сом 47 тыйын бөлінді. Осы жылдың 1 қазанынан бастап босқындарды қайтаруға байланысты ерекше комиссия қызметкрелеріне еңбекақы төлеуді Қазақ АССР мен Қырғыз автономиялық облысы есебінен беру шешілді. Қаулының 4-тармағында босқындарды реэвакуциялау бойынша уәкілдер Н. Сатаев, Симоновтарды «ерекше комиссияның жойылғанынан хабардар ете отырып», олардың бұдан әрі қолдарындағы қаржының есебін беру үшін Қазақ АССР және Қырғызстан үкіметтеріне хабарласуы керектігі көрсетілді (ҚРОМА 74-қор, 4-тізім, 519-іс, 20 (а), 21-парақтар).

БОАК жанынан құрылған ерекше комиссияның жойылуы бұрын Түркістанға қараған Сырдария мен Жетісу облыстарындағы шаруаларды жерге орналастыруда орын алған біржақтылықты тоқтатты. М. Серафимов комиссиясының босқындар мәселесін жергілікті биліктің құзырынан шығарып, орталықтан келген кең құзыретті құрылым арқылы шешу жұмыстарының сәтсіздікке ұшырағанын көрсетті.

Қорытынды

Батыс Қытайдан қазақ босқындарының реэвакуациясының 1924–1926 жылдардағы кезекті толқыны КСРО аумағындағы еңбек иммиграциясы, реэмиграция мәселелелерін «түпкілікті шешу» ұраны аясында жүзеге асырылды. Түркістан АССР-і үкімет органдары бөлімшелерінің тарапынан жүргізіліп келген босқындарды қайтару және бұрынғы мекендеріне орналастыруға қатысты шаралар тиісті қаржыландырудың жетімсіздігі себепті тығырыққа тірелді. Орта Азия республикаларындағы ұлттық-жерлік межелеу саясаты аясында Қазақ АССР-і мен Қара қырғыз АО құрамына кірген облыстар аумағына босқындар реэвакуациясын ұйымдастырумен кеңестік орталық биліктің тағы бір эмиссарлық органы – БОАК жанынан құрылған жерге орналастыру жөніндегі комиссия айналысты. М. Серафимов басқарған ерекше комиссия Қытайдағы қазақ-қырғыз босқындарының жағдайын анықтап, көшуге пейілді реэмигранттарды анықтау мақсатында Синьцзяньға өкілдер жіберді. Ерекше комиссия өкілдері қатарында босқындардың арасына беделді ұлттық қызметкерлер Белек Солтанаев, Базарбай Мәмбетов, Төлетбек Тастеміров, Құрманәлі Құрымбаев, Н. Сатаев, Әбдірахман Әміровтер жіберілді. Уәкілетті өкілдер Қытайдағы қайтуға ниетті қазақ-қырғыз босқындар саны 2300 шаруашылықты құрайтынын анықтады. Ендігі жерде босқындар реэвакуациясын қаржыландыру КСРО сыртқы істер халық комиссариатына қарасты Батыс Қытайдағы консулдар арқылы жүзеге асырылды. Арнайы өкілдер қайтарылуға тиісті шаруалар санын анықтап, олардың шекарадан еңбек құрал-жабдықтарымен, малдарымен өтуіне жағдай жасауға тиіс болды. Шекара өткізу пункттері жанында күзет-карантиндік белдеуі, реэмигранттарды тамақтандыру пункттері құрылды. Босқындарды қарыз тұтқыны мен құлдықтан құтқаруға арнайы қаржы бөлінді. М. Серафимов бастаған жерге орналастыру жөніндегі ерекше комиссия өзінің негізгі жұмыс бағыты бойынша жер өлшеу, тұрғындарды орналастыру бойынша Түркістан құрамынан Қазақстан мен Қырғызстанға берілген облыстардағы қалыптасқан жағдайды шиеленістіріп жіберді. Мәселе, Жетісудағы орыс-украин шаруалары қоныстанған аумақта Калинин атындағы автономиялық облыс құру туралы М. Серафимов комиссиясының ұсынысынан кейін тіпті ушығып кетті. Жергілікті кадрлар, атап айтқанда, С. Асфандияров партиялық-кеңестік жоғары билік тармақтарына жерге орналастыру бойынша ерекше комиссияны жою керектігін арнайы хатпен жеткізді. М. Серафимовтың БОАК бойынша жақтастары арнайы комиссияны жою, оның міндеттерін жергілікті жер өңдеу комиссариаттарына беру туралы шешімнің орындалуын барынша кешіктіріп бақты. 1926 жылдың қазан айына қарай арнайы комиссия жойылып, оның босқындарға қатысты құзыреті ҚазақАССР жер халық комиссариатына берілді.

Дереккөздер

АОМА — Алматы облыстық мемлекеттік архиві
ЖОМА — Жетісу облысының мемлекеттік архиві
ҚРОМА – Қазақстан Республикасы орталық мемлекетттік архиві
РӘСТМА — Ресейдің әлеуметтік-саяси тарихының мемлекеттік архиві

Sources

ASAR — State Archives of Almaty Region
CSARK — Central State Archives of the Republic of Kazakhstan
RSASPH — Russian State Archive of Socio-Political History
ZhSAR — State Archive of Zhetysu Region

Әдебиеттер

Абдуллаев, 2009 — *Абдуллаев К.Н.* От Синьцзяня до Хорасана. Из истории среднеазиатской эмиграции XX века. Душанбе: Ирфон, 2009. 571 с.

Аблажей, 2014 — *Аблажей Н.Н.* Казахский миграционный маятник «Казахстан-Синьцзян» Эмиграция. Репатриация. Интеграция. Караганды: «Болашақ-Баспа», 2014. 273 с.

Атанатаева, 2008 — *Атанатаева Б.Ж.* Казахстанско-китайские межгосударственные миграции в середине XIX – начале XXI вв. Автореферат диссертации на сойскение ученой степени доктора исторических наук. Алматы, 2008. 51 с.

Бармин, 1998 — *Бармин В.А.* Советский Союз и Синьцзян (Региональный фактор во внешней политике Советского Союза). Барнаул: Изд-во БГПУ, 1998. 214 с.

Будянский, 2007 — *Будянский Д.М.* История беженцев-кыргызов (1916–1927 годы). Бишкек, 2007. 196 с.

Галас, 2011 — *Галас М.* Государственный механизм регулирования трудовой иммиграции и реэмиграции в СССР в 20-е гг. // Власть, 2011. № 3. С. 139–146.

Кыдыралина, 2009 — *Кыдыралина Ж.У.* Нация и история. Астана: Елорда, 2009. 304 с.

Мұхаметханұлы, 2021 — *Мұхаметханұлы Н.* Халықаралық феномен: қазақ халқының бөлінуі мен тұтастану үдерісі: монография. Алматы: Қазақ университеті, 2021. 250 б.

Петров, 2003 — *Петров В.И.* Мятежное «сердце» Азии: Синьцзян: краткая история народных движений и воспоминания / Василий Игнатьевич Петров. Москва: Крафт, 2003. 525 с.

Саяси қуғын-сүргін құрбандарын, 2022 — *Саяси қуғын-сүргін құрбандарын* толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары (XX ғасырдың 20–50 жылдары) – Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессии (20–50 годы XX века). Т.5: Вынужденные беженцы. Сборник документов и материалов / Составители: К.Н. Балтабаева, Р.К.Айдарбаева , Ш.Б. Тлеубаев, Қ.Ж. Нұрбай, Р.Е. Оразов/ Под общей редакцией Е.Т. Карина. Астана, 2022. 640 с.

Саяси қуғын-сүргін құрбандарын, 2022-1 — *Саяси қуғын-сүргін құрбандарын* толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары (XX ғасырдың 20–50 жылдары) – Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессии (20–50 годы XX века). Т.47: Жетісу облысындағы босқындық мәселесінің себеп-салдары және зардабы. Құжаттар мен материалдар жинағы / Құрастырушылар: Қ. Андас, Қ. Ибрайымжанов, Г. Истамбекова, М. Абдрахим, Е. Нұрахмет / Жалпы редакциясын басқарған Е.Т.Карин. Астана, 2022. 336 б.

Синицын, 2019 — *Синицын Ф.Л.* Совесткое государство и кочевники. История, политика, население. 1917–1991. Москва: Центрполиграф, 2019. 318 с.

Шаметова, 2024 — *Шаметова Т. А.* Российско-Синьцзянские торгово-экономические и политические отношение в 1914–1922 гг. Монография. Барнаул: ФГБОУ ВО «АлтГПУ», 2024. 306 с

Шілдебай, Оразов, 2022 — *Шілдебай С.Қ., Оразов Р.Е.* Ыдырыс Көшкінов: құжаттары мен материалдар жинағы. Оразов. Алматы: «Полиграфия-сервис и К» баспасы, 2022. 352 б.

Czegledy, 1969 — Czegledy *Karoli*. Nomad Peoples Migration from East to West. Budapest: Akademie Kido, 1969. 178 p.

Forbes, 1986 — *Forbes, Andrew D.W.* Warlords and Muslims in Chinese Central Asia: Political history of Republican Sinkiang 1911–1949. Cambridge: Cambridge University Press, 1986. 376 p.

References

Abdullaev, 2009 — *Abdullaev K.N.* Ot Sin'czjanja do Horasana. Iz istorii sredneaziatskoj jemigracii HH veka [From Xinjiang to Khorasan. From the history of Central Asian emigration of the twentieth century]. Dushanbe: Irfon, 2009. 571 p. (In Russ.).

Ablazhej, 2014 — *Ablazhej N.N.* Kazahskij migracionnyj majatnik «Kazahstan-Sin'czjan» Jemigracija. Repatriacija. Integracija [Kazakh migration pendulum "Kazakhstan-Xinjiang" Emigration. Repatriation. Integration]. Karagandy: «Bolashak-Baspa»,2014. 273 p. (In Russ.).

Atanataeva, 2008 — *Atanataeva B.Zh.* Kazahstansko-kitajskie mezhgosudarstvennye migracii v seredine XIX – nachale XXI vv. [Kazakh-Chinese interstate migrations in the middle of the XIX – early XXI centuries.]. Avtoreferat dissertacii na sojskenie uchenoj stepeni doktora istoricheskih nauk. Almaty, 2008. 51 p. (In Russ.).

Barmin, 1998 — *Barmin V.A.* Sovetskij Sojuz i Sin'czjan (Regional'nyj faktor vo vneshnej politike Sovetskogo Sojuza) [The Soviet Union and Xinjiang (A regional factor in the foreign policy of the Soviet Union)]. Barnaul: Izd-vo BGPU, 1998. 214 p. (In Russ.).

Budjanskij, 2007 — *Budjanskij D.M.* Istorija bezhencev-kyrgyzov (1916–1927 gody) [The history of Kyrgyz refugees (1916–1927)]. Bishkek, 2007. 196 p. (In Russ.).

Czegledy, 1969 — *Czegledy Karoli*. Nomad Peoples Migration from East to West. Budapest: Akademie Kido, 1969. 178 p.

Forbes, 1986 — *Forbes, Andrew D.W.* Warlords and Muslims in Chinese Central Asia: Political history of Republican Sinkiang 1911–1949. Cambridge: Cambridge University Press, 1986. 376 p.

Galas, 2011 — *Galas M.* Gosudarstvennyj mehanizm regulirovanija trudovoj immigracii i rejemigracii v SSSR v 20-e gg. [The state mechanism for regulating labor immigration and re-emigration in the USSR in the 1920s] // Vlast', 2011. No. 3. Pp. 139–146. (In Russ.).

Kydyralina, 2009 — *Kydyralina Zh.U.* Nacija i istorija [Nation and history]. Astana: Elorda, 2009. 304 p. (In Russ.).

Muhamethanuly, 2021 — Muhamethanuly N. Halykaralyk fenomen: kazak halkynyn bolinui men tutastanu uderisi: monografija [International phenomenon: the process of division and integration of the Kazakh people: monograph]. Almaty: Kazak universiteti, 2021. 250 p. (In Kaz.).

Petrov, 2003 — *Petrov V.I.* Mjatezhnoe “serdce” Azii: Sin'czjan: kratkaja istorija narodnyh dvizhenij i vospominanija [The Rebellious “Heart” of Asia: Xinjiang: A Brief History of Popular Movements and Memories] / Vasilij Ignat'evich Petrov. Moscow: Kraft, 2003. 525 p. (In Russ.).

Sajasi kugyn-surgin kurbandaryn, 2022 — *Sajasi kugyn-surgin kurbandaryn* tolyk aktau zhonindegi Memlekettik komissijanyn materialdary (XX gasyrdyn 20–50 zhyldary) – Materialy Gosudarstvennoj komissii po polnoj reabilitacii zhertv politicheskih repressii (20–50 gody XX veka). T. 5: Vynuzhdennye bezhency. Sbornik dokumentov i materialov [Materials of the State Commission for the full rehabilitation of victims of political repression (20–50 years of the XX century)-materials of the State Commission for the full rehabilitation of political repression (20–50 years of XX century). Vol. 5: Vynuzhdenie bezhentsy. Sbornik documents and materials] / Sostaviteli: K.N. Baltabaeva, R.K.Ajdarbaeva , Sh.B. Tleubaev, K.Zh. Nurbaj, R.E. Orazov/ Pod obshhej redakciej E.T. Karina. Astana, 2022. 640 p. (In Russ.).

Sajasi kugyn-surgin kurbandaryn, 2022-1 — *Sajasi kugyn-surgin kurbandaryn* tolyk aktau zhonindegi Memlekettik komissijanyn materialdary (XX gasyrdyn 20–50 zhyldary) – Materialy Gosudarstvennoj komissii po polnoj reabilitacii zhertv politicheskih repressii (20–50 gody XX veka). T.47: Zhetisu oblysyndaғy bosқyndyқ məselesiniң sebep-saldary zhane zardaby. Құzhattar men materialdar zhinaғy [Materials of the State Commission for the full rehabilitation of victims of political repression (20–50 years of the XX century)-materials of the State Commission for the full rehabilitation of political repression (20–50 years of XX century). Vol. 47: causes and consequences of the problem of refugees in the Semirechye region. Collection of documents and materials] / Kurastyrushylar: K. Andas, K. Ibrajymzhanov, G. Istambekova, M. Abdrahim, E. Nurahmet / Zhalpy redakcijasyn basқarғan E.T. Karin. Astana, 2022. 336 p. (In Russ.).

Shametova, 2024 — *Shametova T.A.* Rossijsko-Sin'czjanskie torgovo-jekonomicheskie i politicheskie otnoshenie v 1914–1922 gg. [Russian-Xinjiang trade, economic and political relations in 1914–1922]. Monografija. Barnaul: FGBOU VO «AltGPU». 2024. 306 p. (In Russ.).

Shildebaj, Orazov, 2022 — *Shildebaj S.K., Orazov R.E.* Ydyrys Koshkinov: kuzhattary men materialdar zhinagy [Idris Kushkinov: a collection of documents and materials]. Almaty: «Poligrafija-servis i K» baspasy, 2022. 352 p. (In Russ.).

Sinicyn, 2019 — *Sinicyn F.L.* Sovestkoe gosudarstvo i kochevniki. Istorija, politika, naselenie. 1917–1991 [The Soviet state and the nomads. History, politics, population. 1917–1991]. Moskva: Centrpoligraf, 2019. 318 p. (In Russ.).

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 1, pp. 250-264, 2025
Journal homepage: https://edu.e-history.kz

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_1_250-264

THE ROLE OF EMIRS IN THE POLITICAL HISTORY OF THE GOLDEN HORDE

Tassilova Nazia Aitbaevna[1], *Maidanali Zere*[2], *Sailan Bolat Sanabaiuly*[3]

[1]Al-Farabi Kazakh National University
(71, Al-Farabi Ave., 050040 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
https://orcid.org/0000-0002-9777-1893. E-mail: tasnaz@mail.ru

[2]Al-Farabi Kazakh National University
(71, Al-Farabi Ave., 050040 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
https://orcid.org/0000-0003-0870-2384. E-mail: zeremmm@mail.ru

[3]Al-Farabi Kazakh National University
(71, Al-Farabi Ave., 050040 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Doctor of Historical Sciences, Professor
https://orcid.org/0000-0003-4432-4616. E-mail: b_sailan1967@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2025
© Tassilova N.A., Maidanali Z., Sailan B.S., 2025

Abstract. *Introduction*. The analysis of the role of emirs in the political history of the Golden Horde in its historical dynamics is an essential part of studying the state institutions of nomadic empires. Historiography faces the question of the ability of the most developed nomadic states to form stable political structures that encompass significant masses of the population. This research is focused on studying the role of emirs in the governance of the Golden Horde, their influence on the transformation of the state system and power mechanisms. *Research methods:* The study is based on a systemic analysis, which is developed in the direction of the synergetic paradigm, allowing the role of emirs to be considered in a broader context of the political processes of the Golden Horde. A comparative-historical method, methods of analysis and synthesis of historical sources, as well as retrospective and prospective analysis, are applied. The complex interdisciplinary approach includes the study of specific historical events and theoretical-analytical aspects of the evolution of political institutions of nomadic societies. *Results:* The study demonstrates that the emirs played a central role in the political transformation of the Golden Horde. They had a significant influence on state governance, determining the direction of domestic and foreign policies, contributing to either centralization or, on the contrary, feudal fragmentation. The analysis of sources shows that their activities were linked to key changes in the system of power and the administrative structure of the Horde. *Conclusions:* The authors conclude that the role of the emirs in the political history of the Golden Horde can be understood through their influence on transformational processes in state governance. Their activities were closely connected with the internal mechanisms of power, reflecting

the complexity of the political structure of the Golden Horde and its evolution in the context of medieval nomadic empires.

Keywords: Emirs, Golden Horde, political history, nomadic states, state institutions, administrative governance, centralization, decentralization, elite, khan's power

Acknowledgments. This research is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP23489355 Modernization of popular narratives in the history of Kazakhstan using public history methods).

For citation: Tassilova N.A., Maidanali Z., Sailan B.S. The role of emirs in the political history of the Golden horde // Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”. 2025. Vol. 12. No. 1. Pp. 250–264. (In Russ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_1_250-264

АЛТЫН ОРДАНЫҢ САЯСИ ТАРИХЫНДАҒЫ ӘМІРЛЕРДІҢ РӨЛІ

Тасилова Назия Айтбайқызы[1], *Майданали Зере*[2], *Сайлан Болат Санабайұлы*[3]

[1]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
(71-үй, Әл-Фараби даңғ., 050040, Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
https://orcid.org/0000-0002-9777-1893. E-mail: tasnaz@mail.ru

[2]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(71-үй, Әл-Фараби даңғ., 050040, Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
https://orcid.org/0000-0003-0870-2384. E-mail: zeremmm@mail.ru

[3]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
(71-үй, Әл-Фараби даңғ., 050040, Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының докторы, профессор
https://orcid.org/0000-0003-4432-4616. E-mail: b_sailan1967@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025
© Тасилова Н.А., Майданали З., Сайлан Б.С., 2025

Аңдатпа. *Кіріспе.* Алтын Орда тарихындағы эмирлердің рөлін тарихи динамикада талдау көшпелі империялардың мемлекеттік институттарын зерттеудің маңызды бөлігі болып табылады. Тарих ғылымы дамыған көшпелі мемлекеттердің халықтың үлкен массаларын қамтитын тұрақты саяси құрылымдарды қалыптастыру қабілетін зерттеу мәселесіне тап болуда. Бұл зерттеу Алтын Ордада эмирлердің басқарудағы рөлін, олардың мемлекеттік жүйені және билік механизмдерін трансформациялаудағы әсерін зерттеуге бағытталған. *Зерттеу әдістері:* Зерттеу жүйелі талдауға негізделген, ол синергетикалық парадигманың бағыты бойынша дамиды, бұл эмирлердің рөлін Алтын Ордадағы саяси процестердің кеңірек контекстінде қарастыруға мүмкіндік береді. Салыстырмалы-тарихи әдіс, тарихи дереккөздерді талдау және синтездеу әдістері, сондай-ақ ретроспективті және болашаққа бағытталған талдау қолданылды. Кешенді көпсалалы тәсіл нақты-тарихи оқиғаларды және көшпелі қоғамдардың саяси институттарының эволюциясын теориялық-аналитикалық тұрғыда зерттеуді қамтиды. *Нәтижелері:* Зерттеу нәтижелері эмирлердің Алтын Ордадағы саяси трансформация процесінде маңызды рөл атқарғанын көрсетеді. Олар мемлекеттік басқаруға айтарлықтай әсер етіп, ішкі және сыртқы саясаттың бағыттарын анықтап, орталықтандыруға немесе, керісінше, феодалдық бөлшектеуге ықпал етті. Дереккөздер талдауы олардың қызметінің Ордадағы билік жүйесі мен әкімшілік құрылымындағы негізгі өзгерістермен байланысты болғанын көрсетеді. *Қорытындылар:* Авторлар Алтын Орда тарихындағы эмирлердің рөлін мемлекеттік басқару саласындағы трансформациялық процестерге әсері арқылы қарастыруға болатынын қорытындылайды. Олардың қызметі биліктің ішкі механизмдерімен тығыз байланысты болды,

бұл Алтын Орданың саяси құрылымының күрделілігін және оның ортағасырлық көшпелі империялар контексіндегі эволюциясын көрсетеді.
Түйін сөздер: Эмирлер, Алтын Орда, саяси тарих, көшпелі мемлекеттер, мемлекеттік институттар, әкімшілік басқару, орталықтандыру, орталықсыздандыру, элита, хандық билік
Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғарғы білім министрлігі гранттық қаржыландыру жобасын іске асыру шеңберінде дайындалған. AP23489355 «Қоғамдық тарих әдістерін пайдалана отырып, Қазақстан тарихындағы танымал әңгімелерді жаңғырту».
Дәйексөз үшін: Тасилова Н.А., Майданали З., Сайлан Б.С. Алтын Орданың саяси тарихындағы әмірлердің рөлі // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2025. Т. 12. № 1. 250–264 бб. (Орысш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_1_250-264

РОЛЬ ЭМИРОВ В ПОЛИТИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ

Тасилова Назия Айтбаевна[1], Майданали Зере[2], Сайлан Болат Санабайұлы[3]

[1]Казахский национальный университет имени аль-Фараби
(71, просп. Аль-Фараби, 050040 Алматы, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор
https://orcid.org/0000-0002-9777-1893. E-mail: tasnaz@mail.ru

[2]Казахский национальный университет имени аль-Фараби
(71, просп. Аль-Фараби, 050040 Алматы, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор
https://orcid.org/0000-0003-0870-2384. E-mail: zeremmm@mail.ru

[3]Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
(71, просп. Аль-Фараби, 050040 Алматы, Республика Казахстан)
Доктор исторических наук, профессор
https://orcid.org/0000-0003-4432-4616. E-mail: b_sailan1967@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025
© Тасилова Н.А., Майданали З., Сайлан Б.С., 2025

Аннотация. *Цель исследования:* Анализ роли эмиров в политической истории Золотой Орды в ее исторической динамике является важной частью изучения государственных институтов кочевых империй. Историческая наука сталкивается с вопросом о способности наиболее развитых кочевых государств формировать устойчивые политические структуры, охватывающие значительные массы населения. Настоящее исследование направлено на изучение роли эмиров в управлении Золотой Ордой, их влияния на трансформацию государственной системы и механизмов власти. *Методы исследования:* Исследование опирается на системный анализ, который развивается в направлении синергетической парадигмы, что позволяет рассматривать роль эмиров в более широком контексте политических процессов Золотой Орды. Применены сравнительно-исторический метод, методы анализа и синтеза исторических источников, ретроспективный и перспективный анализ. Комплексный междисциплинарный подход включает исследование конкретно-исторических событий и теоретико-аналитических аспектов эволюции политических институтов кочевого общества. *Результаты:* Исследование демонстрирует, что эмиры занимали центральное место в процессах политической трансформации Золотой Орды. Они оказывали значительное влияние на государственное управление, определяя направления внутренней и внешней политики, способствуя централизации или, напротив, феодальной раздробленности. Анализ источников показывает, что их деятельность была связана с ключевыми изменениями в системе власти и административного устройства Орды. *Выводы:* Авторы приходит к выводу, что роль эмиров в политической истории Золотой Орды

можно рассматривать через призму их влияния на трансформационные процессы в государственном управлении. Их деятельность была тесно связана с внутренними механизмами власти, что отражает сложность политической структуры Золотой Орды и ее эволюцию в контексте средневековых кочевых империй.
Ключевые слова: Эмиры, Золотая Орда, политическая история, кочевые государства, государственные институты, административное управление, централизация, децентрализация, элита, ханская власть

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации научно-исследовательского проекта по гранту Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан AP23489355 «Модернизация популярных нарративов в истории Казахстана методами публичной истории».

Для цитирования: Тасилова Н.А., Майданали З., Сайлан Б.С. Роль эмиров в политической истории Золотой Орды // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2025. Т. 12. № 1. С. 250–264. (На Русс.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_1_250-264

Введение

Историческая наука столкнулась с проблемой решения вопроса о том, могут ли самые развитые кочевые государства зафиксировать политические институты государственного типа, охватывавшие значительные массы населения. Цель статьи рассмотреть роль эмиров в политической истории Золотой Орды в ее исторической динамике. Научная методология по проблеме роли эмиров в истории Золотой Орды, основана на системном анализе в его развитии к синергетической парадигме и исторических исследованиях, которые представляют с новых теоретико-методологических позиций и в ряде случаев гипотетические реконструкции малоизученных событий и явлений. Перспективность современных исследований заключается также в их комплексном междисциплинарном характере, когда одновременно рассматриваются конкретно-исторические и теоретико-аналитические срезы исторической реальности.

Современное движение исторического знания требует дальнейшего осмысления природы государственных институтов Золотой Орды, понимания сути происходивших процессов, которые были непосредственно связаны с трансформацией внутренних механизмов кочевого общества. На современном этапе развития исторической науки, специалисты заинтересованы в разработке критериев, которые позволили бы определенно высказаться в пользу того или иного мнения о значительной роли эмиров в трансформации и изменениях в государственной системе Золотой Орды.

Именно научно обоснованное историческое знание о прошлом народа, его исторических заслугах, роли и месте в мировом процессе, способствует осмыслению настоящего времени, пониманию феномена Золотой Орды и диалектики глобальных проблем современности. Исторические знания, как правило, находятся в тесной взаимосвязи с изменениями в жизни общества и в этой связи особый интерес вызывает широкий круг проблем истории Золотой Орды. Это вопросы выработки принципиально новых теоретико-методологических подходов в изучении исторических процессов и явлений, обобщения достигнутого уровня накопления исторических знаний по широкому спектру проблем кочевой государственности и структур власти в Золотой Орде. Во всех направлениях исторической науки, где идет обогащение историографического фундамента проводимых концептуальных исследований, констатация достижений научных изысканий и определение дальнейших перспектив творческих поисков. Актуализирует проблематику исследования наличие целого ряда гипотетических представлений об этапах истории формирования государственности Золотой Орды, роли правящей элиты и структур власти, появление «альтернативных» исторических исследований, мифотворчества, во многом искажающих подлинно научное представление об этом периоде истории.

Материалы и методы исследования

Междисциплинарный синтез фокусирует в себе общее состояние исторической науки и открывает новый уровень теоретического и конкретно-исторического осмысления разнонаправленных процессов в государственных структурах и роли эмиров в Золотой Орде. Перспективность современных исследований заключается также в их комплексном междисциплинарном характере, когда одновременно рассматриваются конкретно-исторические и теоретико-аналитические срезы исторической реальности. Методологическую основу исследовательских изысканий представляют сравнительно-типологический метод анализа и синтеза, метод компаративного анализа, сравнительно-сопоставительный, метод актуализации и ретроспекции проблем власти и властвования. Достоверность, историчность, взаимосвязь исторических явлений, комплексность, комплексное рассмотрение исследуемой проблемы являются общими историческими методами. Научная методология, основанная на системном анализе в его развитии к синергетической парадигме. Исторические исследования, представляют с новых теоретико-методологических позиций актуальные проблемы и в ряде случаев гипотетические реконструкции малоизученных событий и явлений власти и властвования в Золотой Орды.

Историография проблемы

Как следует из современной историографической ситуации «суть исторического процесса, в совокупности сконцентрированных вокруг двух основополагающих во всемирной истории научных подходов – универсально-стадиального и универсально-плюралистического». Частью цивилизационной парадигмы современной исторической науки являются научные исследования, посвященные истории государственности Золотой Орды, ее имперских структур и новых теоретико-методологических построений применительно к изучению роли эмиров в Золотой Орде. В исторической науке содержание историографии постепенно расширялось, и система исторической науки включает в себя как выработку конкретных концепций, так воздействие теории на процесс познания – методологию, которая определяет принципы познания и является основой для использования метода. Историография теории цивилизаций как отмечает Ионов И.Н. «имеет не только научное, но и большое прикладное значение, поскольку способна стать основой нового мировоззренческого взгляда на основные тенденции общемирового развития. В условиях глобальных изменений в мире все большее звучание приобретает целый ряд общечеловеческих проблем, которые формируют объективную основу для осознания роли цивилизационной парадигмы. На современном этапе развития мирового сообщества взаимодействие представителей разных культур, национальностей, конфессий становится неоспоримым императивом» (Ионов, 2007). Казахстанские ученые, тоже не остались в стороне от развернувшихся в современной науке дискуссий, на тему соотношений разных методологических подходов, в том числе и цивилизационного. Современные исследователи, обращают внимание на то, что в настоящее время казахстанская историческая наука, пережив идеологический вакуум, стремится к формированию новых подходов и исследование таких научных категорий как «государственность», «власть», «социальная организация», «социальная мобильность» и другие, присущие кочевым обществам, создававшимися на территории Казахстана и за его пределами в прошлом, стало для нее актуальной задачей в поиске модели нациестроительства и устойчивого развития государственности (Торланбаева, 2016: 39-40).

Американский ученый Т. Барфилд предложил научной среде интересную теорию развития кочевых обществ, где показана возможность установления синхронности процессов роста и упадка кочевых империй и аналогичных процессов в Китае. Циклическая связь между политическими системами Китая, Центральной Азии и Дальнего Востока повторялись трижды в течении двух тысяч лет (Барфилд, 2009). Российский ученый Л.С. Васильев выделяет 3 типа кочевой цивилизации: Киданьский – когда кочевое племя образуется на окраинах могущественной империи, многое у нее заимствует, но стремится сохранить свою самобытность; Тюркский – когда кочевники постоянно меняют места своего обитания,

вторгаясь в зону земледельцев и подчиняя их себе; Монгольский - когда под внешним воздействием создается государство, которое вторгается в зону земледельцев, подчиняя их государства одно за другим, но пытаясь сохранить свою самобытность (Васильев, 2020). Современные теории проводят параллели, между историей континентальных империй, так Альфред Рибер определяет: «Империи – это государственные устройства, в которой одна этническая группа устанавливает и сохраняет контроль над другими этническими группами в границах определенной территории». Автор исследует, что «имперская система состоит из набора символов, институтов и пространственных связей, которые определяют власть правителя и правящей элиты» (Рибер, 2004: 34). Как следует из развития исторической мысли, имперскую идею олицетворял образ правителя и автор акцентирует внимание на три обстоятельства: концепции власти становились частью нравственных и религиозных представлений, они были связаны с традициями и мифами, язык политики превращал их в видимые символы и написанные тексты. Концепция власти становилась частью нравственных или религиозных представлений, они были связаны с традициями и мифами (Рибер, 2004: 39). Современная литература показывает, что управление границами в империях не было однолинейным процессом. Андреас Каппелер в статье «Формирование Российской империи в XV–XVIII века: наследство Руси, Византии и Орды» показывает этапы развития империи под влиянием византийско-православной, норманско – языческой, римско-латинской, степной и исламской цивилизаций (Каппелер, 2004: 95). Таким образом, современные цивилизационные теории подчеркивают идеологическую основу имперских построений. Российский исследователь Л.П. Репина отмечает: «Именно в этом ракурсе следует рассматривать ментальные стереотипы, исторические мифы, разновременные процессы трансформации обыденного исторического сознания, механизмы формирования, преобразования и передачи обращенной в будущее исторической памяти…» (Репина, 2004: 39–40).

Неоднозначные теоретико-концептуальные построения о цивилизационной принадлежности кочевых обществ степной зоны Евразии представлены в работах российских ученых А.И. Мартынова, Н.Н. Крадина, В.В. Трепавлова и др. Б. Энтухшвин подчеркивает, что понятие «цивилизация» совсем не обязательно должно сводиться к термину «урбанизация». …По этой причине нет никаких оснований, чтобы рассматривать кочевников, имевших государственность и собственную высокоразвитую доктрину государственности, как нецивилизованные, некультурные, или варварские народы (Энтухшвин, 2008). Анализ исторического развития в социальном измерении – новый нетрадиционный подход к пониманию событий и процессов в Золотой Орде. Он предполагает слоистость, ступенчатость и объемное представление исторической перспективы, что помогает стимулировать интерес к различным проблемам государственности и пересмотреть укоренившиеся представления и распознать различные факторы развития золотоордынского общества и роли эмиров. Современные исследовательские практики доказывают научную продуктивность идеи альтернативности исторического развития, и она прочно вошла в практику исторической науки.

Обсуждение

Государство Золотая Орда, основанное в средние века, одно из государств, оставивших неизгладимый след в истории Евразии, которое расположилось на территории России, Украины, Молдавии, Казахстана и Кавказа. Существует множество исторических данных в исследованиях о политической истории золотоордынского государства и его правителей. Среди них исторический труд Фазлаллаха Рашид-ад-Дина «Джами ат-Таварих» («Сборник летописей»), который представляет собой важный труд по истории монгольских, тюркских племен и народов XII-XIII веков. (Рашид-ад-Дин, 1960). Информация Рашид-ад-Дина легла в основу работ многих авторов, изучающих историю этого периода. Джами ат-таварих» является наиболее полным источником информации о предках Чингисхана и его потомках. Генеалогическая ветвь Джучи и его потомков встречается в труде «Муизз аль-Ансаб фи Шаджарат Салатин Могул». Сборник материалов по истории

Золотой Орды исследователя В.Г. Тизенгаузена представляет собой собрание ценных средневековых данных. Особенно важны сведения об исторических личностях и ханах, сыгравших значительную роль в истории Золотой Орды, в частности, особую ценность представляют сведения Муин ад-дина Натанзи «Мунтахаб ат-таурих-и-Му ини» («Аноним Александра») (Сборник материалов, 1984).

Важное сведения можно извлечь из исследования Абылгазы «Шаджара-ий Тюрк» («История тюрков») о тюркских племенах и истории Чингисхана, его потомков, истории кочевых узбеков, династии Шайбани в Казахстане и Средней Азии, Мангытской (Ногайской) Орде (Әбілғазы, 1991).

Также интересен исторический труд Утемиса Хаджи ибн Мауланы Мухаммеда Доса «Чингизнаме», которое имеет большое значение в решении проблем политической, этнической, экономической, социокультурной жизни племен, проживавших на территории Казахстана в средние века. Основное значение этих данных – наличие сведений, связанных с историей власти и властвования, сословия дворянства и структуре управления в Золотой Орде. Русские летописи, официальные документы и архивные материалы XIV–XVII веков также имеют большое значение в изучении истории Золотой Орды в эпоху позднего средневековья. Русские летописи периода подчинения русских земель Золотой Орде показывают многие неизвестные стороны отношений русских князей с правителями Орды. Они содержат сведения о внутреннем, социальном и политическом положении Золотой Орды, в частности, о борьбе между различными группами ордынских правителей в 60–70-х годах XIV века.

Сведения, относящиеся ко времени Мамая, Тохтамыса, Едиге, эмира Тимура и описывающие попытки этих правителей повлиять на судьбу распадающейся Золотой Орды и тем самым помешать Москве, Литве и Польше в их борьбе за государственную централизацию, разнообразны. В советской историографии политическая история улуса Жошы рассматривают в своих работах В.В. Бартольд, А.Ю. Якубовский, Г.Ф. Федоров-Давыдов, М.Г. Сафаргалиев, И.Б. Греков, Н. Мукамедияров, В.Л. Егоров и др., однако в них имеют место идеологические искажения, недостаточное освещение устной историологии.

Об истории Золотой Орды в западной и российской историографии написано немало работ. Уже в 30-х годы XIX века (1826, 1832) Российская академия наук объявила конкурс работ по истории Золотой Орды. Это свидетельствует о большом интересе к истории Золотой Орды. Возникновение, развитие и упадок, усиление и ослабление любого государства являются результатом политики его правителя. В истории Золотой Орды каждый правитель имел свое историческое место, различен вклад личности в развитие государство, в правлении каждого есть свои преимущества и недостатки. На основе ретроспективного и комплексного анализа исторических данных можно определить историческую роль любого хана Золотой Орды и дать ему объективную оценку.

Бату-хан был вторым сыном Джучи и основателем Золотой Орды. В период правления ханов Бату и Берке было создано государство, сформировалась его государственная структура, налоговая система, были установлены торговые, политические и дипломатические отношения с соседними государствами. Берке-хан был первым правителем, принявшим ислам и посвятившим себя науке, культуре и духовным ценностям. В период правления хана Мингу-Тимура (1266–1282) Золотая Орда стала независимым государством от Монгольской империи, в которой чеканились монеты от его имени. В период правления хана Узбека, внука Мингу-Тимура, Золотая Орда стала одним из крупнейших средневековых государств.

Он правил 30 лет, крепко держа бразды правления, в своих руках и имел войска с 300.000 воинами. В период правления Узбек хана политика Золотой Орды в отношении Русского государства стала еще жестче, чем прежде, а ислам становится государственной религией. Среди известных правителей следует упомянуть Жанибек-хана, в исторических сведениях он описывается как очень умный, справедливый правитель, принявший исламскую веру, и период его правления связывают с развитием государства. Помимо ханов, сыгравших важную роль в политической истории улуса Джучи, следует упомянуть Ногая, Мамая,

Едиге, эмира Тимура, которые внесли свой вклад в историю империи, ее развитие и ослабления.

Результаты

Административная система государства, роль и функции эмиров в политической истории улуса Джучи является одной из тех проблем, которые на сегодняшний день до конца не изучены. Например, почти нет фундаментальных исследований, касающихся положения и особых функций эмиров. На современном этапе развития исторической науки этому вопросу посвящены научные исследования В.В. Трепавлова, Т.О. Омарбекова, Б.Б. Карибаева, Ж. Сабитова, М.С. Ногайбаевой. В Золотой Орде высшая власть принадлежала хану, за ним следовали Беклербек или Улык Карача – бек и везирь (визирь).

Татарский учёный Р.Н. Безертинов в своем труде «Татары, тюрки – потрясатели вселенной» (история великих империй)», основываясь на арабских данных, отмечает, что согласно традиции Золотой Орды, государственное управление было разделено между правителями, состоявшими из четырех высших чиновников. Из этого следует, что каждого из них зовут Улыс бек или Улыс эмир. Один из них – беклярбек, а другой – везирь. А сам хан не имел никакого отношения к чиновничьему аппарату. Всеми военными делами управлял Беклербек, он главенствовал над другими эмирами, тысячниками и туменами. Он был главнокомандующим над всей армией и, при цитировании из источников, назывался «предводителем армии» или «мечом праведных вождей» (Безертинов, 2001).

Если опираться на закон, то хан был главнокомандующим всей армией, но в реальной жизни войска возглавляли беклербеки. В то же время беклербеки играли важную роль в международной жизни и укрепляли дипломатические отношения, то есть он одновременно занимали и должность министра иностранных дел.

Одним из первых исследовавший эту проблему В.В. Трепавлов анализирует: «Беклербек являлся номинальным главой сословия беков (нойонов, эмиров) и в этом качестве выступал как верховный военачальник. Когда Орда обратилась в ислам, с ним связывалась и идеологическая основа внешней политики, обычная для средневековых мусульманских государств, — борьба (война) за веру. В этом качестве его титуловали «помощь ислама и мусульман», «поборник воителей и борцов за веру». При этом прерогативы беклербека, конечно, уступали ханским, поскольку хан возглавлял весь народ — как в мирное время, так и во время выступления на войну всеобщего ополчения. Кроме того, на беклербека как на второе лицо в государстве возлагались обязанности налаживать отношения с другими странами и, возможно, вершить правосудие в качестве высшей судебной инстанции (в тех сферах жизни и среди тех слоев населения, где пока не распространился шариат). Если институт беклербекства был порождением тюрко-монгольской государственной традиции, то везир и диван — это результаты заимствования мусульманских государственных институтов. Наличие двух высших сановников, беклербека и везира, отражало деление правящей элиты Золотой Орды на две категории — военную знать (нойоны, беки, эмиры) и чиновную администрацию» (Трепавлов, 2014).

В своей статье «Беклербек в структуре монгольской и тюркской государственности» В.В. Трепавлов рассматривает беклербеков как должность с высоким элитным рангом в монголо-тюркской государственной системе. Анализируя генезис этого политического института, приводит информацию из письменных и устных источников. Учитывая, что институт Беклербека возник в XI веке, автор отмечает, что он зародился в тюрко-огузский исторический период и был возрожден в улусе Джучи. «Возрождению тюркского института беклербекства способствовали также тюркизация двора, бюрократии и делопроизводства в Золотой Орде, а также проникновение иранских и огузо-сельджукских элементов государственного устройства. Факторами, которые стимулировали последнее явление, были временное замирение между традиционно враждовавшими Улусами Джучи и Хулагу и принятие в Золотой Орде ислама как государственной религии. Типологическое соответствие золотоордынского беклербека архаичному главному дружиннику позволяет видеть в этом

институте элемент древнетюркского наследия. Логика исторического развития Золотой Орды привела к чрезмерному увеличению компетенции главного бека, хотя он не заменил собой хана. С конца XIV в., по мере ослабления джучидской государственности, значение беклербеков в жизни постордынских государств значительно возросло. В некоторых из них данная должность была монополизирована беками из тюркского племени мангытов», - заключает автор. (Трепавлов, 2014: 34).

Иерархия беков известна из оригиналов ханских ярлыков и их русских переводов, в которых упоминаются темники, тысячники, сотники, десятники, князья улусные, ратные, полчные, людские (возможно, синоним улусных). Все эти военачальники и наместники составляли пирамиду, сходившуюся на вершине к карачи-бекам и беклербеку. В течение XIII в. они образовали своеобразную корпорацию, державшую в руках военно-административную структуру державы и практически не вмешивавшуюся в дела невоенной сферы. В XIV в. стало заметно сближение, и даже определенное слияние военно-кочевой знати, хранительницы завоевательных традиций Монгольской империи, с чиновничеством.

На основании средневековых данных учёный М.С. Ногайбаева в своей статье «Роль и функции племенных вождей в истории Золотой Орды» затронула этот вопрос: «Улык карача-бек возглавлял верховный суд, ведал международными делами, армией и руководил государственным советом, состоявшим из 4-х карача-беков. Государственному совету подчинялись главы туменов, им в свою очередь руководители аймаков и городов. По данным для средневековых авторов аль-Кашканди и аль-Мухибби высшим государственным аппаратом в улусе Джучи был «совет четырех главных эмиров». Самый главный из них, беклербек или бек из беков, командовал всей армией государства. Он контролировал все дела в армии, и ему подчинялись эмиры, тысячники и главы туменов», - это показывает статус и авторитет Беклербека, который считался вторым лицом после хана в золотоордынском государстве (Ноғайбаева, 2022).

Л.Ф. Абзалов, М.С. Гатин, И.А. Мустакимов, Р.Ю. Почекаевв статье «Ярлык о назначении Эмира Тумена из «Дастур ал-катиб» и статус темников в улусах Хулагу, Джучи и Чагатая» отмечают: Темники обладали значительным влиянием как в пределах своих владений, так и в масштабе всей страны и особенно армии. Это заставляло центральные власти изыскивать и нормативно закреплять различные формы контроля для обеспечения их лояльности. Также нельзя не отметить, что информация, содержащаяся в исследуемом документе, подтверждает большинство сведений о статусе темников из других исторических источников, на которые опирались прежде исследователи данного института, в ряде случаев конкретизируя и систематизируя эти сведения (Абзалов, 2023).

Институт темника в связи с политическими катаклизмами в Улусах Хулагу и Джучи прекратил свое существование в этих государствах после их распада. В Чагатайском Улусе же он просуществовал дольше чем в других чингизидских государствах, поскольку именно здесь лучше сохранялись базовые принципы кочевой военной организации, созданные в империи Чингиз-хана. В результате темники фигурируют в чагатайских источниках и при поздних Тимуридах, еще во второй половине XV в.

Татарский ученый Ризаетдин Фахретдин, живший в XIX веке, в своем труде под названием «Алтын Урда Ханнары» пишет: «Огланы» состояли из четырех рангов: тумен (управлял 10 тысячами войск), тысячный, стодесятый. Кроме того, сообщается, что знаменитой Золотой Ордой с 1242 по 1481 год правил 41 хан, причем наряду с ханами приводятся биографии Ногая, Мамая и Едиге (Ризаетдин, 1995).

Ногай происходил от Бувала, седьмого сына Джучи-хана. Его отцы так и не захватили ханство. Ногай был одним из самых опытных, надежных и ответственных беклярбеков, служившим государству со времен Бату и Берке ханов. Он участвовал в походе против Хулагуидов в Азербайджан, где потерял один глаз. Ногай был очень хитрым и умным политиком. Он был владел большой территорией от Дона до Дуная. Все налоги, которые он получал с этих ему земель, принадлежали только самому Ногаю. Он заключил мирные

соглашения с правителями соседних стран и установил с ними дипломатические отношения. После хана Берке, при Менгу-Темире и Туда-Мингу, он был отстранен от государственной власти и управлял своими землями. Но при Толе-Буге Ногай воспользовался молодостью и неопытностью правителя и взял власть в свои руки и. в русских летописях того времени Ногай даже называется ханом.

Ведь Ногай не видит в Толе-Буге правителя и держит власть в своих руках. Русским князьям было разрешено издавать указы и править от своего имени. Вскоре после похода на Венгрию и Польшу в 1287 году Толе-Буга выступил против Ногая. Ногай, опираясь на свою власть, убивает Толе-Бугу используя для этого султана Токту и возвышает последнего до ханского званя. Однако дружба Ногая и Токты продлилась недолго. Ногай стал наказывать настроенных против него влиятельных чиновников, занимавших государственные должности, за действия против хана. Многие важные государственные дела, он решал сам. Однако убийство людьми Ногая (путем удушения), матери Токты Шешек хатун, привыкшей вмешиваться в политику, полностью изменило отношение последнего. Ногай спрятал убивших ее людей в своих владениях и не отдал их по просьбе хана. С тех пор дружбе между ними наступает конец, они сражаются друг с другом, в результате чего Ногай погибает. А его три сына позже восстали друг против друга и убивают друг друга, а последний из них был убит Токта-ханом в 1302 году. И право собственности на их земли было возвращено Токта-хану.

В письмах египетского султана беклярбек Жанибек-хана Кутлыбука описывается как «правитель Узбекской земли, высший эмир, великий, учёный, справедливый, укрепитель, примиритель, управитель... величие ислама и мусульман, глава эмиров двух миров, сторонник борцов и воинов за религию, глава армии, союзник королей и султанов, меч правителя мусульман» (Тизенгаузен, 1884: 230).

За поддержку золотоордынских ханов беки и вожди племен стали получать государственные привилегии. В частности, усиливается роль представителей племен и их сородичей в политической жизни государства.

Например, периодом расцвета золотоордынского государства было правление хана Узбека, но вскоре в государстве начались неспокойные годы и начали формироваться предпосылки для кризисных явлений. В этот период, по мнению исследователя М.С. Ногайбаевой: «Одним из проявлений стало в усиление власти и влияния эмиров, которые являются вождями местных родов и племен. На этом этапе идет усиление влияния крупных племен, которые составляли народ Золотой Орды. Поэтому вышедшие из местных родов и племен исторические, опираясь на поддержку других племенных вождей, начинают стремиться к захвату верховной власти (Ноғайбаева, 2022: 26).

Особенно ярко этот процесс проявился в 1360–1380 годы, известные как «великая замятня» в истории Золотой Орды. Правители правого крыла Золотой Орды Кыят Мамай, Ходжа Шеркеш и другие стремятся к власти во дворце. То правители левого крыла потомки Джучи, такие как Кызыр, Орда-Мелик-шейх, Темир Ходжа, Мурид, Касым-хан, сын Ерзена, Урус-хан, сын Чимтая, стремится объединить Ак Орду и Золотую Орду под своей властью. А в конце 1370-х годов происходит борьба за престол между Урус-ханом и Мамаем. В этот момент и началась политическая деятельность Едиге, который был главным эмиром Урус-хана.

Историк Мухтар Ходжа в своей статье «Ойсыл, беклярбек Золотой Орды» наглядно показывает, что эмиры сыграли важную роль в истории Золотой Орды (Мұхтар, 2018). Сопоставляются и анализируются данные устной историологии: «Вышеупомянутые свидетельства и устные сведения сообщают о том, что в 1313–1341 гг. хану Золотой Орды Узбеку несколько раз служил беклербеком, и в арабских и других восточных сочинениях он упоминается как Иса или Исабек, а в ногайских сказаниях - Айсыл би, в татарских Айса, казахских шежире Ойсыл, нет сомнения, что это одно и то же историческое лицо, одна личность.

Таким образом, Иса-Айса-Айсыл би-Ойсыл жил во времена правления Узбек и Жанибек ханов Золотой Орды, то есть в первой половине XIV века. Во время правления хана Узбека он занимал высшую государственную должность после хана в Золотой Орде и назывался Беклербек (бек беков). По словам известного арабского путешественника Ибн Баттуты, он «начальник улуса, что значит начальник эмиров. Я застал его живым; он был женат на дочери султана». Он руководил армией империи, регулировал отношения с соседними странами, участвовал в распространении ислама. По некоторым данным, Крымом правил один из его сыновей.

«Достигнув определенного возраста, несмотря на боль в ноге, слуги носили его и привозили на важные встречи. Он взял в жены ханскую дочь и отдал хану свою дочь в жены», - пишет автор. В заключении он отмечает: «Ойсыл, Майкы би, Бахтияр и другие малоизвестные исторические личности, имена которых упоминаются в казахских летописях, участвовали формировании Монгольской империи и Золотой Орды и способствовали ее процветанию. Созданная на этой территории история и цивилизация этих государств, является общим достоянием всех тюркских народов и казахского народа Великой степи и одним из истоков возникшего в более позднюю эпоху Казахского ханства.

Исследователь Ж. Сабитов в одной из своих работ по истории Золотой Орды и ее этническому составу и политической истории, в частности в статье «Эмиры Узбек Хана и Джанибек Хана», анализируя данные «Дафтари Чингиз-наме» пишет: «В данном источнике упомянута племенная принадлежность Тайдуллы, она происходит из рода Кипчак. Кроме того, там приведен список эмиров, бывших в эпоху хана Джанибека: Мангытай, Бурулдай, сын Уйшина Исы Амет, алчин Алав, ак мангыт Тимур-бий, энджли Кутлы-Буга, сиджиут Али-бий, сын кията Исатая (Астая) Джир-Кутлу, сын Алачи-бия Мамай кипчак. Ширин Урук-Тимур, аргын Кара-ходжа, барын Сарай-бий, буркут Алатай-бий, м.ман (найман) Азмат, тама Узук-Чу, джалаир Б.т.р-бий, сын Кипчака М.нгала Тимур-бий, сын Кунграта обладателя сорока копей К.р.з. Булат бахадура, Бек-бий. Здесь стоит отметить, что Кара-ходжа и Урук-тимур (служилиТохтамышу) жили чуть позже и вряд ли могли быть эмирами Джани-бек-хана. Также, имя Бурулдай, скорее всего, также не относилось к этой эпохе. Бурулдай жил на век раньше и был аталыком Шибана» - и показывает эмиров каждого родоплеменного объединения (Сабитов, 2014). Это указывает на ту важную роль эмиров в государственных делах.

Знаменитый Мамай жил в Золотой Орде в 1359–1379 годах. В течении 20-летней «великой замятни» одним из правителей раздробленного государства стал Габдулла-хан. Он был зятем Бердибека хана. Мамай был очень умным и смелым человеком. Однако волею судьбы войска под командованием Мамая потерпели поражение в Куликовской битве. А сам он был убит генуэзцами в Крыму. В.В. Трепавлов пишет следующее о Мамае: «Ему удалось заручиться доверием хана Бердибека, жениться на его дочери и занять пост беклербека. Во время «великой замятни» Мамай фактически управлял территорией к западу от Волги – от имени своих ставленников, марионеточных ханов. Эти ханы-«цари» во всем зависели от «князя Мамая», для которого летописцы не жалели уничижительных эпитетов. В летописях неоднократно подчеркивается несамостоятельность ханов «Мамаевой Орды». Это особенно ярко контрастировало с отношением к Тохтамышу, покончившему с всевластием этого беклербека. А вот о Тохтамыше наши средневековые авторы отзываются с должным почтением в силу его высшего иерархического «царского» ранга — несмотря на разорение им Москвы в 1382 г.Появление Мамая на политической сцене было следствием сложных социальных процессов, которые развернулись в Золотой Орде в первой половине XIV в. (Трепавлов, 2014).

Едиге, сын Кутлу Каба, происходил из рода Мангыт, был одним из самых хитрых и сильных политиков, батыр и эмир, известный своим правлением в Золотой Орде. Он начал выделяться среди других еще в период правления Мамая. Свою службу он начал под началом Тохтамыс-хана, но позже по каким-то причинам столкнулся с его противодействием и поступил на службу к эмиру Тимуру в городе Самарканд. Эмир Тимур способствовал его

выступлению против Тохтамыса и добился этой цели в 1391 году. Предательство Едиге приводит к поражению Токтамыса. Однако Едиге обманывает Тимура и возвращается в Золотую Орду. В период с 1396 по 1411 год Темир-Кутлук, Шадибек, Поладбек и Темир стали ханами, но фактически правил Едиге.

Он правит землями между Волгой и Яиком. Ибн Гарабшах отмечает следующее об Едиге: «Он был очень умным и знающим политиком. Он был добр к своим друзьям и суров к своим врагам. Он не пропускал тридцатидневного поста и пяти ежедневных молитв. Выполнял правила шариата, а также он также собирал и читал научные книги по образованию и искусству. У него было много друзей, которые прислушивались к его словам. Двадцать лет был судьей в Дешти - Кыпчаке. Он прожил хорошую жизнь. У него осталось около двадцати детей. Да простит Бог! Он пожертвовал всем ради своих личных интересов», и приходит к заключению, что в Золотой Орде не было бы таких потрясений, если бы он не совершил измену Тохтамыс хану.

Едиге пользовался своим политическим влиянием, умело используя потомков Джучи. Он заменял хана и ставил на престол того кто следовал его наставлениям и делал то, чего от него ждали. В 1407 году Джелал-ад-Дин объявил себя ханом Булгара, а в 1408–1409 гг. организовал поход на русские земли и покоряет (Серпухов, Дмитров, Ростов, Переяславль, Нижний Новгород и другие города). Он осаждает Москву, но не сумев ее взять отступает. В 1409 году Едиге убивает Тохтамыса, укрывавшегося в Западной Сибири и захватывает Хорезм. Однако полсе перемен в Золотой Орде, когда к власти в 1411 году пришли дети Тохтамыса, он был отстранен от власти и бежал в Хорезм.В 1419 году Едиге был убит под Сарайчиком Кадырберди, сыном хана Тохтамыса. Так, в советской историографии складывается точка зрения, что знаменитый Едиге, долгие годы занимавший должность эмира и державший власть Золотой Орды в своих руках способствовал ее ослаблению, а его потомки впоследствии правили в Ногайской Орде. Сегодня изучают множество научных исследований по истории правления Едиге и идет сравнительный анализ с устными источниками.

Например, профессор Талас Омарбеков в своей статье «Едиге - человек, оставивший глубокий след в сознании истории» охарактеризовал Едиге как личность, которая привела к «усилению позиций бека из беков (беклербек), ставшей административной должностью на равных с везирем после власти великого хана и его кровных наследников, принадлежащих к роду Чингисхана в Золотой Орде» (Омарбеков, 2020). Именно по этой причине Едиге называли «эмиром», он командовал всеми войсками и был на этой значимой властной ступени.

В Золотой Орде должность беклербека передавалась по наследству от отца к сыну. То есть именно на такой государственной должности был и отец Едиге Балтычак. Едиге следил за неукоснительным соблюдением принципов закона «Яссы» Чингисхана в системе государственного управления. Согласно этим законам, если ордынские эмиры нарушали порядок государственной службы, то самым суровым наказанием была смерть. Когда-то, согласно порядку, установленному самим Чингисханом, любой эмир должен был подчиняться только великому хану и делать только то, что он приказывает. К смертной казни приговаривался человек как предатель, которого назначили на определенную должность и, например, русские князья, вступили в сговор с правителями других стран без предупреждения великого хана. Следует отметить, что до сегодняшнего дня в нашей исторической науке глубоко не изучены политические действия Едиге как государственного деятеля, его государственные и экономические реформы, направленные на укрепление власти в улусе Джучи.

Профессор Б.Б.Карибаев в своей статье «Историческая роль Едиге бия в истории Золотой Орды» утверждает, что «помимо ханов, официально занимавших престол, есть и другие личности, оставившие глубокий след в истории Золотой Орды», хотя они и не были представителями правящей династии (Карибаев, 2020). Роль некоторых из них была важнее роли официальных ханов. Среди них особо место занимает имя Едиге бия (1357-1419гг.). В период распада Золотой Орды он поднялся на историческую арену, и около 25 лет играла одну из главных ролей в истории империи. Почти четверть века он пытался остановить распад

Золотой Орды и восстановить ее былое могущество. В то же время он закладывает основу нового государства, которое соответствовало требованиям времени – Ногайской Орды. Его потомки по сей день гордятся тем, что ведут свое происхождение, от Едиге бия.

Исследователи М.А. Алпысбес и Ф.Т. Алеушинов в статье «Роль Едиге би в истории Улуг Улуса (Золотой Орды)» делают заключение: Едиге би обладал большим политическим влиянием на правящих ханов, при нем расширилось значение родоправителей в укреплении позиций эмиров наряду с ханами. Его главным достижением следует считать, что создание Мангытского юрта, названного впоследствии Ногайской Ордой, которая в дальнейшем имела, не всегда успешные, но все же попытки, служившие делу сохранения Улуг Улуса (Золотой Орды). Едиге би в казахской истории представлен весьма амбициозным, расчетливым и умным политиком. При этом его представляют властным и чрезвычайно жестоким человеком. Обозначенные качества и реализованные действия позволили Едиге би оставить свой след в истории Улуг Улуса и государства в целом» (Алпысбес, 2023).

Заключение

Концептуальные и контекстуальные подходы основаны на документальном измерении письменных и устных источников по истории Золотой Орды. Современная историческая мысль детерминируется новыми теоретико-концептуальными подходами, отказом от стереотипных воззрений. Изучение этих источников современными исследователями демонстрирует сочетание двух противоположных подходов – классической исторической традиции и инновационной мысли. Проблема сложения улусной системы правления или структуры административно-территориального деления золотоордынской империи является, по мнению современных исследователей определяющим фактором не только социально-экономических, но и этнических процессов. Новые подходы и исторические парадигмы, применяемые в изучении кочевой государственности, представляют собой систематизацию и объяснение эмпирического материала, накопленного поколениями исследователей. Все эти изменения связаны с развитием междисциплинарных подходов в рассмотрении общеисторических процессов, системных подходов и новой методологии анализа государственной структуры Золотой Орды, и особой роли эмиров в усложнении и дифференциации политической элиты.

Литература

Абзалов и т.д., 2023 — *Абзалов Л.Ф., Гатин М.С., Мустакимов И.А., Почекаев Р.Ю.* Ярлык о назначении Эмира Тумена из «Дастур ал-катиб» и статус темников в улусах Хулагу, Джучи и Чагатая // GOLDEN HORDE REVIEW, 2023. № 11(3). [Электронный ресурс] – Режим доступа: file:///C:/Users/%D0%A0%D0%A0/Desktop/%D0%A1%D0%9A%D0%9E%D0%9F%D0%A3%D0%A1/%D0%97%D0%9E-3-2023-592-610.pdf

Алпысбес, Алеушинов, 2023 — *Алпысбес М.А., Алеушинов Ф.Т.* Роль Едиге би в истории Улуг Улуса (Золотой Орды) // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz», 2023. С. 464–478. [Электронный ресурс] – Режим доступа: https://edu.e-history.kz/index.php/history/article/view/855

Әбілғазы, 1991 — *Әбілғазы.* Түрік шежіресі. Алматы, 1991. 208 б.

Барфилд, 2009 — *Барфилд Т.Дж.* Опасная граница: кочевые империи и Китай (221 г. до н.э. – 1757 г. н.э.). Санкт-Петербург, Нестор-История, 2009. 488 с.

Безертинов, 2001 — *Безертинов Р.Н.* Татары, тюрки — потрясатели вселенной (история великих империй). Новосибирск, 2001. 733 с.

Васильев, 2020 — *Васильев Л.С.* История Востока. Москва: Издательство Юрайт, 2020. 360 с.

Ионов, 2007 — *Ионов И.Н.* Цивилизационное сознание и историческое знание: проблемы взаимодействия. Москва, Наука, 2007. 477 с.

Каппелер, 2004 — *Каппелер А.* Формирование Российской империи в XV – начале XVIII века: наследство Руси, Византии и Орды // Российская империя в сравнительной перспективе. Сборник статей. Москва, 2004. 491 с.

Карибаев, 2020 — *Карибаев Б.Б.* Алтын Орда тарихындағы Едіге бидің тарихи рөлі. // «Ер Едігенің Алтын Орда тарихындағы орны» атты Алтын Орданың құрылғанына 750 жыл толуына арналған республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдарының жинағы. Алматы, 3 желтоқсан 2020 ж. Алматы: Қазақ университеті, 2020. С. 39–45.

Мұхтар, 2018 — *Мұхтар Қожа.* Алтын Орданың беклербегі Ойсыл. Егемен Қазақстан, 2018. [Электронный ресурс] – Режим доступа: https://egemen.kz/article/172394-altyn-ordanynh-beklerbegi-%E2%80%93-oysyl

Ноғайбаева, 2022 — *Ноғайбаева М.С.* Алтын Орда тарихындағы тайпа бектерінің рөлі мен қызметі // ҚазҰУ Хабаршысы. Тарих сериясы, 2022. [Электронный ресурс] — Режим доступа: https://bulletin-history.kaznu.kz/index.php/1-history/article/download/1540/871

Омарбеков, 2020 — *Омарбеков Т.О.* Едіге – халық санасында терең із қалдырған тарихи тұлға // «Ер Едігенің Алтын Орда тарихындағы орны» атты Алтын Орданың құрылғанына 750 жыл толуына арналған республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдарының жинағы. Алматы: Қазақ университеті, 2020. С. 6-19.

Рашид ад-Дин, 1960 — *Рашид ад-Дин.* Сборник летописей. Т. 2. Пер. Ю.П. Верховского. Москва. Ленинград, 1960. 248 с.

Репина, 2004 — *Репина Л.П.* Историческая память и современная историография // Новая и новейшая история, 2004. № 5. С. 39–40.

Рибер, 2004 — *Рибер А.* Сравнивая континентальные империи // Российская империя в сравнительной перспективе. Сборник статей. Под ред. А.И. Миллера. М.: Новое издательство, 2004. 384 с.

Ризаетдин, 1995 — *Ризаетдин Фахретдин.* Алтын Урда Ханнары. Казан, 1995. 127 с.

Сабитов, 2014 — *Сабитов Ж.* Эмиры Узбек-хана и Джанибек-хана, 2014. [Электронный ресурс] – Режим доступа: file:///C:/Users/%D0%A0%D0%A0/Downloads/emiry-uzbek-hana-i-dzhanibek-hana.pdf

Сборник материалов, 1884 — *Сборник материалов,* относящихся к истории Золотой Орды. Т. I. Извлечения из сочинений арабских. Пер. с араб. В.Г. Тизенгаузена. Санкт-Петербург, 1884. 588 с.

Торланбаева, 2016 — *Торланбаева К.У.* Некоторые вопросы развития политической власти в обществах кочевников Центральной Азии // «edu.e-history.kz», 2016. № 1.

Трепавлов, 2014 — *Трепавлов В.* Беклербек в структуре монгольской и тюркской государственности // Золотоордынское обозрение, 2014. [Электронный ресурс] - Режим доступа: https://cyberleninka.ru/article/n/beklerbek-v-strukture-mongolskoy-i-tyurkskoy-gosudarstvennosti

Энтухшвин, 2008 — *Энтухшвин Б.* Традиции государственности и история кочевников // Монгольская империя и кочевой мир. Кн. 3. изд. Улан-Удэ. БНЦ СО РАН, 2008. С. 227–239.

References

Abilghazy, 1991 — *Abilghazy.* Turik shezhirese [Turkish Chronicles]. Almaty, 1991. 208 p. (In Kaz.).

Abzalov, et. al, 2023 — *Abzalov L.F., Gatyn M.S., Mustakimov I.A., Pochekaev R.Yu.* Yarlyk o naznachenii Emira Tumena iz 'Dastur al-katib' i status temnikov v ulusakh Khulagu, Dzhuchi i Chagataia [The label on the appointment of the Emir Tumen from Dastur al-katib and the status of prisoners in the uluses of Hulagu, Jochi and Chagatai]. Golden Horde Review, 2023. Pp. 592-610. // file:///C:/Users/%D0%A0%D0%A0/Desktop/%D0%A1%D0%9A%D0%9E%D0%9F%D0%A3%D0%A1/%D0%97%D0%9E-3-2023-592-610.pdf. (In Russ.).

Alpyssbes, Aleushinov, 2023 — *Alpyssbes M.A., Aleushinov F.T.* Rol' Ediige bi v istorii Ulug Ulusa (Zolotoy Ordy) [The role of Edige bi in the history of Ulug Ulus (Golden Horde)]. Elektronnyi nauchnyi zhurnal «edu.e-history.kz». URL: https://edu.e-history.kz/index.php/history/article/view/855. (In Russ.).

Barfield, 2009 — *Barfield T.Dzh.* Opasnaya granitsa: kochevye imperii i Kitai (221 g. do n.e. – 1757 g. n.e.) [Dangerous frontier: Nomadic Empires and China (221 bc – 1757 ad)]. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriya, 2009. 488 p. (In Russ.).

Bezertinov, 2001 — *Bezertinov R.N.* Tatary, tyurki – potresateli vselennoi (istoriya velikikh imperii) [Tatars, Turks – the shakers of the universe (the history of great empires)]. Novosibirsk, 2001. 733 p. (In Russ.).

Entukhshvin, 2008 — *Entukhshvin B.* Traditsii gosudarstvennosti i istoriya kochevnikov [Traditions of statehood and the history of nomads]. V Mongol'skaya imperiya i kochevoy mir. Ulan-Ude: BNTs SO RAN, 2008. Pp. 227–239. (In Russ.).

Ionov, 2007 — *Ionov I.N.* Tsivilizatsionnoe soznanie i istoricheskoe znanie: problemy vzaimodeistviya [Civilizational consciousness and historical knowledge: problems of interaction]. Moskva: Nauka, 2007. 477 p. (In Russ.).

Kappeler, 2004 — *Kappeler A.* Formirovanie Rossiiskoi imperii v XV – nachale XVIII veka: nasledie Rusi, Vizantii i Ordy [The Formation of the Russian Empire in the XV – early XVIII century: the Legacy of Russia, Byzantium and the Horde]. // V Rossiiskaya imperiya v sravnitelnoy perspektive. Moskva, 2004. 491 p. (In Russ.).

Karibaev, 2020 — *Karibaev, B.B.* Altyn Orda tarykhindagy Ediige biding tarihi roli // V «Er Ediigenin Altyn Orda tarykhindagy orny» atty Altyn Ordanyn kuryluanyna 750 zhyl toluyna arnalgan respublikanskaya nauchno-prakticheskaya konferentsiya materialdarynyn zhynagy. Almaty: Kazakh universiteti, 2020. Pp. 39–45. (In Kaz.).

Mukhtar, 2018 — *Mukhtar Khoja.* Altyn Ordanyn beklerbegi Oysyl [Beklerbek Oisyl of the Golden Horde], 2018. URL: https://egemen.kz/article/172394-altyn-ordanynh-beklerbegi-%E2%80%93-oysyl (In Kaz.).

Nogaybaeva, 2022 — *Nogaybaeva M.S.* Altyn Orda tarykhindagy taypa bekterinin roli men kyzmeti [The role and function of tribal Beks in the history of the Golden Horde]. KazNU Khabarshysy. Tarykh seriyasy, 2022. URL: https://bulletin-history.kaznu.kz/index.php/1-history/article/download/1540/871 (In Kaz.).

Omarbekov, 2020 — *Omarbekov T.O.* Ediige – khalykh sanasynda tereen iz kaldyrghan tarihi tulgha [Edige is a historical figure who left a deep mark on the minds of the people] // V «Er Ediigenin Altyn Orda tarykhindagy orny» atty Altyn Ordanyn kuryluanyna 750 zhyl toluyna arnalgan respublikanskaya nauchno-prakticheskaya konferentsiya materialdarynyn zhynagy, 6-19. Almaty: Kazakh universiteti, 2020. Pp. 6–19. (In Kaz.).

Rashid ad-Din, 1960 — Rashid ad-Din. Sbornik letopisei [Collection of chronicles]. Vol. 2. Per. Yu.P. Verkhovskogo. Moskva-Leningrad, 1960. 248 p. (In Russ.).

Repina, 2004 — *Repina L.P.* Istoricheskaya pamyat' i sovremennaya istoriografiya [Historical memory and modern historiography]. Novaya i noveishaya istoriya, 2004. Pp. 39–40. (In Russ.).

Riber, 2004 — *Riber A.* Sravnivaya kontinental'nye imperii [Comparing the Continental Empires] // V Rossiiskaya imperiya v sravnitelnoy perspektive. Sbornik statei, pod red. A.I. Millera. Moscow: Novoe izdatel'stvo, 2004. 384 p. (In Russ.).

Rizayeddin, 1995 — *Rizayeddin*, Fakhretdin. Altyn Urda Khannary [Khans of the Golden Horde]. Kazan, 1995. 127 p. (In Russ.).

Sabitov, 2014 — *Sabitov Zh.* Emiry Uzbek-khana i Dzhanybek-khana [The Emirs of Uzbek Khan and Janibek Khan], 2014. URL: file:///C:/Users/%D0%A0%D0%A0/Downloads/emiry-uzbek-hana-i-dzhanibek-hana.pdf (In Russ.).

Sbornik materialov, 1884 — *Sbornik materialov,* otnosyashchikhsya k istorii Zolotoy Ordy. T. I. Izvlecheniya iz sochinenii arabskiikh. Per. s arab. V.G. Tizenga uzena [Collection of materials related to the history of the Golden Horde. T. I. Extracts from the writings of the Arabians. Translated from Arabic by V.G. Tiesenhausen]. Sankt-Peterburg, 1884. 588 p. (In Russ.).

Torlanbaeva, 2016 — *Torlanbaeva K.U.* Nekotorye voprosy razvitiya politicheskoy vlasti v obshchestvakh kochevnikov Tsentral'noy Azii [Some issues of the development of political power in the nomadic societies of Central Asia]. edu.e-history.kz, 2016. No. 1. (In Russ.).

Trepavlov, 2014 — *Trepavlov V.* Beklerbek v strukture mongol'skoy i tyurkskoy gosudarstvennosti [Beklerbek in the structure of the Mongolian and Turkic statehood]. Zolotoordynskoe obozrenie, 2014. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/beklerbek-v-strukture-mongolskoy-i-tyurkskoy-gosudarstvennosti (In Russ.).

Vasil'ev, 2020 — *Vasil'ev L.S.* Istoriya Vostoka [The History of the East]. Moscow: Izdatel'stvo Yurayt, 2020. 360 p.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 1, pp. 265-282, 2025
Journal homepage: https://edu.e-history.kz

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_1_265-282

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 12.79.51
UDC: 378.1

WORLD AND KAZAKHSTANI EXPERIENCE OF ACADEMIC MOBILITY: HISTORY AND CURRENT TRENDS

Altyn Slamkaydarovna Ualtayeva[1], *Elvira Abishkyzy Mussayeva*[2*], *Zulfia Abdihalikovna Meldibekova*[3]

[1]Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Gylym Ordasy
(28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Center
https://orcid.org/0000-0001-9530-352X. E-mail: altyn.lazzat@mail.ru

[2]Karaganda University of Kazpotrebsoyuz
(9, Akademicheskiy Str., 100009 Karaganda, Republic of Kazakhstan)
Master, senior Lecturer
https://orcid.org/0000-0002-9006-6518. E-mail: elvira.musaeva.75@mail.ru
*Corresponding author

[3]Kazakhstan International Information Technology University
(Taugul-1, 050042 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
https://orcid.org/0000-0003-2042-5316. E-mail: z.meldibekova@iitu.edu.kz

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2025
© Ualtayeva A.S., Mussayeva E.A., Meldibekova Z.A., 2025

Abstract. *Introduction.* This study examines the historical stages of the process of accession of the Republic of Kazakhstan to the Bologna Convention on the training of competitive specialists based on the investigation of the positive and negative aspects of academic mobility. Particular attention is paid to the history of the European educational space and development of the Bologna Process, the principles, goals, and concept of the educational process, which are currently still relevant. *The Goal and objectives* of this paper are to study the formation of the Bologna system in industrial and post-industrial conditions in comparative and retrospective analysis, starting with the idea of creating a common educational space of European countries, which started in the 70s of the 20th centuries. In the 1990s, this initiative was supported by 48 states and in 2010 the Republic of Kazakhstan joined them. This study reflects application of comparative, historical, systematic and statistical methods. Based on the retrospective approach, the specific features of academic mobility in Kazakhstan, changes in this system over the years of independence and after joining the Bologna system, the contribution of the Bolashak program to the development of education in the framework of academic mobility were studied. *Results.* The study of diverse historiographic materials allowed researchers to consider the stages and consequences of academic mobility, identify its advantages, as well as the

risks for Kazakhstan, which are regarded as intellectual losses. *Conclusion*. This allowed to identify one of the main reasons for the “brain drain”, which is an unstable socio-economic situation in the country and low wages level for the intellectual elite. The authors attempt to analyze government programs aimed at reducing negative processes of the intellectual emigration and offer practical recommendations for preserving the country’s intellectual potential.
Keywords: Republic of Kazakhstan, academic mobility, Bologna Process, migration, “brain drain”, international cooperation, intellectual property
Acknowledgments. This research is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan BR20280975 “Historical traditions of Kazakh statehood and the issues of preserving national identity”.
For citation: Ualtayeva A.S., Mussayeva E.A., Meldibekova Z.A. World and Kazakhstani experience of academic mobility: history and actual trends // Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”. 2025. Vol. 12. No. 1. Pp. 265–282. (In Eng.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_1_265-282

АКАДЕМИЯЛЫҚ ҰТҚЫРЛЫҚТЫҢ ӘЛЕМДІК ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ТӘЖІРИБЕСІ: ТАРИХЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ТРЕНДЕНЦИЯЛАР

Уалтаева Алтын Слямкайдаровна[1], *Мусаева Эльвира Абышқызы*[2*], *Мельдибекова Зульфия Абдихалыковна*[3]

[1]Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты, Ғылым ордасы
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
https://orcid.org/0000-0001-9530-352X. E-mail: altyn.lazzat@mail.ru

[2]Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті
(9-үй, Академическая көш., 100009 Қарағанды, Қазақстан Республикасы)
[2]Магистр, аға оқытушы
https://orcid.org/0000-0002-9006-6518. E-mail: elvira.musaeva.75@mail.ru
*Автор-корреспондент

[3]Қазақстан халықаралық ақпараттық технологиялар университеті
(Таугүл-1, 050042 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
https://orcid.org/0000-0003-2042-5316. E-mail: z.meldibekova@iitu.edu.kz

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025
© Уалтаева А.С., Мусаева Э.А., Мельдибекова З.А., 2025

Аңдатпа. Атаулы зерттеу жұмысында академиялық ұтқырлықтың оң және теріс жақтарын сараптау негізінде бәсекеге қабілетті мамандарды даярлау мәселелері бойынша Қазақстан Республикасының Болон конвенциясына қосылу үрдісінің тарихи кезеңдері қарастырылады. Қазіргі кездегі өзекті болып табылатын еуропалық білім беру кеңістігінің даму тарихына, Болон конвенциясының қалыптасуына, білім беру үрдісінің принциптері мен мақсаттарына, тұжырымдамасына ерекше назар аударылады. Мақаланың *мақсаты* мен міндеттері XX ғасырдың 70-жылдарында басталған Еуропа елдерінің жалпы білім беру кеңістігін құру идеясынан бастап, индустриалды және постиндустриалды жағдайдағы Болон жүйесінің қалыптасу тарихын салыстыру мен ретроспективада зерттеуден тұрады. 1990 жылдары бұл бастаманы 48 мемлекет қолдады, ал 2010 жылы оған Қазақстан Республикасы қосылды. Зерттеу *материалдары мен әдістері*. Бұл зерттеуде салыстырмалы, тарихи, жүйелі және статистикалық әдістер қолданылды. Ретроспективті тәсіл негізінде Қазақстанның академиялық ұтқырлығының өзіндік ерекшеліктері, тәуелсіздік жылдарындағы және Болон жүйесіне қосылғаннан кейінгі осы жүйедегі өзгерістер, академиялық ұтқырлық

шеңберінде білім беруді дамытуға «Болашақ» бағдарламасының қосқан үлесі зерттелді. *Нәтижелер.* Әртүрлі тарихнамалық материалдарды зерделеу зерттеушілерге академиялық ұтқырлықтың кезеңдері мен салдарын зерттеуге, оның артықшылықтарын ғана емес, сонымен қатар зияткерлік шығындар ретінде қарастырылатын Қазақстан үшін тәуекелдерді де анықтауға мүмкіндік берді. Бұл «ақылдың сыртқа кетуінің» негізгі себептерінің біріне-елдегі тұрақсыз әлеуметтік-экономикалық жағдайды және зияткерлік элитаның жалақысының төмен деңгейін анықтауға мүмкіндік береді. Зерттеушілер зияткерлік эмиграцияның келеңсіз үрдістерін азайтуға бағытталған мемлекеттік бағдарламаларды талдауға тырысып, елдің зияткерлік әлеуетін сақтау бойынша тәжірибелік ұсыныстар ұсынады.
Түйін сөздер: Қазақстан Республикасы, академиялық ұтқырлық, Болон үрдісі, көші-қон, «ақылдың сыртқа кетуі», халықаралық ынтымақтастық, зияткерлік меншік.
Алғыс. Мақала «Қазақ мемлекеттілігінің тарихи дәстүрлері және ұлттық бірегейлікті сақтау мәселелері» BR20280975 жобасы аясында орындалды.
Дәйексөз үшін: Уалтаева А.С., Мусаева Э.А., Мельдибекова З.А. Академиялық ұтқырлықтың әлемдік және қазақстандық тәжірибесі: тарихы және қазіргі тренденциялар // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2025. Т. 12. № 1. 265–282 бб. (Ағылш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_1_265-282

МИРОВОЙ И КАЗАХСТАНСКИЙ ОПЫТ АКАДЕМИЧЕСКОЙ МОБИЛЬНОСТИ: ИСТОРИЯ И АКТУАЛЬНЫЕ ТРЕНДЫ

Уалтаева Алтын Слямкайдаровна[1], *Мусаева Эльвира Абышкызы*[2*], *Мельдибекова Зульфия Абдихалыковна*[3]

[1]Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, Ғылым ордасы
(д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, Руководитель центра
https://orcid.org/0000-0001-9530-352X. E-mail: altyn.lazzat@mail.ru

[2]Карагандинский университет Казпотребсоюза
(д. 9, ул. Академическая, 100009 Караганда, Республика Казахстан)
Магистр, старший преподаватель
https://orcid.org/0000-0002-9006-6518. E-mail: elvira.musaeva.75@mail.ru
*Автор-корреспондент

[3]Международный университет информационных технологий
(Таугуль-1, 050042 Алматы, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор
https://orcid.org/0000-0003-2042-5316. E-mail: z.meldibekova@iitu.edu.kz

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025
© Уалтаева А.С., Мусаева Э.А., Мельдибекова З.А., 2025

Аннотация. *Введение*. В данном исследовании рассматривается исторические этапы процесса присоединения Республики Казахстан к Болонской конвенции по вопросам подготовки конкурентоспособных специалистов на основе экспертизы положительных и отрицательных сторон академической мобильности. Особое внимание уделено истории развития европейского образовательного пространства и формированию Болонской конвенции, принципам и целям, концепции образовательного процесса, которые являются актуальными на современном этапе. *Цель и задачи* статьи состоят в исследовании истории становления Болонской системы в индустриальных и постиндустриальных условиях в сравнении и ретроспективе, начиная с идеи создания общего образовательного пространства европейских стран, стартовавшего в 70-е годы XX века. В 1990-х годах эта инициатива была поддержана

48 государствами, а в 2010 году к ней присоединилась Республика Казахстан. В настоящем исследовании были использованы сравнительные, исторические, систематические и статистические методы на основе ретроспективного подхода исследованы специфические особенности академической мобильности Казахстана, изменения в этой системе за годы независимости и после присоединения к Болонской системе, вклад программы «Болашак» в развитие образования в рамках академической мобильности. *Результаты.* Изучение многообразного историографического материала позволило исследователям рассмотреть стадии и последствия академической мобильности, определены не только ее преимущества, но и риски для Казахстана, которые рассматриваются как интеллектуальные потери. *Заключение*. Это позволило выявить одну из основных причин «утечки умов», как нестабильная социально-экономическая ситуация в стране и низкий уровень оплаты труда интеллектуальной элиты. Исследователями предпринимается попытка анализа государственных программ, нацеленных на сокращение негативных процессов интеллектуальной эмиграции и предлагаются практические рекомендации по сохранению интеллектуального потенциала страны.

Ключевые слова: Республика Казахстан, академическая мобильность, Болонский процесс, миграция, утечка умов, международное сотрудничество, интеллектуальная собственность

Благодарность. Статья выполнена в рамках реализации проекта BR20280975 «Исторические традиции казахской государственности и проблемы сохранения национальной идентичности».

Для цитирования: Уалтаева А.С. Мусаева Э.А. Мельдибекова З.А. Мировой и казахстанский опыт академической мобильности: история и актуальные тренды // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2025. Т. 12. № 1. С. 265–282. (На Англ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_1_265-282

Introduction

In 2010, Kazakhstan was the first Central Asian nation to officially support the 47th European recommendation on higher education. This phenomenon can be attributed to two primary sources. First and foremost, the previous experiences of European nations offered significant beneficial perspectives on developing patterns in higher education in an interconnected world. Furthermore, the incorporation of the higher education system provided Kazakhstan with an opportunity for further global integration. The objective of passing and executing this resolution was twofold: to bolster the development of the national system for training highly qualified persons and to promote intercultural collaboration.

Academic mobility, a fundamental element of the Bologna process, is a technique employed to impart intercultural communication proficiency. Academic mobility primarily encompasses many opportunities for extensive collaboration across universities. This technique functions as an efficient tool for attracting highly skilled instructors and fostering more extensive scientific collaboration.

Due to serious funding and other forms of support in the sphere of education, academic mobility in Europe is one of the most effective in the world, and therefore, it is rightly considered one of the most successful examples for other regional integrations.

Thanks to substantial financing and many types of assistance in the sphere of education, academic mobility in Europe is highly efficient and regarded as a successful model for other regional integrations.

Over the past decade, the education system in Kazakhstan has experienced substantial transformations to accommodate the rise of a market economy. The aforementioned modifications were facilitated by the systematic execution of legislative measures, other regulatory instruments, and the approval of international legal instruments pertaining to education.

The Republic of Kazakhstan engages in international collaboration in the sphere of education strictly in compliance with its domestic legislation and international treaties (Methodological, 2018: 17).

The procedure for being recommended to study abroad, particularly in the context of academic mobility, is specified in the Law of the Republic of Kazakhstan "On Education" established on 27 July 2007, as well as the "On Approval of the Rules of referral to study abroad, including within the framework of academic mobility" (On amending).

The research work is significant because it examines academic mobility not only as a positive trend in the international education sector, but also as a factor contributing to intellectual migration, along with its associated negative implications.

This type of mobility is considered initially useful, contributing to the development of the educational space and the global labor market in the aspect of academic and political discourses. There are most often noted among the advantages the activization of the exchange of knowledge and innovations, the assistance to the intercultural dialogue and ideology of tolerance, and the spread of polylinguistic space.

The research purpose is to study the results and consequences of academic mobility – advantages and risks for Kazakhstan; within the framework of the implementation of this purpose, to consider the history of the emergence of academic mobility through the analysis of the prerequisites of the emergence of the Bologna Convention, to determine the geography and range of academic mobility of students and teachers of Kazakhstan, to consider academic mobility as the new form of population migration in a globalizing world.

Research application: the research results can be used in planning academic mobility by universities. In addition, the suggested practical recommendations can help to resolve personnel issues of various governing structures (Ministry of Education and Science, Committee of the Migration Service of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan).

Novelty/Originality of the research: For the first time, the research of academic mobility in the Republic of Kazakhstan and other countries will be conducted, the factor of the influence of state policy on the development of academic mobility processes will be considered. For the first time, academic mobility will be considered in the context of migration processes.

Discussion

Academic mobility is understood to mean that students and teachers at the universities move to another educational institution inside or outside their country to study or teach for a certain period of time. A multitude of political, cultural, familial, socio-economic, and other obstacles impede academic mobility. The Bologna process originated as an endeavor to eradicate these barriers within the European educational sphere. Thus far, it has disseminated to different geographical areas throughout the globe. Consequently, the contemporary student population engaged in academic mobility can be potentially categorized into two groups: the first group consists of students who are enrolled in specialized exchange programs at either the international or local levels; the second group comprises students who are pursuing various courses at different universities on their own initiative (Haiyan, 2018: 59).

Many scientists (Van Haiyan, A.V. Kuzmin, etc.) consider that academic mobility directly affects the internationalisation of the educational process and promotes the right to free movement of knowledge and human resources (Kuzmin, 2007: 26).

Moreover, L. Harvey points out that academic mobility of learners is a means of internationalisation of education for sharing experience and challenging national limitations between HEIs, as well as preparing learners for the international professional environment (Stavruk, 2009).

While E. Suomela-Salmi focusses on the language of academic mobility, M. Tayamo examines the barriers to achieving academic mobility, such as inadequate funds, poor language preparation, and discrepancies in study programs and curricula (Safronova, 2013).

A. Barblan explores academic mobility as an opportunity to obtain versatile knowledge, expanding the services of access to international centers (Teichler, 2012: 14–16).

The Bologna process, within the context of spatial and social mobility and higher education in Europe, acts as the driving force for Europeanization by emphasizing the ways in which intergovernmental and national stakeholders tackle common mobility concerns. The present research

analyses the main categories of mobility, specifically social and geographical, together with the associated selection processes employed at universities (Powell, Finger, 2012: 270–285).

Mobility may differ in terms of its length, timing within a student's academic program, and the magnitude of inter-institutional study or work abroad initiatives. It may be either coordinated by the student's department or pursued autonomously. Acquired knowledge can include academic study, self-directed learning, teaching, practical work experience (like internships or clinical practice), or other unstructured life experiences unrelated to a higher education degree (Allan, Findlay, 2005: 193).

H. Bauder in his research pointed out that, "mobility" concerns cross-border mobility rather than mobility among occupations and labor markets. Then, he discusses the institutional contextsof academic mobility, mobility as an academic practice and the limitations of academic mobility (Bauder, 2015: 84).

M. Lu and co-authors contend that efforts by host countries to enhance their regulatory capacities have resulted in increased diversity in the pathways for highly skilled migrants to enter. Furthermore, migrants themselves are displaying a more entrepreneurial approach in navigating these pathways. Previously overlooked strategies for mobility, such as marriage channels, are now being actively utilised. Additionally, state and/or commercially organised models are being combined with network-related approaches (Florinskaya, Karachurina, 2018: 187–188).

L.V. Goryunova emphasizes that academic mobility is spatial mobility, which allows students to choose freely the educational trajectory and it contributes to the realization of the right of students to qualitative education (Goryunova, 2006: 39).

The main principles of the organisation of student mobility, as identified by I.M. Mikova, are as follows: the duration of training at the foreign university is either an entire academic year or one semester; English or the language of the host country is used during training; students receive free training on mobility programs; students are responsible for covering any outside expenses; educational credits received at another university are credited; graduates are able to obtain joint and double diplomas (Mikova, 2013: 224).

A.Yu. Slepukhin believes that "academic mobility is the form of internationalization of education through international exchange of students" (Slepukhin, 2004: 17).

Intra-European migration of youth is both internal migration within the Schengen area and external migration outside it (Hauvette, 2010: 47–58).

T.V. Kuprina and L.V. Sergeeva argue that transnational migration flows encompass not just labor and commerce migration, but also educational migration, which is seeing a yearly growth in volume. This form of migration enhances the advancement of human potential, which is intimately linked to the human capital quality (Kuprina, Sandler, 2015: 194–207).

Sharing the above-mentioned estimates of academic mobility, we would like to note that this migration process in the educational space, which includes all the above-mentioned criteria. Firstly, academic mobility is the spatial movement; secondly, it is the realization of the right to free choice of the right to education, which is not always available at home; thirdly, it is the possibility to study another language and other culture of another country; fourthly, it is the development of international ties; fifthly, it is the cultural exchange between developed and developing countries.

Methodology

To examine academic mobility on a global and national scale, the authors employ a range of analytical approaches including comparative, historical, systematic, and statistical methodologies. An analysis of academic mobility and intellectual emigration was conducted using the retrospective approach. For the purpose of conducting qualitative research, the literature and Internet material were reviewed utilising the systematisation approach.

Results

1. Academic mobility as the modern form and factor of social mobility in post-industrial conditions of development.

Multiple phases were traversed in the progression towards the establishment of a fully formed post-industrial society. The education system underwent transformation in response to the rising challenges and issues of the modernising society, effectively meeting its needs. During the Middle Ages, the education system was primarily religious in nature and catered to the interests of the church. However, during the Enlightenment period, there was a strong emphasis on the study of natural sciences and art. During the 19th and 20th hundreds, educational institutions such as secular schools, secondary vocational schools, and higher education institutions were established. The conventional education system has been widely implemented for many decades and has seen little alterations. Family education served as an additional component to this system.

During industrial society, great careful consideration was given to the selection of knowledge and professions; the number of schools, technical schools, specialized schools and universities was increased. Along with raising the status of scientists and teachers, the role of science, technology and education was increased. Changes in the economic system of production required vocational education, and the demand for skilled labor resources was increased. The availability of the specialized diploma contributes to the social and professional growth of the individual, which increases the demand for educational institutions.

The post-industrial educational space opens the way to continuous personal education, self- development, self-esteem, personal development and education. The continuous educational process contributes to the implementation of the social role of the individual in work and society. If education becomes the institutional social elevator already in the conditions of industrial development, then academic mobility, as educational innovation, begins to play this role in the post-industrial conditions.

Thanks to academic mobility, there is improved not only the quality of education, but also the socialization of students, young scientists and professionals of high qualifications is more actively underway. The process of globalization develops free academic mobility in the educational space and expands possibilities for education abroad and international integration.

Analyzing the geographical range of student mobility, it can be possible to distinguish two predominant directions having different motives and developing with different rates:

- mobility between OECD states has been slowing due to the economic crisis since 2013
- mobility in Asian countries, on the contrary, is increasing.

Based on the statistics from the OECD's 2013 edition “Education at a Glance”, the worldwide academic mobility of higher education more than doubled between 2000 and 2001. Based on UNESCO's forecast, the global population of international students is projected to reach 8 million individuals by the year 2025 (International student, 2015: 7). However, it is important to bear in mind thatin the conditions of the coronavirus pandemic, all predictions are subject to correction.

One of the centers of attraction of international academic mobility is European countries. Students and teachers from developing countries certainly want to acquire knowledge and experience in the “Top 10” of the best universities or scientific centers in Europe. Academic mobility increases its rates every year, the results of which is reflected, generally, in developed countries.

Motivational guidelines for young students, stimulating migration activity, can be: increasing professional competitiveness, possibilities to get acquainted with another culture, exploring the space of potential employment after receiving the education, changing or acquiring additional citizenship. These causes can affect both individual factors and in the complex. Depending on the socio-economic, political and other conditions in the student’s homeland, various factors willmanifest themselves to varying degrees.

2. History of the origin and development of the Bologna process

The course to create the single educational space in European countries was taken in the 1970 and it is associated with the intensive formation of the single economic space. The closer the economic ties became, the more acute the problem of united approaches to vocational training

became. An important element in this sequence, which has a direct impact on the establishment of shared educational standards, was the systematic progression of the common European cultural sphere. This purpose was achieved by several European Union member states in the 1990. So, the concept of the Bologna process is included in the international turnover. Since that time, the exchange of experience through academic mobility has become the main principle of the educational system and goes beyond the European Union.

The globalization of higher education institutions is resulting in significant implications for mobility. Each institution, with consideration for its own national features, aims to generalize and exchange research expertise and scientific knowledge in the context of globalization. The interest in cross-border education system has grown due to advancements in modernization. This motivation has led to the widespread implementation of diverse educational programs aimed at developing highly skilled professionals who possess a competitive advantage outside national boundaries.

The Sorbonne Declaration was signed in 1998 by the Ministers of Education from four European countries: France, Germany, the United Kingdom, and Italy. The objectives outlined in the Sorbonne Declaration were reaffirmed during the signing of the Bologna Declaration in 1999. The Bologna Declaration establishes the overall guidelines for standardizing the European Higher Education Area, with a particular emphasis on promoting mobility for university students, graduates, and teaching staff's professional growth (History).

Besides government support, other mobility agents are objective demographic, economic, political and technological changes. Over the latter part of the 20th century, developed economies increasingly control and restrict labor immigration, thus making it more difficult to move human resources. The main purpose of these measures is to protect the domestic labormarket and curb unemployment. These countries are also increasingly interested in acquiring highly qualified specialists capable of creating innovations. This discrepancy is resolved through the system of academic mobility, which makes it possible to select the most promising young people at the stage of education. Academic mobility has become a factor of socialization and cultural integration of future specialists in the country of study.

These steps allowed to facilitate the mobility of students and personnel, made higher education more inclusive and accessible, as well as made higher education in Europe more attractive and competitive worldwide (What is).

The Bologna Convention establishes six core principles that include the establishment of a two-tier education system followed by a three-tier system (bachelor, master, doctorate), the adoption of a credit system, the maintenance of education quality control, the facilitation of student mobility, the assurance of graduate employability, and the improvement of the attractiveness of the European education system. The Bologna Convention integrated eight credentialing systems specifically designed for the European Higher Education Area. The primary objective of the Bologna Declaration was to implement a uniform system of ECTS-type credits, which pertains to the credit-based methodology in education. Furthermore, the implementation of a three-tiered structure for university and postgraduate education was highlighted, encompassing the awarding of Bachelor's, Master's, and PhD degrees.

Until 2010, that is before the accession of the Republic of Kazakhstan to the Bologna system, integration processes had already covered 46 European countries.

Kazakhstan, seeing these results, joined to this system, hoping to get additional impulse for its own development.

3. Geography and range of academic mobility (Bologna process and other regions)

Throughout the course of human history, there have been occurrences of territorial extensions and transnational migrations of exceptionally talented individuals, sometimes referred to as “intellectual migration”. Throughout the Middle Ages, a multitude of distinguished intellectuals, persons in liberal occupations, respected scientists, and university professors moved in search of improved security, the support of monarchs or their trusted associates, ideal circumstances for scientific investigation, and other personal or broader motives. One notable example of an intellectual migrant is Leonardo da Vinci, who undertook the relocation from Italy to France. Having received

the support of the monarch, he settled himself in the castle of Amboise and effectively continued his artistic efforts. However, the historical events of migrations of highly trained professionals often manifested in a far more spectacular fashion. The voluntary nature of cross-border migrations was not universal, and not all persons who relocated from one country to another held a significant level of professional competence. Furthermore, not all tourists experienced successful adaptation to the unfamiliar social environment. Nevertheless, there has always been a persistent high level of public and political interest in enlisting exceptionally talented persons, irrespective of their origin, geographical region, or even personal beliefs (Intellectual, 2014: 19).

However, in past times, education and science did not play the role of the main factors that sent migration activity. Only with the advent of the industrial epoch, it was formed the new request for professional knowledge. This process is even more relevant in the post-industrial information society. It can be traced how the geography of intellectual (academic) mobility was expanded and the range of territories, connected by scientific and educational contacts, was grown.

The means of supporting the international market of training of professionals, highly qualified specialists serve the purposeful development of academic mobility of students through the implementation of various programs ERASMUS, TEMPUS, COMMETT, LINGUA and others (Devyatova, 2012: 113).

The most widespread exchange system was the ERASMUS program, which was begun in 1987 and had no historical analogues. The purpose of the program is to promote the mobility of students and teachers in Europe. This program was preceded by the analysis of the reasons that slowed down the development of academic exchanges. They are: insufficient information, inadequate financial support, low level of knowledge of foreign languages by students and such legal aspects as difficulties in getting the visa and non-recognition of diplomas received abroad. The processes of student exchanges and differences in the curricula of universities were difficult; therefore, the students had to pass the academic difference upon returning.

At the first stage, five hundred educational institutions participated in the program, subsequently their number increased to five thousand. In 1997, the level of academic mobility of students under this program increased to 10,000 students per year.

The next successful step was the “TEMPUS” program, approved by the European Commission in 1989. Within its framework, students from Eastern Europe were sent to study in Western Europe in order to obtain high-quality education. The success of these two programs had been achieved through the national educational policies of the countries of the European Union (Bazhenova, 2013: 147–149).

Over time, there has been a notable progress in the assimilation of Kazakhstan into the worldwide instructional framework. International credit mobility (ICM) program activities were undertaken by a total of 61 institutions from 15 regions of Kazakhstan. Total funding provided over a four-year period (2015–2018) for international credit mobility projects involving universities in Kazakhstan amounted to 11,338,545 euros. The allocation of this sum facilitated the funding of 3, 224 projects focused on student and teacher mobility.

In 2018, a sum of 3,506,545 euros was designated for the purpose of facilitating academic mobility between universities in Europe and Kazakhstan. Funding facilitated 1008 cases of migration, encompassing 307 students and 363 university employees from Kazakhstan who journeyed to Europe (EU educational).

Since 1995, Central Asian countries have joined TEMPUS. This has helped to train the new generation of scientists and managers and to support the processes of reform, needed to modernize national higher education systems. During the entire period of this program (1995–2013), there were financed 76 projects (23 national and 53 regional) (TEMPUS, 2014: 16) of TEMPUS with the participation of higher educational institutions of Kazakhstan. The TEMPUS program had the significant impact on the processes of modernization of higher education in Kazakhstan.

The implementation of such programs as COMMETT, LINGUA did not have the systematic basis and wide coverage of students.

4. Kazakhstan's place in academic mobility processes

The Republic of Kazakhstan gained independence in 1991. The breakdown of the Soviet Union was accompanied by economic difficulties that could not but impair the progress of the national education system. The first years of independence for Kazakhstan were difficult: the delay in paying salary for teachers, the closure of educational institutions due to lack of own funding, the relocation of qualified specialists abroad, the decrease in state educational grants, the appearance of paid training against the background of the economic crisis led to negative consequences. Together with the fall of the Soviet Union, the Soviet system of academic mobility also collapsed – young people were actually locked in the structural blueprint of the national education system and national culture.

In Kazakhstan, the processes of reforming education and science were begun. The interest in studying at universities abroad was grown with the sharp drop in attention to universities of the former Union republics. Academic links between geographically remote universities (for example, between universities in Western Europe and Central Asia) were begun to form and expand.

The new forms and directions of migration were arisen as the result of the development of academic mobility processes. In the history of Kazakhstan, migrations always played the significant role: beginning from the nomadic lifestyle of the indigenous population finishing to the massive multi-ethnic migration flows of the Soviet time.

However, it was not until 1991 that migration activity began to exhibit the characteristics that led to the creation of human capital. Primarily, this refers to the process of urbanisation, which resulted in a swift rise in the need for proficient individuals. During the initial years of independence, this issue was resolved solely via funding from its own higher education system. However, as early as 1993, the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev officially created the "Bolashak" international scholarship. The program's objective is to educate and prepare professionals and specialists for the key areas of the national economy. The curriculum encompasses academic courses such as magistracy and doctorate studies, as well as scientific-production internships in renowned firms and institutions worldwide (JSC). This marked the initial phase in actively integrating into the global educational arena and making a significant contribution to the advancement of human resources. This initiative facilitated the opportunity for exceptionally talented young individuals from Kazakhstan to pursue their study at the most prestigious colleges worldwide.

The scholarship "Bolashak" was primarily granted to graduates of economic and humanities faculties of Kazakhstani universities during the period of 1994–1997. There was a significant under-representation of graduates from technical faculties in the program. This discrepancy might be attributed to the fact that the curriculum for technical specialities allocated less time for the study of foreign languages compared to the curricula for economic and humanitarian specialities. Since 2000, candidates with engineering and technical education have been granted the privilege, as per the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan, to participate in the competition without the need to demonstrate proficiency in a foreign language.

At its inception, the programme was restricted to four countries for students receiving financial assistance: the United States, Great Britain, Germany, and France. On an annual basis, the geographical range of the countries being studied has been expanded. The "Bolashak" scholarship was awarded to 10,117 Kazakh students between 2005 and 2013 to enable them to study in the top 200 universities in 30 countries globally (Bolashak).

Between 1991 and 2010, Kazakhstan emerged as the frontrunner in academic mobility among the Commonwealth of Independent States (CIS) nations. Following its accession to the Bologna process, Kazakhstan's higher education system underwent substantial transformations. The Central Asian states' adherence to the Bologna Declaration has been crucial in facilitating the growth of academic mobility for students and teachers. It has also served as the foundation for mutually advantageous collaboration between the Central Asian region and the European Union in the realms of education and science.

Furthermore, governmental policy has substantially augmented English-language instruction across in the previous decade. Regarding the mobility of incoming students, over 14,000 international students from Uzbekistan, Turkmenistan, Kyrgyzstan, China, India, and other nations are enrolled in

Kazakh colleges. It is projected that the total count of international students would reach 50,000 by the year 2025 (Higher education).

One of the conditions of the Bologna declaration is the exchange of diplomas and the demand of specialists in the domestic and international labor markets.

Funding for academic mobility of students and teachers in Kazakhstan is carried out in three directions:

1. disbursed from the budget of the Republic of Kazakhstan, specifically the Ministry of Education and Science;

2. applying extrabudgetary monies allocated to institutions;

3. derived from the personal finances of students.

According to diagram 1 (Analytical report, 2019: 5), the total number of Kazakhstani students who participated in the program of external academic mobility at the expense of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan for the years 2011–2019 was 16,834 individuals.

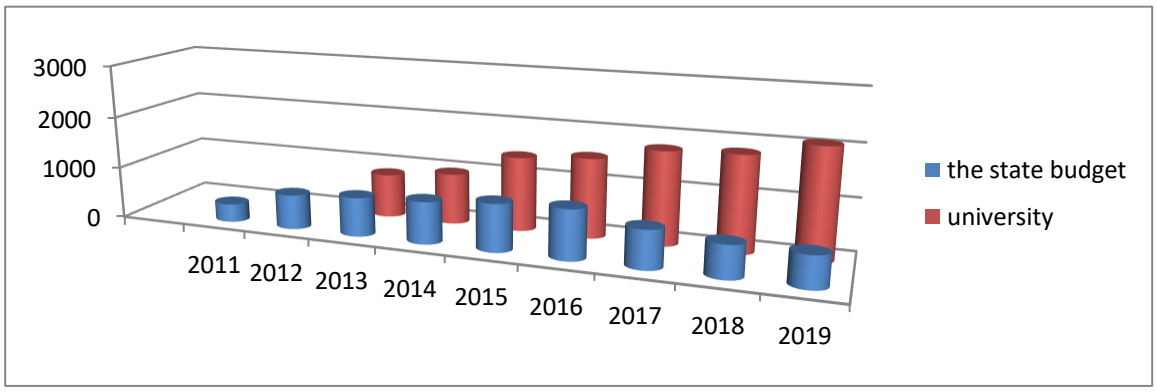

Diagram 1 – External outgoing academic mobility of students 2011–2019 of Kazakhstan

In 2018 and 2019, students' personal finances were the predominant alternative source, accounting for 46% and 51.9% respectively. Annually, the primary languages used for academic instruction among Kazakh students are English (62%) in the European zone and Russian (24.3%). Out of the total number of Kazakh students, 1273 reside in Europe. 677 individuals were received by the CIS nations, 360 from SEA, 28 from USA, and 356 from other countries.

South Korea (39.2%) and China (38.4%) are the countries of Southeast Asia receiving the largest number of students from Kazakhstan (Analytical report, 2019: 5).

Kazakhstani indicator of external academic mobility is not comparable to external inbound mobility. One of the problems of academic mobility is the small number of people who want to get an education in Kazakhstan.

The indicator of external inbound mobility in 2019, compared to 2018, is insignificant (2018 – 637; 2019 – 681 students). They are: bachelors – 604, masters – 68, doctoral students – 7, residency students – 2. The largest representation of those who want to study at universities in Kazakhstan is represented by the CIS (303 people) (Analytical report, 2019: 8).

Problems, arising in student mobility, are also reflected in mobility of teachers. For example, the number of teachers, coming from abroad studying in Kazakhstan in 2010–2019, attracts 11,306 foreign specialists and is grown every year. On the contrary, the number of Kazakhstani teachers, traveling abroad, is small. In 2017, 1765 Kazakh professors and associate professors visited abroad to conduct the classes and researches (Methodological, 2018: 19).

In 2019, 260 foreign specialists came to Kazakhstan for teaching activity and they were financed by the Ministry of Education and Science of Kazakhstan in the amount – 318 696 000 tenge. 237 foreign specialists were invited at the expense of budget funds (in 42 universities). This is 90% of the total approved number of places. 237 involved foreign teachers were consisted of: the largest representation from European countries – 149 people (60%), 21 people from North and

South America (9%), 12 people from Southeast Asia (5%), 38 people from the CIS (16%), 17 people from other countries (Analytical report, 2019: 20).

Indicator in the context of regions: CIS – 81 people, Europe – 71, SEA – 11, USA – 2, others – 23. Of the 188 teachers: 58 are candidates of science, 75 are doctors of science (Analytical report, 2019: 23).

The new intellectual project is being implemented in Kazakhstan – university of international standard – Nazarbayev University with the involvement of a large number of foreign teachers. Nazarbayev University has seven schools representing postgraduate education programs and 300 faculty members from 55 foreign countries, as well as three professional schools supported by partner universities of Cambridge University, Carnegie University, and Duke University.

5. Benefits and risks of academic mobility for developing countries (on the example of Kazakhstan)

Furthermore, the advantages, academic mobility also entails certain disadvantages that require thorough investigation. Therefore, one of the immediate outcomes of academic mobility is the depletion of intellectual capacity, sometimes known as "intellectual emigration". This is applicable to all emerging nations. Historically, society has linked the phrase "brain drain" with a well-defined negative connotation. Due to the prevailing globalization patterns, there has been a progressive rise in the participation of individuals from many age groups and geographical areas in this form of migration. Another factor that has contributed to this change in perspectives on migration is the prevalent practice of student exchange (Florinskaya, Karachurina, 2018: 185).

"Brain drain" is considered as the migration of highly qualified specialists to developed countries in search of better living conditions, high wages, access to advanced technologies and the stable political system. Despite the fact that professionals are needed at every point of the world, the number of different economic, political, cultural reasons attract talents from less developed countries to countries with developed economies (Shmeleva). Such countries are actively investing in education and training, both local and foreign young professionals, luring more and more personnel from abroad. The main reason of social problems is the salary of specialists. The salary ratios of teachers in the economically developed and developing countries of Europe and Asia are shown in diagram 2.

As can be seen from diagram 2, England has the first place in the structure of Bologna system, Kazakhstan – has the last place: very low salaries of teachers. Accordingly, this table mirrors the socio-economic situation in these countries.

857 Kazakhstani students are now enrolled in the "Bolashak" program, undertaking their studies overseas. A total of 603 students were sent to foreign institutions in 2019 under the academic mobility program, funded by budgetary resources. During the period from 1990 to 2010, the trained students from the Republic of Kazakhstan departed for countries such as Malaysia, Singapore, China, the USA, Canada, EU countries, and others. This program, which had different objectives, contributed to intellectual emigration from Kazakhstan and incurred costs from public financial resources.

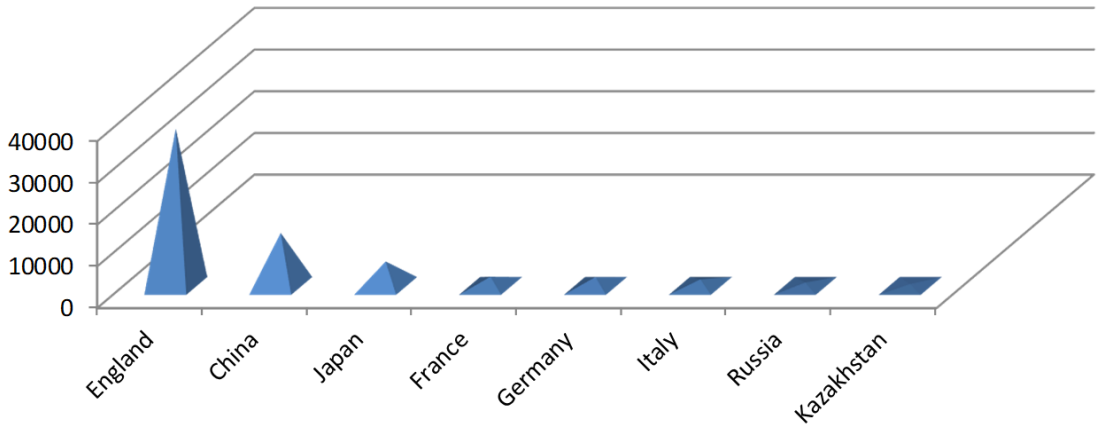

Diagram 2 – The average salary of teachers for the 2018–2019 school year. Unit of measure – €

Since 2010, appropriate changes have been made to the program, which obliged graduates to return to the country after graduation. In recent years, various programs are implemented to attract graduates to the public service and a lot of campaigning are carried out. In 2019, the Presidential Youth Personnel Reserve began to form, which unites potential candidates for the highest managerial positions of the state, the so-called leaders of the "new formation", who are able to quickly make decisions and quickly adapt to changing working conditions.

Since 2011, only master's and doctoral students are sent abroad by state order. Over the 25 years of implementation of the "Bolashak" program, 13,244 scholarships were awarded, including 12,459 scholarships from 2005 to 2018.

As for the specialties of people who left the Republic of Kazakhstan, persons with technical, economic and legal education prevail. More people with education began to leave Kazakhstan to the countries of far abroad – this is the main trend of the last 10 years (Bolashak).

One part of this policy may be systematic work with people leaving Kazakhstan. It should not consist in bringing them back by all means, but about developing joint projects that they can combine with their main work abroad. Another important component of this policy is to reduce the outflow of people of non-Kazakh nationality. It should not be forceful; it is much more important to direct efforts to integrate other nationalities into the general cultural environment. Its third component needs to be the fundamental overhaul of the education system, which would teach people to think, improve themselves and navigate the current social changes.

During the 2000s, a significant number of our compatriots emigrated mostly to the United States and Canada. Furthermore, the opportunity to pursue education overseas has become increasingly attainable for those with high means, who have not hesitated to enroll their children in top schools and colleges. This is seen as a favorable initial step towards acquiring a temporary residency visa, and eventually citizenship. Essentially, they departed for the aforementioned countries such as the USA, Great Britain, France, Spain, and others (Top 16).

Indeed, the majority of highly skilled individuals emigrate from Kazakhstan. In the first six months of 2018, a total of 13 thousand individuals aged 15 and above emigrated from the nation for permanent residency. Among them, 5.25 thousand, or 40%, possessed a higher education degree, while 4.19 thousand, or 32%, had completed secondary vocational education. A total of 2.28 thousand individuals, which accounts for 18% of the population, successfully completed secondary school. In contrast, only 10% (equivalent to 1.3 thousand people) have an incomplete level of education (Migration as).

First of all, the problem of obtaining education plays the main role, they also often leave for the purpose of employment, searching for the high salary. Many of them remain living abroad. That is, socio-economic factors are at the forefront of the corner. At the same time, the problem of unemployment in Kazakhstan is retouched with the help of official statistics, but in fact, it is manifested in the growth of uncontrolled internal migration, which in 2015–2018 increased by several tens of thousands of people a year, reflecting the differentiation of regions in economic, social plan, in the level of unemployment, employment possibilities.

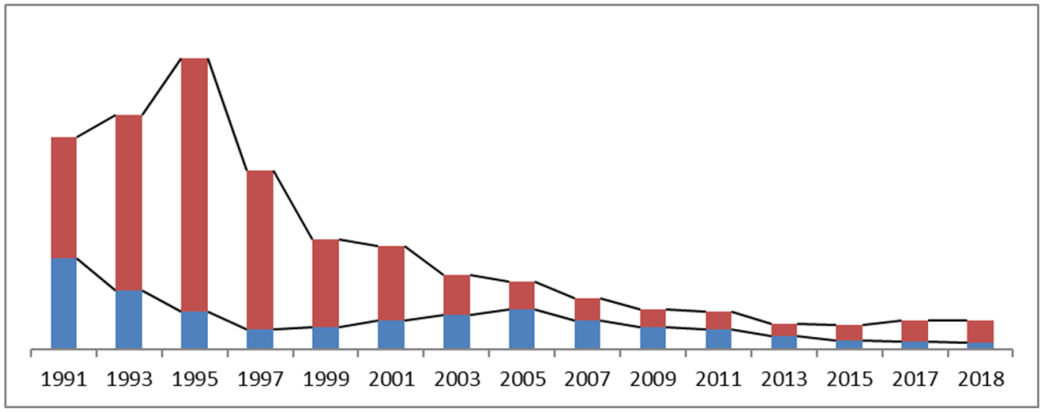

Diagram 3 – Foreign migration in Kazakhstan: 1991–2018 (Unit of measure – person)
Note: Data of the Committee on Statistics of the Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan

Diagram 3 illustrates a consistent annual increase in the number of emigrants coming in Kazakhstan. Consequently, migrants that come to the nation often possess a lesser degree of education. Therefore, labor migrants from Central Asia are finding Kazakhstan increasingly appealing as a destination. This is because the economic situation in Russia is deteriorating and their rules on luring foreign labor are becoming stricter, reducing its appeal as the major recipient country for labor migrants. Concurrently, a substantial section of the population migrates to Kazakhstan with the purpose of living and working without proper legal permission.

According to data from 2018, 33.6% of the total number of qualified persons who emigrated from Kazakhstan were professionals in technical sectors. An undeniable phenomenon is the substantial departure of "technical specialists" from the republic, as they predominantly relocate to Russia, where there is a dearth of such individuals (More and).

Altogether, in 2017, a total of 37.7 thousand individuals emigrated from the nation. This is a growth of 25.3 percent compared to the figure of 30.1 thousand individuals who departed the nation in 2015.

Only 16.1 thousand people arrived in Kazakhstan (11.6 thousand from the CIS, 4.5 thousand from other countries), on 3.5 percent less in comparison with 2015 (there were 16.7 thousand people). The negative balance was 21.6 thousand people, for comparison, in 2015 – 13.4 thousand people (More and).

In addition to the mentioned above, the reasons of intellectual emigration are: insufficient financing of science, insufficient material and technical support of the research process, slow introduction of the results of scientific research in productions, low material and moral assessment of the work of scientists, lack of modern scientific equipment, insecurity of property rights to the product of intellectual labor, material, informative and other restrictions of possibilities on communication with foreign colleagues, economic crisis in the country, political instability.

Methods for evaluating the negative consequences of "brain drain" and the advantages of its influx have already been established worldwide. Based on one estimate, the emigration of highly educated experts from Kazakhstan between 1991 and 2005 was around 200 – 250 thousand individuals. The overall economic loss resulting from this "brain drain" is estimated to be around $100 – 125 billion USD.

Furthermore, alongside the emigration of intellectuals, a substantial number of skilled professionals and workers with secondary vocational education also departed from Kazakhstan. These individuals were employed in the industrial and agricultural sectors. The economic repercussions of their departure can be estimated to amount to tens of billions of US dollars. Emigration has resulted in a scarcity of individuals in several sectors such as industry, agriculture, education, and healthcare. This has led to a decline in the quality and effectiveness of work, as well as a fall in production rates. Additionally, the quality of education and healthcare has also been negatively affected (Sadovskaya, 2016: 5).

Despite significant successes in these processes, it is necessary to note a number of difficulties faced by teachers, researchers and students: the language barrier, significant financial difficulties caused by living abroad, given the average level of income in Kazakhstan, bureaucracy in the processing and filling out of documents necessary for traveling abroad, low motivation and the decrease in the self-esteem of domestic teachers and scientists, the overestimation of foreign educational methods.

The issue of academic mobility remains substantial particularly considering the growing global collaboration and the participation of the Republic of Kazakhstan in it. Geopolitical considerations have a significant role in shaping academic mobility when students move abroad for educational purposes. These elements have a specific effect on the progress of academic mobility in each nation. The administration of the national education system depends on foreign colleges for the training of highly skilled professionals. Therefore, the efficiency of governmental control over the progress of domestic scientific and educational processes is diminished. The loss of social potential resulting from intellectual emigration might be seen as the greatest detrimental effect of academic mobility in underdeveloped nations.

Conclusion

We should say that “brain drain” is the serious problem for developing countries, including Kazakhstan. Emigration of specialists abroad is irreparable for the state and society. This becomes the serious competitive advantage for the host country of specialists, and for donor countries this process can lead to the slowdown in development of science and the decrease in economic security.

Summing up, the authors consider it necessary to note:

1) Studying in another country, after completing the practical training in the foreign company, students get the possibility to demonstrate and test the acquired knowledge and experience in their country. This experience should be useful for Kazakhstan, since almost all foreign universities have high-tech equipment, modern research centers where the development of science is stimulated and supported at all levels.

2) Academic mobility of students and scientific and pedagogical workers of Kazakhstani universities will strengthen and expand international cooperation, accelerate the development of innovative technologies of conducting scientific research, will allow adapting the scientific environment to the practical activities of enterprises of distinct segments of the economy.

3) In order to prevent intellectual emigration from Kazakhstan, it is necessary to direct all efforts to create attractive socio-economic and socio-cultural conditions for scientific and professional creativity in their own country.

References

Analiticheskiy otchet, 2019 — *Analiticheskiy otchet* po realizatsii printsipov Bolonskogo protsessa v Respublike Kazakhstan [Analytical report on the implementation of the principles of the Bologna process in the Republic of Kazakhstan]. Nur-Sultan: Center of the Bologna process and academic mobility of the MES RK, 2019. 64 p. (In Russ.).

Bauder, 2015 — *Bauder H.* The International Mobility of Academics: A Labour Market Perspective. International Migration, 2015. Pp. 83–96. URL: https://www.researchgate.net/publication/264464952_The_International_Mobility_of_Academics_A_Labour_Market_Perspective- (access date: 22.09.2024).

Bazhenova, 2013 — *Bazhenova E.D.* Tendentsii razvitiya akademicheskoy mobil'nosti obuchayushchikhsya v RF i RK [Trends in the development of academic mobility of students in the Russian Federation and Kazakhstan] // Topical issues of modern pedagogy: materials of the III International scientific conference. Ufa, 2013. Pp. 147–149. URL: https://moluch.ru/conf/ped/archive/68/3548/ (access date: 22.09.2024). (In Russ.).

Bolashak, 2019 — *“Bolashak”:* otmenit' nel'zya ostavit' [“Bolashak”: cancel cannot be left], 2019. URL: https://kursiv.kz/news/tendencii-i-issledovaniya/2019-02/bolashak-otmenit-nelzya-ostavit (access date: 22.09.2024). (In Russ.).

Devyatova, 2012 — *Devyatova I.E.* Akademicheskaya mobil'nost' studentov: uroven' vuza [Academic mobility of students: university level]. Higher education in Russia, 2012. No. 6. Pp. 112–116. URL: file:///C:/Users/admin/Downloads/akademicheskaya-mobilnost-studentov-uroven-vuza.pdf (access date: 22.09.2024). (In Russ.).

Findlay, et. al, 2005 — *Allan M. Findlay, Alexandra Stam, Dundee, Russell King, Enric Ruiz-Gelices, Sussex* International opportunities: searching for the meaning of Student migration. Geographica Helvetica Jg, 2005. URL: https://pdfs.semanticscholar.org/a8db/da9efa812f91d13db9a3037501bdef3ed93e.pdf?_ga=2.260692874.647740035.1596537568-978310780.1593851258 (access date: 22.09.2024).

Florinskaya, Karachurina, 2018 — *Florinskaya Yu.F., Karachurina L.B.* Novaya volna intellektual'noy emigratsii iz Rossii: motivy, kanaly i mekhanizmy [The new wave of intellectual emigration from Russia: motives, channels and mechanisms] // Monitoring public opinion: economic and social changes, 2018. No. 6. Pp. 183–200. URL: https://www.researchgate.net/publication/330302084_New_wave_of_intellectual_emigration_from_Russia_Motives_channels_and_mechanisms (access date: 22.09.2024). (In Russ.).

Goryunova, 2006 — *Goryunova L.V.* Professional'naya mobil'nost' spetsialista kak problema razvivayushchego obrazovaniya Rossii [Professional mobility of the specialist as the problem of developing education in Russia]: abstract of the dissertation of the Doctor of Pedagogical Sciences: 13.00.08. Rostov-on-don, 2006. 39 p. (In Russ.).

Haiyan, 2018 — *Haiyan V.* Mezhdunarodnaya akademicheskaya migratsiya: istoriya i tendentsii [International academic migration: history and trends]. Sociological and humanities sciences, 2018. Vol. 10. No. 2/2. Pp. 58–66. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/mezhdunarodnaya-akademicheskaya-migratsiya-istoriya-i-tendentsii (access date: 22.09.2024). (In Russ.).

Harvey, 2009 — *Harvey L.* Analytic Quality Glossary, Quality Research International, 2009. URL: www.qualityresearchinternational.Com/glossary

Hauvette, 2014 — *Hauvette M.* Temporary Youth Migration and European Identity. Youth on the Move, 2014. Pp. 47–58. URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-531-92331-4_5 (access date: 22.09.2024).

Higher education, 2024 — *Higher education* institutions in Kazakhstan: quality assurance and internationalization, 2024. URL: https://hedclub.com/ru/library/higher_education_institutions_in_kazakhstan_quality_assurance_and_internationalization# (access date: 22.09.2024).

Intellektual'naja migracija, 2014 — Intellektual'naja migracija v sovremennom mire: ucheb. posobie [Intellectual Migration in the Modern World: A Textbook] // ed. by. M.M. Lebedeva. Moscow: MGIMO-Universitet, 2014. 253 p.

History, 2024 — *History* of Bologna process, 2024. URL: https://enic-kazakhstan.kz/en/bologna_process/history (access date: 22.09.2024).

Justin, 2013 — *Justin Powell J.W, Finger C.* The Bologna Process's Model of Mobility in Europe: the relationship of its spatial and social dimensions – European Educational Research Journal, 2013. No. 12(2). Pp. 270–285. URL: https://www.researchgate.net/publication/270161927_The_Bologna_Process'_Model_of_Mobility_in_Europe_The_Relationship_of_its_Spatial_and_Social_Dimensions (access date: 22.09.2024).

Kazakhstan pokidayet, 2024 — Kazakhstan pokidayet vse bol'she spetsialistov – issledovaniye [More and more specialists leave Kazakhstan – research], 2024. URL: https://yandex.kz/turbo/s/zakon.kz/4904766-kazahstan-pokidaet-vse-bolshe.html (In Russ.).

Kuprina, Sandler, 2015 — *Kuprina T.V., Sandler M.* Common and specific features of migration flows in Russia, cis and far abroad. Economy of the region, 2015. No. 2. Pp. 194–207. URL: file:///C:/Users/admin/Downloads/common-and-specific-features-of-migration-flows-in-russia-cis-and-far-abroad.pdf 205-206 (access date: 22.09.2024).

Kuzmin, 2007 — *Kuzmin A.V.* Upravleniye akademicheskoy mobil'nost'yu kak faktor razvitiya mezhdunarodnoy integratsii v obrazovanii [Management of academic mobility as the factor of the development of inter Kuzmin national integration in education]: abstract of the Candidate of Economic Sciences. St. Petersburg, 2007. 26 p. (In Russ.).

Metodicheskiye rekomendatsii, 2018 — *Metodicheskiye rekomendatsii* po realizatsii strategii internatsionalizatsii [Methodological recommendations on the implementation of the internationalization strategy]. Astana: Center for the Bologna process and academic mobility of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, 2018. 43 p. (In Russ.).

Mezhdunarodnaya studencheskaya mobil'nost', 2015 — Mezhdunarodnaya studencheskaya mobil'nost' kak pokazatel' uspeshnosti sistemy obrazovaniya [International student mobility as the indicator of the success of the system of education] // Bulletin on the state of Russian education, 2015. No. 4. 7 p. URL: https://ac.gov.ru/files/publication/a/5474.pdf (access date: 22.09.2024). (In Russ.).

Migratsiya kak ugroza, 2018 — *Migratsiya kak ugroza* ekonomicheskoy bezopasnosti: pochemu kazakhstantsy uyezzhayut za granitsu [Migration as the threat to economic security: why do Kazakhstanis go abroad], 2018. URL: https://kursiv.kz/news/tendencii-i-issledovaniya/2018-08/migraciya-kak-ugroza-ekonomicheskoy-bezopasnosti-pochemu (access date: 22.09.2024). (In Russ.).

Mikova, 2013 — *Mikova I.M.* Akademicheskaya mobil'nost' studentov v vuzakh Rossii i SSHA [Academic mobility of students in universities of Russia and the USA]: dissertation of the Candidate of Pedagogical Sciences: 13.00.01. Ryazan, 2013. 224 p. (In Russ.).

O vnesenii izmeneniya, 2008 — *O vnesenii izmeneniya* v prikaz Ministra obrazovaniya i nauki Respubliki Kazakhstan [On amending the Order of the Minister of Education and Science of the Republic of Kazakhstan], 2008. No. 613. (access date: 22.09.2024). URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/V1900018162 (In Russ.).

Obrazovatel'nyye proyekty, 2019 — *Obrazovatel'nyye proyekty* Yevrosoyuza: chto oni dayut kazakhstanskim studentam i vuzam [EU educational projects: what do they give to Kazakhstani students and universities], 2019. URL: https://informburo.kz/stati/obrazovatelnye-proekty-evrosoyuza-chto-oni-dayut-kazahstanskim-studentam-i-vuzam.html (access date: 22.09.2024). (In Russ.).

Sadovskaya, 2016 — *Sadovskaya E.* Mezhdunarodnaya migratsiya v Kazakhstane v period sovereniteta. Kazakhstan spektr [International migration in Kazakhstan during the period of sovereignty. Kazakhstan spectrum]. Scientific journal, 2016. 5 p. (In Russ.).

Safronova, 2013 — *Safronova E.A.* Akademicheskaya mobil'nost' kak usloviye povysheniya kachestva podgotovki budushchikh spetsialistov [Academic mobility as the condition for improving the quality of training of future specialists]. Minsk: BSU Publishing Center, 2013. URL: https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/95520/1/441-444.pdf (access date: 22.09.2024). (In Russ.).

Shmeleva, 2019 — *Shmeleva Yu.V.* "Utechka mozgov": prichiny, tendentsii i posledstviya yavleniya v usloviyakh globalizatsionnoy ekonomiki ["Brain drain": causes, trends and consequences of the phenomenon in the conditions of globalizing economy] // Young scientist, 2019. No. 28. Pp. 76–80. URL: https://moluch.ru/archive/266/61498/ (access date: 22.09.2024). (In Russ.).

Slepukhin, 2004 — *Slepukhin A.* Vysshaya shkola v usloviyakh internatsionalizatsii [Higher school in conditions of internationalization] // Higher education in Russia, 2004. No. 6. 17 p. (In Russ.).

Stavruk, 2009 — *Stavruk M.A.* Razvitiye akademicheskoy mobil'nosti studentov v Finlyandii [Development of academic mobility of students in Finland]. Pedagogical education and science, 2009. No. 9. Pp. 48–52. URL: https://elibrary.com.ua/m/articles/view/ (access date: 22.09.2024). (In Russ.).

Stipendiya Prezidenta, 2014 — *Stipendiya Prezidenta* "Bolashak" ["Bolashak" Presidential scholarship]. Qazaqstan Tarihy, 2014. URL: https://e-history.kz/ru/news/show/3680/ (access date: 22.09.2024). (In Russ.).

Teichler, 2012 — *Teichler U.* Ideas of Student Mobility in Germany. Article (PDF Available) in International Higher Education, 2012. Pp. 14–16. URL: https://www.researchgate.net/publication/281812750_Ideas_of_Student_Mobility_in_Germany (access date: 22.09.2024).

TEMPUS, 2014 — *TEMPUS* v Respublike Kazakhstan [TEMPUS in the Republic of Kazakhstan]. Almaty, 2014. 72 p. URL: http://erasmusplus.kz/images/PartnerSearchForm/Tempus%20B%20republic%20kazakhstan%202014.pdf (access date: 22.09.2024). (In Russ.).

Top-16 professiy, 2024 — *Top-16 professiy* dlya emigratsii za granitsu [Top 16 professions for emigration abroad], 2024. URL: https://www.zakon.kz/4586511-top-16-professijj-dlja-jemigracii-za.html (access date: 22.09.2024). (In Russ.).

Tsentr mezhdunarodnykh program, 2024 — AO "Tsentr mezhdunarodnykh program" [JSC "Center of International Programs"]. The history of the program, 2024. https://www.bolashak.gov.kz/ru/o-kompanii/istoriya-razvitiya.html (access date: 22.09.2024). (In Russ.).

What is the Bologna Process, 2024 — *What is the Bologna Process?* // URL: https://ec.europa.eu/education/policies/higher-education/bologna-process-and-european-higher-education-area_en- (access date: 22.09.2024).

Литература

Аналитический отчет, 2019 — *Аналитический отчет* по реализации принципов Болонского процесса в Республике Казахстан, 2019 год. Нур-Султан: Центр Болонского процесса и академической мобильности МОН РК, 2019. 64 с.

Баженова, 2013 — *Баженова Э.Д.* Тенденции развития академической мобильности обучающихся в РФ и РК // Актуальные вопросы современной педагогики: материалы III Междунар. науч. конф. г. Уфа, 2013. С. 147–149. URL: https://moluch.ru/conf/ped/archive/68/3548/ (дата посещения: 22.09.2924).

Болашак, 2019 — «Болашак»: отменить нельзя оставить, 2019. URL: https://kursiv.kz/news/tendencii-i-issledovaniya/2019-02/bolashak-otmenit-nelzya-ostavit (дата посещения: 22.09.2924).

Горюнова, 2006 — *Горюнова Л.В.* Профессиональная мобильность специалиста как проблема развивающегося образования России: автореф. дис. докт. пед. наук: 13.00.08. Ростов-на Дону, 2006. 39 с.

Девятова, 2012 — *Девятова И.Е.* Академическая мобильность студентов: уровень вуза. Высшее образование в России, 2012. № 6. С. 112–116. URL: file:///C:/Users/admin/Downloads/akademicheskaya-mobilnost-studentov-uroven-vuza.pdf (дата посещения: 22.09.2924).

Интеллектуальная миграция, 2014 — *Интеллектуальная миграция в* современном мире: учеб. пособие // под ред. М.М. Лебедевой; Моск. гос. ин-т междунар. отношений (ун-т) МИД России, каф. мировых политических процессов. Москва: МГИМО-Университет, 2014. 253 с.

Казахстан покидает, 2024 — Казахстан покидает все больше специалистов – исследование, 2024. URL: https://yandex.kz/turbo/s/zakon.kz/4904766-kazahstan-pokidaet-vse-bolshe.html (дата посещения: 22.09.2924).

Кузьмин, 2007 — *Кузьмин А.В.* Управление академической мобильностью как фактор развития международной интеграции в образовании: автореф. канд. экон. наук. СПб, 2007. 26 с.

Международная студенческая мобильность, 2015 — *Международная студенческая мобильность как* показатель успешности системы образования // Бюллетень о состоянии российского образования, 2015. № 4. 7 с. URL: https://ac.gov.ru/files/publication/a/5474.pdf (дата посещения: 22.09.2924).

Методические рекомендации, 2018 — *Методические рекомендации* по реализации стратегии интернационализации. Астана: Центр Болонского процесса и академической мобильности МОН РК, 2018. 43 с.

Миграция как угроза, 2018 — *Миграция как угроза* экономической безопасности: почему казахстанцы уезжают за границу, 2018. URL: https://kursiv.kz/news/tendencii-i-issledovaniya/2018-08/migraciya-kak-ugroza-ekonomicheskoy-bezopasnosti-pochemu (дата посещения: 22.09.2924).

Микова, 2013 — *Микова И.М.* Академическая мобильность студентов в вузах России и США: дис. кандидата педагогических наук: 13.00.01. Рязань, 2013. 224 с.

О внесении изменения, 2008 — О внесении изменения в приказ Министра образования и науки Республики Казахстан от 19 ноября 2008 года № 613 «Об утверждении Правил направления для обучения за рубежом, в том числе в рамках академической мобильности», 2008. URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/V1900018162 (дата посещения: 22.09.2924).

Образовательные проекты, 2019 — Образовательные проекты Евросоюза: что они дают казахстанским студентам и вузам, 2019. URL: https://informburo.kz/stati/obrazovatelnye-proekty-evrosoyuza-chto-oni-dayut-kazahstanskim-studentam-i-vuzam.html (дата посещения: 22.09.2924).

Садовская, 2016 — *Садовская Е.* Международная миграция в Казахстане в период суверенитета. Казахстан спектр. Научный журнал, 2016. С. 7–42. URL: http://www.kisi.kz/uploads/33/files/348Has08.pdf (дата посещения: 22.09.2924).

Сафронова, 2013 — *Сафронова Е.А.* Академическая мобильность как условие повышения качества подготовки будущих специалистов. Минск: Изд. центр БГУ, 2013. URL: https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/95520/1/441-444.pdf (дата посещения: 22.09.2924).

Слепухин, 2004 — *Слепухин А.* Высшая школа в условиях интернационализации // Высшее образование в России, 2004. № 6. 17 с.

Ставрук, 2009 — *Ставрук М.А.* Развитие академической мобильности студентов в Финляндии. Педагогическое образование и наука, 2009. № 9. С. 48–52. URL: https://elibrary.com.ua/m/articles/view/ (дата посещения: 22.09.2924).

Стипендия Президента, 2014 — *Стипендия Президента* «Болашак». Qazaqstan Tarihy, 2014. URL: https://e-history.kz/ru/news/show/3680/ (дата посещения: 22.09.2924).

ТЕМПУС, 2014 — *ТЕМПУС* в Республике Казахстан. Алматы, 2014. 72 с. URL: http://erasmusplus.kz/images/PartnerSearchForm/Темпус%20в%20Республике%20Казахстан%202014.pdf (дата посещения: 22.09.2924).

Топ-16 профессий, 2024 — *Топ-16 профессий* для эмиграции за границу, 2024. URL: https://www.zakon.kz/4586511-top-16-professijj-dlja-jemigracii-za.html (дата посещения: 22.09.2924).

Флоринская, Карачурина, 2018 — *Флоринская Ю.Ф., Карачурина Л.Б.* Новая волна интеллектуальной эмиграции из России: мотивы, каналы и механизмы // Мониторинг общественного мнения: кономические и социальные перемены, 2018. № 6. С. 183-200. URL: https://www.researchgate.net/publication/330302084_New_wave_of_intellectual_emigration_from_Russia_Motives_channels_and_mechanisms (дата посещения: 22.09.2924).

Хайянь, 2018 — *Хайянь В.* Международная академическая миграция: история и тенденции. Социологические и гуманитарные науки, 2018. Т. 10. 66 с. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/mezhdunarodnaya-akademicheskaya-migratsiya-istoriya-i-tendentsii (дата посещения: 22.09.2924).

Центр международных программ, 2024 — *АО «Центр международных программ»,* 2024 АО «Центр международных программ». История программы, 2024. URL: https://www.bolashak.gov.kz/ru/o-kompanii/istoriya-razvitiya.html (дата посещения: 22.09.2924).

Шмелева, 2019 — *Шмелева Ю.В.* «Утечка мозгов»: причины, тенденции и последствия явления в условиях глобализационной экономики // Молодой ученый, 2019. № 28. С. 76–80. URL: https://moluch.ru/archive/266/61498/ (дата посещения: 22.09.2924).

Bauder, 2015 — *Bauder H.* The International Mobility of Academics: A Labour Market Perspective. International Migration, 2015. Pp. 83–96. URL: https://www.researchgate.net/publication/264464952_The_International_Mobility_of_Academics_A_Labour_Market_Perspective- (дата посещения: 22.09.2924).

Findlay, et. al, 2005 — *Allan M. Findlay, Alexandra Stam, Dundee, Russell King, Enric Ruiz-Gelices, Sussex* International opportunities: searching for the meaning of Student migration. Geographica Helvetica Jg, 2005. URL: https://pdfs.semanticscholar.org/a8db/da9efa812f91d13db9a3037501bdef3ed93e.pdf?_ga=2.260692874.647740035.1596537568-978310780.1593851258 (дата посещения: 22.09.2924).

Harvey, 2009 — *Harvey L.* Analytic Quality Glossary, Quality Research International, 2009. URL: //www.qualityresearchinternational.Com/glossary (дата посещения: 22.09.2924).

Hauvette, 2014 — *Hauvette M.* Temporary Youth Migration and European Identity. Youth on the Move, 2014. Pp. 47–58. URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-531-92331-4_5

Higher education, 2024 — *Higher education* institutions in Kazakhstan: quality assurance and internationalization, 2024. URL: https://hedclub.com/ru/library/higher_education_institutions_in_kazakhstan_quality_assurance_and_internationalization# (дата посещения: 22.09.2924).

History, 2024 — *History* of Bologna process, 2024. URL: https://enic-kazakhstan.kz/en/bologna_process/history (дата посещения: 22.09.2924).

Justin, 2013 — *Justin Powell J.W, Finger C.* The Bologna Process's Model of Mobility in Europe: the relationship of its spatial and social dimensions – European Educational Research Journal, 2013. No. 12(2). Pp. 270–285. URL: https://www.researchgate.net/publication/270161927_The_Bologna_Process'_Model_of_Mobility_in_Europe_The_Relationship_of_its_Spatial_and_Social_Dimensions (дата посещения: 22.09.2924).

Kuprina, Sandler, 2015 — *Kuprina T.V., Sandler M.* Common and specific features of migration flows in Russia, cis and far abroad. Economy of the region, 2015. No. 2. Pp. 194–207. URL: file:///C:/Users/admin/Downloads/common-and-specific-features-of-migration-flows-in-russia-cis-and-far-abroad.pdf 205-206 (дата посещения: 22.09.2924).

Teichler, 2012 — *Teichler U.* Ideas of Student Mobility in Germany. Article (PDF Available) in International Higher Education, 2012. Pp. 14–16. URL: https://www.researchgate.net/publication/281812750_Ideas_of_Student_Mobility_in_Germany (дата посещения: 22.09.2924).

What is the Bologna Process, 2024 — *What is the Bologna Process?* // URL, 2024: https://ec.europa.eu/education/policies/higher-education/bologna-process-and-european-higher-education-area_en- (дата посещения: 22.09.2924).

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 1, pp. 283-297, 2025
Journal homepage: https://edu.e-history.kz

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_1_283-297

THE POLICY OF THE TSARIST ADMINISTRATION AND THE SACRED-MYSTICAL PRACTICES OF THE TARANCHIS IN THE CONTEXT OF THEIR RELOCATION TO ZHETYSU

Mirzahan Egamberdiyev[1], *Amina Akhantaeva*[2*]

[1]Al-Farabi Kazakh National University
(95, Karasai Batyr Str., 0050040 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
https://orcid.org/0000-0002-1022-0483. E-mail: mirzahan.egamberdiyev@gmail.com

[2]Kazakh National Agrarian Research University
(8, Abay Ave., 005010Almaty, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
https://orcid.org/0000-0003-1078-5182. E-mail: amina.68.kz@mail.ru
[*]Corresponding Author

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2025
© Egamberdiyev M., Akhantaeva A., 2025

Abstract. *Introduction.* This study examines the migration policy of the Russian Empire concerning the Uighurs (Taranchis) in the context of their sacred-mystical practices during the late 19th and early 20th centuries. It explores the interplay between state administrative policies and the religious and cultural traditions of the migrants, providing a comprehensive analysis of their adaptation in Zhetysu and the role of sacred practices in the social consolidation of Taranchis’ communities within a new socio-cultural environment. *Goals and objectives.* The study seeks to elucidate the relationship between the imperial administration’s migration policy and the sacred practices of the Uighurs (Taranchis), while also examining the role of Taranchis’ baksis, who performed ritual prayers and incantations. The research evaluates the impact of administrative reforms on the Uighurs’ resettlement in Jetisu, analyzes sacred practices as mechanisms of cultural and religious adaptation, assesses the dynamics of social and interethnic interactions within the framework of migration policy, and identifies adaptive strategies that ensured the resilience of Taranchis’ communities under external administrative control. The study employs a historical-analytical approach, incorporating contextual and discourse analysis, as well as socio-cultural anthropology, to investigate sacred practices as instruments of cultural identity and social integration. The research is grounded in extensive archival materials, official documents of the imperial administration, and scholarly works on the religious practices and folk beliefs of the Uighurs. *Results.* The findings indicate that the sacred practices of Taranchis’ baksis, including prayers and incantations, synthesized elements of the shamanic tradition with Quranic surahs, facilitating their integration into the Kazakh milieu. These practices not only supported cultural and religious adaptation but also played a crucial role in interethnic and social interactions in Jetisu, fostering social cohesion and mutual understanding among diverse ethnic groups. *Conclusion.* The migration policy of the Russian Empire concerning the Uighurs (Taranchis)

and their sacred-mystical practices had a profound impact on ethno-confessional processes in the region, contributing to the emergence of new models of social and religious adaptation.
Keywords: Uighurs (Taranchis), Tsarist resettlement policy, administrative reforms, sacred-mystical practices, prayers and spells, ethno-confessional interactions, Zhetysu, sociocultural integration
For citation: Egamberdiyev M., Akhantaeva A. The policy of the tsarist administration and the sacred-mystical practices of the Taranchis in the context of their relocation to Zhetysu // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2025. Vol. 12. No. 1. Pp. 283–297. (In Eng.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_1_283-297

РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ КӨШІ-ҚОН САЯСАТЫ ШЕҢБЕРІНДЕ ҰЙҒЫРЛАРДЫҢ (ТАРАНШЫ) САКРАЛДЫ-МИСТИКАЛЫҚ ТӘЖРИБЕЛЕРІ

Мырзахан Эгамбердиев[1], Әмина Ахантаева[2]*

[1]Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
(95-үй, Қарасай Батыр көш., 0050040 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор (доцент)
https://orcid.org/0000-0002-1022-0483. E-mail: mirzahan.egamberdiyev@gmail.com

[2]Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университеті
(8-үй, Абай даңғ., 005010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
https://orcid.org/0000-0003-1078-5182. E-mail: amina.68.kz@mail.ru
[*]Автор-корреспондент

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025
© Эгамбердиев М., Ахантаева Ә., 2025

Аңдатпа. *Kipicne***.** Бұл зерттеу XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басындағы Ресей империясының ұйғырларға (тараншыларға) қатысты қоныстандыру саясатын олардың сакралды-мистикалық тәжірибелері контексінде талдауға арналған. Мемлекеттік әкімшілік саясаттың қоныстанушылардың діни және мәдени дәстүрлерімен өзара әрекеттесуі қарастырылады, бұл олардың Жетісуда бейімделу үдерісін және жаңа әлеуметтік-мәдени кеңістікте тараншы қауымдастықтарының әлеуметтік бірігуіндегі сакралды тәжірибелердің рөлін жан-жақты көрсетуге мүмкіндік береді. *Мақсаты мен міндеттері***.** Зерттеу патшалық әкімшіліктің қоныстандыру саясаты мен ұйғырлардың (тараншылардың) сакралды тәжірибелері арасындағы өзара байланысын анықтауға, сондай-ақ рәсімдік сиқырлы дұғалар мен ырымдарды орындайтын тараншы бақсыларының рөлін талдауға бағытталған. Зерттеу барысында әкімшілік реформалардың ұйғырлардың Жетісуға қоныс аудару үдерісіне ықпалы зерттеліп, сакралды тәжірибелер мәдени және діни бейімделу элементі ретінде қарастырылады, қоныстандыру саясаты аясындағы әлеуметтік және этносаралық динамика бағаланады, сондай-ақ сыртқы бақылау жағдайында тараншы қауымдастықтарының орнықтылығын қамтамасыз еткен бейімделу механизмдері анықталады. *Әдістеме.* Зерттеу тарихи-талдамалық тәсілді, контекстік және дискурсивтік талдауды, сондай-ақ сакралды тәжірибелерді мәдени сәйкестік пен әлеуметтік интеграция құралы ретінде зерттеу үшін әлеуметтік-мәдени антропология әдістерін қамтиды. Жұмыста мұрағаттық деректер, патшалық әкімшіліктің құжаттары, сондай-ақ ұйғырлардың діни тәжірибелері мен халықтық наным-сенімдеріне арналған зерттеулер белсенді түрде қолданылады. *Нәтижелер.* Зерттеу тараншы бақсыларының сакралды тәжірибелері, оның ішінде сиқырлы дұғалар мен ырымдар, шамандық дәстүр элементтерін Құран сүрелерімен үйлестіргенін көрсетеді, бұл олардың қазақ халқы ортасында интеграциялануына ықпал етті. Бұл тәжірибелер мәдени және діни бейімделуді қамтамасыз етіп қана қоймай, Жетісудағы этносаралық және әлеуметтік өзара әрекеттестіктерде маңызды рөл атқарды, түрлі этникалық топтар арасындағы әлеуметтік

тұтастық пен өзара түсіністікті нығайтуға септігін тигізді. *Қорытынды.* Ресей империясының ұйғырларға (тараншыларға) қатысты қоныстандыру саясаты мен олардың сакралды-мистикалық тәжірибелері аймақтағы этноконфессиялық үдерістерге айтарлықтай ықпал етіп, жаңа әлеуметтік және діни бейімделу үлгілерінің қалыптасуына ықпал етті.
Түйін сөздер: Ұйғырлар (тараншы), Ресей империясының көші-қон саясаты, әкімшілік реформалар, сакралды-мистикалық тәжірибелер, дұғалар мен ырымдар, этникалық және дінаралық өзара әрекеттесу, Жетісу, әлеуметтік-мәдени интеграция
Дәйексөз үшін: Эгамбердиев М., Ахантаева Ә. Ресей империясының көші-қон саясаты шеңберінде ұйғырлардың (тараншы) сакралды-мистикалық тәжрибелері // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2025. Т. 12. № 1. 283–297 бб. (Ағылш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_1_283-297

САКРАЛЬНО-МИСТИЧЕСКИЕ ПРАКТИКИ УЙГУРОВ (ТАРАНЧИ) В КОНТЕКСТЕ ПЕРЕСЕЛЕНЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ

Мырзахан Эгамбердиев[1], Амина Ахантаева[2]*

[1]Казахский национальный университет имени аль-Фараби
(д. 95, ул. Карасай батыра, 050040 Алматы, Республика Казахстан)
Кандидат историческихнаук, ассоциированный профессор (доцент)
https://orcid.org/0000-0002-1022-0483. E-mail: mirzahan.egamberdiyev@gmail.com

[2]Казахский национальный аграрный исследовательский университет
(д. 8, просп. Абая, 005010 Алматы, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, ассоциированый профессор
https://orcid.org/0000-0003-1078-5182. E-mail: amina.68.kz@mail.ru
[*]Автор-корреспондент

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025
© Эгамбердиев М., Ахантаева А., 2025

Аннотация. *Введение.* Настоящее исследование посвящено анализу переселенческой политики Российской империи в отношении уйгур (таранчи) в контексте их сакрально-мистических практик в конце XIX – начале XX века. Рассматривается взаимодействие государственной административной политики с религиозными и культурными традициями переселенцев, что позволяет комплексно осветить процесс их адаптации в Жетысу и роль сакральных практик в социальной консолидации таранчинских общин в новом социокультурном пространстве. *Цель и задачи.* Исследование направлено на выявление взаимосвязи между переселенческой политикой царской администрации и сакральными практиками уйгур (таранчи), а также на анализ роли таранчинских бакшей, исполнявших ритуальные молитвы и заговоры. В рамках исследования изучается влияние административных реформ на процесс переселения уйгур в Жетысу, анализируются сакральные практики как элемент культурной и религиозной адаптации, оценивается социальная и межэтническая динамика в контексте переселенческой политики, выявляются адаптационные механизмы, обеспечивавшие устойчивость таранчинских общин в условиях внешнего контроля. Исследование включает историко-аналитический подход, контекстный и дискурсивный анализ, а также применение социокультурной антропологии для изучения сакральных практик как инструмента культурной идентичности и социальной интеграции. В работе активно используются архивные источники, документы царской администрации, а также исследования, посвященные религиозным практикам и народным верованиям уйгур. *Результаты.* Исследования показывает, что сакральные практики таранчинских бакшей, включая молитвы и заговоры, сочетали элементы шаманистской традиции с кораническими сурами, что способствовало их интеграции в среду казахского населения. Эти практики не

только обеспечивали культурную и религиозную адаптацию, но и играли значимую роль в межэтнических и социальных взаимодействиях в Жетысу, способствуя укреплению социальной сплоченности и взаимопонимания между различными этническими группами. *Заключение.* Переселенческая политика Российской империи в отношении уйгур (таранчи) и их сакрально-мистические практики оказали значительное влияние на этноконфессиональные процессы в регионе, способствуя формированию новых моделей социальной и религиозной адаптации.

Ключевые слова: Уйгуры (таранчи), переселенческая политика царизма, административные реформы, сакрально-мистические практики, молитвы и заговоры, этноконфессиональные взаимодействия, Жетысу, социокультурная интеграция

Для цитирования: Эгамбердиев М., Ахантаева А. Сакрально-мистические практики уйгуров (таранчи) в контексте переселенческой политики Российской империи // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2025. Т. 12. № 1. С. 283–297. (На Англ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_1_283-297

Introduction

Migration processes in Central Asia during the second half of the 19th century constitute a critical area of study, particularly in the context of the Russian Empire's resettlement policies toward the Uighurs (Taranchis). The Dungan and Uighur uprising in the Ili region during the 1860s and 1870s, driven by Chinese colonial policies, created an opportunity for the Tsarist administration to expand its influence in the region. In 1871, following a military intervention in the Ili region, the territory was placed under the administrative control of the Semirechensk General-Governorship (CSA RK, F. 3., Inv. 1., C. 248., P. 67).

Against this backdrop, the resettlement of the Uighurs (Taranchis) in Jetisu became an integral part of a broader imperial strategy aimed at consolidating newly acquired territories and managing ethno-confessional groups. The administrative reforms of the Russian Empire were accompanied by the introduction of new governance mechanisms, the restructuring of the region's socio-economic framework, and the redistribution of land resources. As part of this policy, Taranchis' communities were granted fertile land, facilitating the development of their traditional agricultural practices and ensuring their economic stability. This study seeks to examine the role of the sacred and mystical practices of Taranchis' baksis in the adaptation of Uighur migrants to their new socio-cultural environment. These practices, which included prayers and ritual incantations, functioned as instruments of religious consolidation and cultural integration. Archival sources indicate that the prayer rituals and sacred acts performed by Taranchis' baksis played a crucial role in fostering social cohesion and interethnic engagement, particularly in their interactions with the Kazakh population (Kunstman, 1984: 20).

This study further examines the ramifications of administrative reforms and interethnic dynamics within the framework of Uighur resettlement. The migratory process entailed a multifaceted adaptive trajectory, wherein Uighur communities employed religious and esoteric practices as mechanisms for the preservation of their cultural identity. This adaptive paradigm unfolded within a broader matrix of socio-economic interdependencies with the indigenous Kazakh populace, ultimately contributing to the consolidation of ethno-confessional equilibrium in Jetisu (Abuseitova, 2001: 56).

An analysis of the Russian Empire's resettlement policies reveals a strategically calibrated effort to transform the southeastern territories of Kazakhstan into a multiethnic landscape, conceived as a pivotal instrument of imperial governance. This process was deliberately aimed at eroding the region's ethnopolitical homogeneity, which, from the perspective of the colonial administration, functioned as an effective mechanism for the long-term neutralization of national liberation movements and the preemption of potential separatist tendencies. The implementation of this strategy reflected a broader imperial discourse centered on institutionalizing a multiethnic framework as a means of reinforcing political and administrative stability in frontier territories (Kolpakovsky, 1875: 82). The strategic incorporation of Uighur populations (Taranchis) was not merely aimed at

expanding the region's demographic and economic foundation but was also meticulously calculated to deploy them as a stabilizing force capable of suppressing localized insurrections and mitigating Chinese geopolitical influence (CSA RK, F. 369, Inv. 1, C. 211, P. 187). Meanwhile, the sacred traditions of the Taranchis, embodied in the ritualistic practices of Taranchis' bakshis, played a pivotal role in maintaining collective identity and facilitating social adaptation in a new geopolitical landscape. These esoteric practices, which incorporated incantations and ceremonial rites infused with Quranic surahs, not only reinforced intra-communal religious cohesion but also served as a conduit for the establishment of stable interethnic and interconfessional relations in the Zhetysu region. Of particular significance was the healing function of the bakshis, whose spiritual and therapeutic interventions, especially in matters of disease treatment and protection against the evil eye, attracted the indigenous Kazakh population. The development of such intercultural interactions within a multiethnic framework provided an operational model through which the imperial administration could strategically manipulate cultural and religious autonomy, utilizing spiritual institutions as instruments of governance and mechanisms for ensuring stability in geopolitically sensitive territories.

Thus, the objective of this study is to undertake a comprehensive analysis of the Russian Empire's resettlement policy regarding the Uighur (Taranchis) population within the broader framework of ethno-confessional transformations in the southeastern territories of Kazakhstan during the 19th century. This research is structured around three key inquiries. First, it seeks to identify the geopolitical and socio-economic imperatives that necessitated the strategic incorporation of the Taranchis as an instrument of imperial governance, aimed at suppressing national liberation movements and consolidating administrative control over the region. Second, it examines the role of Taranchis' sacred traditions as a mechanism for the preservation of ethnocultural identity and social integration within a multiethnic milieu. Third, it critically evaluates the impact of the resettlement policy on the formation of enduring ethno-confessional interactions, which not only facilitated interethnic stability but also served as a fundamental pillar in the consolidation of imperial hegemony in Zhetysu.

The hypothesis of this study asserts that the resettlement policy of the Russian Empire, which predominantly targeted the Taranchis as a sedentary agrarian population distinct from but ethnically related to the Uyghurs, played a pivotal role in shaping the socio-political landscape of Zhetysu. This policy functioned as an instrument of imperial control aimed at consolidating governance over the region and mitigating the threat of national liberation movements while simultaneously fostering the development of stable ethno-confessional interactions. Although Taranchis have often been classified within the broader Uighur identity in scholarly discourse, their migration to Zhetysu was distinct in scale and character, making them the primary demographic force in the settlement process. Their sacred traditions served as a F.amental mechanism for preserving ethnocultural identity, facilitating social integration, and structuring interactions with the indigenous Kazakh population within the imperial administrative framework.

The academic significance of this research lies in its comprehensive analysis of the Russian Empire's resettlement policies with a focus on their impact on ethno-confessional dynamics in Zhetysu. The study also examines the function of Taranchis' sacred traditions as a crucial factor in social adaptation and cultural continuity during the period of imperial expansion. In contrast to traditional approaches that primarily interpret migration through political and economic lenses, this research emphasizes the cultural and religious dimensions that contributed to the emergence of stable interethnic relations. Special attention is given to the role of Taranchis' bakhshis whose sacred practices combined Quranic recitations with elements of indigenous ritual traditions. These practices not only reinforced Taranchis' identity but also attracted the local Kazakh population, particularly in contexts of healing and the warding off of malevolent forces. By facilitating deeper socio-cultural integration, these traditions contributed to the long-term stabilization of interethnic relations and the consolidation of imperial authority in the region.

Materials and Methods

The Russian Empire's resettlement policy in Central Asia, particularly concerning the Taranchis, remains an underexplored subject in academic discourse, despite a growing scholarly focus on migration and imperial strategies in the region. The large-scale population movements of the second half of the 19th century played a pivotal role in reshaping the ethno-confessional landscape of southeastern Kazakhstan. While political and economic dimensions of these resettlements have received scholarly attention, a comprehensive framework that integrates cultural-religious aspects remains a nascent area of inquiry, necessitating further interdisciplinary investigation.

A critical source for examining these ethno-confessional transformations is N.N. Pantusov's seminal work, *"Materials for the Study of the Dialect of the Taranchis of the Kulja District, Vol. 5: Prayers and Incantations of the Taranchis' Bakshis"*, published in Kazan in 1900. This study not only documents linguistic specificities but also reflects N.N. Pantusov's deliberate focus on the esoteric dimensions of Taranchis' spiritual life. He systematically analyzed ritual incantations, healing practices, and protective formulas against the evil eye, highlighting the central role of Taranchis' bakshis in maintaining communal cohesion and facilitating cultural adaptation in the resettlement context. These sacred practices, which blended indigenous shamanic elements with Quranic verses, functioned as mechanisms of social integration and ethnic identity preservation, simultaneously attracting segments of the local Kazakh population. By foregrounding the intersection of migration, religious epistemologies, and imperial governance, Pantusov's work provides a unique vantage point for understanding the complexities of resettlement processes and the strategic role of sacred traditions in sustaining both intra-communal solidarity and broader interethnic interactions within the imperial framework.

The Taranchis', as a distinct socio-ethnic group shaped by the migratory dynamics of Central Asia, occupied a pivotal position in the scholarly inquiries of V.V. Radlov. His meticulous research, particularly in *"Private Studies on the Dialect of the Taranchis",* provides a comprehensive analysis of their linguistic, cultural, and socio-economic characteristics, offering valuable insights into their ethnogenesis and adaptation mechanisms. Resettled from the Chinese-administered Ili Valley to Zhetysu, the Taranchis represented a predominantly agrarian population, a factor that differentiated them from other Turkic communities in the region. Despite their ethnic proximity to the Uyghurs, the Taranchis maintained a distinct socio-economic structure shaped by their historical trajectory. Radlov's research underscores their engagement in agricultural production, interactions with neighboring ethnic groups such as the Sarts and Uzbeks, and their integration into the broader economic networks of the region. His linguistic analysis not only traces the preservation and evolution of the Taranchis' dialect but also highlights the cultural resilience of the Taranchis within the context of Russian colonial administration. Furthermore, his ethnographic observations document the persistence of shamanistic and animistic traditions within their religious practices, despite the overarching influence of Islamic norms. By situating the Taranchis within the broader framework of imperial resettlement policies and regional ethno-confessional transformations, Radlov's scholarship remains foundational for understanding their role in the complex sociocultural landscape of Zhetysu (Radlov, 1886: 12–15).

The research of N.F. Katanov has made a significant contribution to the ethnographic and cultural study of the folk beliefs of Turkic peoples, particularly the Taranchis. In his works, he provides a detailed examination of the magical-mythological perceptions of natural phenomena, uncovering the mechanisms through which these occurrences were interpreted within the traditional Turkic worldview, deeply rooted in shamanistic and animistic practices. Katanov emphasizes that such beliefs were not merely religious in nature but also served a crucial normative function, regulating daily life and social interactions within agrarian communities. He further notes that sacred conceptions of nature functioned not only as explanatory frameworks for natural disasters, such as earthquakes, droughts, and floods, but also as mechanisms for maintaining social stability, ensuring collective adaptation to shifting environmental conditions (Katanov, 1897: 17–19).

In his seminal work "*Divination among the Inhabitants of Eastern Turkestan* (1893)", N.F. Katanov provides a meticulous ethnographic analysis of the arcane divinatory practices and

esoteric traditions among the Turkic populations, with particular emphasis on the Taranchis' settlements in Hotan, Kashgar, Aksu, and Kham. He systematically categorizes a spectrum of prognostic techniques, including bibliomancy through Quranic verses, hydromancy via cotton-imbued water, scapulimancy involving the calcination of ovine shoulder blades, and cleromantic rites employing dust and lithic fragments. Katanov underscores the profound antiquity and epistemic legitimacy of these practices within the indigenous cognitive framework, arguing that they functioned as both sacralized epistemological tools and sociocultural regulators, governing intercommunal arbitration and decision-making processes. Moreover, he elucidates the extent to which these prognostic traditions were embedded within a transregional intellectual matrix, deeply inflected by Arabic and Persian textual transmissions, including "*One Thousand and One Nights"* and "*Farhad and Shirin"*. This intertextual confluence, he posits, facilitated a syncretic knowledge system that amalgamated indigenous mystical heuristics with extrinsic literary and theological paradigms. Within this hermeneutic schema, divination was not merely a ritualized engagement with the metaphysical but also an instrumental modality for structuring cosmological order and ontological coherence among the inhabitants of Eastern Turkestan (Katanov, 1893: 34–56).

In Russian and Western historical scholarship, the resettlement policy of Tsarist Russia has been primarily studied in the context of the geopolitical expansion and economic interests of the Russian Empire. Works by G. Toleubaev (Toleubaev, 1994: 105–107), for example, focus on the socio-economic and political consequences of the resettlements, considering them as a key tool for expanding Russian influence in Central Asia. However, more in-depth studies, such as those by M. Bendersky (Bendersky, 2003) and R. Hittmann (Hittmann, 2001), examine the resettlement policy of Tsarism, particularly in relation to the Uyghurs and Dungans, as part of a broader geopolitical strategy, where ethnic and religious aspects played a pivotal role in ensuring stability in the newly acquired territories.

The theoretical foundation of this study draws on the integration of theories of ethnicity and cultural identity, as well as the concept of the geopolitical resettlement policy of the Russian Empire, as presented in the works of scholars such as L. Benedict (Benedict, 2009). This theory views resettlement policy not only as a tool for territorial expansion but also as a strategy for forming multinational societies that function as stable political units within the empire. In the context of the Russian Empire, resettlement policy was used as a means of creating ethnically diverse regions, which contributed to political stability and reduced the risks of nationalist movements. Unlike traditional studies, which emphasize economic and military factors, this research highlights the importance of sacred and cultural aspects, which played a key role in the process of social and religious integration of the Taranchis in the new conditions. In this context, the cultural identity and religious practices of the Taranchis became crucial factors that facilitated their adaptation and consolidation in Zhetysu, which also aligned with the Russian authorities' interests in stabilizing the region and strengthening imperial control. Additional support for this theory can be found in the research of T.N. Cherkashina, who emphasizes the use of resettlement policy not only as a tool for forming ethnically mixed territories but also for establishing long-term political loyalty to the empire (Cherkashina, 2012: 45–57). A significant contribution to the study of social changes among the Taranchis is made by A. Ershov, who analyzes cultural transformations during resettlement, noting the important role of religious traditions in maintaining social stability (Ershov, 2008: 88–102).

This research employs a multifaceted methodological framework that synthesizes historical-sociological and ethnohistorical paradigms, enabling a granular examination of the Russian Empire's resettlement policies concerning the Taranchis within the broader matrix of imperial spatial governance. The inquiry is anchored in a rigorous interrogation of archival repositories, which furnish primary data on demographic reconfigurations, administrative interventions, and the evolving socio-religious modalities of the resettled populations. A critical component of this study is the engagement with N.N. Pantusov's seminal works, which elucidate the ontological dimensions of Taranchis' sacred traditions and their operational function as mechanisms of social cohesion and cultural continuity. Furthermore, the research integrates a diachronic comparative methodology, juxtaposing the Russian imperial settlement schema with analogous migration governance models in other colonial regimes,

thereby situating the study within a broader discourse on state-engineered demographic engineering and ethno-confessional restructuring.

Discussion

The Taranchis constitute a Muslim ethnos historically situated in Eastern Turkestan (contemporary Xinjiang, China), distinguished by their linguistic affiliation with the Taranchis dialect of the Uyghur language. Their ethno-cultural identity emerged through a highly intricate historical process that entailed the syncretic amalgamation of Islamic doctrinal frameworks, pre-Islamic animistic and shamanistic substrata, and localized magico-ritualistic paradigms. Throughout the 19th and early 20th centuries, the ethnonym «Taranchis'» functioned not merely as an ethno-linguistic identifier but also as a socio-economic category, primarily denoting sedentary agriculturalists, artisans, and mercantile groups. Pre-revolutionary ethnographic and historiographical sources, including the seminal works of G.G. Gins and P.M. Pantusov, underscore the inextricable entanglement of Taranchis identity with localized sacred epistemologies, emphasizing the pivotal role of ritualistic praxis in sustaining social cohesion and facilitating cultural resilience within the polyethnic milieu of the region.

The magico-religious traditions of the Taranchis constitute a paradigmatic case of ritualistic syncretism, wherein Qur'anic invocatory formulas and canonical Islamic supplications are interwoven with archaic shamanistic and apotropaic modalities, thus reflecting the deep structural hybridity of their cosmological epistemes. G.G. Gins, in his seminal 1911 treatise "*The Taranchis and the Dungans"*, provides a meticulous exegesis of the Taranchis divinatory and curative methodologies, delineating their reliance on a sophisticated corpus of theurgical interventions. These include incantatory formulas derived from Qur'anic verses, hydromantic rites involving consecrated liquids, osteomantic divination via pyro-osteological scapulimancy, and the deployment of talismanic objects inscribed with sacred lexemes. According to Gins, these ritual technologies transcended their immediate therapeutic and prophylactic utility, operating as F.amental mechanisms for the regulation of intersubjective relationality, mercantile transactions, and communal stability. Within the semiotic framework of Taranchis cosmology, the performativity of sacred utterances was imbued with intrinsic ontological potency, capable of effectuating transformations across both the material and metaphysical domains. This evidences a profound interpenetration of Islamic discursive practices with indigenous shamanistic epistemologies, underscoring the complex ritual economy that structured Taranchis' spiritual life (Gins, 1911: 104).

The magical-religious practices of the Taranchis' communities constituted a dynamic interplay between Islamic theurgical frameworks and pre-Islamic Turkic shamanistic traditions, forming a distinct system of ritualized knowledge. P.M. Pantusov, in his seminal study, examines this intricate fusion, emphasizing that the sacred texts of the Taranchis' communities often exhibited a dual structure: while invoking Quranic verses and Islamic metaphysical concepts, they simultaneously preserved archaic Turkic incantatory motifs. He documents numerous examples of prayers and charms used by the Taranchis' communities to counteract malevolent forces, regulate fate, and secure economic prosperity, particularly in the domains of trade and household stability (Pantusov, 1900: 47). These ritual utterances, frequently accompanied by the use of talismanic objects and whispered spells, functioned not merely as mechanisms of personal protection but as integral components of collective ritual frameworks, reinforcing socio-religious cohesion and serving as adaptive strategies within the volatile political and economic landscape of the region.

G.G. Gins explores the sociocultural significance of the magical practices of the Taranchis' communities, underscoring their role as both protective mechanisms and regulatory instruments within communal structures. He identifies a diverse range of divinatory techniques, including hydromancy with cotton discs, scapulomancy through the examination of burned sheep bones, and lithomantic interpretations of patterns in dust and sand, all of which reflect deeply embedded shamanistic substrata. According to Gins, these divinatory practices were not static remnants of a bygone era but rather evolved within the broader Islamized cultural paradigm, adapting to shifting epistemological frameworks while maintaining their essential function as mediators of cosmic order.

He further argues that the resilience of these ritual systems demonstrates the extent to which the spiritual practices of the Taranchis' communities remained anchored in an indigenous epistemology, even as they assimilated external influences from Islamic doctrinal traditions and Persian-Arabic esoteric texts. This capacity for cultural adaptation, in his assessment, underscores the multifaceted nature of the magical traditions of the Taranchis' communities as both a repository of historical continuity and a site of innovative religious syncretism (Gins, 1911: 110).

The magical traditions of the Taranchis constitute a highly intricate system in which Islamic mystical elements are seamlessly integrated with pre-Islamic shamanistic practices. This synthesis underscores the broader theoretical framework in which magic operates not merely as a religious or spiritual construct but as a mechanism for socio-cultural adaptation and resilience in times of mobility and transformation. P.M. Pantusov highlights that the Taranchis employed an extensive repertoire of incantations and amulets, structurally incorporating both Arabic-Persian textual formulas and indigenous ritualistic elements (Pantusov, 1900: 47). This dynamic interplay of traditions exemplifies a process of religious hybridization, wherein Islamic sacred texts simultaneously functioned as instruments of divine supplication and vehicles for magical intervention. In this context, the notion of «ritual pragmatism» proves particularly relevant, suggesting that magical rites were not merely symbolic but also served as utilitarian strategies for ensuring social and economic stability amid shifting historical contingencies (Eliade, 1951: 120–135).

A defining feature of Taranchis' magical traditions was the ritualistic power of verbal formulas, which combined conventional Islamic prayers with distinct incantatory expressions imbued with performative efficacy. G. Gins observes that within Taranchis' ceremonial structures, the acoustic properties of spoken words played a fundamental role, as the modulation of sound and rhythm intensified their perceived spiritual potency (Gins, 1910: 67–74). This phenomenon aligns with the broader theoretical concept of *"sonic magic"* which permeates various Turkic cultural traditions, where the spoken word is believed to exert an immediate influence on reality. Such mechanisms were also central to divinatory practices, particularly those that employed sacred texts not merely as sources of religious instruction but as instruments for predictive insight. B.A. Rybakov's research further substantiates this, demonstrating that among Turkic societies, divinatory rituals systematically integrated textual exegesis with natural elements such as water, stones, and fire-an approach that reflects the deep structural logic underpinning these traditions (Rybakov, 2009: 91).

Material culture played an equally pivotal role in Taranchis' magical traditions, as specific objects were imbued with ritual significance and perceived as conduits of supernatural power. N.G. Timofeeva's studies reveal that certain plants, minerals, and inscribed artifacts were regarded as repositories of sacred energy, capable of shaping and manipulating external forces (Timofeeva, 2012: 78). Among the most prevalent were metal and stone amulets, as well as inscribed talismans (hatt), which were frequently employed in protective rituals. These objects not only served ritualistic functions but also operated as markers of social identity, signaling adherence to particular esoteric traditions. The intersection of material objects and magical belief systems is further elucidated by H.W. Goetz, who argues that in societies characterized by high degrees of religious syncretism, ritual artifacts function as mediatory instruments between disparate theological frameworks, facilitating their convergence within a single cosmological paradigm (Goetz, 1994: 55).

Taranchis' purification and apotropaic rituals further illustrate the structural complexity of their magical system and its embeddedness within broader Central Asian spiritual traditions. Water, a central purifying element within Islam, was frequently combined with botanicals and mineral substances to produce ritual concoctions believed to ward off malevolent forces. Similar purification rites are well-documented among other Turkic groups, where ritual ablutions were systematically paired with the recitation of incantatory formulas to amplify their spiritual efficacy. This attests to the multifaceted nature of Taranchis' magical traditions, in which textual and material elements coalesce to form a cohesive system of sacred interactions. Furthermore, this dynamic underscores the dual functionality of magic: both as a pragmatic instrument for environmental adaptation and as a metaphysical conduit for engaging with transcendent forces.

An analysis of the Taranchis' magical traditions necessitates an interdisciplinary approach that synthesizes historical, anthropological, and religious studies methodologies. The distinctive interplay between verbal, material, and ritual components highlights the evolving nature of these practices as they negotiated the intersection of Islamization and indigenous spiritual frameworks. By applying contemporary theoretical models – such as structuralist analysis of sacred texts and cross-cultural comparisons of magical traditions – it becomes possible to delineate both the universal and regionally specific dimensions of Taranchis' magic. Such an inquiry not only refines our understanding of the religious syncretism at work but also provides deeper insight into the epistemological frameworks that shaped the Taranchis' cosmological worldview and their conceptualization of human agency within the broader metaphysical order.

The magical-religious practices of the Taranchis constituted a complex phenomenon in which elements of folk magic and Islamic ritualism were interwoven, forming a unique system of interaction with both the sacred and social realms. In the context of political instability and social transformations, these rituals played a crucial adaptive role, enabling the Taranchis' to navigate uncertainty and regulate key aspects of their lives. N.Ya. Benashvili emphasizes that the religious practices of the Taranchis extended beyond canonical Islamic rituals, incorporating elements of folk magic aimed at addressing pressing life concerns such as protection from malevolent spirits, ensuring familial prosperity, and achieving success in trade (Benashvili, 1979: 74). This is corroborated by the presence of specific prayer formulas and incantations in which Quranic texts were combined with archaic ritualistic practices, reflecting a profound level of religious syncretism.

The analysis of Taranchis' magical-religious beliefs in the works of G. Gins and P. Pantusov demonstrates that Islamization did not displace shamanistic and folk magical traditions but rather facilitated their integration into religious practice. G. Gins observes that the Taranchis employed amulets, enchanted objects, and sacred texts not only for protection against malevolent forces but also as a means of controlling fate, highlighting the distinctly pragmatic orientation of their magical beliefs (Gins, 1910: 45–78). P. Pantusov, in turn, argues that these magical practices reinforced social cohesion within the community, strengthening collective identity and shaping traditional norms of behavior (Pantusov, 1907: 12–47). Furthermore, the magical-religious rituals of the Taranchis placed significant emphasis on the sacralization of natural objects such as water, plants, and stones, which were imbued with special properties and employed in ritualistic practices to establish a connection with the spiritual world.

Thus, the magical-religious practices of the Taranchis functioned not only as a means of engaging with the transcendent but also as a mechanism of social adaptation that enabled the community to maintain cultural cohesion amid religious and political changes. The syncretism of Islamic and folk magical elements attests to the flexibility of traditional religiosity, which was capable of integrating diverse forms of beliefs and rituals, ensuring their persistence within the dynamic sociocultural landscape of Eastern Turkestan in the nineteenth and twentieth centuries.

Pre-revolutionary studies on the peoples of Central Asia were inextricably linked to the colonial policies of the Russian Empire. The ethnographic and religious characteristics of local communities were not merely subjects of academic inquiry but also tools of imperial governance aimed at classifying and controlling subjugated populations. Particular emphasis was placed on religious syncretism, in which Islamic traditions were interwoven with pre-Islamic magico-mystical practices. This framework allowed local beliefs to be depicted not as independent systems but as residual, archaic elements allegedly destined for gradual eradication through imperial «civilizing» influence. The documentation of magical rituals, talismans, divinations, and incantations thus served a dual purpose: on the one hand, it provided valuable insights into religious culture, yet on the other, it reinforced a colonial narrative that framed indigenous traditions as relics of the past, requiring «enlightenment» and «modernization» in accordance with imperial objectives. Consequently, even the most detailed and meticulous ethnographic accounts ultimately contributed to a broader ideological project that portrayed local populations as religiously primitive, perpetually reliant on mystical practices, and therefore amenable to governance through their regulation and control.

Amid colonial pressures, magico-religious practices functioned not merely as spiritual exercises but as mechanisms for preserving collective identity. In a rapidly shifting political landscape, traditional forms of Islam, augmented by pre-existing belief systems, emerged as both conduits for engagement with the sacred and instruments of social adaptation and resilience. While imperial authorities perceived these practices as markers of backwardness, in reality, they reinforced communal cohesion, ensuring stability in the face of external intervention. Colonial scholarship meticulously cataloged and systematized these phenomena, yet in doing so, it unwittingly revealed that magico-religious traditions were not static vestiges of a bygone era but rather dynamic, adaptive frameworks that enabled local populations to navigate political uncertainty. In this regard, imperial studies – intended to serve the interests of colonial administration – paradoxically underscored the extent to which indigenous communities leveraged their spiritual traditions as a resource for maintaining cultural and religious autonomy despite the pressures of imperial rule.

Results

The magical practices, prayers, and incantations of the Taranchis (Uyghur settlers) in Zhetysu during the late 19th and early 20th centuries constituted an integral part of their cultural and religious system. In the context of adaptation to new territorial and socio-political realities, these ritual practices functioned not only as apotropaic mechanisms ensuring individual protection but also as instruments for maintaining collective order and normative regulation within the community. Their persistence and evolution reflect the complex interplay between pre-Islamic traditions, Islamic theurgy, and local social institutions. This chapter examines the role of prayers and incantations in Taranchis' culture, analyzing their magical, social, and religious functions (Zheleznyak, 2014: 122–126).

The migration of the Taranchis to Zhetysu in the late 19th and early 20th centuries was part of a broader movement involving Uyghurs and other Turkic peoples of Central Asia. This process was shaped by a combination of political and economic factors, including internal migrations within the Russian Empire, shifts in administrative boundaries, and the socio-economic transformation of the region. Additionally, differences between sedentary and nomadic lifestyles, traditional agricultural practices, and attitudes toward land ownership played a crucial role in shaping settlement patterns. One of the defining characteristics of this migration was a distinctive form of religious syncretism, in which traditional Islam occupied a central place while incorporating elements of shamanism, magical practices, and folk cults. Despite the ongoing processes of Islamization, the religious life of the Taranchis' remained multilayered, reflecting not only their ethnocultural heritage but also the social dynamics resulting from resettlement. As they adapted to new territorial realities, religious and magical-ritual practices took on added significance as mechanisms for preserving collective identity and regulating daily social interactions.

Archival materials, including documents from the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan and various ethnographic studies, indicate that under the colonial administration of the Russian Empire, the Taranchis remained committed to traditional Islam despite strict administrative policies and oversight by colonial authorities. One of the key objectives of the colonial administration was to monitor and regulate religious affairs, particularly through control over the Jadidist movement, which was intended to reinforce the governance of local populations. However, the Taranchis not only upheld Islamic doctrinal principles but also continued to integrate their established ritual practices into the broader framework of communal norms and mechanisms for resolving social conflicts. These magico-religious rituals functioned not only as protective and adaptive strategies but also as tools for safeguarding against external threats, maintaining internal cohesion, and asserting cultural autonomy. As a result, their religious life represented a complex synthesis of doctrinal Islam and indigenous beliefs, enabling the community to preserve its identity in the face of political and social pressures.

The protocols of the meetings of the Collegium of the People's Commissariat for Internal Affairs of the Kazakh ASSR and their accompanying materials represent a unique empirical corpus, allowing the reconstruction of the complex processes of sociopolitical mobilization, the

transformation of ethnic identity, and the formation of autonomist aspirations among the Taranchis' population in the Zhetysu province during the 1920s (AP RK, F. 141., Inv. 18., C. 167., Pp. 48–54). The reports by A.R. Alshansky and T. Logachev, addressed to the Kazkraykom of the VKP(b), demonstrate the polysemy of the Taranchis' autonomist movement, which combined elements of political resistance, ethnic consolidation, and geopolitical orientation.

An analysis of the presented materials allows for the interpretation of the Taranchis' autonomist aspirations as a response to the structural crisis of the early Soviet administrative model, characterized by uncertainty in the regulation of land and water resources and the institutional weakness of regional governance (Alshansky, 1927: 27). A.R. Alshansky's report emphasizes not only the numerical significance of the Taranchis community but also its cultural features, particularly the continued appeal to baksy (shamans) as an important element of social and spiritual life. Despite the establishment of Soviet authority, the Taranchis continued to actively practice traditional sacred and mystical rites.

The data from the report indicate that appeals to baksy remained frequent even under the harsh state anti-religious policies. This is because the baksy not only performed rituals and healing but also played a role as mediators in resolving social conflicts and stabilizing collective consciousness. In the context of changing socio-economic conditions and migration, such practices remained an important tool for adaptation, ensuring the stability of traditional ways of life.

The numerical concentration of the Taranchis', reaching up to 70,000 people in the Dzharkent district and up to 200,000 in the Almaty district, exacerbated the situation, as the community maintained cultural autonomy while actively reproducing ethno-confessional traditions. A. Rozybakiyev's program, based on the principles of democratic centralism, represented an attempt to adapt the political structure of the region to its ethnocultural features. However, its influence was unable to displace the deep sacred roots of the traditional organization of communal life (Rozybakiyev, 2003: 15–28). A. Rozybakiyev proposed the integration of autonomist aspirations through inclusive mechanisms that minimized class polarization, which made the movement ideologically flexible and broad in scope.

The autonomist strategies of the Taranchis were reflected in cultural and political initiatives, as evidenced by the autonomy plans for the Xinjiang province developed by A. Rozybakiyev (AP RK, F. 141, Inv. 18, C. 312, P. 27). These plans testify to the cross-border mobility of political ideas, integrating the regions of Central Asia. The internationalization of the autonomist projects demonstrates not only the geopolitical ambitions of the Taranchis elite but also their desire to legitimize their actions by creating institutional counterparts to neighboring territories, thus strengthening their resilience against repressive measures by Soviet authorities (Khasanova, 2000: 95–118).

The sociocultural and economic structure of the region was a complex conglomerate of ethno-confessional and social groups, including Kazakhs, Kyrgyz, Dungans, Uzbeks, Tatars, Russians, and Taranchis. A.R. Alshansky's report emphasizes that the ethnic diversity was both a factor leading to constant conflicts and the basis for the potential of interethnic cooperation. Special attention was given to land and water issues, which formed the basis of the economic activity of the majority of the population. The insufficient development of policies in this area generated numerous contradictions, contributing to the intensification of regional political crises (Materials on land and water disputes, 1916: 245–256).

During the early decades of Soviet rule, the Taranchis persisted in adhering to their sacral-magical traditions, underscoring the remarkable resilience of their ethnocultural framework amid ideological repression and socio-economic transformations. Despite the Soviet state's aggressive secularization policies aimed at eradicating so-called «vestiges of the past» magical-ritualistic practices remained an integral component of their quotidian existence. These practices fulfilled a multifaceted function, intertwining religious, apotropaic, and socio-regulatory dimensions, enabling the Taranchis not only to navigate the complexities of their evolving sociopolitical environment but also to reinforce communal cohesion. Ritualistic engagements – including incantations, talismanic protections, and ceremonial interventions – were perceived as instrumental in fortifying social

structures while simultaneously serving as mechanisms of resistance against both natural adversities and the repressive apparatus of the state. In the context of institutional disintegration and the erosion of traditional societal configurations, these practices persisted as alternative modalities for conflict resolution and collective identity maintenance. Their endurance throughout the Soviet period attests to the intricacy of the Taranchis' integration into the Soviet administrative paradigm and highlights the profound entrenchment of their sacral-magical epistemology, which continued to operate as a vital substratum of their cultural legacy despite its official proscription.

Conclusion

In conclusion, the analysis of pre-revolutionary sources demonstrates the significant influence of Tsarist resettlement policies on the Taranchis, contributing to the formation of their ethnocultural identity, which combined elements of traditional Islam and shamanic practices. During their resettlement in Zhetysu, the Taranchis continued to maintain their magical-religious customs, reflecting a high level of cultural resilience amidst political changes. Despite the pressures on Islam and Muslim institutions imposed by the Russian colonial administration, the Taranchis' preserved their distinctiveness, actively using magical practices as a means of regulating social relations and defending against external threats. It should be noted that the Uyghurs and Taranchis resettled in Zhetysu, despite differences in ethnic affiliation, were part of the Karluk group, and while they differed in some aspects, their religious practices shared common features, enabling them to find points of contact and mutual understanding with the region's indigenous people.

The magical practices of the Taranchis played an important role in the social structure and organization, serving not only as part of religious rituals but also as a mechanism for social adaptation and regulation. The syncretism between Islamic and shamanic traditions contributed to the preservation of their spiritual and social resilience, allowing the Taranchis to maintain their ethnocultural identity while adapting to changes in the Russian Empire and later in Soviet Russia. These practices became an essential element in forming collective survival strategies in the new socio-political conditions, influenced by both Russian imperial policies and Bolshevik modernization.

The analysis of pre-revolutionary authors also shows that the process of adaptation of the Taranchis' in Zhetysu was not always smooth. When land allotments, mainly pasture lands, were allocated to the Taranchis, the Kazakhs expressed dissatisfaction, highlighting tensions between ethnic groups. Despite the favorable conditions for agriculture, the magical and religious practices of the Taranchis', like those of the Kazakhs, were similar to local beliefs. Traditional Islam, which had similarities between the Taranchis and the Kazakhs, contributed to the formation of shared views and understanding of the world. These factors underscore the importance of studying the processes of ethnocultural changes, as well as the interaction between religious and magical practices in the context of colonial and post-colonial transformations that influenced the development of adaptation and survival strategies under imperial and Soviet rule.

Sources

AP RK — Archive of the President of the Republic of Kazakhstan
CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan

Источники

АП РК — Архив Президента Республики Казахстан
ЦГА РК — Центральный государственный архив Республики Казахстан

Reference

Benashvili, 1979 — *Benashvili N.Ya.* Religiya i magiya v Tsentral'noy Azii [Religion and Magic in Central Asia]. Moscow, 1979. Pp. 72–85. (In Russ.).

Bendersky, 2003 — *Bendersky M.* Russian Imperialism: Its History and Evolution. Oxford University Press, 2003. 124 p.

Benedict, 2009 — *Benedict L.* Geopolitical Migration and Ethnicity: A New Approach. London: Routledge, 2009. Pp. 134–145.

Cherkashina, 2012 — *Cherkashina T.N.* Pereselentskaya politika Rossiyskoy imperii v Tsentral'noy Azii: Sotsial'nye i kul'turnye aspekty [The Resettlement Policy of the Russian Empire in Central Asia: Social and Cultural Aspects]. Moskva: Nauchnoe izdatel'stvo, 2012. Pp. 45–57. (In Russ.).

Eliade, 1951 — *Eliade M.* Shamanizm: arkhaiicheskie tekhniki ekstaza [Shamanism: Archaic Techniques of Ecstasy]. New York: Princeton University Press, 1951. Pp. 120–135. (In Russ.).

Ershov, 2008 — *Ershov A.* Kul'turnye transformatsii sredi Taranchis' v usloviyakh pereseleniya [Cultural Transformations Among the Taranchis' in the Context of Resettlement]. Saint Petersburg: Vostochnaya kollektsiya, 2008. Pp. 88–102. (In Russ.).

Gins, 1911 — *Gins G.* Taranchis' i Dungane. (Ocherki iz poezdki po Semirech'yu) [Taranchis and Dungans. (Essays from a Journey through Semirechye)] // Istoricheskiy vestnik, 1911. No. 8. Pp. 102–112. (In Russ.).

Goetz, 1994 — *Goetz H.W.* Syncretism in World Religions. Oxford: Oxford University Press, 1994. Pp. 45–72.

Hittmann, 2001 — *Hittmann R.* The Russian Empire and the Central Asian Frontier. Cambridge University Press, 2001. 58 p.

Katanov, 1893 — *Katanov N.F.* Gadaniya u zhiteley Vostochnogo Turkestana [Divination Practices Among the Inhabitants of Eastern Turkestan]. Saint Petersburg: Tipografiya Imperatorskoj akademii nauk, 1893. Pp. 34–56. (In Russ.).

Katanov, 1897 — *Katanov N.F.* Primety i pover'ya tjurkov Kitajskogo Turkestana, kasayushchiesya yavleniy prirody [Signs and Beliefs of the Turks of Chinese Turkestan Regarding Natural Phenomena]. Saint Petersburg, 1897. 44 p. (In Russ.).

Khasanova, 2000 — *Khasanova G.K.* Sotsial'naya struktura i avtonomistskie protsessy v Dzhetysuyskoy gubernii [Social Structure and Autonomist Processes in the Jeti-Su Governorate]. Almaty: KISI, 2000. Pp. 95–118. (In Russ.).

Kunstman, 1984 — *Kunstman A.M.* Pereselenie uyghurov i dungian v Semirech'e v 1881–1884 gg. [The Resettlement of Uighurs and Dungans in Semirechye in 1881–1884] // Voprosy istorii, 1984. No. 6. Pp. 17–28. (In Russ.).

Materialy, 1916 — Materialy po vodno-zemel'nym sporam Dzhetysuyskoy gubernii [Materials on Water and Land Disputes in the Jetisu Province]. Saint Petersburg: Geograficheskoe obshchestvo, 1916. Pp. 245–256. (In Russ.).

Miller, 2010 — *Miller A.* The Role of Magic in Central Asian Migrant Societies: A Historical Perspective. Cambridge University Press, 2010. Pp. 78–104.

Pantusov, 1900 — *Pantusov V.* Molitvy i zagovory Taranchis'nskikh bakshey (Taranchis'nskiy tekst, napyev bakshey, akademicheskaya transkripciya i russkiy perevod). Materialy k izucheniyu narechiya taranchey Iliyskogo okruga [Prayers and Incantations of Taranchis'n Bakshis (Taranchis'n Text, Bakshi's Melody, Academic Transcription, and Russian Translation). Materials for the Study of the Taranchis'n Dialect of the Ili District], 1900. Vol. 5. Pp. 42–59. (In Russ.).

Radlov, 1886 — *Radlov V.V.* Chastnye issledovaniya o narechii taranchey [Private Studies on the Taranchis' Dialect]. Saint Petersburg: Tipografiya Imperatorskogo universiteta, 1886. Pp. 12–15. (In Russ.).

Rozybakiyev, 2003 — *Rozybakiyev A.* Geopoliticheskie aspekty avtonomizatsii Sin'-Tsyanskoy provintsii [Geopolitical Aspects of the Autonomization of the Xinjiang Province] // Sbornik dokumentov po Tsentral'noy Azii. Almaty: NAN RK, 2003. Pp. 15–28. (In Russ.).

Rybakov, 2009 — *Rybakov V.V.* Vliyanie islamizatsii na traditsionnye religioznye praktiki uygur [The Influence of Islamization on Traditional Religious Practices of the Uighurs]. Tyurkologiya i islamovedenie, 2009. Pp. 88–93. (In Russ.).

Timofeeva, 2012 — *Timofeeva N.G.* Magiya i religiya v Tsentral'noy Azii: ot narodnykh verovaniy do sufizma [Magic and Religion in Central Asia: From Folk Beliefs to Sufism]. Almaty: Nauka, 2012. Pp. 34–60. (In Russ.).

Toleubaev, 1994 — *Toleubaev G.* Migratsii i natsional'nye dvizheniya v Tsentral'noy Azii [Migrations and National Movements in Central Asia]. Almaty: Kazakhstanskoe gosudarstvennoe izdatel'stvo, 1994. Pp. 105–117. (In Russ.).

Zheleznyak, 2014 — *Zheleznyak I.S.* Mifologiya i magiya uygur: transformatsiya traditsiy v usloviyakh islamizatsii [Mythology and Magic of the Uighurs: Transformation of Traditions in the Context of Islamization]. Tsentral'naya Aziya: etnograficheskie issledovaniya, 2014. Pp. 123–136. (In Russ.).

Литература

Бенашвили, 1979 — *Бенашвили, Н.Я.* Религия и магия в Центральной Азии. Москва, 1979. С. 72–85.

Гинс, 1911 — *Гинси Г.* Таранчи и Дунгане. (Очерки из поездки по Семиречью) // Исторический вестник, 1911. № 8. С. 102–112.

Ершов, 2008 — *Ершов А.* Культурные трансформации среди таранчи в условиях переселения. Санкт-Петербург: Восточная коллекция, 2008. С. 88–102.

Железняк, 2014 — *Железняк И.С.* Мифология и магия уйгур: трансформация традиций в условиях исламизации. Центральная Азия: этнографические исследования, 2014. С. 123–136.

Катанов, 1893 — *Катанов Н.Ф.* Гадания у жителей Восточного Туркестана. Санкт-Петербург: Типография Императорской академии наук, 1893. С. 34–56.

Катанов, 1897 — *Катанов Н.Ф.* Приметы и поверья тюрков Китайского Туркестана, касающиеся явлений природы. Санкт-Петербург, 1897. 44 с.

Кунстман, 1984 — *Кунстман А.М.* Переселение уйгуров и дунган в Семиречье в 1881–1884 гг. // Вопросы истории, 1984. № 6. С. 17–28.

Материалы, 1916 — Материалы по водно-земельным спорам Джетысуйской губернии. Санкт-Петербург: Географическое общество, 1916. С. 245–256.

Пантусов, 1900 — *Пантусов В.* Молитвы и заговоры таранчинских бакшей (таранчинский текст, напев бакшей, академическая транскрипция и русский перевод). Материалы к изучению наречия таранчей Илийского округа. Вып. 5. 1900. С. 42–59.

Радлов, 1886 — *Радлов В.В.* Частные исследования о наречии таранчей. Санкт-Петербург: Типография Императорского университета, 1886. С. 12–15.

Розыбакиев, 2003 — *Розыбакиев А.* Геополитические аспекты автономизации Синь-Цзяньской провинции // Сборник документов по Центральной Азии. Алматы: НАН РК, 2003. С. 15–28.

Рыбаков, 2009 — *Рыбаков В.В.* Влияние исламизации на традиционные религиозные практики уйгур. Тюркология и исламоведение, 2009. С. 88–93.

Тимофеева, 2012 — *Тимофеева Н.Г.* Магия и религия в Центральной Азии: от народных верований до суфизма. Алматы: Наука, 2012. С. 34–60.

Толеубаев, 1994 — *Толеубаев Г.* Миграции и национальные движения в Центральной Азии. Алматы: Казахское государственное издательство, 1994. С. 105–117.

Хасанова, 2000 — *Хасанова Г.К.* Социальная структура и автономистские процессы в Джетысуйской губернии. Алматы: КИСИ, 2000. С. 95–118.

Черкашина, 2012 — *Черкашина Т.Н.* Переселенческая политика Российской империи в Центральной Азии: Социальные и культурные аспекты. Москва: Научное издательство, 2012. С. 45–57.

Элиаде, 1951 — *Элиаде М.* Шаманизм: архаические техники экстаза. Нью-Йорк: Издательство Принстонского университета, 1951. С. 120–135.

Bendersky, 2003 — *Bendersky M.* Russian Imperialism: Its History and Evolution. Oxford University Press, 2003. 124 p.

Benedict, 2009 — *Benedict L.* Geopolitical Migration and Ethnicity: A New Approach. London: Routledge, 2009. Pp. 134–145.

Goetz, 1994 — *Goetz H.W.* Syncretism in World Religions. Oxford: Oxford University Press, 1994. Pp. 45–72.

Hittmann, 2001 — *Hittmann R.* The Russian Empire and the Central Asian Frontier. Cambridge University Press, 2001. 58 p.

Miller, 2010 — *Miller A.* The Role of Magic in Central Asian Migrant Societies: A Historical Perspective. Cambridge University Press, 2010. Pp. 78–104.

ЭТНОЛОГИЯ/АНТРОПОЛОГИЯ / ETHNOLOGY/ANTHROPOLOGY

Published in the Republic of Kazakhstan
Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 1, pp. 298-317, 2025
Journal homepage: https://edu.e-history.kz

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.41.91
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_1_298-317

RETROSPECTIVE OF THE BRONZE AGE ARCHAEOLOGY OF CENTRAL KAZAKHSTAN IN FOCUS ON THE STUDY OF THE FEDOROV CULTURE

Gulnaz Konysbayevna Kulmaganbetova[1], Svetlana Svyatko[2]

[1]L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazarchaeology LLP
(2, Satpayev Str., 010000 Astana, Republic of Kazakhstan)
PhD doctoral
https://orcid.org/0000-0002-8613-7248. E-mail:gulnazkazarchaeology@gmail.com

[2]14C HRONO Centre for Climate, the Environment, and Chronology, Queen’s University of Belfast
(BT7 1NN, Belfast Northern Ireland, United Kingdom)
Research Associate
https://orcid.org/0000-0002-8236-4726. E-mail: s.svyatko@qub.ac.uk

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2025
© Kulmaganbetova G.K., Svyatko S., 2025

Abstract. *Introduction*. This work is a comprehensive analysis of the history of the study of the Late Bronze Age, the so–called Fedorov (Nura) culture, which highlights the main issues of periodization, chronology and cultural affiliation. *The purpose and objectives of the study*. To trace the history of the study of monuments of Fedorov culture. The issues related to its formation, local variants of this culture, and its relationship with the Alakul and other cultures of the Andronovo cultural and historical community are considered. *Results*. Today, Kazakhstani archaeological science has impressive data obtained on the basis of studies of settlements, burial grounds and individual burial complexes of this period. *Conclusions*. The analysis of the results of these studies, as well as further work related to the study of the Fedorov culture, the use of modern methods of data analysis and interpretation, will undoubtedly clarify existing schemes and open up new horizons in the study of the ancient history of Kazakhstan.

Keywords: Bronze Age, Andronovo cultural and historical community, Fedorov culture, Nura culture, historiography, Central Kazakhstan

Gratitude. The article was prepared within the framework of the doctoral program of the specialty “Archaeology and Ethnology” of the L.N. Gumilyov Eurasian National University.

For citation: Kulmaganbetova G.K., Svyatko S. To study the monuments of Fedorov culture of Central Kazakhstan // Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”. 2025. Vol. 12. No. 1. Pp. 298–317. (In Russ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_1_298-317

ФЕДОРОВ МӘДЕНИЕТІН ЗЕРТТЕУДЕГІ ОРТАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚОЛА ДӘУІРІ АРХЕОЛОГИЯСЫНЫҢ РЕТРОСПЕКТИВАСЫ

Гүлназ Қонысбайқызы Күлмағанбетова[1], Светлана Святко[2]

[1]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, «Казархеология» ЖШС
(2-үй, Сатпаев көш., 010000 Астана, Қазақстан Республикасы)
PhD докторант
https://orcid.org/0000-0002-8613-7248. E-mail:gulnazkazarchaeology@gmail.com

[2]14C HRONO зертханасы, Климат, қоршаған орта және хронология орталығы,
Белфаст Queen's University
(BT7 1NN, Белфаст, Солтүстік Ирландия, Ұлыбритания)
Ғылыми қызметкер
https://orcid.org/0000-0002-8236-4726. E-mail: s.svyatko@qub.ac.uk

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025
© Күлмағанбетова Г.К., Святко С., 2025

Аңдатпа. *Кіріспе.* Бұл жұмыс кейінгі қола дәуірін – федоров (нұра) мәдениетін зерттеу тарихын жан-жақты талдау болып табылады, кезеңдеудің, хронологияның және мәдени байланыстың негізгі мәселелері қамтылған. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Федоров мәдениетінің ескерткіштерін зерттеу тарихын жіті бақылау. Оның қалыптасуына, осы мәдениеттің жергілікті нұсқаларына, алакөл және андронов мәдени-тарихи қауымдастығының басқа мәдениеттерімен қарым-қатынасына байланысты мәселелер қарастырылады. *Нәтижелер.* Бүгінгі таңда қазақстандық археология ғылымында осы кезеңдегі елді мекендер, қорымдар мен жеке жерлеулерді зерттеу негізінде алынған деректер базасы жинақталған. *Қорытындылар.* Осы зерттеулердің нәтижелерін талдау, сондай-ақ федоров мәдениетін зерттеуге байланысты одан әрі жұмыстар, деректерді талдау мен түсіндірудің заманауи әдістерін қолдану Қазақстанның ежелгі тарихын зерттеуде қолданыстағы схемаларды нақтылауға және жаңа көзқарастарды ашуға мүмкіндік беретіні сөзсіз.

Түйін сөздер: Қола дәуірі, Андрон мәдени-тарихи қауымдастық, федоров мәдениеті, нұра мәдениеті, тарихнама, Орталық Қазақстан

Алғыс. Мақала Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің «Археология және этнология» мамандығының докторантура бағдарламасы аясында дайындалды.

Дәйексөз үшін: Күлмағанбетова Г.К., Святко С. Орталық Қазақстанның федоров мәдениетінің ескерткіштерін зерттеу меселелері // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2025. Т. 12. № 1. 298–317 бб. (Орысш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_1_298-317

РЕТРОСПЕКТИВА АРХЕОЛОГИИ БРОНЗОВОГО ВЕКА ЦЕНТРАЛЬНОГО КАЗАХСТАНА В ФОКУСЕ ИЗУЧЕНИЯ ФЕДОРОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Гульназ Конысбаевна Кульмаганбетова[1], Светлана Владимировна Святко[2]

[1]Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ТОО «Казархеология»
(д. 2, ул. Сатпаева, 010000 Астана, Республика Казахстан)
PhD докторант
https://orcid.org/0000-0002-8613-7248. E-mail:gulnazkazarchaeology@gmail.com

[2]Лаборатория 14C HRONO Центра климата, окружающей среды и хронологии при Королевском университете Белфаста
(BT7 1NN, Белфаст, Северная Ирландия, Великобритания)
Научный сотрудник
https://orcid.org/0000-0002-8236-4726. E-mail: s.svyatko@qub.ac.uk

© ИИЭ имени Ч.Ч. Уалиханова, 2025
© Кульмаганбетова Г.К., Святко С., 2025

Аннотация. *Введение.* Данная работа представляет собой всесторонний анализ истории изучения эпохи поздней бронзы – так называемой федоровской (нуринской) культуры, где изложены основные вопросы периодизации, хронологии и культурной принадлежности.
Цель и задачи исследования. Проследить историю изучения памятников федоровской культуры. Рассматриваются вопросы, связанные с ее формированием, локальными вариантами данной культуры, ее взаимоотношениями с алакульской и другими культурами андроновской культурно-исторической общности. *Результаты*. Казахстанская археологическая наука обладает на сегодняшний день внушительными данными, полученными на основании исследований поселений, могильников и отдельных погребальных комплексов данного периода. *Выводы*. Анализ результатов этих исследований, а также дальнейшие работы, связанные с изучением федоровской культуры, применение современных методов анализа и интерпретации данных, несомненно, позволят уточнить существующие схемы и открыть новые горизонты в изучении древней истории Казахстана.
Ключевые слова: Эпоха бронзы, андроновская культурно-историческая общность, федоровская культура, нуринская культура, историография, Центральный Казахстан
Благодарность. Статья подготовлена в рамках программы докторантуры специальности «Археология и этнология» Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилёва.
Для цитирования: Кульмаганбетова Г.К., Святко С. К изучению памятников федоровской культуры Центрального Казахстана // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2025. Т. 12. № 1. С. 298–317. (На Русс.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_1_298-317

Введение

Вопросы периодизации, хронологии, культурной принадлежности и генезиса памятников эпохи бронзы Центрального Казахстана неоднократно поднимались многими исследователями. В настоящей работе проводится обзор изучения памятников поздней бронзы – так называемой федоровской культуры и вопросы периодизации бронзового века. Для понимания и получения целостной картины изучения данного периода нами рассмотрены ключевые работы, в содержании которых обсуждались и ставились вопросы периодизации и хронологии памятников бронзового века.

Историю изучения памятников федоровской культуры Казахстана нельзя рассматривать в отрыве от андроновской культурно-исторической общности, получившей свое название от первоначального термина «андроновская культура», предложенного С.А. Теплоуховым для обозначения археологической культуры эпохи бронзы Минусинского края у д. Андронова близ Ачинска. Первостепенное значение для периодизации поздней бронзы имели труды М.П. Грязнова, основанные на итогах работы антропологического отряда Казахстанской экспедиции Академии наук в Западном Казахстане на могильниках Киргильда 1 и II, Урал-сай, Кунакбай-сай. По результатам исследований получены артефакты, аналогичные материалам андроновской культуры (Грязнов, 1927: 172–221). С введением в научный оборот этих данных впоследствии все исследованные памятники бронзового века на территории Казахстана стали рассматриваться в рамках изучения андроновской археологической культуры.

Последующие работы М.П. Грязнова, а именно классификация и типология бронзовых предметов вооружения и орудий труда, их корреляция с материалами Минусинского края позволили исследователю разделить эпоху бронзы Казахстана на три этапа: ранний, средний и поздний (Грязнов, 1930: 149–162). Погребальные памятники, оставленные древним населением, проживавшим в бронзовом веке, отличаются разнообразием в своих формах и обрядах, таких как наличие или отсутствие курганов и каменных оградок, использование различных типов облицовки могил и способов захоронения, включая трупоположение и трупосожжение; это многообразие также находит отражение в разнообразии горшков с

различными профилями и простирается от Енисея до Урала. Однако, согласно С.А. Теплоухову, андроновской культуре присущи керамика, включающая в себя баночные (сосуды с прямыми стенками, постепенно расширяющимися кверху) и горшечные (с гладкой формой и венчиком) формы; круглая насыпь курганов, обычно довольно небольшая, иногда окруженная каменной оградой; захоронения, как правило, заключенные в каменный ящик или деревянную раму; ориентировка погребения с северо-востока на юго-запад; скорченное положение на боку, головой на юго-запад (Теплоухов, 1927: 57–108). Памятники федоровской археологической культуры впервые выделены на основе южноуральских материалов в работе К.В. Сальникова (Сальников, 1967: 284–325).

Для федоровской археологической культуры характерны следующие детали: в посуде – красивая плоскодонная керамика плавной профилировки с богатым ковровым орнаментом (меандр в косой сетке); в погребальном обряде – широкое использование камня; сооружение элитных курганов со сложной внутренней архитектурой, а также рядовые ограды, повторяющие структуру элитарных погребальных комплексов; погребения в цистах, сочетающие и кремацию и трупоположение; в украшениях – серьги с раструбом, браслеты с конически высоко закрученными концами.

Материалы и методы исследования

В работе осуществлены сбор и систематизация имеющихся сведений о результатах исследований предшественников, для чего был использован ряд источников, среди которых научные статьи, монографии, диссертационные исследования, а также отчетные материалы. Теоретическую основу составили такие общеисторические и историографические методы научного исследования, как сравнительные методы, с помощью которых были сопоставлены отдельные этапы археологического изучения региона и установлены объективные закономерности его развития; историко-генетический метод позволил обнаружить причинно-следственные связи в процессе исследования и оценить значимость тех или иных событий. Комплексное применение методов, опирающихся на базовые принципы научного познания – историзм, системность, объективность и моделирование, позволило более объективно передать исследуемый исторический период.

Обсуждение

Первое археологическое изучение древностей Центрального Казахстана началось с работ Нуринской экспедиции, организованной Государственной академией истории материальной культуры (ГАИМК) в 1933 г., когда на территории Карагандинской области развернулось сооружение водохранилища на р. Шерубайнура (Чурубай-нура), «нацеленное на создание обширных сельскохозяйственных угодий совхоза «Гигант»» – Карлага (исправительного трудового лагеря). Так как нижнее течение на р. Шерубайнура целиком охватывало территорию Карлага, ставилась задача проведения поисково-спасательных работ на территории новостройки (Смирнов, 2020: 52–67). Сюда же направляется так называемая Нуринская археологическая экспедиция, возглавляемая П.С. Рыковым. В этой экспедиции участвовали М.П. Грязнов, его супруга М.Н. Комарова, М.И. Артамонов, И.В. Синицын, Н.К. Арзютов и А.Н. Рогачёв. В ходе исследований проведены разведывательные работы долины рек Нура, Шерубай-Нура, Жаман и Жаксы Сарысу, изучены около трех десятков погребальных сооружений, среди которых особо следует выделить могильник Дандыбай, эпонимный памятник для яркой бегазы-дандыбаевской культуры. Среди исследованных погребальных сооружений имеются федоровские погребения, которые являются первыми исследованными памятниками данной культуры в регионе (Грязнов, 1952: 129–163).

В 1948 г. К.В. Сальников предложил классификацию памятников эпохи бронзы Южного Зауралья – трехступенчатую периодизацию андроновской культуры. По материалам могильников Фёдоровский, Алакуль и поселений Кипель, Замараевское он обосновал федоровский этап (середина и вторая половина II тыс. до н.э.), алакульский этап (XI–IX вв. до н.э.), замараевский этап (VIII–VII вв. до н.э.) (Сальников, 1940: 58–67). Для федоровского

этапа характерны погребения по способу трупоположения, сопровождаемые посудой горшечной формы, плавной профилировки, с богатой меандровой орнаментацией по верхней части тулова. Могильники алакульского этапа (по могильнику у оз. Алакуль) содержат трупоположения с сосудами преимущественно баночных форм. Замараевский этап исследователь выделил по материалам поселения Замараево, в культурном слое которого вместе с федоровской и алакульской посудой залегала керамика с валиком. Ему удалось установить, что валиковая керамика перекрывает ямы, заполненные черепками андроновской посуды. Это наталкивало на мысль о более позднем происхождении керамики с валиками и воротничками (Сальников, 1948: 21–26; 1951: 94–151; 1954: 51–71). Датировки этапов неоднократно корректировались автором и приобрели в конечном итоге следующие хронологические рамки: федоровский этап – XIII–VI вв. до н.э.; алакульский этап – XV–XII вв. до н.э.; замараевский этап – XII–VII вв. до н.э. (Сальников, 1967: 284–325).

Таким образом, в археологической науке появляется термин «федоровская культура», получившая название по эталонному могильнику близ пгт. Фёдоровка, расположенного на правом берегу р. Миасс.

В 1940 г. Карагандинским областным краеведческим музеем проводятся археологические разведки на территории Каркаралинского района, начиная от с. Бесоба вплоть до Караганды. В могильнике Бесоба изучены девять оград и земляной курган. В ходе работ удалось установить, что умершие ориентированы изголовьем в западном направлении и снабжены сопроводительным инвентарем (керамические сосуды, медные желобчатые браслеты, шило, бусы из белой пасты), характерным для андроновской культуры эпохи бронзы (Киселёв, 1951: 91–92). В 1947 г. этнографической экспедицией Центрального музея Казахстана изучены могильники Сарыколь 1 и Сарыколь 2, расположенные на берегу озера Сарыколь в Абайском районе Восточно-Казахстанской области (ВКО), затем в 1949 г. исследования были продолжены Восточно-Казахстанской археологической экспедицией Ленинградского отделения Института археологии АН СССР под руководством С.С. Черникова. В результате этих работ получен федоровский материал.

В 1950–1953 гг. Восточно-Казахстанской археологической экспедицией (ВКАЭ) исследованы могильник и поселение Канай. Судя по особенностям керамики, поселение отнесено С.С. Черниковым к федоровскому этапу андроновской культуры и датировано XII–X вв. до н.э. В 1951 г. отрядом под руководством Б.А. Белослюдова и А.Г. Максимовой на развеваемом поселений, размещенном на дюнах у курорта Аул, обследовано поселение, на котором собрана большая коллекция керамики федоровского времени, а также два бронзовых наконечника стрел (Қалшабаева и др., 2019: 165).

Восточно-Казахстанской археологической экспедицией в 1956 г. у с. Усть-Буконь исследован курганный могильник, насчитывающий 57 земляных курганов округлых в плане форм, из которых раскопано 18 сооружений. Из трех раскопанных курганов обнаружены более ранние андроновско-федоровские погребения с обломками керамических сосудов. С.С. Черников считал, что могильник эпохи бронзы разрушен строительством более поздних курганов V–IV вв. до н.э. На основе данных исследований в Восточно-Казахстанской области А.Г. Максимовой была разработана трехэтапная периодизация и рассмотрены особенности хозяйственного устройства и мифологически-мировоззренческие представления племен, живших в эпоху бронзы в данном регионе (Максимова, 1959: 86–150).

По результатам исследований поселений и могильников, а также древних горных разработок ВКАЭ в 1960 г. была издана монография С.С. Черникова, на страницах которой всесторонне освещена эпоха бронзы региона и представлена четырьмя последовательными периодами: 1) усть-буконьский (XVIII–XVII вв. до н.э.); 2) канайский (XVI–XIV вв. до н.э.); 3) мало-красноярский (XIII–XI вв. до н.э.); 4) трушниковский (X–IX вв. до н.э.). Таким образом, он датировал эпоху бронзы региона в рамках XVIII–VII вв. до н.э., отмечая, что окончание андроновской культуры совпало с переходом ее в культуру ранних кочевников (Черников, 1960: 103–141).

Систематические исследования объектов эпохи бронзы Центрально-Казахстанской археологической экспедицией (ЦКАЭ), а также работы Нуринской экспедиции Государственной академии истории материальной культуры позволили накопить значительный материал по эпохе бронзы Центрального Казахстана, в результате чего ставилась задача обобщения и введения в научный оборот всех источников. Данная работа была проделана в диссертационном исследовании К.А. Акишева, который активно принимал участие в работе ЦКАЭ. По результатам исследований могильников Былкылдак I, II, Аксу-Аюлы I, II, Айшрак I, II были внесены некоторые изменения в периодизацию эпохи бронзы. К.А. Акишев в андроновской культуре выделяет два этапа – федоровский и алакульский, а последний предлагает назвать дандыбаевским. Выводы К.А. Акишева с небольшими поправками были положены в основу всех последующих схем развития культур эпохи бронзы Центрального Казахстана. К памятникам федоровского этапа ученый относит Бугулы I, Дандыбай (ранняя группа), Аксу-Аюлы II, Акша-тау, начитывающих 19 могильных сооружений (Акишев, 1953: 11–14). В данном исследовании автор выделяет основные характеристики федоровских погребальных сооружений: 1) кремация; 2) сосуды с грациозными плавными очертаниями и зонированными узорами, выполненными зубчатым либо плоским штампом и размещенными на шейке и плече, встречаются порой и у основания; 3) наличие лошадиных, иногда овечьих костей (череп и кости конечностей); 4) практически полное отсутствие сопутствующих предметов.

Во второй половине 1950-х гг., придерживаясь периодизаций К.В. Сальникова и К.А. Акишева, А.М. Оразбаев отнес памятники Северного Казахстана к федоровскому и алакульскому этапам, а памятники поздней бронзы выделил в самостоятельную замараевскую культуру (Оразбаев, 1958: 59–72).

В 60-х гг. XX в. Э.А. Фёдорова-Давыдова детализировала периодизацию К.В. Сальникова, удревнив алакульскую культуру до XV в. до н.э. по сравнению с первоначальной датой – XI–IX вв. до н.э. Наличие в одной могиле у с. Кумак и алакульской, и федоровской керамики позволило Э.А. Фёдоровой-Давыдовой предположить сосуществование этих этапов и выделить федоровский и алакульский этапы в самостоятельные культуры. Термин «андроновская» она сохранила за всей культурно-исторической областью, придав ему хронологический смысл (Федорова-Давыдова, 1973: 133–152). Если первые открытия памятников Центрального Казахстана связаны с ГАИМК, то в широкомасштабном исследовании памятников эпохи бронзы Центрального Казахстана выделяются выдающиеся достижения Центрально-Казахстанской археологической экспедиции. В 1945 г. на базе Академии наук КазССР был образован Институт истории и этнологии им. Ш.Ш. Уалиханова, где сформировали сектор археологии, в состав которого входили отделы палеолита и неолита, бронзы и раннего железа. Руководителем сектора археологии стал видный ученый, академик Академии наук Казахской ССР, основоположник казахстанской археологической науки А.Х. Маргулан. Первой археологической экспедицией, созданной отделом, стала Центрально-Казахстанская, которую также возглавил сам А.Х. Маргулан. Экспедицией были обнаружены, раскопаны и исследованы памятники неолита и энеолита, поселения и могильники эпохи бронзы, места древних рудных разработок, захоронения VII–I вв. до н.э., курганы тюркского периода, средневековые поселения и городища. Ему принадлежат открытие и обоснование крупнейшего очага древней цивилизации Центрального Казахстана – бегазы-дандыбаевской культуры эпохи поздней бронзы (Бейсенов и др., 2017: 11–64).

Заслуги данной экспедиции трудно переоценить. Перед экспедицией стояли следующие важные задачи: 1) изучение истории древних оседлых поселений на территории Казахстана (VI–VII вв.) в аспекте чередования оседлости с кочевым скотоводством; 2) изучение памятников эпохи бронзы и раннего железа с акцентом на исследование древних рудных разработок; 3) изучение древнейших эпох человечества – палеолита, неолита и т.д.

Центрально-Казахстанская археологическая экспедиция состояла из трех отрядов. Первый отряд, руководимый А.М. Оразбаевым, занимался раскопками андроновских оград;

второй во главе с начальником экспедиции А.Х. Маргуланом исследовал памятники эпохи поздней бронзы и переходного этапа от бронзы к ранним кочевникам; третий отряд, возглавляемый М.К. Кадырбаевым, изучал культуру ранних кочевников. В результате последовательной и планомерной работы открыты и исследованы более тридцати могильников эпохи бронзы. Любовь к родной земле и глубочайшие знания казахской культуры и языка позволили авторам исследований дать памятникам археологии такие поэтические названия, как *Бугулы, Бегазы, Айшрак, Сангру, Ортау, Бельасар, Уйтас, Дарат, Атасу, Жанайдар, Айбас-Дарасы, Елшибек* и т. д. (Маргулан и др., 1966: 71–256).

По интересующей нас тематике ЦКАЭ были изучены могильники Бугулы I, Акшатау и Аксу-Аюлы II, Ортау II, Байбала I, Косагал, Канаттас, Ботакара, Сангру II. Полученные в ходе исследований материалы рассматривались в рамках федоровской культурной традиции, однако их сравнительный анализ показал значительные отличия погребальной обрядности и элементов материальной культуры центральноказахстанских памятников от зауральских. Из монографии «Древняя культура Центрального Казахстана», изданной в 1966 году следует, что погребения нуринского этапа имеют свои особенности. Одним из основных отличий от федоровских погребений является трупосожжение, характерное для большинства могильников. Вторая специфичность заключается в керамике, которой свойственны изящные вазовидные горшки с плавной профилировкой и зонально расположенным орнаментом, иногда с поддоном. Шейка, иногда зона у дна сосуда покрывается орнаментом (Маргулан и др., 1966: 71–86, 160–186). Некоторые бугулинские сосуды не имеют себе подобных среди андроновской посуды из других мест, хотя большинство из них по форме и орнаменту напоминают федоровские сосуды Челябинска.

К другим характеристикам погребений нуринского этапа относятся следующие признаки:

– среди костей животных наиболее распространены череп и кости конечностей лошади, иногда овцы, тогда как в районе Челябинска преобладают ребра, лопатки и кости таза лошади;

– в обоих регионах (что в Центральном Казахстане, что в Челябинске) погребения сопровождаются одной или двумя посудинами;

– изделия из бронзы и других материалов встречаются крайне редко;

– большинство погребальных сооружений имеют небольшую насыпь высотой от 0,2 до 1 м;

– вокруг основания кургана расположена круглая или четырехугольная оградка, выложенная из вертикально врытых плит;

– покойника помещали в прямоугольную грунтовую яму с перекрытием из гранитных плит;

– наличие в изголовье стелы;

– по сравнению с федоровскими нуринские погребения совершаются в склепе (цисте), что характерно только для раннего этапа андроновской культуры, в которых чаще всего фиксируются останки кремации. Позже каменные ящики заменяют цисты.

Исходя из этих особенностей, авторы предложили свой вариант периодизации для памятников Центрального Казахстана. Андроновскую культуру изучаемого региона разделили на два этапа – нуринский и атасуский, названные по топонимам рек Нура и Атасу, где сконцентрированы наиболее характерные памятники этих периодов, выделив переходный этап от «андрона» к поздней бронзе. Культуру поздней бронзы исследователи предлагали назвать по названиям известных памятников Дандыбай и Бегазы – бегазы-дандыбаевской (Маргулан и др., 1966: 160–163).

Таким образом, в 50–60-х гг. прошлого столетия исследуется большое количество памятников эпохи бронзы, материалы которых позволили обосновать выделение нуринского этапа в истории развития андроновского населения Центрального Казахстана. Анализ артефактов с могильников Бугулы I, Акшатау и Аксу-Аюлы II, Ортау II, Байбала I, Косагал, Канаттас, Ботакара, Сангру II, а также их корреляция с инвентарем единовременных

памятников из других регионов Казахстана, Урала и Сибири указывает на синхронность и культурную близость нуринских археологических объектов с федоровским материалом.

Позднее, оставив без изменения последовательность генетической связи развития племен Центрального Казахстана, А.Х. Маргулан выстроил новые хронологические рамки этапов андроновской культуры. В связи с увеличением источниковой базы памятники нуринского этапа удревнены до конца III – начала II тыс. до н.э., атасуский – до XVIII в. до н.э., переходный этап к поздней бронзе – до XIII в. до н.э., бегазы-дандыбаевскую культуру оставил без изменения в пределах X–VIII вв. до н.э. (Маргулан, 1998: 87–113).

В 1975 г. Г.Б. Зданович предложил следующую схему развития культур бронзового века, распространяющуюся на всю территорию Северного Казахстана: петровская культура (XVII–XV вв. до н.э.); алакульская (XV–XIV вв. до н.э.); федоровская (XIV–XII вв. до н.э.); культуры валиковой керамики (XII–IX вв. до н.э.) с переходными этапами – кулевчинским (между петровской и алакульской культурами), кожумбердинским (между алакульской и федоровской культурами) и этапом между федоровской и культурами валиковой керамики (Зданович, 1975). Согласно Г.Б. Здановичу, федоровская культура сформировалась на базе алакульской. На основе новых материалов, свидетельствующих о неразрывной связи федоровских комплексов с культурами валиковой керамики, он делает выводы о том, что племена федоровской культуры стали «ведущим пластом» в формировании культур валиковой керамики. Процесс дальнейшего взаимодействия «федоровки» и «карасука» послужил фундаментом «формирования бегазы-дандыбаевской культуры Сарыарки, которая развивалась здесь параллельно с саргаринской культурой и при самых тесных связях с нарождающимся раннесакским миром Средней Азии и Южного Казахстана». Таковы общие выводы Г.Б. Здановича о происхождении и взаимодействии культур региона (Зданович, 1988: 8–19).

Исследования памятников федоровского типа дали Т.С. Малютиной основание считать, что Урало-Казахстанские степи стали территорией формирования федоровских племен (XIV–XII вв. до н.э. или, возможно, XV–XIII вв. до н.э.). Также, согласно Т.С. Малютиной, федоровская культура «существовала и развивалась в период между алакульской и саргаринско-алексеевской культурами». Она полагает, что направление изменений федоровских племен шло не от федоровки к алакулю, а наоборот (Малютина, 1994: 2–26).

Накопление источниковой базы позволило охарактеризовать систему жизнедеятельности федоровско-нуринского населения, а также наметить основные этапы культурного развития путем вычленения характерных компонентов, слагающих данную культуру. М.К. Кадырбаев после изучения могильника Сангуыр II (Сангру) впервые предпринял попытку хронологического членения нуринских комплексов, выделив поздненуринские материалы как переходные от нуринских к атасуским древностям. Несколько позднее, рассматривая проблемы культурно-хронологического членения памятников бронзового века Сарыарки, казахстанские археологи согласились с мнением М.К. Кадырбаева и атрибутировали керамический комплекс могильника Сангру II как поздненуринский, подчеркнув характерные черты посуды данного памятника.

Таким образом, исследования Центрально-Казахстанской археологической экспедиции, осуществленные в 1975–1985 гг. в верховьях р. Атасу в Карагандинской области под руководством М.К. Кадырбаева, позволили еще раз рассмотреть периодизацию и хронологию памятников всего Центрального Казахстана, а также сопредельных территорий. Выделены ранний – XV–XIII вв. до н.э. и поздний – XII–VIII вв. до н.э. периоды. Ранний период подразделяется на два этапа: первый – XV–XIV вв. до н.э., второй – XIV–XIII вв. до н.э. (в тексте опечатка – XVI–XIII вв.). Выделены следующие типы керамики: федоровско-нуринский, алакульско-атасуский раннего периода, бегазы-дандыбаевский, алексеевско-саргаринский позднего периода (Кадырбаев и др., 1992: 224–229).

Последние 40 лет эпоха бронзы Центрального и Северного Казахстана всесторонне исследуется экспедициями Карагандинского государственного университета им. Е.А. Букетова. В течение многих лет В.В. Евдокимов руководил экспедицией,

организованной археологическим отрядом Карагандинского государственного университета им. Е.А. Букетова. В 1978–1979 гг. им и его командой было исследовано поселение Усть-Кенетай; в заполнении жилищ выявлены два слоя – поздний, представленный керамикой финальной бронзы, и ранний, керамика которого находит аналоги в федоровской культуре (Евдокимов, 1982: 3–20). Также были исследованы поселения Икпень I (средний слой), Майоровка, Энтузиаст II, керамика которых аналогична керамике федоровской культуры. В 1980-х гг. В.В. Евдокимовым разработана локальная периодизация для памятников Костанайского Притоболья. Развитую бронзу он делит на этапы: петровский – XVI–XV вв. до н.э., алакульский – третья четверть II тыс. до н.э. Позднюю бронзу дробит на алексеевский (последняя четверть II тыс. до н.э.) и загаринский (первая четверть I тыс. до н.э.) этапы. Последняя четверть II тыс. до н.э. представлена памятниками черкаскульской и федоровской культур, при этом не исключалась вероятность сосуществования федоровских и алакульских племен (Евдокимов, 2000: 11–19, 98–113).

Значительный вклад в изучение федоровской культуры внес А.А. Ткачёв. Выделив нуринский этап в самостоятельную культуру, он делит ее на три этапа: ранний, развитый (классический), поздний. Импульс к формированию федоровской культуры, как считает А.А. Ткачев, дала миграция восточноказахстанского населения в степи Сарыарки. К памятникам раннего этапа федоровской культуры А.А. Ткачёв относит памятники Балыкты, Звенигородка, Мырза-Шоку (Ткачев, 2002: 39–65, 184–217).

Характерные артефакты ранненуринского периода – это банки и слабопрофилированные невысокие горшки стройных пропорций, имеющие слегка раздутое тулово. В орнаментике преобладают принципы геометризма, а в технике нанесения узора – мелкогребенчатый штамп. В погребальной обрядности используются безнасыпные ограды, грунтовые ямы, распространено трупоположение, кремация встречается как исключение. Сопроводительный инвентарь по многим показателям сходен с материалами нуртайских комплексов (Ткачев, 2002: 148–149). Незначительное количество и своеобразный характер балыктинских предметов позволили А.А. Ткачёву рассматривать данные комплексы как переходные, относящиеся к кратковременной фазе формирования федоровской культурной традиции, развивавшейся на основе мигрировавшего восточноказахстанского андроновско-канайского населения.

К следующему, развитому (или классическому) этапу федоровской культуры А.А. Ткачёв относит большинство памятников, содержащих материалы нуринского облика: могильники Самара, Алпымса, Шоиндыколь, Акимбек. Развитый этап федоровской культуры представлен посудой высоких и стройных пропорций с плавно профилированным туловом и слегка отогнутой шейкой. В орнаментике преобладает ярко выраженный геометризм, в технике нанесения узора – мелкогребенчатый штамп с постепенным нарастанием узоров, выполненных оттисками с зубцами средних и крупных размеров. Если в балыктинских комплексах желобок имел вспомогательное значение и использовался в основном как разделитель орнаментальных зон шейки и тулова, то для посуды классического этапа большое значение в орнаментальных композициях начинает придаваться желобкам. Имеются три зоны орнаментации: по венчику, шейке и верхней части тулова (орнаментация в придонной части встречается как исключение), разделенные одним-двумя желобками, превратившимися в самостоятельный элемент орнаментики. Иногда шейка и тулово украшены значительным количеством «смещенных» желобков (Ткачёв, 2002: 214–215).

В погребальной обрядности развивается курганное строительство, постепенно начинают преобладать грунтовые ямы с уступчиками, в которые впускались ящики. Появляются цисты и сложные подкурганные каменные сооружения, включающие двойные ограды и двойное перекрытие могил, сложенные горизонтальной кладкой. В погребальной обрядности этого периода практикуется биритуализм при некотором преобладании ингумации. Погребальные комплексы отличаются незначительным наличием промежуточных горшечно-баночных форм, имевших в основном хозяйственно-бытовое назначение.

Поздненуринскую керамику характеризуют следующие признаки: высота сосуда становится меньше диаметра устья; тулово приобретает чашеобразную форму; сосуды выглядят широкогорлыми и приземистыми; в орнаментации преобладают горизонтальные и вертикальные зигзаги, нанесенные резной техникой и крупногребенчатым штампом. Отличительным признаком завершающего этапа в развитии нуринских керамических традиций является «косой» треугольник, обрамленный треугольными вдавлениями или овальными «ресничками», что позднее как пережиточное явление отмечается и на алексеевско-саргаринской посуде.

Для поздненуринского этапа свойственны захоронения в крупных курганах, имеющих сложную внутреннюю структуру: большие ограды из вертикально установленных плит и мавзолеи, сложенные горизонтальной кладкой. Для захоронения лиц высокого социального ранга сооружались массивные каменные ящики и цисты. По своим конструктивным особенностям крупные поздненуринские курганы имеют прямое сходство с позднеканайскими (кызылтасскими) погребальными памятниками Верхнего Прииртышья, для которых также характерно наличие цист и сложных надмогильных конструкций Зевакино (ВКО), Кызылтаса I, Меновного IX (Прииртышье) (Ткачёв, 2002: 194–196, 215).

Ставит вопрос о пришлом характере федоровской культурной традиции в Зауралье О.Н. Корочкова. По мнению О.Н. Корочковой, федоровское население Томского и Новосибирского Приобья, Минусинской котловины является пришлым из предтаежной и южнотаежной зоны Урала и прилегающих территорий Западной Сибири и районов Центрального Казахстана, а население предтаежного и южнотаежного Тоболо-Иртышья – из более южных районов. Первое обобщающее специализированное исследование, посвященное проблемам взаимодействия культур бронзового века среднего Зауралья и подтаежного Тоболо-Иртышья, также принадлежит О.Н. Корочковой. Предложена для обсуждения гипотеза формирования сейминско-турбинской субкультуры в рамках кротовско-елунинского массива (Корочкова, 2011: 1–38).

В периодизации для андроновско-федоровских древностей Е.Е. Кузьмина выделяет в рассматриваемых комплексах две хронологические группы. По мнению исследователя, наиболее ранние федоровские признаки прослеживаются только в Центральном Казахстане и связаны с местным энеолитическим населением. Для ранних памятников характерны соразмерные сосуды высоких и стройных пропорций, для поздних – приземистые горшки с искаженными пропорциями, нарушенной зональностью и обедненным орнаментом. Однако, обосновывая формирование комплексов нуринского типа в степях Сарыарки, Е.Е. Кузьмина не привела ни одного объекта, который можно было бы соотнести с данной стадией развития. Памятники ранней группы выделены по захоронениям, изученным в Зауралье (Субботино, Черняки II, Кинзерский) и Северном Казахстане (Бурлук I, Алыпкаш). К позднефедоровским комплексам отнесен единственный могильник Центрального Казахстана – Сангру II (Кузьмина, 1994: 114–115). Е.Е. Кузьмина выделяет характерные черты и особенности погребального обряда федоровской культуры на территории Южного Зауралья. Для Урала характерны земляные курганы с грунтовыми могилами, трупосожжением, а также блюдами в могилах и отсутствием украшений. Северный Казахстан представлен курганами и оградой круглых, овальных и прямоугольных форм; здесь проводились погребения в грунтовых и срубных могилах, каменных ящиках и цистах, перекрытых плитами. Это место также славится биритуальными захоронениями и одинаковым соотношением кремации и ингумации; в орнаментах посуды преобладает шагающая гребенка, погребенного сопровождали украшения. Центральный Казахстан имеет свои курганы с кольцами и цистами, среди которых кремация встречается чаще ингумации, в орнаментации керамики доминирует сплошной ковровый орнамент. Восточный Казахстан выделяется курганами с оградами, где преимущественно размещены грунтовые могилы и иногда каменные ящики; архаичный декор керамики в виде елочек и насечек дополняется не только украшениями, но и орудиями труда и оружием (Кузьмина, 2008: 160–250).

Одной из важных проблем в изучении федоровских погребальных комплексов первостепенное значение имеет изучение керамического комплекса. Впервые данному направлению были посвящены работы С.В. Зотовой, которая на основе классификации орнамента, разработанных этнографами, выделила в андроновской орнаментике два типа: алакульскую традицию, которая имеет в основе прямоугольную сетку с вертикальной осью симметрии, и федоровскую традицию, базирующуюся на косоугольной ромбической сетке (Зотова, 1965:177–181). На сегодняшний день, несмотря на значительный прогресс в изучении керамического комплекса, которые отражены в работах И.В. Рудковского (2013: 192), Е.Е. Кузьминой (1974: 16–24), С.А. Григорьева (2022: 180–185), вопросы функционального назначения отдельных форм и их связи с погребальным ритуалом остаются дискуссионными. Дальнейший анализ может пролить свет на символическое значение керамических изделий в федоровской культуре.

Технико-технологическому анализу керамических комплексов, а также вопросам реконструкции древнейших технологий, источникам и компонентам минерального сырья посвящено монографическое исследование Э.Ф. Кузнецовой и Т.М. Тепловодской (Кузнецова и др., 1994: 17–207), однако передовые актуальные работы в этом направлении за последние 20 лет проделаны В.Г. Ломаном (1991: 47–53; 1993: 131–132; 2002: 31–34; 2003: 25–26; Бейсенов и др., 2011: 244–254).

Анализ металлических изделий, представленный в работах Н.А. Аванесовой (1991: 9–200) и Е.Е. Кузьминой (1966: 3–150), позволил выявить хронологические маркеры и определить культурные связи федоровского населения. Однако необходимо отметить, что интерпретация металлических артефактов зачастую осложняется их фрагментарным состоянием и ограниченным количеством находок в некоторых регионах.

Работы В.А. Заха (2014: 50–60), В.И. Стефанова и О.Н. Корочковой (2006: 160), С.А. Григорьева и Н.П. Салугиной (2023: 361–376), А.А. Ткачёва (2011: 155–159), посвященные проблеме миграционных процессов и взаимодействия алакульской и федоровской культур, подчеркивают сложность и многогранность формирования федоровского облика.

На сегодняшний день благодаря активным систематическим исследованиям памятников эпохи бронзы в Центральном и Северном Казахстане для понимания этого периода имеется значительная база накопленного материала. В совместной статье, написанной К.Н. Солодовниковым, М.П. Рыкуном и В.Г. Ломаном, «Краниологические материалы эпохи бронзы Казахстана» представлены результаты обобщения четырех краниологических серий, относящихся к ключевым археологическим культурам бронзового века Казахстана: к петровской, алакульской, федоровской и саргаринско-алексеевской. В рамках анализа черепов носителей федоровской культуры был выделен андроновский вариант протоевропейского типа, характерный для населения восточных регионов ареала распространения андроновской культурно-исторической общности. Помимо этого, краниологические данные указывают на выраженное смешение представителей алакульской и федоровской культур, проживавших на территории Казахстана (Солодовников и др., 2013: 113–131). По мнению К.Н. Солодовникова, облик населения федоровской культуры по сравнению с алакульским имел меньшее влияние на морфологическое строение последующего поколения (2017: 64–76).

Расширяют источниковедческую базу новые поселения, отраженные в монографии А.З. Бейсенова и В.Г. Ломана «Древние поселения Центрального Казахстана», где на основе анализа данных, полученных с десяти древних поселений эпохи бронзы и раннего железного века Центрального Казахстана, поднимаются вопросы культурно-хронологической принадлежности памятников. Поселения Бугулы-1, Бакыбулак, Каратал-1, Каратал-2, Едирей относятся к эпохе бронзы. На поселении Бакыбулак отмечено смешение керамического комплекса федоровской посуды с алакульской, что подтверждает сосуществование двух культур в одно и то же время (Бейсенов и др., 2009: 5–113).

Результаты

Среди недавних работ, посвященных истории изучения памятников федоровской культуры, выделяются труды молодых специалистов. Е.А. Дмитриевым в ряде материалов затрагиваются вопросы обоснованности выделения локальных культур. Автор, признавая некоторые особенности погребальных памятников федоровской культуры Центрального Казахстана, приходит к выводу, что нет необходимости введения новых дублирующих терминов, таких как «канайская», «нуринская» и т. д. (Дмитриев, 2017: 24–31; 2018: 104–106). В статье «О некоторых внутрилокальных особенностях погребального обряда носителей федоровской культуры в Центральном Казахстане» проводится сравнительный анализ 43 могильников с 246 захоронениями, в результате чего авторами выделены четыре территориальные группы федоровцев (А, Б, В, Г) с характерными чертами для различных частей региона (Дмитриев и др., 2017: 79–82).

Особое внимание в научных работах ученых уделяется переосмыслению архитектурных типов погребальных комплексов, которые предоставляют ценные данные о социальных структурах, религиозных верованиях и ритуальных практиках. К примеру, по результатам исследований таких могильников, как Дарьинский (Ломан и др., 2012: 81–106), Бесоба (Кукушкин и др., 2017: 188–202; 2016: 142–147), Бада (Варфоломеев и др., 2017: 57–62), Акшокы (Кукушкин и др., 2017: 48–56) и Шерубай-1 (Кукушкин и др., 2018: 42–48) удалось зафиксировать рядовые и социально ранжированные погребальные комплексы федоровской культуры. Методом радиоуглеродного анализа была выполнена датировка могильника Шерубай, которая определена началом XVII – первой половиной XVI в. до н.э.

В 2011 г. археологическим отрядом Института археологии им. А.Х. Маргулана КН МОН РК были открыты разновременные памятники долины Батыров в Каркаралинском районе Карагандинской области, где был зафиксирован и в последующем обследован могильник эпохи поздней бронзы Аккойтас V. В частности, исследован курган №1 данного могильника, погребальный обряд и инвентарь захоронения которого авторы статьи относят к нуринскому этапу андроновской культуры и датируют весь комплекс находок XIV–XII вв. до н.э. По своей конструкции и материалам погребения памятник аналогичен кургану 3 могильников Аксу-Аюлы 2 и Ортау 1 (Байтанаев и др., 2014: 659–668).

В 2013 г. на могильнике Жыланды 4, расположенном близ р. Тундук, были исследованы захоронения, относящиеся к федоровским культурным традициям. Погребальные комплексы 1, 8 и 11 на основе идентичности керамических изделий датированы XVI–XIII вв. до н.э. и отнесены к федоровской культуре. Далее в работах В.Г. Ломана и И.А. Кукушкина обобщены результаты изучения элитных захоронений бронзового века региона, разделенные на три хронологических горизонта: ямно-афанасьевский период – конец III тыс. до н.э.; второй горизонт датируется началом II тыс. до н.э. и сопоставим с материалами сейминско-турбинских памятников Западной Сибири; курганы 1 и 2 могильника Жыланды-4 характеризуются смешением алакульских и федоровских керамических традиций (Кукушкин и др., 2014: 70–84). На современном этапе исследования наблюдается тенденция открытия памятников ямно-афанасьевского периода и раннефедоровских памятников в горно-лесном массиве Бурабай. В этом регионе, согласно радиоуглеродным датам, могильник Тажегул датирован первой половиной III тыс. до н.э., а рядом расположенный могильник федоровской культуры Кызылтобе где самые ранние погребальные сооружения с обрядом кремации датированы XIX в. до н.э. (Сакенов, 2024: 317; Сакенов и др., 2022: 152–163; Ярыгин, Сакенов, 2022: 254–267; Сакенов, Козбаева, 2020: 196).

Особо следует отметить архитектурные особенности мавзолеев Аксу-Аюлы II, Ортау II, где фиксируются довольно большие (от 20 до 40 м) двойные, тройные ограды, вписанные одна в другую, в центре которых имеется одиночное погребение. Данные объекты являются погребальными памятниками элиты племен эпохи бронзы. Схожие по планировке, но менее пышные ограды, по сути, повторяли структуру элитарных погребений и представляли собой рядовые захоронения. И.А. Кукушкин считает, что нуринско-федоровская культура Центрального Казахстана является высокоцентрализованным и хорошо организованным

родоплеменным объединением, где влиятельная личность обожествлялась древним обществом и выполняла функцию властного и духовного лидера, передающуюся от поколения к поколению. Данное мнение автор подкрепляет примером из могильника Бесоба, который, несмотря на небольшое количество (около 20) рядовых сооружений, имеет четыре элитарных погребальных комплекса, что подразумевает хорошую организованность родоплеменного общества (Кукушкин, 2017: 18–23).

Перспективным для изучения памятником археологии эпохи бронзы является поселение Камал, которое расположено в 2,5 км к юго-западу от трассы Караганда – Каркаралинск, выявленный В.В. Варфоломеевым в 2017 г. На основе предварительного осмотра исследователь установил двухэтапное заселение в период средней бронзы, относящийся к федоровской культуре. К северу от поселения находится могильник, состоящий из каменных оград и курганов подквадратной формы (каменные мавзолеи), предположительно, относящийся к одному из поселений археологического комплекса (Варфоломеев и др., 2018: 54–56).

В статье «Одноименные биритуальные захоронения федоровской культуры эпохи бронзы» авторы рассматривали федоровские захоронения с двойными ритуальными погребениями (Дмитриев и др., 2019: 7–18). Семнадцать могил этого типа распространены практически по всему ареалу указанной культуры (межгорные котловины по среднему течению Енисея, лесостепь Верхней Оби, Барабы и Кулунды, Павлодарское Прииртышье и Центральный Казахстан). Изучив данные ритуальные комплексы, авторы пришли к выводу, что эти могилы представляли собой захоронения представителей разных родоплеменных групп, в своей основе весьма схожи с аналогичными парными моноритуальными комплексами и могут интерпретироваться в рамках знаний федоровской культуры (Degtyareva et al., 2019: 1–13). Изучению на основе погребальных комплексов середины XIX – IX/VIII вв. до н.э. материальной культуры, социальной организации и мировоззрению населения Центрального Казахстана в эпоху бронзы посвящена диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук И.А. Кукушкина. Впервые проводился всесторонний анализ исследований, охвативший погребальные комплексы бронзового века, которые были изучены в Центральном Казахстане в течение последних 20 лет (Кукушкин, 2024: 1–54).

Заключение

Благодаря многолетним археологическим исследованиям накоплен значительный материал, требующий обобщения и детальной научной проработки. Проведенный анализ историографии федоровской культуры демонстрирует значительный прогресс в изучении данного периода на территории Казахстана. Ранние работы, где основное внимание уделялось установлению хронологических рамок и классификации полученных материалов, исследования эволюционировали к комплексному анализу социальных структур, погребальных обрядов и культурных взаимодействий. В перспективе исследований памятников актуальными задачами остаются выявление и расширение четких критериев. Существует необходимость при составлении классификации выделить самые ранние и поздние археологические объекты федоровской культуры, так как памятники классического периода уже хорошо известны. По-прежнему чрезвычайно важны научные вопросы происхождения и трансформации данной культуры в последующий исторический период.

Литература

Аванесова, 1979 — *Аванесова Н.А.* Проблемы истории андроновского культурного единства (по металлическим изделиям): Автореф. Дис .... канд. ист. наук. Л., 1979. 26 с.

Аванесова, 1991 — *Аванесова Н.А.* Культура пастушеских племён эпохи бронзы азиатской части СССР (по металлическим изделиям). Ташкент: Фан, 1991. 200 с.

Акишев, 1953 — *Акишев К.А.* Эпоха бронзы Центрального Казахстана: Автореф. дис. … канд. ист. наук. Л., 1953. 19с.

Байтанаев и др., 2014 — *Байтанаев Б.А., Ахатов Г.А., Казизов Е.С.* Культово-погребальный комплекс Каракойтас и Ак-койтас «Долина батыров» // Восхождение к вершинам археологии: Сборник материалов Международной научной конференции «Древние и средневековые государства на территории Казахстана»,

посвященный 90-летию со дня рождения К.А. Акишева. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2014. С. 659–668.

Бейсенов и др., 2009 — *Бейсенов А.З., Ломан В.Г.* Древние поселения Центрального Казахстана. Алматы: Інжу-Маржан, 2009. 264 с.

Бейсенов и др., 2011 — *Бейсенов А.З., Ломан В.Г.* Керамика поселения эпохи поздней бронзы Кекиликты-1 (Северо-Восточный Жетысу) // Вопросы археологии Казахстана. Алматы, 2011. Вып. 3. С. 244–254.

Бейсенов и др., 2017 — *Бейсенов А.З., Джумабекова Г.С., Базарбаева Г.А.* Археологическое наследие Центрального Казахстана: изучение и сохранение // Сборник научных статей, посвященный 70-летию организации Центрально-Казахстанской археологической экспедиции Академии наук Казахстана. Алматы: Научно-исследовательский центр истории и археологии «Бегазы-Тасмола», 2017. Т. 1. С. 11–64

Варфоломеев и др., 2017 — *Варфоломеев В.В., Ломан В.Г.* Технико-технологический анализ керамики могильника Бада // Бронзовый век Казахстана: исследования и новые открытия. Астана, 2017. С. 57–62.

Варфоломеев и др., 2018 — *Варфоломеев В.В., Оразбаев Н.К.* Поселение Камал // X Оразбаевские чтения. Алматы, 2018. С. 54–56.

Варфоломеев, 2001 — *Варфоломеев В.В.* Сарыарка в конце бронзовой эпохи: Автореф. дис. … канд. ист. наук. Алма-Ата, 2001. 23 с.

Григорьев и др., 2022 — *Григорьев С.А., Салугина Н.П.* Формирование федоровских керамических традиций позднего бронзового века в Зауралье // Геоархеология и археологическая минералогия-2022: Материалы IX Всерос. научной конференции с международным участием имени профессора В.В. Зайкова. Миасс, Челябинск: ЮУрГГПУ, 2022. С. 80–185.

Григорьев и др., 2023 — *Григорьев С.А., Салугина Н.П.* Проблема формирования фёдоровских гончарных традиций в бронзовом веке Зауралья // Уфимский археологический вестник, 2023. Т. 23. № 2. С. 361–376.

Грязнов, 1927 — *Грязнов М.П.* Погребения бронзовой эпохи в Западном Казакстане // Казаки. Антропологические очерки. Л., 1927. Вып. II. С. 172–221.

Грязнов, 1930 — *Грязнов М.П.* Казахстанский очаг бронзовой культуры // Сборник статей антропологического отряда Казахстанской экспедиции Академии наук СССР. Исследования 1927 г. Л., 1930. С. 149–162.

Грязнов, 1952 — *Грязнов М.П.* Памятники Карасукского этапа в Центральном Казахстане // СА, 1952. С. 129–163.

Дмитриев и др., 2017 — *Дмитриев Е.А., Кукушкин А.И.* О некоторых внутрилокальных особенностях погребального обряда носителей федоровской культуры в Центральном Казахстане // Мәдениет. Культура. Culture, 2017. № 1(1–2). С. 79–82.

Дмитриев и др., 2019 — *Дмитриев Е.А., Елибаев Т.А., Кукушкин А.И.* Одномогильные биритуальные захоронения федоровские культуры эпохи бронзы // Российская археология, 2019. № 3. С. 7–18.

Дмитриев, 2017 — *Дмитриев Е.А.* К вопросу о выделении нуринской культуры эпохи бронзы Центрального Казахстана (взгляд сквозь призму историографии и современные реалии) // История и археология Семиречья: Сборник памяти Ю.А. Мотова. Алматы, 2017. Вып. 5. С. 24–31.

Дмитриев, 2018 — *Дмитриев Е.А.* Федоровская культура эпохи бронзы (проблема терминологии) // XXI Уральское археологическое совещание. Самара, 2018. С. 104–106.

Евдокимов, 1982 — *Евдокимов В.В.* Поселение эпохи бронзы Усть-Кенетай // Вопросы археологии, этнографии Центрального Казахстана. Караганда: Изд-во КарГУ, 1982. С. 3–20.

Евдокимов, 2000 — *Евдокимов В.В.* Историческая среда эпохи бронзы степей Центрального и Северного Казахстана. Алматы, 2000. 140 с.

Евдокимов, 2001 — *Евдокимов В.В.* Эпоха бронзы степей Центрального и Северного Казахстана: Дис. … д-ра ист. наук. Алматы, 2001. 196 с.

Зах, 2014 — *Зах В.А.* Формирование фёдоровской культуры в Притоболье и пути миграции ее носителей на восток // Вестник археологии, антропологии и этнографии, 2014. № 1(24). С. 50–60.

Зданович, 1988 — *Зданович Г.Б.* Бронзовый век Урало-Казахстанских степей (основы периодизации). Свердловск: Изд-во Уральского университета, 1988. 184 с.

Зотова, 1965 — *Зотова С.В.* Ковровые орнаменты андроновской керамики // Новое в советской археологии. МИА. № 130. М., 1965. С. 177–181.

Кадырбаев и др., 1992 — *Кадырбаев М.К., Курманкулов Ж.К.* Культура древних скотоводов и металлургов Сары-Арки. Алматы, 1992. С. 224–229.

Киселёв, 1951 — *Киселёв С.В.* Древняя история Южной Сибири. М.: Изд-во АН СССР, 1951. С. 91–92.

Комарова, 1962 — *Комарова М.Н.* Относительная хронология памятников андроновской культуры // Археологический сборник Государственного Эрмитажа / Отв. ред. М.И. Артамонов. Л.: Государственный Эрмитаж, 1962. Вып. 5. С. 50–75.

Корочкова, 2011 — *Корочкова О.Н.* Взаимодействие культур в эпоху бронзы в среднем Зауралье и подтаежном Тоболо-Иртышье: факторы, механизмы, динамика: Автореф. дис. … д-ра ист. наук. М., 2011. 38 с.

Кузнецова и др., 1994 — *Кузнецова Э.Ф., Тепловодская Т.М.* Древняя металлургия и гончарство Центрального Казахстана. Алматы: Гылым, 1994. 207 с.

Кузьмина, 1966 — *Кузьмина Е.Е.* Металлические изделия энеолита и бронзового века в Средней Азии // САИ. М., 1966. 150 с.

Кузьмина, 1974 — *Кузьмина Е.Е.* Кубкообразные сосуды Казахстана эпохи поздней бронзы // В глубь веков: Археологический сборник. Алма-Ата, 1974. С. 16–24.

Кузьмина, 1994 — *Кузьмина Е.Е.* Откуда пришли индоарии? Материальная культура племён андроновской общности и происхождение индоиранцев. М., 1994. 384 с.

Кузьмина, 2008 — *Кузьмина Е.Е.* Классификация и периодизация памятников андроновской культуры. Актобе: ПинтА, 2008. 358 с.

Кукушкин и др., 2014 — *Кукушкин И.А., Кукушкин А.И.* Исследования на могильнике эпохи бронзы Жиланды 4 // Древности Сибири и Центральной Азии. Горно-Алтайск: ГАГУ, 2014. № 7(19). С. 70–84.

Кукушкин и др., 2016 — *Кукушкин И.А., Дмитриев Е.А.* Полевые исследования на могильнике Бесоба (Казахстан) // Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края. Барнаул: АлтГУ, 2016. Вып. XXII. С. 142–147.

Кукушкин и др., 2017 — *Кукушкин И.А., Дмитриев Е.А.* Итоги работ на могильнике бронзового века Бесоба // Археологическое наследие Центрального Казахстана: изучение и сохранение: Сборник научных статей, посвященный 70-летию организации Центрально-Казахстанской археологической экспедиции Академии наук Казахстана. Алматы, 2017. С. 188–202.

Кукушкин и др., 2017 — *Кукушкин И.А., Жусупов Д.С., Дмитриев Е.А.* Могильник Акшокы – новый памятник в системе андроновских древностей Сарыарки // Вестник археологии, антропологии и этнографии, 2017. № 2(37). С. 48–56.

Кукушкин и др., 2018 — *Кукушкин И.А., Дмитриев Е.А.* Результаты исследований могильника Шерубай-1 андроновской (федоровской) культуры Центрального Казахстана // Археология, этнография и антропология Евразии, 2018. Т. 46. № 4. С. 42–48.

Кукушкин, 2017 — *Кукушкин И.А.* Семантика социально-стратифицированных погребальных комплексов нуринско-федоровской культуры // История и археология Семиречья. Алматы, 2017. С. 18–23.

Кукушкин, 2019 — *Кукушкин А.И.* Эпоха бронзы Казахстана в трудах отечественных и зарубежных исследователей: Дис. … д-ра философии PhD, 2019. 248 с.

Кукушкин, 2024 — *Кукушкин И.А.* Материальная культура, социальная организация и мировоззрение населения Центрального Казахстана в эпоху бронзы (по материалам погребальных комплексов середины XIX–IX/VIII вв. до н.э.): Автореф. дис. … д-ра ист. наук. Специальность 5.6.3. Археология. Барнаул, 2024. 54 с.

Қалшабаева и др., 2019 — *Қалшабаева Б.К., Шакенов С.Т., Ерғабылов А.Е.* Қола дәуіріндегі Қалба-нарым тұрғындарының дүниетанымы (жерлеу орындары материалдары негізінде) // Edu.e-history.kz, 2019. № 4(20). С. 163–169.

Ломан и др., 2012 — *Ломан В.Г., Кукушкин И.А.* Могильник Дарьинский // Археология и история Сарыарки. Караганда: КарГУ, 2012. С. 81–106.

Ломан, 1991 — *Ломан В.Г.* Особенности гончарной технологии эпохи поздней бронзы Центрального Казахстана // КСИА, 1991. Вып. 203. С. 47–53.

Ломан, 1993 — *Ломан В.Г.* Бытовая и погребальная посуда из андроновских памятников // Археологические культуры и культурно-исторические общности Большого Урала. Екатеринбург: Инст. истории и археологии УрО РАН, 1993. С. 131–132.

Ломан, 2002 — *Ломан В.Г.* Реконструкция некоторых этнокультурных процессов, проходивших в среде андроновского населения Казахстана // Археологические исследования в Казахстане: Труды научно-практической конференции «Маргулановские чтения-14». Шымкент, Алматы, 2002. С. 31–34.

Ломан, 2003 — *Ломан В.Г.* Керамическая посуда – индикатор культурного взаимодействия в древности // Степной край Евразии: историко-культурные взаимодействия и современность. Международный евразийский форум (III научная конференция): Тезисы докладов сообщений. Омск: ОГУ, 2003. С. 25–26.

Максимова, 1959 — *Максимова А.Г.* Эпоха бронзы Восточного Казахстана // Труды Института истории, археологии и этнографии Академии наук КазССР. Т. VII: Археология / Отв. ред. К.А. Акишев. Алма-Ата: Академия наук КазССР, 1959. С. 86–150.

Малютина, 1994 — *Малютина Т.С.* Фёдоровская культура Урало-Казахстанских степей: Автореф. дис.... канд. ист. наук. М., 1994. 26 с.

Маргулан и др., 1966 — *Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М.* Древняя культура Центрального Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1966. 453 с.

Маргулан, 1947 — *Маргулан А.Х.* Археологические разведки в бассейне р. Сары-Су (Из отчета экспедиции 1946 г.) // Вестник АН КазССР, 1947. № 7. С. 17–22.

Маргулан, 1948 — *Маргулан А.Х.* Археологические разведки в Центральном Казахстане (1946 г.) // Известия АН КазССР. Серия историческая, 1948. № 49. Вып. 4. С. 119–145.

Маргулан, 1998 — *Маргулан А.Х.* Сочинения. Т. 1: Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана. Алматы: Атамура, 1998. 400 с.

Оразбаев, 1958 — *Оразбаев А.М.* Северный Казахстан в эпоху бронзы // ТИИАЭ АН КазССР, 1958. Т. 5. С. 59–72.

Рудковский, 2013 — *Рудковский И.В.* Андроновская орнаментика в контексте системообразующих инвариантов. Алматы: ИА им. А.Х. Маргулана, 2013. 192 с.

Рысбергенов, 2024 — *Рысбергенов М.А.* История изучения и актуальные проблемы фёдоровской культуры // «Современные исторические и историко-антропологические исследования Евразии»: Материалы II Международного научно-практического семинара, посвященного 100-летию К.А. Акишева (Астана, 17–19 апреля 2024 г.). / Отв. ред. М.К. Хабдулина. Астана, 2024. С. 145–157.

Сакенов и др., 2022 — *Сакенов С.К., Ярыгин С.А., Ильдеряков Н.Н.* Архитектура каменных сооружений эпохи бронзы в окрестностях Бурабая // Вестник Карагандинского университета им. академика Е.А. Букетова. Серия «История. Философия». Караганда, 2022. № 4(180). С. 152–163. https://doi.org/10.31489/2022HPh4/152-163

Сакенов, 2024 — *Сакенов С.К.* Поселение скотоводов и металлургов эпохи бронзы Шагалалы II / Материалы и исследования по археологии Казахстана. Т. XXIII. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2024. 360 с.

Сакенов, Козыбаева, 2020 — *Сакенов С.К., Козыбаева М.М.* Топография и ландшафт поселенческих комплексов бронзового века в северных регионах Казахстана // Edu.e-history.kz, 2020. № 3(23). С. 189–198.

Сальников, 1940 — *Сальников К.В.* Андроновский курганный могильник у с. Федоровки // Археологические памятники Урала и Прикамья / МИА. № 1 / Под ред. П.Н. Третьякова. М., Л.: АН СССР, 1940. С. 58–67.

Сальников, 1948 — *Сальников К.В.* К вопросу о стадиях в памятниках андроновской культуры Зауралья // Первое Уральское археологическое совещание при Молотовском университете 20–25 апр. 1947 г. / Отв. ред. Р.В. Мерцлин. Молотов: МолотовГУ, 1948. С. 21–26.

Сальников, 1951 — *Сальников К.В.* Бронзовый век Южного Зауралья // МИА, 1951. № 21. С. 94–151.

Сальников, 1954 — *Сальников К.В.* Курганы на озере Алакуль: Материалы и исследования по археологии Сибири. Т. 1. / МИА. № 24. / Отв. ред. С.В. Киселёв. М.: АН СССР, 1954. С. 51–71.

Сальников, 1967 — *Сальников К.В.* Очерки древней истории Южного Урала. М., 1967. 408 с.

Смирнов, 2020 — *Смирнов Н.Ю.* Экспедиция профессора П.С. Рыкова в Центральный Казахстан в 1933 г. Причины и история организации // Маргулановские чтения-2020: Материалы Международной научно-практической конференции «Великая Степь в свете археологических и междисциплинарных исследований» (Алматы, 17–18 сентября 2020 г.). Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2020. Т. 1. С. 52–67.

Солодовников и др., 2013 — *Солодовников К.Н., Рыкун М.П., Ломан В.Г.* Краниологические материалы эпохи бронзы Казахстана // Вестник археологии, антропологии и этнографии, 2013. № 3 (22). С. 113–131.

Солодовников, 2017 — *Солодовников К.Н.* Материалы к антропологии эпохи развитой, поздней и финальной бронзы Центрального Казахстана // Бронзовый век Казахстана: исследования и новые открытия. Астана: ТОО Мастер По, 2017. С. 64–76.

Стефанов и др., 2006 — *Стефанов В.И., Корочкова О.Н. Урефты I*: зауральский памятник в андроновском контексте. Екатеринбург: УрГУ, 2006. 160 с.

Теплоухов, 1927 — *Теплоухов С.А.* Древние погребения в Минусинском крае // Материалы по этнографии. Л.: Государственный Русский музей, 1927. Т. III. Вып. 2. С. 57–108.

Ткачёв, 2002 — *Ткачёв А.А.* Центральный Казахстан в эпоху бронзы. Тюмень: Тюм. гос. нефтегаз. университет, 2002. Ч. 2. 243 с.

Ткачёв, 2011 — *Ткачёв А.А.* К вопросу о соотношении нуринских комплексов Центрального Казахстана // Маргулановские чтения-2011: Материалы Международной археологической конференции. Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилёва, 2011. С. 155–159.

Фёдорова-Давыдова, 1973 — *Фёдорова-Давыдова Э.А.* К проблеме андроновской культуры // Проблемы археологии Урала и Сибири. М., 1973. С. 133–152.

Черников, 1960 — *Черников С.С.* Восточный Казахстан в эпоху бронзы // Материалы и исследования по археологии СССР. М., Л.: АН СССР, 1960. № 80. 272 с.

Ярыгин, Сакенов, 2022 — *Ярыгин С.А., Сакенов С.К.* Новый памятник мегалитической архитектуры в горах Кокшетау // Вестник «Исторические и социально-политические науки». Алматы, 2022. № 3 (74). С. 254–267. URL: https://doi.org/10.51889/5693.2022.37.40.001%20

Degtyareva et al., 2019 — *Degtyareva A.D., Kuzminykh S.V., Loman V.G., Kukushkin I.A., Dmitriev E.A.* Metal vessels of the Bronze Age in Kazakhstan // Journal of Archaeological Science: Reports, 2019. No. 28. Pp. 1–13.

Zhumashev et al., 2018 — *Zhumashev R.M., Murakami Ya., Kukushkin A.I., Dmitriev Ye.A.* History of studying and characterization of the burial rite of Fedorov tribes of Eastern Kazakhstan // Bulletin of the Karaganda University. The series “History. Philosophy”, 2018. No. 4 (92). Pp. 25–32.

References

Akishev, 1953 — *Akishev K.A.* Epokha bronzy TSentral'nogo Kazakhstana [The Bronze Age of Central Kazakhstan]: Avtoref. dis. … kand. ist. nauk. L., 1953. 19 p. (In Russ.).

Avanesova, 1979 — *Avanesova N.A.* Problemy istorii andronovskogo kul'turnogo edinstva (po metallicheskim izdeliyam) [Problems of the history of Andronovo cultural unity (on metal products)]: avtoref. dis.... kand. ist. nauk. Leningrad, 1979. 26 p. (In Russ.).

Avanesova, 1991 — *Avanesova N.A.* Kul'tura pastusheskikh plemyon epokhi bronzy aziatskoy chasti SSSR (po metallicheskim izdeliyam) [Culture of pastoral tribes of the Bronze Age of the Asian part of the USSR (by metal products)]. Tashkent: “Fan”, 1991. 200 p. (In Russ.).

Baytanaev et. al, 2014 — *Baytanaev B.A., Akhatov G.A., Kazizov E.S.* Kul'tovo-pogrebal'nyy kompleks Karakoytas i Ak-koytas “Dolina Batyrov” [Karakoytas and Ak-Koytas cult and burial complex “Valley of the Batyrs”] // Voskhozhdenie k vershinam arkheologii: sbornik materialov mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii “Drevnie i srednevekovye gosudarstva na territorii Kazakhstana”, posvyashchennyy 90-letiyu so dnya rozhdeniya K.A. Akisheva. Almaty: Institut arkheologii im. A.KH. Margulana, 2014. Pp. 659–668. (In Russ.).

Beysenov et. al, 2009 — *Beysenov A.Z., Loman V.G.* Drevnie poseleniya Tsentral'nogo Kazakhstana [Ancient settlements of Central Kazakhstan]. Almaty: Inzhu-Marzhan, 2009. 264 p. (In Russ.).

Beysenov et. al, 2011 — *Beysenov A.Z., Loman V.G.* Keramika poseleniya epokhi pozdney bronzy Kekilikty-1 (Severo-Vostochnyy Zhetysu) [Ceramics of the Late Bronze Age settlement of Kekilikty-1 (Northeastern Zhetysu)] // Voprosy arkheologii Kazakhstana. Almaty, 2011. Vol. 3. Pp. 244–254. (In Russ.).

Beysenov et. al, 2017 — *Beysenov A.Z., Dzhumabekova G.S., Bazarbaeva G.A.* Arkheologicheskoe nasledie Tsentral'nogo Kazakhstana: izuchenie i sokhranenie [Archaeological heritage of Central Kazakhstan: study and preservation] // Sbornik nauchnykh statey, posvyashchennyy 70-letiyu organizatsii TSentral'no-Kazakhstanskoy arkheologicheskoy ekspeditsii Akademii nauk Kazakhstana. Almaty: Nauchno-issledovatel'skiy tsentr istorii i arkheologii “Begazy-Tasmola”, 2017. Vol. 1. Pp. 11–64. (In Russ.).

Chernikov, 1960 — *Chernikov S.S.* Vostochnyy Kazakhstan v epokhu bronzy [East Kazakhstan in the Bronze Age] // Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR. M.-L.: AN SSSR, 1960. No. 80. 272 p. (In Russ.).

Degtyareva et al., 2019 — *Degtyareva A.D., Kuzminykh S.V., Loman V.G., Kukushkin I.A., Dmitriev E.A.* Metal vessels of the Bronze Age in Kazakhstan // Journal of Archaeological Science: Reports, 2019. No. 28. Pp. 1–13.

Dmitriev et. al, 2017 — *Dmitriev E.A., Kukushkin A.I.* O nekotorykh vnutrilokal'nykh osobennostyakh pogrebal'nogo obryada nositeley fedorovskoy kul'tury v Tsentral'nom Kazakhstane [About some intra-local features of the funeral rite of the bearers of the Fedorov culture in Central Kazakhstan] // Madeniet. Kul'tura. Culture, 2017. No. 1(1–2). Pp. 79–82. (In Russ.).

Dmitriev et. al, 2019 — *Dmitriev E.A., Elibaev T.A., Kukushkin A.I.* Odnomogil'nye biritual'nye zakhoroneniya fedorovskie kul'tury epokhi bronzy [Single-grave birital burials of the Fedorov culture of the Bronze Age] // Rossiyskaya arkheologiya, 2019. No. 3. Pp. 7–18. (In Russ.).

Dmitriev, 2017 — *Dmitriev E.A.* K voprosu o vydelenii nurinskoy kul'tury epokhi bronzy TSentral'nogo Kazakhstana (vzglyad skvoz' prizmu istoriografii i sovremennye realii) [On the issue of distinguishing the Nurin culture of the Bronze Age in Central Kazakhstan (a look through the prism of historiography and modern realities)] // Istoriya i arkheologiya Semirech'ya: sb. pamyati Yu.A. Motova. Almaty, 2017. Vol. 5. Pp. 24–31. (In Russ.).

Dmitriev, 2018 — *Dmitriev E.A.* Fedorovskaya kul'tura epokhi bronzy (problema terminologii) [Fedorov culture of the Bronze Age (the problem of terminology)] // XXI Ural'skoe arkheologicheskoe soveshchanie. Samara, 2018. Pp. 104–106. (In Russ.).

Evdokimov, 1982 — *Evdokimov V.V.* Poselenie epokhi bronzy Ust'-Kenetay [The Bronze Age settlement of Ust-Kenetai] // Voprosy arkheologii, etnografii TSentral'nogo Kazakhstana. Karaganda: Izd-vo KarGU, 1982. Pp. 3–20. (In Russ.).

Evdokimov, 2000 — *Evdokimov V.V.* Istoricheskaya sreda epokhi bronzy stepey TSentral'nogo i Severnogo Kazakhstana [The historical environment of the Bronze Age steppes of Central and Northern Kazakhstan]. Almaty, 2000. 140 p. (In Russ.).

Evdokimov, 2001 — *Evdokimov V.V.* Epokha bronzy stepey TSentral'nogo i Severnogo Kazakhstana [The Bronze Age of the steppes of Central and Northern Kazakhstan]: dis. … dok. ist. nauk. Almaty, 2001. 196 p. (In Russ.).

Fedorova-Davydova, 1973 — *Fedorova-Davydova E.A.* K probleme andronovskoy kul'tury [On the problem of Andronovo culture] // Problemy arkheologii Urala i Sibiri. M., 1973. Pp. 133–152. (In Russ.).

Grigor'ev et. al, 2022 — *Grigor'ev S.A., Salugina N.P.* Formirovanie fedorovskikh keramicheskikh traditsiy pozdnego bronzovogo veka v Zaural'e [The formation of Fedorov ceramic traditions of the Late Bronze Age in the Trans-Urals] // Geoarkheologiya i arkheologicheskaya mineralogiya-2022. Materialy IX Vseros. nauch. konf. s mezhdunar. uchastiem imeni professora V.V. Zaykova. Miass-CHelyabinsk: YUUrGGPU, 2022. Pp. 180–185. (In Russ.).

Grigor'ev et. al, 2023 — *Grigor'ev S.A., Salugina N.P.* Problema formirovaniya fyodorovskikh goncharnykh traditsiy v bronzovom veke Zaural'ya [The problem of the formation of Fedorov pottery traditions in the Bronze Age of the Urals] // Ufimskiy arkheologicheskiy vestnik. 2023. Vol. 23. No. 2. Pp. 361–376. (In Russ.).

Gryaznov, 1927 — *Gryaznov M.P.* Pogrebeniya bronzovoy epokhi v Zapadnom Kazakstane [Burials of the Bronze Age in Western Kazakstan] // Kazaki. Antropologicheskie ocherki. Vol. II. L.: 1927. Pp. 172–221. (In Russ.).

Gryaznov, 1930 — *Gryaznov M.P.* Kazakhstanskiy ochag bronzovoy kul'tury [The Kazakh hearth of bronze culture] // Sbornik statey antropologicheskogo otryada Kazakhstanskoy ekspeditsii Akademii nauk SSSR. Issledovaniya 1927 g. L.,1930. Pp. 149–162. (In Russ.).

Gryaznov, 1952 — *Gryaznov M.P.* Pamyatniki Karasukskogo etapa v TSentral'nom Kazakhstane [Monuments of the Karasuk stage in Central Kazakhstan] // SA, 1952. Pp. 129–163. (In Russ.).

Kadyrbaev et. al, 1992 — *Kadyrbaev M.K., Kurmankulov Zh.* Kul'tura drevnikh skotovodov i metallurgov Sary-Arki [The culture of ancient pastoralists and metallurgists of Sary-Arka]. Almaty, 1992. Pp. 224–229. (In Russ.).

Kiselyov, 1951 — *Kiselyov S.V.* Drevnyaya istoriya Yuzhnoy Sibiri [The ancient History of Southern Siberia]. M.: 1951. 644 p. (1-e izd) izdatel'stvo akademii nauk SSSR. M.: 1951. Pp. 91–92. (In Russ.).

Komarova, 1962 — *Komarova M.N.* Otnositel'naya khronologiya pamyatnikov andronovskoy kul'tury [Relative chronology of monuments of the Andronovo culture] // Arkheologicheskiy sbornik Gosudarstvennogo

Ermitazha / otv. red. M.I. Artamonov. Leningrad: Gosudarstvennyy Ermitazh, 1962. Vol. 5. Pp. 50–75. (In Russ.).

Korochkova, 2011 — *Korochkova O.N.* Vzaimodeystvie kul'tur v epokhu bronzy v srednem Zaural'e i podtaezhnom Tobolo-Irtysh'e: faktory, mekhanizmy, dinamika [The interaction of cultures in the Bronze Age in the Middle Urals and the Taiga region of Tobolsk-Irtysh: factors, mechanisms, dynamics]. Avtoreferat dissertatsii na soiskanie uchenoy stepeni doktora istoricheskikh nauk. M., 2011. 38 p. (In Russ.).

Kukushkin et. al, 2014 — *Kukushkin I.A., Kukushkin A.I.* Issledovaniya na mogil'nike epokhi bronzy Zhilandy 4 [Studies on the burial ground of the Bronze Age of Zhilanda 4] // Drevnosti Sibiri i TSentral'noy Azii. Gorno-Altaysk: GAGU, 2014. No. 7 (19). Pp. 70–84. (In Russ.).

Kukushkin et. al, 2016 — *Kukushkin I.A., Dmitriev E.A.* Polevye issledovaniya na mogil'nike Besoba (Kazakhstan) [Field research at the Besoba burial ground (Kazakhstan)] // Sokhranenie i izuchenie kul'turnogo naslediya Altayskogo kraya [Preservation and study of the cultural heritage of the Altai Territory]. Barnaul: AltGU, 2016. Vol. XXII. Pp. 142–147. (In Russ.).

Kukushkin et. al, 2017 — *Kukushkin I.A., Dmitriev E.A.* Itogi rabot na mogil'nike bronzovogo veka Besoba [The results of work on the Besoba Bronze Age burial ground] // Arkheologicheskoe nasledie TSentral'nogo Kazakhstana: izuchenie i sokhranenie. Sb. nauchnykh statey, posvyashchennyy 70-letiyu organizatsii Tsentral'no-Kazakhstanskoy arkheologicheskoy ekspeditsii Akademii nauk Kazakhstana. Almaty, 2017. Pp. 188–202 (In Russ.).

Kukushkin et. al, 2017 — *Kukushkin I.A., Zhusupov D.S., Dmitriev E.A.* Mogil'nik Akshoky – novyy pamyatnik v sisteme andronovskikh drevnostey Saryarki [Akshoky burial ground – a new monument in the system of Andronovo antiquities Saryarky] // Vestnik arkheologii, antropologii i etnografii, 2017. No. 2 (37). Pp. 48–56. (In Russ.).

Kukushkin et. al, 2018 — Kukushkin I.A., Dmitriev E.A. Rezul'taty issledovaniy mogil'nika Sherubay-1 andronovskoy (fedorovskoy) kul'tury TSentral'nogo Kazakhstana [Research results of the Sherubai-1 burial ground of the Andronovo (Fedorovo) culture of Central Kazakhstan] // Arkheologiya, etnografiya i antropologiya Evrazii, 2018. Vol. 46, No. 4. Pp. 42–48. (In Russ.).

Kukushkin, 2017 — *Kukushkin I.A.* Semantika sotsial'no-stratifitsirovannykh pogrebal'nykh kompleksov nurinsko-fedorovskoy kul'tury [Semantics of socially stratified burial complexes of the Nurinsk-Fedorov culture] // Istoriya i arkheologiya Semirech'ya. Almaty, 2017. Pp. 18–23. (In Russ.).

Kukushkin, 2019 — *Kukushkin I.A.* Epokha bronzy Kazakhstana v trudakh otechestvennykh i zarubezhnykh issledovateley [The Bronze Age of Kazakhstan in the works of domestic and foreign researchers]. Dissertatsiya na soiskanie stepeni doktora filosofii PhD, 2019. 248 p. (In Russ.).

Kukushkin, 2024 — *Kukushkin I.A.* Material'naya kul'tura, sotsial'naya organizatsiya i mirovozzrenie naseleniya TSentral'nogo Kazakhstana v epokhu bronzy (po materialam pogrebal'nykh kompleksov serediny XIX–IX/VIII vv. do n.e.) [Material culture, social organization and worldview of the population of Central Kazakhstan in the Bronze Age (based on the materials of funeral complexes of the middle of the XIX–IX/VIII centuries BC)] // Avtoreferat dissertatsii na soiskanie uchenoy stepeni doktora istoricheskikh nauk Spetsial'nost' 5.6.3. Arkheologiya, Barnaul, 2024. 54 p. (In Russ.).

Kuz'mina, 1966 — *Kuz'mina E.E.* Metallicheskie izdeliya eneolita i bronzovogo veka v Sredney Azii [Metal products of the Eneolithic and the Bronze Age in Central Asia]. M.: 1966. 150 p. (In Russ.).

Kuz'mina, 1974 — *Kuz'mina E.E.* Kubkoobraznye sosudy Kazakhstana epokhi pozdney bronzy [Cup-shaped vessels of Kazakhstan of the Late Bronze Age] // V glub' vekov. Arkheologicheskiy sbornik. Alma-Ata, 1974. Pp. 16–24. (In Russ.).

Kuz'mina, 1994 — *Kuz'mina E.E.* Otkuda prishli indoarii? Material'naya kul'tura plemyon andronovskoy obshchnosti i proiskhozhdenie indoirantsev [Where did the Indo-Aryans come from? The material culture of the tribes of the Andronovo community and the origin of the Indo-Iranians]. M., 1994. 384s. (In Russ.).

Kuz'mina, 2008 — *Kuz'mina E.E.* Klassifikatsiya i periodizatsiya pamyatnikov andronovskoy kul'tury [Classification and periodization of monuments of the Andronovo culture]. Aktobe: PintA, 2008. 358 p. (In Russ.).

Kuznetsova et. al, 1994 — *Kuznetsova E.F., Teplovodskaya T.M.* Drevnyaya metallurgiya i goncharstvo Tsentral'nogo Kazakhstana [Ancient metallurgy and pottery of Central Kazakhstan]. Almaty: Gylym, 1994. 207 p. (In Russ.).

Loman et. al, 2012 — *Loman V.G., Kukushkin I.A.* Mogil'nik Dar'inskiy [Daryinsky burial ground] // Arkheologiya i istoriya Saryarki. Karaganda: KarGU, 2012. Pp. 81–106. (In Russ.).

Loman, 1991 — *Loman V.G.* Osobennosti goncharnoy tekhnologii epokhi pozdney bronzy TSentral'nogo Kazakhstana [Features of pottery technology of the Late Bronze Age of Central Kazakhstan] // KSIA, 1991. Vol. 203. Pp. 47–53. (In Russ.).

Loman, 1993 — *Loman V.G.* Bytovaya i pogrebal'naya posuda iz andronovskikh pamyatnikov [Household and funeral dishes from Andronovo monuments] // Arkheologicheskie kul'tury i kul'turno-istoricheskie obshchnosti Bol'shogo Urala. Ekaterinburg: Inst. istorii i arkheologii UrO RAN, 1993. Pp. 131–132. (In Russ.).

Loman, 2002 — *Loman V.G.* Rekonstruktsiya nekotorykh etnokul'turnykh protsessov, prokhodivshikh v srede andronovskogo naseleniya Kazakhstana [Reconstruction of some ethnocultural processes that took place among the Andronovo population of Kazakhstan] // Arkheologicheskie issledovaniya v Kazakhstane: tr. nauch. prakt. konf. “Margulanovskie chteniya-14”. Shymkent-Almaty, 2002. Pp. 31–34. (In Russ.).

Loman, 2003 — *Loman V.G.* Keramicheskaya posuda – indikator kul'turnogo vzaimodeystviya v drevnosti [Ceramic tableware – an indicator of cultural interaction in ancient times] // Stepnoy kray Evrazii: istoriko-kul'turnye vzaimodeystviya i sovremennost'. Mezhdunarodnyy evraziyskiy forum (III nauchnaya konferentsiya): tezisy dokladov soobshcheniy. Omsk: OGU, 2003. Pp. 25–26. (In Russ.).

Maksimova, 1959 — *Maksimova A.G.* Epokha bronzy Vostochnogo Kazakhstana [The Bronze Age of East Kazakhstan] // Trudy Instituta istorii, arkheologii i etnografii Akademii Nauk KazSSR. Tom VII: Arkheologiya / otv. red. K.A. Akishev. Alma-Ata: Akademiya Nauk KazSSR, 1959. Pp. 86–150. (In Russ.).

Malyutina, 1994 — *Malyutina T.S.* Fyodorovskaya kul'tura Uralo-Kazakhstanskikh stepey [Fedorov culture of the Ural-Kazakh steppes]: Avtoref. dis.... kand. ist. nauk. M., 1994. 26 p. (In Russ.).

Margulan et. al, 1966 — *Margulan A.Kh., Akishev K.A., Kadyrbaev M.K., Orazbaev A.M.* Drevnyaya kul'tura TSentral'nogo Kazakhstana [Ancient culture of Central Kazakhstan]. Alma-Ata: Nauka, 1966. 453p. (In Russ.).

Margulan, 1947 — *Margulan A.Kh.* Arkheologicheskie razvedki v basseyne r. Sary-Su (Iz otcheta ekspeditsii 1946 g.) [Archaeological exploration in the Sary-Su river basin (From the 1946 expedition report)] // Vestnik AN KazSSR, 1947. No. 7. Pp. 17–22. (In Russ.).

Margulan, 1948 — *Margulan A.Kh.* Arkheologicheskie razvedki v TSentral'nom Kazakhstane (1946 g.) [Archaeological exploration in Central Kazakhstan (1946)] // Izvestiya AN KazSSR. Seriya istoricheskaya, 1948. No. 49. Vol. 4. Pp. 119–145. (In Russ.).

Margulan, 1998 — *Margulan A.Kh.* Sochineniya. Tom 1. Begazy-dandybaevskaya kul'tura TSentral'nogo Kazakhstana [Essays. Vol. 1: Begazy-Dandybay culture of Central Kazakhstan]. Almaty: Atamura, 1998. 400 p. (In Russ.).

Orazbaev, 1958 — *Orazbaev A.M.* Severnyy Kazakhstan v epokhu bronzy [Northern Kazakhstan in the Bronze Age] // TIIAE AN KazSSR, 1958. Vol. 5. Pp. 59–72. (In Russ.).

Qalsabaeva et. al, 2019 — *Qalsabaeva B.K., Sakenov S.T., Ergabılov A.E.* Qola dawirindegi Qalba-narım turgındarının dunietanımı (jerlew ornındarı materialdarı negizinde) [The worldview of the inhabitants of Kalba-narym in the Bronze Age (based on the materials of burial sites)] // Edu.e-history.kz. 2019. No. 4(20). Pp. 163–169. (In Kaz.).

Rudkovskiy, 2013 — *Rudkovskiy I.V.* Andronovskaya ornamentika v kontekste sistemoobrazuyushchikh invariantov [Andronovo ornamentation in the context of system-forming invariants]. Almaty: IA im. A.Kh. Margulana, 2013. 192 p. (In Russ.).

Rysbergenov, 2024 — *Rysbergenov M.A.* Istoriya izucheniya i aktual'nye problemy fyodorovskoy kul'tury [History of the study and actual problems of Fedorov culture] // "Sovremennye istoricheskie i istoriko-antropologicheskie issledovaniya Evrazii": materialy II Mezhdunarodnogo nauchno-prakticheskogo seminara, posvyashchennogo 100-letiyu K.A. Akisheva (17–19 aprelya 2024 g., Astana, Kazakhstan) /otv. red. M.K. Khabdulina. Astana, 2024. Pp. 145–157. (In Russ.).

Sakenov et. al, 2022 — *Sakenov S.K., Yarygin S.A., Il'deryakov N.N.* Arkhitektura kamennykh sooruzheniy epokhi bronzy v okrestnostyakh Burabaya [Architecture of stone structures of the Bronze Age in the vicinity of Burabay] // Vestnik Karagandinskogo universiteta imeni akademika E.A. Buketova. Seriya "Istoriya. Filosofiya". Karaganda, 2022. No. 4 (180). Pp. 152–163. https://doi.org/10.31489/2022HPh4/152-163. (In Russ.).

Sakenov, 2024 — *Sakenov S.K.* Poselenie skotovodov i metallurgov epokhi bronzy SHagalaly II [The settlement of cattle breeders and metallurgists of the Bronze Age of Shagalaly II] // Materialy i issledovaniya po arkheologii Kazakhstana. Tom XXIII. Almaty: Institut arkheologii im. A.Kh. Margulana, 2024. 360 p. (In Russ.).

Sakenov, Kozybayeva, 2020 — *Sakenov S.K., Kozybayeva M.M.* Topografiya i landshaft poselencheskikh kompleksov bronzovogo veka v severnykh regionakh Kazakhstana [Topography and landscape of Bronze Age settlement complexes in the northern regions of Kazakhstan] // Edu.e-history.kz. 2020. No. 3(23). Pp. 189–198. (In Russ.).

Sal'nikov, 1940 — *Sal'nikov K.V.* Andronovskiy kurgannyy mogil'nik Fedorovki // Arkheologicheskie pamyatniki Urala i Prikam'ya [Andronovsky kurgan burial ground near the village of Fedorovka] // MIA. No. 1 // Pod red. P.N. Tret'yakova. M.-L.: AN SSSR, 1940. Pp. 58–67. (In Russ.).

Sal'nikov, 1948 — *Sal'nikov K.V.* K voprosu o stadiyakh v pamyatnikakh andronovskoy kul'tury Zaural'ya [On the question of stages in the monuments of the Andronovo culture of the Trans-Urals] // Pervoe Ural'skoe arkheologicheskoe soveshchanie pri Molotovskom universitete 20–25 apr. 1947 g. / Otv. red. R.V. Mertslin. Molotov: MolotovGU, 1948. Pp. 21–26. (In Russ.).

Sal'nikov, 1951 — Sal'nikov K.V. Bronzovyy vek YUzhnogo Zaural'ya [Salnikov K.V. The Bronze Age of the Southern Urals] // MIA, 1951. No. 21. Pp. 94–151. (In Russ.).

Sal'nikov, 1954 — *Sal'nikov K.V.* Kurgany na ozere Alakul' [Mounds on Lake Alakul] // Materialy i issledovaniya po arkheologii Sibiri. Vol. 1. / MIA. No. 24. / Otv. red. S.V. Kiselyov. M.: AN SSSR, 1954. Pp. 51–71. (In Russ.).

Sal'nikov, 1967 — *Sal'nikov K.V.* Ocherki drevney istorii YUzhnogo Urala [Essays on the ancient history of the Southern Urals]. M.: 1967. 408 p. (In Russ.).

Smirnov, 2020 — *Smirnov N.Yu.* Ekspeditsiya professora P.S. Rykova v Tsentral'nyy Kazakhstan v 1933 g. Prichiny i istoriya organizatsii [The expedition of Professor P. S. Rykov to Central Kazakhstan in 1933. Reasons and history of the organization] // Margulanovskie chteniya – 2020: materialy mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii "Velikaya Step" v svete arkheologicheskikh i mezhdistsiplinarnykh issledovaniy". Almaty: Institut arkheologii im. A.Kh. Margulana, 2020. Vol. 1. Pp. 52–67. (In Russ.).

Solodovnikov et. al, 2013 — *Solodovnikov K.N., Rykun M.P., Loman V.G.* Kraniologicheskie materialy epokhi bronzy Kazakhstana [Craniological materials of the Bronze Age of Kazakhstan] // Vestnik arkheologii, antropologii i etnografii, 2013. No. 3 (22). Pp. 113–131. (In Russ.).

Solodovnikov, 2017 — *Solodovnikov K.N.* Materialy k antropologii epokhi razvitoy, pozdney i final'noy bronzy TSentral'nogo Kazakhstana [Materials for anthropology of the epoch of the developed, late and final Bronze Age of Central Kazakhstan] // Bronzovyy vek Kazakhstana: issledovaniya i novye otkrytiya. Astana: TOO Master Po, 2017. Pp. 64–76. (In Russ.).

Stefanov et. al, 2006 — *Stefanov V.I., Korochkova O.N.* Urefty I: zaural'skiy pamyatnik v andronovskom kontekste [Urefts I: the Trans-Ural monument in the Andronovo context]. Ekaterinburg: UrGU, 2006. 160 p. (In Russ.).

Teploukhov, 1927 — *Teploukhov S.A.* Drevnie pogrebeniya v Minusinskom krae [Ancient burials in the Minusinsk region] // Materialy po etnografii. Leningrad: Gosudarstvennyy Russkiy muzey, 1927. Tom III. Vol. 2. Pp. 57–108. (In Russ.).

Tkachev, 2002 — *Tkachev A.A.* Tsentral'nyy Kazakhstan v epokhu bronzy [Central Kazakhstan in the Bronze Age]. Tyumen': Tyum. gos. neftegaz. un-t, 2002. CH.2. 243s. (In Russ.).

Tkachev, 2011 — *Tkachev A.A.* K voprosu o sootnoshenii nurinskikh kompleksov TSentral'nogo Kazakhstana [On the relationship of the Nurin complexes of Central Kazakhstan] // Margulanovskie chteniya – 2011: mater. mezhdunar. arkheol. konf. Astana: ENU im. L.N. Gumileva, 2011. Pp. 155–159. (In Russ.).

Varfolomeev et. al, 2017 — *Varfolomeev V.V., Loman V.G.* Tekhniko-tekhnologicheskiy analiz keramiki mogil'nika Bada [Technical and technological analysis of ceramics of the Bada burial ground] // Bronzovyy vek Kazakhstana: issledovaniya i novye otkrytiya. Astana, 2017. Pp. 57–62. (In Russ.).

Varfolomeev et. al, 2018 — *Varfolomeev V.V., Orazbaev N.K.* Poselenie Kamal [Kamal Settlement] // X Orazbaevskie chteniya. Almaty, 2018. Pp. 54–56. (In Russ.).

Varfolomeev, 2001 — *Varfolomeev V.V.* Saryarka v kontse bronzovoy epokhi [Saryarka at the end of the Bronze Age]: avtoref. kand. ist. nauk. Alma-Ata, 2001. 23 p. (In Russ.).

Yarygin, Sakenov, 2022 — *Yarygin S.A., Sakenov S.K.* Novyy pamyatnik megaliticheskoy arkhitektury v gorakh Kokshetau [A new monument of megalithic architecture in the mountains of Kokshetau] // Vestnik “Istoricheskie i sotsial'no-politicheskie nauki”. Almaty, 2022. No. 3 (74). Pp. 254–267. URL: https://doi.org/10.51889/5693.2022.37.40.001%20 (In Russ.).

Zakh, 2014 — *Zakh V.A.* Formirovanie fyodorovskoy kul'tury v Pritobol'e i puti migratsii ee nositeley na vostok [The formation of the Fedorov culture in the Baltic region and the migration routes of its speakers to the East] // Vestnik arkheologii, antropologii i etnografii. 2014. No. 1 (24). Pp. 50–60. (In Russ.).

Zdanovich, 1988 — *Zdanovich G.B.* Bronzovyy vek Uralo-Kazakhstanskikh stepey (osnovy periodizatsii) [The Bronze Age of the Ural-Kazakh steppes (fundamentals of periodization)]. Sverdlovsk: Izd-vo Ural. un-ta, 1988. 184 p. (In Russ.).

Zhumashev et al., 2018 — *Zhumashev R.M., Murakami Ya., Kukushkin A.I., Dmitriev Ye.A.* History of studying and characterization of the burial rite of Fedorov tribes of Eastern Kazakhstan // Bulletin of the Karaganda University. The series “History. Philosophy”, 2018. No. 4 (92). Pp. 25–32.

Zotova, 1965 — *Zotova S.V.* Kovrovye ornamenty andronovskoy keramiki [Carpet ornaments of Andronovo ceramics] // Novoe v sovetskoy arkheologii. MIA. No. 130. M., 1965. Pp. 177–181. (In Russ.).

МАЗМҰНЫ

ТАРИХНАМА ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУ

Қарасаев Ғ.М., Кенжебаев Ғ.Қ., Оспанова Р.
ЕУРАЗИЯ ӨҢІРІ ТҮРҒЫНДАРЫНЫҢ КӨНЕ ЗЕМАННАН ХҮІІІ ҒАСЫРҒА ДЕЙІНГІ ТАРИХЫ БАТЫС, ОРЫС ЗЕРТТЕУШІЛЕРІ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА…….....7
Шолахов М.Г.
ЖОШЫ ҰЛЫСЫНЫҢ САРАЙШЫҒЫ ЕУРОПАЛЫҚ ЖӘНЕ ОТАНДЫҚ ТАРИХНАМАДА……..……21

ТАРИХ

Аккуш С., Темирханов Б.
ХХ ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҚАЖЫЛАРЫ:
«ҚАЗАҚ» ГАЗЕТІНІҢ МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ ЗЕРТТЕУ……..…36
Атантаева Б.Ж., Мухаметкалиева К.Б., Абенова Г.А.
БІЛІМ БЕРУДЕГІ ӨЗГЕРІСТЕР: 1920 ЖЫЛДАРДАҒЫ СЕМЕЙ ӨҢІРІНДЕГІ МЕКТЕП ЖҮЙЕСІНІҢ ДАМУЫ МЕН САУАТСЫЗДЫҚҚА ҚАРСЫ КҮРЕС…….....……49
Байдильдина Феллан С.Х., Абдирайымова А.С., Раджапов А.У.
МӘСКЕУ МЕН ЛЕНИНГРАДТА ҚАЗАҚ КСР ҮШІН МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ
ӨНЕР МАМАНДАРЫН ДАЯРЛАУ МӘСЕЛЕСІ (1930–1950 ЖЖ.)…….....66
Бисембайұлы М.
ҚАЗАҚСТАНҒА ЕРІКСІЗ КӨШІРІЛГЕН ПОЛЯКТАРДЫҢ САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ЖАҒДАЙЫ……81
Дюсембекова Ж., Тұрсұн Х., Жеңіс Ж.Ж.
ГЕРМАНИЯДАҒЫ ҚАЗАҚ СТУДЕНТТЕРІНІҢ САЯСИ ҚЫЗМЕТІ…….....96
Жаркен А.М., Есимова Ж.К.
1959–1989 ЖЫЛДАР САНАҚТАРЫ БОЙЫНША ҚАЗАҚСТАННЫҢ СОЛТҮСТІК ОБЛЫСТАРЫНДАҒЫ ПОЛИЭТНИКАЛЫҚ ХАЛЫҚТЫҢ ГЕНДЕРЛІК ҚҰРЫЛЫМЫНДАҒЫ ӨЗГЕРІСТЕРІ……..…108
Жолдасұлы Т., Ойданова Ж.Ж.
ҚЫЗЫЛОРДА ОБЛЫСТЫҚ «БІЛІМ» ҚОҒАМЫ ҰЙЫМЫ: ҒЫЛЫМДЫ ДӘРІПТЕУ ЖӘНЕ
САЯСИ-АТЕИСТІК ТӘРБИЕ БЕРУ ҚЫЗМЕТІ (1948–1964 жж.)…….....125
Жұматай Ғ.Б., Ысқақ А.С.
ҚОНЫС АУДАРУ КОЛОНИАЛИЗМІ ЖӘНЕ ПАЛЕСТИН МӘСЕЛЕСІ:
ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ШЕТТЕТУ САЯСАТЫ…….....……143
Купенова Г.Ы., Сманова А.М.
ОРЫС-ҚАЗАҚ ШЕКАРАСЫНЫҢ ҚҰРЫЛУЫ: ОРЫНБОР ШЕКАРА КОМИССИЯСЫ (1799–1859 ЖЖ.)…...158
Мухамадеева И.А., Мухамадеева Р.М., Кенжебек Д.Қ.
СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАННЫҢ МӘДЕНИ МҰРАСЫН САҚТАУДЫҢ
ИННОВАЦИЯЛЫҚ ЦИФРЛЫҚ СТРАТЕГИЯЛАРЫ…….....173
Мұсағалиева А.С., Мұсабекова Р.М.
ЕҢБЕК ПОСЕЛКІСІНЕН ТЫҢ ИГЕРУ СОВХОЗЫНА ДЕЙІН:
№ 26 ЕҢБЕК ПОСЕЛКІСІ – АЛЖИР – «АҚМОЛА» СОВХОЗЫ……..……186
Мұхатова О.Х.
ЕСТЕЛІКТЕРДЕГІ АШАРШЫЛЫҚ АҚИҚАТЫ…….....203
Сахи Ж., Каржаубаева А.
МУЗЕЙ-ҮЙЛЕР: ТҰЖЫРЫМДАР МЕН КӨЗҚАРАСТАР…….....217
Стамшалов Е.И.
«ЕРЕКШЕ КОМИССИЯДАН» «ЕРЕКШЕ КОМИССИЯҒА»: ҚЫТАЙДАҒЫ ҚАЗАҚ БОСҚЫНДАРЫН ҚАЙТАРУ ТАРИХЫНАН (1924–1926)…….....……..……232
Тасилова Н.А., Майданали З., Сайлан Б.С.
АЛТЫН ОРДАНЫҢ САЯСИ ТАРИХЫНДАҒЫ ӘМІРЛЕРДІҢ РӨЛІ……..….....250
Уалтаева А.С., Мусаева Э.А., Мельдибекова З.А.
АКАДЕМИЯЛЫҚ ҰТҚЫРЛЫҚТЫҢ ӘЛЕМДІК ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ТӘЖІРИБЕСІ: ТАРИХЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ТРЕНДЕНЦИЯЛАР…….....……..…265
Эгамбердиев М., Ахантаева Ә.
РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ КӨШІ-ҚОН САЯСАТЫ ШЕҢБЕРІНДЕ ҰЙҒЫРЛАРДЫҢ (ТАРАНШЫ) САКРАЛДЫ-МИСТИКАЛЫҚ ТӘЖРИБЕЛЕРІ…….....283

ЭТНОЛОГИЯ/АНТРОПОЛОГИЯ

Күлмағанбетова Г.К., Святко С.
ФЕДОРОВ МӘДЕНИЕТІН ЗЕРТТЕУДЕГІ ОРТАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚОЛА ДӘУІРІ АРХЕОЛОГИЯСЫНЫҢ РЕТРОСПЕКТИВАСЫ……..……298

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Карасаев Г.М., Кенжебаев Г.К., Оспанова Р.
ИСТОРИЯ НАРОДОВ ЕВРАЗИЙСКОГО ПРОСТРАНСТВА С ДРЕВНЕЙШИХ ВРЕМЕН ДО XVIII ВЕКА В ТРУДАХ ЗАПАДНЫХ И РУССКИХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ……7
Шолахов М.Г.
САРАЙЧИК УЛУСА ДЖУЧИ В ЕВРОПЕЙСКОЙ И ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ……21

ИСТОРИЯ

Аккуш С., Темирханов Б.
КАЗАХСКИЕ ХАДЖИ НАЧАЛА XX ВЕКА:
ИССЛЕДОВАНИЕ НА ОСНОВЕ МАТЕРИАЛОВ ГАЗЕТЫ «ҚАЗАҚ»……36
Атантаева Б.Ж., Мухаметкалиева К.Б., Абенова Г.А.
ПЕРЕМЕНЫ В ОБРАЗОВАНИИ: РАЗВИТИЕ ШКОЛЬНОЙ СИСТЕМЫ И БОРЬБА С НЕГРАМОТНОСТЬЮ В СЕМИПАЛАТИНСКЕ В 1920 ГОДЫ……49
Байдильдина Феллан С.Х., Абдирайымова А.С., Раджапов А.У.
К ВОПРОСУ ПОДГОТОВКИ КАДРОВ КУЛЬТУРЫ И ИСКУССТВА ДЛЯ КАЗССР В ЛЕНИНГРАДЕ И МОСКВЕ (1930–1950-Е ГГ.)……66
Бисембайулы М.
ПОЛИТИЧЕСКОЕ И СОЦИАЛЬНОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ПОЛЯКОВ,
ВЫНУЖДЕННО ПЕРЕСЕЛЕННЫХ В КАЗАХСТАН……81
Дюсембекова Ж., Турсун Х., Женис Ж.Ж.
КАЗАХСКИЕ СТУДЕНТЫ В ГЕРМАНИИ В 1922-1926 ГГ……96
Жаркен А.М., Есимова Ж.К.
ИЗМЕНЕНИЯ В ГЕНДЕРНОЙ СТРУКТУРЕ ПОЛИЭТНИЧЕСКОГО НАСЕЛЕНИЯ СЕВЕРНЫХ ОБЛАСТЕЙ КАЗАХСТАНА ПО ПЕРЕПИСЯМ 1959–1989 гг.……108
Жолдасулы Т., Ойданова Ж.Ж.
КЫЗЫЛОРДИНСКОЕ ОБЛАСТНОЕ ОБЩЕСТВО «ЗНАНИЕ»:
ПРОПАГАНДА НАУКИ И ПОЛИТИКО-АТЕИСТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ (1948–1964)……125
Жуматай Г.Б., Ыскак А.С.
ПЕРЕСЕЛЕНЧЕСКИЙ КОЛОНИАЛИЗМ ПАЛЕСТИНСКИХ ВОПРОС:
ПОЛИТИКА ЭЛИМИНАЦИИ……143
Купенова Г.Ы., Сманова А.М.
ФОРМИРОВАНИЕ РУССКО-КАЗАХСКОГО ПОГРАНИЧЬЯ:
ОРЕНБУРГСКАЯ ПОГРАНИЧНАЯ КОМИССИЯ (1799–1859 ГГ.)……158
Мухамадеева И.А., Мухамадеева Р.М., Кенжебек Д.К.
ИННОВАЦИОННЫЕ ЦИФРОВЫЕ СТРАТЕГИИ ДЛЯ СОХРАНЕНИЯ КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ СЕВЕРНОГО КАЗАХСТАНА……173
Мусагалиева А.С., Мусабекова Р.М.
ОТ ТРУДОВОГО ПОСЕЛКА ДО ЦЕЛИННОГО СОВХОЗА:
ТРУДПОСЕЛОК № 26 – АЛЖИР – СОВХОЗ «АКМОЛИНСКИЙ»……186
Мухатова О.Х.
ПРАВДА О ГОЛОДЕ В ВОСПОМИНАНИЯХ……203
Сахи Ж., Каржаубаева А.
ДОМ-МУЗЕИ: КОНЦЕПЦИИ И ВЗГЛЯДЫ……217
Стамшалов Е.И.
«ОТ ОСОБОЙ КОМИССИИ К ОСОБУЮ КОМИССИЮ»: ИЗ ИСТОРИИ ВОЗВРАЩЕНИЯ КАЗАХСКИХ БЕЖЕНЦЕВ ИЗ КИТАЯ (1924–1926)……232
Тасилова Н.А., Майданали З., Сайлан Б.С.
АЛТЫН ОРДАНЫҢ САЯСИ ТАРИХЫНДАҒЫ ӘМІРЛЕРДІҢ РӨЛІ……250
Уалтаева А.С., Мусаева Э.А., Мельдибекова З.А.
МИРОВОЙ И КАЗАХСТАНСКИЙ ОПЫТ АКАДЕМИЧЕСКОЙ МОБИЛЬНОСТИ:
ИСТОРИЯ И АКТУАЛЬНЫЕ ТРЕНДЫ……265
Эгамбердиев М., Ахантаева Ә.
САКРАЛЬНО-МИСТИЧЕСКИЕ ПРАКТИКИ УЙГУРОВ (ТАРАНЧИ) В КОНТЕКСТЕ ПЕРЕСЕЛЕНЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ……283

ЭТНОЛОГИЯ/АНТРОПОЛОГИЯ

Кульмаганбетова Г.К., Святко С.
РЕТРОСПЕКТИВА АРХЕОЛОГИИ БРОНЗОВОГО ВЕКА ЦЕНТРАЛЬНОГО КАЗАХСТАНА В ФОКУСЕ ИЗУЧЕНИЯ ФЕДОРОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ……298

CONTENTS

HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

Karasaev G.M., Kenzhebayev G.K., Ospanova R.R.
THE HISTORY OF THE PEOPLES OF THE EURASIAN SPACE FROM ANCIENT TIMES TO THE XIII CENTURY IN THE WORKS OF WESTERN AND RUSSIAN RESEARCHERS……..……7
Sholakhov M.
SARAYCHIK OF THE JOCHI ULUS IN EUROPEAN AND NATIONAL HISTORIOGRAPHY……..……21

HISTORY

Akkus S., Temirkhanov B.
THE KAZAKH PILGRIMS OF THE EARLY 20TH CENTURY: A STUDY BASED ON THE MATERIALS OF THE "KAZAKH" NEWSPAPER…….....……36
Atantayeva B.Zh., Mukhametkalieva K.B., Abenova G.A.
CHANGES IN EDUCATION: THE DEVELOPMENT OF THE SCHOOL SYSTEM AND THE FIGHT AGAINST ILLITERACY IN SEMIPALATINSK IN THE 1920s……..…….....49
Baidildina Fellan S., Abdiraiymova A., Rajapov A.
ON THE ISSUE OF TRAINING CULTURAL AND ART PERSONNEL FOR THE KAZAKH SSR IN MOSCOW AND LENINGRAD (1930–1950S)…….....……..……66
Bissembayuly M.
THE POLITICAL AND SOCIAL CONDITIONS OF POLES DEPORTED TO KAZAKHSTAN……...…81
Dyusembekova Zh., Tursun Kh., Zhengis Zh.
KAZAKH STUDENTS IN GERMANY IN 1922-1926…….....96
Zharken A.M., Yessimova Zh.K.
CHANGES IN THE GENDER STRUCTURE OF THE MULTI-ETHNIC POPULATION OF THE NORTHERN REGIONS OF KAZAKHSTAN ACCORDING TO CENSUSES 1959–1989…….....108
Zholdassuly T., Oidanova Zh.
KYZYLORDA REGIONAL "KNOWLEDGE" SOCIETY:
PROMOTING SCIENCE AND POLITICAL-ATHEISTIC EDUCATION ACTIVITIES (1948–1964)……125
Zhumatay G.B., Yskak A.S.
SETTLEMENT COLONIALISM AND THE PALESTINIAN QUESTION: THE POLITICS OF ELIMINATION…143
Kupenova G.Y., Smanova A.M.
FORMATION OF THE RUSSIAN-KAZAKH BORDERLAND:
ORENBURG BORDER COMMISSION (1799–1859)…….....158
Mukhamadeyeva I.A., Mukhamadeyeva R.M., Kenzhebek D.K.
INNOVATIVE DIGITAL STRATEGIES FOR PRESERVING THE CULTURAL HERITAGE
OF NORTHERN KAZAKHSTAN…….....……173
Mussagaliyeva A.S., Mussabekova R.M.
FROM THE LABOR SETTLEMENT TO THE VIRGIN STATE FARM: LABOR SETTLEMENT
No. 26 – AKMOLA BRANCH OF KARLAG – AKMOLINSKY STATE FARM…….....186
Mukhatova O.Kh.
THE TRUTH ABOUT FAMINE IN MEMORIES…….....203
Sakhi Zh., Karzhaubayeva A.
HOUSE MUSEUMS: CONCEPTS AND VIEWS…….....217
Stamshalov Ye.
"FROM SPECIAL COMMISSION TO SPECIAL COMMISSION": FROM THE HISTORY OF THE RETURN OF KAZAKH REFUGEES FROM CHINA (1924–1926)…….....232
Tassilova N.A., Maidanali Z., Sailan B.S.
THE ROLE OF EMIRS IN THE POLITICAL HISTORY OF THE GOLDEN HORDE…….....250
Ualtayeva A.S., Mussayeva E.A., Meldibekova Z.A.
WORLD AND KAZAKHSTANI EXPERIENCE OF ACADEMIC MOBILITY:
HISTORY AND CURRENT TRENDS…….....……265
Egamberdiyev M., Akhantaeva A.
THE POLICY OF THE TSARIST ADMINISTRATION AND THE SACRED-MYSTICAL PRACTICES OF THE TARANCHIS IN THE CONTEXT OF THEIR RELOCATION TO ZHETYSU…….....283

ETHNOLOGY/ANTHROPOLOGY

Kulmaganbetova G.K., Svyatko S.
RETROSPECTIVE OF THE BRONZE AGE ARCHAEOLOGY OF CENTRAL KAZAKHSTAN IN FOCUS ON THE STUDY OF THE FEDOROV CULTURE…….....……298

EDU.E-HISTORY.KZ
электрондық ғылыми журналы 2025. 12 (1)
Бас редактор:
Қабылдинов З.Е.

Компьютерде беттеген:
Копеева С.Ж.

Құрылтайшысы және баспагері:
Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетіШ.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Редакция мен баспаның мекен-жайы:
050010, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй
ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

E-mail: edu.history@bk.ru
Журнал сайты: https://edu.e-history.kz

Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТжЭИ басылған:
050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй